

Никола Марковић

КРАЉЕВИНА СХС И ГРЧКО-ТУРСКИ РАТ (1919–1923)

Уз осврт на европску и балканску
дипломатију тога доба

Садржај монографије доступан је у отвореном приступу,
у складу са лиценцом CC BY-NC-ND 4.0:
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>

мср Никола Марковић

**Краљевина СХС
и Грчко-турски рат (1919–1923)**

Уз осврт на европску и балканску
дипломатију тога доба

Београд, 2025.

Краљевина СХС и Грчко-турски рат (1919–1923)

Уз осврт на европску и балканску дипломатију тога доба

<https://doi.org/10.46793/7067.364.9.NM>

мр Никола Марковић, истраживач приправник

<https://orcid.org/0009-0004-4299-1807>

Издавач

Институт за међународну политику и привреду, Београд

За издавача

проф. др Бранислав Ђорђевић,

директор Института за међународну политику и привреду, Београд

Уредник

др Ивона Лађевац, виши научни сарадник,

Институт за међународну политику и привреду, Београд

Рецензенти

проф. др Дарко Танасковић, професор емеритус,
Филолошки факултет Универзитета у Београду

проф. др Слободан Марковић, редовни професор,
Факултет политичких наука Универзитета у Београду

др Слободан Јанковић, виши научни сарадник,
Институт за међународну политику и привреду

Прелом текста

Сања Баловић

Лектура

Наташа Николић

Штампа

Донат Граф д.о.о., Вучка Милићевића 29, Београд

Тираж: 100 примерака

ISBN 978-86-7067-364-9

Монографија је настала у оквиру научноистраживачког пројекта „Србија и изазови у међународним односима 2025. године“, који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије, а реализује Институт за међународну политику и привреду током 2025. године (евиденциони број: 200041).

Садржај

Предговор	9

Први део

Од почетка „Великог рата” до конференције мира у Паризу 1919. године

1. Балканска сарадња и „Источно питање” током XIX и почетком XX века	17
2. Србија, Грчка и велике силе у првој половини „Великог рата”	24
3. Српска војска на Солунском фронту, Савезници и Грчка	44
4. Однос Савезника према територијама Турске у току ратних година	62
5. Крај ратних операција и дипломатска сарадња Србије, Румуније и Грчке на јесен 1918. године	75
6. Проглашење Краљевства СХС, реакција и признање Грчке	96

Други део

Од Париза до окончања рата у Малој Азији (1919–1922)

1. Сарадња Краљевине СХС и Грчке на мировној конференцији у Паризу	107
2. Краљевина СХС, искрцавање Грка у Смирни и споразум Титони-Венизелос	129
3. Побуна Мустафе Кемала	150
4. Конференције у Сан Рему и Спа 1920. године	163
5. Грчка офанзива на лето 1920. године	182
6. Однос Краљевине СХС према миру у Севру и паду Венизелоса са власти	186

7. Рат Кемаловог покрета са Јерменијом на јесен 1920. године	204
8. Наставак сукоба у Малој Азији почетком 1921. године	214
9. Конференција у Лондону (21. фебруар – 12. март 1921) и уговор у Москви	225
10. Битка на Сакарији и догађаји до краја 1921. године	248
11. Конференција у Паризу о питању грчко-турског сукоба	292
12. Свадба краља Александра јуна 1922. године и дипломатска иницијатива Атине	311

Трећи део

Завршна фаза рата у другој половини 1922. године

1. Грчки покушај освајања Цариграда	331
2. Офанзива кемалиста на грчке положаје у Малој Азији августа и септембра 1922. године	346
3. Југословенски политички врх у посети западним престоницама због кризе на Блиском истоку	366
4. Савезничка нота Турској 23. септембра и догађаји до почетка преговора у Муданији	398
5. Склапање примирја у Муданији и југословенска дипломатија	412
6. Питање Тракије и Цариграда пре почетка конференције у Лозани	425
7. Долазак Политиса и Стамболијског у Београд новембра 1922. године	449
8. Припреме за конференцију у Лозани	458
9. Васељенска патријаршија и Краљевина СХС током Грчко-турског рата	492

Четврти део

Конференција у Лозани (новембар 1922 – јул 1923. године)

1. Први део Конференције у Лозани	515

2. Прекид рада конференције у Лозани од фебруара до априла 1923. године	535
3. Почетак другог дела конференције у Лозани	556
4. Посета Цевад-беја Београду	561
5. Склапање конвенције о југословенској Слободној зони у Солуну и посете Александриса Београду и Букурешту	568
6. Пад Стамболијског у Бугарској и реакција Београда, Букурешта и Атине	579
7. Југословенска дипломатија и потписивање мировног уговора у Лозани	589
8. Питање југословенске Слободне зоне у Солуну 1923. и у току 1924. године	605
Закључна разматрања	609
Библиографија	625
Индекс личних имена	651
Белешка о аутору	673

ПРЕДГОВОР

Монографија је посвећена улози Краљевине СХС у Грчко-турском рату, који је трајао од 1919. до 1923. године и потписивања мировног уговора у Лозани. Реч је о једној занимљивој теми из дипломатске историје Балкана и Европе, која у српској и југословенској историографији никада до сада није конкретно обрађена једним свеобухватним делом. Ипак, поједини аутори обрадили су неке важне сегменте ове теме бавећи се односом Краљевине СХС према Грчкој и Турској. Ту пре свега имамо у виду радове колегиница Десанке Тодоровић, Александре Пећинар и других. Стиче се утисак да се преко неких делова, важних за разумевање историје Балкана, прелазило исувише лако у домаћој историографији, без потребе да се они детаљније објасне. Зато је један од главних задатака ове књиге да покуша да одговори на бројна питања која се тичу односа младе југословенске краљевине према рату који су водили Грци и Турци на простору Мале Азије, али и да покуша да представи међународне односе и ситуацију у Европи и на Балкану након завршетка Првог светског рата.

За израду овог рада, који главним делом обухвата период од 1919. до 1923. године, аутор је сматрао да је потребно представити и догађаје које су претходили сукобу. Зато је први део ове монографије посвећен догађајима који су обликовали балканске односе, али и односе великих сила у току балканских ратова (1912–1913) и „Великог рата” (1914–1918), јер су они пружали одговоре на многа питања која су била постављена на сто европске дипломатије након окончања ратних операција. У том делу, аутор је покушао да наведе главне карактеристике овог периода служећи се објављеним документима, мемоарском грађом и доступном литературом, јер су оне имале нарочиту важност за разумевање процеса и догађаја о којима се касније говори.

Примарни део књиге састоји се из три целине, које обрађују суштину питања о везаних за тему ове монографије. Прва од њих, под насловом *Од Париза до окончања рата у Малој Азији (1919–1922)*, која представља друго поглавље књиге, обрађује период од почетка рада конференције мира у Паризу јануара 1919. године па до окончања ратних операција у Малој Азији између Грчке и Турске на јесен 1922. године. Аутор нарочито истиче да је рат између те две земље (1919–1923) само наставак

„Великог рата” на простору Мале Азије и да је спор два народа допринео да се уоче прве пукотине у систему створеном мировним уговорима у Версају и Севру. Оне су биле све израженије након икрцавања грчке војске на тло Мале Азије средином маја 1919. године, које су допустиле велике силе. Након напредовања ових трупа у дубину територије и одбијања турске стране да ратификује мировни уговор потписан у Севру, 10. августа 1920. године, учињен је први значајан корак ка урушавању система. Томе је свакако допринела политика коју је промовисао нови покрет националиста вођен харизматичним турским официром Мустафом Кемалом, који се залагао за одбацивање уговора из Севра, враћање турских територија у Малој Азији, Тракији и Цариграду и имао намеру да протера грчку војску из тих области. Аутор нарочито истиче да су у књизи коришћени називи Анкара или Ангора за престоницу покрета Мустафе Кемала у зависности од тренутне мотивације, а када је реч о присвојном придеву који говори о влади која се налази у овом граду коришћен је назив ангорска влада.

Нова држава Краљевина СХС била је наследница Србије, која је у току једног дела рата имала савезнички однос са Грчком и њеним премијером Венизелосом. Сарадња је настављена на дипломатском плану на конференцији мира у Паризу, када су оне заједнички иступале са Румунијом против Бугарске. Том приликом постављене су основе за будући савез Малу Антанту, али Грчка неће бити никада призната за члана савеза, иако су постојале иницијативе у току 1922. и 1923. године да и она приступи пакту. Наиме, Малу Антанту су више интересовала питања у Централној Европи и држање ка Бугарској, те она није желела да се ангажује у грчко-турском спору, који је за њу био географски удаљен, па би евентуално деловање на том простору било неприродно.

Потреба да се представи југословенска улога у сукобу логично је упућивала аутора на рад са дипломатском грађом из Архива Југославије. За ту прилику истражени су фондови посланстава у Лондону, Паризу, Вашингтону, Атини, Букурешту и Цариграду, фонд Политичког одељења Министарства спољних послова и фонд Двора Краљевине СХС. Коришћена су и објављена документа Министарства спољних послова – Стејт департмента Сједињених Америчких Држава (*Papers Relating of the Foreign Relations of the United States*), која се налазе у такозваној Канцеларији за историчаре (Office of the Historian). Она су садржала занимљиве податке о теми везаној за конференцију мира у Паризу,

заседања савезничких делегата и деловање грчке владе. Велики значај имали су и фондови Државног Архива у Риму (*Archivio Centrale dello Stato*), пре свега хартије италијанских политичара Карла Сфорце и Франческа Савера Нитија. Уз то, један добар део рада ослања се и на објављене британске дипломатске изворе (*Documents on British Foreign Policy 1919–1939*), који су доста помогли да се представи улога Велике Британије и других великих сила у сукобу. Ова грађа била је нарочито драгоценa да се расветли улога британског премијера Лојда Џорџа, министра спољних послова Лорда Џорџа Керзона, британског Високог комесара у Цариграду Сер Хораса Рамболда и главног команданта савезничких снага у Цариграду генерала Сир Чарлса Харингтона у Грчко-турском сукобу. Уз то, ова грађа помогла је у осликавању југословенске политике према рату и држању краља Александра, Николе Пашића и Момчила Нинчића током сукоба, као личности које су креирале правац спољне политике југословенске државе.

Остаје жал што аутор књиге није стигао да обради објављена француска документа (*Documents diplomatiques Français*), која је имао на располагању. Нису представљени ни сви документи из Архива Југославије и Државног архива у Риму до којих се дошло у току истраживања, као ни сва литература. Тај посао ће сигурно бити спроведен у дело у наредним годинама, када ово дело буде изашло у другом, допуњеном издању. Такође, у наредном периоду требало би објаснити држање југословенских муслимана према покрету Мустафе Кемала, реакције које је његова револуција изазвала међу становништвом у Босни и Херцеговини, Македонији и на Косову, које такође недостаје у књизи или је обрађено у фрагментима. Нарочито важно било би утврдити колико се људи са југословенског простора борило у Грчко-турском рату, у којим војскама и са којим убеђењима. Потреба аутора да се фокусира на докторске академске студије утицала је да ти важни делови буду изостављени. То је свакако посао који ће се наћи на радном столу аутора у наредном периоду, или у виду појединачних радова (научних чланака) или у допуњеном издању монографије. Свакако треба похвалити рад колега из Србије и Босне и Херцеговине, пре свих Јоване Ратковић Шалјић и Амерa Масла, који су отворили неколико важних тема везаних за држање муслиманског становништва према Грчко-турском рату, односно укидању калифата и реформама Мустафе Кемала Ататурка у Турској након њега.

Да би се пружила комплетна слика о историјском периоду о коме се пише било је непоходно проверити писање југословенске и иностране штампе, која увек доноси интересантан поглед на минуле догађаје. Наравно, ови извори увек се код историчара користе обазриво, уз ослањање на документе првог реда (архивску грађу, објављена документа), јер могу имати тенденциозан карактер у зависности од тога да ли је неки чинилац политичког живота имао утицај на њих. Често се кроз историју, али и данас, дешавало да новински чланци не доносе истините вести, већ су пласирани због политичке пропаганде и манипулације, или у циљу да изазову реакцију у политичком животу неке земље. Услед ограниченог временског периода успео сам да у већој мери обрадим објаве листа „Политика” за ову тему, а у мањој мери писање листова „Време” и „Правда”. Страну штампу сам претежно налазио у архивским фондовима Архива Југославије и Државног Архива у Риму, као прилог извештају који су слале домаће и италијанске дипломате у извештају својим владама.

Трећа целина, под називом „Завршна фаза рата у другој половини 1922. године”, обрађује бурне догађаје у кратком временском периоду од лета 1922. године, и грчког покушаја заузимања Цариграда до почетка конференције мира у Лозани, новембра месеца исте године. Тај део дипломатске историје нарочито је био интересантан истраживачима, па су многе домаће и иностране колеге веома подробно обрадиле ово питање. Наравно, оно није било обрађено у потпуности и представљено на једном месту. Осим наведених извора првога реда, радови Станислава Сретеновића, Ивана Ристића, Харија Псомијадеса (Harry Psomiades), Александра Мацфија (Alexander Macfie), Ставроса Ставридиса и других аутора, упућивали су аутора на даља истраживања како би се расветлила југословенска улога у кризи која се јавила на Блиском истоку у другој половини 1922. године. Важан сегмент ове целине представља и део који обрађује односе југословенске државе и Српске православне цркве са Васељенском патријаршијом у Цариграду. Истраживања колегица и колега Радмиле Радић, Мире Радојевић и Срђана Мићића имали су изузетну важност како би се још детаљније расветлили односи Београда и Фанара. Осим обраде начина признавања поновног успостављања Српске православне цркве, деловања вршиоца дужности патријарха (*locum tenens*), митрополита Доротеја и патријарха Мелетиоса IV, није било могуће занемарити односе Васељенске патријаршије са Атинском

митрополијом и Англиканском црквом. Такође, обрађени су и захтеви који су упућивани југословенској и румунској влади како би оне узеле у заштиту Васељенску патријаршију и побринуле се за одбрану њеног положаја на Конференцији у Лозани, који је био нарочито угрожен због инсистирања представника Кемаловог покрета да се њено средиште измести из Цариграда. Успешној сарадњи две балканске државе, сасвим логично, придружила се и влада у Атини. Здружена дипломатска акција пресудно је утицала да се сачува и одржи положај ове важне институције за православне балканске народе.

Краљевина СХС држала се неутрално у току целог трајања рата. Њена влада, политичка и војна елита одбијали су да узму учешћа у ратним операцијама упркос томе што су постојале понуде, званичне и незваничне, од обеју зараћених страна да се и она прикључи рату. Турци су почетком маја 1921. године предложили улазак Краљевине СХС у рат једном офанзивом према Солуну, али је влада у Београду одбила овај предлог. Када је дошло до протеривања грчке војске и становништва из Мале Азије, турски званичници су још једном безуспешно инсистирали да југословенска војска изврши напад на главни град Македоније и изађе на Егејско море. Велика Британија је септембра 1922. године, у време највеће кризе на Блиском истоку, покушала да позове Румунију и Краљевину СХС да пошаљу по две дивизије на Босфор и Дарданеле, али је и ова иницијатива одбијена. Југословенски политички врх успео је да искористи сукобе између Париза и Лондона, да обезбеди добијање француских кредита за наоружавање војске у замену за подршку француске политике према Тракији. Када се у току конференције у Лозани, крајем 1922. и почетком 1923. године, помињала могућност поновног почетка рата између Грчке и Турске, због неразумевања две делегације, Венизелос је инсистирао на војном ангажовању Краљевине СХС. Услед бројних проблема са којима се сусретала на спољашњем и унутрашњем плану, југословенска влада задржала је неутралан став. То је сасвим разумљиво јер после 1918. године на површину излазе бројни нерешени спорови и неслагања са скоро свим суседима, изузев Грчке. Интереси у Далмацији, страх од рестаурације Хабзбурга, упади бугарских комита на југословенску територију, нерешена унутрашња питања са Хрватима и покрет качака на Косову, налагали су јој да усмери погледе према Италији, Мађарској и Бугарској које су показивале

ревизионистичке тежње након неостварених територијалних аспирација у Првом светском рату.

Четврта и последња целина бави се Конференцијом за склапање мира, која се одржала у Лозани од друге половине новембра 1922. године до 24. јула 1923. године када је склопљен мир између Грчке и Турске. Југословенску владу интересовало је питање расподеле дуга Османске империје, које је према мировним уговорима у Севру и Лозани наметало велике обавезе за територије које је она освојила након Балканских ратова. Због ових одредаба Краљевина СХС неће потписати ниједан од поменутих уговора, упркос притиску који је вршен из Париза и Лондона. Овај период обележила су два важна догађаја која су ишла ка отопљавању односа са Турском и Грчком. Пре свега, обављена је посета Београду специјалног изасланика владе у Ангори, крајем маја и почетком јуна 1923. године, ради разговора о обнови дипломатских односа, који су коначно успостављени две године касније. Такође, Краљевина СХС успела је у току маја да се споразуме са Атином око потписивања уговора о југословенској Слободној зони у Солуну. Услед различитих околности које су компликовале међусобне односе тај договор је спроведен у дело тек након неколико година.

Користим ову прилику да се најљубазније захвалим ментору мастер рада из ког је произашла ова монографија, академику Љубодрагу Димићу. Професор Димић је пружио немерљив допринос у формирању погледа и вештина једног младог историчара. У току двогодишње одличне сарадње професор је пружао велику подршку и показао изузетно стрпљење. Упутства, сугестије и стручне смернице које је давао у току израде овог рада биле су веома драгоцене. Осећам посебну потребу да се захвалим и особљу Архива Југославије, пре свега колегицама које раде у читаоници, архивистима мср Ивани Божовић и мср Јелени Ковачевић, које су показале велику љубазност и помогле у прибављању неопходне грађе. Захвалан сам и рецензенту проф. др Слободану Марковићу, који је уступио четири монографије везане за грчку историју током овог периода, а које су аутору доста помогле у изради дела. Поред ових лица, аутор осећа потребу да се захвали и осталим рецензентима, др Слободану Јанковићу са Института за међународну политику и привреду, као и проф. др Дарку Танасковићу, који су својим смерницама у погледу израде овог дела дали нарочити допринос.

Први део
**Од почетка „Великог рата”
до конференције у Паризу
1919. године**

1. БАЛКАНСКА САРАДЊА И „ИСТОЧНО ПИТАЊЕ” ТОКОМ XIX И ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА

Потреба да се изврши ослобођење балканских народа и зада коначан ударац Османској империји на Балканском полуострву, условљавала је током читавог XIX века сарадњу између тек формираних држава на овом простору. Решење тзв. „Источног питања”¹ које би одговарало начелу „Балкан балканским народима” зближавало је Србију, Црну Гору, Грчку и Румунију. Биле су то нове државне творевине које су у првој половини XIX века стекле независност или изврстан облик аутономије у оквиру Турске. Млади национални покрети формулисали су националне планове. Грчки територијални циљеви артикулисани су у тзв. Мегали

¹ „Источно питање” представља питање будућности балканских територија Османске империје. Реч је о процесу дугог трајања од светско-историјског значаја који је био од изразите важности за балканске народе и државе које су желеле да се ослободе турске власти. Сасвим логично, за расподелу и будућност турских територија биле су заинтересоване и велике силе, свака из својих разлога. Постоје разна тумачења у науци када је оно покренуто. Неки историчари сматрају да расплет „Источног питања” почиње након Великог бечког рата и мира у Карловцима 1699. године, када је Турска склопила први мировни уговор којим није увећана њена територија, већ је она морала да врати делове Угарске и Хрватске. Други пак виде 1774. годину и склапање Кучук-Кајнарџиског мира као почетак овог процеса. Тада је Русија након рата са Турском успела да обезбеди себи улогу заштитника православних хришћана у Османској империји, да припоји Крим и друге области. Ове одредбе пружиле су Русији могућност да се константно меша у унутрашње послове турске државе до 1856. године када је поражена у Кримском рату. „Источно питање” имало и још бурнију фазу у другој половини XIX века због ратова и устанка балканских држава и народа за слободу. Коначан расплет овог проблема налазимо у XX веку и 1923. године када је уговором у Лозани коначно завршен овај процес. Међутим, постоје поједини аутори који сматрају да се „Источно питање” никада није завршило и да је поново отворено жељом турске политичке елите да поврати области некадашње империје. Историја и политичке науке овај процес дефинишу као „неоосманизам”. О томе више види: Дарко Танасковић, *Неоосманизам, Повратак Турске на Балкан*, Службени гласник, Београд, 2010; Исти, *Велики повратак Турске? Османлије у европском оделу*, Службени гласник, Београд, 2010; Мирољуб Јефтић, „Неоосманизам versus панисламизам”, *Политеиа*, бр. 2 (2011), 31–46; Aleksandar Savanović, „Neoosmanizam kroz prizmu teorije sukoba civilizacija”, *Политеиа*, бр. 2 (2011), 97–107.

идеји (Megali Idea)² о великој држави на два континента и пет мора. С друге стране, српска политичка елита желела је стварање „Велике Србије”, односно државе која би окупила сво српско становништво на Балкану.³ Касније се на ову идеју надовезало креирање заједничке државе Јужних Словена, пре свега под утицајем јужнословенски оријентисаних политичара из Аустроугарске.⁴

² Мегали идеја (Megali Idea) или Велика идеја је план о стварању велике Грчке. Та државна творевина позивала би се на историјско наслеђе Византијског царства и требала је да окупи под својом контролом све просторе на којима живи грчко становништво. Она је требало да обухвата целокупан простор старе Грчке, Тесалију, Епир, целу Македојину и Тракију са Цариградом. Уз то, тражено је припајање грчких области у Малој Азији око града Смирне (Измир на турском). Представљање овог плана изазвало је бројне контроверзе у балканским односима, а код једног дела турске јавности и политичке елите чак и на подсмех. Први помен идеје везује се за 1844. годину и премијера Јоаниса Колетиса (1788–1847) који је у грчком Парламенту говорио о почетку обрачуна хришћана ради остваривања Велике идеје. Касније је она доста разрађена од стране грчких интелектуалних и политичких кругова.

³ Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања, Историја Срба у Новом веку (1492–1992)*, Православна реч, Архив Војводине, Нови Сад, 2021, 183–372.

⁴ О „Источном питању” и Мегали идеји види: Васиљ Поповић, *Источно питање, Историјски преглед борбе око опстанка Османлијске царевине у Леванту и на Балкану*, Балканолошки институт САНУ, Београд, 1996, 137–218; Фјодор Успенски, *Источно питање*, Логос, Београд, 2013, 7–36, 110–171; Стеван К. Павловић, *Историја народа балкана 1804–1945*, Clio, Београд, 2001, 12–90; Ричард Клог, *Историја Грчке новог доба*, Clio, Београд, 2000, 10–80; Милош Ковић, *Дизраели и Источно питање*, Clio, Београд, 2018, 21–268; Dimitris Stamatopoulos, *The Eastern Question or Balkan Nationalism(s)*, Vienna University Press, Gottingen, 2018, 10–58; Ann Pottinger Saab, “Disraeli, Judaism, and the Eastern Question”, *The International History Review*, Vol. 10, No. 4 (Nov., 1988), 559–578; О старијим издањима аутора који су се бавили овом темом видети: G. Scelle, “Studies on the Eastern Question”, *The American Journal of International Law*, Vol. 5, No. 1 (1911), 144–177; Edwin L. Godkin, “The Eastern Question”, *The North American Review*, Vol. 124, No. 254, (1877), 106–126; Holland Rose, “Great Britain and the Eastern Question”, *The Journal of International Relations*, Vol. 12, No. 3 (1922), 307–319; Arnold J. Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey, A study in the Contact of Civilisations*, Martino Fine Books, Reprint of the edition of 1922, London, 2008.

Након расплета велике источне кризе од 1875. до 1878. године и одлука Берлинског конгреса јуна 1878. године још озбиљније је био угоржен опстанак „Болесника на Босфору”. Србија, Црна Гора и Румунија стекле су независност и територијално проширење, док је Грчка успела да изврши продор ка Тесалији и Епиру. Стварање аутономне кнежевине Бугарске и бугарске области у оквиру Турске под називом Источна Румелија, који су се ујединили 1885. године и формирали Бугарску као државу, креирало је нове заплете. Као и остале државе на Балкану, бугарска политичка елита је кренула да формира план о „Великој Бугарској” која је требало да захвати велики простор источне Србије, Македоније и једног дела Косова.⁵

Кризе су постајале све евидентније крајем XIX и почетком XX века на простору балканских територија Турске због почетка деловања организованих револуционарних комитета који су се борили за ослобођење.⁶ Избијање Грчко-турског рата 1897. године, криза у Македонији 1903. године коју је обележило неуспешно подизање Илинденског устанка, долазак Младотурског режима⁷ на власт у Турској

⁵ Група аутора, *Историја Бугарске*, Слио, Београд, 2008, 171–253; Љиљана Алексић-Пејковић, „Црна Гора и Србија као центри национално-ослободилачке борбе јужнословенских народа до 1878”, *Историјски часопис*, год. XXIX–XXX, (1982–1983), 299–311.

⁶ Урош Шешум, „Планирање српске четничке акције у Старој Србији и Македонији 1897. године”, *Историјски часопис*, год. LXVII (2018), 271–279.

⁷ „Удружење за уједињење и прогрес” основано је у Паризу 1901. године од стране противника режима султана Абдул Хамида II, које су у Европи називали младотурцима. Они су захтевали реформе на западном принципу, увођење нових политичких институција (Парламент, устав), већи утицај народа на политичке процесе и остале друштвене реформе. Крајем јула 1908. године официри присталице Младотурског покрета су из Солуна покренули војну побуну против режима султана Абдул Хамида II. Како није успео да угуши устанак, султан је морао да прогласи важећим устав из 1876. године и омогући поновни рад Парламента. Када је турска скупштина отворена децембра 1908. године, Абдул Хамид II је објавио да устав више не важи како би се спровеле образовне реформе. То је било повод да га Парламент збаци крајем марта 1909. године и доведе на власт Мехмеда V (1909–1918), који прихвата ограничени начин владавине и добија надимак „уставни султан”. Чланови покрета убрзо су преузели потпуну власт у Турској и формирали триумвират који се питао за

1908. године и Анексиона криза исте године, указивали су балканским државама да је потребно озбиљније деловати ради ослобођења хришћанског становништва.⁸ Ситуација је постала нарочито напета када су Албанаци на Косову и у Македонији подигли побуну против Високе Порте у току 1910. и 1911. године. Терор и велико страдање локалног словенског и хришћанског становништва обележили су ове догађаје. Када је Италија 1911. године извршила напад на турске територије у Либији и заузела Родос, балканске државе су схватиле да је то погодан тренутак да заједнички делују.⁹

Поред супарништва и ривалства око утицаја на Балкану, постојала је и политичка сарадња између Србије и Грчке током XIX века.¹⁰ Она је поново успостављена непосредно пред почетак Балканских ратова. На иницијативу и залагање српског премијера Милована Миловановића и бугарског премијера Ивана Гешова, био је склопљен споразум о савезу Бугарске и Србије. Пошто је Софија постигла пакт са Атином, логично, поставило се питање регулисања односа Београда са хеленском владом. Српски посланик у Атини Матеја Бошковић добио је овлашћење од нове владе Николе Пашића да, средином августа 1912, покрене преговоре са

све аспекте унутрашње и спољне политике у Турској до пораза у Првом светском рату 1918. године. Њега су чинили Енвер-паша, Талат-беј (касније Талат-паша) и Халил-паша.

⁸ Михајло Војводић, *Србија и Турска 1878–1914*, Филип Вишњић, Београд, 2019, 131–207.

⁹ Milan Videnović, “The Outbreak of the First Balkan War and the Italo-Turkish Peace Negotiations in Lausanne in 1912”, *Balkanica*, LIV (2023), 103–119; Исти, „Избијање Италијанско-турског рата и Србија 1911”, у: *Врањски гласник, Поводом 60 година народног музеја Врање*. Уредници: Д. Антић и М. Бецић, Врање, 2021, 153–160; Робер Мантран, *Историја Османског царства*, Clio, Београд 2002, 626–676; Vladimir Ćorović, *The Relations between Serbia and Austria-Hungary in the 20th Century*, Archives of Yugoslavia, Institute for Balkan Studies SASA, Hoover Institution, Belgrade, 2018, 430–435.

¹⁰ О томе види: Slobodan G. Marković, “History of Hellenic-Serbian (Yugoslav) Alliances from Karageorge to the Balkan Pact 1817–1954”, *Balkanica* LI (2020), 143–159; Славенко Терзић, *Србија и Грчка 1856–1903, Борба за Балкан*, Историјски институт, Београд, 1992, 73–138, 319–348; Србија и Грчка у XIX веку, Свеска I, *Односи Кара-Ђорђеви и Милошеви са Грцима 1804–1821*, „Доситије Обрадовић”, Београд, 1907, 1–47.

министром иностраних дела Лампросом Коромиласом. Они су започети крајем септембра, али нису успели да доведу до склапања уговора, јер грчка страна није показивала намеру да прихвати захтев о стварању алијансе на широј балканској основи, чиме би себе обавезала на војну подршку Србији у евентуалном рату са Аустроугарском. Атина је желела искључиво договор који би био уперен само против Турске. На крају преговора Бошковића и Коромиласа, почетком октобра, хеленска влада упутила је предлог уговора, али је почетак ратних дешавања отклонио потребу за његовим настанком.¹¹

Ситуација се из корена променила окончањем ратних операција против Турске крајем 1912. и почетком 1913. године. Незадовољство Бугарске освојеним територијама у Првом балканском рату претило је да угрози ратне тековине Србије и Грчке. Влада Елефтериоса Венизелоса (Eleftherios Venizelos)¹² брзо се сагласила са Београдом да се обнове

¹¹ Михајло Војводић, „Српско-грчки преговори о савезу 1912. године”, *Balkanica*, XIII–XIV (1982–1983), 214–217, 222–225; Саша Станојевић, *Стварање Балканског савеза 1912*, Филозофски факултет у Косовској Митровици, Историјски архив Топлице, Косовска Митровица-Прокупље, 2020, 25–167; S. G. Marković, *History of Hellenic-Serbian (Yugoslav) Alliances from Karageorge to the Balkan Pact 1817–1954*, 159–164. На неприхватање шире концепције савеза Београда и Атине знато су утицали агенти Аустроугарске у Грчкој радећи на томе да се овакав пројекат не спроведе у дело.

¹² Елефтериос Венизелос (1864–1936) је један од најважнијих грчких политичара прве половине XX века. Пореклом са острва Крита, студирао права у Атини. Након Грчко-турског рата 1897. године постављен за правног саветника принца Ђорђа, који је био гувернер острва. Гаудијски удар војске 1909. године увео је Венизелоса у политички живот Грчке, а избори 1910. године су га довели на чело владе у Атини и Либералне странке која је основана у међувремену. У току Првог светског рата као протагониста сарадње са Антантом дошао је у сукоб са германофилски настројеним краљем Константином I. Као последица тих сукоба настала је паралелна влада у Солуну 1916. године под називом „Привремена влада”, која је одржавала блиске односе са силама Антанте. Након збацивања краља 1917. године поново је постао премијер и увео Грчку у рат против Централних сила. На власти је остао до новембра 1920. године када је поражен на изборима морао да напусти земљу, упркос чињеници што је на конференцији мира у Паризу успео да обезбеди велико територијално проширење за Грчку миром потписаним у Севру 10. августа исте године. Након пораза Грчке у рату против Турске, крајем августа и почетком септембра 1922.

преговори између две земље. Већ 1. јуна 1913. године склопљен је уговор о савезу од стране српског посланика у Атини Матеје Бошковића и грчког посланика у Београду Жана Александропулоса. Потписивање уговора обављено је у Солуну, а ратификација је извршена 8. јуна разменом потписа у Атини. Обе земље обавезале су се да ако једна страна буде нападнута од треће силе, друга држава ће јој притећи у помоћ свим расположивим средствима. Договорено је заједничко иступање према Бугарској, са којом неће склапати никакве засебне уговоре.¹³ Истог дана потписана је и војна конвенција. У име Србије потпис су ставили пуковници Петар Пешић и Душан Туфегџић, док је грчку сагласност

године, у земљи избија револуција официра верних Венизелосу, која позива бившег премијера да предводи грчку делегацију на Конференцији мира у Лозани. Почетком 1924. године на кратко узима учешће у политичком животу земље и предводи владу која се бавила питањем обарања монархије и промене уређења земље. Након пада ове владе фебруара исте године поново одлази у емиграцију. Од 1928. до 1933. поново постаје премијер Грчке. Бурна дешавања на политичкој сцени након пада ове владе приморавају Венизелосу да опет напусти земљу 1935. године. Наредне, 1936. године умире у Паризу.

- ¹³ Adrianos I. Papadrianos, "Greco-Serbian talks towards the conclusion a treaty of alliance in may 1913 and the beginning of negotiations for the establishment of Serbian Free Zone in Thessaloniki", *Balkan Studies*, Vol. 45, No. 1, (2004), 40; Д. Микавица, В. Гавриловић, Г. Васин, *Знаменита документа за историју српског народа 1538–1918*, Филозофски факултет, Нови Сад 2007, 376–378. Поред ових одредби, дефинисано је питање границе ка Бугарској. Према члану 3. и 4. предвиђало се одржавање српско-грчке границе на принципу стварно заузетог простора и равнотеже између три државе. То је значило да неће бити дозвољен било какав уступак Бугарској у Македонији и нестанак српско-грчке заједничке границе. У случају неспоразума са Софијом, чланом 5. дефинисано је да ће силе Антанте предузети арбитражну улогу у спору. Грчка страна се чланом 7. обавезала да обезбеди у наредних педесет година слободни промет српске трговине преко луке у Солуну без кршења грчког суверенитета. Ова одредба биће основа за склапање конвенције од слободи трговине у Солунској луци за српску робу маја 1914. године. Чланом 8. предвиђена је и сарадња Генералштаба две државе у случају евентуалних компликација које могу настати као плод неслагања на Балкану. Како је предвиђао члан 10, кад је уговор ступио на снагу било је немогуће да владе у Београду или Атини откажу његово важење у наредних десет година, односно до 1923. године.

обезбедио генералштабни капетан Ксенофон Стратигос.¹⁴ Свакако, реч је била о одбрамбеном савезу који је за свој циљ имао очување мира на Балкану, јер су обе владе страховале од намера елита у Софији.¹⁵

Сарадња две државе успешно је реализована победом над Бугарском у Другом балканском рату. Наиме, она је 29. јуна напала Србију и Грчку, којима се одмах прикључила Црна Гора. У бици на Брегалници, која је завршена 8. јула, српска војска успела је да однесе одлучну победу и нанесе фаталан ударац Бугарској. Убрзо су у рат ступиле Румуније и Турска, како би повратиле територије Добруце, односно Једрена и Тракије. Миром у Букурешту 10. августа владе у Београду и Атини оствариле су своје аспирације. Бугарска је задржала само Пиринску Македонију и морала је да пристане на повлачење са Егејског мора. Уз то, она се одрекла Вардарске Македоније и на том простору остала јој је само регија око града Струмице.¹⁶

¹⁴ Д. Микавица, В. Гавриловић, Г. Васин, *Знаменита документа за историју српског народа 1538–1918*, 379–383. Војна конференција детаљно је предвиђала обавезе армија две државе. У случају напада снага већих од две дивизије на једну од потписница конвенције, друга страна морала је да пружи првој војну помоћ (члан 1). Грчка је у случају рата морала да држи војску већу од 90.000 људи на граници према Србији и Бугарској, а Србија око 150.000 војника у Македонији и Јужној Србији (члан 2). Најважнију одредбу за заштиту српских интереса представљао је члан 4. војне конвенције, јер је њиме предвиђена војна сарадња две државе у случају напада неке треће силе, осим Бугарске, на српску територију. Војна сарадња може изостати само у случају да једна од сила објави прва рат трећој држави без договора и сагласности друге стране (члан 5). Дефинисано је вођење ратних операција против Бугарске са заједничким планом два Генералштаба, уступање територија, права војски на територији друге земље, подела ратног плена и важење уговора колико буде трајао уговор о савезу Србије и Грчке, односно 10. година (чланови 6, 7, 8, 10, 11. и 13).

¹⁵ Миладин Милошевић, *Србија и Грчка 1914–1918, Из историје дипломатских односа*, Задужбина Никола Пашић, Зајечар, 1997, 21–22.

¹⁶ В. П. Потемкин, *Историја дипломатије, Дипломатија Новог доба (1872–1919)*, свеска друга, Архива за правне и друштвене науке, Београд, 1949, 200–206. У даљем тексту: В. П. Потемкин, *Историја Дипломатије (II)*; David Ђ. Дашић, *Istorija diplomatije, Evolucija diplomatskog metoda u političkoj istoriji*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2022, 366–367.

2. СРБИЈА, ГРЧКА И ВЕЛИКЕ СИЛЕ У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ „ВЕЛИКОГ РАТА”

Након завршетка ратних операција у Балканским ратовима, српска држава се нашла у кризи. Настао је сукоб војних и цивилних власти око тога ко има надлежност над „Новим областима” (Косово и Македонија) које су освојене у ратовима.¹⁷ Ове тешкоће у току прве половине 1914. године, нису омеле склапање конвенције са Грчком, предвиђене раније потписаним уговором о савезу. На основу члана 7. српско-грчке конвенције из 1913. године, у Атини је 10. маја наредне године потписан нацрт споразума о успостави српске слободне зоне у солунском пристаништу. Њиме се грчка страна обавезала да поштује слободу српског увоза и извоза робе на 50 година, без икаквог кршења њеног суверенитета на овом простору. Због почетка „Великог рата” овај документ неће бити ратификован, па ће питање успоставе српске, односно југословенске, слободне зоне у Солуну бити постављено након 1918. године.¹⁸

Четири дана након потписивања конвенције са Грчком, 14. марта, српска влада је овластила свог пуномоћника у Цариграду Драгомира Стефановића да потпише уговор са турском владом, у чије име је потпис ставио Ахмед Решид-беј, шеф политичког одељења министарства иностраних дела Високе Порте. Њиме је извршена ратификација уговора у Лондону из 1913, успостављен мир између две земље и обезбеђена обнова дипломатских односа. Поред овога, предвиђена је размена ратних заробљеника и амнестија за сва лица која су се компромитовала у ратним дешавањима. Турска страна признала је да су српски поданици сви становници на територији коју је освојила српска војска. Поред овога, уговор је регулисао питање права својине над непокретном имовином и осигуравао Султану права над његовим личним имањима у областима које је заузела српска војска. Утврђен је

¹⁷ Душан Т. Батаковић, „Сукоб војних и цивилних власти у Србији у пролеће 1914”, *Историјски часопис*, XXIX–XXX (1982–1983), 479–485.

¹⁸ Dragan Bakić, “The Port of Salonica in Yugoslav Foreign Policy 1919–1941”, *Balkanica*, XLIII (2012), 192–193; S. G. Marković, “History of Hellenic-Serbian (Yugoslav) Alliances from Karageorge to the Balkan Pact 1817–1954, 159–165.

начин избора Главног Муфтије у Србији, поштовање права вакуфа, грађанских и политичких права муслимана.¹⁹

Атентат на престолонаследника Аустроугарске Франца Фердинанда у Сарајеву на Видовдан 1914. године, додатно је заоштрио кризу у међународним односима у Европи.²⁰ И брже него што су то очекивали српски политички кругови питање новог рата било је на столу. Србија је у том тренутку имала склопљене уговоре о савезу једино са Грчком и Црном Гором. Из Атине је тих дана саветовано да треба ублажити ставове Србије према захтевима Беча. Српски премијер је још средином јула, преко посланика у Атини Живојина Балугџића,²¹ тражио сусрет са

¹⁹ Д. Микавица, В. Гавриловић, Г. Васин, *Знаменита документа за историју српског народа 1538–1918*, 388–392; М. Војводић, *Србија и Турска 1878–1914*, 295–305.

²⁰ Мирјана Зорић, „Први светски рат и ревизионизам (У фокусу историографије и пропаганде)”, *Војно дело*, год. LXVI, бр. 2 (2014), 320–358; Д. Ђ. Дашић, *Istorija diplomatije*, 383–392; Миле Бјелажак, „Novi (Stari) zapleti oko uzroka Prvog svetskog rata pred obeležavanje 100. godišnjice”, *Tokovi istorije*, br. 1 (2013), 15–30; V. Ćorović, *The Relations between Serbia and Austria-Hungary in the 20th Century*, 787–817.

²¹ Живојин Балугџић (1868–1941), српски и југословенски правник и дипломата. Школовао се у Београду и Женеви. Због династичких сукоба и симпатија према династији Карађорђевић, скоро две деценије провео у иностранству. Династичка промена 1903. године омогућава му повратак у земљу. Блиске везе са Карађорђевићима, нарочито са краљем Петром током боравка у Женеви, утицале су да постане његов лични секретар, а исту функцију имаће и касније код регента Александра. На прву дипломатску функцију постављен је 1906. године као секретар посланства у Цариграду. Балугџић је био од 1907. до 1909. године на челу Генералног конзулата у Солуну, а затим постаје Генерални конзул у Скопљу, па је премештен на исти положај у Солуну од 1909. до 1912. године. Након тога постављен на место посланика у Атини. Посредовао у сукобу цивилних и војних власти у Србији у току јуна 1914. године, када се на кратко враћа у земљу. Његов положај имао важну улогу у току Првог светског рата и Грчко-турског сукоба 1919–1923. године. Био један од кандидата демократске странке за место министра спољних послова 1922. године, али се краљ Александар одлучио за Момчила Нинчића. Учествовао у преговорима са Владом у Атини о споразуму о Слободној зони у Солуну који је потписан маја 1923. године, као и о склапању анекса за исти почетком септембра 1923. године. После именовања на положај посланика у Берлину на тај положај ступио је 1924. године, на коме остаје до фебруара 1926. године. Из Берлина

грчким премијером Венизелосом у Солуну, како би расправљао о грчком ангажовању у случају напада Аустроугарске. Венизелос је одговорио Балугџићу да је већ испланирао састанак са турским великим везиром у Цариграду, те да због тога неће моћи да се види са Пашићем. Дан после пријема ултиматума, 24. јула, Пашић је поново упитао хеленску владу да ли ће у случају рата испунити обавезе из потписаног уговора о савезу. Министар иностраних дела Георгиос Штрајт (Georgios Streit)²² изјавио је да су одредбе ултиматума веома тешке и да се не могу прихватити. Пашић је ово саопштење упутио 25. јула и грчком посланику у Београду Јоанису Александропулосу, објашњавајући му да ће у случају напада Аустроугарске избити европски рат. Он је имао гаранције из Петрограда и са Цетиња да ће Русија и Црна Гора подржати Србију. Уз то, нагласио је да ће и румунска влада предузети кораке да спречи евентуални почетак рата, па је желео да зна став владе у Атини.²³

је премештен на исту дужност у Риму. Због неслагања са диктатуром краља Александра тражио је пензионисање 1929. године, али је замољен да остане у служби. Пензионисан је тек 1935. године. Умире 1941. године.

²² Георгиос Штрајт (1968–1948), грчки политичар, дипломата, правник, судија и професор на Универзитету у Атини. Био је из немачке породице која се населила у Грчкој. Након детињства у Патрасу студирао на правном факултету у Атини и Лајпцигу. Касније предавао међународно право на Универзитету у Атини. Био је саветник министра спољних послова од 1910. године, а онда постављен за посланика у Бечу. Иако се није слагао са Венизелосом око правца спољне политике, јер је желео ослонац на Немачку и Аустроугарску, именован на место министра спољних послова 1913. године, али се на том положају задржао доста кратко, и већ крајем августа 1914. године био је смењен. Као један од симпатизера краља Константина I морао је 1917. године да напусти земљу и оде у Швајцарску. У међуратном периоду помогао оснивање Аристотеловог универзитета у Солуну и био судија Арбитражног суда у Хагу од 1929. до 1938. године. Умро је 1948. године у Атини.

²³ Душан Т. Батаковић, *Србија и Балкан, Албанија, Бугарска, Грчка 1914–1918*, Прометеј, Нови Сад, 2016, 393–394; “Diplomatic Documents, 1913–1917, Issued by the Greek Government Concerning the Greco-Serbian Treaty of Alliance and the Germano Bulgarian Invasion in Macedonia: Part First”, *The American Journal of International Law*, Vol. 12, No. 2, Supplement: Official Documents (Apr., 1918), Cambridge University Press, p. 109, No. 12, Belgrade, 25 July, 1914, *Alexandropoulos to Venizelos*, У даљем тексту: *Diplomatic Documents, 1913–1917...*; М. Милошевић, *Србија и Грчка 1914–1918*, 21–23.

Иступање немачке дипломатије и притисак на краља Константина I Гликсбурга, који је имао породичне везе са владарском кућом у Берлину, утицало је на спремност Грчке да се озбиљније ангажује у рату. Пошто је добио наредбу од краља, Штрајт је 25. јула дао једну уопштену изјаву српском посланику Балугџићу. Указао је да Атина не може да схвати „раздражење” у Бечу због могућег рата и да његова влада разуме зашто Србија не може примити понижавајући ултиматум. Међутим, већ 29. јула Штрајт је изјавио да је Грчка решена да остане неутрална у предстојећем сукобу.²⁴

Грчка политичка сцена поделила се тих дана. На једној страни биле су присталице уласка у рат на страни сила Антанте, предвођене Венизелосом и Либералном странком. Германофилски кругови са краљем Константином I, блиским рођаком немачког цара Вилхелма II, заговарали су неутралност и потајно чекали прилику да војску ставе на страну Централних сила.²⁵ Након седнице владе у Атини 2. августа, којој је присуствовао и краљ, решено је да земља задржи неутралност у сукобу. Одлука се косила са српско-грчким уговором о савезу, па је зато рђаво примљена у Београду.²⁶

Да би остварио реализацију својих циљева, Венизелос је августа покушао да спроведе стварање новог савеза на Балкану, који би оформиле Србија, Грчка и Румунија. Главни задатак алијансе требало би да буде спречавање Бугарске да повреди стање створено након 1913, евентуалним приласком Централним силама. Ипак, целокупна ствар остала је на нивоу идеје, јер у Букурешту нису показивали интенцију да прихвате понуду. Влада у Атини желела је да напусти неутралност, али је за то тражила гаранције од великих сила да ће је оне заштитити од напада Турске. Британска влада је на седници од 20. августа одлучила да

²⁴ *Diplomatic Documents, 1913–1917*, p. 108, No. 11, Athens, 24 July 1914, *Streit to Venizelos*; Д. Т. Батаковић, *Србија и Балкан*, 394–395. Штрајт је јавио 24. јула Венизелосу, који се тога дана затекао у Трсту, да је разговарао са немачким отправником послова у Атини, који му је рекао да је извештен из Берлина да се очекује сукоб Беча са Србијом и да ће Немачка стати на страну свога савезника.

²⁵ Therese Krempp Puppink, “De la Grèce rêvée à la Grèce vécue, L’armée d’Orient dans une interculturelité complexe”, *Balkanica*, XLIX (2018), 91–92.

²⁶ Александра М. Пећинар, *Српско-грчки дипломатски и савезнички односи (1912–1918)*, Медија центар „Одбрана”, Београд, 2016, 97–101.

прихвати грчку неутралност, али она није хтела да се меша у питања Балкана и подржи рад на обнови балканског савеза. Ова одлука имала је далекосежне последице. Притисак аустроугарске војске на српску територију у току августа натерао је Пашићеву владу да још једном ургира како би Атина спровела у дело уговор о савезу. Покушај Београда учињен крајем августа је пропао, али се поново јавила идеја о обнови балканског савеза коју је подржала и Русија. Међутим, читава ствар је доживела неуспех кад су велике силе почетком септембра захтевале уступке од Атине и Београда како би њему пришла и Бугарска.²⁷

У најтежим моментима за српску државу, услед тешке ситуације на фронту средином новембра, Пашић се одлучио да поново интервенише код хеленске владе, страхујући да би напад Бугарске у том тренутку могао да буде катастрофалан за Србију. Зато је 20. новембра тражио да 80.000 грчких војника буду распоређени на положајима у Источној Србији, да би спречили мешање Бугара. Смиривање ситуације на фронту, због победе српске војске у ратним операцијама почетком децембра, није довело до реализовања ове понуде.²⁸

Почетком нове године притисак на Грчку извршио је и Лојд Џорџ (David Lloyd George),²⁹ тадашњи министар снабдевања у влади Херберга Асквита (Herbert Henry Asquith). Наиме, крајем 1914. у британским круговима почело је да влада уверење да ће за победу на Балкану бити неопходно ангажовати Италију, Бугарску и Грчку, уступањем територија на које су претендовале. Зато је Лојд Џорџ путем два телеграма, 8. и 24.

²⁷ Dušan T. Batakovic, "Serbia and Greece in the First World War: An Overview", *Balkan Studies*, No. 45 (2004), 63–64; Живко Г. Павловић, *Церска битка, Битка на Јадру августа 1914. год.*, Чивија принт, Шабац, 2014, 46–66; Драгољуб Живојиновић, *Невољни ратници, Велике силе и Солунски фронт*, Завод за уџбенике, Београд, 2008, 26–27; М. Милошевић, *Србија и Грчка 1914–1918*, 46–47.

²⁸ D. T. Bataković, *Serbia and Greece in the First World War*, 63–67.

²⁹ Дејвид Лојд Џорџ (1863–1945), британски политичар и члан Лабуристичке странке из Велса. Од 1905. до 1916. године био више пута министар у влади. Након пада кабинета Херберга Асквита, почетком децембра 1916. године, постаје премијер Велике Британије. На том месту остаје до средине октобра 1922. године када је његова влада оборена због политике ка Блиском истоку и односу према Грчко-турском рату. Оно што је обележило његов режим, поред окончања Великог рата и учешћа на мировној конференцији у Версају, јесте решавање Ирског питања 1921. године и синдикалних проблема у Британији. Активан у политичком животу скоро до смрти 1945. године.

јануара 1915. године, обећао уступање територија у Малој Азији, војну и финансијску помоћ ако се Хеленска краљевина буде ангажовала у сукобима на страни Србије и Савезника. Поред овога, Венизелос је требао да делује дипломатским путем на Бугарску, храбрећи је да ће она добити жељене територије у Македонији. Ургирање грчког премијера код краља Константина није дало резултата. Пуковник Јоанис Метаксас (Ioannis Metaxas), вршилац дужности начелника Генералштаба, није се сложио са оваквим мишљењем. Сматрао је да ће операције војске на Балкану довести до њеног уништења. Због таквих ставова војне елите пропао је покушај да се савезнички фронт прошири.³⁰

Ситуација на Балкану се из корена променила уласком Турске у рат. Висока Порта је на почетку изјавила да ће се у сукобу држати неутрално. Ипак, делатност немачког амбасадора у Цариграду Ханса фон Вангенхајма (Hans Freiherr von Wangenheim), утицала је на младотурски режим да започне преговоре са немачким представницима о уласку Турске у рат. Тако је велики везир Саид Халим-паша потписао 2. августа у Цариграду тајни уговор о савезу са немачким амбасадором, којим је дефинисан улазак у рат на страни Централних сила.³¹ Немачки бродови „Гебен” и „Бреслау” ушли су почетком августа у мореузе под командом адмирала Вилхелма Сушона, што је изазвало дипломатски инцидент. Да би отклонила сумњу, Висока Порта је 10. августа објавила куповину бродова мењајући им имена у „Јавуз Султан Селим” и „Мидили”. Сарадња са Немачком се настављала и развијала. Уз сагласност министра војног Енвер-паше, у Турску су средином септембра дошли немачки поморски официри са новим бродовима и ратном опремом.³²

Стварни господари ситуације у Турској, чланови „Удружења за уједињење и прогрес” (младотурци) и вође триумвирата који је био на

³⁰ Efpraxia S. Paschalidou, “Greece’s Prolonging Neutrality Perception During WWI. Stance Towards Serbia”, Први светски рат, Балкан и велике силе, Историјски институт, Зборник радова, књ. бр. 30, Београд, 2015, 128–129.

³¹ Džengiz Hakov, *Istorija savremene Turske*, Centar za turkološka istraživanja Balkana, Prizren, 2011, 49–51.

³² Ulrich Trumpener, “Turkey’s Entry into World War I: An Assessment of Responsibilities”, *The Journal of Modern History*, Vol. 34, No. 4 (1962), 369–372. Турска војска нашла се под великим утицајем немачке војне доктрине. Из Берлина су послати високи немачки официри попут Колмара фон дер Голца, Лимана фон Муа и Ериха фон Фалкенхајма.

власти од револуције 1908, Енвер-паша,³³ министар рата, Талат-беј, министар иностраних дела, и Халил-паша снажно су подржавали прогерманску политику. Делујући заједно, они су 11. октобра обавестили амбасадора Вангенхајма да ће адмиралу Сушону бити наређено да нападне Русију, а десетак дана касније су за ову акцију добили материјалну помоћ од два милиона златних фунти. Већ 21. октобра, турски војни министар Енвер-паша договорио је план спровођења операција са Хелмутом фон Молткеом (Helmuth Ludwig von Moltke), шефом немачког Генералштаба. Делујући према плану, бивши немачки бродови су под командом адмирала Сушона извршили 29. октобра бомбардовање руских градова на обалама Црног мора. Одговор Антанте није се дуго чекао. Русија је 1. новембра објавила рат Турској путем ноте коју је послао министар иностраних дела Сергеј Сазонов (Сергей Сазонов), а 5. новембра исто су учиниле Британија и Француска.³⁴

Савезници су на пролеће започели операцију у Дарданелима с циљем да освоје Цариград, истерају Турску из рата и обезбеде снабдевање руске војске преко Црног мора. На иницијативу британског министра иностраних дела Сир Едварда Греја (Sir Edward Grey), Винстона Черчила (Sir Winston Leonard Churchill) и премијера Херберта Асквита покренута је кампања против Турске. После одобрења које је стигло из Париза, покренуте су припреме две земље. Заједничке снаге британско-француске морнарице нападе су 25. фебруара 1915. турске положаје на Дарданелима и кренуле да се искрцавају на Галипољско полуострво. Охрабрен овим догађајима и понудом за уступање територија у Малој Азији из јануара, Венизелос је саопштио вољу његове владе да уведе Грчку у рат на страни савезника крајем наредног месеца. Оваква изјава није могла да буде повољно примљена у круговима око краља Константина. У почетку краљ је хтео да прихвати план о учешћу у савезничкој акцији на Дарданелима, али је оставка вршиоца дужности начелника Генералштаба Јоаниса Метаксаса утицала на њега да се реши

³³ Исмаил Енвер-паша (1881–1922), турски политичар и војсковођа. Члан „Комитета за уједињење и прогрес” и вођа Младотурске револуције 1908. године, која је значајно изменила политички развој Турске. Од тог периода припадник триумвирата који је владао Турском до 1918. године. Након склапања примирја октобра 1918. године побегао из земље, прво у Немачку, а затим у Совјетску Русију и Азербејџан. Убијен 1922. године.

³⁴ U. Trumpener, *Turkey's Entry into World War I...*, 373–380.

Венизелоса и његове владе.³⁵ Зато је краљ извршио притисак на владу, да изјави како се Грчка не може прикључити поменутој експедицији Савезника, а Венизелос је 6. марта принуђен да поднесе оставку.³⁶

Вест о могућем уласку Грчке у рат изазвала је лоше реакције у Москви. Цар Николај II Романов примио је 3. марта француског амбасадора Мориса Палеолога (Paléologue Maurice) и саопштио му жељу Русије да оствари свој сан о Цариграду. Реаговао је и руски министар иностраних дела Сазонов, плашећи се могућности да Грци заузму Босфор и Дарданеле. Он је наложио посланику у Лондону Александру фон Бенкендорфу да саопшти Едварду Греју да руска влада захтева уступање Цариграда. На састанку са шефом Форин офиса (Foreign Office) 4. марта, Бенкендорф је поступио по наређењу министра.³⁷ Греј је објашњавао потребу британског Адмиралитета за грчким трупима у експедицији савезника на Дарданелима. Сасвим логично, идентичан став имао је и Први Лорд Адмиралитета Винстон Черчил. Ипак, већ 12. марта Асквитова влада морала је да прихвати руске услове, а исто је 10. априла учинила и Француска.³⁸ Русија је тиме добила право да након рата окупира Цариград, западни део обале Босфора и Мраморног мора, као и Тракију до линије Енос-Мидија. На источној обали руска територија ишла би од залива код Исмида до острва Имброс и Тенедос, која су штитила улазак у Мраморно море.³⁹

У то време Савезници су почели дипломатску борбу са Централним силама како би натерали Италију да узме учешће у рату. Италијански министар иностраних дела Сидни Сонино (Sidney Costantino Sonnino)⁴⁰

³⁵ Р. Клог, *Историја Грчке новог доба*, 88–89.

³⁶ В. П. Потемкин, *Историја Дипломатије (II)*, 242–243.

³⁷ George B. Zitiades, "Russia and The Greek Participation in the Dardanelles Expedition", *Balkan Studies*, Vol. 10, No. 1 (1969), 11–20.

³⁸ Alexander L. Macfie, "British Foreign Policy in the Near East 1916–1922: questions of responsibility", *Balkan Studies*, Vol. 40, No. 2 (1999), 329.

³⁹ В. П. Потемкин, *Историја Дипломатије (II)*, 244.

⁴⁰ Сидни Сонино (1847–1922), италијански политичар и дипломата. У политичкој каријери вршио дужност посланика у Парламенту, министра финансија и иностраних дела. У два мандата 1906. и 1910. био је изабран за премијера. На положају министра спољних послова затекао га је Први светски рат, током ког је био један од најватренијих заговорника спровођења тајног Лондонског

водио је константне преговоре са обема зараћеним странама крајем 1914. и у првих неколико месеци 1915. године. Историчари ће такву империјалистичку политику Италије да се придружи табору који понуди више назвати „*sacro egoismo per l'Italia*” (свети егоизам), према изреци премијера Антонија Саландре из 1914. године.⁴¹

У току марта и априла 1915. преко амбасадора у Лондону маркиза Гуљелма Империјалија (Guglielmo Imperiali), Сонино је био у константном контакту са Едвардом Грејом и износио му своје захтеве. Вероватно подстакнут одобравањем руских аспирација од савезничких кругова, Сонино је наредио Империјалију да 11. марта преда меморандум Греју, захтевајући припајање Истре, Кварнера, Далмације до реке Неретве.⁴² Ако ове области припадну Италији, она би била спремна да са Грчком и Србијом изврши поделу јужног и северног дела Албаније. У случају слома Турске, из Рима је тражено уступање острва у Додеканезима и зоне у Малој Азији. С друге стране, Империјали је навео спремност његове владе да употреби све расположиве снаге у рату са Аустроугарском и своју флоту за рат у Јадрану. Руски шеф дипломатије Сазонов се у начелу слагао са предлогом, али је изнео примедбу да би се требало договорити са југословенским политичарима о уступцима Италији у Јадрану. Сличан став имао је и шеф Форин офиса. Греј је изразио спремност да прихвати захтеве у принципу, али је указивао на намере Србије и југословенских политичара да после рата заузму ове области. Ипак, став је био плод

уговора у целини. Са тог положаја силази након пада владе Виторија Орланда на лето 1919. године. Умро 1922. године.

⁴¹ Драгољуб Живојиновић, *У потрази за империјом, Италија и Балкан почетком XX века*, Албатрос плус, Београд 2013, 15–18.

⁴² Robert W. Seton-Watson, “Italian Intervention and the Secret Treaty of London”, *The Slavonic Review*, Vol. 5, No. 14 (1926), 273–283; Драгољуб Живојиновић, „Вудро Вилсон и Лондонски пакт 1915. године”, *Историјски часопис*, књ. LVIII (2009), 279–280. Сонино је тог дана саопштио америчком амбасароду у Риму Томасу Пејџу, да: „Осећам да се неке ствари брзо одвијају, тако да нисам у стању да напустим Рим макар и на 24 часа”. Пејџ је у извештајима током фебруара, марта и априла преносио вести Вашингтону да Италија преговара са обема странама и чека моменат да прихвати бољу понуду.

неискрености, јер он није одржавао никакве везе са представницима југословенског народа.⁴³

Тајним уговором у Лондону, потписаним између маркиза Империјалија и Едварда Греја 26. априла 1915, Италији су за улазак у рат обећани велики територијални уступци. Њој је након завршетка рата обезбеђено припајање Тирола, Горице, Истре до Кварнера, острва Цреса, Лошиња и још осам мањих острва на јадранској обали. Уступљена јој је обала Далмације са острвима Паг, Мљет, Брач, Хвар, Корчула, Ластово. Остатак територија у Далмацији требало је према уговору да припадне Србији, Црној Гори и Хрватској када буду завршене ратне операције. Уговор се дотакао питања будућности Албаније. Италији је обезбеђено припајање Валоне са острвом Сасеном, док ће северни и јужни део у споразуму са великим силама бити подељен између Србије, Црне Горе, Грчке. Централни део Албаније постао би аутономна држава под патронатом Италије, која би имала право да је заступа у међународним односима. Заузврат влада у Риму се обавезала да ће приступити ратним операцијама против Централних сила, најкасније месец дана после потписивања уговора.⁴⁴ Савезници су обећали чланом 9. да ће у случају њихове окупације делова Османске империје након рата они обезбедити Италији област југозападног дела Мале Азије око града Анталије.⁴⁵

Српска влада није знала за све одредбе тајног уговора у Лондону. Ипак она је уложила снажне протесте код великих сила због потписивања споразума са Италијом. Детаљно упознавање српске владе са свим члановима документа десило се тек после победе болшевика у руској револуцији, када су противници царизма кренули да објављују тајне уговоре које је потписала „империјалистичка Русија” са осталим чланицама Антанте. Српском посланству у Петрограду, јануара 1918. године, од совјетских власти биће уручен целокупан текст Лондонског уговора.⁴⁶

⁴³ R. W. Seton-Watson, *Italian Intervention and the Secret Treaty of London*, 273–283.

⁴⁴ Д. Микавица, В. Гавриловић, Г. Васин, *Знаменита документа за историју српског народа 1538–1918*, 402–404.

⁴⁵ A. L. Macfie, *British Foreign Policy in the Near East 1916–1922*, 329–330.

⁴⁶ Мирослав Јовановић, „Краљевина СХС и антиболшевичка Русија 1918–1924”, *Токови Историје*, бр. 1/2 (1995), 100–105. Слично као и српска влада, и Америчко министарство спољних послова (Стејт департмент) било је

Покретање савезничког напада на Дарданеле и операције на Галипољу, које су започете фебруара 1915. године, пробудиле су жеље грчке политичке елите да се прикључи нападу, изађе из стања неутралности и учествује у освајању Цариграда. Уз подршку краља Константина, Венизелос је 1. марта понудио Савезницима три дивизије за учешће у нападу на Галипоље. Међутим, када је предлог одбила Русија, водећи се својим интересима, Константин је одлучио да обори Венизелосов кабинет.⁴⁷ Нову владу је 8. марта саставио је Димитриос Гунарис (Dimitrios Gounaris)⁴⁸. Плашећи се реакције због компликација насталих око пада претходног режима, Гунарис је пожуррио да изјави савезничким дипломатама да његова влада неће мењати спољнополитички курс. Три дана након пада Венизелосове владе, 9. марта српски посланик Балугџић састао се са бившим начелником Генералштаба Метаксасом, који је био познат по прогерманским

обавештено о преговорима италијанске владе са Централним силама и Антантом путем извештаја својих дипломата у европским престоницама, али није знало за тачне одредбе уговора. Амерички амбасадори у Паризу и Лондону јавили су нове вести влади само пет дана након споразума у Лондону (Д. Живојиновић, *Вудро Вилсон и Лондонски пакт 1915. године*, 281).

⁴⁷ Д. Живојиновић, *Невољни ратници, Велике силе и Солунски фронт (1914–1918)*, 68–71.

⁴⁸ Димитриос Гунарис (1866–1922) грчки политичар и правник. Након студија права на Универзитету у Атини, наставио усавршавање у Немачкој, Француској и Великој Британији. У току 1908. године постао министар финансија у влади Георгиоса Теотокиса, када је покушао да спроведе реформистички план. Као лидер Народне партије био је политички противник Венизелоса. У време сукоба и подела након избијања Првог светског рата, као човек одан краљу Константину, постао је премијер од марта до јуна 1915. године. Када је краљев режим оборен 1917. године, Гунарис је интерниран на Корзику, одакле се касније склонио у емиграцију у Италију. Поновна прилика за учешћем у политичком животу земље пружила се на изборима новембра 1920. године када је поражен Венизелос. Убрзо постаје премијер који предводи земљу у току рата са Турцима у Малој Азији. Када је грчка војска катастрофално поражена августа и септембра 1922. године, у Атини избија револуција официра оданих Венизелосу која хапси припаднике владе и врши протеривање краља Константина из земље. Заједно са члановима владе и високим члановима војске, Гунарис је стрељан 1922. године након судског процеса који је организовао „Револуционарни одбор”.

ставовима. Слично као Гунарис, и он се трудио да га увери у просрпске ставове и изложи позитиван однос ка Антанти. Исажао је намеру нове владе да уђе у рат, али није био сигуран да ли ће овај корак бити учињен пре или након уласка Бугарске у сукоб. Ипак, њега су смиривале вести да ће Русија одмах напасти Бугарску ако она покаже непријатељско држање ка савезничким земљама на Балкану. Целокупна политика Гунарисовог кабинета трудила се да пролонгира ангажовање у ратним активностима. Због образовања у Немачкој и утицаја који је на њих имао краљ, и један део војног врха сматрао је да ће победу у рату однети Немачка, а не силе Антанте.⁴⁹

Савезници су радили на више страна. У Атини је у просторијама британске амбасаде формиран центар за прикупљање обавештајних информација који је слао податке у Генералштаб у Каиро. Он је понео назив „Организација Р” и био је део Канцеларије за тајне операције са задатком да усклади рад служби.⁵⁰ Међутим, када је крајем маја Антанта предложила уступање Бугарској великих територија у Вардарској Македонији, грчку Кавалу, Источну Тракију и делове Добруце, српска и грчка влада сагласиле су се да предузму заједничке активности да би се те интенције осујетиле. Гунарис је зато 10. јуна поновио раније уверавање Метаксаса, из марта месеца, да ће одлука о уласку његове државе у рат зависити од држања владе у Софији.⁵¹

У Грчкој су јуна одржани парламентарни избори који су озваничили повратак Венизелоса и Либералне партије на власт. Гунарисова влада, блиска краљу Константину, била је оборена. Слично као у претходном периоду, пред нову владу нашле су се понуде Централних сила и Антанте око уласка у рат. Када је уговором у Софији 6. септембра Бугарска приступила Централним силама и објавила мобилизацију својих трупа 22. септембра, пред Грчку се поставило питање да ли ће испунити одредбе споразума о савезу са Србијом из 1913. године. Вести о склапању уговора веома су лоше примљене у Атини, али и у савезничким круговима. Хеленска влада је наредног дана донела одлуку о спровођењу опште

⁴⁹ Лукијанос Хасиотис, *Српско-грчки односи 1913–1918*, Прометеј, Нови Сад, 2017, 117–121; М. Милошевић, *Србија и Грчка 1914–1918*, 96–110; Д. Живојиновић, *Невољни ратници, Велике силе и Солунски фронт (1914–1918)*, 72–73.

⁵⁰ Aleksandra M. Pećinar, „Rat i diplomatija u Grčkoj 1917. godine, U svetlu „pokroviteljske politike velikih sila na Balkanu”, *Vojno delo*, br. 3 (2018), 504–505.

⁵¹ Л. Хасиотис, *Српско-грчки односи 1913–1918*, 118–122.

мобилизације. Од стране Савезника 4. октобра упућен је ултиматум Бугарској да прекине горе наведене активности. Пошто није добијен задовољавајући одговор, Савеници су прекинули дипломатске односе са Бугарском два дана касније. У то време очекивао се здружени напад Аустроугарске, Немачке и Бугарске на Србију. Зато је Венизелос упутио позив снагама Британије и Француске да пошаљу трупе у Солун, да би се пружила помоћ српској држави која се налазила у незавидном положају.⁵²

Почетком октобра Париз и Лондон покушали су да још једном придобију Бугарску територијалним уступцима да приступи њиховом табору, али је покушај пропао. Да би ставио краља Константина и његове присталице пред свршен чин, Венизелос је 4. октобра захтевао од Пашића објављивање уговора о савезу. Сматрао је да се оваквим чином направио корак који би недвосмислено говорио да Грчка мора помоћи Србији. Од стране српског премијера потврђена је сагласност да влада у Атини предузме овакве активности. У изјави учињеној у Парламенту 5. октобра, Венизелос је упозорио да његова држава мора ући у рат, не само против Бугарске него и против Немачке и Аустроугарске. Након гласања, већина посланика је одобрила приступање ратним операцијама. Ипак, прогерманска струја оличена у краљу Константину, није могла да прихвати ово решење. Дан након гласања посланика, Венизелос је поново био принуђен да поднесе оставку, а формирање нове владе поверено је Александросу Заимису.⁵³ Нови премијер је већ првог дана по ступању на своју дужност обавестио све посланике у иностранству да ће његова влада задржати ранију политику и задржати позицију неутралности како би заштитила своје интересе.⁵⁴

У Србији је у то време одбачен план пуковника Живка Павловића, генерала Живојина Мишића и војводе Радомира Путника, да се изведе превентивни удар на Бугарску. Српски премијер Пашић морао је 7. октобра да упозори начелника српске Врховне команде војводу Радомира

⁵² Милош Ковић, *ЈЕДИНИ ПУТ, Силе Антанте и одбрана Србије 1915. године*, Филип Вишњић, Београд 2016, 73; Р. Клог, *Историја Грчке новог доба*, 89; Е. S. Paschalidou, *Greece's Prolonging Neutrality Perception During WWI. Stance Towards Serbia*, 129–131; Д. Живојиновић, *Невољни ратници, Велике силе и Солунски фронт (1914–1918)*, 97–100.

⁵³ Д. Т. Батаковић, *Србија и Балкан, Албанија, Бугарска, Грчка 1914–1918*, 401–403.

⁵⁴ *Diplomatic Documents, 1913–1917*, p. 126, No. 33, Athens, 5 October 1915, *Zaimis Telegrafie Circular to all Royal Legations*.

Путника, да би се морало одустати од оваквих планова. Између осталог, Пашић је сматрао да би акција могла да буде неповољно примљена у Грчкој, јер би пружила прилику за изговор новој влади да она дефинитивно одбаци уговор из 1913. године.⁵⁵

Напад на Србију започет 6. октобра добро је припремљен од стране немачких војних стручњака. За спровођење ове акције постављен је као командант фелдмаршал Август фон Макензен, победник над руском војском на Источном фронту. Укупна снага трупа предвиђених за ове операције износила је око 800.000 људи, чију ће ударну песницу чинити оперативна група „Макензен”. Она је била састављена од немачке 11. армије стациониране у Банату, 3. аустроугарске армије у Срему и 1. бугарске армије на граници према Србији. Њихов главни циљ требало је да буде напредовање моравском долином у унутрашњост земље, уз подршку бугарских снага које би удариле са бока, и тиме приморале на предају српске трупе. Групи „Макензен” придодата је и 2. бугарска армија с циљем да изврши продор ка Вардару и одсече повлачење Срба према Солуну, где су се налазиле савезничке снаге. С друге стране, српска војска располагала је знатно мањим снагама, чији се број порцењује на око 300.000 распоређених у три армије.⁵⁶

Напредовање у унутрашњост земље било је споро, према неким проценама око 30 километара на дан, али се ситуација нагло погоршала уласком Бугарске у рат 12. октобра. На истоку Србије, бугарском надирању са око 104 батаљона супротставило се само 78 батаљона српске војске, од којих је 10 било састављено од трећепозиваца. Наредног дана краљ Петар I Карађорђевић записао је у свом дневнику: „Због недоласка помоћи (савезничке, приметио Н. М), укочене су наше армије око бугарске границе. Па Швабе не можемо отерати јер нам је сташно развучен фронт, а њих би лако отерали. Чујемо да је њихова (Немачка) војска слаба исто као и Аустро-угарска. Једино им је артиљерија дугачки(х) топова добра и штети нашу артиљерију”.⁵⁷ Ситуација се из корена променила кад је 19. октобра бугарска 2. армија избила на реку

⁵⁵ М. Ковић, *ЈЕДИНИ ПУТ, Силе Антанте и одбрана Србије 1915. године*, 74–77.

⁵⁶ Andrej Mitrović, *Serbia's Great War 1914–1918*, Purdue University Press, London 2007, 144–145.

⁵⁷ Драгољуб Живојиновић, *Петар I Карађорђевић, РАТНИ ДНЕВНИК 1915–1916*, Народна књига, Београд, 1984, 124–127.

Вардар, а напредовање на овом сектору није могло бити заустављено. Већ 22. октобра Бугари су ушли у Скопље. Када је њихова војска четири дана касније загосподарила Качаничком клисуром, питање Србије било је одлучено. Покушај пробоја српске војске на овом сектору почетком новембра био је одбијен. Велике масе избеглица, војска и државни чиновници нашли су се тих дана у потпуном окружењу на Косову.⁵⁸ Користећи успехе на фронту, немачка дипломатија је послала Србији понуду за склапање мира преко Ота Фолбера (Otto Vollbehr), а у сарадњи са амбасадором у Цариграду фон Вангенхајмом. Она је уручена српском генералном конзулу у Солуну Рајку Винтровићу, али је српска влада није озбиљно узела у обзир.⁵⁹

У Паризу и Лондону је донета одлука о прекиду операције у Дарданелима и пребацивању савезничког експедиционог корпуса у Солун да би се помогло Србији у борби са Централним силама и утицало на прилике на Балкану. Савезнички политички и војни кругови били су дубоко подељени око извођења војне интервенције која је требала да помогне Србији.⁶⁰ Уз то, британско-француске снаге које су се 5. октобра искрцале у Солун, биле су десетковане због напорних борби са војском Османске империје током претходних месеци. На терену није био присутан ни новоименовани командант савезничког експедиционог корпуса генерал Морис Сарај (Maurice Sarrail),⁶¹ бивши командант Треће

⁵⁸ М. Ковић, *нав. дело*, 148–155, 183–189; Д. Живојиновић, *Невољни ратници*, 114–119.

⁵⁹ Андреј Митровић, „Ото Фолбер и немачка понуда мира Србији у јесен 1915. године”, *Зборник Историјског музеја Србије*, бр. 22 (1986), 137–159.

⁶⁰ Први предлог о отварању новог фронта на истоку изнео је у току 1914. године Аристид Бријан, тадашњи француски министар правде. Идеју је прихватио и генерал Франше Д'Еспере наглашавајући да би се лакше могао остварити пораз непријатеља на удаљеном ратишту које није тако добро утврђено. Одлучан отпор овом предлогу изнео је генерал Жофр. У Великој Британији се отварању новог фронта на истоку противио фелдмаршал лорд Киченер, тадашњи министар рата у влади Херберта Асквита. Лојд Џорџ, министар финансија, Морис Хенки, Винстон Черчил и Артур Балфур, чланови ратног савета подржали су идеју о стварању новог фронта на истоку. (Види: Драгољуб Живојиновић, „Велике силе и стварање Солунског фронта 1914–1915”, *Историја 20. века*, год. XXI, бр. 2 (2003), 12–16.)

⁶¹ Морс Сарај (1856–1929), француски генерал, учесник ратних дешавања у Првом светском рату као командант Треће армије на Западном фронту. Од октобра

армије. Сарај је на фронт отишао видно нерасположен, нудећи оставку француском премијеру Ренеу Вивијанију (René Viviani) због деградирања положаја, преласком са места команданта армије на место команданта корпуса. Да би се умирила његова сујета, одлучено је да трупе на истоку добију име Источна армија.⁶²

Грчки краљ Константин тражио је да се искрцавање трупа одложи до 18. октобра, са образложењем да ће његова војска до тада извршити потпуну мобилизацију. Ово је био лицемеран покушај да се добије на времену. Нови премијер Заимис саопштио је Пашићу да уговор из 1913. има само балкански карактер и да не предвиђа приступање његове владе општем сукобу. На овакав иступ га је сигурно принудила интервенција из Берлина упућена краљу Константину, да ће рат са Бугарском представљати рат са Немачком. Заимис је ово саопштио српском посланику Балугџићу 11. октобра, који је наредног дана о томе обавестио српску владу. Отежавајућа околност по Србију била је и та што је до Сарајевог доласка, средином октобра, савезничке трупе водио франуски генерал Морис Бају. Уз то, искрцавање савезничких снага текло је споро, па је у току првих неколико дана искрцано само око 15.000 војника. До краја октобра та бројка је нарасла до неких 30.000 људи, углавном састављених од десеткованих и изморених трупа француске 156. дивизије и британског ирског одреда. Због овога су пропала два неуспешна покушаја ових снага да се 19. октобра и 3. новембра споје са српском војском у Македонији.⁶³

Савезници, влада у Лондону, покушали су средином октобра да убеди румунску и хеленску владу да приступе рату. Едвард Греј је на дан уласка Бугарске у рат наложио свом амбасадору у Атини сир Френсису Елиоту да захтева улазак Грчке у рат. Иста инструкција послата је и британском амбасадору у Букурешту. Заимисова влада тражила је територијалне уступке у Тракији и уступање Дедеагача (Александрополис) за оваку „услугу”. У Форин офису су изгледа

1915. до септембра 1917. године био је први командант савезничких снага на Солунском фронту. Његова команда обележена је бројним неслагањима са српским војним заповедницима. Касније пише мемоаре о овим догађајима. Од 1924. до 1925. године вршио дужност Високог комесара у Сирији.

⁶² Биљана Стојић, „Солунски фронт у мемоарским белешкама генерала Мориса Сараја и маршала Франше Д’Епера”, *Историјски часопис*, књ. LXIX, (2020), 444–447.

⁶³ Исто.

добро размотрили захтеве. Лорд Роберт Сесил, подсекретар, предложио је да се влади у Атини уступи Кипар, Јужна Тракија уз обалу Егеја са Дедеагачом и Смирна са околином. Пошто су се остали поседи налазили у рукама непријатељских држава, Сесил је био спреман да Грчка окупира Кипар у најкраћем могућем периоду, док би се за остатак морало сачекати окончање ратних операција. Понуда је изнесена Заимисовој влади 13. и 16. октобра, али је о њеном постојању обавештен и Венизелос од стране Роналда Бароуза. Ипак ове понуде неће бити довољне да наведу Атину да узме учешћа у сукобу.⁶⁴

Када је Заимисова влада оборена 22. октобра, након једне расправе у Парламенту и изгласавања неповерења, нови премијер Стефанос Скулудис (Stefanos Skouloudis) није показивао намеру да промени држање своје земље. Приликом сусрета са послаником Балугџићем 9. новембра, Скулудис је похвално говорио о Србији. Он је у наставку разговора саопштио да ће Грчка морати да разоружа српске трупе ако оне буду морале да се повуку на њену територију. Нови премијер ће ове идеје саопштити и посланицима сила Антанте, Гијемину и Елиоту.⁶⁵ Одговор се није дуго чекао. Већ 23. октобра Савезници су упутили ноту којом захтевају да Грчка одржи стање благодонакле неутралности према њиховим снагама и повуче своју војску из Солуна. У случају негативног одговора упозорили су Атину да би могла бити суочена са дејством њихових поморских снага. Пошто се нашла између две ватре, Скулудисова влада и Константин морали су да прихвате захтеве почетком децембра.⁶⁶

У тешким тренуцима за положај српске државе, политички и војни врх био је сагласан да се потписивање капитулације не сме догодити, јер би њом били нарушени сви ратни циљеви и дошло би до напуштања од стране савезника. Одлучено је да се војска са владом и државним апаратом повуче према албанским и црногорским планинама. Врховна команда је зато наредила 25. новембра у Призрену спровођење овог подухвата, а отежавајућа околност били су лоши

⁶⁴ Stavros T. Stavridis, "Greek-Cypriot Enosis of October 1915: A Lost Opportunity?", *Balkan Studies*, Vol. 37, No. 2 (1996), 296–297; А. М. Пећунар, *Рат и дипломатија у Грчкој 1917. године, У светлу „pokroviteljske politike velikih sila na Balkanu“*, 506–508.

⁶⁵ Ј. Хасиотис, *Српско-грчки односи 1913–1918*, 159–165; М. Милошевић, *Србија и Грчка 1914–1918*, 195–198.

⁶⁶ М. Ковић, *ЈЕДИНИ ПУТ*, 236; Д. Живојиновић, *Невољни ратници*, 114–118.

временски услови, велики број ратних заробљеника и народа који је пратио војску. С друге стране, пошто су оствариле своје планове успоставом контроле над путем који је водио од Беча ка Цариграду, Централне силе су одлучиле 27. новембра да престану са прогоном српске војске у тешко проходном терену. Добијена је сагласност политичких представника Турске и Бугарске да се због тешког положаја краља Константина ка Антанти, обустави напредовање ка Солуну. Немачка Врховна команда није озбиљно узимала у обзир малобројне савезничке снаге и сматрала је да је њихово присуство корисно из разлога што ће оне утицати на Бугарску да остане активна у рату.⁶⁷

Успеси постигнути на јесен 1915. омогућили су Централним силама повезивање великог простора на Балкану са територијама на Блиском истоку, као и копнену и железничку везу Беча, Берлина, Софије и Цариграда. Био је то велики стратешки успех и испуњење раније утврђених стратешких циљева. Немачка је због интереса индустријске производње настојала да себи обезбеди експлоатацију природних богатстава на овом простору. Одмах по освајању Србије, немачки војни заповедници показивали су велико интересовање за рудна богатства земље. Упоредо с тим, у Немачкој је новембра месеца основано Немачко-оријентално трговачко друштво са задатком да се бави питањима ширења привредног и економског утицаја на Балкану и у Турској, коју су у Бернину гледали као подручје свога утицаја. Ипак, морале су бити узете у обзир жеље Аустроугарске и Бугарске. Крајем децембра немачка влада признала је својим савезницима право да окупирају територију Србије, а Аустроугарској је признато право на коришћење рудника у Мајданпеку. За овакав уступак, Немачка је тражила да под команду њене војске потпадне коришћење сировина и намирница, рудник у Бору и железнице у Србији са градом Крагујевцом. Споразум са Бугарском о правима

⁶⁷ Петар Опачић, *Србија, Солунски фронт и уједињење 1918*, Књижевне новине, Београд, 1990, 29–35; Bogumil Hrabak, *Austro-ugarski zarobljenici u Srbiji 1914–1915. godine i prilikom povlačenja kroz Albaniju*, Poseban otisak iz Zbornika Historijskog Instituta Slavonije, sv. 2, Slavonski brod, 1964, 184–190. Храбак наводи у свом делу на страни 185. да је крајем 1915. године у Србији било око 25.000 ратних заробљеника.

Немачке да користи територију Србије потписан је 29. децембра, па је остало да се дефинише однос са Бечом.⁶⁸

Да би ствари ставила пред свршен чин, почетом јануара 1916. године Немачка је наредила својим трупима да заузму пруге Београд–Велика Плана, Смедерево–Ниш и Лапово–Крагујевац. Преговори представника аустроугарског и немачког министарства рата вођени су у Бечу 7. и 8. јануара довели су до склапања споразума. Извршена је подела коришћења сировина за војне потребе у Бугарској и Турској, расподела трговачког утицаја и уступање неопходних саобраћајних комуникација које су повезивале две државе са Блиским истоком. Према споразуму Аустроугарска је добила зону утицаја у Бугарској, осим рудника Палакалница који је требало да користи Немачка уз обавезу да уступа свом савезнику половину ископане руде. С друге стране, Турска је гледана као интересна сфера владе у Берлину. О питању Србије договорено је да рудник Бор експлоатише Немачка уз обавезу да Аустроугарској уступи трећину ископане руде. Пошто нису биле конкретно дефинисане све одредбе споразума, било је потребно разрадити још неке његове чланове. На састанку у Берлину 11. маја потписан је нови уговор који је конкретно дефинисао све нејасне одредбе. Према њему, коначно је утврђено да осим горе наведених изузетака у погледу рудника у Бору и Палакалници, Аустроугарској припада сфера утицаја на Балкану, док ће се целокупан простор Османске империје сматрати као подручје на коме ће деловати немачки капитал.⁶⁹

Сукоби великих размера на свим фронтовима захтевали су ангажовање великих индустријских постројења за снабдевање оружаних снага. Притисак Антанте на Турску у завршним годинама рата знатно се повећао, па је њена недовољно развијена индустрија осетила потребу за војним машинама које ће обезбедити продукцију довољне количине војног материјала, муниције и оружја. У периоду од почетка окупације српске територије крајем 1915. до краја рата из Србије ће у Турску бити пренет део оваквих индустријских машина за војне потребе. Оне су однесене из барутане „Обилићево” и „Војно-техничког Завода” у

⁶⁸ Андреј Митровић, „Споразум Централних сила о подели балканских и блискоисточних сировина (уговор од 8. јануара 1916)”, *Balkanica*, XIII–XIV (1982–1983), 233–239.

⁶⁹ А. Митровић, *нав. дело*, 240–245.

Крагујевцу и стационаране по турским фабрикама оружја.⁷⁰ Крај рата је затекао један део тих машина раштркане у фабрици на Ејубу на Златном Рогу и у фабрици у Макрикеју, обе у близини Цариграда. Велики део машина био је пронађен у приватној фабрици оружја у Бруси. Ови подаци биће обелодањени након истраге бечке делегације „Дирекције за налажење ратног плена” и „Управе Војно-техничког завода” из Крагујевца средином 1919. године.⁷¹

Непосредно после окончања ратова на Балкану 1912. и 1913, а нарочито у току „Великог рата”, покренуће се процес исељавања муслиманског становништва у Турску. Од око милион и по муслимана који су насељавали Балкан, до 1923. године у Турску ће се иселити око 410.000 људи, што је била велика демографска промена на овој територији. Одлука о мобилизацији аустроугарске војске примљена је са одушевљењем код католичког и муслиманског становништва у Босни и Херцеговини, које је великом већином гајило антисрпске и протурске ставове. Део исламских верских вођа и шефова најважнијих странака, као што су ефендија Шериф Арнаутовић и Есад Куловић, следиће овакву политику. Још у току напада аустроугарске војске на Србију у току августа 1914. из Санцака (Рашка област) се иселило у Босну око 30.000 људи. Велики део овог становништва вратио се својим домовима након пада Србије крајем 1915. године. Потребне Централних сила за новим трупима проузроковале су регрутацију муслиманских трупа у редове њихових војски, уз пропаганду да се Османска империја бори против сила Антанте и да јој је потребна помоћ њене верске браће. Највећи део муслимана из Босне и Херцеговине борио се на страни Аустроугарске, али је постојао део добровољаца и принудно мобилисаних из Санцака и Босне и Херцеговине који је послат на фронт у Месопотамији, где се Османска империја борила против снага Велике Британије и арапских одреда Хусеина од Хеџаса и његовог сина Фејсала.⁷²

⁷⁰ Архив Југославије (АЈ), Посланство Краљевине Југославије у Лондону (341), број фасцикле 32, архивска јединица 109, пов. бр. 15375 од 30. децембра 1921. године, извештај посланика, *Нинчић Гавриловићу*. У даљем тексту: АЈ-341...

⁷¹ Исто.

⁷² Safet Bandžović, „Ratovi i tokovi deosmanizacije Balkana (1912–1923)”, *Historijski pogledi*, br. 3, (2020), 16–33; Ђорђе Микић, *Политика муслимана Босне и Херцеговине у Првом светском рату (1914–1918)*, Ислам, Балкан и

3. СРПСКА ВОЈСКА НА СОЛУНСКОМ ФРОНТУ, САВЕЗНИЦИ И ГРЧКА

Неслагање Савезника око будућности и положаја српске војске било је евидентно после конференције у Калеу 4. децембра и конференције и Шантију два дана касније. Ипак, оно није било толико дубоко да би онемогућило постизање начелног договора. Лорд Херберт Киченер (Horatio Herbert Kitchener), британски министар рата, сматрао је да српска војска више не постоји, па је зато непотребно држати савезничке снаге око Солуна. Новом француском премијеру Аристиду Бријану (Aristide Pierre Briand)⁷³ овакви погледи били су несхватљиви због моралне одговорности савезника према Србији. Он је још увек веровао да постоји могућност да се српска војска споји са трупамa Антанте у околини грчке луке у Македонији. И главнокомандујући француских снага, генерал Жозеф Жофр (Joseph Césaire Joffre), био је оптимистичан. На његову иницијативу Савезници су кренули у креирање плана за спровођење операција. Велики обрт у положају њихових трупа остварен је након објаве краља Константина, за који се сазнало у току конференције у Шантију, да његова влада неће вршити офанзивне операције против снага Антанте у околини Солуна. У току децембра 1915. генерал Жофр изнео је предлог да се српска војска, влада и остатак људства пребаце на острво Крф, које је било у непосредној близини границе са Албанијом. Премијеру Аристиду Бријану напоменуто је крајем месеца да би било неопходно извршити окупацију острва како би се план спровео у дело. Међусавезнички договор склопљен је 5. јануара након преговора представника из Лондона и Париза, па су њихови посланици у Грчкој Елиот и Гијемин могли да саопште ову одлуку хеленској влади пет дана касније.⁷⁴

велике силе (XIV–XX век), Историјски институт САНУ, зборник радова, књ. 14, Београд, 1997, 409–418.

⁷³ Аристид Бријан (1862–1932), француски државник пореклом из Нанта. Члан републиканско-социјалистичке странке од 1911. године до своје смрти. Био је премијер чак 11 пута и министар спољних послова и правде. У току „Великог рата” залагао се за формирање Солунског фронта и помоћ српској војсци. Због реализације уговора из Локарна заједно са немачким државником Густавом Штреземаном добио је 1926. године Нобелову награду за мир.

Српска војска и влада нашли су се током децембра 1915. у Албанији која се налазила у стању анархије. Једини ослонац и подршку пружила је влада Есад-паше Топтанија формирана почетком октобра 1914. у Драчу, која је одржавала добре односе са српском владом. Пашић је непосредно после одлуке о повлачењу замолио Есад-пашу да изда проглас албанском становништву да би се оно благонаклоно односило према српској војсци. Ипак, његова влада није могла да контролише целокупну територију због устанака бројних албанских племена против власти у Драчу, што ће имати лоше последице на повлачење српске војске. Ситуацију је још више компликовало присуство Италијана који су још 25. децембра 1914. године заузели Валону са острвом Сасеном, које је штитило улазак у луку.⁷⁵

Влада у Риму гледала је на Албанију као на своје интересно подручје, па је долазак српске војске тумачен као угрожавање њених позиција. Зато је италијанска морнарица нередовно вршила снабдевање српске војске на албанској обали и кочила са њеним пребацивањем на Крф. Краљ Петар је преко Драча, Валоне и Бриндизија у Италији прешао у Грчку. Већ 1. јануара 1916. он се искрцао у Солун, где је владала напета атмосфера. Наиме, немачки авиони бомбардовали су град крајем децембра, а једна немачка подморница успела је да потопи један британски брод у близини Солуна. Претња од фронталног напада на савезничке снаге навела је генерала Сараја да крене у организацију одбрамбене линије око града, од које ће касније настати фронт. Заузета је и тврђава Карабурна која је контролисала улазак у градску луку. Остарели краљ се кратко задржао у граду и већ средином јануара био је пребачен у грчку бању Едипсос, на острву Еубеји, у којој ће остати до краја јуна 1916.⁷⁶

⁷⁴ М. Ковић, *ЈЕДИНИ ПУТ*, 234–236; D. T. Batakovic, *Serbia and Greece in the First World War: An Overview*, 71–73.

⁷⁵ Ђорђе Stanković, „Nikola Pašić i albansko pitanje 1914–1917”, *Istorija 20. veka*, god. XVIII, br. 1 (2000), 12–19. Пашић је био обавештен 22. децембра преко Ахмед-бега Зогуа, албанског племенског вође, да је аустроугарска обавештајна служба унајмила Асан-бега Приштину, да пошаље двадесет људи у Скадар да би тамо извршили атентат на регента Александра и њега лично.

⁷⁶ Драгољуб Р. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић, рат и последње године 1914–1921*, Завод за уџбенике, Београд, 2009, 134–153; 161–167.

Катастрофални губици српске војске и избеглица приликом повлачења донели су велике људске жртве, па се на албанској обали пред искрцавање нашло само око 149.500 војника и око 5.000 цивила, који су чекали да буду евакуисани. Било је то само 37% од укупног војног састава на почетку рата.⁷⁷ На основу раније донесене одлуке у Паризу и Лондону, француска морнарица је 11. јануара заузела острво Крф где је требало да се евакуише српска војска. Вицеадмирал Шошпра саопштио је префекту острва да је влада у Атини дала сагласност за овакав чин, што је знатно олакшало спровођење акције. Упркос томе што је Скулудисов кабинет 16. јануара пристао да одобри Пашићевој влади боравак на острву, уз временско ограничење до септембра 1917. године, јавиле су се нове компликације. Два дана касније српска влада успела је да се пребаци на Крф. Утицај Централних сила, првенствено Немачке, на грчку владу довео је до тога да 19. јануара она објави протест против борава српских трупа, правдајући своју одлуку ризиком од избијања заразних болести.⁷⁸

Овакав испад није могао да омете планирани развој ситуације. Од средине јануара до 23. фебруара око 133.000 српских војника евакуисано је са албанске обале, док ће остатак бити превезен до почетка априла. Да би утицали на савезничке кругове, регент Александар и премијер Никола Пашић кренуће у посету свим великим савезничким државама. Након посете Риму, регент Александар био је примљен 15. марта у Паризу код генерала Жофра. На овом састанку је договорено да се изврши транспорт српске војске на подручје око Солуна, где се налазила главнина савезничких снага. Жофр је том приликом начинио један уступак, допуштајући да српска војска остане под командом српских официра. У почетку се предлагало да се транспорт изврши преко Патраса, али је онда влади у Атини изнесен нови план. Елиот и Гијемин, амбасадори Британије и Француске, саопштили су 5.

⁷⁷ Васа Казимировић, *Никола Пашић и његово доба 1845–1926*, књига друга, Прометеј, Нови Сад, 2019, 407; Далибор Денда, „СРПСКА ВОЈСКА 1914–1918”, *Војно-историјски гласник*, Посебно издање: Први светски рат: сто година касније, год. LXIX, (2019), 23–26. Према истраживању Далибора Денде на јесен 1915. било је заробљено око 175.000 српских војника, а погинуло, умрло од рана задобијених у борби или рањено било је око 94.000 људи.

⁷⁸ Alexandre Sheldon-Duplaix, “The French Navy and the Balkan Theatre (1914–1918)”, *Istorijski Institut, Zbornik radova: Prvi Svetski rat, Srbija, Balkan i Velike Sile*, knj. 30, 216–217; Д. Т. Батаковић, *Србија и Балкан*, 409–410.

априла Скулудису да ће српске трупе бити железницом превезене преко Атине и Ларисе до Солуна. Изјава је оставила горак утисак на хеленског премијера, који је одбио да прихвати овакву солуцију.⁷⁹

Грчки амбасадор у Паризу Атон Романос, јавио је 10. априла Скулудису да је код француске владе врло лоше примљена вест о одбијању савезничког предлога упућеног влади у Атини, да се српске снаге пребаце преко њене територије у Солун. Услед оваквог става, француски председник министарског савета Аристид Бријан, изјавио је Романосу да Савезници неће одобрити захтеве његове владе за кредитом од 150 милиона франака. Бријан је показивао спремност да се одрже пријатељски односи са Грчком, схватајући значај њене улоге на Балкану. Зато је предложио да се транспорт, у случају немогуће реализације копненим путем, обави поморским преко рта Матапан, на југу Пелопонеског полуострва. Поред овога, Романос је извештавао владу у Атини да француска штампа константно доноси негативне вести због држања Грчке према питању пребацивања српске војске у Солун. Најрадикалнији лист „*Echo de Paris*” предложио је чак увођење поморске блокаде и друге непопуларне мере.⁸⁰ Скулудис је наредног дана одговорио Романосу да није изненађен изјавом Бријана у вези питања транспорта српске војске и да његова влада није тражила кредит од 150 милиона у замену за кршење неутралног положаја, већ како би поправила слаб војни и финансијски положај у земљи. На претњу Бријана гледао је као на казнени чин ка хеленској влади због њеног одбијања да учини акт кршења њене неутралности. Наредио је амбасадору Романосу да у полузваничном разговору саопшти француском премијеру да се његова држава налази између два табора зараћених сила. Зато би уступци једном табору аутоматски изазвали кршење неутралности према другоме, те да зато она не може кршити раније заузети став.⁸¹

У то време је Никола Пашић без регента Александра отишао у посету Русији, свом најближем савезнику и ослоњу у спољној политици. Њега је 16. априла у Петрограду примио руски министар иностраних дела

⁷⁹ E. S. Paschalidou, *Greece's Prolonging Neutrality Perception During WWI. Stance Towards Serbia*, 133–134; A. Sheldon-Duplaix, *The French Navy and the Balkan Theatre (1914–1918)*, 217.

⁸⁰ *Diplomatic Documents, 1913–1917*, p. 133–134, No. 39, Paris, 10 April 1916, *Romanos to Skouloudis*.

⁸¹ *Ibidem*, p. 134–135, No. 40, Athens, 11 April 1916, *Skouloudis to Romanos*.

Сазонов, који није до краја био одушевљен посетом, страхујући да би она могла да изазове дипломатске компликације. Ипак, топао дочек није изостао. Након овог састанка, Пашића је 20. априла примио цар Николај II и уручио му орден Светог Владимира I реда. Српском премијеру је предложено да посети Москву и Одесу, где је два дана раније била формирана Српска добровољачка дивизија. Зато се Пашић задржао у Русији до средине маја 1916. године, када је извршио смотру ове јединице, а након њега је исто учинио и Николај II.⁸²

Одсутност са терена није омела дипломатски рад. Да би извршио притисак на грчку владу, Пашић је наредио посланику Балугџићу да учини корак код Скулудиса. Посланик је 20. априла уручио ноту, којом је у име српске владе истакао потребу да се транспорт трупа изврши копненим путем преко Патраса. Замолио га је да Грчка прихвати овај захтев због великих губитака српске војске и народа у току ратних година. Балугџић је предложио да се овај подухват обави без спровођења било каквих додатних војних операција, уз одржавање неутралног положаја, што би било у духу са ранијим уговором о савезу из 1913. године. Скулудис је упозорен да би одбијање предлога имало тешке последице на односе две земље и да би могло доћи до евентуалних незгода приликом пребацивања српске војске у Солун.⁸³ Наредног дана, Скулудис је јавио амбасадорима у Лондону и Паризу о посети Балугџића и уручивању ноте. Нагласио им је, да је тада изјавио у име хеленске владе да неће бити дозвољен транспорт Срба и да не постоји могућност за промену става. Представницима у Паризу и Лондону наређено је да не чине никакве изјаве о овом питању, све док министар иностраних дела не реши спор са српском владом.⁸⁴ Балугџић је отишао и код краља

⁸² Андреј Л. Шемјакин, „Са Крфа у Русију: Никола Пашић у Петрограду и Москви 1916”, Историјски Институт, Зборник радова: *Први светски рат, Србија, Балкан и Велике Силе*, књига 30, Београд, 2015, 198–200; Јарослав В. Вишњаков, „Српски добровољци у Русији 1916-1917”, Тематски зборник радова: *Србија и Руска револуција 1917.: нове теме и изазови*, Институт за новију историју Србије, Институт славяноведения российской академии наук, Београд, Москва, 2017, 187.

⁸³ *Diplomatic Documents, 1913–1917*, p. 135–136, No. 41, Athens, 20 April 1916, *Baloudjitch note-verbale to Hellenic Government*.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 136–137, No. 42, Athens, 21 April 1916, *Skouloudis to Royal Legations at Paris and London*.

Константина да би добио сагласност. Било је то куцање на затворена врата, јер му је он објашњавао да не жели да се супротставља влади. Као главни разлог зашто не може да прихвати овакву акцију, Константин је навео да има информација од Немаца, који су му саопштили да ће транспорт српске војске значити да је неутралност напуштена.⁸⁵

Амбасадори Француске и Британије, Гијемин и Елиот, учинили су 25. априла у Атини изјаву у име својих влада којом су подржали Балугџићев корак и уручивање ноте. Пружили су гаранције Скулудису да се железнички транспорт неће задржавати у Атини или неком другом месту, осим у случају предузимања неопходних мера. Скулудис је одговорио да ове објаве немају никаквог упоришта док његова влада одбија да пружи одобрење за спровођење акције. Француски посланик Гијемин напоменуо је да има сазнања да су већ вођени преговори са Балугџићем о овом питању, што је Скулудис одлучно одбацио. Да би их разуверио, он је саопштио да размена мишљења не може да промени одлуку Грчке у вези овог питања. Исто је било саопштено посланику Балугџићу који је био примљен након Елиота и Гијемина, а после њега и амбасадорима Русије и Италије. У циркулару послатом два дана касније, Скулудис је изјавио да би акција била озбиљна повреда суверенитета и неутралности земље, као и да би њено спровођење било протумачено као непријатељски чин.⁸⁶ Истог дана, 27. априла, обавештен је и отправник послова грчке амбасаде у Паризу Димитрис Какламанос, да би свака даља конверзација са француским представницима о питању транспорта Срба у Солун била бескорисна и могла да доведе до погоршавања односа, за које влада жели да остану добри.⁸⁷

Упркос одбијању владе у Атини, француски генерал де Мондесир обавестио је српску Врховну команду да ће бити покренут транспорт српске војске ка Солуну, на основу одлуке међусавезничке конференције одржане у Шантију средином марта. Већ 9. априла биле су обављене све потребне припреме јединица, а њихов транспорт започет је три дана касније. Из луке у Гувији вршено је пребацивање Прве српске армије, док су Друга и Трећа армија превожене из луке Мораитике. Надзор над

⁸⁵ Л. Хасиотис, *нав. дело*, 181–182.

⁸⁶ *Diplomatic Documents, 1913–1917*, p. 137–138, No. 43, Athens, 27 April 1916, *Skouloudis to Royal Legations at London, Paris and Petrograd (Telegraphic Circular)*.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 138, No. 44, Athens, 27 April 1916, *Skouloudis to Caclamano*.

спровођењем конвоја и његовом безбедношћу вршила је француска морнарица. Прве јединице искрцане су 18. априла у луци Микри, која се налазила у близини Солуна. У периоду од 18. априла до 7. маја транспортована је Прва армија, а друге две биће превезене до 21. маја. Поред војних јединица на пут према Солуну кренуће и српска Врховна команда са шефовима Обавештајне и Оперативне секције.⁸⁸

Нове напетости у односима Грчке и Савезника настале су крајем маја 1916. Наиме, генерал Баирас, командант VI дивизије, јавио је 10. маја из Сереса у Генералштаб да су бугарски и немачки војници окупирали брда код Лехова. Акција је изведена саопштавањем лажне објаве грчким снагама да је између Макензена и владе у Атини склопљен споразум по коме је дозвољено бугарско-немачким снагама да окупирају било коју стратешку тачку на два километра од границе.⁸⁹ У наредна два дана, трупе Централних сила окупирале су и територију северно од Ветрине, служећи се истом варком. Скулудис је 12. маја јавио свом амбасадору у Софији Науму, да су претходни догађаји плод једне грешке и да Бугари не поштују договор о неутралној зони у дужини од једног километра са обе стране границе.⁹⁰

Ови успеси нису задовољили Централне силе, па је 22. маја немачки амбасадор у Атини гроф фон Мирбах-Харф упутио писмо Скулудису, којим тражи да грчка влада преда тврђаву Рупел. Корак је правдан образложењем да се тиме осигурава слободан пролазак трупа у близини фронта и да је то дефанзивна мера против Антанте. Мирбах-Харф је обећао да ће Немачка „поштовати суверенитет и територијални интегритет Грчке” и да ће евакуисати Рупел чим се буду створили услови за такав чин.⁹¹ Исто је тог дана поступио и Пасаров, бугарски амбасадор, уручивањем писма идентичне садржине.⁹² Скулудис је уложио благе протесте, али они нису могли да одложе немачко-бугарски напад и заузимање Рупела 26. маја, без супротстављања грчких трупа. Венизелос

⁸⁸ Miljan Milkić, “The Serbian Army in the Chalkidiki in 1916”, *Balkanica*, XLIX (2018), 47–48; Л. Хасиотис, *нав. дело*, 181–185.

⁸⁹ *Diplomatic Documents, 1913–1917*, p. 140, No. 45, Serres, 10 May 1916, *general Bairas to the General Staff*.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 141, No. 47, Athens, 12 May 1916, *Skouloudis to Naoum*.

⁹¹ *Ibidem*, p. 142, No. 48, Athens, 22 May 1916, *Count Von Mirbach-Harff to Skouloudis*.

⁹² *Ibidem*, p. 143, No. 49, Athens, 22 May 1916, *Passarof to Skouloudis*.

је одмах позвао на снажно иступање против оваквог чина. Савезници су се надали да ће упад изазвати реакцију краља и владе. Када су схватили да од тога неће бити ништа, оштро су реаговали. Бријан је 1. јуна из Париза овластио генерала Сараја да прогласи опсадно стање у Солуну, што је и учињено два дана касније. Прокламација је објављена баш на рођендан Константина, с циљем да се према њему искаже пуно непоштовање.⁹³ Следећи ту политику, српска влада је у току јуна наредила Балугџићу да у случају повлачења амбасадора Антанте из Атине и он учини исто.⁹⁴

Због предаје источног дела Македоније са Рупелом Бугарској, Савезници су 21. јуна захтевали распуштање грчког парламента, оставку Скулудисове владе, расписивање нових избора и демобилизацију војске. Краљ није био спреман да пружи све тражене уступке. Зато је одлучио да смени владу Стефаноса Скулудиса, али у осталим захтевима није хтео да попусти. То је изазвало снажне реакције свих политичких чинилаца који су подржавали снаге Антанте, посебно чланова Венизелосове Либералне странке. На састанку чланова странке у Атини 27. августа, оштро су осуђена дешавања са краја маја. Нареног дана њима се лично обратио Венизелос, нападајући краља Константина да је под утицајем војних команданата и њиховог убеђења да ће Централне силе однети победу у рату стао на страну Немачке. Оптужио га је да очекује победу Немачке како би могао да преузме сву власт у земљи, у којој неће постојати никаква уставна овлашћења. Након обраћања, изабрани су представници који су требали да саопште краљу донесене одлуке, али је он одбио да их прими. Ова дешавања имаће далекосежне последице на стање грчког друштва, које ће се на јесен 1916. дубоко поларизовати и поделити на присталице краља и Венизелоса. Реакција се прво осетила у Солуну, где су Периклес Аргиропулос и пуковник Зимбракакес, присталице Венизелоса, основали удружење „Националне Одбране” које је требало да пружа подршку савезничкој политици.⁹⁵

⁹³ George Frederick Abbott, *Greece and the Allies 1914–1922*, Methuen & Co, LTD, London, 1922, 98–101.

⁹⁴ Д. Т. Батаковић, *Србија и Балкан*, 414.

⁹⁵ George Kaloudis, “Greece and the road to World War I: To what end?”, *International Journal on World Peace*, Vol. 31, No. 4 (december 2014), 31–33.

Удружењу и Венизелосу пришли су још у току његовог боравка у Атини и адмирал Павлос Кундуриотис (Pavlos Kountouriotis)⁹⁶, тадашњи први ађутант краља Константина и славни заповедник морнарице која је освојила острва у Егеју током ратова са Турском 1912–1913. године. Главни плод ове сарадње било је успостављање „Привремене Владе Грчке” у Солуну, у којој су одлучујућу реч имали Венизелос, Кундуриотис и генерал Панајотис Данглис. Она је свој политички ослонац тражила у савезничким државама, првенствено Француској. Ипак, Венизелос није одмах дошао из Атине у Солун. Заједно са Кундуриотисом желео је да придобије становнике родног Крита за своју борбу, што је и остварено након скупа у Ханији 26. септембра. Тиме је учињен само први корак. Приликом доласка ка Солуну, Венизелос и Кундуриотис успели су да остваре још неке успехе, добијањем подршке од становника острва Самоса, Митилене и Хиоса, што ће утицати да велики део острва у Егеју следи њихов поступак.⁹⁷

У међувремену, Савезници пак нису желели да благонаклоно гледају на држање Константина. Бугари су 24. августа освојили Серес и Дразу и пришли надомак Кавале. Генералштаб грчке војске је зато наредио да се трупе повуку и предају опседнуту Кавалу, што је био велики ударац на престиж војске и краља Константина. Савезницима је било јасно да се мора оштрије реаговати. Зато је већ два дана касније овлашћен француски адмирал Дартиж д'Фурне, командант савезничке флоте у Егеју, да покрене

⁹⁶ Павлос Кундуриотис (1855–1935), грчки морнарички официр, адмирал и политичар. Учествовао у Грчко-турском рату 1897. године. Касније био лични секретар краља Ђорђа I од 1908. до 1911. године. У току Првог балканског рата командовао морнарицом када је она освојила острва у Егеју. Био министар војни у влади Стефаноса Скулудиса 1916. године, али је напустио због противљења блиским односима са Немачком. Касније је пришао Венизелосу и био један од твораца „Привремене владе” у Солуну. Вршио дужност регента престола два пута. Први пут након смрти краља Александра I 1920. године, а други пут након протеривања краља Ђорђа II из земље децембра 1923. године. Након проглашења Друге републике у 1924. године постао њен први председник и на том положају остао до 1926. године. Снажно се противио диктатури коју је увео генерал Пангалос. Од тада заузимао ниже позиције. Умро 1935. године у једном месту у околини Атине.

⁹⁷ G. Kaloudis, *op. cit.*, 34; Н. Е. Пападакис, *нав. дело*, 88–90; Л. Хасиотис, *нав. дело*, 201–204.

са Малте 34 ратна брода, којима се придружила и британска флота јачине 39 бродова. Ове снаге усидрене су 1. септембра у Пирејској луци као опомена.⁹⁸ Наредног дана Гијемин и Елиот су уручили ноту влади у Атини, којом су саопштили да Савезници поседују вести да су од стране грчких војних команданата достављане информације Централним силама о кретању савезничких снага на фронту око Солуна.⁹⁹

Да би се овакве евентуалности спречиле, захтевано је уступање телеграфског и поштанског саобраћаја, протеривање свих агената Центраних сила из земље и покретање поступака против одговорних лица која су послала вести о положају трупа. Нова Заимисова влада је пристала на ове услове, али они ипак нису били испуњени због компликација насталих после једног антисавезничког испада присталица краља Константина. Тада је испред француске амбасаде дошло до протеста, у тренутку док се у згради одржавала конференција савезничких амбасадора. Притисци Антанте су се појачали, па је краљ 11. септембра оборио Заимисову владу. Формирање новог кабинета Николаоса Калогеропулоса (Nikolaos Kalogeropoulos),¹⁰⁰ 16. септембра, није променило спољнополитичку оријентацију услед отворених симпатија једног дела министара ка Немачкој. Тиме је још више продубљен раздор у односима са Савезницима.¹⁰¹ Нашавши се под јаким

⁹⁸ G. F. Abbott, *Greece and the Allies 1914–1922*, 109–111.

⁹⁹ Л. Хасиотис, *нав. дело*, 200–204. Заиста је немачка пропаганда и шпијунажа била снажно развијена на Балкану и у Грчкој у току „Великог рата”. Барон Карл Шенк (Freiherrn Carl Schenk von Schweinberg) био је овлашћен од стране владе у Берлину да сарађује са немачком амбасадом у Атини у питањима штампе и обавештајног рада. Њему је за сарадњу са грчком штампом пружана подршка од стране краља Константина, па је чак успео да оформи пропагандни центар у једном хотелу у Атини. Поред овог хотела и немачка амбасада постала је пропагандни центар преко којег су вршене операције с циљем да се утиче на штампу и јавно мњење. Тако се део грчких листова лагано окретао од просавезничког ка пронемачком ставу. Види: Stratos N. Dordanas, „German Propaganda in the Balkans during the First World War”, *Balkanica*, XLIX (2018), 72–75.

¹⁰⁰ Николаос Калогеропулос (1851–1927), грчки политичар и премијер у два наврата. Припадао је Народној партији.

¹⁰¹ Theodore P. Ion, “The Hellenic Crisis from the Point of View of Constitutional and International Law”, *The American Journal of International Law*, Vol. 12, No. 4 (october 1918), 800–801.

притиском, Калогеропулосов кабинет је распуштен врло брзо. Нову владу саставио је Спиридон Ламброс, професор историје на Универзитету у Атини, који је 5. октобра положио заклетву. Баш тог дана, Фурне је уручио нови ултиматум захтевајући предају железница, полиције, разоружање флоте и предају тридесет бродова.¹⁰²

Венизелос је са сарадницима, Кундуриотисом и Данглисом, 9. октобра стигао у Солун, а већ 16. октобра формирао „Привремену владу Грчке”. Приликом обраћања окупљеним присталицама изјавио је да је формирање покрета покушај да се сачува част народа и његови витални интереси, због политике коју води влада у Атини и краљ Константин. Изразио је жељу своје владе да подржи напоре Србије и Антанте у њиховој борби за права и независност малих народа.¹⁰³ Одмах је започет рад на формирању војске која ће за кратко време крајем 1916. и почетком 1917. бројати невероватних 60.000 људи и учествовати у борбама савезничких снага на фронту.¹⁰⁴ Пашићева влада поздравила је формирање владе у Солуну, гледајући је као савезничку. Делујући у том смеру, она је упутила критике силама Антанте због покушаја да нађу заједничко решење за обе стране, захтевајући одлучнију политику према краљу Константину. Када су српске трупе заузеле Битољ 19. новембра и ступиле на тло отаџбине, на Венизелоса је овај подухват оставио велики утисак и охрабрио га да се прикључи савезничкој војсци. Управо је пад Битоља утицао на то да већ 23. новембра Венизелосова влада објави рат Централним силама.¹⁰⁵

Тих дана текли су преговори између делегата француске владе Пола Беназеа и краља Константина у Атини, о повлачењу ројалистичких снага из Тесалије, али су они пропали након краљеве неспремности да прихвати услове. Већ 16. новембра адмирал Фурне је предао ноту Ламбросовој влади захтевајући, да због предаје Рупела, Кавале и ратног материјала Бугарској и Централним силама, она мора учинити сличан

¹⁰² Л. Хасиотис, *нав. дело*, 202–203; А. М. Пећинар, *Српско-грчки дипломатски и савезнички односи 1912–1918*, 160–161.

¹⁰³ G. Kaloudis, *нав. дело*, 34–36.

¹⁰⁴ Herbert Adams Gibbons, *Venizelos*, Boston, New York, Houghton Mifflin Company, Cambridge, 1920, 289.

¹⁰⁵ D. T. Bataković, *Serbia and Greece in First World War*, 70–75; Л. Хасиотис, *нав. дело*, 202–203.

корак ка Антанти. Како би се „устопоставила равнотежа” у односу према зараћеним странама Фурне је захтевао да влада у Атини преда Антанти сав расположиви ратни материјал и изврши демобилизацију војних снага. Премијер Ламброс одговорио је након пет дана на Фурнеову ноту, објашњавајући да Грчка не може предати оружје Савезницима јер је оно знатно модерније и супериорније од оног које је предато Бугарима. Поред тога, нагласио је да ће испуњавање Фурнеових захтева значити повреду неутралног положаја земље и оставити Грчку неспособну за одбрану њених интереса.¹⁰⁶

Силе Антанте одржале су заједничку конференцију у Паризу 15. новембра ради расправе о важним питањима рата. На њој су присуствовали Херберт Асквит, Лојд Џорџ и Морис Хенки (Maugice Hankey) у име британске, и Аристид Бријан и Жорж Клемансо (Georges Clemenceau) са француске стране. Русију је представљао амбасадор у Паризу Александар Извољски, док су Италију заступали Томасо Титони (Tommaso Tittoni) и Каркано. Конференција се дотакла и питања Балкана, положаја савезничких трупа око Солуна и нове Венизелосове владе. Бријан је захтевао слање нових јединица у Солун, које не би биле француске, јер је она већ мобилисала огроман број војника. Саопштио је како је краљ Константин у разговору са француским дипломатом Беназеом изразио спремност да се повуче из Тесалије, ако ту област не заузму Венизелосове снаге. Асквит није хтео да се сложи са предлогом Константина, ако његов захтев значи да Антанта мора да се одрекне сарадње са Венизелосом.¹⁰⁷ Предложио је признавање владе у Солуну и покушај рада на измирењу два главна политичка чиниоца у земљи. Лојд Џорџ је записао у мемоарима да опште расположење није ишло у прилог признавања Венизелосове владе, али је одлучено да јој се пружи подршка кад год то ситуација буде захтевала. Сутрадан је заседање премештено у Шанти, где је испланирано деловање у наредној години.¹⁰⁸

За Балкан је одлучено спровођење офанзивних операција ка Бугарској, уз подршку руско-румунске војске и повећање војних снага

¹⁰⁶ Т. Р. Ion, *The Hellenic Crisis from the Point of View of Constitutional and International Law*, 802–803; Д. Т. Батаковић, *Србија и Балкан*, 414.

¹⁰⁷ Лојд Џорџ, *Ратни Мемоари*, књига прва, Геца Кон А. Д., Београд, 1937, 339–350.

¹⁰⁸ Исто.

око Солуна на 23 дивизије.¹⁰⁹ У погледу српске војске, договорено је да се њена снага одржава допремањем нових добровољачких јединица из Италије и Русије. Да би се боље маневрисало великим снагама око Солуна, генерал Жофр, који се прикључио конференцији другог дана, предложио је изградњу нових пруга у северној Грчкој и слање нових саобраћајних средстава, јер грчке железнице у овој регији немају довољан број вагона и локомотива. Ипак, извештаји британских генерала са терена говорили су да је немогуће остварити победу са 23 дивизије и да је за успех потребно барем још десет дивизија.¹¹⁰

Истога дана када се савезничка конференција преместила у Шанти, 16. новембра, адмирал Фурне захтевао је од Ламбросове владе предају савезничким снагама 18 батерија обичне и 16 батерија брдске артиљерије, 4.000 пушака, 140 митраљеза и 50 моторних возила грчке војне технике. Три дана касније, 19. новембра, Константин је позвао Фурнеа на преговоре изражавајући спремност да промени ставове. Кад је саслушао савезничке захтеве, грчки краљ је наставио са ранијом еванзивном политиком према њиховим потражњама. Како би дипломатски изоловао Константина, Фурне се у вечерњим часовима сусрео са амбасадорима сила Антанте у Атини, када је договорено да се саопшти немачком, бугарском, аустроугарском и турском амбасадору да морају напустити град у року од три дана. Корак је изазвао оштре протесте Ламбросове владе, али савезничка одлука није била промењена.¹¹¹

Краљ Константин је 21. новембра објавио да неће спровести у дело договор постигнут са савезничким представницима, о повлачењу трупа из Тесалије. Наредног дана посланици Централних сила саопштили су да ће напустити Атину, очекујући инциденте због држања краља и савезничког упозорења да се уклоне из грчке престонице. Пошто су операције на фронту престале, Савезници су одлучили да реагују. Да би убедио Фурнеа у јачину његовог положаја у Атини, Венизелос је послао у току новембра један број агената у град с циљем да организују демонстрације у корист сила Антанте и њега лично. Поред тога, Бријан је овластио Гијемина да саопшти Константину да ће његово одбијање

¹⁰⁹ Француска је требало да учествује са шест, Британија са седам, а Италија са три дивизије.

¹¹⁰ Исто, 351–358.

¹¹¹ G. F. Abbott, *Greece and the Allies 1914–1922*, 151–153.

изазвати спремност Савезника да предузму све могуће мере, које могу укључивати и Венизелоса.¹¹²

Фурне је искрцао крајем новембра око 3.000 војника у Фалирон и Пиреј, у близини Атине, с циљем да натера краља да прихвати захтеве Антанте. Дочекала га је одушевљена маса присталица Венизелоса у Пиреју. Грчки краљ, обавештен о акцији, није се противио њеном спровођењу, али није пристао ни да разоружа своје снаге. Под утицајем војног врха, био је одбијен нови захтев Фурнеа, који је био спреман на попуштање, па је понудио да грчка војска преда само десет батерија. Преговори су се наставили. На крају је Константин пристао да преда силама Антанте престоницу Атину, али су компликације настале приликом уласка Фурнеових трупа у град. Догађаји који су се збили тих дана остаће запамћени у историји као „Новемријана”. Тог, 1. децембра, дошло је до оружаног сукоба знатно бројнијих Константинових снага, помогнутих Метаксасовим резервистима, и савезничких трупа сачињених од британских, француских и италијанских морнара. Пуцање на брду Запеион, које се налазило у близини краљеве палате, на коме су биле савезничке снаге, и брду Пхилопапос, где су биле грчке снаге, коштало је живота око 30 грчких и око 50 савезничких војника. Ламброс је телеграфисао Фурнеу на Запеиону, па је након комуникације договорено примирје. Фурне је пристао на повлачење својих снага из Атине, а Краљ да преда шест батерија брдске артиљерије Савезницима. Фурне ипак није могао да избегне смену са дотадашњег положаја.¹¹³

Краљ Петар I је посебно замерио Фурнеу што је дуго оклевао, чиме је оставио Константину време од шест дана да размишља о савезничком предлогу. Сматрао је да ће српска војска и држава платити цену те одлуке. Пошто се налазио на Еубеји, краљу Петру је саветовано од стране Јована Дучића и Балугџића да напусти острво због његове близине Атине. Остарели краљ у почетку није прихватао савете, али када су Савезници 8. децембра увели поморску блокаду старе Грчке, одлучио је да промени одлуку. Балугџић је тог дана известио краља да је генерал Сарај одлучан

¹¹² Paxton Hibben, *Constantine I and the Greek People*, The Century Co, New York, 1920, 421–427.

¹¹³ Р. Hibben, *нав. дело*, 450–461; 473–478; Николаос Пападакис, *Елефтериос Венизелос, Грчка, Балкан, Европа*, Завод за уџбенике, Београд, 97-99; Elli Lemonidou, “Heritage and Memory of the First World War in Greece during the Interwar Period, A Historical Perspective”, *Balkanica*, XLIX (2018), 221–224.

у намери да се сукоби са Грчком и да саветује њему да се склони. Сарајев захтев је подржао и регент Александар, па се Петар I 10. децембра француским торпиљером превезао у Солун.¹¹⁴

Поморску блокаду спроводио је француски адмирал Гуше, заменик Фурнеа на његовом положају, који ће због својих задужења остати веома лоше упамћен у свести грчког народа. За то време савезнички кругови у Британији, Француској и Русији разматрали су захтеве који ће бити упућени хеленској влади. Након размене мишљења, њихови амбасадори су 14. децембра уручили ултиматум у виду ноте, остављајући влади у Атини два дана за одговор. Упозорили су да ће се негативан одговор протумачити као акт насиља и након тога ће савезнички амбасадори бити принуђени да напусте земљу. Главни захтев био је повлачење грчких војника из северних делова земље који су били у непосредној близини солунског фронта и који су по мишљењу Савезника могли да угрозе њихове трупе у случају изненадног напада.¹¹⁵ Балугџић је из Атине 31. децембра јавио да је британски отправник послова обавештен из Лондона да заједно са француским дипломатама учини изјаву. Они су саопштили хеленској влади да неће бити могуће мењати одредбе ултиматума док их она не буде испунила. Истог дана, савезнички амбасадори уручили су ноту којом су захтевали пуштање ухапшених венизелиста након догађаја од 1. децембра и спровођење потпуне контроле над Грчком како би осигурали безбедност својих трупа. Обећали су да ће њихове владе прекинути поморску блокаду земље, чим влада у Атини буде испунила услове из ултиматума.¹¹⁶

На захтев британске владе, у Риму је од 5. до 7. јануара 1917. године одржана конференција сила Антанте. Нови премијер Лојд Џорџ, који је сменио Асквитову владу, са собом је повео лорда Алфреда Милнера и Мориса Хенкија. Пошто су на њој расправљана питања положаја Грчке, након догађаја у новембру и децембру 1916, из Атине је дошао британски посланик Елиот са војним аташеом пуковником Ферхолмом. У име Француске присуствовали су премијер Аристид Бријан, Филип Бертело

¹¹⁴ Д. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, III, 208–209.

¹¹⁵ G. F. Abbott, *Greece and the Allies 1914–1922*, 164–166.

¹¹⁶ *Дипломатска преписка српске владе 1917*, Збирка докумената, Приредили: Миодраг Зечевић, Миладин Милошевић, Народно дело, Београд, 1991, 253, док. бр. 1603, Атина, 31. XII 1916, *Балугџић Пашићу*. У даљем тексту: *Дипломатска Преписка...*

(Berthelot Philippe) и генерал Хуберт Лиоте, нови министар рата. Генерала Сараја плашило је да ројалисти у Грчкој не изведу офанзивне операције против Савезника у тренутку кад Централне силе буду започеле фронтални напад, што би по његовом мишљењу имало катастрофалне последице на положај трупa Антанте. Зато је Сарај предложио Лојду Џорџу да се дају овлашћења за напад на Грчку и снаге краља Константина. Британац је одбио да подржи акцију, због неповољног утицаја на грчко становништво, које је по његовом мишљењу добро расположено према силама Антанте. Он је веровао да ће ефекти строге блокаде старе Грчке дати резултате након одеђеног временског периода. Бријан је наставио да врши притисак, тражећи од владе у Лондону да она пошаље веће снаге на фронт око Солуна. Лојд Џорџ се правдао да не постоји довољан број бродова који би извршили транспорт снага, као и да тренутно влада обуставља саобраћаја у Медитерану. Поред тога, указао је на опасност од немачких подморница и на то да ситуација на солунском фронту није још адекватна за спровођење офанзиве. Конференција се сложила да се организују добре саобраћајне везе солунског фронта са залеђем и да се ради на бољем обезбеђивању поморског саобраћаја.¹¹⁷

У погледу Грчке, одлучено је да јој се остави рок од 48 сати за одговор, и да никакве акције за то време неће бити спроведене. Само у случају негативног одговора из Атине, Сарају ће бити дозвољено да изврши напад. Ако одговор буде позитиван, а хеленска влада не испуни захтеве за петнаест дана, руска, британска, француска и италијанска влада ће морати да одобре Сарајеву акцију. Састављен је текст ултиматума, којим Савезници захтевају заштиту својих трупa од грчких снага у залеђу. Тражено је пребацивање свих расположивих јединица на Пелопонеско полуострво и обезбеђивање слободе кретања за снаге Антанте. Обећано је да се неће допустити Венизелосовој армији да упада на територију старе Грчке и да ће бити поштована објава неутралности. У случају негативног одговора, Антанта ће сама обезбедити заштиту својих трупa.¹¹⁸

Француска влада Аристиди Бријана нашла се у тешком положају крајем децембра, притиснута реакцијом јавног мњења услед догађаја у Грчкој. После конференције у Паризу њен положај био је још гори, јер је

¹¹⁷ Л. Џорџ, *нав. дело*, 533–554.

¹¹⁸ Исто.

јавност очекивала реакцију против омраженог Константина и његове земље. Гијемин је 8. јануара саопштио Балугџићу, да му је Бријан јавио да постоји сагласност у савезничким круговима да Сарај изврши напад на стару Грчку.¹¹⁹ Револтирана претходним дешавањима, влада у Паризу желела је наметање строгих услова, па је није задовољило то што је Атина пристала да изврши пренос трупа и што је започела спровођење овог плана. Из Париза се захтевало упућивање писменог извињења и извршавање репарације ка савезничким државама. Током консултација дипломатских кругова у Атини, Гијемин се поверио Балугџићу да је Бријан сигуран да се француско јавно мњење неће стишати док се Грчка не буде извинила за инциденте. Већ 11. јануара Гијемин је добио писмено извињење хеленске владе због немилих догађаја почетком децембра. Уз то, она је изјавила да ће пристати на уступке Антанти да би се укинула или бар ублажила поморска блокада.¹²⁰

Друштвене прилике у Француској, а тиме и француска политичка елита, били су јако уздрмани бројним немирима у војсци и штрајковима у току 1916. године. Под утицајем спољних и унутрашњих фактора, штрајкови су почетком 1917. добили много веће размере у односу на претходни период. Само у временском распону од јануара до априла забележено је 88 штрајкова широм Француске.¹²¹ Ти потреси у унутрашњој политици осетиће се у деловању владе Аристиде Бријана на спољном плану, где је она постајала све несигурнија у поступцима. Чист пример била је смена амбасадора Гијемина и именовање сенатора Карлеса Жонара на његово место. Одлука је убрзо опозвана почетком фебруара, услед лошег расположења владе у Атини и савезничких амбасадора према његовом именовању. Нађено је компромисно решење, па је Жонар заузео место изванредног посланика у Грчкој.¹²² Нови британски министар иностраних дела Артур Балфур (Arthur James Balfour), упутио је Елиоту телеграм којим му је објаснио догађаје и компликације настале именовањем Жонара. Балфур је нагласио да је Жонар схватио да не постоји јединство у погледима Савезника и да Константин неће прихватити њихове захтеве.¹²³

¹¹⁹ *Дипломатска Преписка...*, стр. 254, док. бр. 16, Атина, 8. I 1917, *Балугџић Пашићу*.

¹²⁰ Исто, стр. 254–255, док. бр. 31, Атина, 12. I 1917, *Балугџић Пашићу*.

¹²¹ Jevgenij V. Tarle, *Istorija Novoga Veka*, Naučna KMD, Beograd, 2008, 728–731.

¹²² Л. Хасиотис, *нав. дело*, 217.

Силе Антанте кренуле су да организују међународну комисију у Грчкој, која је требало да врши контролу над испуњавањем захтева из савезничког ултиматума и војним држањем земље. Према извештају Балугџића, генерал Сарај успео је да постави свог дивизијског генерала на место председника војног сектора комисије и тако њена војна овлашћења стави под своју команду.¹²⁴ Оваква активност није могла да наиђе на повољан одјек код остатка Савезника који су тражили свој удео у експлоатацији. Зато су средином фебруара савезнички представници у Грчкој организовали конференцију на којој су Велика Британија, Русија и Француска поделиле зоне утицаја у Грчкој. У почетку је преовладало мишљење да ће Италији само бити саопштене одлуке конференције, али се то убрзо изменило. По сазнањима српског посланика у Атини Балугџића, британски представник добио је контролу над пристаништима, француски над поштанским и телеграфским саобраћајем, а руски над железницом. Руски министар иностраних дела Извољски сматрао је да би требало ублажити мере према Грчкој, што се вероватно може сматрати изразом неспремности руске дипломатије да се укључи у расподелу утицаја у Грчкој, због унутрашње кризе у земљи на пролеће 1917. године. Изгледа је зато споразум направљен без партиципације Русије. Договорено је да се земља подели у три регије, континенталну у којој ће Италија ширити свој утицај, Пелопонез намењен Британији и источни и северни део који је припао Француској.¹²⁵

У Атини су још увек деловале присталице Централних сила. Њихове активности координисали су немачки војни аташе Фалкенхаузен и Јоанис Метаксас у сарадњи са двором и краљем Константином, који је све више показивао намеру да нападне савезничке положаје око Солуна. Ова акција је пропала због неспремности немачког Врховног штаба да изврши непоходни транспорт трупа на положаје ка Грчкој. Ипак, овакве активности нису могле да прођу незапажено од стране Савезника, који су све више увиђали потребу да се реше Константина. Када је на

¹²³ *Дипломатска Преписка...*, стр. 258, док. бр. 103, Атина, 7. II 1917, *Балугџић Пашићу*.

¹²⁴ *Дипломатска Преписка...*, стр. 258–259, док. бр. 106, Атина, 9. II 1917, *Балугџић МИД-у*.

¹²⁵ *Дипломатска Преписка...*, стр. 260–261 док. бр. 131, Атина, 15. II 1917, *Балугџић МИД-у*; *Исто*, стр. 261–262, док. бр. 134, Атина, 17. II. 1917, *Исти истом*.

савезничкој конференцији у Лондону, маја 1917. године, донесена одлука да се против њега преузму оштрије мере, савезнички представници могли су да покрену акцију. Њихове трупе искрчане су у Атини по други пут у задњих шест месеци. Истог дана, 29. маја, француски изванредни посланик сенатор Жонар предао је ултиматум Заимисовој влади да се Константин уклони са трона. Већ 12. јуна крунисан је његов син Александар I, а пронемачки краљ је отпутовао у Швајцарску. Антантине снаге извршиле су хашшења војних и политичких званичника који су се залагали за сарадњу са Немачком, Јоаниса Метаксаса, Димитриоса Гунариса и Иона Драгумиса, и интернирали их на Корзику.¹²⁶

Недуго за тим, српски посланик Балугџић обавестио је владу да се 25. јуна састао са шефом политичког одељења нове Венизелосове владе. Он му је саопштио да је немачки министар иностраних дела Артур Цимерман (Arthur Zimmermann), веома лоше примио вести о прекиду дипломатских односа Грчке и Немачке. Цимерман је тада изјавио да ће се Грчка кајати због своје одлуке, а Венизелос осетити шта је све Немачка спремна да учини. Четири дана касније, 29. јуна, Венизелосова влада је објавила рат Централним силама чиме је и званично стала на страну сила Антанте.¹²⁷

4. ОДНОС САВЕЗНИКА ПРЕМА ТЕРИТОРИЈАМА ТУРСКЕ У ТОКУ РАТНИХ ГОДИНА

Аспирације савезничких држава према Блиском истоку и територијама Турске јасно су исказане током првих ратних година. Непосредно после склапања тајног уговора у Лондону априла 1915. године, британски премијер Херберт Асквит основао је посебан комитет при влади који се бавио питањем будућности турских територија након рата. Њиме је председавао Сир Морис де Бунсен (Sir Maurice de Bunsen). Комитет је окупљао бројне представнике војне и политичке елите као

¹²⁶ Н. Е. Пападакис, *нав. дело*, 100–101.

¹²⁷ *Дипломатска Преписка..*, стр. 274–275 док. бр. 439, Атина, 25. VI 1917, Балугџић МИД-у.

што су Џорџ Клерк (George Clerk) истакнути члан Форин офиса, адмирал Сир Хенри Џексон (Sir Henry Jackson), генерал Калдвел (Caldwell) и Сир Марк Сајкс (Sir Mark Sykes).¹²⁸ Управо ће њихова упутства влади у Лондону послужити као метода за поделу територија Турске.¹²⁹

Тако ће Марк Сајкс, по налогу Лорда Киченера, радити на оснивању Арапског бироа (Arab Bureau) у Каиру 1915. године. Крајем те године започети су преговори између британских и француских представника, Мајка Сајкса и Жоржа Пикоа (François Georges-Picot),¹³⁰ по којима ће касније споразум бити назван договор Сајкс-Пико. Пошто је 3. јануара потписан уговор о подели сфера утицаја на Блиском истоку, који је узимао у обзир ранији договор са Русијом о уступању мореуза, почетком марта су Пико и Сајкс отишли у Санкт Петербург у службену посету

¹²⁸ Сир Марк Сајкс (1879–1919) рођен је 1879. године у аристократској породици. Мајка му је била унука војводе од Портланда, а отац потицао од угледне фамилије из Јоркшира. Студирао арапски језик и културу на Кембриџу. Током младости путовао кроз Сирију, Палестину, Дамаск и Јужну Африку. У том периоду развио јаке антијеврејске ставове, под утицајем студија и својих путовања. Од 1905. до 1907. био је аташе у британској амбасади у Цариграду. Када је постао сарадник владе, која је у току „Великог рата” била под снажним утицајем Ционистичког покрета, Сир Мајк Сајкс је потпуно променио погледе. Познат је историографији по свом чувеном споразуму о подели интересних сфера из 1916. године. Поред овога, био је један од најважнијих сарадника Артура Балфура, шефа Форин офиса, приликом израде чувене „Балфурове декларације” из 1917. која је предвиђала успостављање јеврејске државе у Палестини. Његова жена ће га назвати „кумом ове декларације”. Умро је 1919. године.

¹²⁹ A. L. Macfie, *British Foreign Policy in the Near East 1916–1922*, 330–331.

¹³⁰ Жорж Пико (1870–1951), француски правник и дипломата. Након службе у Апелационом суду у Паризу, 1895. улази у дипломатску службу. Вршио дужност амбасадора у Данској. Био је генерални конзул у Бејруту пред почетак Првог светског рата. Чувен по споразуму који је склопио са Марком Сајксом 1916. године о подели зона утицаја великих сила на Блиском истоку. Након продора савезничких снага именован 1917. године за Високог комесара у Палестини и Сирији до 1919. године. Сусрео се са Мустафом Кемалом почетком децембра 1919. године у Сивасу и понудио му француску подршку. У току 1920. године прелази на дужност Високог комесара у Бугарској, а затим постаје француски посланик у Софији. У међуратном периоду био француски амбасадор у Аргентини. Умро 1951. године.

Русији.¹³¹ Када су 9. марта резултати њиховог договора о подели Турске саопштени руском министру иностраних дела Сергеју Сазонову, он их је одбацио уз образложење да поседе три силе на Блиском истоку не дели никаква друга држава, што би могло да доведе до њихове међусобне конфронтације. Пико и Сајкс су наставили свој рад, који је резултирао склапањем новог споразума 26. априла. Након ратификације уговора разменом нота између француског амбасадора у Лондону Пола Камбона (Pol Cambon) и шефа Форин офиса Сир Едварда Греја, 9. и 16. маја коначо је договорена примена његових одредби након рата.¹³²

Према договору, Француској је требало да припадне Сирија са Дамаском и приобалним појасом у Либану, Киликија, мала Јерменија са деловима источне Анадолије које насељавају Курди. Поред овога, Француска је добила нафтоносна поља у регији Мосула и део области на Арабијском полуострву. Изузетак је представљала територија Палестине, која ће остати изван зона утицаја великих сила успоставом интернационалног режима. Велика Британија осигурала је уступање Месопотамије са градом Багдадом, остатак територија на Арабијском полуострву које нису припале Француској са Јорданом и важне луке Акру и Хаифу. Русији је гарантовано заузимање северних делова Курдистана, регија око Трапезунта, Ерзерума, Вана и Битлиса.¹³³

Британски интереси на Блиском истоку још више су учвршћени након склапања споразума са Хусеином ибн Алијем од Хеџаса, господарем Меке. Први контакти арапског вође са британским властима остварени су на лето 1914, када је Хусеин послао свог сина Алију да преговара о савезу у Каиру са лордом Киченером, тадашњим комесаром у Египту. Преговори нису дали резултате. Након пропасти офанзиве Централних сила на положаје британске војске у Египту, у току 1915. поново су обновљени преговори са Хусеином. Важну улогу у придобијању Арапа на страну Антанте одиграо је „Арапски биро“, основан при британском комесаријату у Каиру, а Киченер је овластио

¹³¹ Cecil Bloom, “Sir Mark Sykes: British diplomat and a convert to Zionism”, *Jewish Historical Studies*, Vol. 43 (2011), 143–146; Маноло Кампанини, *Историја Средњег истока 1798–2006*, Clío, Београд, 2006, 68–69.

¹³² Paul C. Halmreich, *From Paris to Sevres, The Partition of the Otoman Empire at the Peace Conference of 1919–1920*, Ohio State University Press, Columbus, 1974, 6–7; В. П. Потемкин, *Историја Дипломатије II*, 248–249.

¹³³ В. П. Потемкин, *нав. дело*, 249.

Мајка Сајкса да ради на његовом конституисању. Ситуација се из корена променила маја 1916. када је Хусеину испоручена велика свота новца од осам милиона златних турских лира и обећана велика месечна субвенција. Тад је одлучио да подигне устанак Арапа против Турске и стане на страну Антанте. Нови британски комесар у Каиру Мак Махон није могао да постигне конкретан политички споразум са вођом Арапа, због претераних захтева Хусеина за Аданом, Сиријом и Либаном. Мак Махон му је обећао само успоставу арапске државе након рата.¹³⁴

Једина држава у табору Антанте чији територијални прохтеви на истоку нису задовољени споразумом Сајкс-Пико била је Италија. Лојд Џорџ записао је у мемоарима да се договор крио од њене владе, али да је она одмах пошто је сазнала за њега захтевала да јој се уступи југоисточна Мала Азија са Смирном. По његовим речима, Мајк Сајкс је исказао оштро противљење оваквим захтевима из Рима.¹³⁵ Након константног инсистирања италијанског министра иностраних дела Сиднија Сонино, да је потребан договор Савезника о претензијама његове владе у Малој Азији, представници три највеће савезничке државе одлучили су да одрже конференцију о овом питању. Почетком априла 1917. у малом селу Сен Жен де Моријену, на италијанско-француској граници, одржана је конференција између британског премијера Лојда Џорџа, француског премијера Александриса Рибоа и италијанског министра спољних послова Сонино. Након међусобних преговора, 18. априла су Лојд Џорџ и Рибо пристали да потпишу уговор којим се италијанској влади обезбеђује уступање зоне утицаја у Малој Азији у околини Анталије, али и региона око града Смирне. Након предузетих модификација и преговора споразум је формално ратификован августа месеца на савезничком састанку у Лондону, када се Русија сагласила са поменутим захтевима.¹³⁶

¹³⁴ Есад Беј, *Алах је велик*, Прва књига: Пропадање Ислама, Геца Кон А. Д, Београд, 1937, 153–155; 165–169; С. Bloom, *Sir Mark Sykes: British diplomat and a convert to Zionism*, 68–69.

¹³⁵ Л. Џорџ, *Ратни Мемоари*, 769.

¹³⁶ Paul C. Halmreich, "Italy and the Anglo-French Repudiation of the 1917. St. Jean de Maurienne Agreement", *The Journal of Modern History*, Vol. 48, No. 2 (1976), 99–101; В. П. Потемкин, *Историја Дипломатије*, свеска трећа, Дипломатија у периоду припрема Другог светског рата, Архив за правне и друштвене науке, Београд, 1952, 24–25. У даљем тексту: В. П. Потемкин, *Историја Дипломатије III*.

Пројеврејски ставови били су присутни у Британији још у току XIX века. Разумевање за жеље Јевреја показивали су интелектуалци и политичари попут Лорда Шафтесбурија, књижевнице Џорџ Елиот (George Eliot) и Лауренса Олифанта (Laurence Oliphant), излажући пројекте за обнову Јевреја у Палестини.¹³⁷ Снажан утицај ционистичког покрета¹³⁸ на британску владу, нарочито на њене истакнуте чланове премијера Лојда Џорџа, министра иностраних дела Артура Балфура и Винстона Черчила, осетио се у току ратних година. Од самог почетка сукоба, тадашњи председник ционистичког покрета и каснији први председник државе Израел Хаим Вајцман (Chaim Azriel Weizmann), заопчео је рад на придобијању британске политичке и културне елите. Подршку је нашао код богате јеврејске породице Ротшилд, у одређеним круговима у Лондону и Манчестеру, где га је нарочито помагао Скот, уредник „Манчестер Гардијана”.¹³⁹ Почетком 1917. Владе Британије и Француске сложиле су се да помажу рад на стварању државе Јевреја у Палестини. Ционисти су сматрали да је потребно придобити Католичку цркву и Италију за остваривање својих афинитета. Њихов представник Нахум Соколов (Nahum Sokolow), током посете Риму добио је сагласност Папе и Сонино да ће помагати рад на стварању јеврејске државе. Поред тога, влада Лојда Џорџа наредила је Мајку Сајксу, сараднику Артура Балфура, да помаже рад циониста у Паризу и Риму. Основана је и

¹³⁷ Eitan Bar-Yosef, “Christian Zionism and Victorian Culture”, *Israel Studies*, Vol. 8, No. 2 (2003), 18–20.

¹³⁸ Ционистички покрет основан је на првом Ционистичком конгресу у Базелу који је одржан од 29. до 31. августа 1897. године. Идејни творца покрета и први вођа био је Теодор Тивадар Херцел (1860–1904), новинар пореклом из Земунa. Главни циљеви циониста били су рад на повратку Јевреја у Палестину и борба за њихова права. Херцел је након новинарске каријере у Паризу почетком деведесетих година XIX века постао борац за права Јевреја. Годину дана пре скупа у Базелу, 1896. године, објавио је документ под називом Јеврејска држава (Der Judenstaat) у коме се залагао за ову идеју.

¹³⁹ Jehunda Reinharz, “The Balfour Declaration and Its Maker: A Reassessment”, *The Journal of Modern History*, Vol. 64, No. 3 (sep., 1992), 455–457; Ljiljana Dobrovšak, Haris Dajč, “Comparative overview of the Zionist movement in Croatia and Serbia until the beginning of World War II”, *Istorija 20. veka*, god. 43, br. 1 (2025), 59–60.

„Јеврејска Легија” у саставу британске војске која ће учествовати у сукобу са Турцима на Дарданелима.¹⁴⁰

Британској влади требала је сагласност новог савезника у рату – Сједињених Америчких Држава и председика Вудроа Вилсона (Woodrow Wilson), за подршку Јеврејима и њиховим жељама за остваривање својих политичких права. Зато је она 3. септембра упитала Вилсона какав ће бити његов став у случају објављивања једне декларације која ће изразити симпатије за јеврејски покрет. Први одговор није задовољио званичнике у Лондону, па је 6. октобра амерички председник поново упитан за мишљење. Тада је одговорио да би требало објавити једну такву декларацију.¹⁴¹

Ситуација на блискоисточном ратишту погодовала је објављивању „Балфурове декларације”. Снаге британског генерала Едмунда Аленбија (Edmund Allenby), уз помоћ арапских одреда под командом Фејсала, сина Хусеина од Хедаса, коме је помагао британски харизматични археолог Томас Едвард Лоренс (Thomas Edward Lawtence), познатији као Лоренс од Арабије, и малобројне трупе француске „Источне легије” припремале су офанзивне операције у току 1917. године. Њима је био придодат и један одред „Јеврејске легије” под командом пуковника Петерсона. Први покушај да се продре ка Палестини одбијен је крајем априла и почетком маја 1917. након два сукоба код Газе са турским командантом Џемал-пашом, којем су стигле помоћне аустроугарске и немачке јединице. На другом сектору фронта, савезничке трупе успеле су да освоје Багдад 11. марта. Већ на јесен 1917. малобројније турске снаге нису могле да зауставе продор који је довео до освајања једног дела Палестине. Савезничке снаге успеле су 9. децембра да заузму Јерусалим.¹⁴² Под тим утицајем, Балфур је објавио 2. новембра 1917. године, у преписци са јеврејским и британским банкарком и ционистом, лордом Валтером Ротшилдом (Walter Rothschild), чувену декларацију којом прокламује да ће британска влада радити на успостави јеврејске државе у Палестини.

¹⁴⁰ Ismail Köse, “The Lloyd George Government of the UK: Balfour Declaration the promise for a national home for the Jews (1916–1920)”, *Belleten*, Vol. 82, No. 294 (2018), 728–739.

¹⁴¹ Richard N. Lebow, “Woodrow Wilson and the Balfour Declaration”, *The Journal of Modern History*, Vol. 40, No. 4 (1968), 501–502.

¹⁴² Е. Беј, *Алах је велик*, 174–179.

Обећао је рад на поштовању политичких и верских права свих Јевреја на Блиском истоку, али и у осталим државама света.¹⁴³

Улазак Сједињених Америчких Држава у рат на страни савезника, 6. априла 1917. године, из корена је променио ситуацију на фронту, али и политичке погледе Антанте. Опортуни ставови Вудроа Вилсона ка тајним уговорима и његово залагање за права малих народа, препознати су од светске историографије као „нова дипломатија”. Ипак, амерички председник био је упознат са њиховим постојањем и одредбама, супротно изјавама које је давао након рата. Наиме, британски министар иностраних дела Артур Балфур предао је Вилсону све копије текстова тајних уговора склопљених у току рата приликом посете Вашингтону 18. маја 1917. године. Намеру да промени принцип дипломатских и политичких односа у Европи и остатку света, Вилсон је изнео још 27. маја 1916. године у Вашингтону, када је као замену постојећем систему предложио формирање „Друштва народа” које ће вршити надзор над међународним односима.¹⁴⁴

Током заседања Конгреса, 8. јануара 1918. године, амерички председник је представио своје погледе у „Четрнаест тачака”, које су требале да осигурају спровођење мира након завршетка рата. Предвиђало се поштовање права малих народа у односу на велике силе, њихова слобода да сами изаберу облик владавине какав сматрају за погодан и успостављање праведног мира.¹⁴⁵ Иако документи америчког председника Вилсона, попут „Четрнаест тачака”, „Демократске платформе” из 1916. и говора о „миру без победника” почетком 1917. године, ниједном речју не помињу термин „самоопредељења народа”, то

¹⁴³ Р. С. Halmreich, *From Paris to Sevres, The Partition of the Otoman Empire at the Peace Conference of 1919–1920*, 7; Lj. Dobrovšak, Н. Dajč, *op. cit.*, 59–60. На Балкану и у Србији почетком 20. века осећао се утицај ционистичких удружења, пре свега организације „Бар Гиора” из Беча и удружења „Гидеон”, које је у Београду 1905. године основао Давид Албала. „Гидеон” је за кратко време успео да придобије велики број младих Јевреја. У Краљевини СХС његов рад наставио је Савез Циониста Југославије, основан 1919. године у Загребу. (Види: Nebojša Popović, „Cionistički pokret u Kraljevini Srbiji i Kraljevini Jugoslaviji 1902–1941”, *Istorija 20. veka*, god. XIV, br. 2 (1996), 29–33).

¹⁴⁴ Д. Живојиновић, *Вудро Вилсон и Лондонски пакт 1915. године*, 275–285.

¹⁴⁵ Чедомир Попов, *Од Версаја до Данцинга*, Завод за Уџбенике, Београд, 2015, 100–101.

је оно што се извлачи као суштина. Гарантовано је успостављање слободе пловидбе морима, смањење наоружања, укидање трговачких граница, реформа колонијалних режима и успостављање светског удружења које ће вршити надзор над светским миром, из којег ће касније настати Друштво народа.¹⁴⁶

Дотакао се и питања европских држава. За Русију је у тачки шест предвиђао евакуацију савезничких снага које су се тамо налазиле и препуштање земље самосталном политичком развоју. Указао је на потребу повратка Алзаса и Лорене Француској, територија које су јој одузете у рату 1871, као и на обнављање Белгије као самосталне државе. Што се тиче балканских држава Србије, Румуније и Црне Горе, у тачки једанаест се тражила њиховна поновна обнова и уступање српској држави приморских територија које су јој неопходне за државни и економски развој. Вилсон је поменуо потребу поштовања права народа који живе у Аустроугарској. У дванаестој тачки, која се односила на будућност Турске, предлагао је поштовање права свих народа Османске империје на аутономан политички развој и очување турске државе у областима које су насељене етничким Турцима.¹⁴⁷ За мореузе је навео да би било потребно отворити их за слободан пролазак бродова и трговину. Интересанто је да ће се и британски премијер Лојд Џорџ у принципу сложити са потребом отварања Дарданела за слободан пролазак бродова, али и за Вилсонове погледе на остала питања која су се тичала Балкана.¹⁴⁸

Ове ставове о интернационализацији мореуза изрекао је и Лојд Џорџ 5. јануара приликом заседања Лабуристичког конгреса, истичући да Савезници не желе да лише турски народ његове домовине. Светску јавност је тих дана снажно погодило објављивање тајних уговора Антанте од стране бољшевика у Русији, који су одмах након ступања на власт новембра 1917. предочили јавности делатност „империјалистичких држава”. Потрес, који се осетио у арапском свету и код осталих народа

¹⁴⁶ Trygve Throntveit, “The Fable of the Fourteen Points: Woodrow Wilson and National Self-Determination”, *Diplomatic History*, Vol. 35, No. 3 (June 2011), 447–449; 459–461.

¹⁴⁷ Sterling J. Kernek, “Distractions of Peace during War: The Lloyd George Government’s Reactions to Woodrow Wilson, December, 1916 – November, 1918”, *Transactions of the American Philosophical Society*, Vol. 65, No. 2 (1975), 74–76.

¹⁴⁸ Исто. Лојд Џорџ је такође нагласио потребу обнове балканских држава Србије, Црне Горе и Румуније и потврдио спремност британске владе да подржи намере српске државе за изласком на Јадранско море.

због њихове даље судбине, није променио политику главних сила Антанте према Блиском истоку.¹⁴⁹ Пошто су нафтоносна поља у Месопотамији обезбеђивала велики део нафте која је била неопходна за нови начин вођења рата, Савезници су у фебруару 1918. формирали „Нафтни Савет” који је требао да осигура од напада немачких подморница транспорт нафтних деривата на запад. Први транспорти који су маја стигли у Британију, подстакли су тамошње индустријалце и војне званичнике да захтевају уступање Мосула, који је по уговору Сајкс-Пико припао Француској. У извештају Адмирала Едмонда Слејда (Edmond Slade) британском Адмиралитету 29. јула назначена је важност добијања овога подручја и успостављање контроле над нафтним пољима широм регије. Захтев је био прихваћен од стране владе Лојда Џорџа, чија је политика од тада деловала у том смеру.¹⁵⁰

У току 1918. године Арапи предвођени Фејсалом кренули су да предлажу влади у Лондону да њене трупе заузму Сирију, како би спречили да Француска добије ово подручје које јој је гарантовао уговор Сајкс-Пико. Када је генерал Аленби одбио да спроведе поделу адиминистрације у Палестини, договорену још у току 1916. године, у Паризу су одлучили да пошаљу једну дивизију на Блиски исток да би она одбранила француске интересе у регији. Зато је Клемансо наредио у току марта да симболичних 8.000 војника буду транспортовани у Палестину.¹⁵¹ Улога арапских снага у продору британских трупа ка Сирији није била круцијални фактор, али је у значајној мери допринела њиховом продору у унутрашњост територије Турске. Ипак, арапске вође биле су заплашене обећањима датим осталим народима, нарочито Јеврејима, па су тражиле гаранције за своје територијалне захтеве. Делујући доста иронично, британска влада је 16. јуна 1918. године објавила „Декларацију седморице” којом је изразила спремност да обезбеди независност арапског становништва, а да ће власт на арапским територијама бити спроведена по принципу консензуса са локалним становништвом.¹⁵²

¹⁴⁹ Harry N. Howard, “The United States and Turkey: American Policy in the Straits question (1914–1963)”, *Balkan Studies*, Vol. 4, No. 2, (1963), 227–228.

¹⁵⁰ Ihsan S. Kaymaz, “Britain’s Policy toward Kurdistan at the End of the First World War”, *Turkish Journal of International Relations*, Vol. 10, No. 2–3, (2011), 80–81.

¹⁵¹ Jan Karl Tanenbaum, “France and the Arab Middle East, 1914–1920”, *Transactions of the American Philosophical Society*, Vol 68, No. 7 (1978), 20–21.

¹⁵² М. Кампанини, *Историја Средњег истока 1798–2006*, 70.

Савезничко надирање на Блиском истоку бранио је Мустафа Кемал (Mustafa Kemal Atatürk)¹⁵³ заједно са немачким генералом Лиманом фон

¹⁵³ Мустафа Кемал-паша, касније прозван Ататурк (1881–1938), турски официр са чином фелдмаршала, политичар, државник и реформатор. Вероватно најзначајнија личност турске историје у 20. веку. Рођен у турској породици у Солуну 1881. године, од оца официра и мајке пореклом из Македоније. Још у току школовања један од учитеља доделио му је друго име Кемал (зрелост) показујући тиме поштовање према ученику. Завршио средњу војну школу у Битољу, а затим отишао на Војну академију у Цариграду коју завршава 1905. године са чином капетана. У току школовања приступио друштву „Ватан” (отаџбина) које се борило против деспотије султана Абдул Хамида II. Пошто је рад удружења компромитован, Мустафа Кемал бива премештен на службу у Дамаск. Био је учесник у гушењу побуне Друза против Османске империје 1905. године. Пришао покрету за „Уједињење и прогрес” (младотурци), али није активно учествовао у њиховој револуцији 1908. године, па убрзо напушта организацију. Када је Италија напала турске поседе у Либији 1911. године, Мустафа Кемал био је на положајима око Триполија, где је дошао у скоуб са Енвер-бејом, једним од вођа Младотурског покрета. У току Првог светског рата био на месту турског војног аташеа у Софији до фебруара 1915. године. Када су савезници покренули експедицију на Дарданеле 1915. године, командовао је турским снагама приликом искрцавања савезничких снага на Галипољском полуострву. На узвишењу Чанак Баир однео је одлучну победу над британским снагама, углавном из Аустралије и Новог Зеланда, због чега је стекао славу ратног хероја. У току 1916. године бранио је турске положаје на Кавказу и успео је да преотме од Руса Битлис и Муш. Наредне године постављен на место команданта седме армије у Сирији, али се убрзо враћа у Цариград после сукоба са генералом Фалкенхајмом. Крајем 1917. године био у пратњи престолонаследника Вахидедина, будућег султана Мехмеда VI, током посете немачком цару Вилхелму II. Пребачен је 1918. године на положај команданта источног фронта Османске војске у Месопотамији, где је са немачким генералом Лиманом фон Сандерсом бранио надирање савезничких армија. Тешко је прихватио одредбе примирја са савезничким силама у Мудросу, 30. октобра 1918. године, које су биле понижавајуће за Турску. Именовање од султана за инспектора Треће армије искористио да се 19. маја 1919. године искрца у Самсуну и започне рад на формирању покрета за борбу против Грка и савезничких снага, као и за формирање турске државе. План за будућу борбу дефинисан је у „Националном пакту” чије су главне одредбе донете на конгресима у Ерзеруму и Сивасу (одржани од краја јула до почетка септембра 1919. године). Када је тај програм усвојио нови турски парламент,

Сандерсом, са којим није био у добрим односима. Лоша кооперација двојице команданата и тешко стање у коме се налазила турска војска није могла да заустави напредовање савезника на јесен 1918. године. Када је 19. септембра започет напад савезничких снага на фронту у Месопотамији, Мустафа Кемал је схватио да је даљи отпор узалудан на првим линијама фронта. Зато се повукао до Дамаска како би ту организовао озбиљнији отпор. Упркос покушају, фронт је убрзо пробијен. Трупe генерала Аленбија успеле су 26. октобра да освоје Алепо, а затим и Дамаск, с намером да наставе продор у унутрашњост Турске.¹⁵⁴

почетком јануара 1920. године, настао је сукоб са савезничким властима, протеривање посланика, распуштање скупштине и савезничка окупација Цариграда. У Анкари је априла 1920. године потврђен „Национални пакт” од стране покрета Мустафе Кемала, када је креирана и Велика народна скупштина Турске (ВНСТ). Током борби у Малој Азији са Грцима од 1920. до 1922. године, турске трупе успеле су да нанесу одлучан ударац непријатељу и заузму читаву Малу Азију, Тракију и уђу у Цариград. Ови успеси били су озваничени мировним уговором у Лозани 24. јула 1923. године. После рата Кемал је реформисао турски политички и друштвени систем. Потпуно је секуларизовао државу и одвојио је од ислама, прогласио Анкару за престоницу, укинуо институцију султана и прогласио републику 29. октобра 1923. године. Наложии је реформу писма (почело се писати латиницом), увео грегоријански календар, захтевао од турске популације да скину фесове и прихвате западни начин одевања. Угушио је две побуне у Курдистану 1925. и 1937. године, као и заверу у Смирни 1926. године. Гајио пријатељске односе са југословенским краљем Александром, изражавајући поштовање за однос српске војске ка турским заробљеницима у балканским ратовима и то што се Краљевина СХС није придружила савезничкој окупацији Турске. Чувена је посета краља Александра Истанбулу октобра 1933. године. Већ фебруара 1934. године, Турска је заједно са Југославијом, Грчком и Румунијом формирала Балкански пакт против аспирација Бугарске, Италије, Албаније и Мађарске на Балкану. Мустафа Кемал умро је 10. новембра 1938. године у Истанбулу. (Standford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and modern Turkey, Volume II: Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808–1975*, Cambridge University press, New York, 1977, 373–378. У даљем тексту: S. J. Shaw, E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and modern Turkey...*).

¹⁵⁴ Х. Џ. Армстронг, *нав. дело*, 111–117; Andrew Mango, *Ataturk, The Biography of the Founder of Modern Turkey*, The Overlook Press, New York, 2002, 22–403;

У Цариграду је настала хаотична ситуација међусобног оптуживања за одговорност због ратне катастрофе. Влада Талат-паше оборена је 7. октобра, а на његово место дошао је Ахмед Изет-паша, велики противник младотурског режима. Није било другог излаза него да се склопи примирје са силама Антанте. Турски министар морнарице је 30. октобра у пристаништу Мудрос на острву Лемносу, са британским адмиралом Артуром Калторпом (Artur Gough-Calthorpe), на броду „Агамемнон” потписао примирје између Османске империје и Савезника. Младотурски режим се расипао. Чланови триумвирата Талат-паша, Енвер-паша и Џемал-беј су напустили земљу 9. новембра, након распуштања странке „За Јединство и Напредак”.¹⁵⁵

Према одредбама примирја, Турци су се обавезали да протерају трупе Централних сила са своје територије,¹⁵⁶ изврше демобилизацију војске и обезбеде отварање Босфора и Дарданела, свих лука у земљи, железница и тунела на Таурусу. Према члану 7. Савезници су добили право да окупирају било коју стратешку тачку ако буде била угрожена безбедност њихових трупа. Турци су признали предају гарнизона у арапским земљама и пристали да се повуку из Персије, Бакуа и Батума, које ће

Сава Д. Ђурђевић, „Мустафа Кемал Ататурк и Турци у српској јавности током тридесетих година двадесетог века”, *Баштина*, св. 61 (2023), 343–349; Зоран С. Томић, *Камал Ататурк, Творац нове Турске*, Планета, Београд, 1939, 49–60; George W. Gawrych, *The Young Ataturk, From Ottoman Soldier to Statesman of Turkey*, I. B. Tauris, London, New York, 2013, 1–155; Р. Мантран, *Историја Османског царства*, 771.

¹⁵⁵ Dž. Nakov, *Istorija Savremene Turske*, 54.

¹⁵⁶ Француска амбасада саопштила је 21. децембра влади у Вашингтону да је између представника савезничких сила у Цариграду договорен однос ка немачким и аустроугарским држављанима и војницима који се налазе у Турској, а који је одобрила и влада у Паризу. Договор је предвиђао да се немачки и аустроугарски држављани, њих око 4.500, превезу немачким и турским бродовима до енглеске обале. Ратни инвалиди били би превезени до Ђенове, уз заштиту конвоја од стране британске морнарице. Што се тиче војника (9.500 немачких и 1.500 аустроугарских), они су немачким бродовима под савезничком заставом требали да се превезу у Немачку. (*Papers Relating of the Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference 1919, Volume II, Washington, 1942, p. 278–279, The French Chargé (Chambrun) to the Acting Secretary of State, Washington, December 21, 1918.* У даљем тексту: FRUS).

заузети снаге Антанте. Поред овога, морали су да повуку снаге из Киликије и пристану да предају Савезницима шест јерменских вилајета.¹⁵⁷ Већ 13. новембра савезнички бродови упловили су у Цариград, користећи луку за интервенцију у јужној Русији и помоћ „белима” у грађанском рату. Зато је до децембра преко Босфора Француска пребацила две дивизије у Севастопољ и Одесу, а Британија је успела да заузме Батум и железницу која је спајала Црно море са Каспијским језером.¹⁵⁸

Почетком новембра савезничке државе кренуле су да расправљају о уговорима склопљеним у току рата, који су се тицали Блиског истока и расподели територија Османске империје. Четири дана пре потписивања примирја са Немачком, 7. новембра, француска и британска влада издале су заједничку декларацију о Турској. У њој су истакле да је њихов главни циљ да обезбеде еманципацију становништва на Блиском истоку, које је било под турском управом и успоставе националне владе и управе које ће им гарантовати слободу. Амерички председник Вилсон залагао се за поштовање права на самоопредељење осталих народа који су живели у Турској, али и уважавање суверенитета Турака, као и за интернационализацију Босфора и Дарданела.¹⁵⁹

Француски председник Жорж Клемансо почетком децембра отишао је у посету Британији, где га је примио Лојд Џорџ. У Лондону су одржани преговори 2. и 3. децембра далеко од очију јавности о подели територија освојених од стране савезничких држава. Том приликом, Клемансо је истакао потребу модификације уговора из Сен Жан де Моријена са Италијом и договора склопљеног у вези Блиског истока. Тражио је уступање Сирије и Киликије, што је било повољно примљено од стране британског премијера. За овакав уступак Лојд Џорџ је захтевао предају нафтоносних поља око Мосула, која су по уговору Сајкс-Пико припала Француској, и подручје Палестине, која је према истом споразуму била

¹⁵⁷ Albert Howe Lybyer, “Turkey under the Armistice”, *The Journal of International Relations*, Vol. 12, No. 4 (Apr., 1922), 448–449; Edward J. Erickson, *Turkish War of independence, A Military History, 1919–1923*, Praeger, Santa Barbara, California, Denver, Colorado, 2021, 1–4.

¹⁵⁸ David Snook, “British Naval Operations in Black Sea 1918–1920”, *Warship International*, Vol. 26, No. 1 (1989), 37–38.

¹⁵⁹ Seth P. Tillman, *Anglo-American Relations at the Paris Peace Conference of 1919*, Princeton University Press, Princeton, 1961, 219–220.

предвиђена за успостављање интернационалне управе. Италијани су наставили са захтевима за уступање подручја око Смирне, које им је обећано годину дана раније. Овај договор показаће се као врло неделотворан, јер ће савезничке супротности на конференцији показати делимичну немогућност његове примене.¹⁶⁰

5. КРАЈ РАТНИХ ОПЕРАЦИЈА И ДИПЛОМАТСКА САРАДЊА СРБИЈЕ, РУМУНИЈЕ И ГРЧКЕ НА ЈЕСЕН 1918. ГОДИНЕ

Пробојем Солунског фронта 15. септембра 1918. године започет је процес распадања великих царстава у Европи, који се окончао до новембра месеца исте године. Планирање пробоја од стране српских официра започето је још у току јуна 1917. у штабу Друге армије генерала Степе Степановића. План за пробој фронта преко тешко проходног терена правцем Добро Поље–Ветерник и даље ка врховима планине Кајмакчалан, саставио је генералштабни пуковник српске војске Живко Павловић, који је касније разрађен од највиших српских и савезничких официра. Команда француског генерала Адолфа Гијома на Солунском фронту, од децембра 1917. од јуна 1918. године, била је прожета сукобима са српским војводама Петром Бојовићем и Живојином Мишићем око начина спровођења плана. То је онемогућило ефикасно спровођење офанзивних операција. Као последица сукоба извршена је смена у српској војсци у току априла, па је нови начелник Штаба Врховне команде постао Живојин Мишић, уместо војводе Бојовића, који је преузео место команданта Прве армије.¹⁶¹

Потреба за нападом Савезника на Солунском фронту јавила се да би се отклонио притисак на Француску, због серије напада које је извршила Немачка на Западном фронту у пролеће и лето 1918. године. Поред тога,

¹⁶⁰ В. П. Потемкин, *Историја Дипломатије III*, 25.

¹⁶¹ Д. Т. Батаковић, *Србија и Балкан*, 78–82; Д. Живојиновић, *Невољни ратници, Велике силе и Солунски фронт (1914–1918)*, 239–269; Вељко Благојевић, Александар Гајић, Милован Суботић, Милан Игрутиновић, *Савремена српска стратешка култура*, Институт за европске студије, Београд, 2025, 65–66.

акција је требала да доведе до избацивања Бугарске и Турске из рата и да створи могућност за продор према Србији и унутрашњости Аустроугарске.¹⁶² Услед оваквог развоја ситуације на западном фронту, Савезници су одлучили да покрену акције на истоку. Напади су вршени на свим деловима фронта. Венизелос је имао великих тешкоћа да изврши мобилизацију војске. То је Јоанис Генадиос, грчки пропагандни радник и посланик у Лондону, 13. марта саопштио Јовану М. Јовановићу Пижону, српском посланику у Британији.¹⁶³ Ипак, грчке трупе уз садејство француских снага извршиле су највећи подвиг у овим акцијама. Оне су успеле да освоје истурени бугарски положај код Скра ди Легена 30. маја, али је даље напредовање онемогућено. Овај пораз је знатно пољуљао морал Бугара. Зато је 12. јуна бугарски врховни командант генерал Никола Жеков јавио цару Фердинанду I да не треба гајити илузије да је морал војске исти као прошле године.¹⁶⁴

У то време је Гијом кренуо да показује намеру да прихвати предлог Врховне команде српске војске о извођењу офанзивних операција на Солунском фронту, али је био смењен пре реализације. Доласком генерала Франша Д'Еспереа, јуна месеца, на место команданта започета

¹⁶² Немачка Врховна команда, предвођена Паулом фон Хинденбургом и Ерихом Лудендорфом, започела је 21. марта серију офанзивних операција, с циљем да изврши јак ударац који би био фаталан за Француску. Планирано је да се прво потуку британске снаге да би се извршио продор према Ламаншу и заузело француско приморје. Тиме би копно било одсечено од помоћи која би могла да стигне са острва. Након тога, немачке трупе директно би напале остатак француских снага и приморале их на предају или потпуно уништиле. Иако су Немци имали предност у броју дивизија (197 немачких на 167 савезничких), прве три серије напада (од 21. марта до 4. априла, од 9. до 30. априла и од 27. маја до 4. јуна) нису дале очекиване резултате. (J. V. Tarle, *Istorija Novoga Veka*, 755–757.)

¹⁶³ Јован М. Јовановић Пижон, *Дневник (1896–1920)*, приредили: Радош Љушић и Миладин Милошевић, Прометеј, Нови Сад, 2015, 437, извештај од 13. III 1918. И Ван Ленеп, капетан британске војске у Солуну, сматрао је да: „Грци као војници и као нација не вреде ништа. Највеће кукавице, лопови и уходе, то су они. Многе смо морали потући. Не треба много очекивати од Грка.” (Исто, 442.)

¹⁶⁴ Richard C. Hall, “‘The Enemy is Behind Us’: The morale crisis in the Bulgarian army during the summer of 1918”, *War in History*, Vol 11, No. 2 (April 2004), 209, 217.

је детаљна разрада плана. По њему би удружена савезничка офанзива требала да се изврши тако да се трупе Централних сила разбију на два дела и Бугарска натера на капитулацију, како би се наставио даљи продор у дубину Балкана моравско-вардарском долином. Приликом обиласка положаја крајем јуна, Франше Д'Еспере је заједно са регентом Александром и осталим српским високим официрима, схватио предност напада на сектору који је предложила српска Врховна команда. Договор је постигнут на састанку 30. јуна у штабу Прве армије на Јелаку, када је одлучено да Друга армија нападне непријатељске положаје правцем Добро Поље–Ветерник. На састанку у Солуну 3. и 7. јула, војвода Мишић је са генералом Д'Еспереом утврдио све несугласице и детаље операција. Одлучено је да крајњи циљ продора буде Демир Капија–Кавадарци, што би довело до поделе бугарских снага на два дела и отворило простор за продор ка долини Морава–Вардар и даље на север.¹⁶⁵

О договору је извештена француска Врховна команда 13. јула, а после детаљног проучавања плана маршал Фердинанд Фош (Ferdinand Foch), врховни командант савезничких снага, дао је пристанак за његово извођење. Француски премијер Жорж Клемансо обавестио је 10. септембра Франша Д'Еспереа да може покренути офанзивне операције када сам буде проценио да је тренутак повољан. На фронту дугом око 450 километара савезничке снаге располагале су укупном војном снагом од око 620.000 војника и биле састављене од српских, француских, грчких, британских и малобројних снага Есад-паше.¹⁶⁶ Две српске армије са око 140.000 војника, подељених у шест пешадијских и једну коњичку дивизију, којима су придодате две француске (122. и 17. колонијална дивизија), требале су да изврше главни продор правцем Добро Поље–Ветерник–Кавадарци. Грчке снаге укупне бројности од око 145.000 војника, биле су подељене на седам дивизија груписаних у два корпуса.¹⁶⁷

¹⁶⁵ Саво Скоко, Петар Опачић, *Војвода Степа Степановић у ратовима Србије 1876–1918* (2), БГИЗ, Београд, 1984, 244–247. У даљем тексту: Скоко, Опачић, *Војвода Степа*.

¹⁶⁶ Д. Батаковић, *Србија и Балкан*, 496–501; Скоко, Опачић, *Војвода Степа*, 260.

¹⁶⁷ Исто; Philip S. Jowett, *Armies of the Greek-Turkish war 1919–1922*, Osprey Publishing, Oxford, 2015, 12–13. Првом корпусу пришле су прва, друга, и 13. дивизија, док су у саставу Другог корпуса биле трећа, четврта, и 14. дивизија, груписане с циљем да изврше напредовање према Тракији и Епиру. Батаковић износи податак да је њихова укупна бројност била је око 135.000 људи.

Централне силе су на истом простору имале нешто бројније снаге са око 630.000 војника, од којих су 600.000 чинили припадници бугарске војске подељене у три армије, док су остатак трупа чинили припадници XI армије немачке војске.¹⁶⁸

Од 14. септембра започета је артиљеријска припрема на сектору где ће бити извршен главни удар савезничких снага, како би се на овом делу направила пометња, срушила непријатељска утврђења и отворио пут за даљи продор. Напад је започет 15. септембра од стране српских и француских дивизија, које су за три дана успеле да освоје планинске висове Ветерник, Добро поље, Сокол и Козјак. Тиме је отворен пут за продор у долину реке Вардар и коначно сломљен отпор бугарске 2. дивизије која је морала да изврши повлачење. Друга српска армија заузела је 21. септембра десну обалу ове реке и угрозила компактност фронта Централних сила, отварајући простор за дубље и брже надирање кроз погоднији терен речне долине. Ове јединице ће до 26. септембра успети да освоје Штип, Скопље и Кочане, чиме су бугарске и немачке трупе биле подељене на два дела, а комуникацијске везе између њихових јединица покидане. Због ових успеха Бугари су послали групу парламентарца у Солун како би однели писмо генерала Тодорова упућено Франше Д'Еспереу и известили га да Софија жели обуставу непријатељстава и почетак преговора о примирју.¹⁶⁹

Издазак Бугарске из рата након капитулације 29. септембра у Солуну, из корена је променио положај Централних сила на Балкану и у Европи. Тиме је одсечена копнена веза између Немачке и Аустроугарске са њиховом савезницом Турском, која се у тим тренуцима нашла пред двоструком претњом, напредовањем савезничких армија из Месопотамије и продором ка Тракији и Цариграду из правца Солуна. У Берлину су одмах схватили опасности које су произашле из пробоја Солунског фронта. Немачко војно и политичко вођство трудило се да спаси Аустроугарску од потпуног колапса и обезбеди склапање што повољнијег примирја. Зато је немачка влада 4. октобра упутила смернице Врховној команди, којим је истакнута важност одбране граница Аустроугарске за даљи развој ратних догађања. Наредба је одмах упућена

¹⁶⁸ Д. Батаковић, *нав. дело*, 78–82, 496–500; P. S. Jowett, *op. cit.*, 12–14; Л. Хасиотис, *Српско-грчки односи 1913–1918*, 261–264.

¹⁶⁹ Петар Опачић, *Србија, Солунски фронт и уједињење 1918*, Књижевне новине, Београд, 1990, 138–139, 165–167, 186, 207–210, 288–293.

немачкој XI армији која се налазила на Балкану, са напоменом да „сваки војник и официр мора да буде најдубље убеђен да ми у Србији бранимо опстанак немачког Рајха”. Пошто је ситуација постала критична, а копнена веза са Босфором више није постојала, Немци су одлучили да препусте Турску на милост и немилост савезницима. Из поражене Бугарске у Србију премештене су 30. и 59. аустроугарска и 217. и 219. немачка дивизија, а са Западног фронта је упућен Алпски корпус с циљем да се помогне десеткованој XI армији.¹⁷⁰

Пошто је бугарска армија избачена из рата, српске трупе наставиле су напредовање према северу ослобађајући 30. септембра Куманово, а пет дана касније и Врање. На левом боку дејствовале су француске снаге које су почетком октобра ушле на територију Косова и Метохије и освојиле Приштину и Косовску Митровицу 9. октобра. Прва српска армија кроз долину Вардара и Мораве незадрживо је ишла према северу, а једини јачи отпор пружила је XI немачка армија у борбама око Ниша, али је град освојен 12. октобра. Пошто су наведене операције захтевале велике напоре јединица Прве српске армије одлучено је да се од 13. до 18. октобра обустави кретање трупа, како би се оне одмориле. С друге стране, за то време француске јединице заузеле су Пирот и Белу Паланку, а снаге Друге српске армије Крушевац 15. октобра. До краја месеца ослобођени су Крагујевац, Смедерево и Пожаревац, па су јединице Прве српске армије ушле у Београд и 1. новембра нашле се на обалама Саве и Дунава.¹⁷¹

I

Евидентан слом Централних сила на јесен 1918. довео је до све ближих односа српске и хеленске владе. Разумевање у погледу бројних питања утицало је да сарадња остварена у току ратних година буде још више проширена. Зато је постојала је жеља да се заједнички иступа у захтевима ка савезничким државама. Разлог за узбуну биле су вести да Бугарска жели да пређе у табор Антанте. Српски посланик у Лондону,

¹⁷⁰ Андреј Митровић, „Политичке консеквенце продора Солунског фронта”, *Историја 20. века*, год. XXI, бр. 2 (2003), 31–34.

¹⁷¹ Д. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, III, 265–266; Милан Гулић, „Ослобађање Смедерева и околине 1918. године”, *Војно-историјски гласник*, бр. 2 (2016), 49–52.

Јован М. Јовановић Пижон, договорио се почетком августа са Генадисом, грчким послаником и чланом Англо-Хеленске лиге, да се састави заједничка брошура која би представила држање Бугара у току рата. Тиме је исказана намера да се на време осујете тежње Софије, њене претензије у Македонији приближиле су Грчку и Србију у периоду пред сазивање крај рата. Несигурност у остваривању амбиција била је присутна код обе владе, па је сарадња постала неки вид подршке и прагматично решење.¹⁷²

Док су припреме за офанзиву на Солунском фронту биле у пуном јеку, Пашић, Анте Трумбић¹⁷³ и Венизелос су 8. августа у Солуну, у присуству генерала Франша Д'Еспереа, израдили документ о југословенско-грчкој сарадњи у наредном периоду.¹⁷⁴ Он је декларисао да два народа имају „заједничке економске и комерцијалне интересе” као и право на експанзију у Македонији и на истоку. Делује да је ова уводна одредба дала одрешене руке будућој југословенској држави на простору Македоније, док је Атина од северног суседа добила гаранцију да ће бити прихваћене њене територијалне претензије ка Турској. Што се тиче економских одреби, предвиђено је да се успостави слобода трговине „између два народа”, уз формирање јединственог царинског режима, док би Привредне коморе две државе требало да формирају заједничко тело (савет) како би се заједнички привредни развој одвијао на бази истих циљева. Представници два народа потврдили су да је за њихову будућност неопходна „енергична и слична поморска политика”, што је значило да ће се у време рата и мира комуницирати са великим силама ради одржавања принципа „слободе мора” и приступа свих народа „отвореном мору”. Посебно је наглашено да „два народа” неће дозволити да Јадранско море потпадне под хегемонију неке силе, што се свакако

¹⁷² Л. Хасиотис, *Српско-грчки односи 1913–1918*, 271–273.

¹⁷³ Анте Трумбић (1864–1938), хрватски и југословенски политичар и правник. Био је председник Југословенског одбора који је основан 1915. године и залагао се за стварање државе Јужних Словена. Заједно са српском владом и Николом Пашићем био је један од твораца Крфске декларације која је потписана 20. јула 1917. године и која је одредила начине под којима се требало спровести уједињење.

¹⁷⁴ Archivio Centrale dello Stato, Archivi di Famiglie, Di persone e studi professionali, Sforca Carlo 1913–1952 (У даљем тексту: ACS, Сфорцине хартије), fascicolo (даље: фасцикла) 1, 8. август 1918. године, документ писан у рукопису на италијанском језику. У преводу помогао колега Милан Виденовић.

односило на Италију. Уз то, Грчка се обавезала да ће помоћи при формирању и развоју југословенске морнарице.¹⁷⁵

Пре одласка на турнеју по Европи Венизелос је учинио један важан корак. Почетком октобра, он је примио српског посланика у Атини, Живојина Балугџића. Слично као дипломате што су учиниле дипломате у Лондону, поново је потврђено је држање две земље према Бугарској и утврђена је спремност да се спрече сви покушаји владе у Софији да ублажи последице пораза у рату. Договорено је да се Бугарска будућим границама тако територијално ослаби да не представља опасност у наредним годинама. Српски посланик је учинио још неке уступке. Наиме, Балугџић је тада обећао подршку територијалним захтевима у Западној и Источној Тракији и сложио се аутономијом Цариграда и да мореузи буду интернационализовани.¹⁷⁶

Сличан корак учинио је и Никола Пашић. Наиме, он је примио грчког посланика Јоаниса Кундуриотиса и поновио му спремност да подржи аспирације његове земље у Источној и Западној Тракији. Постигнута је сагласност око писања српске и хеленске штампе. Кундуриотис је истицао Пашићу да Грчка мора обновити симпатије српског јавног мњења, па је он након састанка морао да учини један „миг” листовима у земљи и ван ње да они промене држање ка јужном суседу. С друге стране, Пашићу је обећано да ће грчке новине слично писати о Србији, што је и спроведено у дело.¹⁷⁷ Венизелосова идеја била је да се пре конференције створи нека врста балканског блока којем би пришла и Румунија, као савезничка држава која је такође била непријатељски расположена ка Бугарској. Тешкоће су настале због спора Београда и Букурешта око Баната, па је Венизелос преузео улогу посредника да би остварио своје гледиште. Тада је Атина зарад својих интереса обећала да ће подржати српске аспирације дипломатским путем.¹⁷⁸

¹⁷⁵ ACS, Сфорцине хартије, фасцикла 1, без датума, текст уговора, документ писан француским језиком.

¹⁷⁶ Л. Хасиотис, *Српско-грчки односи 1913–1918*, 271–273.

¹⁷⁷ Athanasios Loupas, “From Paris to Lausanne: Aspects of Greek-Yugoslav Relations during the First Interwar Years (1919–1923)”, *Balkanica*, XLVII (2016), 263–265.

¹⁷⁸ Н. Е. Пападакис, *Елефтериос Венизелос, Грчка, Балкан, Европа*, 122.

У Загребу је 8. октобра формирано Народно вијеће Словенаца, Хрвата и Срба чији је главни циљ био рад на уједињењу ова три народа у независну државу уређену на демократском принципу. Оно ће 19. октобра преузети вођење народне политике у име југословенских народа на простору бивше Аустроугарске.¹⁷⁹ У Сарајеву је наредног дана формирано Народно вијеће за Босну и Херцеговину, које је почетком новембра изабрало владу Атанасија Шоле да делује на тој територији. Међутим, између Народног вијећа у Загребу и Југословенског одбора, с једне стране, и српске владе, с друге стране, настаће спор око начина будућег уједињења југословенских области. Српска влада предвођена Николом Пашићем желела је да спроведе уједињење на основу договора постигнутог на Крфу 1917. године, залажући се за стварање јединствене државе. Чланови Југословенског одбора и Народног вијећа залагали су се за федерално уређење државе, што је било тешко прихватљиво за велики део српске политичке елите, посебно за Пашићеве радикале и регента Александра. Ипак, поставило се питање формирања коалиционе и опште југословенске владе, која би водила земљу и њену дипломатију до чина уједињења. Британски кругови умешали су се у овај сукоб вршећи притисак на српског посланика у Лондону Јовановића Пижона, који се све више удаљавао од позиција своје владе. Чак је са његове стране упућен захтев да се Пашић смени са функције и замени за личност која би била попустљивија у ставовима.¹⁸⁰

Сусрет Венизелоса и Јовановића Пижона 14. октобра у Лондону пружио је прилику да се договоре детаљи будућег заједничког става о важним питањима на Балкану. Грчки државник предложио је да се траже границе из 1913. према Бугарској и одбацио је могућност било какве конфедерације на Балкану која би се створила од Србије, Грчке и Бугарске, због живих рана из рата. Сматрао је да се мора утврдити начин како ће бити поступано ка влади у Софији, али да он не сме деловати непомирљиво и понижавајуће. Овакву политику су Венизелосу саветовали француски кругови у Паризу, упућујући га на споразум са Србијом. Предложио је да се за ову дипломатску акцију

¹⁷⁹ Љубодраг Димић, *Историја српске државности III*, Србија у Југославији, САНУ, Нови Сад, 2001, 26. У даљем тексту: Љ. Димић, *Историја српске државности...*

¹⁸⁰ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, том 2, Просвета, Београд, 1989, 810–813.

придобије Румунија и указао на „животни интерес” таквог савеза за хеленску државу.¹⁸¹

Венизелос се сложио са ставовима Пижона око италијанске империјалистичке политике која жели превласт на Јадранском мору. Ипак, одбацио је могућност да ће она бити у стању да заузме целу обалу у Далмацији. У вези Албаније, сугерисао је да ће то питање бити тешко решиво са српском владом, јер се Грчка сложила да Италија окупира Валону онда кад су њене снаге ушле у Епир. Пижон га је упитао да ли у Грчкој постоји републикански покрет и евентуална могућност да монархија буде оборена. Одговорио је да он верује у монархију, али не и у династију која је на трону. Указао је да ће краљ Александар вероватно водити сличну политику као његов отац, бивши краљ Константин. Зато је упозорио на опасност од тога што се на челу државе налази страна династија: „Друга је ствар код вас Срба, где је династија народна, и која дели са вама и добро и зло, али дошљаци као што су ови наши – е то не иде данас, нарочито после овога што су починили у Грчкој Константин и његова госпа.”¹⁸²

Слом Централних сила био је све реалнија опција у току октобра. То је утицало на Пашића и Трумбића да наставе дипломатски рад у савезничким државама како би придобили најистакнутије политичаре за њихов програм уједињења. Пашић је у изјави француској штампи и британском листу „Тајмс” 17. октобра нагласио да Србија ради на ослобођењу свих јужних Словена, који након тога могу сами одлучити да ли ће се са њом ујединити на основу Крфске декларације или створити више малих држава. Изјава није добро примљена од чланова Југословенског одбора, међу којима је најоштрији био Трумбић. Ни део британске интелектуалне елите оличене у Викему Стиду и Ситону-Вотсону (Robert William Seton-Watson),¹⁸³ који су са симпатијама гледали

¹⁸¹ Ј. М. Јовановић Пижон, *Дневник (1896–1920)*, 548–549.

¹⁸² Исто.

¹⁸³ Роберт Вилијам Ситон-Вотсон (1879–1951), британски историчар и публициста, члан Балканског комитета, један од представника британске интелектуалне сцене који је гајио просрпска гледишта. Био је шкотски калвиниста и члан масонске организације. У почетку је био присталица опстанка Аустроугарске и подржавао Франца Фердинанда. Касније мења став и стаје на страну политичких жеља Јужних Словена, Чеха, Словака и Румуна у Аустроугарској и иступа против Мађара и Немаца. Заједно са Џорџом

на рад Југословенског одбора, није добро прихватио Пашићеве речи. Током пријема код министра иностраних дела Артура Балфура 17. октобра, на састанку којем је присуствовао и његов лични секретар сир Ерик Друмонд (Eric Drummond), Трумбић је захтевао уједињење свих Срба, Хрвата и Словенаца у једну државу. Он је изјавио да одбор неће прихватити политику Пашићеве владе јер она ради на стварању „проширене Србије” и замолио шефа Форин офиса да утиче на српског премијера. Сасвим супротно од ставова југословенских политичара, Балфур је показивао интересовање за питање „федерализације Хабзбуршке монархије”. Трумбић је одбацио то гледиште и нагласио да је жеља свих Срба, Хрвата и Словенаца стварање једне државе. Пошто је наишао на оштар одговор, Балфур је указао да ће Савезници усвојити такво решење јер је оно потреба Европе, а да је већ донесена одлука да се Аустроугарска растури.¹⁸⁴

Делује да су у Форин офису ипак прихватили Трумбићев план уједињења и да су искористили утицај Венизелоса да га својим контактима са Пашићем и Трумбићем представи српском премијеру. Сусрет Венизелоса и Трумбића у Лондону истог дана, дао је прилику грчком државнику да подржи гледиште Југословенског одбора на питање уједињења. Венизелос је тада изјавио: „Па другачије не може бити уједињења једног народа него како Ви мислите господине Трумбићу.”¹⁸⁵ И нови грчки посланик Димитрис Какламанос рекао је 17. октобра Јовановићу Пижону да „Пашић није сад добро виђен нарочито због свога држања према народном уједињењу”. Венизелос је након разговора дипломата, дискутовао са Пашићем на ову тему. Тада је српски премијер изразио спремност да прихвати све постављене захтеве друге стране, и коалициону и југословенску владу. Међутим, када

Тревелјаном био је у посети Србији крајем 1914. и почетком 1915. године у мисији Форин офиса ради придобијања српске владе да прихвати уступке Бугарској у Македонији. Међутим, током сусрета са Пашићем и регентом Александром нису успели да их убеду у тај план. О томе види: Александар Растовић, „Ситон-Вотсон о српској политичкој елити”, *Глас*, год. CDXXVIII, књига 18, (2018), 375–388; Убавка Остојић-Фејић, „Роберт Вилијам Ситон-Вотсон и Џорџ Маколи Тревелјан у Србији 1914–1915, *Историјски часопис*, год. XXIX–XXX, (1982–1983), 493–502.

¹⁸⁴ Васа Казимировић, *Никола Пашић и његово доба 1845–1926*, књига друга, Прометеј, Нови Сад 2019, 522–524; Ј. М. Јовановић Пижон, *Дневник (1896–1920)*, 550–551.

¹⁸⁵ Ј. М. Јовановић Пижон, *нав. дело*, 536.

је то представио Трумбићу, он није веровао у ова обећања.¹⁸⁶ Притисак је извршен од стране Лондона директним путем. Током пријема Пашића код Балфура 19. октобра, шеф Форин офиса му је саветовао да покуша да се споразуме са Југословенским одбором. Пашић се тада изгледа уплашио да Британија може признати Југословенски одбор за учесника на конференцији мира и званичног представника Срба, Хрвата и Словенаца са територије Хабзбуршке монархије. Зато је одлучио да „усвоји” ово гледиште, односно да не чини никакве нагле потезе који би погоршали позицију српске владе. На пријему код Лојда Џорџа истог дана српски премијер се слично понео.¹⁸⁷

Венизелос је у Лондону настављао да посредује у сукобу уз подршку Форин офиса. Сир Роберт Грахам састао се 23. октобра са српским послаником Јовановићем Пижоном, коме је саопштио да је Венизелос предложио начин решења спора српске владе и Југословенског одбора. Његова идеја била је да српска влада призна одбор за привремено представништво Словена у Аустроугарској, а војнике са ових простора као ратујућу страну. Уз то, образовала би се концентрациона влада на челу са Пашићем и оформило би се тело (ратни кабинет) од два представника одбора и српске владе, у оквиру српског министарства иностраних дела, које би вршило надзор над његовом делатношћу.¹⁸⁸

Народно вијеће у Загребу раскинуло је 29. октобра све државно-правне везе са Аустроугарском и прогласило независну државу Словенаца, Хрвата и Срба.¹⁸⁹ Два дана касније Трумбић је из Париза писао Антону Корошецу да је потребно ургирати код представника Британије, Француске и САД да Народно вијеће у потпуности подржава политику Југословенског одбора и да југословенски народ Хабзбуршке монархије признаје одбор за свог овлашћеног представника. Саветовао је Корошца да од великих сила треба тражити признање независности

¹⁸⁶ Исто, 537. Венизелос није хтео да о овом осетљивом питању разговара са Ј. М. Јовановићем приликом њиховог сусрета 18. октобра, говорећи му само да је положај Бугарске тежак и да је Пашић остарео у односу на њихов последњи сусрет. Ипак, грчки премијер је британском званичнику Грахаму саопштио како сматра да између Пашића и Трумбића постоји лични сукоб и да ће тешко доћи до споразума.

¹⁸⁷ Исто, 534–535.

¹⁸⁸ Исто, 539.

¹⁸⁹ Љ. Димић, *Историја српске државности*, 26.

јужнословенских народа у Аустроугарској и прихватање његовог уједињења са Србијом и Црном Гором.¹⁹⁰ На Трумбићево изненађење, Савезници, Југословенски одбор и српска влада су 3. новембра обавештени од стране Народног вијећа да ће Држава Словенаца, Хрвата и Срба извршити уједињење са Србијом и Црном Гором. Савети Трумбића нису у потпуности прихваћени у Загребу, јер није било помена признавања Југословенског одбора за званичног представника.¹⁹¹

У то време Централне силе биле су на коленима. Турска је изашла из рата примирјем у Мудросу 30. октобра. Њен корак следила је Аустроугарска, која је 3. новембра пристала да потпише примирје у Вила Ђусти код Падове. После великих немира и избијања револуције у Немачкој почетком новембра, ситуација је била критична за цара Вилхелма II и чланове бившег режима. Совјети радничких депутата успели су до 8. новембра да загосподаре скоро свим градовима осим Берлина и Кенинсберга, а наредног дана њима су пришле и војне јединице. Критичност положаја налагала је Вилхелму II да бежи у Холандију. Већ 11. новембра Немачка је потписала примирје у Компјењу, чиме су завршене ратне операције у „Великом рату”.¹⁹²

Предлог за решење кризе у односима српске владе и Југословенског одбора који је изнео Венизелос у току октобра, био је основа за преговоре српске владе, опозиције, делегације Народног вијећа и Југословенског одбора у Паризу крајем октобра и почетком новембра. Начелно постигнути договор одбијен је од стране Пашића у последњем тренутку, јер је он захтевао да њему припадне место премијера и министра иностраних дела. Српској опозицији се допао предлог грчког премијера да се организује одбор састављен од српских политичара и чланова Југословенског одбора. Пошто је пристанак српске владе изостао, опозиција је сама формирала у Паризу неку врсту одбора, али је његова примена изостала због састанка у Женеви.¹⁹³

¹⁹⁰ Бранко Петрановић, Момчило Зечевић, *Југославија 1918–1984, Збирка докумената*, РАД, Београд 1985, 100.

¹⁹¹ Љ. Димић, *Историја српске државности*, 27.

¹⁹² J. V. Tarle, *Istoriја Novog Veka*, 758–759; Драгољуб Живојиновић, „*La Dalmazia o morte*”, *Италијанска окупација југословенских земаља 1918–1923. године*, Завод за уџбенике, Београд, 2012, 1–11; Исти, *У потрази за империјом, Италија и Балкан почетком XX века*, 273; Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, 117.

¹⁹³ J. M. Јовановић Пижон, *Дневник (1896–1920)*, 552.

И Пашић је схватао политичку корист од сарадње са Грчком, чији је углед био веома висок у савезничким круговима. Што се тиче Румуније, са којом су постојале територијалне несугласице, Пашићу није одговарало стварање непријатељстава са источним суседом, јер су постојале бројне опасности од ревизионистичких кругова у Мађарској, Бугарској и велике претензије Италије ка деловима југословенске територије. Ипак, непријатељство које се родило касније плод је неуспешног договора на конференцији мира, али оно није омело дипломатско зближавање са Букурештом. Ситуација на јесен 1918. била је потпуно другачија. Таке Јоанеску (Take Ionescu) и Венизелос су крајем октобра и почетком новембра покушали да посредују у спору српске владе и Југословенског одбора. Грчки председник владе изнео је предлог о формирању заједничке владе непосредно пре састанка у Женеви, уз асистенцију која је стигла из Форин офиса, где су изглед озбиљно рачунали на блиске везе Венизелоса и Пашића. Зато су искористили хеленског премијера да би он спровео британске планове према југословенским политичарима. Венизелос је убеђивао Трумбића да треба прихватити понуду српског премијера. Лично је мислио да ће Пашић ипак покушати да спроведе свој концепт уједињења, непризнавањем Југословенског одбора за легитимног представника. То би могло да створи нову ситуацију. Пашића је плашила могућност постојања две владе на терену, ако савезнички кругови буду прихватили Венизелосов пројекат решења југословенског спора. Упркос томе што је Грку требала сарадња са победничком Србијом, он није желео њену потпуну доминацију у новој држави, па је зато разумљива повремена подршка другим чиниоцима југословенског уједињења. Јак северни сусед могао је угрозити територије на Егеју и Солун. Слични су били и ставови британске политичке елите. Јоанеску је око овог питања почетком новембра водио дијалог са Викемом Стидом и Антом Трумбићем, али је стекао погрешан утисак да постоји спремност код Пашића и Одбора да се реализује пројекат заједничке владе.¹⁹⁴

На конференцији у Женеви од 6. до 9. новембра окупили су се представници свих важних чинилица рада на уједињењу у једну југословенску државу. У име српске владе присуствовао је Никола Пашић, српску опозицију представљали су Милорад Драшковић, Војислав Маринковић и Марко Трифковић. Народно вијеће у Загребу

¹⁹⁴ В. Казимировић, *нав. дело*, 527; М. Екмечић, *Стварање Југославије (2)*, 812–817.

послало је Антона Корошеца, Мелка Чингрију и Грегора Жерјава, док су у име Југословенског одбора говорили Анте Трумбић, Душан Васиљевић и Никола Стојановић. Притиснут од стране представника српске опозиције, југословенског одбора и Народног вијећа Пашић је морао да попусти и чини уступке. Пошто није било вођења записника на конференцији, а већина учесника није водила записнике, врло је тешко реконструисати ток преговора.¹⁹⁵ Након три дана усвојена је декларација потписана од представника свих учесника на конференцији. Пашић је у име српске владе признао Народно вијеће као представника и владу јужнословенских народа на територији бивше Аустроугарске. Тиме је маргинализована улога Југословенског одбора и створена метода уједињења на конфедералном принципу. Предвиђено је оснивање заједничког министарства од представника српске владе и Народног вијећа, у чију би надлежност спадала спољна политика, војска, морнарица и припрема рада за сазивање Конституанте (Уставотворне

¹⁹⁵ Dragoslav Janković, *Ženevska konferencija o stvaranju jugoslovenske zajednice 1918. godine*, Institut za pravnu istoriju, Beograd, 1964, 226; Милош Војиновић, *Визије будућности: Југословенски простор 1914–1918*, Тематска збирка докумената, Академска књига, Београд, 2024, 344–357. Изгледа да је предлог Венизелоса изнесен у току октобра 1918. послужио свим учесницима као основа за даљи рад. Наиме, грчки премијер предложио је стварање ратног кабинета састављеног од пет чланова (министар спољних послова као премијер и по два министра из редова српске владе и Југословенског одбора). Првог дана конференције, 6. новембра, Пашић је предложио састављање ратног кабинета од седам чланова (четири из редова српске владе и три које предлаже Југословенски одбор) са задатком да води спољну политику земље и рат до склапања мировног уговора. Представник српске опозиције Милорад Драшковић, предложио је стварање концентрационе владе са 17 министара, које би именовала српска Народна Скупштина, Југословенски одбор и Народно вијеће. Драшковић је сматрао да би оваквим чином престала потреба за постојањем српске владе и Народног вијећа у Загребу, па би то омогућило лакше иступање нове државе у међународним односима. Наредног дана, 7. новембра, Трумбић се у начелу сложио са овим предлозима, али је предложио да формални назив тела буде „Заједничко министарство”. До краја рада конференције одлучено је које ће ресурсе имати ово тело, а Пашић је под разним притисцима, нарочито Антона Корошеца, морао да призна 8. новембра Народно вијеће у Загребу као легитимну владу. Ипак, изостало је признање државе Словенаца, Хрвата и Срба. Био је ово, како ће показати наредни догађаји, последњи покушај да се створи нова држава пре чина уједињења 1. децембра. (D. Janković, *nav. delo*, 226, 233–234, 240–243.)

скупштине).¹⁹⁶ Поред тога, одлучено је да српска влада и Народно вијеће упуте декларацију владама Британије, Француске, Италије и САД, у којој изјављују да су споразумом у Женеви отклоњене све препреке ка југословенском уједињењу и да ће нову државу представљати новоформирано заједничко министарство.¹⁹⁷

Пашић се наредног дана вратио у Париз. Ту је сазнао да регент Александар, део српске политичке елите и његови партијски другови Стојан Протић и Момчило Нинчић¹⁹⁸ не подржавају споразум из Женева.

¹⁹⁶ Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југославија 1918–1984*, 101–103. Заједничко министарство добило је још неке надлежности (старање над прометом, саобраћајем, исхраном, повратком заробљеника и заједничким финансијама). Оно је требало да одржава сталну везу са српском владом и Народним вијећем. За чланове министарства одређени су у име српске владе Љуба Давидовић, Мика Гавриловић и Дража Павловић, док су Народно вијеће представљали Чингрија Мелко, Душан Васиљевић и Јанко Брејц.

¹⁹⁷ Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југославија 1918–1984*, 104–105.

¹⁹⁸ Момчило Нинчић (1867–1949) српски и југословенски економиста, правник, политичар и дипломата. Докторирао права на Сорбони након чега постаје професор на Правном факултету у Београду. Пореклом из угледне породице из Јагодине, која је дошла из северног дела Баната. Његов отац Арон вршио је високе функције у Краљевини Србији (више пута министар, секретар скупштине, сенатор, председник Апелационог суда), а брат Велизар био је југословенски дипломата. Момчило Нинчић је био члан радикалне странке, а 1912. године улази у Парламент. Министар финансија у више наврата за време Првог светског рата. Један од заговорника концепције уједињења Југословена какву је желео регент Александар. Постао министар финансија у првој влади Стојана Протића која је формирана након оснивања Краљевине СХС. Да би парирао листу „Политика”, краљ Александар је наредио Нинчићу да формира лист „Време”, који ће бити основан средствима владе и постати једна од најугицајнијих новина у земљи. У периоду од 1922. до 1926. године, уз мању паузу за време владе Љубе Давидовића у току 1924. године, вршио функцију министра иностраних дела као један од најоданијих министара са којима сарађује краљ („његов омиљени министар спољних послова”). У том периоду изабран је за потпредседника Скупштине Друштва народа 1922. године. Након силаска са власти изабран је за председника Скупштине Друштва народа још два пута 1926. и 1927. године. За време диктатуре краља није учествовао у политичком животу и прешао је у опозицију. Поново се активира на кратко и сарађује са Миланом Стојадиновићем у току 1935. године, али се опет повлачи у опозицију. Пружа подршку пучу који су 27. марта 1941. године извршили генерали Душан Симовић и Боривоје Мирковић против приступања

Александру Карађорђевићу је сметала чињеница да није поменут облик владавине нове државе, а сличне тенденције показивао је и Стојан Протић. У телеграму упућеном Пашићу 11. новембра, Протић је исказао неслагање са одредбама и наредног дана у знак протеста поднео оставку на министарски положај у влади. После ових консултација и Пашић није желео да примени договорени споразум, јер је хтео да чује мишљење Скупштине о овом питању. Сутрадан је Пашић због Протићевог телеграма са Крфа поднео оставку владе.¹⁹⁹ Већ 13. новембра саопштио је Клемансоу и Стефану Пишону (Stephen Pichon), француском министру спољних послова, да повлачи потпис са Женевске конференције. Исто мишљење изнео је наредног дана у разговору са Трумбићем и Корошцем. Њима је нагласио да споразум мора бити измењен, јер српска влада због министарске кризе, не може спровести договорено.²⁰⁰

Из Атине у Париз, изгледа са посебним наредбом регента Александра, био је 14. новембра послат тамошњи посланик и лични регентов секретар Балугџић, да саопшти Пашићу да „нису тачне” вести о регентовом неслагању са Женевском декларацијом. Целокупна акција је спроведена у циљу одуговлачења и добијања на времену, како би се извршило уједињење на начин какав су желели регент и српска влада. Промена ситуације на терену, услед значајне улоге српске војске у ослобађању југословенских територија и непризнавање државе Срба, Хрвата и Словенаца од стране Савезника, утицали су на српску војну и политичку елиту да спроведе коцепт уједињења какав је сама желела, не нарушавајући позиције Србије. Ипак, српски премијер морао је да изврши формирање нове коалиционе владе 16. новембра у Паризу, али је избегао да ради на примени споразума из Женева.²⁰¹ Под притиском разних фактора морали су да се чине уступци, па је министар спољних послова постао Михајло Гавриловић, српски посланик у Ватикану. Новој влади приступила је Самостална радикална странка Љубе Давидовића,

Југославије Тројном пакту и постаје министар спољних послова. Одлази са владом у емиграцију у Лондон и на истој функцији остаје до почетка 1943. године. Иако је осуђен од стране нових комунистичких власти, задње године живота проводи у Швајцарској, где умире у Женеви 1949. године.

¹⁹⁹ П. Опачић, *Србија, Солунски фронт и уједињење 1918*, 430.

²⁰⁰ Ђорђе Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање (2)*, БГИЗ, Београд, 1985, 215–218.

²⁰¹ Ђ. Станковић, *нав. дело*, 219–221.

који је био уверен да регент Александар кочи спровођење договора после разговора са српским премијером. Давидовић је мислио да ће Пашић радити на његовој примени.²⁰²

Припремао се Пашићев пут у Лондон у којем није био нарочито популаран. Тамо је због Женевских преговора Ситон-Вотсон кренуо да напада Пашића, у коме је видео главног кривца за неуспех. Пред полазак, 18. новембра, Пашић је у Паризу примио Трумбића и Корошца и изнео им свој „наводни пројекат” реализације одредбе о заједничким министарствима из Женева. Предложио је улазак у нову владу осам представника са југословенских територија, три из Народног вијећа у Загребу, по два из Народних вијећа у Сарајеву и Љубљани и једног са простора Војводине. Овакав пројекат заједничког министарства није био прихватљив за Трумбића и Корошца, па је договор изостао.²⁰³ Након састанка у Паризу, Трумбић је послао 19. новембра два писма регенту Александру, жалећи се да их је Пашић изиграо у примени споразума. По том наводу, њему и осталим учесницима на конференцији у Женеви Пашић је рекао да регент Александар и влада на Крфу не пристају на закључке конференције.²⁰⁴

II

Од почетка новембра главни циљ грчке дипломатије био је да придобије Савезнике за своје аспирације у Малој Азији, мореузима, острвима у Егеју и Албанији. Да би олакшао те напоре, Венизелос је почетком новембра 1918. прихватио француски предлог да грчке трупе учествују у војној кампањи Савезника у Украјини против бољшевика. Тих дана у престоници Француске састао се Врховни Савет Антанте, како би радио на изради примирја са Немачком и Аустроугарском. Било

²⁰² Бранислав Глигоријевић, *Историја Демократске странке 1919–1928*, књига 2, Службени гласник, Београд, 2010, 47. Самостална радикална странка запретиће рушењем коалиционе владе када буде схватила да не постоји воља Николе Пашића и радикала да се договор из Женева спроведе у дело.

²⁰³ Ђ. Станковић, *нав. дело*, 221–222; А. Растовић, Ситон-Вотсон о српској политичкој елити, 383–386.

²⁰⁴ Драган Бакић, „Регент Александар и стварање Југославије”, Зборник радова: *Крај рата, Срби и стварање Југославије*, Уредник: Михаило Војводић, Београд, 2021, 462–463.

је неопходно деловати и код владе у Лондону. Зато је 2. новембра упућен меморандум Лојду Џорџу, у коме су наведени територијални захтеви Грчке. Тражено је уступање западног дела Мале Азије од Маркија на југу до Артакија на северу, што је значило припајање велике области са Смирном и око 800.000 њених сународника. Да би ослабио Турску, Венизелос се позвао на тачку 12. из чувених Вилсонових „Четрнаест тачака” која је говорила о формирању нове државе Јерменије. За хришћанско и муслиманско становиштво између и унутар ових области предложио је да буде размењено, како би се створиле хомогене целине. Савезницима је предложио заузимање мореуза и одстрањивање Бугарске са обала Егеја. Поред овога, Лојду Џорџу је истом приликом достављено и приватно писмо, у којем је грчки државник поменуо Србију и Румунију, као државе које ће остварити своје национално уједињење, па би зато и аспирације Грчке као савезничке државе требало да буду поштоване.²⁰⁵

Приликом разговора Ј. М. Јовановића Пижона, српског посланика у Лондону, и грчког дипломате и пропагандног радника Генациоса 6. новембра, договорено је уређивање односа Србије и Грчке у питању према аспирацијама Бугарске у Македонији и евентуалних захтева Савезника у овом питању. Детаљи би требало да се одлуче када Венизелос поново буде долазио у Лондон. Поред питања Македоније, истакнута је потреба усаглашавања ставова према Албанији, где би било угодно тражити окупацију или портекторат, и према захтевима Италије у Јадранском мору. Генациос је био одлучан у свом ставу да на Балкану не би требало дозволити формирање република.²⁰⁶

Углед Грчке нарочито је порастао у току ратних година. Бројни интелектуалци и представници политичких и културних елита на западу угледали су се на традицију античке Грчке, њену културу, политичке институције и уметничка дела, и повезивали их са савременом државом. Зато је држање савезничких кругова било знатно боље према влади у Атини, у односу на остале балканске државе. Велики утицај на британску јавност имала су два друштва основана од поштовалаца њене културе и грчке дијаспоре, с циљем да помажу хеленску пропаганду у иностранству. Англо-хеленска лига основана 1913. године у Лондону од стране Роналда Баровса (Ronald Barrows). Она је у свом чланству имала

²⁰⁵ Nicolas Pestalis-Diomidis, *Greece at the Paris Peace Conference (1919)*, Institute for Balkan studies, Thessaloniki, 1978, 71–73.

²⁰⁶ Ј. М. Јовановић Пижон, *Дневник (1896–1920)*, 544.

неке врло угледне појединце, као што су грчки принц Николас, археолог Сир Артур Еванс (Sir Arthur John Evans), историчар Арнолда Тојнбија (Arnold J. Toynbee), професор са Оксфорда Гилберт Мари (George Gilbert Murray) и друге важне личности. Пропаганду је помагало и Хеленско друштво основано 1879. године. Њему су, између осталог, приступили књижевник Оскар Вајлд (Oscar Wilde), министар спољних послова Артур Балфур и друге личности.²⁰⁷

Везе Роналда Баровса са листом „Тајмс” утицале су на раст популарности грчког премијера, па је његово име често било тема чланака у британском листу.²⁰⁸ Сличну активност вршио је и часопис „Нова Европа” („New Europe”) који је основала Англо-Хеленска лига. Њему су нарочито били блиски званичници Политичко-обавештајног одељења Форин офиса (Political Intelligence Department), основаног марта 1918. са задатком да врши припрему британских услова на конференцији мира у Паризу. Чланови овог одељења, Алан Лајпер, дипломата и новинар, и Арнолд Тојнби, вршили су пропагандну делатност преко листа „Нова Европа” у корист Грчке. Филхеленска осећања гајио је и премијер Лојд Џорџ, чији ће утицај имати знатну улогу у остваривању грчких претензија на мировној конференцији у Паризу, а на скуповима Англо-Хеленске лиге повремено је био присутан и Винстон Черчил, министар рата.²⁰⁹ Подршку хеленским аспирацијама пружила је и Англиканска црква. Тих дана у јавном мњењу поведена је кампања од стране архиепископа Кентерберџа, да би се Аја Софија вратила Васељенској патријаршији.²¹⁰

²⁰⁷ Slobodan G. Markovich, “Eleftherios Venizelos, British Public Opinion and the Climax of Anglo-Hellenism (1915–1920)”, *Balkanica*, XLIX (2018), 127–128.

²⁰⁸ S. G. Markovich, *op. cit.*, 131–133; 139–141. Према истраживању Слободана Марковића, лист „Тајмс” је у периоду од 1914. до 1918. године објавио 633 чланка у вези са Венизелосом, називајући га „Херкулом са Крита”, „господаром ситуације у Грчкој”, „грчким Месијом”. Ову реторику преузео је током ратних година део британске штампе попут „Манчестер Гардијана”, „Ворда” и других листова. Тако се име грчког државника нашло као тема у око 13.000 чланака. То је свакако невероватна бројка која говори о размерама филхеленских осећања. У Британији је у истом периоду почела публикација бројних памфлета и биографија Венизелоса и других личности класичне културе, од стране филхеленски настројене интелигенције и публицистике. (Исто, 131–147).

²⁰⁹ Исто; Erik Goldstein, “Great Britain and Greater Greece 1917–1920”, *The Historical Journal*, Vol. 32, No. 2 (1989), 340–341.

²¹⁰ Н. Е. Пападакис, *Елефтериос Венизелос, Грчка, Балкан, Европа*, 125.

Књига српског географа Јована Цвијића „Балканско полуострво 1918” послужила је као аргумент и влади у Атини. Приликом изјаве Венизелоса 16. новембра листу „Риц” („Riz”), он је показивао Цвијићеву карту и говорио како се на основу ње види да је цела Тракија већим делом грчка, него турска. Уз ово, затражио је уступање целокупног Цариграда и није показивао намеру да уступи ни најмањи део западне Македоније Бугарској. У погледу Мале Азије захтевао је целу западну обалу са Смирном и уступање острва Додеканеза од стране Италије, уз евентуалну предају пристаништа у Астипалаји (острво у Додеканезима и стратешка тачка која контролише улаз у Егејско море).²¹¹ Ове захтеве поновио је 19. новембра током сусрета са бившим британским амбасадором у Цариграду од 1913. до 1914, Сир Луисом Малетом (Sir Louis du Pan Mallet),²¹² тадашњим шефом секције за Блиски исток у Форин офису. Венизелос му је изјавио да је постигнуто разумевање у бројним питањима Грчке са Србијом и Румунијом, односно са Пашићем и Јоанескуом. Тројица балканских државника примљена су 21. новембра код министра иностраних дела Балфура, коме су изјавили да три земље деле погледе и ставове у скоро свим важним питањима, а Балфуру је предат и заједнички меморандум о солидарности три државе.²¹³

Пашић је истог дана изјавио српском посланику у Лондону Јовановићу Пижону, да је Балфур лепо примио вести о сарадњи Србије,

²¹¹ J. M. Јовановић Пижон, *Дневник (1896–1920)*, 550.

²¹² Сир Луис ду Пан Малет (1864–1936), британски дипломата и новинар. Пореклом из угледне породице Хугенота из Женева. Почео са радом у Форин офису 1888. године и био на служби у Риму, Рио де Женеиру и Каиру. Од 1905. године био је лични секретар министра спољних послова Едварда Греја. Две године касније почео да врши надзор над Источним одељењем у Форин офису. Касније био амбасадор у Цариграду од 1913. до 1914. године. На кратко враћен у службу још два пута. Први пут 1915. године, а онда је поново позван 1918. године на место помоћника подсекретара британске делегације у Паризу. Коначно се пензионисао 1920. године.

²¹³ N. Pestalis-Diomidis, *Greece at the Paris Peace Conference (1919)*, 74. Румунски премијер Јон Братијану (Ion Bratianu) видео је ову сарадњу као први корак ка стварању Мале Антанте. Пошто се у дипломатским круговима на јесен 1918. године почело говорити о могућности федерације Велике Британије, Француске и Немачке, српски посланик у Атини и лични секретар регента Александра Живојин Балугџић, изјавио је крајем октобра да би Србија и Грчка могле да реализују сличну ствар са Бугарском.

Румуније и Грчке и да му није сметало њихово иступање против Бугарске. Српски премијер указао је на опасности које може изазвати италијанска политика, али није губио наду да ће доћи од остваривања југословенског уједињења у једну државу. Јоанеску се на пријему дотакао осетљивог питања Баната у односима Букурешта и Београда, и предложио да западни део припадне Краљевини СХС, а источни Румунији, док би питање Темишвара могло бити представљено као „мешовито подручје”. Ипак, Пашића је збунило ћутање Лојда Џорџа, кад му је предложио да се нова југословенска држава треба ослонити на Лондон у спољној политици. Реакција је говорила да све југословенске аспирације неће бити тако лако примљене у Лондону као Грчке. Истог дана, 21. новембра, Харолд Николсон (Harold George Nicolson), званичник Форин офиса и члан Политичко-обавештајног одељења, саопшти је посланику Јовановићу Пижону да британска влада подржава предлог решења спора у Банату, али да саветује да граница са Бугарском остане на линији из 1913. године. Николсон је сматрао да су потраживања Атине према Софији претерана, али да, с друге стране, не треба уступити ниједну територију Бугарима.²¹⁴

Пошто су улога и значај САД нагло порасли у завршним ратним годинама, посебно председника Вудроа Вилсона, хеленска влада одлучила је да представи своје захтеве и Стејт департменту. Тако је 6. децембра грчка амбасада у Вашингтону упутила ед-мемоар (*aide-memoire*) америчкој влади којим је упозорава на лош положај и забрињавајуће извештаје које поседује о положају хришћанског становништва у Тракији и Малој Азији. Саопштено је да се муслимански фанатизам значајно појачао након уласка савезничких снага у Босфор и Дарданеле, чему је нарочито допринела турска штампа која је објављивала илузорне вести да Турска није поражена. Амбасада је апострофирала да су младотурци још увек јаки и да држе главне позиције у државној власти, што значи наставак њихове погубне политике ка хришћанском становништву. Вашингтон је упозорен да савезнички захтеви са разоружавањем турске војске неће много поправити ситуацију, због великог броја банди и дезертера који ће наставити да врше терор. Зато је указано на потребу заштите хришћана (Грка, приметио Н. М.) од стране Савезника, посебно у Тракији и Малој Азији и да би њихови покољи након окончања ратних операција били велики злочин. Грчка амбасада захтевала је успоставу мирних прилика,

²¹⁴ Ј. М. Јовановић Пижон, *Дневник (1896–1920)*, 555.

које би омогућиле спровођење репатриције грчких заробљеника одведених у Турску у току рата.²¹⁵

Све ове акције вршене су у циљу припреме терена пред очекивани почетак преговора о миру. Зато је хеленска влада морала да објави меморандум у коме је истакла територијалне захтеве. Венизелос је сматрао да се може извршити разграничење између турских и грчких области у Малој Азији, предлажући линију која би ишла од Пандерме у Мраморном мору до острва Кастелорица у Медитерану. Захтевано је уступање свих острва у Егеју са Додеканезима које је држала Италија, Северног Епира, Тракије. Све територијалне захтеве Атина је базирала на етничком принципу и Вилсоновим тачкама, сматрајући да грчко становиштво ових области има право на самоопредељење.²¹⁶

6. ПРОГЛАШЕЊЕ КРАЉЕВСТВА СХС, РЕАКЦИЈА И ПРИЗНАЊЕ ГРЧКЕ

Било је јасно да су даљи преговори српске владе, Југословенског одбора и Народног вијећа пропали. Српска војска показала се као један од кључних чинилаца југословенског уједињења ослобађањем великог дела територије бивше Аустроугарске. Тиме је тас на ваги био пребачен на страну концепција уједињења регента Александра и Николе Пашића. Ову реалност почели су да схватају политички кругови у Босни и Херцеговини, Хрватској и Словенији. Велики подстрек овом процесу у Далмацији и Босни даће и генерал Божидар Терзић који је послат у ове крајеве да ради на остваривању уједињења. Наиме, покрајинска влада Далмације упутила је 16. новембра упозорење Народном вијећу у Загребу, да у случају да оно не прогласи уједињење са Србијом у наредних пет дана покрајинска влада ће то учинити сама. Ово је оставило снажан утисак на тамошње политичке представнике. Иако је у Загребу још постојао круг политичара окупљен око Стјепана Радића, који није прихватао нову

²¹⁵ FRUS, p. 276–277, Washington, December 6, 1918, *The Greek Legation to the Department of State (Aide Memoire)*.

²¹⁶ M. Llewellyn Smith, *Eleftherios Venizelos: The Trials of Statesmanship*, 158–159.

реалност, српска влада успела је да оствари утицај на вођу Срба у Хрватској Светозара Прибићевића. Његова делатност на терену и преузимање иницијативе да се у Београд пошаље делегација Народног вијећа која ће преговарати са регентом Александром, показале се круцијалном.²¹⁷

Чланови делегације која је кренула у Београд 27. новембра били су Прибићевић, Анте Павелић (зубар) и Јосип Смодлака. Истога дана једанаест народних вијећа у Босни и Херцеговини прогласило је уједињење са Србијом, међу којима су најважнија она у Бањој Луци, Бихаћу, Приједору, Санском Мосту и Зворнику. Наредног дана, 28. новембра, исто ће урадити још тринаест народних вијећа у Бијелини, Гацку, Вишеграду, Јајцу, Гламочу и другим местима. Због отежаног саобраћаја и лоших комуникацијских веза многи градови ће уједињење прогласити након регентовог акта од 1. децембра. Тако ће из Стоца стићи саопштење о уједињењу овога града са Србијом, два дана после прокламације објављене у Београду, а из Фоче 5. децембра.²¹⁸

У Црну Гору је од стране српске Врховне команде 9. октобра упућен пуковник, а касније генерал, Драгутин Милутиновић, на челу новоформираног Скадарског одреда, који је убрзо био преименован у Јадрански одред, с циљем да обезбеди присаједињење Црне Горе и јадранских територија будућој југословенској држави. На челу релативно малих снага, другог југословенског пука, са три батаљона, брдском батеријом од четири топа и водом коњице. Њима ће бити придодате четничке јединице Косте Миловановића Пећанца, са којима се Милутиновић упутио у Црну Гору. Велики допринос ослобођењу даће одреди црногорских четника под командом Бошка Ђуричанина, у регији Васојевића, и Милинка Влаховића, бившег војводе у Топличком устанку, у области Никшића. Јадрански одред успео је да потуче непријатеље у области Подгорице и Скадра 18. октобра и да настави продирање ка јадранској обали, које ће бити крунисано свечаним уласком у Будву на Митровдан 8. новембра.²¹⁹ Након расписивања

²¹⁷ М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918* (2), 818–820.

²¹⁸ Боривоје Милошевић, „Слом Аустроугарске управе и формирање народних власти у Босни и Херцеговини 1918. године”, *Војно-историјски гласник-посебно издање: Први светски рат: сто година касније*, (2019), 191–193.

²¹⁹ Александар Животић, „Уједињење Србије и Црне Горе 1918. Сечање команданта Јадранских трупа генерала Драгутина Милутиновића”, *Војно-*

избора, 26. новембра одржана је Подгоричка скупштина која је донела једногласну одлуку да се спроведе уједињење Црне Горе и Србије под круном Карађорђевића, да се збаци династија Петровића са престола у Црној Гори и организује Извршни народни одбор од пет чланова који ће руководити земљом до уједињења.²²⁰

После избијања српске војске на Дунав и Саву, почетком новембра, створила се прилика да се продор настави ка северу, како би се ослободио српски, а после тога и југословенски живаљ на простору Бачке, Барање, Срема и Баната. Српске јединице су ушле у Сремску Митровицу 7. новембра, док су Нови Сад и Панчево ослобођени два дана касније. Вођа српских радикала у Војводини Јаша Томић, поздравио је говором улазак српских јединица у Нови Сад са балкона зграде Матице српске. Пошто је било евидентно да се продор српских јединица не може зауставити, Мађарска је 13. новембра послала представнике у Београд да би се тамо потписало примирје са силама Антанте. Упркос потписаном уговору, Франше Д'Еспере и Живојин Мишић наложили су јединицама да настављају продор ка осталим деловима некадашње Аустроугарске. Почетком новембра започето је политичко организовање Срба, и осталих југословена, формирањем „Српског народног одбора” и објављивањем „Српског листа”. Ипак, српско политичко тело се поларизовало. Јаша Томић и Радикална странка залагали су се за директно уједињење са Србијом, док је Тихомир Остојић, на челу демократске и либералне струје, предлагао уједињење преко Загреба и Народног вијећа. Кад су из Београда Момчило Нинчић и Љуба Јовановић наредили да се не чека споразум са Загребом већ да се изврши непосредно уједињење са Србијом, одлучено је да се сазове скупштина.²²¹ Прво је уједињење прогласила скупштина у Руми 24. новембра, а наредног дана је то учинила Велика народна скупштина Срба, Буњеваца и осталих Словена у Новом Саду. Под председништвом Јаше Томића једногласну одлуку о уједињењу са Србијом саопштило је 75 делегата из преко 200 општина.²²²

историјски гласник – посебно издање: Први светски рат: сто година касније, (2019), 303–313; Д. Т. Батаковић, *Србија и Балкан 1914–1918*, 88–90.

²²⁰ Љ. Димић, *нав. дело*, 31–32; „Одлука Велике Народне Скупштине Српског Народа у Црној Гори – Подгорица 13. 11. (26. 11) 1918”, М. Војновић, *Визије будућности: Југословенски простор 1914–1918*, 413–420.

²²¹ Александар Хорват, „Војводина и стварање Југославије 1918. године”, *Дан вредан века 1–ХII–1918*, Музеј Југославије, Београд, 2018, 185–190.

Прокламација југословенског уједињења извршена је 1. децембра од стране регента Александра, у кући Крсмановића на Теразијама у Београду. У име делегације Народног вијећа, „Адресу” упућену регенту прочитао је Анте Павелић (зубар), којом се изражава жеља југословенских народа бивше Аустроугарске да се уједине са Србијом и Црном Гором у једну државу. Када је упутио свој „Одговор”, Александар је прогласио уједињење свих јужнословенских народа у „Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца” чиме је новој држави наметнут назив од стране регента, а не од изабране скупштине или устава.²²³ Овим чином заобиђена су два важна чиниоца југословенског уједињења – Пашић и српска скупштина. У први план су истакнути војска и регент Александар, са лојалним министрима Протићем и Нинчићем, чиме су показане склоности вршиоца краљевске дужности ка аутократском режиму. Одбацивање Пашића и дела српске политичке елите, одговарало је и делегацији Народног вијећа. Она се ослонцем на регента и војску бранила од надмоћи српске буржоазије, продора болшевизма, германизма и продужавања анархије у југословенском делу Аустроугарске.²²⁴

У грчкој јавности, политичким и дипломатским круговима владало је велико интересовање за настанак нове државе на њеним северним границама. Упркос томе што су постојали мањи негативни испади, углавном је доминантан био позитиван поглед на стварање Краљевине СХС у друштвеном животу. Карактеристично је то да су односи са владом у Београду и даље посматрани као грчко-српски и да је препозната улога Срба у настанку нове државне творевине. Ипак, у хеленском друштву су након завршетка рата кренуле да се јављају

²²² Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, knjiga prva, Nolit, Beograd, 1988, 22–24; „Резолуција Народног већа из Срема – Рума 11. 11. (24. 11) 1918”; „Записник Велике Народне скупштине Срба, Буњеваца и осталих Словена у Банату, Бачкој и Барањи – Нови Сад 12. 11. (25. 11) 1918”, М. Војновић, *Визије будућности: Југословенски простор 1914–1918*, 395–413.

²²³ Миладин Милошевић, „Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца, Први назив југословенске државе”, *Архив*, бр. 1 (2000), 100–101. Званични назив државе „Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца” биће измењен одлуком Привременог Народног Представништва од 15. јула 1920. године у „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца”. Аутор ће у даљем тексту књиге ипак користити овај други назив. (Исто).

²²⁴ Đorđe Stanković, „Nikola Pašić i parlamentarizam u Srbiji i Jugoslaviji”, *Istorija 20. veka*, бр. 2 (1996), 15–18.

претензије према деловима Македоније у којима је живело грчко становништво, али су оне биле занемариване од стране Венизелосове владе која није желела конфронтацију са јединим суседом са којим није имала већих политичких спорова. Зато његова влада није уложила никакве протесте или притиске на Краљевину СХС због положаја Грка.²²⁵ С друге стране, поједини војни и политички кругови у Атини сматрали су да би нова Краљевина СХС могла да представља војну претњу за државу у дугорочном погледу. Ипак, целокупна ситуација на Балкану крајем 1918. и почетком 1919. године налагала је грчкој политичкој и војној елити да тражи ослонац у Румунији и новој југословенској држави, да би обезбедила своје интересе.²²⁶

Никола Пашић, који у тренутку проглашавања југословенског уједињења није био у Београду, осетио је потребу да се услед промењеног стања насталог после прокламације уједињења опет нађе у земљи. У пратњи дела спрских народних посланика и југословенских емиграната, Пашић се на француској лађи искрцао код Дубровника, а даље железницом преко Мостара и Сарајева стигао до Земуна.²²⁷ У Београду му је приређен свечани дочек 10. децембра, а убрзо након тога приступило се преговорима за формирање прве југословенске владе у стану Стојана Протића на Теразијама. Поред ове двојице поменутих, преговорима је присуствовала делегација Народног вијећа (Прибићевић, Смодлака, Корошец), представници Самосталне радикалне странке Љуба Давидовић и Милорад Драшковић, Марко Трифковић из радикалне странке и други политичари. Договорено је да Пашић узме место председника нове владе, али је око положаја министра иностраних дела настао спор. Пашић, због ранијих неслагања, и Протић одбијали су да прихвате предлог Смодлаке да министар спољних послова постане Анте Трумбић. Предлог у корист Трумбића су подржала и остала два члана Народног вијећа, Прибићевић и Корошец. На крају је постигнут договор, али је компликација настала одбијањем регента Александра да 15.

²²⁵ Александра М. Пећинар, „Заокрет у грчкој политици према југословенској држави 1919–1922”, Архив, часопис Архива Југославије, бр. 1–2, (2012), 81–84.

²²⁶ A. Loupas, *From Paris to Lausanne: Aspects od Greek-Yougoslav Relations during the First Interwar Years (1919–1923)*, 266.

²²⁷ Гордана Кривокапић-Јовић, „Организација Народне Радикалне странке у време конституисања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (јесен 1918 – јуни 1921)”, *Токови Историје*, бр. 1 (1991), 23–24.

децембра потпише указ о формирању нове владе на чијем ће челу бити Никола Пашић. Преговори су настављени, па је за Пашића нађено „згодно” место шефа југословенске делегације на конференцији мира у Паризу, а место премијера поверено је Стојану Протићу.²²⁸ Цела ствар озваничена је регентовим указом од 20. децембра, када је објављено формирање прве југословенске владе.²²⁹

Нова влада Стојана Протића саопштила је 21. децембра циркуларом свим дипломатским представништвима да у преписци са тамошњим владама могу користити назив нове државе, а у преписци са министарством иностраних дела тек када буду извршили нотификацију.²³⁰ Вест о уједињењу Јужних Словена и стварању Краљевства СХС саопштио је истога дана у виду писмене нотификације Живојин Балугџић, бивши посланик Краљевине Србије, а сада Краљевства СХС у Атини, министру спољних послова Николаосу Политису (Nikolaos Politis).²³¹ Он је добио један усмен и еванзиван одговор, у коме хеленски

²²⁸ В. Казимировић, *нав. дело*, 566–569.

²²⁹ Љ. Димић, *нав. дело*, 53. Председник министарског савета постао је Стојан Протић, спољни послови припали су Анти Трумбићу, унутрашњи послови Светозару Прибићевићу, место потпредседника Антону Корошцу, док је Момчило Нинчић добио финансије. Блиске везе регента са Протићем, Нинчићем и Прибићевићем показују да је у току децембарских догађаја у Београду потпуно преовладао његов концепт уједињења (Исто).

²³⁰ М. Милошевић, *Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца, Први назив југословенске државе*, 102.

²³¹ Николаос Политис (1872–1942) грчки политичар и дипломата пореклом са Крфа. Био је присталица Венизелоса и учествовао као делегат на Конференцији у Лондону којом је окончан Први балкански рат. Од 1916. до пада Венизелосове владе новембра 1920. године вршио дужност министра спољних послова и био делегат грчке државе на конференцији мира у Паризу. Био први представник Грчке у Друштву народа 1920. године. Поново постао министар спољних послова новембра 1922. године након обарања режима краља Константина, али се на том месту задржао свега пар месеци, до почетка јануара 1923. године. У историји дипломатије чувен по споразуму Политис–Калфов из септембра 1924. године који је решио неугласице са Бугарском око питања националних мањина. Од 1930. до 1933. године био је члан Међународног олимпијског комитета, а након тога учествовао у креирању међународне конвенције о агресији 1933. године заједно са југословенским, румунским, совјетским, чехословачким и турским делегатима. Када је оборена Друга република у Грчкој нашао се на месту посланика у Паризу и подржао је ту промену. Умро је 1942. године у Кану.

министар поздравља уједињење на националној основи, уз изјаву да се српски народ у рату борио очајно и зато треба бити награђен. Грчка штампа у иностранству је крајем децембра кренула да пише како је њихова држава признала уједињење, што је одмах демантовала влада Краљевства СХС.²³²

Политис је упутио 22. јануара 1919. године телеграм Анти Трумбићу, министру иностраних дела, као одговор на ранији Трумбићев телеграм којим га обавештава да је ступио на своју дужност. Изјавио је: „Најсрдачније честитке од стране грчке владе и моје, Вама, да ће срца грчкога народа осетити дубоку радост кад чују за остварење ваших народних идеала. Уверен сам да велике успомене које уједињују наше две земље и које су створиле интимну кооперацију у народној борби која се тако срећно завршила, учвршћују везу која нас спаја и коју ништа не може изменити”. Било је јасно да он овим није изразио званично признање нове државе од стране Атине. Након тога, Политис је 24. јануара упутио циркулар свим дипломатама, у коме је навео све оно што је саопштио Балугџићу, приликом њиховог састанка у Атини крајем децембра.²³³ Ипак, овај циркулар грчки посланик у Београду није саопштио Протићевој влади. Председник министарског савета је у свом извештају, упућеном 25. фебруара посланству у Вашингтону, нагласио да хеленски посланик, Јоанис Кундуриотис, „адресује ноте на Владу Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, с тим да ми не можемо сматрати да нам је Грчка признала уједињење. До сада су нама то признале Норвешка и Америка”.²³⁴ На тај чин се није дуго чекало, јер је влада у Атини 27. фебруара упутила Протићевој влади званично признање уједињења свих Јужних Словена у Краљевство СХС.²³⁵ Нова реалност

²³² Архив Југославије (АЈ), Посланство Краљевине Југославије у Вашингтону (371), број фасцикле 32, архивска јединица 43, лист 30, пов. бр. 2064 од 25. фебруара 1919. године, извештај Протића о нотификацији (признавању) Краљевства СХС од стране Грчке, *Протић Грујућу*. У даљем тексту: АЈ-371...

²³³ АЈ-371-32-43-31 пов. бр. 2064 од 25. фебруара 1919. године, извештај Протића о нотификацији (признавању) Краљевства СХС од стране Грчке, *Исти истом*.

²³⁴ Исто, лист 32.

²³⁵ АЈ-371-32-43-33 пов. бр. 2301 од 2. марта 1919. године, циркуларни телеграм, *Исти истом*. Индиције да ће Грчка признати нову краљевину стигле су од отправника послова из Атине 9. фебруара, али се оно десило две недеље касније. (АЈ-371-32-43-35 пов. бр. 40529 од 5. марта 1919. године, *Исти истом*.)

у односима две земље омогућила је Балугџићу да 13. марта преда агреман грчком краљу Александру, као посланик Краљевства СХС. У њему је исказао уверење, да ће српско-грчко савезништво наставити да важи под новим околностима.²³⁶

У току 1919. године стизала су нова признања југословенског уједињења. Протић је 19. јуна циркуларом известио све дипломате у иностранству да је Велика Британија признала Краљевство СХС 1. јуна, а Француска 5. јуна.²³⁷ Румунска влада учинила је то 3. јула, о чему су од Антона Корошеца на исти начин била обавештена сва дипломатска представништва у иностранству.²³⁸ Белгијски министар спољних послова је 13. јуна упутио ноту делегату Краљевства СХС у Паризу, у којој је изјавио да белгијска влада признаје нову краљевину. Исто је учинила и Холандска влада 15. јула.²³⁹ Шпански министар спољних послова је 7. августа саопштио југословенском посланику у Мадриду како његова влада признаје Краљевство СХС и њену владу у Београду. Посланик је јавио како да је министар том приликом изјавио „искрену жељу за напредак народа са којим Шпанија жели у блиским односима бити, и гајити дуго и искрено пријатељство”.²⁴⁰

Имајући у виду негативан став Католичке цркве ка уједињењу Јужних Словена и политици проширења српске државе у току ратова од 1912. до 1918. године, у Ватикану су с подозрењем гледали на нестанак Аустроугарске. Постојање ове државе омогућавало је католичком клеру да настави своју мисионарску делатност на простору Балкана, па је због тога у току ратних година исказивана подршка према политици Централних сила и одбрани постојећег поретка. Када је објављена Крфска декларација 1917. године у Ватикану су доста лоше примили

²³⁶ Л. Хасиотис, *Српско-грчки односи 1913–1918*, 288.

²³⁷ АЈ-371-32-43-37 пов. бр. 7452 од 19. јуна 1919. године, циркуларни телеграм, *Протић Грујићу*.

²³⁸ АЈ-371-32-43-38 пов. бр. 8213 од 3. августа 1919. године, циркуларни телеграм, *Корошец Грујићу*.

²³⁹ АЈ-371-32-43-39 пов. бр. 40529 од 29. јуна 1919. године, телеграм; АЈ-371-32-43-40 пов. бр. 8586 од 15. јула 1919. године, телеграм, *Корошец Грујићу*.

²⁴⁰ АЈ-371-32-43-41 пов. бр. 9778 од 8. августа 1919. године, телеграм, *Протић Грујићу*; Tijana Šurlan, “International legal recognition of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes”, *Istorija 20. veka*, god. XLI, br. 1 (2023), 9–10.

објаву документа, а после прогласа о уједињењу Света столица је на пролеће 1919. године предлагала формирање републике Јужних Словена на простору бивше Аустроугарске. Зато је Католичка црква била једна од последњих чинилаца у међународним односима која је признала Краљевину СХС.²⁴¹ Кардинал Пјетро Гаспари²⁴², државни секретар папе Бенедикта XV (1914–1922), упутио је ноту 6. новембра југословенском делегату у Ватикану Бакашићу, у којој је стајало како је Света столица признала стварање нове државе.²⁴³

²⁴¹ Драгољуб Живојиновић, *Ватикан у балканском вртлогу – студије и чланци*, Албатрос плус, Београд, 2012, 171–173.

²⁴² Кардинал Пјетро Гаспари је на пролеће 1918. године утицао на владу у Лондону покушавајући да јој објасни како би нестанак Аустроугарске монархије био штетан за њене интересе у Медитерану, у циљу како би обезбедио опстанак ове државе на политичкој карти Европе. (Д. Живојиновић, *Ватикан у балканском вртлогу – студије и чланци*, 99–100).

²⁴³ АЈ-371-32-43-42 пов. бр. 13303 од 12. новембра 1919. године, телеграм, *Давидовић Грујићу*.

Други део
**Од Париза до окончања рата
у Малој Азији (1919–1922)**

1. САРАДЊА КРАЉЕВИНЕ СХС И ГРЧКЕ НА МИРОВНОЈ КОНФЕРЕНЦИЈИ У ПАРИЗУ

Окончање ратних операција, распад четири велике империје и настанак нових државних творевина на њиховој територији, питања ратне одштете, граница, колонијалних поседа и одговорности за сукоб, као и многа друга питања, нашла су се на столу светске дипломатије почетком 1919. године. Схватања и ставови који су настали у току рата утицаће на сам рад конференције у Версају. На једној страни су се нашле старе концепције спровођења рада конференције и закључивања мировног уговора које су подржавали француски политичари. Пошто је главни циљ Француске био да се Немачка што је могуће више ослаби, Ке Дорсе (Quai d'Orsay), француска влада и француски политичари радили су у том смеру. Залагали су се за склапање брзог мировног уговора, кратко расправљање о најважнијим питањима (углавном територијалним и питањима ратне одштете) да се не би постављала нова, која би могла да доведу савезнике у незгодан положај. Француски министар финансија Луј Лисијен Клоц (Louis-Lucien Klotz) сковао је термин „Немачка ће платити” и тиме показао намеру своје владе да наметне Берлину што веће репарације.²⁴⁴ С друге стране, стајала је концепција америчког председника Вудроа Вилсона заснована на „Четрнаест тачака” и „Новој Дипломатији”, које је желео да угради у основу мировног уговора.²⁴⁵

Вилсонови напори за остваривањем својих концепција ипак ће бити ометени жељама савезничких држава, првенствено Велике Британије,

²⁴⁴ Georges-Henri Soutou, “The Paris Conference of 1919, Between the Traditions of European Congresses and the „New Diplomacy””, *Balkanica L* (2019), 217–219; Marc Trachtenberg, “Reparation at the Paris Peace Conference”, *The Journal of Modern History*, Vol. 51, No. 1, (mar., 1979), 24–25.

²⁴⁵ G-H Soutou, *op. cit.*, 217–219. Вилсон је желео да обезбеди поштовање права малих народа кроз спровођење права на самоопредељење, укидање тајних уговора и тајне дипломатије, заштиту од сваке врсте агресије и дискриминације свих народа. Као главно „оруђе” своје политичке концепције амерички председник видео је формирање „Друштва народа”, организације која би требало да штити права свих народа и брине о светском миру. Планирао је да учешће у њеном раду узму сви народи, а да њено формирање буде обезбеђено уношењем у мировни уговор.

Француске и Италије које су прихватиле његова начела, али су се у пракси трудиле да имплементирају договоре постигнуте у току рата, као и slabим положајем који је његова странка имала у земљи. Наиме, на председничким изборима у САД, одржаним новембра месеца 1918. године, његова Демократска странка није успела да освоји већину гласова у Конгресу, што ће утицати на Вилсона да константно прати реакцију коју ће његово држање на конференцији изазвати у јавности. За разлику од Француске, Вилсон је желео наметање таквог мировног уговора Немачкој, који не би уништио њену државу и привреду.²⁴⁶

Британија је покушавала да спроведе своју политичку концепцију. Пошто је у току рата успела да истисне немачку морнарицу са мора, она је сада желела да одржи и прошири колонијалну империју. За остваривање овог циља њој није требала сломљена и до ногу потучена Немачка, какву су желеле да виде у Паризу, већ Немачка која ће моћи да парира Француској на европском континенту, остављајући тако слободан простор за делатност Британије широм света. Британија је током XIX и почетком XX века развила блиске економске односе са немачком привредом, па би се њен колапс аутоматски одразио на положај британске индустрије и трговине, што савкако није био жељени сценарио у Лондону. Уз то, у току рата створила се велика зависност Британије од америчких кредита, али и због раста личног угледа председника Вилсона, премијер Лојд Џорџ показивао је намеру да прихвати примену начела изнетих у „Четрнаест тачака”. С друге стране, њему је Вилсон могао да послужи као „оруђе” у плану да оствари баланс снага у Европи, ради утицаја на тамошње политичке прилике.²⁴⁷

Италија се трудила да добије територије гарантоване тајним уговорима у Лондону и Сен Жан де Моријену. Њеној политичкој елити,

²⁴⁶ В. П. Потемкин, *Историја Дипломатије III*, 30–31.

²⁴⁷ Ч. Попов, *Од Версаја до Данцинга*, 120–122; Југословенско посланство у Лондону јавило је 5. фебруара 1919. године влади детаљне саставе делегација Велике Британије и САД на Конференцији мира, као и чланове специјалних комисија које су радиле при тим делегацијама. (АЈ-341, број фасцикле 13, архивска јединица 43, пов. б. б. од 5. фебруара 1919. године, извештај, документ писан енглеским језиком.)

посебно премијеру Виториу Орланду (Vittorio Emanuele Orlando)²⁴⁸ и министру иностраних дела Сиднију Сонину, сметала је девета Вилсонова тачка, која је говорила да ће италијанска граница бити промењена само до линије њеног етничког корпуса, чиме би она остала без знатних територија у Јадрану, Малој Азији и Албанији. Италијански територијални захтеви сукобили су се са југословенским и грчким у тој регији. Југословенима се нису допала потраживања јадранских лука са залеђима у Трсту и Ријеци, а Грчкој претензије над Северним Епиром, острвима у Егеју, Малој Азији и окупација Додеканеза. Ове конфронтације и размимоилажења у ставовима Савезника створиће доста напетости и застоја приликом преговора на мировној конференцији.²⁴⁹ Међутим, у италијанској делегацији постојао је интерни сукоб између концепција Орланда, који је имао умереније погледе на територије које је требало припојити (граница у Алпима, Ријека и Задар са непосредном околином) и Сонинових потраживања за уступањем свих области обећаних уговором у Лондону. Сукоб се прелио на остале чланове делегације и војску, што је доста отежало рад Италијана на Конференцији мира.²⁵⁰

Током говора савезничким делегатима на прелиминарној седници отварања Конференције мира, француски председник Ремон Поенкаре (Raymond Poincaré)²⁵¹ поручио је да је немачки Рајх рођен у неправди

²⁴⁸ Виторио Емануеле Орландо (1860–1952), италијански политичар либералне оријентације, дипломата и премијер од октобра 1917. до јуна 1919. године. На почетку политичке каријере постигао сарадњу са Ђованијем Ђолитијем, који је пет пута био премијер земље. То је омогућило Орланду да више пута буде министар, заузимајући ресоре образовања, правде и унутрашњих послова. Због победе Италије у Првом светском рату добио надимак „премијер победник”. Шеф италијанске делегације на мировној конференцији у Паризу до обарања своје владе средином 1919. године.

²⁴⁹ Rene Albrecht-Carrie, *Italy at the Paris Peace Conference*, Archon Books, Hamden, 1966, 60–64; Д. Живојиновић, „*La Dalmazia o morte*”, *Италијанска окупација југословенских земаља 1918–1923*, 1–30.

²⁵⁰ Драгољуб Живојиновић, *У потрази за империјом – Италија и Балкан почетком XX века*, Албатрос плус, Драслар партнер, Београд, 2013, 125–128.

²⁵¹ Ремон Поенкаре (1860–1920), француски политичар, научник, државник и члан Француске академије. Једна од најважнијих личности француске историје у периоду пред Први светски рат и током рата. У то време, од 1913.

(1871. године) која је обележена крађом две француске провинције (Алзаса и Лорене). Сада је слична неправда била учињена ка пораженим државама које нису позване на конференцију. Савезничке државе подељене су у три групе. Прву групу чиниле су велике силе (САД, Велика Британија, Италија, Француска и Јапан) које су могле да учествују у расправама о свим питањима и комисијама. Другу групу чиниле су државе са специјалним интересима као што су Белгија, Румунија, Србија (Краљевина СХС), Грчка, Пољска и друге, које су могле да расправљају само о питањима која су их се директно тичала. У трећу су улазиле државе као што су Боливија, Еквадор, Перу и друге, које нису могле да се боре за своје интересе, већ су биле искључене из преговора.²⁵² У току јануара формирано је тело од по два представника пет сила Антанте (шефа делегације и министра иностраних дела) које је понело назив „Веће десеторице” за одлучивање о најважнијим питањима на конференцији. Касније су Вилсон, Лојд Џорџ, Клемансо и Орландо формирали „Веће четворице”, које је у овој форми доносило одлуке и преговарало о свим питањима. Када се заседање тичало питања на Далеком истоку њему је присуствовао и представник Јапана, па је тада носило назив „Веће петорице”.²⁵³

Грчку делегацију предвођену опуномоћеним делегатима (plenipotentiary delegates), Елефтериосом Венизелосом и Николаосом Политисом, чинило је још деветнаест чланова, са једним жандармеријским официром задуженим за безбедност и шест чланова секретаријата. За техничке делегате (technical delegates) биће именовани Атон Романос, амбасадор у Паризу, Коромилас, амбасадор у Риму, и

до 1920. године обављао функцију председника републике, са које је могао да утуче на бројне токове и политичке процесе у земљи, али и у другим државама у току рата.

²⁵² Geo A. Finch, “The Peace Conference of Paris, 1919”, *The American Journal for International Law*, Vol. 13, No. 2, (2017), 160–165. Одређен је број делегата који ће моћи да присуствују седницама. Силе Антанте добиће право да пошаљу пет делегата на заседања конференције, Белгија, Бразил и Србија (Краљевина СХС) по три, док ће Аустралија, Канада, Грчка, Кина, Индија, Португал, Чехословачка и Румунија бити представљане са два делегата. (Исто).

²⁵³ G. A. Finch, *op. cit.*, 175–176; Огњен Бојанић, „Француска и Краљевина СХС на конференцији мира у Паризу”, *Весник правне историје*, год. III, бр. 1 (2022), 78–80.

Михалакопулос, министар у Венизелосовој влади. Као и остале делегације, при хеленској делегацији био је основан секретаријат и тела задужена за политичке, економске, војне, поморске и спољне послове.²⁵⁴ Територијална потраживања изнета још у току 1917. и 1918. године нису представљала новост за савезничке кругове. Део политичке елите у Британији на челу са премијером Лојдом Џорџом, показао је спремност да подржи визије Венизелоса о јакој и знатно увећаној држави која би играла важну улогу на простору Балкана и Блиског истока и тако штитила интересе Велике Британије у Источном Медитерану. Тражено је уступање Северног Епира, целокупног простора Тракије, западног дела Мале Азије са деловима вилајета Брусе и Ајдина који би обухватили тамошње грчке насеобине и град Смирну. Истакнут је још и захтев за Кипром, који се налазио у поседу Британије од 1914. (окупиран још 1878. године), али је он био занемарен због неопходне подршке Лондона на конференцији. Да би поткрепио захтеве, Венизелос је тврдио да у Тракији живи око 730.000 а у Малој Азији око 1.200.000 Грка, док је за становништво у Северном Епиру истакао да су то Грци који говоре албанским језиком.²⁵⁵ Иако је имала права на регион Цариграда и градове на северу Мале Азије са центром у Трапезунту, грчка делегација неће захтевати њихово уступање. Схватајући заинтересованост великих сила за Босфор и Дарданеле, она је предложила успоставу интернационалног режима у Цариграду и околини. Географска удаљеност Трапезунта и околине, навела је грчку делегацију да предложи укључивање овог региона у нову јерменску државу која је требало да буде основана.²⁵⁶

Југословенски делегати за Конференцију мира именовани су одлуком Протићеве владе у току децембра 1918. године. Одређена су четворица опуномоћених делегата која су имала право учешћа у раду

²⁵⁴ N. Pestalis-Diomidis, *Greece at the Paris Peace Conference (1919)*, 348–349.

²⁵⁵ P. C. Halmreich, *From Paris to Sevres, The Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919–1920*, 38–41; H. A. Gibbons, *Venizelos*, 336–337. Према истраживању Гибонса, Венизелос је тврдио да је од укупно 8.250.000 Грка у свету, само око 55% је настањено у Грчкој. Супротно од Халмриха, Гибонс наводи податак да је Венизелос тврдио да у Малој Азији има око 1.690.000 Грка.

²⁵⁶ P. C. Halmreich, *nav. delo*, 40–41.

конференције, Никола Пашић, као шеф делегације, Анте Трумбић, министар иностраних дела, Миленко Веснић, амбасадор у Паризу, и Иван Жолгер, представник Словенаца и бивши министар у влади Аустроугарске. Именовање последњег створило је бројне компликације током заседања у Паризу, јер Савезници нису могли да прихвате учешће бившег министра непријатељске државе. Поред њих, именована су још тројица владиних делегата – Матеја Бошковић, амбасадор у Лондону, Отокар Рибарж и Јосип Смодлака, који су требали да помажу у раду четворици главних делегата, али нису могли да узму учешћа у раду конференције. Делегација је оформила бројне секције и подсекције (етнографска, за међународно право, економско-финансијска, за саобраћај, штампу и друге) састављене од најугледнијих имена политичког и научног живота, са задатком да помажу делегатима и поткрепљују југословенске захтеве. Требало је обезбедити припајање свих југословенских територија, повољне природне границе и економски исплативе области. Претензије према великом делу територија бивше Аустроугарске, водило је Краљевину СХС у сукоб са Италијом око поседа у Далмацији, Трсту, Ријеци и захтева у Албанији, и Румунијом у Банату и око Темишвара, Вршца и Беле Цркве.²⁵⁷

Са Грчком није постојао никакав територијални спор, јер је граница дефинисана још 1913. године, а нису постојали ни крупнији разлози да се она мења. Једини корак у том смеру учинио је генерал Петар Пешић, шеф војне секције, објављивањем серије меморандума у Паризу у периоду од 28. децембра до 3. јануара 1919. године о граничним питањима са свим околним државама, који су на основу стратешких, економских, етничких и других начела захтевали велике територијалне уступке за Краљевину СХС. Публиковањем меморандума о граници са Грчком 29. децембра, Пешић је истакао стратешке и војне разлоге промене границе у регији јужно од Битоља и Преспанског језера, које по његовом мишљењу не би штетиле Грчкој, а Краљевини СХС би биле корисне.

²⁵⁷ Андреј Митровић, *Југославија на конференцији мира 1919–1920*, Прометеј, Нови Сад, 2019, 24–28, 289–291. Према истраживању Андреја Митровића, југословенска делегација била је једна од најбројнијих на мировној конференцији у Паризу јер је бројила 110 чланова. Бројније делегације биле су само британска са 154 чланова, француска са 137 чланова и италијанска са 124 чланова. Док је делегација САД имала 108 чланова. (Исто, 20–21).

Истакао је нужност одржавања мирног стања на будућој југословенско-грчкој граници, вероватно имајући у виду остале спорове.²⁵⁸ Сарадња успостављена између хеленске и југословенске (српске) владе и делегације у току 1918. и почетком 1919, као и бројни територијални спорови и нерешена питања, које су имале обе државе са суседима, утицали су на то да две делегације не показују никакве територијалне аспирације и интересовања за промену граничне линије. Ни Пашић, ни Венизелос нису показивали велику пажњу за положај припадника српске, односно грчке мањине у суседним државама. Ипак пропагандна активност није престала. Она је била значајно умањена од стране владе у Београду, због фокуса ка другим областима на западу. Грчка пропаганда није имала подршку Венизелосове владе и углавном је била финансирана од удружења Грка иселјеника из Вардарске Македоније, међу којима се истицало удружење „Изддржљивост”. Тако је јануара 1919. удружење Грка пореклом из Битоља, које је деловало у Атини, покушало да пошаље своје делегате на конференцију у Паризу, али је акција осујећена одбијањем владе у Атини да им изда пасоше за путовање.²⁵⁹

Почетком јануара, непосредно пред почетак конференције у Паризу, Венизелос је посетио Рим и италијанског премијера Орланда, са којим је пријатно разговарао. Неприлике су настале током покушаја пријема код министра иностраних дела Сонина, који је одбио да прими грчког премијера. Ово је изазвало запрепашћење дипломатског кора у Риму, али је до састанка ипак дошло, након инсистирања Венизелоса. Сонино је схватао да постоји сукоб хеленских и италијанских интереса у Егеју, Епиру, Малој Азији и Додеканезима, па је хтео овим чином да понизи грчког премијера. Заступајући одлучну примену тајних уговора, Сонино није хтео да прихвати Венизелосову понуду за договор, који је понудио уступке за одустајање Италије од захтева за Додеканезима и Северним Епиром. Пошто је састанак пропао Венизелос је отишао у Париз, где је ускоро требало да почне конференција за склапање мира.²⁶⁰

²⁵⁸ *Записници са седница делегације Краљевине СХС на мировној конференцији у Паризу 1919–1920*, приредили: Б. Кризман и Б. Храбак, Институт друштвених наука, Београд, 1960, 312–329. У даљем тексту: *Записници...*

²⁵⁹ Л. Хасиотис, *Српско-грчки односи 1913–1918*, 358–360, 421–422.

²⁶⁰ Н. Е. Пападакис, *Елефтериос Венизелос, Грчка, Балкан, Европа*, 128–129.

Потпуно другачији био је однос италијанских власти према посети Вилсона Риму почетком јануара. Иако је тренутак био повољан за изношење претензија ка Далмацији и осталим територијама на које је претендовала, влада у Риму је запала тада у тешку кризу. Оставка министра Леонида Бисолатија (Leonida Bissolati) који се није слагао са правцем спољне политике и протести министра финансија Франческа Нитија (Francesco Saverio Nitti),²⁶¹ отежавали су Орландов положај и доводили га у сукоб са министром спољних послова Сонином.²⁶² Вилсон је одржао разговор са бившим министром Бисолатијем, који је доста променио гледиште америчког председника ка проблему Јадрана и претензијама Италије уопште. Вилсон је тад усвојио став Бисолатија да Ријека треба да постане слободан град држава. Зато је током разговора са члановима владе Вилсон обећао уступке у Тиролу уступањем Бренера.²⁶³

Када је стигао у Париз, Венизелос је имао прилику да се састане са Пашићем. Приликом седнице југословенске делегације 10. јануара, на којој су присуствовали Пашић, Трумбић, Веснић и Рибраж, Пашић је као шеф делегације саопштио присутнима да је примио Венизелоса који му је уручио меморандум о захтевима Грчке. Напоменуо је да ће њена делегација захтевати уступање Тракије и области око Смирне. Пошто је схватила да ће Савезници тражити успостављање међународне контроле на Босфору и Дарданелима, грчка делегација је изјавила да ће прихватити успостављање аутономне области у околини Цариграда са извесним локалним правима. Венизелос и Пашић су се сложили да наставе даље разматрање о захтевима изнетим у грчком меморандуму, када обе делегације буду детаљно испитале све његове одредбе.²⁶⁴

Париз је тих дана постао центар дипломатске активности. Хиљаде делегата, дипломата, новинара и целокупна светска јавност пратила је тамошња дешавања, која ће одредити судбину света у наредне две

²⁶¹ Франческо Нити (1868–1953) италијански политичар, правник, новинар и економиста. Универзитетски професор и више пута министар у влади. Вршио дужност италијанског премијера од јуна 1919. до јуна 1920. године.

²⁶² Д. Живојиновић, *У потрази за империјом – Италија и Балкан почетком XX века*, 135–136.

²⁶³ Исто, 136–138.

²⁶⁴ *Записници...*, 19–20.

деценије. Делегације су пристизале, а када је 11. јануара тамо стигао и Лојд Џорџ, било је могуће започети припреме. Наредног дана одржан је састанак „Већа петорице” на коме је одлучено да ће се конференција званично отворити 18. јануара.²⁶⁵ Конференција је отворена тога дана у три часа после подне свечаним говором француског председика Ремона Поенкареа, у присуству делегата Британије, Француске, Италије, САД, Србије (Краљевине СХС), Грчке, Белгије, Румуније, Чехословачке и других савезничких држава. На конференцију нису били позвани представници Централних сила, као ни Русија ни Црна Гора које су ратовале на страни савезника, због развоја политичких околности у току рата. Пошто није било других предлога усвојен је Вилсонов да француски премијер Жорж Клемансо буде изабран за председника конференције.²⁶⁶

Истога дана када је проглашено отварање Конференције мира, у вечерњим часовима одржана је седница југословенске делегације, која је трајала до касно у ноћ. Пашић је истакао потребу утврђивања коначних редакција меморандума да би се лакше утврдиле границе са суседима. Смодлака и Пашић су се сложили да се на конференцији захтева поштовање принципа народности, али је хрватски члан делегације сматрао да су предложене границе у меморандуму генерала Пешића далеко од тога да поштују етнички принцип. Седница се дотакла и питања грчког меморандума о границама, који је Венизелос почетком јануара представио Пашићу. Бошковић је упозорио на погрешно обележавање спорне и неспорне зоне између Краљевине СХС и Бугарске у грчком документу и нагасио потребу поновног дијалога са Венизелосом о овом питању, што је прихваћено од остатка учесника.²⁶⁷ Неколико дана касније у Паризу су кренуле да се шире гласине да ће Краљевина СХС захтевати излазак на Егејско море приликом представљања својих захтева. Ово је узнемирило Венизелосу, који је 26. јануара упутио писмо Николи Пашићу молећи га да учини деманти о

²⁶⁵ Sally Marks, “Behind the Scenes at the Paris Peace Conference of 1919”, *Journal of British Studies*, Vol. 9, No. 2, (may 1970), 154–156.

²⁶⁶ G. A. Finch, *The Peace Conference of Paris, 1919*, 167–168.

²⁶⁷ *Записници...*, 27–28.

овом питању. Вест о овом писму саопштио је шеф југословенске делегације на седници одржаној истог дана.²⁶⁸

На састанку Већа десеторице, одржаном 18. фебруара у Пишономом кабинету у Ке Дорсеу, говорио је југословенски делегат Миленко Веснић.²⁶⁹ Извинио се присутнима зато што није био у могућности да представи целокупан меморандум своје државе о територијалним питањима због велике удаљености и лоших комуникација са владом у Београду.²⁷⁰ Видео је као главни узрок избијања рата настојање Немачке да изврши продор према Малој Азији и даље ка истоку, с циљем да се домогне нових колонија.²⁷¹ Посебно је истакао значај принципа народности, права на самоопредељење и слободе малих народа које су апострофирале силе Антанте. Дотакао се и питања градница са суседима. Сматрао да она никако не треба бити промењена на југу где се Краљевина СХС граничила са Грчком и да треба остати на снази граница утврђена миром у Букурешту 1913. По питању Баната предложио је увођење права слободног избора на референдуму о томе којој ће држави припасти, Румунији или Краљевини СХС. На северу, према Мађарској, захтевао је успостављање границе не само на етничком већ и на географском принципу. Присутнима су се обратили Жолгер и Трумбић, говорећи претежно о границама ка западу и сукобу југословенских претензија са италијанским и аустријским на Јадрану,

²⁶⁸ Исто, 31–32.

²⁶⁹ Поред њега седници су са југословенске стране присуствовали Трумбић, Пашић и Жолгер.

²⁷⁰ У првим ратним месецима и годинама није била добро организована дипломатска служба нове Краљевине СХС. Постојали су бројни проблеми у комуникацији и промене у начину функционисања дипломатске службе. Била је угрожена поверљивост службених пошљици и због немара курира. Такво стање, у блажим облицима, наставиће се и у наредним годинама, а најпознатији случај крађе докумената одиграо се новембра 1920. године, када су југословенском писару Смиљанићу украдени ратификациони папири министра Трумбића за склапање уговора у Рапалу. Види: Срђан Мићић, „Проблеми и злоупотребе у југословенској дипломатској курирској служби 1918–1941”, *Архив*, бр. 1–2, 2015, 92–97.

²⁷¹ Веснић је представио тежње Немачке и Аустроугарске крајем XIX и почетком XX века у спољној политици и посебно нагласио значај борбе југословенских народа у њиховом сузбијању учешћем у борби на страни сила Антанте.

Тиролу, Трсту и Корушци.²⁷² Британски министар иностраних дела, Артур Балфур, саопштио је да Веће десеторице сада има конкретан увид у захтеве Југословена. Компликације су настале због оштрог реаговања Сонино, који никако није могао да прихвати југословенске захтеве за деловима Јадрана. Извесно слагање ипак је постигнуто усвајањем одлуке о успостављању посебног тела које ће решавати ово спорно питање.²⁷³

Целокупан меморандум о југословенским захтевима био је саопштен савезничким делегатима 11. марта, када су допуњени поједини захтеви. Том приликом није захтевана исправка границе ка Грчкој, коју је предложио генерал Пешић у свом меморандуму.²⁷⁴ Желећи да прво реши мировни уговор са Немачком, Клемансо је изјавио да ће се питање будућности Турске решити касније. Интересовао се да ли је извршена демобилизација грчких граница према Албанији и Краљевини СХС. Балфур је истицао да је ово врло тешко питање јер се конференција сложила да једно време одстрани све територијалне спорове која су у вези са италијанским интересима. Обајашњавао је да је граница између Краљевине СХС и Албаније директно повезана са Италијом, па је зато за неко време треба одстранити из преговора. Веће десеторице сложило се да Комитет који је решавао питања граница Грчке не би требало да се бави више њеним границама ка Краљевини СХС и Албанији.²⁷⁵

Члан југословенске делегације Матеја Бошковић састао се 20. фебруара са Венизелосом, који је указао је на нужност заједничког

²⁷² Papers Relating of the Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference 1919, Volume IV, Washington, 1943, p. 44–49, *Secretary's Notes of a Conversation Held in M. Pichon's Room at the Quai d'Orsay, Paris, on Tuesday, 18th February, 1919, at 3 p.m.* У даљем тексту: FRUS, IV.

²⁷³ FRUS, IV, p. 50–58.

²⁷⁴ FRUS, IV, p. 320–321, Paris, 11th March, 1919, *Secretary's Notes of a Conversation Held in M. Pichon's Room at the Quai d'Orsay, Paris, on Tuesday, 11th March, 1919, at 3 p.m.*; Toma Milenković, „Državne granice Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca”, *Istorija 20. veka*, god X, br. 1–2 (1992), 11–14.

²⁷⁵ FRUS, IV, p. 326, Paris, 11th March, 1919, *Secretary's Notes of a Conversation Held in M. Pichon's Room at the Quai d'Orsay, Paris, on Tuesday, 11th March, 1919, at 3 p.m.*

иступања Грчке, Румуније и Караљевиве СХС. Предлог је био прихваћен у начелу од стране Бошковића. Ипак, он је сматрао да је још увек рано за његову коначну примену, због могућности да ова сарадња буде ометена будућим догађајима. Бошковић је сигурно алудирао на територијална неслагања између Београда и Букурешта у питању Баната, али је додао да треба тежити ка оваквој сарадњи малих држава, упркос томе што претходни догађаји показују да је сарадња између њих тешко остварљива.²⁷⁶

Два дана касније, 22. фебруара, Конференција мира одлучила је да објави четири резолуције о жељи сила Антанте да утврде прелиминарне услове мира са пораженим државама (Немачком, Аустроугарском, Бугарском и Турском). У вези питања Турске, Савезници су истакли потребу дефинисања поморских, ваздухопловних и војних мера које ће бити утврђене.²⁷⁷ Нагласили су важност дефинисања турских граница, финансијских уговора који ће јој бити наметнути, економских услова после рата и одговорности за почињене злочине.²⁷⁸ То је желела да искористи јерменска делегација. Међутим, тада је приоритет био склапање мира са Немачком, па је разумљиво то што су савезнички делегати само саслушали захтеве јерменске делегације 26. фебруара без дубљег разматрања, а Пишон им се захвалио на изношењу става.²⁷⁹

Балканску сарадњу претила је да омете ситуација на терену. Протићева влада обавестила је, почетком марта, делегацију у Паризу да поседује вести из Атине које говоре о лошем расположењу јавног мњења и штампе ка Краљевини СХС. У Грчкој се створило уверење о приближавању Београда и Софије, што је изазвало страх у тамошњим

²⁷⁶ *Записници*., 55.

²⁷⁷ Исто је стајало у почетним деловима у остале три резолуције везано за прелиминарне уговоре о миру са Немачком, Аустроугарском и Бугарском.

²⁷⁸ FRUS, IV, p. 108–111, Paris, 22nd February, 1919, *Appendix A (I–IV), Resolution no. I (Relating to Germany), Resolution no. II (Relating to Austria-Hungary), Resolution no. III (Relating to Bulgaria), Resolution IV (Relating to Turkey)*.

²⁷⁹ FRUS, IV, p. 138–157, Paris, 26 February, 1919, *Secretary's Notes of a Conversation Held in M. Pichon's Room at the Quai d'Orsay, Paris, on Wednesday, 26 February, 1919, at 3 p.m.* Јермени су тражили стварање државе и уступање Бана, Битлиса, Дијабекира, Сиваса, Карпута и дела Трапезунта који би обезбедио излазак Јерменије на море.

круговима. Зато су листови кренули да преносе телеграме из Италије који имају веома лошу садржину за Краљевину СХС, и да раде на приближавању Рима и Атине. Вест је утицала на одлуку југословенске делегације 1. марта, кад је договорено да Веснић разговара са Венизелосом како би се пребродиле нове несугласице.²⁸⁰

Реч је била о једној дипломатској акцији Бугарске. Она није могла благонаклоно да посматра Венизелосове претензије на целокупну регију Тракије и одбацивање права Бугарске за економским изласком на Егеј. Када је Тодоров добио еванзиван одговор у амбасади САД у Софији, поводом његовог захтева да Бугарска пошаље незваничне делегате у Париз ради преговора са осталим балканским државама, у Софији су се одлучили да спроведу једну акцију. Наиме, Бугари су кренули да шире гласине о склапању тајног уговора са Краљевином СХС о стварању конфедерације Словена на Балкану. Циљ оваквог чина био је разбијање сарадње Грчке, Румуније и Краљевине СХС како би се лакше оствариле бугарске претензије у Тракији и Македонији.²⁸¹ То је само подгрејало ситуацију у Македонији. Тамо су још у току фебруара и почетком марта грчке чете вршиле плачкашке упаде у околини Пореча. Подстакнута нагађањима о сарадњи Софије и Београда, хеленска удружења, која су се залагала за припајање Битоља, Дојрана и Струмице Грчкој, одржала су 3. марта масовни скуп у Солуну. Тражено је од сила Антанте уступање ових области Грчкој, а документ је уручен команданту савезничких снага у Солуну. Због писања штампе и поменутог скупа, Пашић је средином марта упутио протест грчком посланику у Београду, Јоанису Кундуриотису, уз захтев да његова влада спречи овакво деловање.²⁸²

Важан састанак Веснића и Венизелоса одиграо се 1. априла у Паризу, дан после сусрета хеленског државника са румунским премијером Јоном Братијануом. Венизелос је поновио раније погледе о потреби заједничке сарадње Краљевине СХС, Грчке и Румуније. Он је

²⁸⁰ *Записници...*, 62.

²⁸¹ N. Pestalis-Diomidis, *Greece at the Paris Peace Conference (1919)*, 158–160.

²⁸² АЈ, Посланство Краљевине Југославије у Атини (379), број фасцикле 1, архивска јединица 1, поверљиво. бр. 1514 од 11. марта 1919. Године; Л. Хасиотис, *нав. дело*, 422

од Братијануа захтевао да три балканске државе учине корак код сила Антанте и затраже разоружавање Бугарске. Румунски премијер дао је пристанак, само ако се исто затражи и за Аустрију. Букурешту је било битно да остави разоружаног једног важног савезника Мађарске, са којим се румунска влада налазила у напетим односима 1919. године. Венизелос је сматрао да је реч о потпуно различитим питањима, што је навело Братијануа да одбаци поменуту иницијативу. Целокупан ток разговора Венизелос је саопштио Веснићу с намером да га убеди у спровођење плана. У току фебруара и марта југословенска и грчка делегација, предвођена министром иностраних дела Политисом, сарађивале су на овом питању. Вест о томе саопштио је Матија Бошковић истог дана, 1. априла, на седници југословенске делегације.²⁸³

Политис је наставио да спроводи политику своје владе о удруживању малих држава. Он се 6. априла сусрео са Веснићем и предложио му да се поменута дипломатска сарадња прошири тако што би Грчка, Краљевина СХС, Румунија и Пољска заједнички иступиле, с циљем да се њима укаже на претње које долазе од стране Мађарске, Бугарске и бољшевика. Најавио је да ће исто саопштити и чехословачком председнику Едварду Бенешу (Edvard Beneš), који је изгледа добро примио предложену иницијативу. Бенеш се истога дана сусрео са Трумбићем и указао му на потребу овакве сарадње. У прилог томе, Пашић је на седници делегације саопштио да подржава ове договоре, али да Краљевина СХС не сме узети учешћа у неком ангажману (војном, приметио Н. М). Њега је плашила лоша ситуација у земљи и промена држања Румуније и Грчке према Краљевини СХС. Истакао је да се Београд сукоби са Букурештом око Баната, а да влада у Атини толерише окупљања елемената који захтевају уступање делова Македоније Грчкој. Бринуло га је и држање штампе према влади у Београду и промењени однос Венизелоса према територијалним претензијама Краљевине СХС.²⁸⁴

Упоредо са планирањем сарадње, ситуација се компликовала на терену. Југословенске власти уложиле су почетком априла протесте код савезничких представника у Солуну због вести о насилничком

²⁸³ *Записници.*, 93.

²⁸⁴ Исто, 101.

понашању грчких јединица у пограничним подручјима са Краљевином СХС. Архипелашка дивизија је приликом проласка кроз крај око реке Брегалнице извршила велику пљачку локалног становништва, вршећи конфискацију 309 коња, око 600 магараца, 445 волова, 7.500 оваца и око 1.300 коза. Балугџићу је у Атини наређено 12. априла да ургира код тамошњих власти да се заплењена стока врати.²⁸⁵

Након постигнуте сагласности, представници Румуније, Чехословачке, Пољске, Грчке и Краљевине СХС одржали су састанак 8. априла у просторијама хеленског посланства у Паризу. Расправљао се о уручивању заједничке ноте Савезницима против деловања Мађарске, Бугарске и бољшевика. Грчку су представљали Венизелос и Политис, у име Чехословачке говорио је Бенеш, док су представници Краљевине СХС и Румуније, били Трумбић и Братијану. Венизелос и Политис су саставили заједничку ноту за Клемансоа која је предвиђала и евентуалне војне мере против ових субјеката. Румунски премијер захтевао је да се акција спроведе личном предајом ноте француском државнику, што су прихватили остали учесници састанка. Делујући према Пашићевим упутствима, Трумбић је упознао присутне са неприликама које се налазе испред Краљевине СХС и оценио да би она тешко могла остварити било који вид војне интервенције. Тражио је консултације са владом у Београду и делегацијом о овом питању, па је поновни састанак представника четири државе заказан за 9. април. Тек тада је утврђена коначна верзија заједничке ноте која би се уручила Клемансоу.²⁸⁶

Међутим, нота се није до краја допала југословенској делегацији због предвиђене војне интервенције. Истога дана одржан је састанак на коме су присуствовали сви опуномоћени и владини делегати, уз генерала Пешића. Трумбић је сматрао да би поред Венизелоса и Братијануа, и Пашић требало да се нађе у делегацији која ће Клемансоу предати текст заједничке ноте. Пашић је прихватио ово гледиште, али је поново упозорио на тешкоће у односима са Грчком и Руминијом, као и на то да ће сигурно скренути пажњу на ова питања Венизелосу и

²⁸⁵ АЈ, Министарство иностраних послова Краљевине Југославије – Политичко одељење (334), број фасцикле 1, лист 1, пов. бр. 2251 од 12. априла 1919. године, извештај, *МИД Балугџићу*. У даљем тексту: АЈ-334-1...

²⁸⁶ *Записници..*, 102–103.

Братијану. По њему је нарочита опасност заједничке војне интервенције била услед могућег сукоба са Румунијом у наредном периоду, па би било неопходно изразити резерве Краљевине СХС према спровођењу војне акције. Миленко Веснић саопштио је да се састао са Политисом и да је на основу разговора стекао утисак да ће Француска подржати зближавање Грчке, Краљевине СХС, Румуније и Чехословачке. Његово лично мишљење било је да организација ове сарадње потиче од владе у Паризу да би она могла да се супротставља намерама Британије и САД. Веснић је упозорио да постоји могућност да је војна интервенција вероватно предложена да би подржала жеље Италије за продор у Централну Европу, који је почела да заговара Француска. Таква акција не би била погодна за југословенске интересе, а на њу не би повољно гледао ни Вилсон, чија је подршка била важна југословенској делегацији у току априла.²⁸⁷ Трумбић није хтео да прихвати предлоге Бошковића, да се на следећем састанку ових држава напомене опасност од Италије и на њену делатност у Албанији. Њему су неприхватљиви били и предлози Пашића да се укаже на несугласице са Букурештом и однос грчке јавности ка Краљевини СХС. Зато је делегација на крају одлучила да Трумбић само укаже на тешко стање државе и измореност војске која није у стању да изврши нову мобилизацију, као и да због оваквог стања Краљевина СХС не може примити војну интервенцију.²⁸⁸

Однос Грчке ка Краљевини СХС почео је да се мења на пролеће 1919. године. Трајан Живковић,²⁸⁹ генерални конзул Краљевства СХС у Солуну, послао је 20. априла преко посланства у Атини извештај премијеру Протићу о лошем опхођењу власти ка југословенским поданицима. На инсистирање Живковића пуштен је југословенски држављанин Хусеин Ахмед Узайб, који је био регрутован у грчку војску. За то време, хеленске нерегуларне јединице настављале су са терористичком акцијом на територији Краљевине СХС, коју претежно насељава словенска популација. Упаде је водио извесни Диље Ајгир по

²⁸⁷ Исто, 103–105.

²⁸⁸ Исто.

²⁸⁹ Трајан Живковић српски и југословенски дипломата. Вршио дужност српског и југословенског генералног конзула у Солуну. Од краја јула 1922. године до почетка јуна 1926. године налазио се на месту делегата (од 1925. године посланика) у Турској.

вардарским селима тражећи наплату намета у новцу од тамошњег становништва, а у случају да неко одбије да плати грчке комите би га оптуживале за сарадњу са бугарским четама и хапсиле. Уз то, они су постављали лица са сумњивом прошлошћу за кметове села.²⁹⁰ Пуну подршку у овим акцијама добијали су од чланова друштва „Идомени“, који су били војни бегунци српске војске из Ђевђелије. Живковић је послао и списак људи који су били пребијени, вешани, мучени, жена које су силоване од стране грчких комита. Један део је чак био пребачен у затвор „Једи Куле“ у Солуну на додатно мучење. У селу Дамјану војници су опустошили скоро све сеоске куће, из села Литовој одведени су највиђенији сељаци, док су села Радомир, Рамна, Петгаз и Курнишер опустошена. Као последница оваквих акција око 3.000 Словена из разних делова Македоније завршило је у затвору „Једи Куле“.²⁹¹

Територијална комисија је 16. априла предложила Високом савету линију југословенско-бугарске границе, по ком је Краљевини СХС припала Струмица, али је одбачен захтев за уступање Петрича. То је свакако изазвало протесте и незадовољство југословенске делегације.²⁹² Веснић се 17. априла састао са Политисом, који му је дао на увид телеграм о припремама бугарских комитских чета за упаде у Македонију. Политис је сматрао да Краљевина СХС и Грчка морају учинити заједнички корак код сила Антанте против овакве делатности Бугара, које је оптужио за упаде. Веснић је показивао спремност да се акција спроведе, али је желео да она буде повезана са делатношћу коју су оствариле Грчка, Краљевина СХС, Румунија и Чехословачка у претходном периоду. Морао је да упозори Политиса на демонстрације у његовој држави на којима се захтева уступање Битоља. Грк је одговорио да је Венизелос наложио тамошњим властима да спрече

²⁹⁰ АЈ-379-1-1 пов. бр. 511 од 20. априла 1919. године, извештај конзула, *Живковић Протићу*. Живковић је имао сазнања да су грчке комите ухватиле двадесетак словенских дечака и свирепо их мучиле набијајући им клинове испод ноктију. Постављање грчких кметова по селима уочена је у селу Крушарима, Дамјану, Одришту, Курнишору, Рамни и Радомиру. Њихов задатак био је да мотре на тамошњи словенски живаљ како он не би дошао у додир са бугарским комитама.

²⁹¹ Исто.

²⁹² А. Митровић, *Југославија на конференцији мира 1919–1920*, 292–293.

овакве испаде. Да би доказао тврдњу, предао је Веснићу препис телеграма. Када је ствар о бугарским комитама изнесена пред југословенску делегацију, она је била уверена у потребу једног оваквог корака, па је на састанку одржаном истог дана одлучено да се он учини код Савезника.²⁹³ Због заузетости југословенске и грчке делегације у току априла важним заседањима у Паризу, који је био један од најбурнијих месеци на конференцији, заједничка акција спроведена је тек почетком маја. Пашић и Венизелос су 2. маја уручили заједничку ноту Жоржу Клемансоу којом захтевају разоружавање Бугарске.²⁹⁴ Вероватно подстакнут сарадњом оствареном у Паризу, председник Скупштине Краљевине СХС Јанковић је у току маја саопштио да у Београду гледају на Грчку као на природног савезника. Уз то, упутио је речи хвале на рачун Венизелоса, говорећи да је он највећи политичар Балкана који доприноси балканској сарадњи.²⁹⁵

Дан пре уручивања грчко-југословенске ноте, 1. маја, отправник послова Драгутин Којић²⁹⁶ имао је важан састанак и са хеленским

²⁹³ *Записници..*, 112.

²⁹⁴ А. Митровић, *Југославија на конференцији мира 1919–1920*, 163.

²⁹⁵ Л. Хаситотис, *нав. дело*, 288.

²⁹⁶ Драгутин Којић (1885–1941) српски и југословенски правник, политичар и дипломата. Завршио право у Београду, а касније стекао докторску титулу у Паризу. Учествовао у једном делу конференције мира у Паризу као Пашићев лични секретар. Након пензионисања Јована М. Јовановића Пижона 10. децембра 1918. године на место посланика у Лондону именован на овај положај. Функцију преузима 19. априла 1919. године и води југословенско Посланство у Лондону као привремени отправник послова до 11. новембра 1919. године, када је на ту функцију именовано друго лице (АЈ-Посланство КЈ у Великој Британији-Лондон (341), преглед података фонда). Као члан радикалне странке изабран је на место посланика у Парламенту 1923. године, а убрзо постаје министар трговине и индустрије. Постао директор банке у Крагујевцу 1927. године. У даљој политичкој каријери више пута биран на место посланика и министра (правда, шумарство, просвета, пољопривреда). Учествовао у свим владама током диктатуре краља Александра, а након његовог убиства прелази у опозицију током владе Богољуба Јефтића и Милана Стојадиновића. Умро крајем 1941. године. (Срђан Мићић, *Од бирократије до дипломатије, Историја југословенске дипломатске службе*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2018, 325–329, 331–332.)

амбасадором у Лондону, Димитрисом Какламаносом, који се вратио са конференције мира у Паризу. Какламанос је саопштио да су две владе заједнички тражиле од Савезника да део бугарске територије код Струмице заузму српско-грчке трупе, како би се обезбедиле од упада герилских чета из Бугарске. Замолио је Којића ако он буде пре од њега сазнао одговор Савезника, преко Форин офиса или своје владе, да му одговор одмах достави, што ће и он учинити ако одговор први добије.²⁹⁷ Председник владе Протић одговорио је 13. маја посланику у Лондону Михајлу Гавриловићу да влада у Београду не зна ништа о овом кораку грчке владе, у вези заузимања Струмице и дела бугарске територије. Протић је закључио да постоји могућност да је делегација Краљевине СХС на конференцији мира у Паризу нешто покушала у том погледу, али да он нема никаквих вести. Свакако је била реч о једној врсти притиска на Савезнике, пред уручивање југословенске ноте 16. маја којом се тражи исправка границе ка Бугарској.²⁹⁸

Заједничка сарадња спроводила се на пролеће и лето 1919. године, посебно око питања суђења Бугарској и њеном краљу Фердинанду. Члан Комисије за ратну одговорност Слободан Јовановић и делегат Матеја Бошковић подржали су осуду бугарског монарха, док је Пашић желео да се део кривице односи и на бугарски народ. На седници делегације 26. јуна усвојена су оба гледишта. Да би акција имала већу тежину, Слободан Јовановић је придобио Румунију и Грчку за ово питање, чиме се сарадња три државе наставила. Међутим, ове две државе су убрзо одустале од осуде краља Фердинанда. Када је 15. јула предат заједнички предлог Комисији за ратну одговорност, тражено је да уговор са Бугарском треба да садржи одредбу о суђењу ратним злочинцима пред међународним судом састављеним од чланова држава победница, док би влада у Софији изручила оптужене Грчкој, Румунији и Краљевини

²⁹⁷ АЈ-341-13-43 пов. бр. 108 од 1. маја 1919. године, телеграм, *Којић Протићу*. Којић је био уверен да ће му ово питање споменути у Форин офису, па је тражио ближе инструкције од владе у Београду око његовог држања и тачности тврдњи које је изнео Какламанос. Из свега овога се види да Којић није био ближе упознат са овим договором владе Грчке и Краљевине СХС.

²⁹⁸ АЈ-341-13-43 пов. бр. 5683 од 13. маја 1919. године, телеграм, *Протић Којићу*. Којић је овај став Протића примио знању; АЈ 341-13 пов. бр. 463 од 14. маја 1919. године; А. Митровић, *Југославија на конференцији мира 1919–1920*, 293.

СХС. Три државе би се старале о спровођењу пресуде, а Бугарска би сносила судске и друге трошкове. Иницијативи се нарочито успротивила Француска, јер је предлог рушио начело наметнуто Версајским миром о суђењу Немцима од стране једне државе. Комисија за ратну одговорност усвојила је предлог и наставила да разматра о функционисању ратних судова. Међутим, на инсистирање Клемансоа Врховни савет је крајем јула одбацио предлог Комисије, па су се балканске државе нашле на почетку. Југословени су почетком августа саставили нову ноту о Бугарској, али је на крају усвојен предлог грчког делегата Политиса. Ипак, цела акција није имала изгледа за успех јер Врховни савет није желео да усвоји ово гледиште.²⁹⁹

I

Услед настале кризе око преговора о миру у Паризу, британска влада одржала је дебату у Парламенту којој су присуствовали Лојд Џорџ, принц од Велса, бројни министри и цело дипломатско тело које је радило на Конференцији мира. Лојд Џорџ одржао је говор 15. априла у Доњем Дому, у коме је истакао важност рада мировне конференције која има да реши бројна питања, као ниједна одржана до тада. Навео је да је настало десет нових држава, а да укупно 14 држава очекује да реши своје територијалне проблеме. Сматрао је да су главни проблеми ипак решени и да ће се до краја недеље доћи до прелиминарног уговора о миру који ће бити поднет Немачкој. Поменуо је Балкан као место одакле су тешкоће мутиле Европу и стварале атмосферу неспокојства, па зато будући мир мора да спречи такве појаве. У вези Совјетске Русије, Лојд Џорџ је указао да њени синови морају сами да се изборе за ослобођење од бољшевичке власти, те да политика Британије никако није била мешање у унутрашња питања друге земље. Противио се било каквој војној интервенцији, али је помагање Дењикина и Колчака видео као да оно није у супротности са политиком немешања. У случају да бољшевици изврше било какву агресију на неку савезничку државу,

²⁹⁹ Борис Милосављевић, „Слободан Јовановић на Конференцији мира у Паризу и стварање југословенске државе”, Зборник радова: *Крај рата, Срби и стварање Југославије*, Уредник: Михаило Војводић, Београд, 2021, 489; А. Митровић, *Југославија на конференцији мира 1919–1920*, 425–439.

дужност Британије биће да помогне своје савезнике и сматра да је потребно образовати кордон против Совјета у Европи. Поводом будућег мира са Немачком, Лојд Џорџ је изјавио да је он строг, али не и осветнички, као и да је показао неразумевање савезника.³⁰⁰

Вудро Вилсон успео је да 28. априла унесе у мировни уговор са Немачком стварање међународне организације Друштва народа, која је требала да врши надзор над међународном безбедношћу и штити права свих народа.³⁰¹ Пошто је био састављен предлог мировног уговора, немачка делегација је почетком маја позвана да дође у Париз. На заседању 7. маја, Клемансо је предао шефу немачке делегације и министру спољних послова Урлиху фон Брокдорфу (Ulrich Karl von Brockdorff-Rantzau) текст документа, остављајући му петнаест дана за одговор. Кад се сазнало за тешке одредбе које ће бити наметнуте Немачкој, у Берлину је 12. маја избио протест против сила Антанте. Тада су председник Фридрих Еберт (Friedrich Ebert) и премијер Филип Шайдман (Philipp Heinrich Scheidemann) одбацили сваку могућност прихватања услова и одговорности за избијање рата. Упркос томе, Брокдорфу је ипак наређено да остане у Паризу.³⁰² Недуго затим, представници Форин офиса саопштили су 15. маја Којићу, југословенском отправнику послова у Лондону, да ће бити потребно учинити много веће напоре и уложити још времена да би се дошло до прелиминарног уговора.³⁰³

Немачка влада упутила је 29. маја силама Антанте примедбе на текст уговора, захтевајући да се уклоне главне одредбе које су оптуживале Немачку за рат и стављале је у тешку економску и политичку позицију. Савезници су кренули да расправљају о захтеву, који је изгледа наишао на плодно тло у Вашингтону, где је део политичке елите показивао спремност да га прихвати. Којић је 11. јуна

³⁰⁰ АЈ-341-13-43 пов. бр. 301 од 15. априла 1919. године, извештај посланика, *Гавриловић МИД-у*.

³⁰¹ *The Paris Covenant for a League of Nations, Text of Plan adopted by the Paris Peace Conference April 28, 1919*, League to enforce peace, New York, 1919, 3–5; Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, 129–131.

³⁰² В. П. Потемкин, *Историја Дипломатије III*, 53–53.

³⁰³ АЈ-341-13-43 пов. бр. 110 од 15. маја 1919. године, телеграм, *Којић МИД-у*.

из Лондона јавио влади у Београду, да је резолиција Сената САД у вези прелиминарног уговора о миру изазвала мучан утисак у Форин офису и отежала савезничке позиције ка Немачкој. У Лондону су сматрали да овај акт само храбри Немачку, услед тешких унутрашњих прилика у којима се налазе Британија и Француска.³⁰⁴ Савезници су успели да усагласе ставове и 16. јуна упуте ноту немачкој делегацији којом су истакли да њене примедбе неће бити усвојене. Брокдорфу је одмах наређено да дође у Берлин да би реферисао влади о новонасталој ситуацији. Криза настала у политичком животу земље због савезничке ноте утицала је да влада буде оборена. Нови кабинет Густава Бауера (Gustav Adolf Bauer) прихватио је 23. јуна потписивање уговора, после бурне седнице у скупштини.³⁰⁵

Упоредо са овим процесом, питање признавања југословенске делегације кренуло је у току маја да се развија у повољном смеру. Премијер Протић је 2. маја јавио циркуларом дипломатама у иностранству, да је из Париза извештен да су Савезници на Конференцији мира примили пуномоћје делегације као правно. Протић је објашњавао да је то значило да ће у уговору о миру бити споменути делегати Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, чиме су савезници признали чин уједињења. Већ крајем маја су југословенски делегати ословљени од стране конференције као делегати Краљевства СХС. Такав назив био је присутан у тексту прелиминарног уговора о миру, а званично признање нова држава добила је 28. јуна потписивањем уговора у Версају.³⁰⁶

³⁰⁴ AJ-341-13-43 пов. бр 706 од 11. јуна 1919. године, шифровани телеграм, *Којућ МИД-у*.

³⁰⁵ Alma Luckau, "Unconditional acceptance of the Treaty of Versailles by the German Government, June 22–28, 1919", *The Journal of Modern History*, Vol. 17, No. 3 (sep., 1945), 215–217; Bharat H. Desai, Jay Bharat Desai, "On the Century of Pacemaking at the 1919 Treaty of Versailles: Looking Back to Look Ahead", *International Studies*, Vol. 57, No. 3 (2020), 201–204.

³⁰⁶ AJ-371-32-43-36 пов. бр. 5590 од 2. маја 1919. године, циркуларни телеграм, *Протић дипломатама у иностранству*; А. Митровић, *Југославија на конференцији мира у Паризу 1919–1920*, 150; Т. Šurlan, "International legal recognition of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes", 9–10.

Миром у Версају Француска је повратила контролу над Алзасом и Лореном, а уступљена јој је и експлоатација угља у Сарској области на петнаест година. Предвиђена је демилитаризација Рајнске области на 15 година, а немачка војска је ограничена на 100.000 војника. Забрањено је уједињење Аустрије са Немачком, а околне државе добиле припајање области на које су претендовале (Данској је припао северни део области Шлезвиг-Холштајн, Чехословачка је узела Доњу Шлезију, Белгија је добила Малмеди и Епен, Мемел и Данциг су постали слободни градови, док је Пољска добила независност, део Горње Шлезије, Познањ и део Западне Пруске). Питање немачких колонија решено је тако што су оне подељене између савезничких држава, пре свега Британије, Француске, Јапана и других држава. Члан 231 говорио је о немачкој одговорности за рат и обавезивао је владу у Берлину да исплати ратне репарације, чију ће висину накнадно утврдити Комисија за репарације. Дефинисање одредби био је само део посла. Испред савезничких држава предстојали су преговори за склапање мировних уговора са Аустријом, Мађарском, Бугарском и Турском, који су много више интересовали Краљевину СХС и Грчку.³⁰⁷

2. КРАЉЕВИНА СХС, ИСКРЦАВАЊЕ ГРКА У СМИРНИ И СПОРАЗУМ ТИТОНИ–ВЕНИЗЕЛОС

Већ у току првих месеци 1919. године југословенска влада је сазнала за грчко-италијанско зближавање од својих дипломата. У прилог томе, почетком јануара Венизелос је званично посетио Рим пред одлазак на конференцију у Паризу. Већ половином фебруара, југословенском посланику у Мадриду саопштио је његов хеленски колега да има вести од владе које говоре да су се односи са Италијом побољшали и да је Орландо изјавио Венизелосу да ће помагати захтеве Грчке на мировној конференцији. Њега је о овоме известио лично министар Политис, који

³⁰⁷ Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, 129–143; В. Н. Desai, J. B. Desai, *op. cit.*, 207–209; Robert C. Binkley, “The “Guilt” Clause in the Versailles Treaty”, *Current History* (1916–1940), Vol. 30, No. 2 (1929), 294–297.

је послао циркуларну депешу свим грчким посланицима о том питању. Протић је претпостављао да су изјаве Орланда „дошле тек после извесног формалног зближења у Паризу између Грчке и Италије”.³⁰⁸ Међутим, у односима две државе постојало је доста неслагања. Како је пренео војни делегат Краљевине СХС у Атини, лист „Патрис” је крајем марта пренео извештај дописника из Париза којим је демантовано дотадашње писање хеленске штампе о „дефинитивном решењу грчког питања јер постоје велике тешкоће са Италијанима”. Наводно је влада у Риму условљавала договор око Смирне пристанком на њене претензије у Јадранском мору.³⁰⁹

Почетком априла грчки посланик у Београду Јоанис Кундуриотис прочитао је Протићу телеграм упућен посланику у Риму, који је добио од Политиса. У њему се наводило да је влада у Атини била расположена за склапање споразума са Италијом, али да су сви покушаји „пропали због империјалистичких тежњи Италије”.³¹⁰ Ипак, оно што је карактеристично за контакте југословенске владе са грчким дипломатама јесте да су оне долазиле саме, или вероватније по наредби, да информишу југословенске званичнике о сарадњи са Италијом. То је значило да у Атини нису желели да крију ове кораке од Београда, јер су знали за спор са Римом на Јадрану. Уз то, влада у Атини вероватно није желела да подрива сарадњу Румуније, Краљевине СХС и Грчке која је заједнички деловала у Паризу током 1919. године.³¹¹ Само три месеца касније, крајем јуна и почетком јула, дошло је до неслагања између хеленског краља Александра и посланика Кундуриотиса, који се

³⁰⁸ АЈ-371-32-43-3, пов. бр. 1489 од 20. фебруара 1919. године, телеграм, *Протић Грујићу*. Председник министарског савета Стојан Протић о овим сазнањима јавио је 20. фебруара посланику у Вашингтону.

³⁰⁹ АЈ, Двор Краљевине Југославије 1918–1948 (74), број фасцикле 3, архивска јединица 9 – Односи са Грчком, лист 183, пов. бр. 21.488 од 27. марта 1919. године, извештај војног изасланика, *Министарство Војно Првом Ађутанту Њ. В. Краља*. У даљем тексту: АЈ-74-3-9...

³¹⁰ АЈ-371-32-43-4 пов. бр. 4010 од 4. априла 1919. године, телеграм, *Протић Грујићу*. Протић је о овом састанку известио 4. априла посланика у Вашингтону; Н. Е. Пападакис, *Елефтериос Венизелос, Грчка, Балкан, Европа*, 128-129.

³¹¹ А. Митровић, *Југославија на конференцији мира 1919–1920*, 163; *Записници*., 111-113; АЈ-341-13-43 пов. бр. 108 од 1. маја 1919. године, телеграм, *Којић Протићу*.

самоиницијативно вратио у Атину. Монарх га је убрзо уклонио са положаја иако је знао за одличне односе које је он имао са југословенским регентом Александром и краљем Петром. Тако је нестала једна важна личност која је обликовала односе Београда и Атине. Грчки краљ је 2. јула упутио извињење јер посланик није „одао последњу почаст”.³¹² Другим телеграмом обавестио је југословенског монарха да је именовао Николаса Маврудиса на место „изванредног изасланика и опуномоћеног министра” који је лојалан грчкој круни.³¹³

На Конференцији мира одиграли су се бурни догађаји у току априла. Већ почетком месеца распламсао се сукоб југословенске и италијанске делегације око Јадрана, који ће, како ће време показати, имати посредног утицаја питање положаја Грка у Малој Азији. Крајем марта надлежност јадранског питања прешла је у руке Већа четворице, које је 3. априла одржало састанак о овом питању. Тада је Орlando захтевао да силе Антанте признају Италији право на Ријеку, али овај захтев није био прихваћен. Амерички председник Вилсон упутио је контрапредлог да Ријека постане слободан град, што је навело Орланда да напусти заседање. Истога дана, на састанку се појавио Трумбић са захтевом да град припадне Краљевини СХС.³¹⁴

Савезничко неслагање наставило се у току априла. На састанку Већа четворице, 11. априла, Орlando је настављао да тражи уступање Ријеке. Њему се опет успротивио Вилсон уручивањем меморандума италијанском премијеру којим је признао само део територија означених Лондонским уговором, оспоравајући територијалне захтеве на југу. Када се Веће четворице поново састало, Орlando је настаљао да инсистира на припајању Ријеке и Далмације са острвима. Поред Вилсона, захтеву се супротставио и Балфур објављивањем меморандума, по којем Француска и Британија одбијају да признају право Орландовој влади на Ријеку. Након овога чина, италијанска делегација је демонстративно

³¹² АЈ-74-3-9-184, док. без броја, од 2. јула 1919. године, копија писма, *грчки краљ Александар његовом величанству краљу Срба, Хрвата и Словенаца*.

³¹³ Исто, лист 185, док. без броја, од 2. јула 1919. године, копија писма, *Исти истом*.

³¹⁴ Bogdan Krizman, „Vanjskopolitički položaj Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1919”, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 2, No. 1, (1970), 52–53.

напустила конференцију 24. априла и вратила се у Рим.³¹⁵ У Италији је широм земље наступила серија националистичких митинга подшке владиној политици на којима ће се истицати представник радикалне деснице Габриеле д'Анунцио (Gabriele d'Annunzio). Револтирана догађајима у Паризу, Орландова влада одлучила је да крајем априла потпише војну конвенцију са црногорском владом у избеглиштву, показујући тиме да не признаје оспоравања територијалних захтева на јужном делу Јадрана.³¹⁶

Замршену ситуацију, која је настала услед сукоба Савезника на конференцији мира у Паризу, пратило је и посланство Краљевине СХС у Лондону. Отправник послова Којић састао се 1. маја у Лондону са француским амбасадором Полом Камбоном, који се 28. априла вратио из Париза где је био позван од своје владе. Камбон је истакао тежину ситуације због сукоба на линији Вилсон-Орландо, и нагласио да француски кругови сматрају да је конференција учинила две велике грешке. Као прво француски званичници замерали су што је дошло до мешања прелиминарног уговора о миру са дефинитивним уговором, уз уношење прелиминарних детаља. Друга замерка била је прерано позивање делегата Немачке на конференцију за мир, јер није направљен никакав план како би се са њима поступало због сукоба Вилсон-Орландо.³¹⁷ Којић је у свом извештају истакао да му се чини да питање признања Краљевине СХС од остатка савезничких држава још неће доћи на ред, све док се не реши питање мировног уговора. Његов лични утисак после разговора био је да Камбон нагиње ка подршци Италији у Јадранском питању, јер је истакао да су сви социјалисти у тој земљи решени да бране Далмацију и Ријеку, а да је Орландов положај знатно ојачао.³¹⁸

³¹⁵ Bogdan Krizman, *Vanjska politika jugoslovenske države 1918–1941*, Školska knjiga, Zagreb, 1975, 22–23.

³¹⁶ Андреј Митровић, *Време нетрпељивих, Политичка историја великих држава Европе 1919–1939*, ЦИД, Подгорица, 1998, 176; Д. Живојиновић, *У потрази за империјом, Италија и Балкан почетком XX века*, 191–193.

³¹⁷ АЈ-341-13-43 пов. бр. 107. од 1. маја 1919. године, шифровани телеграм, *Којић МИД-у*.

³¹⁸ Исто.

Сукоби између Орланда и Вилсона на конференцији мира о јадранском питању, крајем априла 1919. године, навео је Италију да започне сукобе са југословенским јединицама у Словенији. Ипак, они нису били већег карактера као што се говорило у штампи. Већу штету позицијама војске Краљевства СХС учинила је тада здружена аустронемачка формација јачине од две дивизије, која је натерала југословенске трупе да се повуку на десну обалу Драве.³¹⁹

У међувремену, италијанске трупе су од средине марта кренуле да се искрцавају у Малој Азији у регији око града Анталије, која им је припала према тајним уговорима. Италијани су успели да 3. априла заузму град. До средине маја формиране су две војне базе у Анталији и Мармарису, а уз то окупирани су и Бодрум, Мармарис и Кушадаси.³²⁰ У одсуству Орланда и Титонија из Париза, на састанку Вилсона, Клемансоа и Лојда Џорџа наредног дана расправљало се о питању Мале Азије, које је директно интересовало владу у Риму. Лојд Џорџ је предложио да треба подржати искрцавање грчких трупа у Смирни, на шта је Вилсон одговорио да би било боље извршити притисак на Италију финансијским средствима. Британски премијер је захтевао да се Грцима пошаљу поморске снаге као подршка њиховом искрцавању, након чега су Вилсон и Клемансо изјавили да неће имати ништа против овакве акције. Пошто грчка делегација није била присутна, Лојд Џорџ је позвао Венизелоса да приступи другом делу састанка у поподневним часовима кад му је саопштена одлука.³²¹

Британија није повољно гледала на ширење италијанског утицаја у Источном Медитерану, што је било напоменуто у меморандуму британске поморске секције на конференцији, који је изражен у току априла и предат главној делегацији. У њему је назначено да присуство Италијана у Малој Азији директно угрожава британске интересе. Већ

³¹⁹ АЈ-371-32-43-5 пов. бр. 5562 од 10. маја 1919. године, телеграм, *Протић Грујућу*. Протић је о овим акцијама јавио посланству у Вашингтону 10. маја 1919. године.

³²⁰ P. C. Halmreich, *From Paris to Sevres, The Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919–1920*, 94; Yusuf Dinçel, “Greek Occupation of Western Anatolia according to Archival Documents”, *CTAD*, Vol. 19, No. 39 (2023), 1202–1203.

³²¹ Michael Llewellyn-Smith, *Ionian Vision: Greece in Asia Minor, 1919–1922*, Hurst & Company, London, 1973, 78–79.

11. маја одлучено је да англо-француска флота обезбеђује пребацивање грчких трупа у Смирну, а сама акција започета је два дана касније уз учешће четири британска ратна брода који су штитили хеленске конвоје. Искрцавање у Смирни извршено је 15. маја, тако што су адмирал Калторп и Џејмс Морган (James Morgan), британски комесар у Смирни, упутили писмо турским властима у коме нису навели да ће се међу савезничким трупама наћи и грчке снаге. Одмах након уласка у град започето је пушкарање са локалним турским становништвом које ће довести до убиства два грчка војника, десет рањених и око 50 убијених цивила, док је тада настрадао и велики број Турака.³²²

Забрињавајући наводи објављени су почетком јуна у британској штампи да су Бугари објавили мобилизацију, а Италијани појачали трупе ка југословенској граници. Отправник послова у Лондону Којић, одмах је затражио од тамошњег војног делегата да се информише од британских војних званичника о тачности вести. Војни делегат је сазнао да су објаве из штампе нетачне и да Бугарска тренутно има око 80.000 војника. Што се тиче Италије, сазнао је да она држи једну дивизију и један батаљон у Ријеци, док у Задру и Брегову има по дивизију, а у Скадру и Котору по батаљон. По његовим подацима, највећи број трупа она је имала у Валони где је држала чак три дивизије.³²³ Унутрашња ситуација у земљи није ишла у прилог војне интервенције, због великих подела у друштву средином године. Десница, предвођена Д'Анунциом и Бенитом Мусолинијем (Benito Mussolini) почела је да напада неспособност владе десних либерала Виторија Орланда, што је ојачало леви табор политичке сцене.³²⁴

Кабинет Виторија Орланда оборен је 19. јуна због бурних догађаја на конференцији мира и неиспуњавања тајних уговора који су Италији гарантовали велике територијалне уступке. Њихово остваривање деловало је још теже након измењене спољнополитичке ситуације.

³²² Eleftheria Daleziou, *Britain and the Greek-Turkish war and settlement of 1919–1923: the pursuit of security by “proxy” in Western Asia Minor*, PHD thesis, University of Glasgow, Glasgow, 2002, 88–94.

³²³ AJ-341-13-43 пов. бр. 115 од 12. јуна 1919. године, шифровани телеграм, *Којић Протућу*.

³²⁴ А. Митровић, *Време Нетрпељивих*, 176–177.

Питање италијанских мандата у Малој Азији било је угрожено избијањем побуне Мустафе Кемала и искрцавањем грчких снага у Смирну, уз дозволу сила Антанте. На конференцији се италијанска делегација сусрела и са захтевима југословенских представника за територијама у Далмацији, Трсту и Ријеци, на које је Риму гледао као своје. Зато је формирана нова либерална влада предвођена премијером Франческом Нитијем и министром иностраних дела Томасом Титонијем, али је она имала пред собом и бројна нерешена унутрашња питања. Тешка економска ситуација у земљи навела је Нитијеву владу да повуче један од првих потеза, покушајем да се обнове преговори са представницима САД о кредитима и трговинским уговорима, који су престали због сукоба са Вилсоном око питања Јадрана. Ипак, нова влада ће у првим месецима највише успеха имати приликом склапања договора са Грчком о подели интересних сфера на Балкану и у Малој Азији.³²⁵

Нова италијанска делегација на челу са Титонијем дошла је у Париз 27. јуна и одмах кренула да спроводи нову политику. После потписивања мира у Версају 28. јуна, председник Вилсон се повукао из Париза, што је дало простора Италији да слободније искаже претензије. Ипак, први план Титонија о стварању слободне државе Ријеке под заштитом Друштва народа осујетио је Вилсон непосредно пред одалзак у САД. Британски министар иностраних дела Балфур је у ноти напоменуо да је потребно поново преиспитати Лондонски уговор, али да су такве активности немогуће док Италија наставља са независном политиком у Малој Азији. Титони је морао да попусти, па је на састанку 4. јула испред Лансинга, Балфура и Клемансоа изјавио да он не подржава политику бивше владе о слању трупа у Малу Азију.³²⁶ Већ након три дана, Титони је променио став и изразио неопходност италијанског присуства у Анадолији да би се тамо одржао миран поредак. Нове компликације настале су 10. јула кад је дошло до сукоба италијанских и грчких трупа јужно од Ајдина у Малој Азији. Италијани су протествовали, а Венизелос је тражио да се спречи њихово даље

³²⁵ James H. Burgwyn, *Italian Foreign Policy in the interwar period, 1918–1940*, Westport, London, 1997, 14–15.

³²⁶ N. Petsalis-Diomidis, *Greece at the Paris Peace Conference (1919)*, 246–247; В. Кривман, *Ванјска политика југословенске државе 1918–1941*, 24; Д. Живојиновић, *У потрази за империјом – Италија и Балкан почетком XX века*, 219–222.

напредовање ка грчкој зони, плашећи се реакције Турака који су имали прилику да им се придруже.³²⁷

Када је реч о односу ове владе према Краљевини СХС и балканским питањима, Титони је 17. јула јавио Нитију да је „Албанско питање тренутно предмет проучавања”, али да би било повољно ако би Конференција мира дала Италији мандат за Албанију. По његовом мишљењу, то би умањило „опасност сукоба са Србима”, а италијанске окупационе трупе би могле да буду смањене.³²⁸ Када је постигнут споразум са Грцима о подели сфера утицаја на Балкану и у Малој Азији, Титони је сматрао да би што пре требало „дефинисати границе Албаније и њен правни положај на конференцији”, како би италијанска држава „обезбедила средства за ту сврху”.³²⁹

На предлог Клемансоа почели су разговори Венизелоса и Титонија о подели сфера утицаја на Балкану и у Малој Азији. Једна седница савета 22. јула утицала је да се преговори на конференцији прекину. Клемансо је тада указао на „губљење времена на седницама конференције”, алудирајући на могућност директног споразума. По извештају Титонија, ситуација је нарочито погодила делегате САД и Британије „који су се трудили да одуговлаче”. У међувремену, он је наставио разговоре са Венизелосом. Како је приметио, „односи су постајали све бољи” толико да је могуће заузети заједничку линију у питањима које интересују две државе. Он је 24. јула јавио Нитију да још није постигнуто ништа конкретно, али да га брину наслови новина у Паризу о трговини коју он и Венизелос врше на „штету интереса Француске”.³³⁰ Сутрадан је Нити

³²⁷ P. C. Halmreich, *From Paris to Sevres, The Partition of the Otoman Empire at the Peace Conference of 1919–1920*, 162–165; Bogdan Krizman, „Јадранско питање на Паришкој мировној конференцији (од 28. јуна 1919 – 9. децембра 1919)”, *Istorija XX veka*, Zbornik radova br. VII, (1965), 257–261.

³²⁸ ACS, Archivi di Famiglie, di persone e studi professionali, Nitti Francesco Saverio 1915–1926 (У даљем тексту: Нитијеве хартије, Мала Азија), busta (кутија) 21, fascicolo (фасцикла) 63 – „Asia Minore”, Париз, 17. јули 1919. године, телеграм бр. 4083, *Титони Нитију*.

³²⁹ ACS, Нитијеве хартије, Мала Азија, Париз, 16. август 1919. године, телеграм бр. 4480, *Нити Титонију*.

³³⁰ Исто, Париз, 24. јули 1919. године, телеграм бр. 4162, *Нити министарству спољних послова*. Иако на телеграму не стоји да га је писао Титони, јер се

одговорио да је веома задовољан садржајем телеграма и да „критике штампе у Паризу јасно показују” да су разговори са Венизелосом најбољи пут напред. Саветовао је Титонија да се односи Италије не смеју ограничити само на велике силе, већ се мора показати малим државама да се и са њима може постићи „искрена сарадња”.³³¹

Да би учврстила позиције на терену, у случају да преговори пропадну, влада у Риму је деловала конкретно у току разговора са Грцима. Нити је наложио министарству морнарице да један брод буде стално стациониран у пристаништу Анталије и да се појачају снаге на Родосу, јер се тамо налазе „само три батаљона”.³³² Титони се потпуно сложио са овим корацима, па је 26. јула обавестио Нитија да користи ове кораке „као основу за маневрисање” у преговорима, да би „добили оно што нам треба у Албанији”. Предложио је да се одлазак снага на Родос убрза и тамо задржи због било какве потребе да се у будућности изврши окупација Мале Азије.³³³

Споразум склопљен 29. јула између Титонија и Венизелоса био је договор о разграничењу грчке и италијанске зоне у Малој Азији, али и зона утицаја на Балкану и источном Медитерану. Уговором је гарантована италијанска подршка грчким захтевима у Северном Епиру (Јужна Албанија), са градовима Корчом и Аргирокастом. Ако Грчка дође у посед тих области била је дужна да Италији исплати трошкове за „радове трајне природе” (путеве, луке, јавне зграде) и обезбеди јој закуп дела луке Санти Кваранта (данашња Саранда) са слободном зоном на 50 година на југу Албаније. Италија је подржала хеленска потраживања у Источној и Западној Тракији и Малој Азији, где је Грцима припала контрола над пругом Ајдин-Смирна. Влада у Риму је обезбедила утицај у Малој Азији до реке Меандра, подршку Атине за протекторат у Албанији, уступање Валоне са залеђем и неутрализацију Крфског канала, која је договорена на Конференцији у Лондону 1913. године. Уз

потпис Нитија налази у заглављу документа, из наредног телеграма јасно је да је аутор министар спољних послова Титони.

³³¹ Исто, Рим, 25. јули 1919. године, телеграм бр. 4173, *Нити Титонију*.

³³² Исто, Рим, 26. јули 1919. године, телеграм бр. 4179, *Исти истом*.

³³³ Исто, Париз, 26. јули 1919. године, телеграм бр. 4185, *Титони Нитију*; Исто, Париз, 27. јули 1919. године, телеграм бр. 4199, *Исти истом*.

то, Италија је пристала да уступи Грчкој сва острва у Егеју сем Родоса. За то острво је договорено да ће Рим допустити спровођење референдума о припајању Грчкој, на дан кад Британија одлучи да уступи Кипар влади у Атини. Референдум не би смео да се спроведе пет година након склапања овог уговора.³³⁴

Да би ближе објаснио ток преговора и споразум склопљен са Грцима, Титони је почетком августа из Париза послао у Рим извесног Тедолија да информише Нитија „о питању колонија у Малој Азији”.³³⁵ Италијански министар спољних послова сматрао је да се полако поправљају односи са Британијом и Француском, посебно јер је споразум са Грцима повратио позицију коју Италија треба да има међу великим силама. Међутим, Титонију су нарочито сметале тешкоће које могу настати из америчких амбиција у Малој Азији. Уз то, неповољно је оценио реакцију јавног мњења у земљи. Оно је са „горчином дочекало одрицање” од неких позиција у Малој Азији и због тога је све више било склоно да прихвати „помирљиво решење јадранског питања” са Краљевином СХС, оценио је Титони.³³⁶ Водећи се том нити, крајем јула су покушани незванични разговори делегације Краљевине СХС и Италије у Лондону о питању територија на Јадрану, али су они пропали услед инсистирања Титонија да припоји Боку Которску и Ловћен.³³⁷

³³⁴ ACS, Нитијеве хартије, busta (кутија) 21, fascicolo (фасцикла) 65 – „Grecia”, Grecia Documenti, *D'accord Tittoni-Venizelos*, p. 3–9. У даљем тексту: ACS, Нитијеве хартије, Грчка; P. C. Halmreich, *op. cit.*, 162–165; Michael Llewellyn-Smith, *Eleftherios Venizelos: The Trials of Statesmanship*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2006, 162–163; John S. Koliopoulos, Thanos M. Veremis, *Greece, The Modern Sequel, From 1831 to the Present*, Hurst & Company, London, 2002, 285; Љубодраг Димић, Ђорђе Борозан, *Југословенска држава и Албанци*, том II, Службени гласник СРЈ, Архив Југославије, Војно-историјски институт, Београд, 1999, 53. Грчка је споразумом пристала да пружи посебне гаранције за слободу образовања, исповедања вере, породична права муслимана, вакуфе, свом муслиманском становништву Јужне Албаније (Северни Епир) које се нађе под њеном контролом. Италија се обавезала на исте одредбе када је реч о Грцима који ће бити под њеном управом.

³³⁵ ACS, Нитијеве хартије, Мала Азија, Париз, 5. август 1919. године, телеграм бр. 4327, *Титони Нитију*.

³³⁶ Исто, Париз, 6. август 1919. године, телеграм бр. 4328, *Титони Нитију*.

Убрзо после склапања споразума Титони-Венизелос, постало је јасно да наведени споразум може угрозити претензије Краљевине СХС на Јадрану и у Албанији и омогућити Италији да је геополитички опколи. Неповољно су реаговали албански кругови, чија је делегација упутила протест конференцији у Паризу, али и део италијанске јавности. У Београду се грчки отправник послова правдао Влади Краљевине СХС да нема никаквих информација из Атине о склапању споразума са Римом.³³⁸ Неколико дана касније, хеленски посланик у Лондону Какламанос састао се 4. августа са југословенским отправником послова Којићем да би му пренео став своје владе. Какламанос је изјавио да споразум око подела сфера утицаја у Малој Азији и Додеканезима неће променити пријатељске односе и савез између Атине и владе у Београду. Посебно је нагласио да су сва грчка посланства добила циркулар од владе да овај став пренесу представницима Краљевине СХС. Да би поткрепио изјаву, Какламанос је Којићу предао копију ноте коју је добио од своје владе.³³⁹

Нова југословенска влада Љубе Давидовића,³⁴⁰ због учесталих претњи и напете ситуације са Румунијом, наложила је Николи Пашићу да се 25. августа састане са Венизелосом и испита каква би била политика Грчке у случају сукоба. Грчки премијер показао је спремност да војним мерама подржи позиције Краљевине СХС, само ако би се Бугарска умешала у сукоб на страни Румуније. У случају рата локалних размера, између Београда и Букурешта, Венизелос није показивао спремност да пошаље трупе, наводећи да би његовој држави било тешко да ратује са Румунијом. С друге стране, он је сматрао да не постоји спремност код Братијануа да предузме овакве мере.³⁴¹ Зато је изјавио

³³⁷ Д. Живојиновић, *У потрази за империјом – Италија и Балкан почетком XX века*, 223.

³³⁸ Desanka Todorović, *Jugoslavija i balkanske države 1918–1923*, Narodna knjiga, Beograd, 1979, 57–58.

³³⁹ АЈ-341-13-43 пов. бр. 1061 од 4. августа 1919. године, телеграм, *Којић Протићу*.

³⁴⁰ Влада Љубе Давидовића наследила је 16. августа прву југословенску владу Стојана Протића.

³⁴¹ *Записници са седница две Давидовићеве владе од августа 1919. до фебруара 1920. године*, приредио Богумил Храбак, Архивски вијесник, Загреб, 1970, 178. У даљем тексту: *Записници Давидовићеве владе...*

Трумбићу да је врло незадовољан јер га је југословенска делегација ставила у исту раван са Румунијом. О томе је Трумбић 1. септембра обавестио Давидовићеву владу.³⁴² На подстицај грчког премијера, крајем августа је ипак обезбеђена сарадња три балканске државе у погледу притиска на Софију да изврши прихватање мировног уговора. Венизелос је објашњавао Клемансоу, да његова војска није способна да ратује у Малој Азији и на Балкану истовремено, због бугарских испада у Тракији, па јој је зато непоходна сарадња са балканским државама. Први бенефити сарадње остварени су 17. септембра кад је у Паризу одлучено да се повуку бугарске трупе из Струмице и Западне Тракије. Два дана касније, Бугарској је уручен текст мировног уговора.³⁴³

У међувремену, Балугџић се 28. августа састао са Политисом у Атини и разговарао о питању Епира и Далмације. Грчки министар изразио је уверење да ће се ова питања решавати заједно, што је отежавајућа околност за његову владу због држања Италије, која ће настојати да што више пролонгира договор о Јадрану. Политис је сматрао да ће ово сигурно утицати да се питање Епира реши касније него што би могло. Ипак, он је назначио да влада у Атини не може дуго чекати, па ће сама кренути да решава проблеме у Епиру због константних проблема са Албанцима и обавезе Италије да Грчкој преда Корчу и Аргирокастро. Политис је саопштио Балугџићу да Рим показује намеру да спроведе споразум Титони-Венизелос, али да је од њихове стране учињен корак код његове владе с циљем да се измени одредба о Родосу, тако што би се предвиђени плебисцит одржао после 15 година, а не после пет како је требало. Изјавио је да Атина у начелу пристаје на овакве измене, само како би избегла да Италија покрене питање економских повластица у Малој Азији.³⁴⁴

³⁴² *Записници Давидовићеве владе*, 17.

³⁴³ A. Loupas, *From Paris to Lausanne: Aspects of Greek-Yugoslav Relations during the First Interwar Years (1919–1923)*, 266–267.

³⁴⁴ АЈ, Министарство иностраних послова Краљевине Југославије – Политичко одељење (334), број фасцикле 9, архивска јединица 29, број стране 1, службено бр. 687 од 2. септембра 1920. године, извештај посланика, *Балугџић канцеларији регента Александра*. У даљем тексту: АЈ-334-9-...

Како би утицала на председника САД Вудроа Вилсона, који се након склапања мира са Немачком вратио у домовину, делегација „одбора пријатеља Грка” у САД послала му је телеграм у току августа. Тај телеграм је био послат у име американаца хеленског порекла, са захтевом за Вилсона да подржи захтеве које је Атина изнела у Тракији. Одбор је одржао и један скуп у Вашингтону, на коме је говорио један од чланова Сената у прилог захтева Грчке. Изабран је и ужи одбор, који је захтевао да буде примљен код председника Вилсона. Југословенски посланик у Вашингтону Славко Грујић³⁴⁵ о овим акцијама јавио је 21. августа влади и делегацији на мировној конференцији у Паризу.³⁴⁶ Након два дана, Грујић је упозорен од премијера Давидовића да Румунија врши припреме да нападне Краљевство СХС и захтева да се испуни тајни уговор из 1916. године. Захтевао је од Грујића да са овим информацијама упозна владу САД и да јој напомене како је његова држава потписала уговор о савезу, док Румунија то није учинила. Инсистирао је да се америчким званичницима исказе спремност Краљевства СХС да ратује са Румунијом, чак и по цену великих жртава, за пределе Баната којих се неће одрећи.³⁴⁷ У прилог томе, републикански листови у САД су почетком и средином септембра писали са симпатијама о аспирацијама Румуније. Пошто се Вудро Вилсон, члан Демократске странке, оштро противио тајним уговорима којима је било обезбеђено ширење Румуније

³⁴⁵ Славко Грујић (1871–1937) српски и југословенски дипломата и правник. Син политичара и дипломате Јеврема Грујића. Чувен по томе што је 1914. године уместо Николе Пашића саставио одговор на ултиматум Аустроугарске. У другој половини Првог светског рата постављен је на место посланика у Берну. На место посланика у Вашингтону стигао је почетком 1919. године и ту остаје до септембра 1922. године. У међуратном периоду на више места у дипломатији. Након доласка Милана Стојадиновића на власт, поново је активиран у службу 1935. године и постављен на место амбасадора у Лондону. Умро је марта 1937. године од срчаног удара током обављања задње наведене дужности у Лондону. (С. Мићић, *Од бирократије до дипломатије, Историја југословенске дипломатске службе*, 158, 233.)

³⁴⁶ АЈ-371-32-43-28 пов. бр. 792 од 21. августа 1919. године, шифровани телеграм, *Грујић Давидовићу*.

³⁴⁷ АЈ-371-32-43-45-46 пов. б. б. од 23. августа 1919. године, телеграм, *Давидовић Грујићу*.

на Банат, румунска пропаганда ослањала се на републиканску страну. Слично су чиниле грчка и италијанска пропаганда, у својим намерама да за себе добију делове Тракије, односно области обећане уговором у Лондону и Сен Жан де Моријену.³⁴⁸

Југословенску владу нарочито је погађао члан 51. (у ранијем предлогу члан 59) предложеног мировног уговора са Аустријом, који се односио на права мањина. Делегација у Паризу сматрала је да не треба потписати мировни уговор због ове одредбе по којој су велике силе могле да се мешају у унутрашња питања малих држава. На седници владе 7. септембра вођена је дуга расправа око овог питања. Протић и Корошец стајали су на становишту да се не треба извршити потписивање уговора. Након преговора југословенска влада одлучила је да упутити телеграм делегацији Паризу у коме је стајало, да се у уговору са Аустријом и у уговору о мањинама заступају два различита начела. Давидовић је нагласио да се не може примити ауторитарно начело које покушавају да спроведу велике силе. Наредио је југословенској делегацији да ако не успе да унесе посебну одредбу у 51. члан уговора, по којој ће велике силе потписати посебан уговор са Краљевином СХС о мањинама, она не потписује документ.³⁴⁹

У Паризу су прихватили становиште владе. У име делегације Богумил Вошњак отишао је у Сен-Жермен, где се 10. септембра обављало потписивање мира и саопштио да његова делегација „није извештена” из Београда о држању према уговору, па због тога она не може ставити потпис на њега. Исто је учинила и делегација Румуније, одбијањем да стави потпис на поменути документ. Влада у Београду нашла се у великој кризи због ове одлуке и понудила је своју оставку само месец дана након формирања, док је војни експерт генерал Пешић поднео оставку на своју функцију у делегацији.³⁵⁰

³⁴⁸ АЈ-371-32-43-54 пов. бр. 854/847 од 10. септембра 1919. године, шифровани телеграм, *Грујић Давидовићу*.

³⁴⁹ *Записници Давидовићеве владе*, 20-21; Б. Милосављевић, „Слободан Јовановић на Конференцији мира у Паризу и стварање југословенске државе”, 481–491.

³⁵⁰ А. Митровић, *Југославија на конференцији мира у Паризу 1919–1920*, 443–448. Митровић је приметио у свом истраживању да је Слободан Јовановић изјавио како би прихватањем мировног уговора са Аустријом Краљевина СХС пристала да постане од суверене државе једна полусуверена држава.

Поводом догађаја у Сен-Жермену, Којић се 10. септембра из Лондона распитивао код југословенске владе о тачности вести да није дошло до потписивања мира. Како није имао упутства како би требало да буде држање посланства, Којић је затражио детаљне инструкције да би се пред тамошњом јавношћу оправдао корак југословенске делегације.³⁵¹ Одјек чина у британској јавности био је врло негативан. Лист „Times” је сутрадан, 11. септембра, донео уводни чланак у ком је говорио о одлуци Србије и Румуније. Угледни британски лист истакао је да две државе не би могле да створе ништа да без помоћи Савезника и од којих зависе у даљој будућности, што се може протумачити као незванична претња упућена преко штампе.³⁵²

Из Париза је Павле Каровић³⁵³ јавио 18. септембра посланству у Лондону да је члан 51. уговора о миру са Аустријом дао право великим силама да се мешају у унутрашња питања мањих држава, како би осигурале признање права националних мањина, а и у питањима транзита робе. Велике силе захтевале су да југословенска делегација потпише

³⁵¹ АЈ-341-13-43 пов. бр. 1291 од 10. септембра 1919. године, телеграм, *Којић Давидовићу*.

³⁵² АЈ-341-13-43 пов. бр. 1297 од 11. септембра 1919. године, телеграм, *Којић МИД-у*.

³⁵³ Павле Каровић, српски и југословенски правник и дипломата. Докорирао правне науке у Паризу 1912. године. Радио у Београдском суду до 1914. године када прелази у Министарство спољних послова. На конференцији мира у Паризу 1919. и 1920. био члан Генералног секретаријата југословенске делегације и шеф канцеларије од 11. децембра 1919. до 3. јула 1920. године, као основног административног тела делегације. У току и након Првог светског рата био на функцијама генералног конзула у Лондону, Хагу, Хамбургу, Вашингтону, Њујорку (1921–1923) и другде. Начелник у Министарству иностраних дела до 1936. године. Од 1936. до 1938. године на месту посланика Краљевине Југославије у Белгији (Бриселу). Аутор књиге „Дипломација” која је објављена 1937. године у Београду од стране издавачке куће Геца Кон. (А. Митровић, *Југославија на конференцији мира у Паризу 1919–1920*, 25, 74–93, 422, 469–470; Srđan Mičić, “Mission of Konstantin Todorov in North America 1927–1928: Yugoslav foreign service vs. Macedonian-Bulgarian organisations in North America”, *Токови историје*, бр. 1 (2015), 85–90; Исти, *Од бирократије до дипломатије, Историја југословенске дипломатске службе*, 76, 133–143, 188, 216, 381.)

специјалну конвенцију којом се уређују детаљно права мањина у земљи, уз додатак да Друштво народа има право да ова права мења. Каровић је нагласио да је ово кршење суверенитета Краљевине СХС и нека врста капитулације, приказујући ситуацију сличну оној из 1914. године када је Србија ушла у рат како би одбранила своју независност. Каровић је закључио да велике силе не преузимају на себе никакве обавезе и не намећу их неутралним државама, али да овим обавезама оне отварају директан пут раду њихове пропаганде у земљи, као и да тиме помажу Бугарској да спроводи своје пропагандне активности у Македонији.³⁵⁴

На седници владе у Београду 20. септембра били су присутни и делегати из Париза – Пашић, Трумбић, Смодлака, Рибарж и Слободан Јовановић. Пашић је указао на исправност одлуке о одбијању да се потпише уговор из Сен-Жермена и упозорио да би 51. члан могао да користи великим силама да поставе питање Македонске нације и цркве. У прилог томе навео је држање Грчке, Румуније и Чехословаче у овом спору. Сматрао је да ће приликом израде мировних уговора са Турском и Бугарском силе Антанте спроводити исту политику, одбијањем да се консултују са представницима малих народа, саопштавајући им њихове одлуке на крају.³⁵⁵ Наредног дана Трумбић је представио држање Грчке према уговору из Сен-Жермена и питању мањина. Нагласио је да код Венизелоса влада уверење да његова држава више неће имати прави суверенитет над својом територијом. Зато је Венизелос предложио представницима великих сила да изврши селидбу Васељенске патријаршије на грчку територију након четири године и измештање Бугарске егзархије из Грчке у истом периоду. Уз ово, предложио је и премештање, селидбу мањинског становништва. Трумбић је нагласио да му је Филип Бертело, службеник Ке Дорсеа, саопштио да се прихватањем Венизелосовог предлога не би много променио став великих сила. Словеначки члан делегације Отокар Рибарж је истакао да би размена становништва била лоша за југословенске народе и да је јасно да је такав предлог највише одговарао Грчкој.³⁵⁶

³⁵⁴ АЈ-341-13-43 пов. бр. 3627 од 18. септембра 1919. године, шифровани телеграм, *Каровић Којућу*.

³⁵⁵ *Записници Давидовићеве владе*, 27–29.

³⁵⁶ Исто, 31–36.

Венизелос је стигао у Лондон у току октобра да би разговарао о условима мира и питањима од највеће важности за хеленску државу са представницима Британије. Он је имао прилику да своје ставове искаже премијеру Лојду Џорџу, Лорду Чарлсу Хардингу³⁵⁷ (Lord Charles Hardinge), Лорду Џорџу Керзону³⁵⁸ (Lord George Nathaniel Curzon), шефу Форин офиса, који само што је преузео место шефа британске дипломатије, и генералу Хенрију Вилсону (Henry Wilson).³⁵⁹ Венизелос је нагласио Керзону да би Турци требало да буду протерани из Цариграда, а град стављен под међународну контролу чиме би се спречило и ширење Совјетске Русије ка Медитерану. Посланство Краљевине СХС у Лондону јавило је 14. октобра 1919. године да је циљ Венизелосовог боравка да утиче на званичне и незваничне кругове да благонаклоно гледају на грчку политику према Тракији, јер су ове тежње у сукобу са жељама дела британске политичке елите да се Турској остави европски део територије. После пријема код Лојда Џорџа и Хардинга, хеленски премијер је 13. октобра говорио на митингу Лиге нација, када је прочитао на енглеском језику адресу којом говори о симпатијама малих народа према идеји Лиге народа. Том приликом имао је краћи разговор са Којићем, али југословенско

³⁵⁷ Лорд Чарлс Хардинг (1858–1944), британски племић, државник, дипломата и колонијални управник. У току дипломатске службе био на разним позицијама од секретара до амбасадора у Софији, Вашингтону, Букурешту и Санкт Петербургу. Од 1910. до 1916. године био Генерални гуверенер Индије, након чега је премештен у Форин офис. Учествовао као делегат на конференцији мира у Паризу. Након тога, постављен 1920. године на место амбасадора у Паризу, а на ком остаје до краја 1922. године.

³⁵⁸ Лорд Џорџ Керзон (1859–1925), британски племић, политичар, дипломата, публициста и ентузијаста који је путовао широм света. Од 1899. до 1905. године био на месту британског управника у Индији. У току Првог светског рата налазио се на функцији носиоца личног печата монарха. У другој половини рата, за време владе Лојда Џорџа, био у Комитету за ратну политику. Од септембра 1919. године до краја јануара 1924. године налазио се на месту министра спољних послова. Имао једну од кључних улога на Конференцији мира у Лозани, где се потписао мировни уговор између Грчке и Турске. Више о биографији Керзона види: Earl of Ronaldshay, *The Life of Lord Curzon, Being the Authorized Biography of George Nathaniel Marquess Curzon of Kedleston*, Vol. 3, Boni and Liveright, Ernest Benn LTD, London, 1928.

³⁵⁹ N. Petsalis-Diomidis, *Greece at the Paris Peace Conference (1919)*, 318–320.

посланство у Лондону није јавило Београду о детаљима дијалога.³⁶⁰ Недуго затим, Којић је пренео влади једну врло важну Венизелосову изјаву у којој он помиње Краљевину СХС. Наиме, Венизелос је 24. октобра дао интервију британском листу „Вестминстер Газета” у коме је истакао потребу да Грчка, Румунија и Краљевина СХС образују дефанзивни пакт, од ког би касније настала Лига балканских народа. Оставио је могућност да се овом савезу касније прикључе Чехословачка и Пољска.³⁶¹

Крајем септембра Бугарској је уручен нацрт мировног уговора. Јавност у земљи и влада су изузетно бурно реаговали на његов садржај. Иако, нису услишене жеље Краљевине СХС да јој се уступи Видин, Белоградчик, Петрич и Ћустендил, она је добила исправку границе на Тимоку, Струмицу и Босилград. Одбачени су предлози шефа бугарске делегације Тодорова да се на простору између Солуна и Дедеагача формира тампон држава, али је Бугарској обезбеђен економски излаз на Егеј. У Софији је почетком октобра формирана нова влада Александра Стамболијског, шефа Земљорадничке странке. Она је саставила примедбе на нацрт уговора, али је Врховни савет почетком новембра одбацио могућност модификације урученог документа.³⁶² Влади Стамболијског није остало ништа друго него да 27. новембра у Неију на Сени, стави потпис на поменути документ. Бугарска је, поред наведених територијалних промена, прихватила кривицу за рат са Србијом, да је водила политику асимилације становништва на заузетој територији и да су њене трупе починиле стравичне злочине над Србима и Грцима. Озваничена је ранија одлука Савезника да бугарска војска не сме бројати више од 20.000 војника у мирнодопском периоду и наметнуто је плаћање ратне одштете од две милијарде и 250 милиона златних франака.³⁶³ Истог дана потписана је и

³⁶⁰ АЈ-341-13-43 пов. б. б. од 14. октобра 1919. године, телеграм, *Којић Давидовићу*.

³⁶¹ АЈ-341-13-43 пов. бр. 1471 од 25 октобра 1919. године, телеграм, *Којић МИД-у*.

³⁶² Branko Pavlica, „Razgraničenje Jugoslavije s Bugarskom (1919–1922)”, *Tokovi Istorije*, br. 1/2, (2002), 18–19; Simeon Radeff, “Economic Frontiers in Thrace”, *Proceedings of the Academy of Political Science in the City of New York*, Vol. 12, No. 1, International problems and relations (Jul, 1926), 282–283; D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države (1918–1923)*, 33–34.

³⁶³ D. Todorović, *nav. delo*, 37–47; J. М. Јовановић, *Дипломатска историја нове Европе 1918–1938 (I)*, 79–80.

Конвенција о размени становништва између Грчке и Бугарске, којом су утврђени начини и права на емиграцију етничким, верским и језичким мањинама из две државе. Обе стране су се обавезале да неће ограничавати и спутавати премештање и да ће обезбедити добијање држављанства свих људи који то потражују. За добровољну емиграцију дат је рок од две године након формирања мешовите комисије.³⁶⁴

На седници владе у Београду, 28. новембра, одлучено је да регент Александар са министром саобраћаја Милорадом Драшковићем отпутује у Париз у циљу решавања питања ратне одштете Србије и непотписивања уговора у Сен-Жермену и Неију.³⁶⁵ Тешкоће настале у претходном периоду навеле су Александара да изјави да је његова дужност да буде у Паризу. Због тога је он 29. новембра отпутовао инкогнито на Конференцију мира.³⁶⁶ Пошто су силе Антанте одбиле да разматрају југословенске примедбе на поменуте мировне уговоре и на југословенску делегацију извршиле бројне притиске она је морала да попусти. У договору са владом и регентом Александром одлучено је да Краљевина СХС прихвати спорне одредбе о мањинама у члану 51. Упућена је трочлана делегација (Пашић, Трумбић и Жолгер) која је 5. децембра потписала уговоре из Сен- Жермена и Неија.³⁶⁷

Премијер Давидовић јавио је циркуларном нотом наредног дана свим дипломатским представништвима у иностранству, да је извештен од

³⁶⁴ Melina Grizo, "The Versailles system of peace treaties and the minority protection in Southeast Europe. The Bulgarian-Greek Convention for the exchange of population of 1919", *Annals FBL – Belgrade Law Review*, Year LVIII, No. 3 (2010), 76–78. Право на добровољну емиграцију из Грчке у Бугарску, и обратно, имали су сви припадници националних и верских мањина старији од 18. година, уз гарантовање њихових имовинских права која нису смела бити угрожена. Покретна имовина требало је да буде пренета на ново место становања, а непокретна продата. Кад је реч о Мешовитој комисији, она је добила велике надлежности и састојала се од по једног представника Грчке и Бугарске, и два представника из неутралних држава.

³⁶⁵ *Записници Давидовићеве владе*, 60–61.

³⁶⁶ АЈ-341-13-43 пов. бр. 14201 од 28. новембра 1919. године, шифровани телеграм, *Давидовић Којићу*.

³⁶⁷ А. Митровић, *Југославија на конференцији мира у Паризу 1919–1920*, 452–453.

делегације у Паризу о потписивању уговора са Аустријом и Бугарском 5. децембра у 18:50 после подне. Нагласио је да су посебним уговором отклоњене све економске тешкоће у вези са ратном одштетом и питањем плаћања новоослобођених територија. Нови крајеви су овим споразумом изједначени са Пољском и Чешком, а плаћање ће се извршити сразмерно на основу бонова који ће се издавати на носиоце.³⁶⁸ Изгледа су догађаји из Париза оставили тежак утисак на бугарске националисте и кругове блиске ВМРО, и код њих створиле утисак да је потребно спровести неопходне акције. Двојица пробугарски оријентисаних Македонца покушала су да ослободе генерала Александра Протогерова из затвора. Прерушени у жандарме захтевали су да генерала одведу код истражног судије с намером да га том приликом изведу из затвора. Југословенске власти успеле су да ухапсе све политичке кривце умешане у ову акцију.³⁶⁹

У то време дошло је до погоршања односа Краљевине СХС и Грчке, због лошег третмана који су имали Грци у Битољском региону од стране југословенских власти. Политика посрбљавања хеленских заједница довела је до миграција овог становништва у матицу, што је нормално створило непријатељски однос грчких војних власти ка северном суседу. Ипак, политички кругови сматрали су важнијим очување савеза са владом у Београду због спољнополитичке ситуације (рат са Турцима у Малој Азији и сукоб интереса са Албанијом и Бугарском). Због тога није упућен никакав протест. Влада у Атини одлучила је да се одрекне претензија на Македонију и умањи пропаганду у крајевима које насељавају Грци.³⁷⁰ Давидовић је јавио циркуларом 24. децембра свим дипломатским

³⁶⁸ АЈ-341-13-43 пов. бр 14569 од 6. децембра 1919. године, телеграм, *Давидовић Којућу*.

³⁶⁹ АЈ-341-13-43 пов. бр. 14827 од 12. децембра 1919. године, телеграм, *Давидовић посланству у Лондону*. Влада у Београду јавила је посланству у Лондону 12. децембра о дешавањима око покушаја ослобађања бугарског генерала Протогерова.

³⁷⁰ А. М. Пећинар, *Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и Грчка (1919–1924)*, 97–100. Грчка друштва „Идомени“, „Савез Ђевђелије“ и „Савез Битоља“ наставила су деловање у Солуну независно од грчке владе. Желела су да одатле обавесте светску јавност о постојању грчких претензија према јужним деловима Краљевине СХС. Влада у Атини у циљу опстанка своје политике савеза гушила је њихов рад.

представништвима у иностранству, да је извештен од посланика Балугџића из Атине да је Венизелос одржао говор у Парламенту у коме је помињао Краљевину СХС. Изјавио је да никада није тражио да Грчка добије Струмицу и да је радио на томе да ова област дође у посед Краљевине СХС. Изнео је врло јасне разлоге да Грчка нема никаквих претензија према територији свог северног суседа.³⁷¹

Међутим, јачање притисака на Краљевину СХС по питању Македоније наставило се након догађаја у Британији. Балкански комитет,³⁷² који је окупао виђене интелектуалце заинтересоване за питања Балкана, донео је средином 1919. године резолуцију у којој захтева одржавање плебисцита у Македонији. Због овог догађаја Којић је успео да се састане са виђеним члановима комитета који су имали просрпски став, Сер Артуром Евансом³⁷³ и Сер Едвардом Бојлом. Из разговора је стекао утисак да је резолуција донесена на инсистирање проиталијански расположених чланова. Којић је истакао у преписци са владом да ће учинити све да преко ове две личности, које су расположене према српским погледима на проблеме у Македонији, унесе што више раздора у рад комитета јер се поменутом резолуцијом помажу захтеви Бугарске.³⁷⁴

³⁷¹ АЈ-341-13-43 пов. бр. 15259 од 24. децембра 1919. године, циркулар Давидовића. Овај Балугџићев извештај из Атине немамо сачуван у архиви југословенског посланства у Атине, али је сачуван још један његов препис у архиви југословенског посланства у Вашингтону. (Види: АЈ-371-32-43-71 пов. бр. 15269 од 26. децембра 1919. године, циркулар Давидовића.)

³⁷² Балкански комитет основан је 1903. у Лондону од либералног посланика Ноела Бакстона, с циљем да се Турска натера на реформе у Македонији и европском делу царства, и да би се смањила могућност рата на Балкану. Поред Бакстона, виђенији чланови комитета били су: Артур Еванс, британски археолог који је открио Минојску цивилизацију на Криту, Роберт Грејвс, британски генерални конзул у Солуну од 1903. до 1909, Џејмс Баучер, Едвард Бојл, Џејмс Брајс, Лорд Станмор, Херберт Гледстон и други. (Александар Растовић, *Велика Британија и Македонско питање 1903–1908*, Историјски институт САНУ, Београд, 2011, 101–104.)

³⁷³ Артур Еванс (1851–1941), британски археолог који се прославио открићем Кнососа и Минојске цивилизације на Криту, као и града Микене на Пелопонезу.

³⁷⁴ АЈ-341-13-43 пов. бр. 973 од 22. јула 1919. године, извештај о Балканском комитету.

3. ПОБУНА МУСТАФЕ КЕМАЛА

Истога дана када су се грчке снаге искрцале у Смирни, 15. маја 1919. године, Мустафа Кемал је у својству инспектора Треће армије испловио из Цариграда на броду „Бандирма”. Упркос неуспелом покушају да се његово путовање спречи, од стране кругова у Цариграду који су с подозрењем гледали на његово именовање, успео је да се 19. маја искрца у Самсун, град на северној обали Мале Азије. Од самог почетка није показивао намеру да обавља дужност коју му је поверила влада у Цариграду, водећи се идејом да је потребно избавити Турску из катастрофалног стања насталог после примирја у Мудорсу. Велику помоћ његовим напорима указали су његови ратни другови, који су игром прилика обављали важне функције у Анадолији. Он је брзо ступио у везу са Ђазимом Карабекир-пашом, командантом XV корпуса, и Али Фуадом, командантом XII корпуса, и успео да их придобије.³⁷⁵

Место боравка у Самсуну, а касније у Хавзи и Амасији, Мустафа Кемал је претворио у канцеларију одакле је слао бројне телеграме упозоравајући остале војне заповеднике на тежину положаја Турске. На место секретара поставио је Џевад Абас-беја,³⁷⁶ каснијег представника кемалиста у Букурешту и човека који ће јуна 1923. године посетити Београд. Убрзо је остварено још неколико успеха, јер је Мустафа Кемал успео да привуче на своју страну Хусеина Рауф-беја, бившег министра морнарице, поједине верске прваке и племенске вође Курда. Већ 21. јуна из Амасије упућен је циркулар којим се позива на недељивост територија Турске, сазивање независне Скупштине и одржавање националног конгреса у Сивасу на којем би сваки вилајет требало да

³⁷⁵ Dž. Nakov, *Istorija savremene Turske*, 56–59; P. Мантран, *Историја Османског царства*, 770–774.

³⁷⁶ Хусеин Џевад-Абаз беј, један од турских политичара најближих Мустафи Кемалу. Кратко време 1914. године био је последњи турски посланик у Краљевини Србији. Приликом одласка Мустафе Кемала у Анадолију, лета 1919, Џевад Абаз-беј био је његов секретар. У току 1921. године постављен је за незваничног посланика Ангоре у Софији, где је радио на приближавању кемалиста и вођства ВМРО, и овај покрет финансирао новцем. Током 1923. године постављен на место незваничног посланика у Букурешту. Почетком јуна посетитио је Београд у циљу обнове дипломатских односа Београда и Анкаре.

пошаље три делегата. Истим поводом упозорен је народ на неспособност владе у Цариграду и потребу чувања тајне о организовању оваквог скупа. Мустафа Кемал је овим телеграмом упознао турске политичке и војне предводнике да ће пре тога бити одржан конгрес источних провинција Анадолије у Ерзеруму 10. јула, јер представници свих провинција неће моћи да буду послати до овог датума у Сивас.³⁷⁷

За то време турска делегација отпутовала је у Париз. На састанку Већа десеторице, одржаном 17. јуна у Ке Дорсеу, била је примљена делегација Османске владе коју је предводио велики везир Дамад Ферид-паша. Он је упозорио присутне да одговорност за рат на Блиском истоку треба приписати политици Немачке, која је успела да склопи тајне споразуме са младотурским режимом и на тај начин увуче Турску у рат. Одговорност за почињене злочине пребацио је на бившу власт, и обећао силама Антанте да ће његова влада обазривије поступати у наредном периоду. Дамад Ферид-паша је нагласио да је по питању интегритета Османске империје потребно одржати стање *status quo ante bellum*, нарочито у питању Тракије која је неопходна за одбрану Цариграда. Напоменуо је да Турци чине већину становништва у овој области, посебно у Једрену, које за његову државу има велику важност. Подржао је принципе Вилсона у погледу питања Блиског истока и упозорио да ће комадање Турске довести до неравномерне расподеле моћи у регији. Клемансо је избегао да одмах саопшти одговор турској делегацији, са образложењем да један од чланова Већа десеторице није тренутно у Паризу, али да ће силе Антанте одговорити најкасније до 21. јуна. Дамад Ферид-паша изјавио је да ће Турци предати Већу десеторице један меморандум о њиховом питању.³⁷⁸ Два дана касније њихова делегација предала је овај документ који је представљао реакцију

³⁷⁷ Миодраг Световски, *Ататуркова Турска*, Издање Балканског Института, Београд, 1938, 89–92; Десанка Тодоровић, „Питање успостављања дипломатских односа између Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у Републике Турске (1923–1925)”, *Balkanica*, IV (1973), 269; Р. Мантран, *Историја Османског царства*, 773–774. Световски у свом делу наводи 21. јун као датум слања телеграма из Амасије, док Мантран тај догађај датира дан касније.

³⁷⁸ FRUS, IV, 508–512, Paris, June 17, 1919, *Secretary's Notes of a Meeting of the Supreme Council of the Allied and Associated Powers Held in the Salle de l'Horloge, Quai d'Orsay, on Tuesday, June 17, 1919, at 11 a.m.*

на савезничке захтеве. Он ће имати велику сличност са програмом покрета Мустафе Кемала, нарочито око националне територије коју Турци треба да задрже под својом контролом. Меморандум Ферид-паше позивао се на Вилсонову 12. тачку, слично као и „Национални пакт” који је настао нешто касније.³⁷⁹

Протоком времена избијање побуне Мустафе Кемала добијало је све више симпатија муслиманског света на Блиском истоку, Балкану и у Индији. Идентификација арапског света са положајем Турака након 1918. године постала је све израженија. Незадовољни одредбама тајних уговора, одлукама у Паризу, а посебно на конференцији у Сан Рему којом је озваничена подела мандатних територија на Блиском истоку између Британије и Француске, као и борбом против Циониста, Арапи у Палестини и Сирији су од тренутка првих сазнања о покрету Мустафе Кемала пружали пуну подршку његовој борби. Осим тога, међу муслиманима је још увек био жив ауторитет Султана-Калифе, као предводника целог исламског света. Ерупције одушевљења настале су након турских победа над Грцима на Сакарији и у току велике офанзиве септембра 1922. године. Ове везе нарочито су погађале Савезнике, посебно Британију. Њене су елите морале константно да прате каква ће бити реакција муслиманског становништва на територијама које су контролисале у Индији и Блиском истоку.³⁸⁰ И југословенска штампа пратила је догађаје у Малој Азији и ток борбе Мустафе Кемала. Скоро све дневне новине преносиле су вести о турском рату за независност, а чланке је објављивао и месечни војни часопис „Ратник” и недељник за друштвена питања „Нови живот”.³⁸¹

У Цариграду су покушали да натерају вођу побуњеника да се врати, али је стигао одговор 8. јула да он остаје у Анадолији док „ова земља не поврати независност”. Мустафа Кемал је из Амасије средином јула

³⁷⁹ Turhan Ada, “The National Pact project predicting the security of Anatolia from a Turkish perspective and the intensifying Turkish-British rivalry in Northern Iraq (1920–1926)”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 59, No. 6, (2023), 916–917.

³⁸⁰ Awad Halabi, “Liminal Loyalties: Ottomanism and Palestinian Responses to the Turkish War of Independence 1919–22”, *Journal of Palestine Studies*, Vol. XLI, No. 3 (Spring 2012), 20–23.

³⁸¹ Мирјана Тодосијевић, *Мустафа Кемал Ататурк у југословенској јавности*, НЕА, Београд, 1998, 10–11.

кренуо на конгрес који је требало да се одржи у Ерзеруму.³⁸² На свом путу порошао је кроз Сивас, где га је 22. јула сачекала објава министра унутрашњих дела Али Кемал-беја, да је издајник турског народа са којим је забрањена свака сарадња. Наглашено је да због заседања великих сила у Паризу његов рад штети интересима Турске и оставља лош утисак у међународној јавности. Објава није оставила онакав ефекат у народу и локалним властима какав је желела влада у Цариграду. Мустафа Кемал се лако пребацио до Ерзерума, где је од 23. јула до 6. августа одржан Конгрес источних провинција, на ком су истакнути главни постулати будуће борбе за ослобођење Турске. Одлучено је да турска територија представља недељиву целину и да је потребно одупрети се свакој врсти стране окупације. Ако влада у Цариграду не може обезбедити суверенитет Турске онда ће конгрес одредити привремену владу. Зато је изабран представнички одбор на челу са Мустафом Кемалом, који ће именовати нову турску владу у случају да конгрес не може да се сазове. Решено је да се хришћанима (Грцима и Јерменима) не могу дати права која нарушавају суверенитет Турске (окупација Смирне и формирање Јерменије) и да је неприхватљива било каква врста мандата великих сила.³⁸³

Након интервенције првог британског високог комесара у Цариграду, адмирала Калторпа, код тамошње владе да је потврди спречити развој покрета и ухапсити Мустафу Кемала, из Цариграда у покушали да реагују. Наређено је Ђазим Карабекир-паши, команданту Петнаестог корпуса, да угуши рад конгреса и ухапси све учеснике. Уместо да спроведе наредбу Ђазим Карабекир-паша је са својим снагама пришао покрету Мустафе Кемала.³⁸⁴ У Ерзеруму су учињени први спољнополитички кораци новог покрета, јер су Омер Луфти и Фуат Сабит послати на челу делегације код представника бољшевика у Баку,

³⁸² Р. Мантран, *Историја Османског царства*, 773–774.

³⁸³ З. С. Томић, *Камал Ататурк, Творац нове Турске*, 71–74; А. Turhan, *op. cit.*, 916–917; Edik Minasyan, Hayk Mkhoyan, “Publications in the Armenian Press about the Turkish-Armenian Border Clashes (May-September 1920)”, *Journal of Armenian Studies*, No. 18, Vol. 2 (2022), 63.

³⁸⁴ Abe Attrep, “‘A State of Wretchedness and Impotence’: A British view of Istanbul and Turkey, 1919”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 9, No. 1 (jan., 1978), 3–4.

одакле су отпутовали у Москву. Њихов примарни циљ био је да испитају колика је могућност да Совјети помогну у започетој борби.³⁸⁵

Прокламацијом у Ерзеруму припремљен је терен за сазивање конгреса у Сивасу. Делегати из свих турских провинција долазили су током августа и почетком септембра како би приступили његовом раду. Када је тамо 2. септембра дошао Мустафа Кемал, са члановима Представничког одбора изабраног на конгресу у Ерзеруму, било је могуће започети рад. Два дана касније званично је отворен конгрес у Сивасу. Прве расправе протекле су у напетом атмосфери због неслагања дела делегата са плановима Мустафе Кемала, да треба организовати отпор против свих елемената који угрожавају интегритет турске територије, укључујући силе Антанте, Грке и владу у Цариграду. Велики обрт настао је после објављивања вести да је велики везира Дамад Ферид-паша издао наредбу Али Галибу, кајмакаму у Малатији, да са тамошњим Курдима изврши напад на Сивас и ухапси све присутне делегате. У Сивасу је одмах одлучено да се овакве акције морају спречити. Послат је пук који је успео да порази Али Галиба и потпуно га протера из Малатије, чиме је отклоњена опасност над радом конгреса и омогућено доношење главних одлука.³⁸⁶ Јака личност Мустафе Кемала успела је да однесе победу над представницима свих осталих струја. Одлуке донесене у јулу на конгресу у Ерзеруму сада су озваничене под називом „Национални пакт”.³⁸⁷ Сви делегати положили су заклетву да неће бити склапања мира док се не испуне његове одредбе. Мустафа Кемал именован је за председника Извршног одбора, који је био неки вид привремене валде. У току конгреса упућен је ултиматум којим се захтевала смена владе Дамад Ферид-паше због напада на делегате. Да би приморао султана Мехмеда VI Вахидедина³⁸⁸ на кооперацију и

³⁸⁵ Tsvetelina Tsvetkova, “Turkish national movement and Soviet Russia in Caucasus (1919–1922)”, *Journal of Balkan and Black Sea Studies*, Vol. 1, No. 1 (2018), 81.

³⁸⁶ Харолд Ц. Армстронг, *Кемал Паша (сиви вук)*, Народна Култура, Београд, 1938, 152–154; З. Томић, *нав. дело*, 75; Р. Мантран, *Историја Османског царства*, 773–774.

³⁸⁷ Kemal H. Karpat, “The Personality of Atatürk”, *The American Historical Review*, Vol. 90, No. 4 (Oct., 1985), 898.

³⁸⁸ Мехмед VI Вахидедин (1861–1926), последњи султан Османског царства, на власт је дошао после смрти Мехмеда V Решада 3. јула 1918. године и остао на трону

испуњење ултиматума, Мустафа Кемал је пресекао везу свих провинција у Анадолији са Цариградом и наредио да се њему доставља сав прикупљени порез.³⁸⁹

У Сивасу су проширене везе са Совјетском Русијом, која је послала посматрача Махмудова да би испитао могућности даље сарадње са Кемаловим покретом. Чак је совјетски комесар за спољне послове Георгиј Чичерин (Георгий Васильевич Чичерин) 13. септембра упутио „адресу за турске раднике и сељаци“, у којој је истакао да Русија одустаје од свих тајних уговора склопљених у току рата и да се из Москве више неће захтевати уступање Цариграда. Осим тога, пружена је подршка целокупној борби покрета са ослобођење Турске.³⁹⁰ Пошто је постигнут

до почетка новембра 1922. године. Човек који је имао извесних психолошких проблема, јер је живео у страху да ће неко извршити атентат на њега и убити га. Остао је упамћен по томе што се врло мало питао за државна питања, јер су одлуке углавном доносили страни представници у Турској. Његова владавина обележена је бројним недаћама по државне интересе. Пре свега, Турска је доживела пораз на јесен 1918. године, а савезничке снаге заузеле су Сирију, Јерменију, Палестину, Киликију, а касније су ушле и у Цариград. Као реакција на ове догађаје избила је побуна Мустафе Кемала чији се покрет противио оваквој реалности. Након избора за Османски парламент крајем 1919. године, велики део посланика био је из редова националиста. Пошто је Мехмед VI усвојио захтеве Савезника за сменом министра војног, избила је реакција посланика који су убрзо изгласали „Национални пакт“ који је говорио о недељивости турских територија. Савезничке снаге су 16. марта 1920. окупирале Цариград. Мустафа Кемал је у Анкари изгласао одлуке задњег заседања Османског Парламента и формирао Велику народну скупштину Турске (ВНСТ). Мехмед VI је послао армију да угуши покрет, али је она поражена. Његова влада признала је уговор из Севра који је распарчао турске националне територије, што је оштро примљено у Анкари и код становништва. Када је рат у Малој Азији окончан у току августа и септембра 1922. године, трупе Мустафе Кемала ушле су у Цариград. ВНСТ у Анкари је почетком новембра изгласала укидање султаната, па је Мехмед VI морао да 17. новембра напусти град на британском броду. Прво је отпутовао на Малту, а затим у Сан Ремо. Умире 1926. године. (Željko Fajfrić, *Turski sultani*, Taberankl, Sremska Mitrovica, 2012, 347–351.)

³⁸⁹ Х. Џ. Армстронг, *Кемал Паша (сиви вук)*, 154–155.

³⁹⁰ Mikchail C. Meyer, “Russian-Turkish relations in the 1920s and 1930s”, *Insight Turkey*, Vol. 4, No. 2 (April–June 2002), 125–126.

неки вид сагласности, Турци су послали Нури-пашу у Баку, да би он уговорио материјалну и финансијску помоћ од стране азербејџанске владе, која се налазила у блиским везама са комунистичким покретом. Пошто су у Бакуу страховали да би овакав вид сарадње могао да изазове реакцију Британије, покушај Турака је пропао.³⁹¹

Кемалове снаге почеле су да спроводе оштре мере ка представницима султановог режима, вршећи бројна хапшења у унутрашњости. Притисци на владу због немира постали су велики, па је султан крајем септембра морао да обори кабинет Дамад Ферид-паше. Мандат за састав нове владе уручен је Али Риза-паши, који је ступио на дужност великог везира 2. октобра. Врло брзо је успостављена веза Цариграда са Мустафом Кемалом, који је захтевао престанак свих активности султанове владе против његовог покрета и признавање права привременој влади да узме учешћа у политичком животу. Договор владе и кемалиста ометала је делатност полиције. Нови министар унутрашњих дела Дамад Мехмед Шериф-паша поново је наредио репресивне мере у унутрашњости што је довело до бројних нових сукоба и неприлика. Упркос томе, договорен је састанак на коме ће се преговарати о будућности Турске. Обе стране послале су по три делегата у Амисију. Приликом заседања од 20. до 22. октобра одлучено је да ће се поштовати установа султана и целовитост турских територија. Наглашено је да турска делегација у Паризу не може доносити одлуке и именовати представнике без консултација са покретом Мустафе Кемала. Договорено је да се заседање следећег Парламента не одржи у Цариграду, због присуства савезничких трупа.³⁹² Султан Мехмед VI је након овога расписао изборе за нову турску скупштину. Велики утицај на понашање Савезника у току избора, посебно Енглеза, имало је одржавање муслиманског конгреса у Делхију 23. новембра, на коме су индијски муслимани захтевали опстанак султана у Цариграду и задржавање његовог суверенитета над Меком и Медином. Ако Британија не буде испунила ове захтеве, индијски муслимани су нагласили да ће започети бојкот њене робе. Ове објаве оставиле су

³⁹¹ Т. Tsvetkova, *Turkish national movement and Soviet Russia in Caucasus (1919–1922)*, 81–82.

³⁹² З. С. Томоћ, *нав. дело*, 79–83.

велики утицај на политику владе у Лондону, која је од тог тренутка ублажила ставове ка уступању Цариграда Грчкој.³⁹³

Бурни догађаји у Турској и напета атмосфера узнемирили су савезничке снаге у Цариграду. Тамошњи југословенски делегат Радимир Шапоњић³⁹⁴ је 24. децембра 1919. године послао кратак извештај да Британија и Француска постављају по граду своју жандармерију и полицијске органе. Он је нагласио да су у граду пристигли и страни чиновници из администрације, за које локално турско становништво верује да ће добити мандат да контролишу Турску. Делегат је скренуо пажњу влади у Београду да се поведе већа брига за положај држављана Краљевине СХС у Турској.³⁹⁵ Истог дана у Турској су завршени парламентарни избори, после кампање која је трајала више од два месеца. Шапоњић није био у могућности да сазна тачан број посланика који ће учествовати у раду Парламента. Што се тиче исхода избора, на њима су победу однели националисти, а већи део је припадао присталицама „Покрета за Уједињење и Напредак”. Према речима

³⁹³ Е. Беј, *Алах је велики*, 191, 213.

³⁹⁴ Радомир Шапоњић, делегат српске владе и Владе Краљевине СХС у Цариграду. Како наводи колега Срђан Мићић, Шапоњић се усавршавао за питања Балкана при Министарству иностраних дела Краљевине Србије. Након Великог рата нашао се на положају делегата у Цариграду. Интересантна је информација о лошем положају делегата Шапоњића приликом ступања на дужност, јер је јануара 1920. године морао да спава на сандуку зато што није имао свој кревет. На том положају се задржава до почетка августа 1922. године када је премештен на место генералног конзула у Букурешту. Ту је лета 1923. године ухваћен у малверзацијама око визирања пасоша за улазак страних држављана у Краљевину СХС, због чега је 26. августа пензионисан. Касније је поново враћен у дипломатску службу. У току 1929. године био је шеф делегације током рада југословенско-бугарске комисије која је регулисала питања безбедности границе. Занимљива је информација да је 5. децембра 1929. године доживео два мождана удара и преминуо исте вечери, после великог губитка на коцки у Унион клубу у Софији. (С. Мићић, *Од бирократије до дипломатије*, 167, 277, 322, 354.)

³⁹⁵ АЈ, Посланство краљевине Југославије у Истанбулу, Анкари (370), број фасцикле 1, архивска јединица 1 (Турска, 1919), стр. 7, поверљиво број 1730 од 24. децембра 1919. године, извештај делегата, *Шапоњић МИД-у*. У даљем тексту: АЈ-370-1-1-1...

Шапоњића, јаку агитацију развила је странка „L’union nationale” (националисти), која је преко официра прогонила готово све друге политичке странке, а посебно партију „L’entente liberale”. Нови сазив Парламента требао се састати у току јануара 1920. године. Учешће становништва на изборима било је половично јер су се хришћани уздржали гласања, осим у пределима које је контролисала „народна војска” која их је приморавала да гласају. Подељеност око учешћа осетила се и код Јевреја који су живели у граду, па су једни гласали а други били изразито против. Делегат је набавио и податак да су на изборима учествовала свега два османска гласила. Због победе националиста савезничке власти су изражавале незадовољство, а новом скупштином није могла да буде задовољна ни влада у Цариграду. Шапоњић је сазнао да су Савезници тражили распуштање новоизабраног сазива и расписивање нових избора после склапања мира са Турском.³⁹⁶

Убрзо након избора, Кемалова влада се 27. децембра трајно преселила из Сиваса у Анкару (Ангору), малу варошицу у центру Анадолије. Наредног дана је Мустафа Кемал у обраћању градским високим чиновницима говорио о потреби повратка територија које је контролисала Османска империја пре склапања примирја у Мудросу, што је било од изузетне важности за даљи развој догађаја. Он је од почетка јануара 1920. године почео да се састаје у Анкари са посланицима изабраним на изборима, да би извршио утицај на њих како би они прихватили одлуке донесене на претходним конгресима.³⁹⁷ Нови турски парламент састао се 12. јануара 1920. године у Цариграду и отворен је престолом беседом султана Мехмеда VI. Како је већина посланика припадала националистима, нова скупштина није показивала намеру да ближе сарађује са Савезницима и султаном. У одсуству вође покрета, Реуф-беј преузео је вођство над њеним радом и одбијао све иницијативе западних држава. Савезници су тражили смену министра војног у тек изгласаној влади, а кад је султан прихватио захтев настала је ерупција незадовољства међу посланицима. У знак реакције они су

³⁹⁶ АЈ-370-1-1-7 пов. бр. 1730 од 24. децембра 1919. године, извештај делегата, *Шапоњић МИД-у*.

³⁹⁷ Ruben Safrastyan, “Preparation of the Kemalists for the war against Armenia in 1920”, *Sciences of Europe*, No. 103 (2022), 64.

28. јануара 1920. године изгласали „Национални пакт” истовестан са одлукама конгреса у Сивасу и Ерзеруму. Дешавања су оставила горак утисак код Савезника.³⁹⁸

Војни делегат Краљевине СХС у Атини састао се крајем јануара са генералом Леонидасом Параскевопулосом, главнокомандујућим грчке војске, који се управо вратио из Смирне због доласка Венизелоса у хеленску престоницу. Током разговора, Параскевопулос је изјавио да Савезници не могу да се договоре у Паризу због сукоба њихових интереса који не брину за мале народе. Упозорио је да Мустафа Кемал организује јаку војску, која по његовим проценама броји око 30.000 људи и да јој приступају војници из регуларне армије. Њега је плашала забрана Савезника његовој војсци да напада снаге Мустафе Кемала, у тренутку када поседује довољне ресурсе за такав подухват. Уз то, бринула га је и делатност Бугара у Тракији и Италијана у Малој Азији, који са Грцима имају споразум о деловању на овом простору, али који се на све начине труде да учине сметње. Параскевопулос је сматрао да би Савезници требали да Грчкој дају Цариград и након тога реше питање Турске, а у случају да тако не буде предвиђао је избијање новог рата у наредним годинама.³⁹⁹ Генерал се управо вратио са Конференције војних и политичких званичника на острву Хиосу. Ту су он, Венизелос, Аристеидис Стергијадис (Aristeidis Stergiadis), грчки Високи комесар у Смирни и други генерали, одлучили да појачају војне снаге у региону Смирне. Већ крајем фебруара грчки Генералштаб је премештен у овај град, а Параскевопулос је убрзо преузео команду над јединицама. Њихове трупе наставиле су да се гомилају на пролеће 1920. године и достигле су до краја маја бројку од скоро 100.000 људи, што је неповољно примљено у Анкари.⁴⁰⁰

Нове напетости јавиле су се током фебруара, јер су почетком месеца Кемалове снаге протерале француски гарнизон из Мараша, а убрзо након тога дошло је до великог покоља Јермена у Цариграду. Недуго

³⁹⁸ Х. Џ. Армстронг, *Кемал Паша (сиви вук)*, 158–159; Е. Беј, *нав. дело*, 213; Р. Мантран, *Историја Османског царства*, 774–775.

³⁹⁹ АЈ-370-1-2-12 пов. бр. 1455 од 11. фебруара 1920. године, извештај војног делегата из Атине, *МИД Шапоњићу*.

⁴⁰⁰ Е. Ј. Erickson, *Turkish War of independence, A Military History, 1919–1923*, 62–63.

затим, један кемалистички одред напао је савезничке бараке код Галипоља у којима се складиштила муниција и наоружање. Било је јасно да ће доћи до ескалације. Керзон је 24. фебруара предлагао Венизелосу да је потребно одржати *status quo*, упркос инциденту. У британској војној и политичкој елити нису сви следили овакав став, посебно кругови око Ратног кабинета, који су влади Лојда Џорџа поднели меморандум којим траже војну акцију против Турске.⁴⁰¹

Изгледа је управо од ових кругова око Ратног кабинета изречена наредба о слању флоте у регион Босфора, Дарданела и Црног мора, која је вршила демонстрацију силе. Шапоњић је о овим догађајима јавио влади у Београду, наглашавајући да су поред присуства флоте у Мраморном мору у Цариград искрцане и британске копнене снаге јачине више хиљада војника, које су извршиле марширање кроз град.⁴⁰² У Лондону су се одлучили за ригорозније мере. Тамо је Високи савет Антанте, приликом формулисања нацрта мировног уговора са Турском, одлучио крајем фебруара да се Цариград изузме из састава Турске. Британске снаге, предвођене генералом Џорџом Милном (George Milne),⁴⁰³ извршиле су 16. марта 1920. године окупацију Цариграда. Заузето је Министарство рата и уведене су ванредне мере у граду.

⁴⁰¹ E. Daleziou, *Britain and the Greek-Turkish war and settlement of 1919–1923: the pursuit of security by “proxy” in Western Asia Minor*, 122–125; A. L. Macfie, *The making of the treaty of Sevres*, 237–238.

⁴⁰² АЈ-370-1, архивска јединица 2 (Турска, 1920), лист 11, пов. бр. 43 од 24. марта 1920. године, телеграм, *Шапоњић МИД-у*. У даљем тексту: АЈ-370-1-2...

⁴⁰³ Џорџ Милн (1866–1948), британски генерал. Након завршене Краљевске академије у Волвичу, као нижи официр био на разним положајима од Малте до Египта. Учествовао у Другом бурском рату (1899–1902). У току Првог светског рата командовао дивизијом у оквиру Експедиционог корпуса који је деловао на Западном фронту. Крајем 1915. пребачен на Солунски фронт, а већ маја 1916. године постаје командант британских снага. Крај рата дочекао на том положају и заједно са осталим савезничким снагама учествовао у пробоју фронта на јесен 1918. године. Командовао снагама које су 16. марта 1920. године окупирале Цариград. До септембра 1920. године био на месту команданта британских снага у Црном мору. Од 1926. до 1933. био начелник Генералштаба. Током Другог светског рата командовао сектором који се бавио оглашавањем о ваздушним опасностима. Умро 1948. године.

Парламент изабран на изборима крајем 1919. године је распуштен, а део посланика је интерниран на Малту, док је део пуштен на слободу. Остатак посланика који нису интернирани успео је да стигне до Мустафе Кемала и прикључи се његовом покрету за ослобођење. Шапоњић је истог дана јавио о новонасталим дешавањима у вези са окупацијом и новим мерама у граду.⁴⁰⁴

Савезничка демонстрација силе веома лоше је деловала на представнике Кемаловог покрета у бившем сазиву скупштине, који су након тога отишли у Анкару где је сазвана Велика народна скупштина Турске (ВНСТ), коју је сачињавало скоро четири стотине делегата. Она је 1. априла донела нови турски устав којим се није предвиђало укидање установе султана, али су донесене и одлуке против владе у Цариграду. Покренута је иницијатива за стварање војних јединица владе у Анкари, које су требале да воде борбу до потпуног ослобођења земље. Мустафа Кемал је проглашен председником ВНСТ, владе која је том приликом формирана и командантом војних јединица. На заседању 23. априла поново су озваничене одредбе „Националног пакта” који је гарантовао територијалну целовитост Турске. Тражило се уступање извршне и законодавне власти од султанове владе, а Анкара је проглашена за престоницу Кемаловог покрета.⁴⁰⁵

Висока порта реаговала је оштро. У међувремену, 5. априла формирана је нова влада Дамад Ферид-паше која је гајила блиске односе са силама Антанте. Током разговора великог везира са британским високим комесаром адмиралом Џоном де Робекком (John de Robeck), одлучено је покретање војне акције против Кемаловог покрета. Одлука је спроведена кроз неколико дана. У току скупштинских заседања у Анкари, од стране владе у Цариграду 18. априла донесена је одлука о формирању султанове војске („војске калифата”) која ће водити борбу против „побуњеника”. Да би се придобиле масе муслиманског становништва, шејх-ул-ислам Абдулах ефендија објавио је фетву којом

⁴⁰⁴ АЈ-370-1-2-10 пов. бр. 29 од 16. марта 1920. године, телеграм, *Шапоњић МИД-у*; В. П. Потемкин, *Историја дипломатије III*, 89–91; Р. Мантран, *Историја Османског царства*, 774–775.

⁴⁰⁵ М. Кампанини, *Историја Средњег истока 1798–2006*, 77–78; Р. Мантран, *Историја Османског царства*, 774–775.

је екскомуницирао из ислама све присталице владе у Анкари. Муфтија у Анкари одговорио је контра-фетвом, која је имала подршку још 53 исламска свештеника широм Мале Азије. Овакви поступци говорили су о коначном разлазу и престанку било какве могућности да се сукоб реши мирним путем.⁴⁰⁶

У то време цариградска влада послала је трупе са задатком да поразе снаге Мустафе Кемала у Малој Азији. Шапоњић је из Цариграда јавио 25. априла да борбе владиних снага и кемалиста још увек трају и да су се до тада одвијале у корист ових последњих. Због ових сукоба, Савезници су били принуђени да евакуишу Адану. Морнари пореклом са територије Краљевине СХС рекли су Шапоњићу да је француска флота бомбардовала турску обалу између Александрије и Мерсине.⁴⁰⁷

Султанове снаге под командом Сулејман Шефик-паше и Субхи-паше су у току маја 1920. године продирале у унутрашњост Мале Азије, наилазећи на мали отпор и освајајући места на која су наилазиле без тешкоћа. У почетку је војска имала велику подршку локалног становништва. Међутим, кад су у Малу Азију почеле да стижу вести које су доносили локални политичари након повратка из Цариграда, да султан Мехмед VI и његова влада сарађују са Антантом, становништво и војска су потпуно променили однос према Анкари. Уместо гоњења „побуњеника” велики део султанових трупа приступио је покрету Мустафе Кемала, чиме је он стекао додатну снагу. Но ипак, савезничке силе и Висока порта настављали су да ометају функционисање националистичког покрета изазивањем монархистичких побуна широм Анадолије (највише у западном и централном делу), које су трајале до почетка 1921. године.⁴⁰⁸

⁴⁰⁶ Odile Moreau-Richard, “Difficile sortie de guerre: de l’Empire Ottoman a l’emergence de la jeune Republique de Turquie (1918–1924)”, *Relations internationales*, Le Moyen-Orient dans les relations internationales, No. 171, (Automne 2017), 48–50.

⁴⁰⁷ АЈ-370-1-2-26 пов. бр од 25. априла 1920. године, извештај делегата, *Шапоњић МИД-у*.

⁴⁰⁸ З. С. Томић, *нав. дело*, 95–97; Р. Мантран, *Историја Османског царства*, 774–776.

4. КОНФЕРЕНЦИЈЕ У САН РЕМУ И СПА 1920. ГОДИНЕ

На територије Блиског истока, које је контролисала Османска империја пре почетка рата, на лето 1919. године са конференције мира у Паризу послата је америчка Кинг-Крејнова комисија,⁴⁰⁹ са задатком да поднесе извештај о ситуацији на терену. Проучавање је трајало око два месеца, па је комисија 28. августа поднела извештај америчкој делегацији, којим је предложила формирање посебне државе у околини Цариграда под мандатом САД. Целокупну администрацију државе требало би да надгледа Друштво народа, а њена територија захватала би западну и источну обалу Босфора и Дарданела. Кинг-Крејнова комисија предлагала је потпуно отварање регије за транспорт бордова и рушење свих утврђења на њеним обалама. Ови предлози нису наишли на одобравање делегата Британије и Француске, које нису желеле да на овакав начин реше питања на Блиском истоку, због тежње да остваре концепције које ће највише одговарати њиховим интересима.⁴¹⁰

Упркос сукобу интереса и разним акцијама које су водиле ка новим конфронтацијама, британска и француска политичка елита схватале су да ће најбоље бити ако се спроведе њихов међусобни договор. Југословенски отправник послова у Лондону Којић, 2. децембра јавио је да британски политички кругови из више разлога верују да ће убрзо доћи до закључења мира са Турском. Они су истакли да ће после склапања уговора знатно порасти утицај Британије на Блиском истоку

⁴⁰⁹ Комисија је добила назив према двојици шефова. Први је био Чарлс Ричард Крејн (Charles Richard Crane, 1858–1939), амерички дипломата и експерт за Блиски исток, који је у међуратном периоду важио за једног од највећих подржавалаца Арапских ставова у Америци. То је свакако утицало да комисија донесе закључке који су посебно сметали интересима Француске и Циониста, јер су они говорили да Француска не би требало да буде присутна на Леванту, као ни утицај Јевреја у Палестини. Други шеф комисије био је Хенри Черчил Кинг (Herny Churchill King, 1858–1934), теолог, филозоф и председник приватног Оберлин колеџа у Охају, САД.

⁴¹⁰ H. N. Howard, *United States and Turkey: American Policy in the Straits question (1914–1963)*, 230–231; F. W. Brecher, "Charles R. Crane's Crusade for the Arabs, 1919–1939", *Middle Eastern Studies*, Vol. 24, No. 1 (1988), 42–43.

и да ће уговор сигурно допринети стишавању ситуације у Египту. Њихов утисак био је да ће се у Британији лакше примити и говорити о ситуацији у Сирији, него у Француској, јер то питање сматрају осетљивим по њихове интересе.⁴¹¹

У Паризу су с подозрењем гледали на блиске везе цариградске владе и Лондона па је наложено Жоржу Пикоу, француском комесару у Сирији, да ступи у контакт са Мустафом Кемалом. Састанак се догодио 5. и 6. децембра у Сивасу, а вођа анадолских Турака показивао је спремност да прихвати економски утицај Француске у Турској. Сличан став исказао је према могућности да САД добију економске повластице, али је велико противљење исказао према намерама Британије. Преговори су се сломили око питања Киликије, јер је Мустафа Кемал одбијао да призна Француској право на ову област, захтевајући француске гаранције за опстанак интегритета Османске империје пред претензијама Италије и Велике Британије.⁴¹²

Присуство Италијана и Грка у Малој Азији, побуна Мустафе Кемала и слаб положај владе у Цариграду, говорили су Савезницима да је потребно размотрити питања мировног уговора са Турском. Да би сачувала Турску од потпуне пропасти, због велике количине капитала и задужености код француских банака, Клемансоова влада је почела да се залаже за повлачење Грка из Смирне. Када је француски премијер саопштио нови став Лојду Џорџу, током њиховог сусрета 11. децембра у Лондону, британски државник није показивао никакву вољу да га прихвати. Уз то, Клемансо је захтевао и напуштање пројекта о стварању јерменске државе и гаранцију опстанка будуће турске државе на простору Мале Азије.⁴¹³ Лојд Џорџ је имао потпуно другачије гледиште. Сматрао је да треба постићи такав мировни уговор који би ставио Турке на колена, уклонио њихову власт са Босфора и Дарданела и свих области које нису насељене Турцима. Главни ослонац видео је у увећаној Грчкој под вођством Венизелоса која би помогла Британији да контролише

⁴¹¹ AJ-341-13-43 пов. бр. 1644 од 2. децембра 1919. године, шифровани телеграм, *Којућ МИД-у*.

⁴¹² P. C. Halmreich, *From Paris to Sevres*, 183.

⁴¹³ A. E. Montgomery, "The Making of the Treaty of Sevres of 10. august 1920", *The Historical Journal*, Vol. 15, No. 4 (1972), 775–776.

регију око Цариграда и цео простор источног Медитерана. Париз је морао да попусти. Средином децембра 1919. упућен је меморандум Филипа Бертелоа којим се предвиђало повлачење грчких, италијанских и француских претензија у Малој Азији, у замену за економске повластице и опозивање намере да се Јерменима гарантује држава. Ови захтеви значили су препуштање Турске економској контроли Француске, па је Британија одбила да их разматра. На преговорима одржаним крајем децембра у Лондону, Бертело и Керзон су договорили стварање независне државе на Босфору и Дарданелима, а Француска је пристала на стварање Јерменије. Договор је био кратког даха. Почетком 1920. године на седници Форин офиса кругови блиски Ратном кабинету и министарству за Индију, одбацили су Керзонов договор, па су се преговори нашли на почетку.⁴¹⁴

Међутим, вести о догађајима на конференцији у Лондону изазивали су опште негодовање у Турској против сила Антанте, као ударац против њене „независности и интегритета”. Италијански дипломата у Цариграду јављао је премијеру Нитију да се осећа нетрпељивост против савезничких сила, док је, с друге стране, примећен протест Јерменске патријаршије јер је пропао договор о стварању јерменске државе.⁴¹⁵ Оценио је као нарочито опасне мере којима ће Турској бити одузети делови Мраморног мора са Цариградом и Тракијом, као и регија око Смирне. Овакве одлуке могле су да изазову само будуће компликације на овом простору, оценио је италијански дипломата.⁴¹⁶

Почетком 1920. године остварена је сарадња између Краљевине СХС и Грчке, јер је Венизелос изгледа посредовао у тајном споразуму Београда и Рима по питању црногорске владе, која се тада налазила у Неију. По гласинама које су тада стигле до црногорских званичника, договорено је да се не дозволи изношење питање Црне горе на Конференцији мира.⁴¹⁷

⁴¹⁴ *Ibidem*, 777–778.

⁴¹⁵ ACS, Archivi di Famiglie, di persone e studi professionali, Nitti Francesco Saverio 1915–1926 (У даљем тексту: Нитијеве хартије), busta (кутија) 22, фасцикла 73 – Турска, док. б. б. од 10. марта 1920. године, *Орнесто Нитију*, стр. 1.

⁴¹⁶ Исто, стр. 2–4.

⁴¹⁷ Д. Живојиновић, *У потрази за империјом – Италија и Балкан почетком XX века*, 235–236.

Архивска грађа потврђује тезу о учесталој комуникацији Венизелоса и владе у Београду. Из Рима је 15. јануара југословенски посланик Војислав Антонијевић⁴¹⁸ доставио писмо Милошу Михајловићу, отправнику послова у Паризу, које је требало предати Венизелосу. У случају да он више није у престоници Француске, Антонијевић је замолио да се оно достави тамошњем грчком посланству.⁴¹⁹ Михајловић је 28. јануара писмо предао према упутству.⁴²⁰ У одговору достављеном два дана касније, грчко посланство је указало да је писмо достављено Венизелосу у Атини. О томе шта је била његова садржина или бар која су питања разматрана, нема података у изворима.⁴²¹

Војни делегат Краљевине СХС у Атини састао се крајем јануара са генералом Параскевопулосом, који се из Смирне вратио због доласка Венизелоса. Грчки генерал је саопштио да не верује да ће Савезници успети да брзо склопе договор о подели територија Турске, због њихових опречних интереса. Његово лично мишљење било је да би Цариград требало да припадне Грчкој, али га је плашила делатност Италије у Малој Азији, бугарских чета у Тракији и ширење покрета Мустафе Кемала у Анадолији.⁴²² Вероватно у циљу стављања Савезника пред свршен чин пред одлуке о расподели турских територија, али и због претњи од војске Мустафе Кемала, Грци су одлучили да делују на терену. Пре разговора са југословенским војним делегатом,

⁴¹⁸ Војислав Антонијевић (1874–1946) српски и југословенски дипломата. Налазио се на месту посланика у Риму од формирања Краљевине СХС до 1926. године. У том периоду учествовао у преговорима са италијанском владом око Ријеке и склапању споразума у Риму јануара 1924. године. После овог задужења постао југословенски посланик у Вашингтону.

⁴¹⁹ АЈ, Посланство Краљевине Југославије у Паризу (388), број фасцикле 10, архивска јединица 24, лист 1, пов. бр. 69 од 15. јануара 1920. године, телеграм, *Антонијевић Михајловићу*.

⁴²⁰ АЈ-388-10-24-2 пов. бр. 133 од 28. јануара 1920. године, телеграм, *Михајловић Антонијевићу*. Садржај писма није сачуван у архиви посланства у Паризу, па можемо само претпоставити његов садржај.

⁴²¹ АЈ-388-10-24-3 пов. бр. 373 од 30. јануара 1920. године, документ писан француским језиком „одговор грчког посланства у Атини”.

⁴²² АЈ-370-1-2-12 пов. бр. 1455 од 11. фебруара 1920. године, извештај војног делегата из Атине, *МИД Шапоњићу*.

Параскевопулос се вратио са Конференције у Хиосу где су Грци на састанку високих војних и политичких званичника одлучили да наставе са гомилањем трупа у Смирни. Тамо је у току фебруара премештен Генералштаб, а број војника нарастао је до краја маја 1920. године на нешто испод 100.000, што је лоше примљено у Анкари.⁴²³

После ступања на снагу Версајског уговора 10. јануара 1920. године, у Паризу је распуштена Конференција мира. Бројна нерешена питања навела су силе Антанте да успоставе разне комисије (за репарације, разоружање Немачке, пловидбу Дунавом, Рајном и друге) и да оформе тело састављено од амбасадора Велике Британије, Француске, Италије и Јапана које ће решавати остала спорна питања. Тело је понело назив Конференција амбасадора и пред њиме су се нашла питања мандата и колонија, као и склапања мира са Турском. Амерички амбасадор у Паризу присуствовао је седницама само у својству посматрача, јер је победа изолационистичке струје у САД потпуно променила америчку политику према остатку света.⁴²⁴

Влада у Риму била је све незадовољнија развојем расправе међу великим силама о подели територија Мале Азије и Блиског истока. Она се плашила реакције јавног мњења, које је све више очекивало да ће на овом простору надокнадити територије које су изгубљене на обали Јадрана. У преписци дипломата са премијером Нитијем, све је јаснија била намера да се инсистира на примени одлука два тајна уговора, Лондонског и уговора у Сан Жан де Моријену.⁴²⁵ Зато је крајем фебруара Нити упозорио делегацију у Паризу да се мора деловати у складу са одбраном италијанских интереса у Анадолији.⁴²⁶ Чак је постојала нада да ће се можда грчке трупе повући из Мале Азије.⁴²⁷ Када се у Лондону састао Врховни савет сила Антанте, италијанска делегација је захтевала

⁴²³ E. J. Erickson, *Turkish War of independence, A Military History, 1919–1923*, 62–63.

⁴²⁴ В. П. Потемкин, *Историја дипломатије III*, 89–91.

⁴²⁵ ACS, Нитијеве хартије, Мала Азија, Париз, 20. фебруар 1920. године, телеграм бр. 315, *Шалоја Ди Мартину*.

⁴²⁶ Исто, Рим, 21. фебруар 1920. године, телеграм бр. 318, *Нити италијанској делегацији у Паризу*.

⁴²⁷ Исто, Константинопољ, 28. фебруар 1920. године, телеграм бр. 2688, *Мауса посланству у Лондону*.

решавање јадранског питања и признавање њених интереса у Малој Азији. У том тренутку није било могуће решити спор у Далмацији. Што се тиче расподела турских територија, Италија је била незадовољна јер су Британија и Француска преузеле под своју контролу велике области на Блиском истоку, што је изазвало негативну реакцију јавног мњења у земљи. Нити је зато указивао делегацији, да објасни осталим савезничким владама, да ће бити јако тешко оправдати даље захтеве за слањем нових војних контингената у Цариград, ако не буду спроведене одредбе тајних уговора који су гарантовали Италији присуство у регији. Упозорио је да се његова влада већ сусреће са незгодним питањима о овој теми од стране социјалистичких посланика у Парламенту.⁴²⁸

Од фебруара до априла 1920. Савезници су радили на формулисању одредаба мировног уговора са Турском и расподели територија. На конференцији Високог савета Антанте у Лондону 12. фебруара започет је рад на формулисању нацрта уговора. Британци су тражили издвајање арапских територија из састава Турске, интернационализацију Босфора и Дарданела, опстанак султана са ограниченим овлашћењима и смањење обима турске војске. Венизелос је захтевао уступање региона око Смирне, на тај начин што би се касније плебисцитом потврдило припајање Грчкој. Захтев су прихватили Британци, али је он изазвао оштро противљење француских и италијанских делегата. Поред тога, Кемалове националне снаге протерале су почетком фебруара француски гарнизон из Мараша, док је у Цариграду извршен велики покољ над Јерменима, што је оставило мучан утисак на савезничке силе. Већ крајем месеца Високи савет је одлучио да се Цариград и Киликија изузму из састава Турске.⁴²⁹ Британски министар иностраних дела Керзон предложио је 12. марта да САД добију право мандата над новом државом Јерменијом, која је требало да се оснује према савезничком плану. Због напетости, инцидентата и одлука Високог савета, савезничке државе су извршиле окупацију Цариграда. Британски генерал Милн је 16. марта ставио град под своју контролу, а новоизабрана турска скупштина била је распуштена. Део посланика је интерниран на Малту, а део је пуштен на слободу.⁴³⁰

⁴²⁸ Исто, Рим, 14. март 1921. године, шифровани телеграм бр. 5841, *Humi амбасади у Лондону*.

⁴²⁹ A. L. Macfie, The making of the treaty of Sevres, 236–238; E. J. Erickson, *Turkish War of independence, A Military History, 1919–1923*, 56–57.

Међутим, када је амерички Сенат 19. марта одбио да ратификује мир из Версаја, остале силе Антанте одлучиле су да саме одреде будућност територија Турске, без мешања из САД. Баш тог дана, италијански посланик у Лондону маркиз Империјали реаговао је на гласине у међународној јавности да је између Британије и Грчке постигнут споразум о заједничком деловању у расподели турских територија. Хардинг се бранио да су вести нетачне. Онда је Империјали покренуо питање положаја и власништва над Сионском Горницом у Јерусалиму,⁴³¹ које је интересовало владу у Риму, али пре свега Католичку цркву и Ватикан. Пошто није могао одмах да одговори, Хардинг је упозорио да предаја овог места може изазвати озбиљну реакцију муслимана и Јевреја.⁴³² Међутим, када су сви ови наводи стигли до јавности у Турској, изазвали су осуду ка савезничким државама. Док су текли преговори око територија и зона утицаја, савезнички високи комесари обавестили су своје владе да мировни уговор, на начин како се он перципира у преговорима, значи наставак рата са Турском, ново страдање хришћанског становништва и захтева транспорт нових 300.000 војника на Босфор и шири простор Блиског истока.⁴³³

Као и већина осталих држава тог доба, и Краљевина СХС је повољно гледала на уклањање Турске са Балкана. Сматрала је да тиме нестаје још једна претња за њену безбедност, због могућег удруживања Бугарске и Турске са Италијом. Та сарадња лоше би деловала на претензије ка Јадрану и Албанији, као и на одржавање југословенске власти у Македонији, због великог утицаја Турске на ова подручја. Зато влада у Београду није уложила никакве протесте против захтева Грчке за уступањем области Тракије, јер се тиме територијално одвајала Бугарска од Турске. Краљевина СХС је с подозрењем гледала на помоћ

⁴³⁰ AJ-370-1-2-10 пов. бр. 29 од 16. марта 1920. године, телеграм, *Шапоњић МИД*-у; В. П. Потемкин, *Историја дипломатије III*, 89-91.

⁴³¹ Место у Јерусалиму где је одржана Тајна вечера и кућа Светог Јована Богослова.

⁴³² В. П. Потемкин, *Историја дипломатије III*, 89–91; ACS, Нитијеве хартије, кутија 23, фасцикла 76-Левант (Levante Documenti 1920 apr. 9-mag. 5), Лондон, телеграм бр. 5924, 19. март 1920. године, *Шалоја Нитију*.

⁴³³ ACS, Нитијеве хартије, Мала Азија, Париз, 15. март 1920. године, телеграм бр. 5858, *Бонин Нитију*.

коју је влада у Софији слала Џаферу Тајару, вођи турске гериле у Тракији, и његовој сарадњи са генералом Протогеровим из ВМРО.⁴³⁴

Баш у то време, једна објава француског листа „*Revue des Balkans*” могла је да изазове озбиљну пометњу у међународној јавности, а посебно на Балкану. Наиме, лист је у крајем марта објавио чланак „Покушај тајног уговора између Бугарске и Италије против Југославије”,⁴³⁵ у коме је пренео наводни изглед телеграма који је бугарски премијер Александар Стамболијски⁴³⁶ 23. јануара послао италијанском премијеру Нитију. Према овој висти, он је објаснио да су симпатије бугарског народа у јадранском спору на страни Италије и да зато влада у Софији предлаже „формално приближавање, на дефинисаним основама и са великим обавезама”. Та сарадња требало је да доведе до „озбиљних промена у аранжманима направљеним у Версају и Неију”, а на штету југословенске државе.⁴³⁷ Италијански

⁴³⁴ Desanka Todorović, „Stav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca prema mirovnom ugovoru sa Turskom u Sevru 1920. godine”, *Istorija XX veka*, Zbornik radova XI (1970), 238, 247–250. У даљем тексту: D. Todorović, *Stav Kraljevine SHS prema miru u Sevru...*

⁴³⁵ “Tentative de Traite secret entre la Bulgarie et l’Italie contre la Yougoslavie”.

⁴³⁶ Александар Стамболијски (1879–1923), бугарски политичар, новинар и државник. Председник Земљорадничке странке (Бугарског земљорадничког народног савеза). Потписао мировни уговор у Неију 1919. године, што је изазвало огроман револт код појединих кругова у Бугарској. Познат по томе што се залагао за блиске односе са Краљевином СХС. Током посете Београду почетком новембра 1922. године предложио краљу Александру стварање велике југословенске државе у коју би ушла и Бугарска. Чак је једном приликом у бугарском парламенту изјавио „Ја сам Југословен”. Допринео је потписивању споразума у Нишу 1923. године којима су решена погранична питања која су оптерећивала односе са Краљевином СХС. Војна лига, ВМРО и поједине опозиционе странке организовале су пуч 9. јуна 1923. године против његове владе. Стамболијски је убијен на бруталан начин у родном селу Славовица 14. јуна, тако што су му одсекли руку којом је потписао мировни уговор са савезницима и Нишки споразум.

⁴³⁷ ACS, Нитијеве хартије, кутија 23, фасцикла 77-Бугарска, без датума, чланак часописа “*Revue des Balkans*”, pp. 68–70; Вест је пренео и италијански лист „*Il Messaggero*” 30. марта 1920. године. (Исто, „*Il Messaggero*”, 30 Marzo 1920.) Наводно је Симеон Радев, бивши бугарски посланик у Берну, започео

посланик у Паризу гроф Лелио Бонин Лонгар (Count Lelio Bonin-Longare) одмах је упозорио Нитија да постоји разлог да се верује да је чланак резултат одмазде југословенске кампање због писања италијанске штампе о савезу између Београда и Париза.⁴³⁸ Пошто је одбацио тачност навода, Нити је 31. марта од дипломата у иностранству захтевао да истраже од кога је гласина потекла и с којим циљем. Али оно што је био посебно интересантно јесте Нитијев захтев да се учини деманти који ће бити објављен на одговарајући начин за Бугарску. Што се тиче Краљевине СХС, тражио је да дипломата у Београду испита да ли је ово почетак кампање у штампи или реакција јавности на вест.⁴³⁹ Истог дана упутио је деманти преко италијанске агенције Стефани.⁴⁴⁰

Како је целокупна јавност и влада била заузета наставком преговора са Римом о Јадранском питању, наводи су у почетку прошли неопажено у Краљевини СХС.⁴⁴¹ Италијански посланик у Београду Виченцо

разговоре о савезу крајем 1919. године са неким човеком блиским италијанској влади. Иако су ови разговори пропали, лист је изнео да су се контакти наставили с циљем стварања тајног савеза између Рима и Софије. Интересантно је да је лист „Revue des Balkans” пренео и број телеграма 546 који је Стамболијски послао Нитију 23. јануара, што је уливало још више поверења у истинитост тврдњи.

⁴³⁸ ACS, Нитијеве хартије, ф. 77, Париз, телеграм бр. 6034, 30. март 1920. године, *Бонин Нитију*. Бонин Лонгар је саветовао да се одмах упути деманти вести. С друге стране, посланик у Лондону, маркиз Гуљелмо Имperiјали упозоравао је Нитија да ниједан британски лист није пренео вест о могућем савезу Бугарске и Италије, па би његов евентуални деманти само „послужио за њено ширење”. Ако би се информација пак појавила, он је био спреман да реагује. (Исто, Лондон, телеграм бр. 6041, 31. март 1920. године, *Имperiјали Нитију*.)

⁴³⁹ Исто, Рим, шифровани телеграм бр. 6041, 31. март 1920. године, *Нити дипломатама у иностранству (Вашингтон, Лондон, Београд, Софија)*.

⁴⁴⁰ Исто, Рим, шифровани телеграм бр. 6050, 31. март 1920. године, *Нити делегацији у Паризу*.

⁴⁴¹ „Нови преговори”, *Политика*, 31. март 1920. године, стр. 2; А. Митровић, *Југославија на конференцији мира 1919–1920*, 273–281; Пашић се у то време вратио из Париза на седницу владе о јадранском питању. С друге стране, Нити је у италијанском парламенту одржао говор о спору са Краљевином СХС у Далмацији и расплету „источног питања”.

Галанти⁴⁴² обавестио је Нитија 1. априла да ниједан лист није пренео информацију о могућем савезу са Софијом. Претпостављао је да чланак француских новина „Revue des Balkans” јесте маневар југословенске штампе у иностранству.⁴⁴³ Ипак, након неколико дана „Политика” је објавила ову вест, па је Галанти морао да упути званичан деманти код Министарства спољних послова.⁴⁴⁴

Међутим, оно што је јавио Риму дипломата из Софије Алиоти (Carlo Alberto Aliotti) потпуно је мењало поглед на инцидент. Наиме, он је упознао Нитија 6. априла да је француски лист „грчки пропагандни орган који води антибугарску кампању, нарочито против Стамболијског”. Алиоти је упозоравао да је ово „маневар грчке политике” која има за циљ да изазове неповерење Француске према Италији и Бугарској, јер се у Паризу појавила струја у политичком животу која је намеравала да се приближи Софији. Но ипак, треба имати у виду да је Алиоти ове податке добио у бугарском министарству спољних послова, које је такође учинило деманти поводом наводног телеграма Стамболијског. Бугарска влада се у то време снажно трудила да добије енокомски излазак на Егејско море па не треба да чуде овакве оптужбе на рачун Грчке.⁴⁴⁵ Нити је 8. априла јавио Галантију у Београд да према вестима које је он добио од дипломате из Софије, није било писма које је њему упутио Стамболијски.⁴⁴⁶ Посланик је одговорио два дана касније, да су његов деманти пренеле све југословенске новине, али да није било никаквих бучнијих коментара.⁴⁴⁷

⁴⁴² Виченцо Галанти, у току рата вршио дужност отправника послова код српске владе на Крфу. На истом положају остаје у Београду након формирања Краљевине СХС, где је од 1919. до 1920. године вршио дужност италијанског посланика.

⁴⁴³ ACS, Нитијеве хартије, ф. 77, Београд, телеграм бр. 6090, 1. април 1920. године, *Галанти Нитију*.

⁴⁴⁴ Исто, Београд, шифровани телеграм бр. 6253, 6. април 1920. године, *Исти истом*.

⁴⁴⁵ Исто, Софија, телеграм бр. 6260, 6. април 1920. године, *Алиоти Нитију*.

⁴⁴⁶ Исто, шифровани телеграм бр. 6041, 8. април 1920, *Нити посланству у Београду (Галантију)*. У овом документу не стоји одакле је он достављен посланству у Београду, али је логична претпоставка да је то урађено из Рима.

⁴⁴⁷ Исто, Београд, телеграм бр. 6340, 10. април 1920. године, *Галанти Нитију*.

На пролеће 1920. године чак је дошло до контаката југословенских и хеленских пограничних војних власти због спречавања деловања Цафера Тајара и ВМРО. Средином априла Генерал Параскевопулос поново је посетио војног делегата Краљевине СХС у Атини и поменуо му важност сарадње против бугарских и турских комита, као и да ће престати пропаганда свих удружења у Грчкој која траже припајање Битоља и Дојрана. Југословенска страна ангажовала је четничке одреде Јована Бабунског у Македонији, док је грчка војска у Солуну створила посебну команду за спречавање упада бугарских комита. Сарадња је остварена и на дипломатском плану, уручивањем заједничког протеста Савезницима због деловања чета. Зато су силе Антанте 21. априла упутиле протестну ноту Софији да би она обуставила транспорт оружја комитама у Тракији. Док је чекала одлуке са Конференције у Сан Рему, влада у Атини почела је да концентрише трупе ка овим областима. Око 500 грчких четника послато је ка граници са Краљевином СХС, а у Тракији читава Девета дивизија која је мобилисана тих дана. У Скопљу је команда југословенске Треће армијске области наложила Вардарској дивизији да групише трупе на југу Македоније, с циљем да оне спрече везе Цафера Тајара са Албанијом и онемогуће субверзивну делатност против позиција Грчке и Краљевине СХС на целокупном простору.⁴⁴⁸

Кад је реч о питању Кастелорица, стратешки важне тачке у Источном Медитерану недалеко од Родоса, коју је Италија желела за себе, влада у Риму покушала је да утиче на остале савезничке државе да би оне вршиле притисак на Грчку и Венизелоса ради напуштања захтева за припајањем острва. На пријему у Форин офису 23. марта, Империјали и Виторио Шалоја, нови министар спољних послова и шеф делегације у Паризу који је заменио Титонија крајем новембра 1919. године, захтевали су од Керзона и Лојда Џорџа да придобију Венизелоса да одустане од захтева за Кастелорицом. Керзон је обећао да ће деловати у том смеру, док је италијанска делегација тражила да се у одредбе нацрта мировног уговора унесе члан који ће јој гарантовати право на острво.⁴⁴⁹ Поред Атине, требало је извршити притисак и на владу у Паризу, јер је

⁴⁴⁸ D. Todorović, *Stav Kraljevine SHS prema miru u Sevru*, 249–253.

⁴⁴⁹ ACS, Нитијеве хартије, Мала Азија, Лондон, 23. март 1920. године, телеграм бр. 5960, *Шалоја Нитију*; Д. Живојиновић, *У потрази за империјом, Италија и Балкан почетком XX века*, 234.

Француска држала под окупацијом Кастелорицо⁴⁵⁰ од децембра 1915. године. Међутим, у Риму су веровали да ће то бити лакши део посла, јер им је француски министар спољних послова Пишон гарантовао поштовање италијанских претензија у региону и ка Кастелорицу још у току 1919. године.⁴⁵¹

Што се тиче италијанске окупационе области у Малој Азији, за разлику од политике ранијих влада које су појачавале војно присуство, Нитијева влада је крајем марта 1920. године одлучила да знатно смањи број војника на око 2.000 људи. Према владиној одлуци, војно-политичка ситуација у региону условила је фокусирање Италије на кључне стратешке тачке⁴⁵² како би се избегла близина грчке зоне око Смирне. Уз то, на одлуку је свакако утицао и сукоб Кемалових снага са трупaма цариградске владе.⁴⁵³

Поред питања Мале Азије, влада у Риму покушавала је да придобије велике силе да би и Краљевина СХС била позвана на конференцију у Сан Рему ради дискусије о Јадрану. Италијани су мислили да је згодно место за то Сан Ремо, али је у току марта одлучено на конференцији у

⁴⁵⁰ Француска окупација острва Кастелорица извршена је 28. децембра 1915. године због потребе да се контролише пловидба немачких подморница у том региону, као и да би се спречила евентуална реакција Турака. Окупација је окончана после више од пет година, 1. марта 1921. године, кад је острво предато Италији.

⁴⁵¹ Zacharias N. Tsirpanlis, "Camille Barrere and Italo-Turkish Dispute over Kastelorizo in 1923", *Balkan Studies*, Vol. 39, No. 2 (1998), 289–293; Panayotis G. Charitos, "The issue of sovereignty over the Dodecanese from the treaty of Lausanne to its final settlement (1923–1948)", "The vestiges of the Eastern Question and the trends of its modern revival", у: *Европа и Источно питање (1878–1923), Политичке и цивилизацијске промене*, уредник: Славенко Терзић, Београд: Историјски институт САНУ, 2001, 416–430.

⁴⁵² Чак се предлагало напуштање италијанских гарнизона у унутрашњости њихове области у Малој Азији, али се од тога одустало. Након дискусије, одлучено је да трупе буду распоређене на граничним положајима и важним стратешким тачкама.

⁴⁵³ ACS, Нитијеве хартије, Мала Азија, Рим, 28. март 1920. године, телеграм бр. 2217/66, *Бономи Нитију и Титонију*; Исто, Рим, 8. април 1920. године, телеграм бр. 6994, *Бономи Нитију*.

Паризу од стране великих сила, да Италија и Краљевина СХС саме реше проблем Јадрана. Југословенска страна је преко министра Трумбића одговорила да се у вези преговора ставља на „располагање Шалоји” на захтев који је упутио премијер Нити.⁴⁵⁴ Министар спољних послова Шалоја се 13. и 14. априла сусрео у Паризу са Трумбићем, покушавајући да постигне начелан договор око спора у Јадрану. Пошто је Шалоја желео да наметне принцип о поштовању италијанског суверенитета над Ријеком и инсистирао је на томе да се питање Црне Горе не може сматрати решеним, преговори су пропали. Италија више није желела да инсистира на томе да и југословенска делегација приступи преговорима у Сан Рему. Оба питања остала су отворена, а Нити је морао да се позабави реорганизацијом владе пред почетак конференције.⁴⁵⁵

Слично као и са Краљевином СХС, италијанској влади било је важно да се и Венизелос нађе у Сан Рему. Осим тога, још увек је био на снази споразум о подели интересних сфера потписан јула 1919. године између Титонија и Венизелоса. Зато је 3. априла у Лондону Шалоја посетио хеленског премијера и упутио му позив да дође у Сан Ремо, што је изазвало позитиван утисак. Тада је Шалоја покушао да га натера да влада у Атини прихвати економске уступке италијанској индустрији у развоју грчких предузећа, лука и појединих области. Венизелос је прво инсистирао на примени одредби споразума који је он потписао са Титонијем прошле године, чиме је неформално одбио предлог. На крају је поновио важност уступања Тракије грчкој држави, јер је то био предуслов да италијанска влада оствари своје претензије.⁴⁵⁶

⁴⁵⁴ АЈ-334, број фасцикле 28-Лига Народа, архивска јединица 69, лист 1, без датума, *lettre*, док. бр. 6151, *Trumbić a Monsieur Nitti President de la Conference San Remo*. За наведени документ није наведен датум, али се из садржаја писма може претпоставити да је писан у периоду пред почетак конференције у Сан Рему, јер је Трумбић ословио Нитија председником исте. Трумбић је тражио да место сусрета буде негде на линији повратка Симплон – Оријент експресом.

⁴⁵⁵ Д. Живојиновић, *У потрази за империјом, Италија и Балкан почетком XX века*, 240; Stanislav Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2008, 101.

⁴⁵⁶ ACS, Нитијеве хартије, Грчка, Лондон, 3. април 1920. године, доц. бр. 6108, *Шалоја Нитију*. Венизелос је знао да би пристанак на италијански предлог

Неколико дана пред почетак рада конференције у Сан Рему, 13. априла, Керзон је обавестио британског посланика у Риму Џорџа Бучанана (George Buchanan) да има информација о припреми атентата на Венизелосу од стране хеленских ројалиста приликом његовог доласка у Италију. Захтевао је да се код италијанске владе ургира да би она пружила безбедносне гаранције Венизелосу и свим учесницима конференције.⁴⁵⁷ Наредног дана, Бучанан је интервенисао у Риму објашњавајући опасност по живот грчког премијера и потребу да се предузму кораци у циљу спречавања атентата. Помоћник италијанског министра иностраних дела одговорио је да ће „неопходне мере бити учињене да би осигурале његову сигурност”, али да он лично не верује у такву могућност. Објаснио је да су италијанске власти већ ухапсиле неколико лица под сумњом да спремају убиство, али да се показало да је реч о безопасним особама.⁴⁵⁸

У току марта и априла 1920. године велике силе покушавале су да постигну споразум о расподели територија бивше Османске империје, на чему је највише инсистирала италијанска делегација. Она је путем заједничког иступања Савезника тражила „адекватну заштиту” својих

изазвао лошу реакцију британских и француских капиталистичких кругова који су имали економске интересе у Грчкој. Тиме би његова влада беспотребно заоштрила односе са Лондоном и Паризом у тренутку кад је од ових кругова очекивала подршку за своје претензије у Тракији, Епиру, Малој Азији и Егеју. С друге стране, Италији је било важно да постигне неку врсту договора са Атином, јер су Атинска трговачка комора и Министарство спољних послова почели да предлажу мере опорезивања како би се ослабио економски утицај Италије. Британски трговачки аташе у Атини је нарочито упозоравао да његова влада може да уведе забране у трговини са Грчком у случају њеног попуштања према Италији. Зато је влада у Атини увела забрану увоза италијанских производа, што је оставило горак утисак у Риму. (Исто, Рим, 23. април 1920. године, телеграм бр. 1242, *Министарство спољних послова Председнику министарског савета и Министарству трговине и финансија*).

⁴⁵⁷ *Documents on British Foreign Policy 1919–1939*, (Dalje: DBFP), First Series, Volume XII, Edited by: Rohan Butler, J. P. T Bury and M. E. Lambert, Her Majesty's stationery office, London, 1962, doc. no. 322, London, 13. april 1920. godine, *Kerzon Bučananu*. U daljem tekstu: DBFP, First Series, Vol. XII...

⁴⁵⁸ Isto, doc. no. 323, Rim, 14. april 1920. godine, *Bučanan Kerzonu*.

интереса у Малој Азији, који су реално били најугроженији. Нити је у преписци истицао да би то за њега имало „посебну вредност”, јер је већ неуспешно решено питање Јадрана.⁴⁵⁹ Француски премијер Александар Милеран (Alexandre Millerand) показивао је велико нерасположење да прихвати предлог о заједничком договору три силе. Зато се Империјали трудио да убеди Керзона, да он утуче на владу у Паризу да промени став.⁴⁶⁰

Несугласице су превазиђене почетком априла. Наиме, на завршним заседањима конференције у Лондону (трајала од 12. фебруара до 10. априла) одлучено да се постигне договор три силе пре конференције у Сан Рему, где ће се решити спорна питања на Блиском истоку.⁴⁶¹ Непосредно пред почетак конференције, 18. априла састали су се представници Британије (Лојд Џорџ, Керзон), Француске (Милеран, Бертело) и Италије (Нити, Шалоја) у Вили Девачан (Villa Devachan) у Сан Рему.⁴⁶² Договорено је да сваку делегацију представља по један секретар и преводилац, а да за спорове финансијске, економске и војне природе буде по један стручњак из те области. Милеран је покушао да постави питање присуства на конференцији француског амбасадора у Риму Камија Барера (Camille Barrère),⁴⁶³ али је после изношења сличног

⁴⁵⁹ ACS, Нитијеве хартије, Мала Азија, Лондон, 12. март 1920. године, шифровани телеграм бр. 5821, *Нити Шалоји*; Исто, Рим, 14. март 1920. године, шифровани телеграм бр. 5839, *Исти истом*; Исто, Рим, 14. март 1920. године, шифровани телеграм бр. 5840, *Нити амбасади у Паризу*.

⁴⁶⁰ Исто, Лондон, 17. март 1920. године, шифровани телеграм, *Шалоја Нитију*.

⁴⁶¹ Efraim Karsh, “The San Remo Conference – 100 Years on: How the Jewish National Home Entered International Law”, *Mideast Security and Policy Studies*, No. 172 (2020), 9–17.

⁴⁶² Поменутом састанку присуствовали су још са британске стране секретар Морис Хенки, док су у име Италије били Карло Гарбасо (Carlo Garbasso) и Тромбети (Trombetti).

⁴⁶³ Камиј Барер (1851–1940) француски дипломата. Препознатљив у историји дипломатије што је скоро читаву радну каријеру провео као посланик-амбасадор у Риму од 1897–1924. Потичао из угледне породице Барер која је дала бројне дипломате. Почетком XX века негативно гледао на балканске народе. Уз то, настојао да одвоји Италију од Аустроугарске у периоду пред Први светски рат.

захтева од стране Британије и Италије захтев повучен. На предлог Лојда Џорџа одлучено је да по два представника четири велике силе буду стални учесници конференције (Врховни савет), а да остатак представника других држава присуствује раду само у питањима која се тичу те земље.⁴⁶⁴

Утврђено је да се прво постављају питања која говоре о склапању мировног уговора са Турском, која се прво морају решити. Француска и Италија, свака из својих интереса, инсистирале су на томе да конференција у Сан Рему решава питања Немачке и Јадрана. Немачко питање остављено је за дискусију након завршетка главне расправе, а после њега руско. По питању спора Италије и Краљевине СХС око поседа на Јадрану владало је уверење код Лојда Џорџа да то треба оставити на решавање овим државама. Милеран је упитао Нитија да ли сматра „да би било мудро без присуства Југословена испитивати јадранско питање?” С друге стране, Нити је покушавао да на домаћем терену обезбеди расправу о сва четири питања (Турска, Немачка, Русија и Јадран), уз гаранције да се Италија неће противити доласку југословенске делегације. Савезнички представници договорили су да ће се након решавања примарних проблема (одређивања датума доласка Турака у Париз и одговор на ноту Вилсона поводом мира са Турском) о питању Јадрана разговарати тек при крају рада конференције.⁴⁶⁵

Приликом првог заседања конференције у Сан Рему 19. априла, председавајући Нити је покренуо питање ноте америчког председника Вилсона о мировном уговору са Турском. Лојд Џорџ је указао да је она отворила бројне спорове на Блиском истоку (Цариград, Јерменију и Тракију, поделу сфера утицаја), али да се три савезничке државе морају

⁴⁶⁴ DBFP, First Series, Volume VIII, Edited by: Rohan Butler and J.P.T. Bury, Her Majesty's Stationery Office, London, 1958, doc. no. 1, p. 1–2, San Remo, 18. april 1920. godine, *zapisnik sastanka vođa britanske, francuske i italijanske delegacije u Vili Devančan u San Remu*. (U daljem tekstu: DBFP, First Series, Vol. VIII...) Представници три велике силе договорили су се да издају билтене свакога дана рада конференције, али да они појединачно неће давати изјаве у штампи о одлукама и току рада у Сан Рему.

⁴⁶⁵ DBFP, First Series, Vol. VIII, no. 1, p. 3–4, San Remo, 18. april 1920. godine, *zapisnik sastanka vođa britanske, francuske i italijanske delegacije u Vili Devančan u San Remu*.

договорити да ли ће пре понуде мира Турској консултовати председника Вилсона. Француски делегат Филип Бертело сматрао је тај корак губљењем времена, као и намеру осталих савезника да Вилсону објашњавају одлуке у вези са Турском, јер САД нису њој објавиле рат.⁴⁶⁶ Лојд Џорџ се у начелу сложио са овом констатацијом. Из Вашингтона су наредног дана наредили амбасадору у Риму Џонсону (Johnson), да приступи одржавању конференције, али само у својству посматрача без права учествује у расправама.⁴⁶⁷ Међутим, Џонсон је приступио раду конференције доста касно, тек 24. априла, када се већ расправљало о питању арапских територија и Палестине.⁴⁶⁸

Керзон је тог дана представио нацрт уговора о миру, који је Нити одмах послао на расправу Врховном савету. Како је за његову расправу било потребно више времена, дискусија о овој теми одложена је за наредни дан. Истог дана је одлучено да се усвоји предлог Лојда Џорџа о позиву турске делегације у Париз 10. маја, кад је требало да им се преда нацрт мировног уговора.⁴⁶⁹ По питању савезничке војне контроле над Турском, Лојд Џорџ је изнео предлог да се заузму одређене луке, као што је Трапезунт, и захтевао је мишљење војних експерата о копненом и поморском притиску. Како је за то требало доставити мишљење војних експерата, међу којима се нарочито ишчекивало мишљење маршала Фоша као председника комисије, расправа о овом проблему је на предлог Нитија одложена за 20. април. Након доношења одлуке о томе ко има право да учествује у одређивању дуга Османске империје и односу према властима у Москви, први дан конференције био је завршен.⁴⁷⁰

⁴⁶⁶ Isto, no. 4, p. 20–21, San Remo, 19. april 1920. godine, *britanska zabeleška sa sastanka Vrhovnog Saveta*.

⁴⁶⁷ *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1920, Volume I*, United States Government Printing Office, Washington, 1952, doc. no. 5, p. 3, Vašington, 20. april 1920. godine, *Kolbi Džonsonu*. У даљем тексту: FRUS 1920.

⁴⁶⁸ FRUS 1920, doc. no. 6, p. 3, San Remo, 24. april 1920. godine, *Džonson Kolbiju*.

⁴⁶⁹ DBFP, First Series, Vol. VIII, no. 4, p. 21–23, San Remo, 19. april 1920. godine, *britanska zabeleška sa sastanka Vrhovnog Saveta*.

⁴⁷⁰ Исто, стр. 23–33. Како је на заседању савезничких представника у Лондону, у току фебруара и марта 1920. године, одлучено да делегат белгијске владе има право да учествује у раду Врховног савета по питању расподеле османског

У току наредних заседања, Керзон је истакао потребу гарантовања одређеног степена аутономије Курдима, упркос њиховој цивилизацијској заосталости. Након подршке француских делегата оваквим погледима, договорено је да се њима обезбеди аутономан развој или држава, али да онај део становништва који живи у региону Мосула мора да припадне Великој Британији, уз одржавање веза са Курдистаном.⁴⁷¹ Споразум постигнут у претходном периоду између Лондона и Париза тада је био потврђен. Одлучено је 24. априла да Палестина не може више остати под турском управом, што је значило да ће право мандата добити Британија. Договорена је расподела нафтних концесија, па је Француска стекла 25% удела у експлоатацији нафте у Месопотамији и Ираку, а Британија осталих 75%. На заседању одржаном 25. априла, Француска је добила право мандата над Либаном и Сиријом, са надзором Друштва народа, а Британија је осигурала мандате над Месопотамијом и Палестином. Пошто су одређене мандатне територије, утврђена је и линија разграничења између ових области.⁴⁷² Како су решена главна питања која су интересовале велике силе, остао је да се реши још статус Јерменије. Лојд Џорџ је предложио да амерички председник Вилсон преузме одговорност над будућношћу Јерменије и да одреди њене будуће границе.⁴⁷³ Конференција се дотакла и питања Балкана, а Грчка је добила овлашћење да заузме Источну и Западну Тракију пре склапања мировног уговора са Турском.⁴⁷⁴

Веснићева влада је од Шапоњића обавештена 26. априла да је изабран састав турске делегације за преговоре на конференцији мира у

дуга, сада је та одредба укинута. Одлучено је и да силе Антанте неће успостављати дипломатске односе са владом у Москви.

⁴⁷¹ Resul Yavuz, "Effects of the decisions of San Remo Conference on Syria and Iraq", *Tarih Incelemeleri Dergisi*, Vol. XXXI, No. 2 (2017), 578–579.

⁴⁷² *Ibidem*, 579–582.

⁴⁷³ Sevrap Demirci, "From Sevres to Lausanne: The Armenian Question (1920–23)", *Review of Armenian Studies*, No. 31 (2015), 73.

⁴⁷⁴ D. Todorović, *Stav Kraljevine SHS prema miru u Sevru*, 252; E. J. Erickson, *Turkish War of independence, A Military History, 1919–1923*, 60. Зато су грчке снаге у другој половини јула извршиле продор преко реке Марице. Тада је заузето Једрене и Луле Бургас, а поред овога заробљен је вођа турске гериле Џафер Тајар и одведен у Атину.

Паризу, на којој ће бити саопштени услови мировног уговора. За шефа је одређен Тефик-паша, бивши велики везир, а у његовој пратњи требало је да буду и министри војске, спољних, унутрашњих послова, просвете и грађевине.⁴⁷⁵ Детаљније информације о саставу делегације делегат је послао четири дана касније, 30. априла. Она је била састављена од 31 члана под вођством Тефик-паше и требала је да крене 1. маја на конференцију мира.⁴⁷⁶ У извештају од 5. маја послат је целокупан састав са именима и функцијама делегата. Поред поменутог Тефик-паше главни делегати су били Мукхтар-беј, секретар министарства, Решид-беј, министар спољних послова, Фуад-беј и Ђемил-паша.⁴⁷⁷

Турској делегацији је 11. маја уручен текст мировног уговора, у току заседања савезничке конференције у Спа. Истог дана Тефик-паша је јавио у Цариград да не постоји никаква шанса да се Грци протерају из Мале Азије и да су предложени услови мира ударац на интегритет и независност Турске. Када су његови главни делови доспели у јавност изазвали су различите реакције. Британска штампа говорила је похвално о предложеном документу, док су у Италији и Француској листови имали другачије мишљење. Тамо се писало о великој победи владе у Лондону, која је успела да у замену за подршку Француској политици у Европи добије велике привилегије на Блиском истоку.⁴⁷⁸ Реакција је била нарочито приметна код нове италијанске владе. Средином јуна 1920. формиран је кабинет Ђованија Ђолитија, са Карлом Сфорцом (Carlo Sforza)⁴⁷⁹ као министром иностраних дела. Тада је дефинисан је принцип

⁴⁷⁵ АЈ-370-1-2-27 пов. бр. 178 од 26. априла 1920. године, телеграм, *Шапоњић МИД-у*.

⁴⁷⁶ Исто, лист 28, пов. бр. 195 од 30. априла 1920. године, телеграм о турској делегацији, *Исти истом*.

⁴⁷⁷ Исто, лист 29–33, пов. бр. 207 од 5. маја 1920. године, извештај делегата, *Исти истом*, документ писан француским језиком. Уз ова лица, у састав делегације је ушло још 24 експерта за поједине области.

⁴⁷⁸ Р. С. Halmreich, *From Paris to Sevres*, 314–315.

⁴⁷⁹ Карло Сфорца (1872–1952) италијански политичар, дипломата и књижевник. Ушао у дипломатску службу 1896. године и од тада прошао сва звања до посланика-амбасадора. Био на служби у Каиру, Паризу, Букурешту, Мадриду, Цариграду у време Младотурске револуције. За време Првог светског рата био италијански посланик код српске владе на Крфу. На основу тог борава

решавања једног по једног од свих приоритетних питања спољне политике (Јадран, Албанија, Мала Азија, Немачка...). Сфорца је зато напоменуо Венизелосу у Паризу средином јула да ће влада у Риму отказати споразум Титони-Венизелос у наредном периоду, којим су подељене сфере утицаја у Албанији и Егеју.⁴⁸⁰

5. ГРЧКА ОФАНЗИВА НА ЛЕТО 1920. ГОДИНЕ

Ради споровођења раније утврђених циљева о контроли над Смирном, грчки војни и политички званичници одлучили су да делују конкретније на терену. Политика свршеног чина требала је да изврши притисак на силе Антанте током разговора о формирању нацрта мировнох уговора са Турском, али и да одврати претњу грчким положајима од војске Мустафе Кемала. Средином јануара 1920. године хеленске снаге извршиле су нападе на пограничне крајеве области око Измира, током којих је почињено неколико злочина над локалним цивилним становништвом. Крајем јануара месеца главнокомандујући грчких снага генерал Параскевопулос састао се на Конференцији на Хиосу са Венизелосом, Аристидисом Стергијадисом, Високим комесарем у Смирни и другим званичницима. Тада су одлучили да наставе са гомилањем трупа у Смирни. Тамо је у току фебруара премештен Генералштаб, а број војника је нарастао на нешто испод 100.000 до краја маја, што је лоше примљено у Ангори. Ове активности пратила је подршка британске

написао једну књигу о Николи Пашићу. За време владе Ђованија Ђолитија вршио дужност министра спољних послова (1920–1921). Познат по томе што је преговарао са југословенском делегацијом и склопио уговор у Рапалу 1920. године. Две године касније постао амбасадор у Паризу, али напушта службу након доласка Мусолинија на власт октобра месеца. Оштро се противио фашистичком режиму и услед чега је део живота провео у емиграцији у Белгији, Француској и Британији. Након Другог светског рата поново постао министар спољних послова од 1947. до 1951. године. Умро наредне године.

⁴⁸⁰ Д. Живојиновић, „*La Dalmazia o morte*”, *Италијанска окупација југословенских земаља 1918–1923. године*, 347–351.

морнарице која је груписала снаге у заливу код Измита у Мраморном мору.⁴⁸¹ Осим тога, влада у Лондону кренула је да уступа Грчкој разараче и ратне бродове и око 200 авиона, како је сазнало тамошње италијанско посланство. Вести нису биле сигурног карактера, али је било очито да је наоружавање хеленске државе било усмерено ради сузбијања Турака и покретања операција у Малој Азији.⁴⁸²

Након конференције у Сан Рему и уручивања текста мировног уговора турској делегацији, у току маја 1920. године, Грци су добили званичну потврду њихових жеља да наставе продор ка унутрашњости Анадолије, Тракији и Цариграду. Коначна одлука била је донесена на конференцијама одржаним у Лимнеу и Кенту од 19. до 20. јуна и на састанку Врховног Савета Антанте у Булоњу наредног дана. Након договора Лојда Џорџа и француског премијера Александра Милерана, војни званичници Британије и Француске, генерал Хенри Вилсон и маршал Фердинанд Фош, одобрили су напредовање грчких снага у Анадолији.⁴⁸³

Кад је реч о обучености и јачини јединица, грчка војска била је у знатној предности у односу на Кемалове снаге. Она је била подељена у два корпуса (корпус А у региону око реке Меандер и корпус Б око Смирне) под командом генерала Леонидаса Параскевопулоса, укупне снаге од око 90.000 војника. Кемалове трупе биле су доста малобројније, око 60.000 људи. Главни проблем био је то што су добровољци чинили већину јединица, а тек формиран покрет није располагао довољним количинама муниције, оружја, униформи и друге ратне опреме.⁴⁸⁴ Команду на фронту према Грцима преузео је Али Фуат, док је Кемал као искусан војник у Анкари кренуо да ради на обуци и оспособљавању јединица због њихове касније употребе у сукобу. На источном фронту према

⁴⁸¹ E. J. Erickson, *Turkish War of independence, A Military History, 1919–1923*, 62–63; Y. Dinçel, “Greek Occupation of Western Anatolia according to Archival Documents”, 1211–1213.

⁴⁸² ACS, Нитијеве хартије, Грчка, Лондон, 26. април 1920. године, телеграм бр. 29109, *Бијанчи Генералштабу кабинета морнарице*. Италијанско посланство није било сигурно у тачност свих информација које је послато у Рим, па се у извештају наводило да ће оно радити на њиховој провери.

⁴⁸³ A. L. Macfie, *British Foreign Policy in the Near East, 1916–1922*, 332–333.

⁴⁸⁴ Andrzej Krzak, “The Greco-Turkish War of 1919–1922: Causes, Course, Effects”, *Studia Srodkowoeuropejskie i Balkanistyczne*, Vol. XXXII (2023), 70–71.

Јерменима и за сукоб са Черкезима овластио је Ђазим Карабекир-пашу. Оно што је омело почетак грчког напада била је велика чарка са италијанском војском 20. јуна на реци Меандер, након преласка зоне која је ограничавала њихову окупациону област. Уз то, Французи су непосредно пред грчки напад извршили евакуацију црноморске луке Ергили (Хераклеа Понтска), али су истовремено окупирали луку Зонгулдак.⁴⁸⁵

Офанзива је предузета на фронту у Малој Азији. Шест грчких дивизија извршило је продор 22. јуна у три правца – према Ајдину, Сахилију и Баликеширу. До краја јуна ове снаге су успеле да изврше велико напредовање у дубину турских положаја не наилазећи на никакав отпор, када су освојени Алашехир и Баликешир. Како Британци нису одговорили на захтев грчке команде да асистирају при нападу на Брусу, Грци су то схватили као одобравање. Почетком јула започета је акција, а град је освојен 7. јула. Пошто су остварени почетни успеси, војни врх је указивао на потребу освајања стратешких тачака у Малој Азији. Зато су вршене припреме с циљем да се на јесен освоје главна железничка чворишта и централној Анадолији, Афијумкарахисар и Ескишехир, па је даље напредовање обустављено у току августа.⁴⁸⁶

Грчке снаге биле су подржане британском флотом, која је за припрему напада, са два ратна брода извршила бомбардовање турских положаја у Мраморном мору. Већ дан након покретања напада, 21. јула, грчка флота упловила је у Мраморно море и усидрила се у луци Текирдаг са једном дивизијом. Два дана касније Грци су напали граничне положаје у Тракији и прешли реку Марицу, надирући ка Једрену и Луле Бургасу. Пошто се нашао у окружењу, вођа турске гериле у Тракији пуковник Џафер Тајар био је заробљен 25. јула, истога дана када су Грци ушли у Једрене и Луле

⁴⁸⁵ *Salvation and Catastrophe, The Greek-Turkish War, 1919–1922*, Edited by: Konstantinos Travlos, The Rowman & Littlefield Publishing Group, London 2020, Chapter: Konstantinos Travlos, *Appendix I: Chronology in the Greek-Turkish war 1919–1923*, 381–386; Ibidem, Chapter 6: Edward J. Erickson, *Decisive Battles of the Asia Minor Campaign 1921–1922*, 182–185; E. J. Erickson, *Turkish War of independence, A Military History, 1919–1923*, 62–65.

⁴⁸⁶ Peter Kincaid Jensen, “The Greco-Turkish War, 1920–1922”, *Journal of Middle East Studies*, No. 10 (1979), 556–557; E. J. Erickson, *Turkish War of independence, A Military History, 1919–1923*, 62–65.

Бургас.⁴⁸⁷ Југословенски посланик у Атини Балугџић оставио је сведочење о овим догађајима. Он је крајем месеца обавестио посланство у Букурешту како је део Тајарових трупа натеран на повлачење према Бугарској где су разоружане, а да је у том чину учествовао један југословенски делегат. По његовим информацијама, несрећа Тајара огледала се у томе што је он запао „између две ватре” и да је због тога морао предати Једрене без борбе иако је било добро утврђено. До посланика су стизале вести да се Тајар предао и да у Атини верују да је операција у Тракији завршена. Он је сазнао да се грчки губици на овом сектору крећу до око двеста мртвих војника, али да војне власти о томе ћуте.⁴⁸⁸ У току грчких операција у Тракији морале су да реагују и велике силе због гласина о померању бугарских јединица према овој области, али да су се након заједничке британско-француске истраге оне испоставиле као неосноване.⁴⁸⁹

Избори одржани у Грчкој новембра 1920. довели су до пада Венизелоса са власти и он је морао да емигрира из земље. Уз то, смрт краља Александра од уједа мајмуна, и долазак бившег краља Константина на власт после плебисцита 5. децембра, одложили су офанзивне операције хеленске војске у Малој Азији за почетак 1921. године.⁴⁹⁰ У Грчку су се из емиграције вратили Метаксас и Гунарис, главни следбеници краља Константина. Метаксас је после шизме 1917. године био интерниран на Корзику, а остатак времена је провео у Италији одакле се крајем 1920. године вратио у земљу. Будно пратећи ове промене, савезничке силе, а за Грчку је свакако најважнија била Британија, обуставиле су материјалну и дипломатску помоћ, што се лоше одразило на положај војске. Биле су то крупне промене, које су по некима одредиле сукоб са Кемаловим покретом.⁴⁹¹

⁴⁸⁷ Р. Мантран, *Историја Османског царства*, 775–776; Р. К. Јенсен, “The Greco-Turkish War, 1920–1922”, 555–556.

⁴⁸⁸ АЈ-395, број фасцикле 5 (Поверљива архива), архивска јединица 48 (Односи Краљевине СХС са Бугарском 1920–1921), лист 39, пов. бр. 250 од 28. јула 1920. године, телеграм, *Балугџић Посланству у Букурешту*. У даљем тексту: АЈ-395-5-48.

⁴⁸⁹ АЈ-395-5-48-38 пов. бр. 237 од 26. јула 1920. године, телеграм, *Исти истом*.

⁴⁹⁰ Theo Karvounarakis, “End of an Empire: Great Britain, Turkey and Greece from the Treaty of Sevres to the Treaty of Lausanne”, *Balkan Studies*, Vol. 41, No. 1 (2000), 171–175.

⁴⁹¹ Michael Llewellyn-Smith, “The historiography of the Greek-Turkish War in Asia Minor: Britain, Greece, and others, 1915–1923”, *Byzantine and Modern Greek Studies*, Vol. 47, No. 2 (2023), 280–282.

6. ОДНОС КРАЉЕВИНЕ СХС ПРЕМА МИРУ У СЕВРУ И ПАДУ ВЕНИЗЕЛОСА СА ВЛАСТИ

Краљевина СХС се трудила да сарадња са Грчком буде искључиво балканског карактера, не желећи да се меша у питање њеног сукоба са Турском. Такав став разумљив је када се погледају бројни проблеми на југословенској граници ка Албанији, Италији и Мађарској. Око Јадрана се у току 1920. преговарало са Италијом и осталим силама Антанте, а у Албанији је трајала борба албанских племена са италијанским трупама.⁴⁹² Када се то има у виду, јасна је изјава посланика Балугџића у Атини, крајем маја исте године, да би било смешно ако би Грчка затражила војну подршку Краљевине СХС у Малој Азији, на исти начин као што би смешно изгледало ако би Београд захтевао помоћ Грчке у Мађарској.⁴⁹³

Када је нацрт уговора са Турском показан југословенској делегацији, она је одмах уложила протесте код Савезника. Оваква реакција учињена је због неравноправних економских одредаба о расподели дуга Османске империје на територије које су припале Краљевини СХС, а пре 1912. године су биле под влашћу Турске. Југословенски став дефинисао је финансијски експерт Војислав Маринковић још у току 1919. године. Он је предлагао поновно разматрање расподеле дуга пред међународном комисијом, која би извршила праведнију поделу финансијских обавеза. Маринковић се плашио, да би Савезничка намера да олакшају економски положај Турске могла да оптерети остале балканске државе великим обавезама, чиме би Турска стекла знатно бољи положај. Овакав став усвојила је југословенска делегација, па је учињен протест код Савезника.⁴⁹⁴

У Београду је нестабилна политичка ситуација утицала да буде оборена влада Стојана Протића. Нови премијер постао је 18. маја 1920. дотадашњи посланик у Паризу Миленко Веснић, док је Анте Трумбић

⁴⁹² Živko Avramovski, „Granice Kraljevine SHS s Albanijom”, *Istorija 20. veka*, god. X, br. 1–2 (1992), 45–48.

⁴⁹³ A. Loupas, *From Paris to Lausanne: Aspects od Greek-Yougoslav Relations during the First Interwar Years (1919–1923)*, 268.

⁴⁹⁴ D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države 1918–1923*, 86–88.

остао на месту министра иностраних дела.⁴⁹⁵ Министар трговине и индустрије Нинчић је 21. јула тражио од посланства у Паризу да му одговори на његов телеграм од 12. јула, који се тицао склапања мировног уговора са Турском.⁴⁹⁶ Генерални Секретаријат Конференције амбасадора послао је 23. јула ноту делегацији Краљевине СХС, са молбом да му се до наредног дана у подне доставе имена опуномоћеника који ће у име њихове владе потписати мировни уговор са Турском. Први одговор упућен је још истог дана, уз објашњење да ће у име Краљевине СХС уговор потписати Никола Пашић, Анте Трумбић и Иван Жолгер.⁴⁹⁷ Нинчић се 23. јула распитивао код Трумбића да ли су у коначном тексту уговора са Турском учињене некакве промене, да би Краљевина СХС могла да заузме одговарајући став.⁴⁹⁸ Како се у том тренутку Трумбић налазио у Лондону, отправник послова у Паризу Михајловић је тамо проследио ово писмо.⁴⁹⁹ Након консултација између

⁴⁹⁵ Љ. Димић, *Историја српске државности*, 66–67; ACS, Нитијеве хартије, Југославија, Париз, 29. април 1920. године, шифровани телеграм бр. 6467, *Бонин Нитију*. Одлука о Веснићевом именовању на место премијера донесена је крајем априла. О томе сведочи разговор са италијанским послаником у Паризу Бонином Лонгаром 28. априла 1920. године, након пријема у Јелисејској палати. Веснић је обавестио италијанског дипломату да га је регент позвао у Београд да састави кабинет и да ће он бити врло срећан да након тога упутити телеграм поздрава премијеру Нитију. Указао је да би било добро ако би Нити одговорио на такав начин који барем неформално признаје формирање Краљевине СХС, што би отворило пут ка споразуму око територија на Јадрану. Бонин Лонгар се интересовао да ли ће Трумбић остати на месту министра иностраних дела, што је Веснић потврдио као највероватнији избор.

⁴⁹⁶ АЈ-388, број фасцикле 12, архивска јединица 32, лист 621, пов. бр. 7486 од 21/22. јула 1920. године, телеграм, *Нинчић посланству у Паризу*.

⁴⁹⁷ АЈ-388-12-32-622 од 23. јула 1920. године, нота, *југословенска делегација преко Ке Дорсеа Генералном Секретаријату конференције мира у Паризу*, документ писан француским језиком; Исто, лист 624, од 23. јула 1920. године, нота Делегације Краљевине СХС упућена Генералном Секретаријату конференције мира у Паризу преко Ке Дорсеа, документ писан француским језиком.

⁴⁹⁸ Исто, лист 627, пов. бр. 7486 од 23/24. јула 1920. године, телеграм, *Нинчић Трумбићу*.

⁴⁹⁹ Исто, лист 627, пов. бр. 1016 од 24. јула 1920. године, телеграм, *Михајловић Трумбићу*.

Веснићеве владе и југословенске делегације одлучено је 24. јула да се Секретаријату конференције мира пошаље нова нота. У њој је истакнуто да ће приликом потписивања мировног уговора са Турском, Краљевину СХС представљати Пашић и Трумбић. Поред овога, Секретаријат је замољен да сматра претходну ноту од 23. јула као ништавну.⁵⁰⁰

Међутим, премијер Веснић је само два дана касније, 26. јула, наредио делегацији у Паризу да она не потписује мировни уговор са Турском, док се не добије званично одобрење Београда.⁵⁰¹ Већ сутрадан, Нинчић је поново тражио текст са примедбама Краљевине СХС на мировни уговор са Турском, да би влада детаљно проучила његову садржину и одлучила да ли ће на њега ставити потпис.⁵⁰² Делујући према упутству, Михајловић је 30. јула известио у Лондону Трумбића и Пашића, који се у то време вратио са двомесечног лечења из бање Бањол у Француској, да не би требало потписивати уговор са Турском ако Веснићева влада не буде потврдила такав корак. Пашић је замолио је Михајловића да он буде разрешен ове одговорности и да се за то одреди друго лице.⁵⁰³ Југословенски посланик у Лондону Михајло Гавриловић јавио је 4. августа да би било потребно саопштити Генералном Секретаријату ако од владе из Београда стигне одобрење за потписивање уговора са Турском. Трумбић и Пашић, који су се тих дана налазили у Лондону, обећали су посланику да су спремни да дођу у Париз и учествују у церемонији потписивања мира. На њихову иницијативу, Гавриловић је наложио да се југословенска делегација у Паризу обрати Секретаријату једном нотом. У њој би требало истаћи како је влади у Београду касно јављено о дану потписивања уговора и да због кашњења

⁵⁰⁰ АЈ-388-12-32-623 од 24. јула 1920. године, нота, *Делегација Краљевине СХС Генералном Секретаријату конференције мира у Паризу преко Ке Дорсеа*, документ писан француским језиком.

⁵⁰¹ АЈ-388-12-32-629 пов. бр. 1044 од 28. јула 1920. године, телеграм о мировном уговору са Турском, *Веснић Михајловићу*.

⁵⁰² АЈ-388-12-32-628 пов. бр. 1039 од 27. јула 1920. године, телеграм, *Нинчић Михајловићу*.

⁵⁰³ АЈ-388-12-32-629 пов. бр. 1044 од 30. јула 1920. године, шифровани телеграм, *Михајловић Веснићу*; Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање* (2), 235.

делегација није могла да добије адекватан одговор владе. Чим он буде стигао, Секретаријат ће о томе бити обавештен.⁵⁰⁴

Поступајући по наредби, делегација је 4. августа обавестила Генерални Секретаријат нотом да није добила никакав одговор или инструкцију од владе о питању склапања мировног уговора са Турском. Таква могућност вероватно је резултат чињенице да је Влада Краљевине СХС „касно информисана о овом питању”, али ће Генерални Секретаријат бити обавештен о одговору чим он стигне до делегације.⁵⁰⁵ Трумбић је из Лондона већ 5. августа поново наредио Михајловићу да никако не пријављује Генералном Секретаријату да ће Пашић потписати уговор са Турском, осим у случају ако југословенска влада достави овлашћење за такав корак.⁵⁰⁶ Истог дана, Михајловићу је саопштено из Генералног Секретаријата да ће се потписивање мира са Турском одржати прекосутра (7. августа). Може се закључити да је овом изјавом, да ће се мир склопити неколико дана раније од планираног рока, извршен мали притисак на Краљевину СХС да би се она што пре одлучила да га потпише. Михајловић је поступио по наредби Трумбића и изјавио да још није обавештен о ставу своје владе.⁵⁰⁷

Мир са Турском, потписан у Севру 10. августа, био је велика победа Венизелосове дипломатије и политике филхеленских кругова окупљених око Лојда Џорџа. Део туркофилски расположене британске и француске политичке елите и остатак сила Антанте, није благонаклоно гледао на знатно увећану грчку државу у Источном Медитерану. Код ових кругова владало је уверење да су мировни услови наметнути Турској неправедни, а уговор из Севра „мртворођенче”. У великој соби градске куће у Севру са грчке стране уговор је потписао премијер

⁵⁰⁴ АЈ-388-12-32-631 пов. бр. 66 од 4. августа 1920. године, телеграм, *Гавриловић Трумбићу*.

⁵⁰⁵ АЈ-388-12-32-630 од 4. августа 1920. године, нота, *Делегација Краљевина СХС Генералном Секретаријату конференције мира у Паризу о склапању мира са Турском*, документ писан француским језиком.

⁵⁰⁶ АЈ-388-12-32-632 пов. бр. 70 од 5. августа 1920. године, телеграм, *Трумбић Михајловићу*.

⁵⁰⁷ АЈ-388-12-32-632 пов. бр. 1086 од 5. августа 1920. године, шифровани телеграм, *Михајловић МИД-у*.

Венизелос, док су у име турске државе потпис ставили Хади-паша, Пиза Тевфик-беј и Ресат Харис.⁵⁰⁸

Грчкој је припала целокупна област Тракије, с тим што је Западна Тракија уступљена посебним уговором. Регион Смирне стављен је под управу грчких власти али је задржао номинални суверенитет Турске на пет година. Након овог периода ова област могла се сама изјанити на плебисциту о томе чију ће власт признавати. Њој су припала сва острва у Егеју, са Имбросом и Тенедосом који контролишу улазак у Мраморно море, као и острва у Додеканезима сем Родоса, који је припао Италији. Посебним уговором су Италија и Грчка регулисале ово питање.⁵⁰⁹ Босфор и Дарданели су интернационализовани, предвиђено је рушење свих утврђења и дозвољена је слободна пловидба ратних и трговачких бродова. Како би остварили стање утврђено овом одредбом, савезници су основали Комисију мореуза у којој су партиципирале Велика Британија, САД, Француска, Италија, Јапан и Русија са по два делегата, док су Грчка, Румунија, Бугарска и Турска имале право на по једног. Унутрашња територија Анадолије подељена је на економске сфере утицаја великих сила, а Француска је добила право да заузме Киликију, док је Италији признат утицај над Анталијом. Миром је гарантовано је стварање независне државе

⁵⁰⁸ Daniel-Joseph Macarthur-Seal, "Intelligence and Lloyd George's secret diplomacy in the Near East, 1920–1922", *The Historical Journal*, Vol. 53, No. 3 (2013), 707–709; Georgia Eglezou, "The Asia Minor War (1919–22)", in: *The Global Impact of Russia's Great War and Revolution*, Book 1: *The Arc of Revolution, 1917–1924*, edited by: Alexander Marshall, John W. Steinberg and Steven Sabol, Slavica Publishers, Bloomington, 2019, 447–448; P. Мантран, *Историја Османског царства*, 776–777.

⁵⁰⁹ Поред мира са Турском, тога дана потписано је још пет међународних уговора. Венизелос и италијански посланик у Паризу гроф Лелио Бонин Лонгар су истог дана, 10. августа потписали уговор о Додеканезима. Према том споразуму сва острва Додеканеза требала су да припадну Грчкој, осим Родоса који би се јој се уступио након 15. година. Када је Грчка поражена од стране Турака августа и септембра 1922. године у Малој Азији, италијанска влада одлучила је да 8. октобра одбаци важење овог документа. (Philip Carabott, "Pawns that never became queens": the Dodecanese islands, 1912–1924", *Kámpos: Cambridge Papers in Modern Greek*, Vol. 4 (1996), 9–24).

Јерменије.⁵¹⁰ Члановима 62, 63. и 64. било је обезбеђено оснивање аутономне државе Курдистан у оквиру Турске, која би могла да одлучи о својој независности. Посао око одређивања њених граница требало је да обави мешовита међународна комисија у чијем би раду суделовали делегати Француске, Британије, Италије, Курда и Персије. Пошто је Сирија припала Француској, док је Месопотамију узела Британија, национална држава Курда требало је да заузме северније области источно од реке Еуфрат и западно од будуће границе Турске.⁵¹¹

Наредног дана је Пол Камбон саопштио Михајловићу да би Краљевина СХС требала што пре да потпише уговор о миру са Турском.⁵¹² Сличан однос као Београд имала је према овом питању и румунска влада. Нинчић је 23. августа јавио у Париз да је добио информације од посланика из Букурешта, да су силе Антанте вршиле притисак на Румунију да би она потписала уговор у Севру и још два уговора о границама у Европи. Тиме би признала границе које је повукла територијална комисија за Банат, али је њена делегација одбила да стави потпис на документе којима би се признале неповољне линије разграничења по Румунију.⁵¹³ Михајловић је 26. августа потврдио тачност вести у вези румунског непотписивања уговора у Севру о границама у Европи. Он је сазнао да Румунија није пристала на потписивање уговора због граница према Краљевини СХС, већ према Чешкој, на шта није пристала ни Пољска.⁵¹⁴

⁵¹⁰ В. П. Потемкин, *Историја Дипломатије III*, 94–95; М. Llewellyn Smith, *Eleftherios Venizelos: Trials of Statesmanship*, 164–165; Р. С. Helmreich, *From Paris to Sevres*, 94–101, 320–321; АЈ-341-13-43 пов. б. б. од 5. октобра 1920. године, *Текст уговора из Севра*, документ писан енглеским језиком. Посланство у Лондону послало је влади у Београду 5. октобра 1920. године садржај мировног уговора у Севру, који су потписале Савезничке силе и Грчка 10. августа 1920. године.

⁵¹¹ Р. Мантран, *Историја Османског царства*, 776–777; Слађана Здравковић, „Историјски развој Курдистана”, *Култура полиса*, Vol. XIII, No. 30 (2016), 74–75.

⁵¹² АЈ-388-12-32-633 пов. бр. 1124 од 11. августа 1920. године, шифровани телеграм, *Михајловић МИД-у*.

⁵¹³ АЈ-388-12-32-634 пов. бр. 9702 од 23/24. августа 1920. године, телеграм, *Нинчић Михајловићу*.

⁵¹⁴ АЈ-388-12-32-634 пов. бр. 1189 од 26. августа 1920. године, извештај, *Михајловић Нинчићу*.

Међународни актери, а пре свега француски представници, вршили су притисак на југословенску делегацију око уговора из Севра. Генерални Секретаријат упитао је нотом 24. августа делегацију да ли постоје било какве одредбе у мировном уговору са Турском на које она не може пристати. Наглашено је да многе друге делегације нису могле пристати на споразум који се односи на границе држава Централне Европе и уговор о новим државама.⁵¹⁵ После неколико месеци притисак на Букурешт се исплатио. Ке Дорсе је 10. новембра послао Михајловићу копију аката којим је 28. октобра Румунија приступила уговорима потписаним у Севру 10. августа, а који су се тицали граница у Централној Европи и уговора са новим државама.⁵¹⁶

Међутим, инсистирање Ке Дорсеа око мира са Турском имало је потпуно другу позадину. Париз је бринуло да ће изостанком југословенског потписа, пропасти француски капитал у Турској, који је био већински у оквиру дуга те земље. Како је Краљевина СХС одлучила да не стави потпис управо због неправедне расподеле дуга, тиме је она директно угрозила економске интересе владе у Паризу. Да би извршио још већи притисак, француски министар финансија тражио је од Ке Дорсеа да се директно интервенише ка Београду, и да му у томе помогне и британска влада. Он је предлагао да се усвоји принцип по ком би сви уговори склопљени са побеђеним државама чинили једну целину, чиме би се начин отплате ратне штете из Версајског уговора повезао са дугом Османске империје. Тиме је желео да спречи ситуацију да једна држава поштује одредбе једног споразума, а не извршава чланове из другог уговора који јој не одговара. Ова чињеница потпуно објашњава инсистирање Ке Дорсеа и Пола Камбона према југословенској делегацији. Међутим, у Београду нису били спремни да усвоје савете Француске, па решење овог питања није било могуће наћи у наредном периоду.⁵¹⁷

⁵¹⁵ AJ-388-12-32-635-636 пов. бр. 1190 од 25. августа 1920. године, нота, *Генерални Секретаријат конференције мира у Паризу делегацији Краљевине СХС*, документ писан француским језиком.

⁵¹⁶ AJ-388-12-32-637 пов. бр. 1502 од 16. новембра 1920. године, нота, *Ке Дорсе Михајловићу*, документ писан француским језиком.

⁵¹⁷ S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, 146.

I

Венизелос се након потписивања мира вратио у земљу, да народу и јавности представи добитке остварене уговором у Севру. Приликом ратификације у Парламенту 17. септембра изјавио је да ће услишити жељу опозиције и расписати изборе, уверен да ће му дипломатски успеси помоћи да оствари победу. Једина учињена грешка било је прихватање већинског изборног система, која је имала катастрофалне последице по положај његове партије и владе. Уједињена опозиција одмах је почела да напада намере Венизелосове владе да настави са офанзивним операцијама у Малој Азији, залажући се за пацифизам и распуштање трупа.⁵¹⁸

Нови обрт у политичком животу земље настао је када се краљ Александар, у току октобра, отровао од уједа свог љубимца мајмуна.⁵¹⁹ Већ 25. октобра британски отпраник послова Расел (Russell) известио је Керзона да се очекује смрт краља и да ће бити понуђен престо принцу Павлу, његовом брату. Венизелос је сматрао да овај случај осигурава формалну абдикацију бившег краља Константина, те да њему иду на руку сва кашњења и одуговлачења око промене на трону. Пошто је схватао опасност од повратка Константина, Венизелос је одбијао да прихвати могућност да принц Павле одбије круну. Баш тог дана преминуо је краљ Александар од последица тровања.⁵²⁰ Амерички амбасадор Капс (Capps) јавио је 27. октобра у Вашингтон да је принц Павле изрекао намеру да се инсистира на одбацивању свих права на престо бившег краља Константина и његовог сина Ђорђа. У то време у Грчкој започета је акција именовања регента и да је на тај положај постављен адмирал Павлос Кундуриотис, сарадник Венизелоса у Солуну током рата и личност која улива подршку свих учесника политичког живота.⁵²¹

⁵¹⁸ А. М. Пећинар, *Заокрет у грчкој политици према југословенској држави 1919–1922*, 86.

⁵¹⁹ George Kaloudis, “Ethnic cleansing in Asia Minor and the Treaty of Lausanne”, *International Journal on World Peace*, Vol. XXXI, No. 1, (March 2014), 61.

⁵²⁰ DBFP, First Series, Vol. XII, doc. no. 420, p. 497, Atina, 25. oktobar 1920. godine, *Rasel Kerzonu*.

⁵²¹ *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1920, Volume II*,

Кундуриотис је почетком новембра морао да одложи одржавање избора за недељу дана због смрти краља и расправе која се повела о наследнику престола. Опозиционе странке блиске Константину успеле су да придобију принца Павла, али је он настављао да инсистира да се у земљи одржи плебисцит на коме би се утврдила воља свих Грка и да се престо не сме предати Константину. Либерална странка и Венизелос нису мислили да је потребно одржати плебисцит, сматрајући да је довољно да се бирачи изјасне на изборима коју опцију желе.⁵²² У опозиционој штампи, дан пре одржавања избора, објављене су лажне вести о томе да ће влада у Лондону добро примити повратак Константина у случају да се грчки народ изјасни за ту опцију. Лист „Атинаика“ објавио је како је британски краљ Џорџ V (George V) током изјаве саучешћа краљици мајци Софији рекао како ће се она ускоро вратити у Грчку као краљица. Зато је амбасадор у Атини Лорд Џорџ Гренвил (George Granville Leveson-Gower)⁵²³ морао да објави деманти у листу „Хестија“ како би умирио јавно мњење.⁵²⁴

Избори у Грчкој одржани су 14. новембра, а борба се водила између Венизелосове Либералне странке и Уједињене опозиције. Упркос томе што је Либерална странка на изборима освојила већину гласова, око 375.000 према 368.000 гласова њених политичких противника, већински изборни систем дао јој је свега 118 места у Парламенту. Уједињена

United States Government Printing Office, Washington, 1936, p. 705, Athens, October 27, 1920, *The Minister in Greece (Capps) to the Secretary of State*. У даљем тексту: FRUS 1920 II.

⁵²² FRUS 1920 II, p. 706, Athens, November 2, 1920, *The Minister in Greece (Capps) to the Secretary of State*.

⁵²³ Лорд Џорџ Гренвил Левесон-Говер (1872–1939), британски дипломата. На разним функцијама при амбасадама у Берлину, Каиру, Бечу и Бриселу до 1911. године, када постаје конзул у Берлину. Две године касније премештен на исту функцију у Паризу, а затим у Бордоу. Почетком 1917. године постављен као дипломата уз Венизелосову владу у Солуну. После смене Константина у току августа месеца заузео место посланика у Атини, на ком остаје остаје до 1921. године, када је постављен за посланика у Данској. Од 1926. до 1928. амбасадор у Холандији, а од 1928. до 1933. године у Белгији.

⁵²⁴ DBFP, First Series, Vol. XII, doc. no. 426, p. 502–503, Atina, 13. novembar 1920. године, *Grenvil Kerzonu*.

опозиција са 251 мандатом могла је сама да формира владу. Било је то највеће изненађење у дотадашњој историји хеленског парламентаризма. Победи опозиције, поред подршке ројалиста, знатно су допринели гласови муслиманских и јеврејских заједница које су биле нерасположене ка Венизелосовој политици рата у Малој Азији.⁵²⁵

Дан након одржавања избора, Капс је обавестио Вашингтон да је Венизелос признао пораз његове партије и да ће се повући ако не буде остварио већину у Парламенту. Поменути догађаји изазвали су страх у Лондону, због чега је амбасадор Гренвил изјавио Капсу да ће вероватно бити уклоњен са положаја ако Константин буде враћен на трон. У Атинској луци су одмах након објављивања резултата упловила четири британска ратна борда, али је Венизелос сматрао да не би требало преузимати никакве оштрије мере.⁵²⁶ Он је убрзо предао оставку регенту Кундуриотису и очекивао да ће регент мандат за састав владе понудити Димитриосу Ралису.⁵²⁷ Кренуле су да се шире гласине да ће венизелистички официри извршити државни удар, али је Венизелос у изјавама инсистирао на мирној промени власти. Пошто се није осећао безбедно за свој пут према Ници, где је намеравао да отплови на броду „Нарцис“, Венизелос је затражио од британског адмирала Хоупа (Норе) да разарач „Кентаур“ константно прати његов брод.⁵²⁸ Он је 25. новембра допловио до француске обале и започео живот у емиграцији који ће трајати нешто више од три године.⁵²⁹

⁵²⁵ А. М. Пећинар, *Заокрет у грчкој политици према југословенској држави 1919–1922*, 86; Марк Мазовер, *Солун, град духова – Хришћани, Муслимани и Јевреји 1430–1950*, Досије студио, Београд, 2018, 377.

⁵²⁶ FRUS 1920 II, p. 706, Athens, November 15, 1920, *The Minister in Greece (Capps) to the Secretary of State*,

⁵²⁷ Димитриос Ралис (1844–1921), грчки политичар, министар и премијер у грчким владама у више наврата. Формирао владу након пораза Венизелоса на изборима 1920. године и спровео плебисцит о повратку краља Константина на власт. Био министар правде у Гунарисовом кабинету формираном априла 1921. године. Због болести умро у Атини исте године.

⁵²⁸ DBFP, First Series, Vol. XII, doc. no. 428, p. 503, Atina, 15. novembar 1920. godine, *Grenvil Kerzonu*; Isto, doc. no. 429, p. 504, Atina, 15. novembar 1920. godine, *Isti istom*.

⁵²⁹ Isto, doc. no. 451, p. 529, Nica, 25. novembar 1920. godine, *Keog Kerzonu*. Венизелос је остао у емиграцији до почетка јануара 1924. године. Тада се вратио у Грчку да

Нова Ралисова влада пожурела је да организује плебисцит за повратак краља. С друге стране, она се трудила да укаже савезничким дипломатама да је вољна да настави спољнополитички курс претходног кабинета и одржи добре односе са њима, пре свега са Британијом.⁵³⁰ Та страховања испоставила су се као оправдана. Убрзо је Керзон из Лондона наредио Гренвилу да има резервисан однос према новој влади у Грчкој, док се не обаве консултације са осталим савезницима.⁵³¹ Ови догађаји указивали су на потребу договора међу силама Антанте. Нови премијер Француске Жорж Лејга (Georges Leygues),⁵³² 25. новембра отпутовао је у Лондон како би са Лојдом Џорџем утврдио заједнички став ако се краљ Константин буде вратио на престо. Дипломатски кругови у Паризу нису знали какву ће позицију заузети две велике силе, јавио је Михајловић наредног дана. Претпостављао је да „може да се деси да приме Константин у некој згодној форми”.⁵³³

На конференцији у Лондону, одржаној наредног дана, Лејга се залагао за ревизију уговора у Севру, одбацивање Константина, прекид дипломатских односа са Грчком и укидање савезничке финансијске помоћи. Влада Лојда Џорџа није могла да прихвати повлачење Грка из Смирне, али је морала да попусти због бројних захтева у земљи и ван ње за променом политике ка Атини.⁵³⁴ У Лондону су почели да се истичу елементи који су се противили блиској сарадњи са Грчком. Винстон Черчил, Сир Ејр Кроу (Sir Eyt Crowe)⁵³⁵ и Харолд Николсон сматрали

реши парламентарну кризу која је настала због постављања питања промене државног уређења у републику и прогона краља Ђорђа из земље.

⁵³⁰ Isto, doc. no. 432, p. 505, Atina, 17. novembar 1920. godine, *Grenvil Kerzonu*.

⁵³¹ Isto, doc. no. 431, p. 504, London, 16. novembar 1920. godine, *Kerzonu Grenvilu*.

⁵³² Жорж Лејга (1856-1933) француски политичар и премијер. Члан Демократско-републиканског савеза и једно време министар морнарице. У току септембра 1920. године његова влада наследила кабинет Милерана и одржала се само до средине јануара наредне године.

⁵³³ AJ-388-10-24-5 пов. бр. 1536 од 26. новембра 1920. године, шифровани телеграм о повратку краља Константина, *Михајловић Трумбићу*.

⁵³⁴ E. Daleziou, *Britain and the Greek-Turkish war*, 175–176.

⁵³⁵ Сир Ејр Кроу (1864–1925) британски дипломата, примљен у службу 1885. године. У току 1912. године постаје асистент подсекретара за спољне послове. За време „Великог рата” залагао се за оштру политику према Немачкој.

су да долазак бившег грчког краља може бити погубан за британске интересе. Када је на плебисциту 5. децембра одлучено већином гласова да се Константин врати на власт, било је упаљено црвено светло у западним престоницама.⁵³⁶ Истог дана, Савезници су отказали све финансијске кредите Грчкој, што је знатно умањивало њену способност да води рат у Малој Азији.⁵³⁷

Због лошег става сила Антанте према краљу Константину, и Краљевина СХС је у току децембра саветовала новој влади у Грчкој, да своје држање усклади са политиком Француске и Британије.⁵³⁸ Председник нове скупштине Суфулио изјавио је Балугџићу 27. децембра да се Атином шире гласине да ће Константин поверити састав нове владе групи венизелиста. Назначио је да су такве тврдње неистините, јер је реч о два табора која су дубоко политички сукобљена. Суфулио је истакао да је Константин од како је изабран на плебисциту почео да верује да му је Бог поверио посебну мисију и да је о томе више пута говорио у штампи. У прилог томе, напоменуо је да он тежи да оствари потпуну личну власт у земљи која ће се формирати од његових присталица и да ће желети да одстрани од венизелиста све угледније људе.⁵³⁹

Однос савезника према Грчкој уносио је забринутост код политичких кругова у земљи. Духови нису били мирни после умирујуће изјаве Лојда Џорџа да би Лондон могао да учини неке уступке Француској, која је изразито непријатељски расположена према Константину. Шириле су се гласине да би Савезници могли да траже уклањање свих чиновника и официра који су се залагали за блиске везе са Немачком, што је навело двор да искаже намеру за сменом оваквих

Учесник мировне конференције у Версају. Већ 1920. године именован на место подсекретара за спољне послове у Форин офису и на том положају остаје до своје смрти 1925. године.

⁵³⁶ FRUS 1920 II, p. 708, Athens, December 6, 1920, *The Minister in Greece (Capps) to the Acting Secretary of State*.

⁵³⁷ E. Goldstein, *Great Britain and Greater Greece 1917–1920*, 356.

⁵³⁸ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva rata*, 25.

⁵³⁹ AJ-334-9-29-2 док. б. б. од 27. децембра 1920. године, извештај посланика, *Балугџић МИД-у*.

кругова. Нови краљ је 28. децембра у изјави британском листу иразио уверење да ће убрзо бити формирана нова влада и нова Врховна команда која ће задовољити Антанту. Балугџић је сутрадан јавио Београду да не верује у искрену жељу краља да учини измене у државном апарату и да се састао са француским амбасадором у Атини. Он му је саопштио да Константин покушава да испита преко свог повереника какво лице жели Француска на челу владе. План је осујећен одбијањем француског амбасадора да говори о овој теми, јер је сматрао да би на тај начин изразио признање новог режима.⁵⁴⁰

У међувремену, југословенска влада покушавала је да регулише преостале односе са савезничким државама. Премијер Миленко Веснић упутио је 19. децембра телеграм оправнику послова Михајловићу у Париз, којим га је известио како он треба саопштити Конференцији амбасадора, француској влади и амбасадору Јапана у Паризу Виконту Ишију (Visconte Ischi) да јаве својим владама како Краљевина СХС приступа уговору склопљеном у Севру 10. августа 1920. године између Савезника и Пољске, који се тичао граница у Европи.⁵⁴¹ Отправник послова учинио је потребне кораке. Он је 20. децембра послао ноту француском премијеру Жоржу Лејги у којој га је обавестио о намери Краљевине СХС да без резерви и посебних услова приступи уговору у Севру, у вези промена граница у Централној Европи. Истога дана послате су још две ноте исте садржине Ишију, јапанском амбасадору, и Полу Камбону, председнику Конференције амбасадора.⁵⁴² Генерални Секретаријат Конференције амбасадора је 24. децембра потврдио пријем ноте којом се изјављује приступање Краљевине СХС уговору о

⁵⁴⁰ АЈ-334-9-29-3 док. бр. 58 од 29. децембра 1920. године, извештај посланика, *Балугџић МИД-у*.

⁵⁴¹ АЈ-388-12-32-638 пов. бр. 14633 од 19. децембра 1920. године, *Веснић Михајловићу*, документ писан француским језиком.

⁵⁴² АЈ-388-12-32-640 пов. бр. 1599 од 20. децембра 1920. године, нота, *Михајловић Ке Дорсеу*, документ писан француским језиком; АЈ-388-12-32-641-643 пов. бр. 1599 од 20. децембра 1920. године, нота, *Михајловић Конференцији амбасадора и јапанском амбасадору у Паризу*, документи писани француским језиком. Отправник послова је 21. децембра јавио Влади у Београду о извршењу овога наређења.

разграничењу у Централној Европи, уз објашење како њени делегати могу потписати овај уговор од 27. децембра у Ке Дорсеу.⁵⁴³

Током предаје ноте Камбон је упитао Михајловића када ће његова влада бити спремна да потпише и мировни уговор са Турском, али он изгледа није могао да му да потврдан одговор. Ово интересовање потпуно је разумљиво због великог удела француског капитала у дугу Османске империје, чија је расподела била главна препрека да Краљевина СХС не стави потпис.⁵⁴⁴ Веснић је јавио Михајловићу 25. децембра да извести Камбона, да Краљевина СХС не може потписати тај документ док се не уклоне све спорне одредбе које је формулисала њена делегација у Паризу.⁵⁴⁵ Пратећи ове инструкције, Михајловић је нотом саопштио Конференцији амбасадора 28. децембра, да његова влада у одговору на постављено питање Камбона остаје при раније формулисаном ставу у вези мировног уговора са Турском. Наглашено је како се ови ставови неће променити док се спорне клаузуле у уговору не промене, а које је већ споменула делегација Краљевине СХС.⁵⁴⁶

Ништа мање негативне, биле су реакције румунске јавности према склапању мировног уговора у Севру и других докумената потписаних тога дана. Ти догађаји су дубоко уздрмали тамошњу политичку сцену и претили су да наруше односе са југословенском владом и великим силама.⁵⁴⁷ Негативну рефлексију на односе са Београдом имала је и

⁵⁴³ AJ-388-12-32-647 пов. бр. 1631 од 25. децембра 1920. године, *нота Генералног Секретаријата Конференције амбасадора*, документ писан француским језиком. Михајловић је 27. и 29. децембра тражио од владе да га што пре информише о томе ко ће потписати уговор о новим границама у Централној Европи. (AJ-388-12-32-648 пов. бр. 1631 од 27/29. децембра 1920. године).

⁵⁴⁴ AJ-388-12-32-644 пов. бр. 1605 од 20. децембра 1920. године, телеграм, Михајловић о разговору о мировном уговору са Турском; S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, 146.

⁵⁴⁵ AJ-388-12-32-645 пов. бр. 14896 од 24/25. децембра 1920. године, *Веснић Михајловићу*, уговор о миру са Турском.

⁵⁴⁶ AJ-388-12-32-646 пов. бр. 1627 од 28. децембра 1920. године, *нота Конференцији амбасадора*, документ писан француским језиком.

⁵⁴⁷ Оштру реакцију на потписивање уговора у Севру, исказала је опозиција у Румунији серијом протеста против Такеа Јоанескуа, зато што је потписивањем

посета Стамболијског влади у Букурешту почетком 1921. године, која је унела бројне сумње.⁵⁴⁸ С друге стране, нови режим у Грчкој, повезан родбинским везама са румунском краљевском породицом, одмах је по ступању на власт кренуо у дипломатску офанзиву. Такав потез је разумљив када се има у виду лош међународни углед и нарушавање односа са савезничким силама због повратка Константина. Зато је грчки

уговора о границама у Централној Европи Румунија признала право Краљевини СХС на Банат. Скуповима опозиције пришла су и два активна румунска министра. Посланик у Букурешту Бошко Чолак-Антић уложио је протест код румунске владе, исказујући чуђење услед оваквих реакција према Краљевини СХС у једној пријатељској земљи. („Чудно држање Румуније”, *Политика*, 1. јануар 1921. године, стр. 1). Министарска криза се наставила у наредним данима. Она је отпочела после изјаве Такеа Јоанескуа приликом закључења конференције у Спа, маја 1920. године, да је Румунија спремна да пошаље две дивизије које би појачале снаге Британије и Грчке око Цариграда и Дарданела. Изјава је поновљена крајем године приликом закључења конференције Лиге народа у Женеви, када је саопштено како Румунија жели да пошаље око 40.000 људи у Јерменију који би имали задатак да бране фронт ако Грци буду поражени код Исмида. Београдска „Политика” писала је како су овакве изјаве Јоанескуа изазвале пад његове популарности и проузроковале буру код румунске опозиције због стрепњи од упада снага Совјетске Русије. („Бура у Румунији”, *Политика*, 3. јануар 1921. године, стр. 1). Према наводима „Политике” германофилска струја која је стајала уз Јоанескуа подржавала је његове намере да склопи споразум са грчким краљем Константином, са којим румунска владарска породица има породичне везе. (Исто). Притисак опозиције растао је из дана у дан, па је постављено питање прекомерног задуживања Јоанескуа у Паризу, где му је одобрен кредит од 200 милиона франака. Чак је дошло до атентата у Сенату, након чега је полиција похапсила 70 чланова социјалистичке странке који су кренули у штрајк глађу. То је изазвало буру незадовољства. Већ 5. јануара значајно ојачана опозиција поднела је интерпелацију у Парламенту о питању Баната, која је изазвала живу дебату због уступања „румунског дела” Баната Краљевини СХС. („Атентат у румунском сенату”, *Политика*, 4. јануар 1921. године, стр. 2; „Румуни о Банату”, *Политика*, 5. јануар 1921. године, стр. 1).

⁵⁴⁸ АЈ-395, број фасцикле 4 (Поверљива архива 1920–1921), архивска јединица 37 (Односи Румуније са Бугарском 1920–1921), лист 379, пов. бр. 22 од 6. јануара 1921. године, телеграм. У даљем тексту: АЈ-395-4-...

престолонаследник Ђорђе посетио Букурешт почетком јануара, након чега је румунски краљевић отишао пут Атине.⁵⁴⁹

У Београду је дошло до промене владе, па је 1. јануара 1921. године другу владу Миленка Веснића заменила прва влада Николе Пашића у новој држави, створена у коалицији са Демократском странком.⁵⁵⁰ Поред чела владе, Пашић је преузео и министарство спољних послова. Министарство унутрашњих послова припало је Милораду Драшковићу, министар правде и конституанте постао је Марко Трифковић, док је Министарство просвете припало Светозару Прибићевићу.⁵⁵¹ Већ 4. јануара Пашић је тражио од Михајловића у Паризу, да га извести да ли је влади послао оригиналну ноту коју је Конференција амбасадора послала делегацији децембра 1920. године у вези приступања уговору Севру о разграничењу у Централној Европи. Због мање заинтересованости за „Источно питање” у том тренутку, сличне намере према уговору са Турском нису показиване.⁵⁵² Истога дана отправник

⁵⁴⁹ АЈ-395-4, архивска јединица 42 (Односи Румуније са Аустријом и Грчком 1920–1921), лист 561, пов. бр. 19 од 6. јануара 1921. године, телеграм, Павловић МИД-у. У даљем тексту: АЈ-395-4-42.

⁵⁵⁰ Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање* (2), 250–251. После избора за Конституанту, новембра 1920. године, Пашић је желео да у јавности створи утисак како је потребно да он дође на чело владе. Успео је да однесе победу у сукобу са Стојаном Протићем, који се јавио после објаве његовог конфедералног нацрта устава, који није био у складу са централистичком визијом уређења будуће државе, за коју се залагао Пашић. Стојан Протић поднео је оставку на место потпредседника странке на Конференцији радикалне странке октобра 1920. године, када се вођство странке сагласило са концепцијом уређења државе какву је замишљао Пашић, и одбио да се кандидује за посланика странке на изборима. (Ђ. Станковић, нав. дело, 239–245). Услови за долазак Пашића на чело владе стекли су се после објављивања „Обзнане” крајем 1920. године, којим је забрањен рад Комунистичке партије Југославије. Ипак, Стојану Протићу је понуђено да уђе у састав нове владе, али је он то одбио. (*Политика*, 1. јануар 1921. године).

⁵⁵¹ „Нова влада”, *Политика*, 1. јануар 1921. године, стр. 2. Подсекретар за спољне послове постао је Мирослав Спалајковић. Чланови владе положили су заклетву на двору 2. јануара, док је прва седница одржана наредног дана. („Нова влада”, *Политика*, 3. јануар 1921. године, стр. 3).

⁵⁵² АЈ-388-12-32-649 пов. бр. 55 од 2/4. јануара 1921. године, телеграм, Пашић Михајловићу.

послова одговорио је да је 3. јануара у Београд послат препис наведене ноте преко службеника Аврамовића.⁵⁵³

Услед промена на грчком трону и доласка на власт старог непријатеља из „Великог рата” краља Константина, изгледа да је од стране нове владе учињен „миг” листу „Политика” да извести како ће влада у Београду објавити документа која су могла да компромитују нову хеленску власт. „Политика” је 4. јануара објавила да Пашић жели да у наредном периоду представи сву дипломатску преписку Србије са Грчком 1914. и 1915. године, да би се видело ко је крив за неиспуњавање одредби уговора о савезу. Тим чином је директно циљано на улогу краља Константина у тим догађајима.⁵⁵⁴ Делује да овакво писање и није остало непримећено на грчком двору. Пред почетак офанзиве у Малој Азији, краљ Константин је 6. јануара, у пратњи краљице Софије и принчева, отворио рад Парламента престоном беседом. Тада је исказао потребу демократских реформи и наставка војне кампање у Малој Азији. Посебно је истакао значај даље сарадње са Савезницима која је у интересу грчке државе и народа. Краљ је онда поменуо важност савеза са Србијом (Краљевином СХС), који његовој држави даје најбоље гаранције за остваривање мира на Балкану и одржавање добрих породичних односа са краљевском породицом у Румунији.⁵⁵⁵ Промена у држању Београда према Грчкој била је очита и за страну штампу. Румунски лист „*Roumanie*” у другој половини јануара донео је вест да српске новине „почињу проповедати зближење са Бугарском” због повратка Константина на престо у Грчкој.⁵⁵⁶

И поред изјаве краља у Атини, јасно је било да односи нису били на високом нивоу. Делујући у складу са политиком владе ка промени у Грчкој, Балугџић је почетком 1921. године кренуо да говори о југословенским претензијама на Солун и да ће Мустафа Кемал победити Грке у Малој Азији.⁵⁵⁷ Нове компликације јавиле су се јануара на грчко-југословенској

⁵⁵³ Исто.

⁵⁵⁴ „Дневне вести – Односи са Грчком”, *Политика*, 4. јануар 1921. године, стр. 2.

⁵⁵⁵ „Грчки парламенат”, *Политика*, 6. јануар 1921. године, стр. 2; „Краљ Константин у грчком парламенту”, *Политика*, 10. јануар 1921. године, стр. 2.

⁵⁵⁶ АЈ-395-5-48-55 пов. бр. 72 од 23. јануара 1921. године, телеграм, Павловић МИД-у.

⁵⁵⁷ А. М. Пећинар, *Заокрет у грчкој политици према југословенској држави 1919–1922*, 86.

граници. Када је извршена мобилизација југословенских трупа у регији Битоља, Грци су учинили исто у области западне Македоније. Ипак, биле су то неистините вести које су се прошириле у хеленској јавности о припреми напада са севера, а стварни разлог оваквог чина југословенске војске била је заштита од упада комита.⁵⁵⁸ У међувремену, влада у Београду је преко француског посланика Жозефа д'Фонтенеа (Joseph de Fontenay) хтела да обезбеди формирање југословенске слободне зоне у Солуну, која је српској влади гарантована још уговором из 1914. године. Фонтене је упитан да ли би постојала могућност да се између Солуна и Краљевине СХС успостави интернационална железница или нека друга врста саобраћајног коридора? У Паризу су топло поздравили овакав корак владе у Београду, сматрајући то доказом њене лојалности према француским економским и политичким интересима у регији.⁵⁵⁹

Пошто је добијена оваква изјава, у Београду су сматрали да могу поново поставити питање економских одредби уговора у Севру. Ипак, оно је много више погађало интересе Француске него железнички коридор са Солуном, због великог утицаја француске привреде и концентрације капитала у Турској. Министарство спољних послова наложило је 12. фебруара Михајловићу, отправнику послова у Паризу, да извести нотом Конференцију амбасадора о ставу владе у вези мировног уговора са Турском, склопљеном у Севру. Како је стајало у наредби, Краљевина СХС се залаже за поштовање принципа *status quo ante bellum*, о чему је већ известила Конференцију амбасадора нотом од 24. јула 1920. године. Њом је објашњен став да се не могу мењати одредбе Лондонског уговора из 1913. године, на штету нових одредби које је доносио уговор из Севра. Ове неправедне измене донете су од истих сила које су учествовале у склапању оба уговора, што Краљевина СХС неће прихватити, али она жели да предложи извесне модификације којим би се додале нове одредбе уговору у Севру, наводило се у ноти. Предложено је додавање трећег става члану 241. уговора, којим би нове територије Краљевине СХС у вези учешћа у расподели османског дуга и другим питањима (чланови 242, 243, 244, 245, 312, 314, 316, 317) биле

⁵⁵⁸ Л. Хасиотис, *Српско-грчки односи 1913–1918*, 360.

⁵⁵⁹ Dragan Bakić, "The Port of Salonica in Yugoslav Foreign Policy 1919–1941", *Balkanica*, XLIII (2012), 197.

третиране на основу принципа *status quo ante bellum*, што је било у складу са тачком 6. уговора склопљеног у Лондону 1913. Тек након прихватања ових услова, Краљевина СХС биће спремна да потпише документ и све евентуалне модификације које би предложили Савезници, а које не би утицале на њене виталне интересе.⁵⁶⁰ Идентичан садржај, Михајловић је у виду ноте од 16. фебруара 1921. године упутио и председнику Конференције амбасадора Камбону, којом га је известио о ставовима владе у вези потписивања уговора у Севру.⁵⁶¹

7. РАТ КЕМАЛОВОГ ПОКРЕТА СА ЈЕРМЕНИЈОМ НА ЈЕСЕН 1920

Још на почетку рада конференције мира у Паризу, јерменска делегација покушавала је да истакне своје захтеве. Веће десеторице је 26. фебруара 1919. године саслушало шефа јерменске делегације Аветиса Ахаронијана (Avetis Aharonyan), који је указао на борбу његовог народа у ратним годинама против Централних сила и велико страдање настало геноцидом над јерменским народом од стране Турске. Захтевао је успостављање независне државе Јерменије помогнуте од стране Антанте материјалном, моралном, и ако то буде било потребно, и војном подршком. Други јерменски делегат Бохос Нубар-паша (Boghges Nubar Pasha) тражио је уступање територија северне Киликије, као и вилајета Вана, Битлиса, Дијабекира, Сиваса, Карпута и једног дела Трапезунта, ради изласла Јерменије на Црно море. Међутим, како тада није био приоритет склапање мировног уговора са Турском, већ формулисање мировних одредаба са Немачком, савезнички делегати су само саслушали јерменску делегацију.⁵⁶²

⁵⁶⁰ AJ-388-12-32-653 пов. бр. 1826 од 12. фебруара 1921. године, нота, *Михајловић Конференцији амбасадора*, документ писан француским језиком.

⁵⁶¹ AJ-388-12-32-650-652 пов. бр. 134 од 16. фебруара 1921. године, нота Конференцији амбасадора, документ писан француским језиком.

⁵⁶² FRUS, IV, p. 138-157, Paris, 26 February, 1919, *Secretary's Notes of a Conversation Held in M. Pichon's Room at the Quai d'Orsay, Paris, on Wednesday, 26 February, 1919, at 3 p.m.*

Када је Керзон 12. марта 1920. године предложио стварање јерменске државе према савезничком плану, уз мандат председника САД Вудроа Вилсона који је требао да изврши арбитражу границе, била је то велика победа јерменске делегације. Ове одлуке биле су само озваничене одлуком конференције у Сан Рему, када су утврђене главне одредбе мировног уговора са Турском.⁵⁶³ Предлог мировног уговора, који је уручен турској делегацији 11. маја током заседања у Спа, изазвао је у Анкари ерупцију незадовољства. Кемалова влада одбила је да прихвати уговор који је давао толике територијалне уступке Грчкој, обезбеђивао стварање Јерменије, Курдистана и стављао Турску у положај надзора великих сила. Опште уверење било је да би се стављањем потписа на такав документ извршила смртна пресуда Турској као држави. Јермени, охрабрени грчким напредовањем и објавом да ће им се гарантовати стварање државе, кренули су да врше упаде на територију под контролом Кемалове владе. ВНСТ је морала да реагује јула 1920. године слањем ултиматума Јерменији са захтевом да упади одмах буду обустављени. Ултиматум је остао без одговора, а јерменске снаге наставиле су са константним нападима на погранична подручја током јула и августа.⁵⁶⁴ Део Јермена из Киликије, окупљених око револуционарне партије Хунчак, извршио је у истом периоду убиства и злочине у Адани. Тамошње француске власти су жестоко казниме налогодавце нереда, вршећи смакнућа без судске пресуде. Да би успоставили чвршћу контролу, Французи су морали да потисну и делатност Јерменске легије.⁵⁶⁵

На западу је увелико радила јерменска пропаганда. Југословенско посланство у Лондону послало је Веснићевој влади препис извештаја Јерменског бироа (Armenian Bureau) од 21. јула, под насловом „Савезничке силе и Јерменија. Рефлексије на мировни уговор са Турском”. У извештају се каже да су савезничке силе, посебно

⁵⁶³ В. П. Потемкин, *Историја дипломатије III*, 89–91; S. Demirci, „From Sevres to Lausanne: The Armenian Question (1920–23)”, 73–76.

⁵⁶⁴ Х. Џ. Армстронг, *Кемал Пашиа (сиви вук)*, 173–175; З. С. Томић, *нав. дело*, 99–100.

⁵⁶⁵ Maxime Gauin, “The Armenian Forced Relocation: Putting an end to Misleading Simplifications”, *Review of Armenian Studies*, No. 31 (2015), 117; P. C. Halmreich, *From Paris to Sevres*, 314–315; Ömer E. Lütem, “The Armenian demands at the Paris Peace Conference of 1919”, *Review of Armenian Studies*, Vol. 4, No. 11–12, (2007), 157–163.

Британија, оштро одговорице на турске приговоре на нацрт мировног уговора. Турска главна замерка тичала се граничног питања, да провинције Ерзерум, Ван, Битлис и Трабзон не могу припасти новој јерменској држави која ће бити основана, што је одбијено од стране великих сила. Савезнички став био је одлучан, да ове четири провинције треба да припадну Јерменији у границама које ће одредити арбитражом председник САД Вудро Вилсон. Биро је посебно истакао важност рада Лојда Џорџа и Керзона, као заслужних појединаца у борби за слободу малих народа, посебно Јермена.⁵⁶⁶ Било је евидентно да се неће одустати од тражења репарација од Турака, који треба да исплате Јерменима материјалну штету за велике губитке у људству, због геноцида у Малој Азији за време рата и прогона становништва. Биро је истакао да тренутно има око 200.000 сирочади и исто толико бескућника после турских прогона у Анадолији. Иако су похвалили рад високих британских званичника, представници бироа упозоравали су на чињеницу како су Лондон и Париз, у више наврата током XIX века, подржавале Турску да би се одржала равнотежа сила на Блиском истоку, што је по потпомогло геноцид над Јерменима.⁵⁶⁷

Ради придобијања француске јавности, јерменски биро објавио је 29. јула извештај под називом „Француска и Јерменија. Тест случај Киликије” (France and Armenia. Test case of Cilicia). Са освртом на чланак француског листа „Le Temps”, који је изашао у току јула, Биро је истакао искреност која је основа пријатељства Француске и Јерменије. Народ у Јерменији је увек ценио све квалитете француског народа, као што су цивилизација, уметност, дух, политичке идеје и идеали, и увек је био окренут ка њима. Значај француског језика за Јермене и њихову културу је посебно истакнут, уз осврт на чињеницу да се у јерменским школама он посебно учи, а јерменски песници

⁵⁶⁶ АЈ-341-13-43 пов. бр. 5 од 21. јула 1920. године, извештај Јерменског бироа, документ писан на енглеском језику, стр. 1.

⁵⁶⁷ Исто, стр. 2. Поменута је улога Британије у руско-турском рату 1827–1828, Кримском рату, Руско-турском рату 1877–1878, кад је Русија два пута била приморана да се повуче из Јерменије, што су Турци искористили да изврше покоље и протеривање Јермена, уз подршку Лондона. Директна последица ових интервенција Гордог Албиона била је геноцид над Јерменима у „Великом рату”, закључили су представници Јерменског бироа. (Исто, стр. 3).

објављују своја дела на њему.⁵⁶⁸ Биро је посебно похвалио значај рада Клемансоа и Теофила Делкасеа (Théophile Delcassé), као државника који су подigli гласове да би се заштитила права Јермена у Османској империји. Током Првог светског рата француски крузери спасили су око 5.000 Јермена из Суедије, регије јужно од Александрете, што је навело надбискупа Каира да телеграмом изрази захвалност влади Француске.⁵⁶⁹ Биро је објавио да су скоро сви од 800 јерменских студената у Паризу 1914. године одмах добровољно приступили француским јединицама. Велики број Јермена борио се у француској „Legion d ‘ Orient” у Сирији и Киликији, захваљујући којима су Владе Британије и Француске обећале да ће подржати стварање независне јерменске државе. Творци извештаја питали су јавност великих сила шта ће бити сада? Разлог за сумњу налазили су у уздржаности, првенствено француске јавности после рата, према независности малих народа. Нарочито су се противили писању листа „Le Temps” од фебруара 1919. године, кад је започета кампања против независности Јерменије, уз истицање аргумената који говоре у прилог тези да је ово територија Турака и Курда.⁵⁷⁰ Зато је истакнуто да је сада прилика за Француску да заштити једини елемент на који се може ослонити – Јермене у Киликији, који би тако постали главни ослонац њеног утицаја у региону. Истакнут је оптимистичан став због брзине успеха француских трупа у Сирији, уз претпоставку да ће Јермени добити неку врсту аутономије (административну и економску) у Киликији.⁵⁷¹

Два дана после потписивања уговора у Севру, 12. августа, Јерменски биро је објавио у Лондону опширан меморандум на четири стране под називом „Будућност Јерменије. Арбитража председника Вилсона у питању

⁵⁶⁸ AJ-341-13-43 пов. бр. 6 од 29. јула 1920. године, извештај Јерменског бироа, документ писан на енглеском језику, стр. 1. У прилог овој чињеници говори и податак да је у Паризу основана школа Мурад-Рафаелиан која је дала образовање многим јерменским интелектуалцима као што су надбискуп Нарбеј, принц Малкелм Кан, Папазијан, др Русинијан и други. И јерменски национални устав из 1860. године написан је по угледу на француске институције и интелектуалце из XIX века, истицало се у саопштењу.

⁵⁶⁹ Исто, стр. 2.

⁵⁷⁰ Исто, стр. 3.

⁵⁷¹ Исто, стр. 4.

граница”.⁵⁷² Биро је нагласио да су болшевици објавили да су западне силе у својим покушајима да успоставе Јерменију поразиле своја начела и од ње одузеле легитимитет, економску и географску базу. По тврдњама болшевика, западне силе су одвојиле од Јерменије покрајине Карпут, Дијабекир и Сивас и тиме је ограничиле на републику Јереван, која је доминантно под утицајем Москве. Биро је истицао да границе будуће државе Јерменије треба да одреди лично председник Вилсон арбитражом, на основу одлука конференције у Сан Рему и мировног уговора из Севра. Представници бироа постављали су питање – да ли ће будућа јерменска држава бити обновљена на обалама Црног мора и Медитерана, пратећи линију Антитаурских планина, што је у складу са историјским развојем јерменског народа? Само су историјски догађаји отерали јерменски народ са вековних станишта на простору између долине Аракса, Кура, западног Еуфрата и Антитаурских планина на југу.⁵⁷³ У случају да Јерменија буде искључиво везана за Црно море она ће потпасти под руску доминацију у будућности. Зато биро истиче да због економског и политичког развоја Јерменије она буде везана и за источни Медитеран, да би се обезбедила веза са западним силама и створио коридор за економски развој. Оваква солуција била је немогућа ако Јерменија не буде имала моћног мандатара као што су САД.⁵⁷⁴ Изнет је предлог будућних граница по ком би град Малатија, западно од великог завоја Еуфрата, држао централну позицију као индустријски и пољопривредни центар. Граница би даље ишла Таурусом ка западу, Киликији и Источном Медитерану, са градовима Самсуном, Мерсином и Дијабекиром у саставу Јерменије. Преовладао је став да ће се Јермени регруписати и ослонити на Медитеран у случају ако се Малатија буде нашла у саставу њихове земље. Од Вилсона је затражено да изврши арбитражу уз поштовање провинција Ван, Битлис, Ерзерум и Трабзон као искључиво јерменских.⁵⁷⁵

⁵⁷² Енглески назив меморандума: “Future of Armenia. President Wilson’s Arbitration in the Frontier Question”.

⁵⁷³ АЈ-341-13-43 пов. бр. 7 од 12. августа 1920. године, стр. 1–2, меморандум Јерменског бироа, документ писан енглеским језиком. Влади у Београду је истог дана јерменски меморандум доставило посланство из Лондона.

⁵⁷⁴ Исто, стр. 3.

⁵⁷⁵ Исто, стр. 4.

Мустафа Кемал се плашио да би „бедем на Кавказу”, које су желеле да створе силе Антанте, угрозио положај његовог покрета и затворио врата за снабдевање из Совјетске Русије. Зато је Анкара повољно гледала на ширење утицаја Москве у региону. Још у време заседања ВНСТ, Мустафа Кемал је 26. априла послао Лењину ноту нудећи му успоставу дипломатских односа и борбу против западног империјализма. Захтевао је помоћ од пет милиона турских лира у злату, војни материјал и медицинску опрему. Тада је турска страна предложила заједничку акцију против Јерменије и улазак Азербејџана у састав Совјетске Русије. Совјети су деловали брзо и наредног дана ушли у Азербејџан, стављајући ову државу под своју команду. Средином маја турска делегација (Бекир Сами-беј, Јусуф Кемал-беј и Ибрахим Тали) примљена је у Москви од стране Стаљина и Чичерина. Иако није склопљен договор о заједничком деловању ка Јерменији, тада је договорено снабдевање Кемаловог покрета совјетским ратним и медицинским материјалом, што је имало велики утицај на даљи развој догађаја.⁵⁷⁶

Потписивањем мира у Севру 10. августа било је озваничено енормно смањивање турских територија, стварање велике грчке државе, независне Јерменије, Курдистана и друге неповољне одредбе које су дубоко погађале владу у Ангори. Мировни уговор је само озваничио одлуке о уступању источних делова Турске (источни део Анадолије са градовима Ерзерум, Ван, Битлис и Трабзон) које су претходно биле донесене на савезничким конференцијама у Сан Рему и Спа крајем априла и почетком маја 1920. године.⁵⁷⁷ Вођство кемалиста добро је предосетило намере сила Антанте. Командант 15. корпуса Ђазим Карабекир-паша је још у току марта предлагао Мустафи Кемалу напад на Јерменију, али је иницијатива одбијена због неспремности војске. Међутим, када је Ђазим постигао споразум са владом Азербејџана о заједничком деловању против Јерменије,⁵⁷⁸ и кад је Совјетска Русија

⁵⁷⁶ T. Tsvetkova, *Turkish national movement and Soviet Russia in Caucasus (1919–1922)*, 84–85, 90–92.

⁵⁷⁷ R. Yavuz, “Effects of the decisions of San Remo Conference on Syria and Iraq”, 578–591; G. Eglezou, “The Asia Minor War (1919–22)”, 448; Nigar Jamalova, “Diplomatic Activity of the Azerbaijani Government against the Territorial Claims of the Republic of Armenia (1918–1920)”, *Review of Armenian Studies*, Vol. 47 (2023), 171–173.

⁵⁷⁸ Споразум Ђазим Карабекир-паше и заменика министра одбране Азербејџана генерала Ага Оглу Шикхлинског потписан је 15. априла 1920. године у

признала владу у Ангори крајем априла 1920. године, било је могуће спровести напад на Јерменију. Ова држава постала је непотребна препрека која је ометала односе Анкаре и Москве, јер су одреди Црвене армије ушли у Азербејџан 30. априла, а два дана раније извршен је бољшевички државни удар у Бакуу.⁵⁷⁹

Евидентан је био страх код Мустафе Кемала да рат са Јерменијом не окрене још више јавно мњење у хришћанским државама против Турака у тренутку док се распраљало о мировном уговору. Када су његове одредбе постале јасне, Кемал је прихватио други позив Ђазим Карабекир-паше да отпочне напад, а влада ВНСТ у Анкари је 6. јуна донела одлуку у том циљу. Два дана касније, Ђазим је проглашен за команданта Источног фронта и била је проглашена мобилизација. Непријатељства у граничном региону Олтија започела су још у току јуна 1920. године.⁵⁸⁰ Оно што је у току лета 1920. мањим делом померило фокус Кемаловог покрета са Јерменије јесте избијање побуне у Ираку под вођством Ал-Џазира фронта против нових власти Француске и Британије.⁵⁸¹ Уз то, совјетски комесар за спољне послове Чичерин покушао је да посредује између две стране. Он је још у току маја примио јерменску делегацију у Москви, па је зато сугерисао Анкари да она 20. јуна нареди Ђазим Карабекир-паши да обустави напад. Поред тога, у Малој Азији су Грци вршили припреме за напад, који је започет 22. јуна, што је додатно утицало да турске снаге буду заузеле тим претњама.⁵⁸²

Ерзеруму. Најважнија његова одредба гласила је да у случају да Јерменија нападне Азербејџан, или се источни делови Турске предају Јерменији, обе снаге ће оружаним снагама бранити заједничке интересе.

⁵⁷⁹ E. Minasyan, H. Mkhoyan, "Publications in the Armenian Press about the Turkish-Armenian Border Clashes (May–September 1920), 61–64; Ч. Попов, *Од Верцаја до Данцига*, 162, 178–179.

⁵⁸⁰ R. Safrastyan, "Preparation of the Kemalists for the war against Armenia in 1920", 66–67.

⁵⁸¹ A. Turhan, "The National Pact project predicting the security of Anatolia from a Turkish perspective and the intensifying Turkish-British rivalry in Northern Iraq (1920–1926)", 919–920.

⁵⁸² E. Minasyan, H. Mkhoyan, *op. cit.*, 65–67; S. J. Shaw, E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and modern Turkey*, 356–357.

Москва је вршила притисак војним и дипломатским путем на Јереван да би се одрекао региона Зангезура, Накчивана и Карабаха у корист совјетске републике Азербејџан. Преговори који су се одвијали крајем маја и почетком јуна створили су утисак да Јерменија неће предати територије Азербејџану осим Карабаха. Зато је Црвена армија извршила напад на Накчиван 28. јула.⁵⁸³

На заседању ВНСТ у Анкари 19. августа званично је одлучено да се прогласи одбацивање мира из Севра и султанове владе као издајничке. Покренуто је формирање регуларних трупа које су требале да обезбеде спровођење циљева и скупљање пореза за њихово финансирање. Лоша околност за Турке била је та што је само 15. корпус Ђазим Карабекир-паше био спреман да оперативно делује против одредаба уговора.⁵⁸⁴ Његове снаге биле су доста снажније и боље обучене од противничких. Прво је уручио ултиматум влади Јерменије и захтевао предају региона Карса, Адрахана и Олтија, који су припали Турској по уговору из Брест-Литовска који је Русија склопила са Немачком. Ђазим је покренуо напад 24. септембра. Јерменија је одмах позвала Антанту у помоћ и тражила интервенцију против Турака. Само дан после почетка напада, шеф јерменске делегације у Паризу Аветис Ахаронијан захтевао је да Јерменија буде призната за равноправног члана Друштва народа, док је почетком октобра писао председнику ове организације ради интервенције западних сила против Турске.⁵⁸⁵ Скупштина Друштва народа именovala је комитет који је требало да расправља о захтевима нових држава за чланство, али се он састао доста касно, тек 20. новембра, када се слика на терену битно променила. У оквиру треће секције комитета, коју је водио Фридтјоф Нансен (Fridtjof Nansen) из Норвешке, расправљало се о захтеву Јерменије. Заседањима су присуствовали делегати из Грчке (Николаос Политис), Румуније (Таке

⁵⁸³ Ceyda Acicbe, "The events in Zangezur from 1921 and the transfer of Zangezur to Armenia", *Review of Armenian Studies*, No. 42 (2020), 151–167.

⁵⁸⁴ Dž. Hakov, *Istorija savremene Turske*, 65–66.

⁵⁸⁵ Edita Gzoyan, "The Turkish-Armenian war of 1920 and the League of Nations", *Central and Eastern European Review*, Vol. 5, (2011), 2–3.

Јоанеску), Краљевине СХС (Мирослав Спалајковић), Шпаније, Кине и Аустралије.⁵⁸⁶

Турске трупе починиле су у току овог похода стравичне злочине над јерменским становништвом, а према неким подацима страдало је око 200.000 људи.⁵⁸⁷ Одлучујућа победа над јерменским снагама постигнута је у бици код Карса 30. октобра.⁵⁸⁸ Борбу јерменске владе отежавала је и побуна Мухамеданаца у региону Александрополиса. Снаге турског XV корпуса Тазим Карабекир-паше су већ 6. новембра заузеле овај град, а и престоница Јереван је била угрожена. Непријатељства између две стране обустављена су 7. новембра, по претходно постигнутом договору.⁵⁸⁹

У току новембра месеца јерменска влада именовала је делегата Хатисиана (Khatissian) за преговоре са Турцима. Он је 18. новембра посетио британског војног делегата пуковника Стокса (Stokes), и изказао намеру своје владе да прихвати контролу над много мањом територијом него што јој је дао уговор из Севра. С друге стране, он је страховао од бољшевичких акција које су могле да угрозе Јерменију и захтевао подршку владе у Лондону у том питању.⁵⁹⁰ Бојазан јерменске политичке елите од владе у Москви био је оправдан. Совјетски министар иностраних дела Чичерин средином новембра обавестио је Керзона да Москву брину натписи британске штампе који говоре о могућој окупацији Батума.

⁵⁸⁶ Edita Gzoyan, "The Question of admitting the Republic of Armenia to the League of Nations", *Central and Eastern European Review*, Vol. 4 (2010), 3–4.

⁵⁸⁷ Рубен Заргарян, „Севрски мирни договор и Армянски проблем”, у: *Европа и источно питање (1878–1923)*, Историјски институт САНУ, зборник радова, књига 18, Београд, 2001, 466–467, 476; З. С. Томић, *нав. дело*, 100–101; Захваљујем се на преводу чланка на руском језику који ми је доставио мој уважени колега Милан Виденовић, асистент на Филозофском факултету у Нишу.

⁵⁸⁸ Narine Movesesyan, "Manifestations of Pan-Turkism in the Turkish-Armenian war of 1920 (According to the assessment of the Armenian historiography of the time)", *Review of Armenian Studies*, Vol. 32, No. 2 (2023), 115–116.

⁵⁸⁹ DBFP, First Series, Vol. XII, doc. no. 616, Tfilis, 9. novembar 1920. godine, *Stoks Kerzonu*; Razmik Panossian, *The Armenians: From Kings and Priests to Merchants and Commissars*, Hurst & Company, London, 2006, 245–247.

⁵⁹⁰ DBFP, First Series, Vol. XII, doc. no. 622, Tfilis, 18. novembar 1920. godine, *Stoks Kerzonu*.

Чичерин је указао да би тиме били угрожени интереси Совјетске републике Азербејџан и да његова влада не може допустити отварање новог фронта сила Антанте на Кавказу. Упозорио је Керзона да ће његова влада сносити сву одговорност у случају оваквог корака.⁵⁹¹

Већ 20. новембра совјетска дипломатска мисија дошла је у Јереван како би медитирала у преговорима између Турака и Јермена, али и да би заштитила интересе Азербејџана и Грузије као совјетских република против захтева јерменске стране. После ратних операција, амерички председник Вудро Вилсон одлучио је да испуни улогу коју му је доделио уговор из Севра, па је он 22. новембра поднео арбитражну одлуку о граници Јерменије и Турске која је донета на основу три принципа: географском, етнографском и економском. Међутим, одлука је имала мало утицаја на дешавања на терену која су се битно променила након рата.⁵⁹²

Након преговора са делегацијом кемалиста, који су започети 24. новембра, Јерменија је већ 3. децембра потписала мир у Александополису којим се одрекла права на територије гарантоване Турској миром у Севру и признала јој право на Карс.⁵⁹³ Уз то, Анкари је признато припајање

⁵⁹¹ Isto, doc. no. 619, Moskva, 16. novembar 1920. godine, *Čičerin Kerzonu*.

⁵⁹² Robert Tatoyan, “The issues of the number of Western Armenians and ethnic composition of the population of Western Armenia at Paris Peace Conference (1919–1920)”, *International Journal of Armenian Genocide Studies*, Vol. 6, No. 1, (2021), 27; Jamil Hasanli, “Formation of Armenia on the political map of the Caucasus and Karabakh issue (1918–1921)”, *Review of Armenian Studies*, Vol. 38 (2018), 51.

⁵⁹³ R. Panossian, *The Armenians: From Kings and Priests to Merchants and Commissars*, 246–247; У Цариграду је јерменски лист „Џагадамар” донео вест о стању у Јерменији после 2. децембра, на основу изјаве члана јерменског парламента који је дошао у Цариград. Тамошњи југословенски делегат Шапоњић овако је пренео извештавање листа: „Од другог децембра је заведен „совјетски” режим. Кемалисти још увек окупирају крајеве које су раније заузели: Александропол, Карс до Сурмалу, као и предео Шарура. Држање Грузије је од великог значаја за Јерменску. За сад, влада Тифлиска са највећом енергијом сузбија сваки покушај унутрашњих нереда. Али су тешки узгледи да ће тифлиска влада моћи опстати господар ситуације ако бољшевици буду прибегли јачим војничким мерама противу Грузије, а нарочито ако кемалисти буду поступали са Грузијом као што су учинили са Јерменском.” Лист је даље

Адрахана и Идгира, док се одлука о Накчивану требала донети на плебисциту, али су тамо остале турске јединице како би одржале комуникацијске везе са совјетским Азербејџаном, што је свакако имало утицај на снабдевање Кемаловог покрета од стране Совјета. Дан пре потписивања мира оборена је влада у Јеревану, а Јеремнија је прихватила совјетски утицај, што је створило велики проблем јер јеремнски Парламент није ратификовао мир у Александрополису. Његове одредбе преобликовао је уговор између кемалиста и совјетске владе који је потписан у Москви марта 1921. године. Већ неколико месеци касније Кемалова влада, Совјетска Русија, Јерменија, Азербејџан и Грузија потписале су уговор у Карсу 13. октобра 1921. године којим је постигнут мир и чиме су дефинитивно утврђене границе на Кавказу.⁵⁹⁴

8. НАСТАВАК СУКОБА У МАЛОЈ АЗИЈИ ПОЧЕТКОМ 1921. ГОДИНЕ

У Цариграду је 17. новембра дошло до смене на месту британског високог комесара. Уместо адмирала де Робека постављен је Сир Хорас Рамболд (Sir Horace Rumbold),⁵⁹⁵ који је до тада вршио дужност

писао да Грузија има једно преимућство над Јерменијом, јер контролише пристаниште у Батуму, преко кога се болшевици снабдевају потребном робом са остатком света. Чланак закључује да ако би се и Грузија „совјетизирала”, болшевици не би могли и даље користити пристаниште, и да је Грузија одбила да пружи уточиште јерменским избеглицама. (АЈ-370-1-1-84 пов. бр. 12 од 2. јануара 1921. године, извештај делегата, Шапоњић МИД-у.)

⁵⁹⁴ E. J. Erickson, *The Turkish War of Independence, A Military History, 1919–1923*, 143–145; S. J. Shaw, E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and modern Turkey*, 356–357; Dž. Hakov, *Istorija savremene Turske*, 67–68; T. Tsvetkova, *nav. delo*, 102–103; G. W. Gawrych, *The Young Ataturk*, 122–124.

⁵⁹⁵ Сир Хорас Рамболд (1869–1941), британски дипломата из племићке породице. Његов отац са истим именом и презименом такође се бавио дипломатијом у току XIX века. Током богате и дугогодишње каријере службовао на више места. У почетку био на нижим позицијама од 1899. до 1914. године при амбасадама у Хагу, Каиру, Техерану, Бечу и Мадриду, док га је почетак рата 1914. године

посланика у Швајцарској и Пољској. Чим је ступио на положај одмах је известио владу да у савезничким круговима влада уверење да је потребно извршити модификацију уговора из Севра. Рамболд је крајем новембра поновио како се ово мишљење још више учврстило након турске офанзиве ка Јерменији, која је указала да је ревизија мира неопходна. Упозорио је Керзона 27. новембра да ће ревизија уговора бити неопходна ако Грци буду доживели пораз у околини Смирне. Обарање влада Дамад Ферид-паше и Венизелоса, повратак краља Константина на престо у Грчкој, пораз јерменских и Врангелових снага, нарочито су доводили у питање опстанак мира. Пошто је Лондону одговарало одржавање уговора из Севра, јер је он обезбеђивао њене интересе на Блиском истоку, Рамболд је 6. децембра морао да на томе инсистира приликом сусрета са султаном Мехмедом VI.⁵⁹⁶ Међутим, како је Француска имала велике финансијске интересе у Турској, било је лакше споразумети се прво о финансијским питањима. Зато су почетком 1921. године савезнички високи комесари били сагласни у одлуци да се успостави финансијска комисија која би вршила контролу над турским државним финансијама. Рамболд је наглашавао Керзону да је потребно вршити притисак на цариградску владу због ратификације уговора из Севра, јер би у случају изостанка било мање шанси да се формира и финансијска комисија.⁵⁹⁷

затекао у Берлину. У току рата радио као амбасадор у Швајцарској, а након њега у Пољској. У току новембра 1920. године постављен на дужност британског Високог комесара у Цариграду, а у току 1923. године био је један од британских делегата на конференцији у Лозани о окончању Грчко-турског рата. Након службе у Мадриду од 1924. до 1928. године одлази на место амбасадора у Берлину, одакле упозорава Лондон на растућу моћ и опасност од Адолфа Хитлера. Након окончања овог ангажовања 1933. године повукао се из службе. Поново је активиран четири године касније када је Пилова комисија правила извештај о ситуацији у Палестини. Умро је 1941. године.

⁵⁹⁶ Salâhi R. Sonyel, "The Attitude of British High Commissioner Sir Horace Rumnold Towards the Turkish National Movement, 1920–1923", *BELLETEREN*, No. 58 (1994), 185–188.

⁵⁹⁷ *Documents on British Foreign Policy 1919–1939* (U daljem tekstu: DBFP), edited by W. N. Medlicott, D. Dakin, M. E. Lambert, First Series, Volume XVII, Her Majesty's Stationery office, London 1970, Doc. No. 1, p. 1, Carigrad, 3. januar 1921. године, *Rambold Kerzonu*.

Грци су почетком 1921. године започели офанзиву против турских снага продирући у унутрашњост Мале Азије. Посету трупам најавао је и нови краљ Константин. Београдска „Политика” је пренела писање хеленских листова о припремама након божићних празника за његов одлазак у Смирну и на фронт у Малој Азији.⁵⁹⁸ У самој земљи се и даље осећала напетост између две сукобљене струје, па је тако 1. јануара дошло до сукоба присталица и противника Венизелоса у Атини, током прославе рођендана грчког државника. „Патрас”, орган Венизелосове Либералне странке, објавио је опширан чланак тим поводом у коме је навео заслуге бившег премијера, након чега су се његове присталице скупили на тргу Св. Теодора где је дошло до сукоба са антивенизелистима. У сукоб се умешала полиција која је ухапсила Хамодракоса, директора листа „Вронис” и Сукраса, док се остатак присталица Венизелоса склонио код британског посланства где је скуп разбијен.⁵⁹⁹

У Ангори је почетком јануара одржан савет кемалиста који је донео резолуцију којом се тражи уступање Смирне, Тракије и Адање Турској и укидање свих економских повластица страним државама и грађанима. Након испуњавања ових услова кемалисти ће бити спремни да потпишу мировни уговор из Севра, писала је „Политика” на основу информација дописника из Париза.⁶⁰⁰ С друге стране, британске званичнике је плашило да би дефинитивно одрицање од ратификације уговора из Севра могло да произведе контраефекат код Грка. Керзон је страховао да ће у том случају Грчка бити ослобођена од одговорности према мањинама на новим територијама које је држала.⁶⁰¹

У Атини је за почетак јануара планирано отварање грчког Парламента престоном беседом новог краља Константина, након чега би се његове седнице одложиле за крај месеца. У земљи је владала атмосфера политичких обрачуна две завађене струје. Као жртва тих обрачуна настрадао је пуковник Фацас, бивши председник преког суда и венизелиста. Мајор Драгумис, шеф војне мисије краља Константина

⁵⁹⁸ „Константин у Смирни”, *Политика*, 1. јануар 1921. године, стр. 2.

⁵⁹⁹ „Веницелисте у Атини”, *Политика*, 4. јануар 1921. године, стр. 2.

⁶⁰⁰ „Услови турских националиста”, *Политика*, 5. јануар 1921. године, стр. 3.

⁶⁰¹ DBFP, First Series, Vol. XVII, doc. no. 5, p. 4–5, London, 5. јануар 1921. године, *Kerzon Harding*.

у Турској, 8. јануара био је рањен у Цариграду из освете за Фацасово убиство. Краљ Константин у пратњи краљице Софије и принчева, отворио је престоном беседом 6. јануара рад Парламента и том приликом исказао потребу демократских реформи и наставка војне кампање у Малој Азији. Посебно је истакао потребу даље сарадње са Савезницима која је у интересу хеленске државе и народа. Поменуо је значај савеза са Краљевином СХС, који Грчкој даје најбоље гаранције за остваривање мира на Балкану и добре породичне односе са краљевском породицом у Румунији.⁶⁰²

Савезничке државе, посебно Британија и Француска, негативно су гледале на промену која је настала на трону. Керзон је зато наредио 5. јануара амбасадору Лорду Џорџу Гренвилу да одржава односе само са владом, али не и са краљем Константином.⁶⁰³ Француска је изјавила Британији да би требало суспендовати снабдевање Грчке војним и поморским ратним материјалом. У Лондону су прихватили предлог, па је Керзон наредио Адмиралитету да се издају упутства државним властима како би се обуставила свака даља испорука.⁶⁰⁴

Из британске амбасаде у Атини позван је први секретар Хадсон (Hudson) да би поднео извештај о новим дешавањима. Он је известио Харолда Николсона, члана департмана за европске послове у Форин офису, како нови режим смењује добре официре који су верни Венизелосу и мења их за неспособне одане Константину. Упозорио је да то може угрозити позиције грчке војске у Анадолији. Наглашавао је да грчки народ верује у британску подршку и да влада у Лондону треба озбиљније да схвати објаву хеленске владе јер она самостално одржава осам дивизија са око 150.000 људи, које је коштају око два милиона драхми дневно. Николсон је након разговора саставио меморандум који је 8. јануара упутио Форин офису. Указао је да није могуће да се „јаше (на) два коња, савез са Француском и уговор из Севра”, већ да је неопходна једна озбиљна акција како би се помогло Грчкој. Предложио

⁶⁰² „Грчки парламенат”, *Политика*, 6. јануар 1921. године, стр. 2; „Грци се разрачунавају”, *Политика*, 10. јануар 1921. године, стр. 2.

⁶⁰³ DBFP, First Series, Vol. XVII, doc. no. 2, p. 2, London, 5. januar 1921. godine, *Kerzon Grenvili*.

⁶⁰⁴ Isto, doc. no. 3, p. 2–3, London, 5. januar 1921. godine, *Vaterlo Admiralitetu*.

је слање једног делегата који ће ступити у контакт са краљем Константином и обавестити га да британска влада може да му пружи подршку, али само под одређеним условима.⁶⁰⁵

Истог дана када је објављена престона беседа Константина, грчке снаге започеле су продор према Бруси, Ушаку, Ескишехиру и Афијумкарахисару. На положају команданта целокупног турског фронта налазио се Исмет-паша,⁶⁰⁶ веома способан официр и предводник турске војске у „Великом рату”. Грци су успели да изврше надирање до реке Инени, али их је ту сачекала оштра контраофанзива турских снага. За само четири дана продор је у потпуности неутралисан на овом сектору, што се одразило на целокупан положај грчких снага. Да не би угрозили остатак трупа, грчки официри наредили су повлачење на осталим правцима према Афијумкарахисару и Ушаку. Турци су се онда

⁶⁰⁵ Isto, doc. no. 7, p. 7–8, London, 7. januar 1921. godine, *Memorandum Harolda Nikolsona o situaciji u Grčkoj*.

⁶⁰⁶ Исмет-паша, звани Инени (1884–1973), турски војни заповедник, политичар и државник. Након завршетка средње војне школе у Сивасу и Војне академије у Цариграду ступио у службу 1906. године. После револуције против Абдул Хамида II 1908. године на кратко се придружио Младотурском покрету, који напушта већ 1909. године. Учествовао у Првом светском рату. Током боравка на фронту ка Кавказу крајем 1916. и почетком 1917. године упознао Мустафу Кемала. Наредне године премештен је на место команданта седме армије на фронту у Сирији и Палестини, где поново сарађује са Кемалом. После подизања устанка у Анадолији приступио је Кемаловом покрету. Већ почетком 1921. године постављен је на место команданта фронта на западу према Грцима које побеђује у две битке код реке Инона. Управо због ових победа Мустафа Кемал је наредио да му се дода на име Инени. Водио је турску делегацију током склапања примирја са савезничким силама у Муданији октобра 1922. године. Исту функцију имао приликом рада Конференције за склапање мира са Грчком у Лозани. Након рата два пута био премијер Турске (1923–1924, 1925–1937). После смрти Ататурка постао је други председник Турске и на том положају остао је до 1952. године. Поново постао премијер 1961. године. Ту владавину обележило је распламсавање кризе на Кипру 1963. године, када је умало дошло до рата са Грчком. Уз то, два пута се суочио са покушајем обарања режима од стране војске 1962. и 1963. године. После силаска са власти 1965. године одлази у опозицију и више не успева да се врати на власт. Повукао се са места шефа Републиканске странке годину дана пре смрти 1973. године.

обрачунали са пљачкашким бандама черкеза Етема, који је пришао грчкој војсци. Победи остварене почетком јануара изазвале су ерупцију одушевљења у Анкари и широм Турске. На међународном плану, Иسمетова победа уверила је владе у Риму и Паризу у неопходност сарадње са Кемаловим покретом.⁶⁰⁷ Непосредно пре битке француски отпавник послова у Лондону указивао је Сир Ејру Кроу, подсекретару за спољне послове у Форин офису, да је неопходно постижање договора са Мустафом Кемалом. Нагласио је да извештаји француских војних званичника из Турске указују Паризу на неопходност овакве политике и мирне евакуације Киликије.⁶⁰⁸

Удаљеност Цариграда од фронта ограничавала је југословенског делегата да сазна вести о стварној ситуацији на фронту. Шапоњић је добио информације о току грчке офанзиве, које је успео да провери код француских војних власти. Он је 16. јануара јавио влади да су Грци претрпели пораз код Ескишехира, уз много мртвих, рањених и око 500 заробљених војника. Напоменуо је да су се ратне операције одвијале повољно за Турке и да је Мустафа Кемал увео у борбу регуларне трупе. Одмах се оградио да је врло тешко доћи до правих података због цензуре коју врше британске власти ка свим вестима које долазе са фронта.⁶⁰⁹ Високи комесар Сир Хорас Рамболд поседовао је сличне вести о развоју догађаја код Ескишехира, па је влади у Лондону пренео гласине и о паду Брусе. Због писања турских листова у националистичком тону, које је угрожавало грчке а тиме и британске позиције, Рамболд је „скренуо пажњу” цариградском министарству иностраних дела. У преписци са Керзоном он је 19. јануара јавио да „предузима кораке да обузда” писање турске штампе.⁶¹⁰

Већ 20. јануара Шапоњић је послао нови извештај који говори о неуспеху Грка на фронту и њиховом повлачењу. Иако је грчки Главни

⁶⁰⁷ М. Световски, *Ататуркова Турска*, 122–123.

⁶⁰⁸ DBFP, First Series, Vol. XVII, doc. no. 6, p. 5–7, London, 7. јануар 1921. године, *Zapis Sir E. Kroua o razgovoru sa francuskim otpravnikom poslova*.

⁶⁰⁹ AJ-370-1-2-85 пов. бр. 16 од 16. јануара 1921. године, извештај делегата, *Шапоњић МИД-у*.

⁶¹⁰ DBFP, First Series, Vol. XVII, doc. no. 13, p. 20–21, Carigrad, 19. јануар 1921. године, *Rambold Kerzonu*.

штаб демантовао вести, делегат је истицао озбиљност пораза и да се борбе сада воде у околини Брусе.⁶¹¹ Истог дана поново је обавестио владу у Београду о војним операцијама у Малој Азији и писању турске и грчке штампе у Цариграду. Турска штампа јављала је о убедљивој победи Кемалових снага над Грцима, који су морали да се повуку на почетне положаје ка Бруси. По њиховим тврдњама, Турци су успели да заробе 5.000 грчких војника и велику количину ратног материјала. Хеленска штампа је потпуно другачије писала, тврдећи да су њихове снаге само извршавале „une reconnaissance forces” (франц. прегруписивање снага, Н. М.), и да су се после тих задатака вратиле на почетне положаје. Она је наводила да су нанети велики губици противнику. Ипак, уопштено писање у фразама само да би се побили наводи турских листова деловало је Шапоњићу као прикривање неуспеха. Британска цензура према турским листовима морала је да прихвати објављивање вести о поразу Грка. Грчка штампа је писала: „Напредовање Грка је суспендовано у Малој Азији, а појачања ће бити послата у Смирну”.⁶¹² С друге стране, званични комунике Главног штаба истицао је да поновно повезивање грчких снага наноси велику штету непријатељу. На основу овога Шапоњић је изнео своје уверење да су Грци поражени, а такво мишљење је владало и у дипломатским круговима.⁶¹³ Податке које је добио након пријема у турском министарству војске делегат је након тога проверио код Француза, са којима је имао добар однос.⁶¹⁴ Шапоњић је сматрао да

⁶¹¹ АЈ-370-1-2-86 пов. бр. 20 од 20. јануара 1921. године, извештај делегата, *Шапоњић МИД-у*.

⁶¹² “L’ avance hellénique a été suspendue en Asie-Minure, de renforts seront envoyés à Smyrne”. Натпис у новинама објављен је на француском језику.

⁶¹³ АЈ-370-1-2-87 пов. б. б. од 20. јануара 1920. године, извештај о грчко-турском рату, *Шапоњић МИД-у*.

⁶¹⁴ Истакао је да су Грци напали из Брусе и натерали нерегуларне турске трупе на повлачење на линији Гејас-Билевик ка Ескишехиру и одатле ка Билевуку. Грчки центар напао је код Ин-Ену-а и дошао до Ескишехира. Онда су Кемалове снаге извршиле контраофанзиву у три правца. Из Ескишехира фронтално. Лево крило грчке војске нападе су трупе које су се повлачиле из Билецика, а десно одреди послати из Кутахије. Овај изненадни напад натерао је Грке на одступање са положаја код Ескишехира ка западу, а чак су морали напустити и Брусу, око које су се водиле борбе.

су вести добијене из турског министарства приближније истини, јер су у Цариград стизале гласине о слању грчких појачања у Смирну, што је потврдила и хеленска штампа. Но и он је схватао да вести добијене од Турака и кемалистичких курира, који захваљујући Французима и Италијанима долазе у Цариград, тешко могу донети сазнања о правом стању.⁶¹⁵

Цариградска влада није желела да препусти финансијску контролу Турске савезничким државама, покушавајући да што дуже пролонгира то питање.⁶¹⁶ Мустафа Решид-паша, представник цариградске владе у Лондону, 5. јануара незванично је посетио Форин офис. Тамо га је примио Сир Ејр Кроу, који је исказао веру за поновним успостављањем дипломатских односа, али тек након што влада у Цариграду ратификује уговор из Севра. Мустафа Решид-паша саопштио је жељу за одржавањем добрих односа са савезничким државама и упутио извињење што још није ратификован мировни уговор. Указао је на финансијске тешкоће у којима се налази влада Тефик-паше због неприхватљивих услова који ће бити наметнути савезничком контролом. Напоменуо је да француски високи комесар показује жељу да преговара са турским званичницима, док његов британски колега изражава велико противљење. Ејр Кроу је у томе видео покушај Француза да изиграју заједнички савезнички став према Турској и указао да ће ово питање и даље решавати високи комесари.⁶¹⁷

У Француској је 16. јануара дошло до смене на власти, а нови премијер је постао Аристид Бријан. Његова влада одмах је променила курс спољне политике. Бријан се залагао за општрији однос ка Немачкој, склапање савеза са Пољском и подршку покрету Мустафе Кемала у Турској.⁶¹⁸ Схватајући

⁶¹⁵ AJ-370-1-2-88 пов. б. б. од 20. јануара 1920. године, извештај о грчко-турском рату, *Шаноњић МИД-у*.

⁶¹⁶ DBFP, First Series, Vol. XVII, doc. no. 8, p. 9, Carigrad, 12. januar 1921. godine, *Isti istom*.

⁶¹⁷ Isto, doc. no. 9, p. 10–11, London, 13. januar 1921. godine *Kerzon Ramboldu*.

⁶¹⁸ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, 29; Бријан је брзо реализовао своје циљеве у спољној политици окупирајући у току марта 1921. године Дизелдорф, Дуисбург и Рупорт, а уз то је чак планирао да окупира целу област Рајне ако Немачка одбије план за репарације. Са Пољском је склопио савез фебруара 1921. године. И однос Француске према Турској се знатно променио у току Лондонске конференције крајем фебруара и у току марта, када

промену њене политике и постојање добрих шанси за побољшавање француско-југословенских односа који су били нарушени од 1918. године, нови премијер и министар иностраних дела Краљевине СХС Никола Пашић упутио је срдачни телеграм честитке Бријану. У њему га је подсетио на заједничку сарадњу и добар однос према Србији у току рата.⁶¹⁹ Бријан је у одговору истакао како је врло задовољан што ће моћи да „обнови везе поверења са врлим државником и одлучним патриотом, који није никада у времену искушења губио веру у своју земљу и који ју је верно раме уз раме са Француском довео до победе”. Истакао је своје уверење да ће ова сарадња бити плодотворна и у миру.⁶²⁰

У то време настале су несугласице између савезничких држава. Пред крај 1920. и почетком 1921. године Французи и Британци водили су полемику око функција које ће заузимати њихови војни команданти у Цариграду. Још у току новембра 1920. године договорено је да британски гернеал Сир Чарлс Харингтон (Sir Charles Harington),⁶²¹ буде постављен на место председника Војне комисије у Цариграду, тела састављеног од представника Италије, Британије и Француске.⁶²²

ће бити потписан посебан уговор са кемалистима о разграничењу у Малој Азији. (Исто; Harry J. Psomiades, *The Eastern Question: The last phase*, Institute for Balkan studies, Thessaloniki, 1968, 34.)

⁶¹⁹ АЈ-334, број фасцикле 7 (Односи КЈ са другим земљама), архивска јединица 27 (Француска), лист 726, док. б. б. од 19. јануара 1921. године, извештај о преписци Пашића са Бријаном. Пашић је Бријану поручио следеће: „Счајући се са захвалношћу свега, што сте Ви учинили за наш народ у најтежим моментима његове историје, и великог поверења, којим сте ме почаствовали у моме раду за време рата, ја хитам, Екселенцијо, да Вам приликом Вашег поновног наименовања за председника владе упутим своја најсрдачнија честитања.”

⁶²⁰ АЈ-334-7-27-726 док. б. б. од 19. јануара 1921. године, извештај о преписци Пашића са Бријаном.

⁶²¹ Сир Чарлс Харингтон (1872–1940), британски генерал, учесник Бурских ратова и Првог светског рата. Крајем септембра 1920. године заменио генерала Милна на месту команданта британских снага у Црном мору. Био је командант свих савезничких снага у Цариграду од 1921. до 1923. године. На разним командним местим у армији до 1933. године, када постаје Гувернер Гибралтара.

⁶²² Domna Visvizi-Dontas, “The Allied Powers and Eastern Question, 1921–1923”, *Balkan Studies*, Vol. 17, No. 2 (1976), 334–335.

Почетком децембра француски званичници упутили су резерве према именовању британског генерала, али су оне отклоњене средином месеца. Дан након формирања нове француске владе под вођством Аристида Бријана, 17. јануара Керзон је захтевао преко амбасадора у Паризу лорда Хардинга да се генералу Харингтону додели место команданта свих савезничких снага у Турској. Упозоравао је да напетост у грчким круговима, присуство бивших турских официра и великог броја Руса у Цариграду исказују потребу за прихватањем овог захтева, који је француска влада већ прихватила. С друге стране, Французи су упозоравали Лондон да британски представници држе најважније позиције и нагласили критичност ситуације.⁶²³ Уз то, још једна изјава изазвала је пометњу у Лондону. Наиме, недељу дана пре напуштања места премијера, 7. јануара Жорж Лејга обавестио је британску владу да ће француске трупе убрзо напустити Киликију, што је значило да ће Кемалове снаге моћи да усмере сву расположиву силу ка Грцима.⁶²⁴

Министар финансија у цариградској влади Решид-беј, пружао је велико противљење према интенцији савезничких високих комесара да заведу финансијску контролу над Турском. Покушао је да изнесе захтев да контрола буде уведена само до краја финансијске године, односно до краја фебруара, када би се изгласао нови буџет. Британски Високи комесар Рамболд је онда три пута интервенисао код султана Мехмеда VI да би осујетио жеље Решид-беја и утицао на цариградску владу да прихвати савезничку контролу. Када је коначно одбијен предлог Решид-беја, он је 22. јануара упутио писмо савезничкој финансијској комисији којим пристаје на контролу, али и изјављује да подноси оставку на своју функцију.⁶²⁵

Победа Кемалових снага унела је делимичне промене у односу савезничких официра ка његовом покрету. Британски званичници у Цариграду, пре свега генерал Харингтон и Сир Хорас Рамболд, обавестили су Форин офис како је бескорисно и даље „сматрати

⁶²³ Исто; DBFP, First Series, Vol. XVII, doc. no. 10, p. 11–12, Pariz, 17. januar 1921. godine, *Harding Brijanu*.

⁶²⁴ E. J. Erickson, *Turkish War of independence, A Military History, 1919–1923*, 170.

⁶²⁵ DBFP, First Series, Vol. XVII, doc. no. 18, p. 27–28, Carigrad, 25. januar 1921. godine, *Rambold Kerzonu*.

Мустафу Кемала као поглавицу разбојника”. Они су наглашавали да његове трупе контролишу највећи део Мале Азије, а да његова влада делује са „просечном ефикасношћу”, што свакако није одлика једног неорганизованог покрета. Уочили су како влада у Анкари веома рачуна на везе успостављене са совјетским званичницима у Москви, те да ближу сарадњу ометају само разлике око питања Кавказа.⁶²⁶

Користећи новонасталу ситуацију за осигуравање својих позиција, Британци су почели са доводе нове снаге у Цариград. Југословенски делегат је 25. јануара јавио да су њихове трупе заузеле више јавних зграда и општински дом. У граду су се шириле гласине о скорој промени владе, која би требала да ратификује уговор у Севру.⁶²⁷ Мора се нагласити да је од највеће важности по британске стратешке интересе била ратификација овог уговора, који би осигурао британско присуство у региону Цариграда, Турској и на Блиском истоку. Велики утицај на ову одлуку свакако је имала и победа снага Мустафе Кемала на фронту, чиме је директно био угрожен опстанак савезника на Босфору. Акције британских војних власти изазвале су протесте представника Италије и Француске.⁶²⁸

Нове финансијске мере са којима се суочила цариградска влада довеле су је у току фебруара у стање велике ликвидности. Она је постала неспособна да исплаћује плате сопственим чиновницима, па се дуг само за ову ставку до средине месеца нагомилао на четири милиона турских лира. Британски Високи комесар Рамболд је саопштио својој влади да ће се дуг повећати до почетка марта за још два милиона турских лира, када пред владу буду испостављена нова потраживања. Велики проблем представљало је и то што је део пореских обвезника престао да уплаћује порез, па је финансијска комисија морала да реагује да би ублажила катастрофално стање.⁶²⁹

⁶²⁶ DBFP, First Series, Vol. XVII, doc. no. 14, p. 21–23, Carigrad, 20. januar 1921. godine, *Isti istom*.

⁶²⁷ AJ-370-1-2-92 пов. бр. 31 од 25. јануара 1921. године, шифровани телеграм, *Шапоњић МИД-у*.

⁶²⁸ В. Поповић, *Источно питање, Историјски преглед борбе око опстанка Османлијске царевине у Леванту и на Балкану*, 231–233.

⁶²⁹ DBFP, First Series, Vol. XVII, doc. no. 39, p. 59–60, Carigrad, 15. februar 1921. godine, *Rambold Kerzonu*.

9. КОНФЕРЕНЦИЈА У ЛОНДОНУ (21. ФЕБРУАР – 12. МАРТ 1921) И УГОВОР У МОСКВИ

Након меморандума Харолда Николсона упућеног 8. јануара Форин офису, којим се захтевало слање агента у Атину који би преговарао са новим краљем Константином, влада у Лондону одлучила је да делује у том смеру. Тамо је средином месеца отпутовао пуковник Репингтон (А. С. Repington).⁶³⁰ Приликом посете имао је прилику да 20. јануара разговара са принцем Николом, рођеним братом краља Константина. Никола је показивао попустљивост у питању преговора са владом Мустафе Кемала, наглашавајући да ће Грчка пристати на њих ако то буде захтев Британије. Када је наредног дана Репингтон исто питање поставио краљу Константину, он није желео да дискутује о могућности преговора са кемалистима. Желећи да заинтересује госта за слање помоћи исцрпљеној војсци, краљ је говорио да његове трупе могу да се одрже у Анадолији још највише четири до шест недеља. Упозорио је да ће у случају изостанка финансијске помоћи савезничких држава оне сигурно доживети колапс и уверавао је Репингтона да ће Грчка деловати према мандату Британије.⁶³¹ Влада у Атини је управо у време посете званично обавестила Лондон да се краљ Константин вратио на трон. По упутствима Француске, Керзон и његова влада су одлучили да не одговоре на изјаву, што је значило да не признају његов повратак.⁶³²

⁶³⁰ Пуковник А. Ц. Репингтон, британски официр. У периоду од јануара 1905. до јануара 1918. године обављао функцију војног дописника листа „Тајмс” (“The Times”). Као учесник Првог светског рата написао књигу која се бавила овом тематиком “The First World War”, објављену у Лондону 1920. године. У време посете Грчкој стигао по налогу листа „Дејли Телеграф” и уз покровитељство принцезе Кристофер.

⁶³¹ DBFP, First Series, Vol. XVII, doc. no. 15, p. 24–25, Atina, 21. januar 1921. godine, *Grenvil Kerzonu*. Константин је обећао Репингтону да се неће мешати у избор будућег премијера, али да се он нада да ће Гунарис саставити владу. Није желео да прихвати доделу амнестије за приведене присталице Венизелоса, нити је показивао жаљење због смене способних официра наклоњених бившем премијеру.

⁶³² Isto, doc. no. 15, p. 25–26, London, 21. januar 1921. godine, *Kerzon francuskom ambasadoru Kambonu*,

Савезничке силе су схватиле неопходност почетка преговора који би донели решење турског питања. Британска влада је тих дана стајала на становишту да треба очувати уговор из Севра или бар одредбе о Источној Тракији и линији успостављеној на Чаталци. Крајем јануара сазвана је савезничка конференција у Паризу која је расправљала о питању грчко-турског спора.⁶³³ На заседању одржаном 25. јануара италијански представници су подржали захтеве Кемалове владе за ревизијом уговора из Севра. Уз то, италијански министар спољних послова Карло Сфорца предлагао је премијеру Лојду Џорџу споразум две државе које би биле „одлучујући фактор” на Медитерану.⁶³⁴ Велико противљење према споразуму са кемалистима, исказали су Лојд Џорџ и Керзон, јер су сматрали да ће мир бити склопљен на рачун Грчке. Керзон је онда предложио сазивање конференције у Лондону која ће претрести сва спорна питања и на којој ће бити позвани представници владе у Атини, Цариграду и Анкари. Предлог је наишао на разумевање француских званичника и након гасања био је усвојен.⁶³⁵ По налогу председника конференције у Паризу, француског премијера Бријана, савезнички представници (италијански, британски и француски) требало је да доставе позив за учешће на конференцији заинтересованим владама (грчкој, ангорској и цариградској). Предмет расправе био би уговор из Севра, који је због развоја догађаја „подложен модификацијама”. Као датум за почетак одређен је 21. фебруар.⁶³⁶

⁶³³ Alexander L. Macfie, “The revision of the treaty of Sevres: The first phase (august 1920 – september 1922)”, *Balkan Studies*, Vol. 24, No. 1 (1983), 62–63.

⁶³⁴ DBFP, First Series, Vol. XVII, doc. no. 19, p. 28, Pariz, 26. januar 1921. godine, *Harding Tajrelu*; Isto, doc. no. 37, p. 54–56, London, 12. februar 1921. godine, *Kerzon Bućanani*; Керзон је страховао да ће циљ италијанске иницијативе бити заузимање протурских позиција науштрб грчких интереса, што би било погубно за позицију Велике Британије у Егејском и Средоземном мору. Приликом разговора са италијанским амбасадором у Лондону Ђакомом ди Мартином (Giacomo de Martino), Керзон је нагласио да се не може игнорисати позиција који је Грчка освојила и да би требало ратификовати уговор из Севра.

⁶³⁵ Isto.

⁶³⁶ Isto, doc. no. 20, p. 29, Pariz, 26. januar 1921. godine, *Harding Kerzonu*.

У Цариграду су савезнички Високи комесари Сир Хорас Рамболд, маркиз Еугенио Гарони (Marquis Eugenio Camillo Gattoni)⁶³⁷ и генерал Морис Пеле (Maurice Pellé)⁶³⁸ уручили заједничку ноту 26. јануара великом везиру Тефик-паши. Обавестили су га о донетим одлукама и замолили га да његова влада пошаље своје представнике. Тефик-паши је тражено да ступи у контакт са владом у Ангори да би и она послала делегате.⁶³⁹ Порта је два дана касније одговорила да ће „предузети неопходне кораке” и да прихвата позив који јој је упутио Врховни савет који је заседао у Паризу.⁶⁴⁰ У том циљу, она је упутила позив за учешће на конференцији Мустафи Кемалу и његовој влади. Југословенски делегат Шапоњић јављао је 5. фебруара да је из Ангоре стигао одговор Мустафе Кемала да не признаје цариградску владу и тиме јој одриче право представљања Турске у иностранству. Када савезници буду позвали Ангору на конференцију у Лондону, он ће тада послати делегацију.⁶⁴¹ Шапоњић је послао и штампани препис комуникације између великог везира Тефик-паше и Мустафе Кемала на француском језику. Тефик-паша је саопштио Мустафи Кемалу да је примио позив од конференције која се одржала у Паризу, да извести ангорску и цариградску владу о почетку рада конференције у Лондону 21. фебруара, која треба да реши спорна питања у Турској. Кемал му је одговорио да је једина влада која има права да представља Турску у иностранству она у Ангори. Сматрао је да ако Савезници желе да реше „турско питање” да треба да позив директно доставе Ангори, која ће онда

⁶³⁷ Маркиз Еугенио Кампилио Гарони (1852–1935) италијански Високи комесар у Цариграду и делегат на Конференцији у Лозани.

⁶³⁸ Морис Пеле (1863–1924), француски генерал и војни дипломата. Био војни аташе у Берлину од 1909. до 1913. године, одакле је пребачен на службу у Мароко. Учесник Првог светског рата у бројним биткама на западном фронту. Након рата именован за шефа војне мисије у Чехословачкој, где је убрзо постао први шеф Генералштаба тек формиране војске те државе. Почетком 1921. године премештен на место француског Високог комесара у Цариграду где остаје до окончања сукоба у Малој Азији. Један од главних делегата Француске на мировним преговорима у Лозани (1922–1923).

⁶³⁹ DBFP, First Series, Vol. XVII, doc. no. 21, p. 29–30, Carigrad, 26. januar 1921. godine, *Rambold Kerzonu*.

⁶⁴⁰ Isto, doc. no. 26, p. 36–37, Carigrad, 28. januar 1921. godine, *Isti Istom*.

⁶⁴¹ AJ-370-1-2-93 пов. бр. 46 од 5. фебруара 1921. године, шифровани телеграм, *Шапоњић МИД-у*.

послати своје представнике у Лондону, ако буду призната њена национална права.⁶⁴² Сир Хорас Рамболд је у преписци са Керзоном поседовао вести да је Мустафа Кемал одушевљен позивом да присуствује конференцији у Лондону и да је то „сматрао тријумфом националног покрета”.⁶⁴³

У Атини је 26. јануара француски амбасадор уручио ноту тамошњој влади којом је позивају на учешће на конференцији у Лондону. Сутрадан је британски амбасадор лорд Гренвил саопштио грчком премијеру Димитриосу Ралису, да сматра корак француског дипломате као заједничку акцију савезничких сила. Ралис је изјавио да ће влада прихватити позив, али је изражавао чуђење зашто је позив упућен Мустафи Кемалу, ако се имају на уму раније изјаве британских званичника о његовом покрету.⁶⁴⁴ Кад су вести о позиву Мустафе Кемала доспеле до грчке штампе, почело је „изражавање горког разочарања” уз пласирање оптужби на рачун владе.⁶⁴⁵ Ипак, режим у Атини је морао да прихвати савезнички позив 29. јануара, под условом да на конференцији буде задржан *status quo* на Блиском истоку и очуван уговор из Севра.⁶⁴⁶ Међутим, притисак на Ралисов кабинет је растао и он није могао дуго да се одржи. Већ 6. фебруара влада је оборена. Нову је саставио Николаос Калогеропулос из Народне партије, који је поред места премијера узео и положај министра иностраних дела.⁶⁴⁷

⁶⁴² AJ-370-1-2-94 док. б. б. депеша, *Grand Vizir Tewfik Pacha a Moustafa Kemal Pacha*, документ писан француским језиком. Интересантно је да је Шапоњић имао препис комуникације Мустафе Кемала са Тефик-пашом скоро две недеље пре него што је то 18. фебруара доставио влади у Риму италијански агент у Анталији. (ACS, Сфорцине хартије, Конференција у Лондону, телеграм бр. 4, Анталија, 18. фебруар 1921. године, *Фарали посланству у Паризу*).

⁶⁴³ DBFP, First Series, Vol. XVII, doc. no. 30, p. 42, Carigrad, 31. januar 1921. godine, *Rambold Kerzonu*.

⁶⁴⁴ Isto, doc. no. 23, p. 31, Atina, 27. januar 1921. godine, *Grenvil Kerzonu*.

⁶⁴⁵ Isto, doc. no. 27, p. 37, Atina, 28. januar 1921. godine, *Isti Istom*. У грчкој штампи је Ралисова влада окривљена за „неоправдани оптимизам” и лажно уверавање да ће велике силе признати краља Константина. Део штампе је заузео оптимистичан став мислећи да ће позив Кемалу натерати Француску и Италију да промене политику према Грчкој. Венизелистички лист „Патрас” заузео је веома негативан став и чак позвао краља Константина на абдикацију. (Исто).

⁶⁴⁶ Isto, doc. no. 27, p. 37–38, Atina, 29. januar 1921. godine, *Isti Istom*.

⁶⁴⁷ Isto, doc. no. 44, 66–67, Atina, 28. februar 1921. godine, *Isti Istom*.

Вести о сазивању конференције у Лондону изазвале су јаке реакције у хеленској и турској штампи, као и код њихових званичника у Цариграду. Грчка штампа видела је у сазивању конференције велику заверу која се прави против њених интереса и целокупног хришћанства. Зато је она позвала све Грке, ма којој политичкој опцији припадали, да пружи подршку Венизелосу да их представља у Лондону.⁶⁴⁸ Слично као штампа, и Васељенска патријаршија је издала апел свим Грцима да подрже Венизелоса и одредила своју делегацију коју ће послати у Лондон.⁶⁴⁹

Венизелос је баш у то време отишао из Нице у Париз, где се 27. јануара састао са Харолдом Николсоном. Грчки државник изражавао је страх да би на конференцији могло да дође до ревизије уговора из Севра, који је био његово дело и гарантовао хеленске и британске интересе у Медитерану. Николсон се трудио да одбаци наводе, изјавом да влада у Лондону неће чинити ништа против интереса Атине. Венизелос се надао да ће Кемал учинити неку непромишљеност која би му помогла да убеди Француску и Италију да одустану од ревизије уговора. У погледу представљања на конференцији изјавио је да ће подржати режим краља Константина, јер би евентуална смена власти била погубна за земљу, али да он неће узимати никакве функције под његовом влашћу. Затражио је гаранције од британске владе за тајни и незванични боравак у Лондону док буде трајала конференција. Николсон се правдао да би било немогуће сакрити посету од јавности, што би компромитовало његову владу и рад конференције. Зато је предлог одбијен.⁶⁵⁰

Турска штампа сматрала је да ће се у Лондону услови мира изменити у корист Турака. Сличан оптимизам гајили су и турски званичници у разговору са југословенским делегатом. Сматрали су да ће им подршку пружити Италија и Француска, а да ће највећи предмет преговора бити око територијалних питања. Шапоњић је имао утисак да су Турци

⁶⁴⁸ АЈ-370-1-1-96 пов. бр. 52 од 7. фебруара 1921. године, извештај о стању у Турској, *Шапоњић МИД-у*.

⁶⁴⁹ АЈ-370-1-1-97 пов. бр. 52 од 7. Фебруара 1921. године, извештај о стању у Турској, *Шапоњић МИД-у*.

⁶⁵⁰ DBFP, First Series, Vol. XVII, doc. no. 24, 32–33, Pariz, 27. januar 1921. godine, *Zapisnik Nikolsona o razgovoru sa Venizelosom*.

добили и писмене гаранције од ове две државе. Што се тиче питања финансијске контроле, капитулација, разоружања и демилитаризације Босфора и Дарданела њихов став је био да ће Савезници бити доста непопустљиви у тим питањима.⁶⁵¹ Разлог због чега је владало ово уверење јесу акције савезничких власти у Турској, чије је деловање довело до тога да се заведе потпуна финансијска контрола над државним приходима, увођењем савезничке финансијске комисије. Заузета је и царинарница у Цариграду у којој су савезничке власти вршиле најстрожу контролу. Поред тога, турска војска је сведена на бројку предвиђену уговором у Севру, а сувишни и неподобни официри били су отпуштени из службе. Савезници су успели за време свога боравка да остваре потпуну контролу над министарством војске султанове владе. Турски кругови у Цариграду били су непопустљиви и у питању капитулација, јер су сматрали да је непотребно мешање страних сила у послове локалних власти. Због свега наведеног, Шапоњић је био мишљења да су акције спроведене само ради припремања политике свршеног чина, која ће се реализовати у Лондону. Као компензацију за учињене мере, сматрао је да ће они Турској припојити одређене територије и тако спровести своју политику.⁶⁵²

Положај цариградске владе Шапоњић је оценио као немоћан. Све наде турске јавности биле су упрене у Мустафу Кемала, од кога се очекивало да спаси нацију. У преписци са султановом владом он је одбио све преговоре на бази мировног уговора у Севру, јер је сматрао да делегација која га је потписала није имала никаквих овлашћења. Захтевао је признање ангорске владе као званичног представника Турске, директне преговоре са савезницима и објаву ираде (хати хумајум – царска објава) од Султана којом се потврђују овлашћења његове владе. Мустафа Кемал је инсистирао на томе да се укине цариградска влада и призна ангорска влада за једину легитимну. Овај захтев био је разлог за прекид преговора.⁶⁵³

⁶⁵¹ AJ-370-1-1-97 пов. бр. 52 од 7. фебруара 1921. године, извештај о стању у Турској, *Шапоњић МИД-у*, стр. 1-2.

⁶⁵² AJ-370-1-1-97 пов. бр. 52 од 7. фебруара 1921. године, стр. 3.

⁶⁵³ AJ-370-1-1-97 пов. бр. 52 од 7. фебруара 1921. године, стр. 4; DBFP, First Series, Vol. XVII, doc. no. 34, p. 49–50, *Prevod telegrama Mustafe Kemala Velikom Veziru*; Мустафа Кемал је тражио да се уместо цариградске владе именује једна

Из Ангоре је започета пропагандна активност у Цариграду. Југословенски делегат је 9. фебруара послао у Београд прилоге билтена пресбириа ангорске владе, који су достављани тајним каналима до Цариграда. Савезничке власти биле су веома ригорозне ка особама које су ухваћене у достављању билтена. Главни циљ њиховог слања био је пропагандног карактера, да би се повећала подршка у народу и умањио значај султанове владе пред сазивање конференције у Лондону.⁶⁵⁴ Делегат је сматрао да ће у Лондону бити две турске делегације – цариградска и ангорска. Цариградска влада још није одредила своје представнике, док се шпекулисало у дипломатским круговима да ће Ангора послати четири представника предвођених Мухтар-бејом, комесаром за спољне послове, правником и човеком са одличним реторичким способностима. Шапоњић је пренео вест да ће и Јермени послати своју делегацију предвођену Бохос Нубар-пашом, који се по његовим информацијама тада налазио у Паризу.⁶⁵⁵ Ипак, у Ангори је дошло до смене на месту комесара за спољне послове и Мухтар-беј је почетком фебруара смењен са положаја. На његово место постављен је бивши комесар Бекир Сами-беј, који се тих дана вратио из Москве.⁶⁵⁶

Делегација цариградске владе за конференцију кренула је 12. фебруара, предвођена великим везиром Тефик-пашом.⁶⁵⁷ Друга турска

мисија коју ће именовати ВНСТ у Анкари и која ће због специфичности положаја бити уз султана у Цариграду. Око административног уређења Цариграда Мустафа Кемал није желео одмах да дискутује, остављајући проблем да се касније реши. У свом предлогу превиђао је начин исплате царских званичника који је требало да одобри ВНСТ.

⁶⁵⁴ АЈ-370-1-2-98 пов. бр. 53 од 9. фебруара 1921. године, телеграм, *Шапоњић МИД*-у. У нама доступној грађи посланства у Цариграду/Анкари, Архива Југославије нема никаквих билтена ангорске владе. Остављамо могућност да се он налази у некој другој фасцикли или да уопште није сачуван.

⁶⁵⁵ Исто.

⁶⁵⁶ DBFP, First Series, Vol. XVII, doc. no. 32, p. 44–46, Carigrad, 6. februar 1921. godine, *Rambold Kerzonu*..

⁶⁵⁷ Уз њега, чланови су били Осман Низами и Решид-паша, представници цариградске владе у Риму и Лондону, као и један секретар са знањем енглеског језика. (Исто, doc. no. 33, p. 46, Carigrad, 7. februar 1921. godine, *Isti Istom*.) Осман Низами је дан пред одлазак на конференцију, 16. фебруара, саопштио

делегација била је послата из Ангоре, јер није било могуће постићи споразум између две владе. У дипломатским круговима у Цариграду се проширила вест да ће се посредовањем Италије две делегације састати у Риму како би се нашла могућност за договор, јављао је Шапоњић.⁶⁵⁸ Заиста је у току фебруара постојала сагласност у погледима Француске, Италије и ангорске владе да би требало осујетити жеље Грка да очувају добитке остварене уговором у Севру, а шире гледано урушити империјалне намере Велике Британије на Блиском истоку.⁶⁵⁹

Пре одржавања конференције у Лондону италијанска дипломатија покушала је да убеди Форин офис како би било корисно да се у Анкару пошаље италијански агент, који би заступао интересе свих савезничких држава. По плану министра иностраних дела Карла Сфорце, он је требало да ради на успостављању добрих односа између две турске владе, који би најбоље користили интересима Антанте. Када је намера представљена Сир Ејру Кроу, он је одбио да дискутује о њој. Образложио је да нема инструкција од Керзона и владе у Лондону, који једино могу да потврде план. У ствари, Кроу се плашио да Мустафа Кемал не схвати корак као званично признање италијанске владе и да се не развију блиски односи Анкаре и Рима.⁶⁶⁰

Заоштравали су се односи Париза и Лондона у току фебруара. Британија је инсистирала да она именује генералног инспектора турске царине. На то је француска влада поставила нови захтев – да генерални секретар Финансијске комисије буде Француз. Ипак, њене дипломате су саопштиле британским колегама да ово питање неће бити покренуто до одржавања конференције у Лондону када би требало разјаснити све

британском дипломати у Риму да су одредбе уговора из Севра увеле Турску у стање ропства и да он сматра да Кемалова делегација никада неће пристати на њих. Изјавио је да ће повлачење Грка из Смирне и Тракије бити један од услова за постизање договора са владом у Атини. (Isto, doc. no. 40, p. 60, Rim, 17. februar 1921. godine, *Bučanan Kerzonu*).

⁶⁵⁸ AJ-370-1-2-99 пов. бр. 56 од 11. фебруара 1920. године, шифровани телеграм, *Шапоњић МИД-у*.

⁶⁵⁹ T. Karvounarakis, *End of an Empire: From the Treaty of Sevres to the Treaty of Lausanne*, 175.

⁶⁶⁰ DBFP, First Series, Vol. XVII, doc. no. 31, p. 43–44, London, 5. februar 1921. године, *Zapisnik Sir E. Kroua o razgovoru sa Martinom*.

несугласице. У Паризу су схватили да би отварање нових питања у Цариграду било погубно због тешких услова у којима се град налазио.⁶⁶¹

Међутим, иако је између Париза и Рима постојала сагласност око појединих ставова, малу нелагоду изазивало је време одржавања конференције, јер су Италијани инсистирали да се њен почетак одложи. Ке Дорсе је играо двоструку игру. С једне стране пустио је у штампу незваничне вести да Париз сматра да је потребно задржати датум почетка конференције за 21. фебруар, док су Филип Бертело и Бријан у директном разговору са италијанским амбасадором грофом Лелиом Бонином Лонгаром, изјавили како се слажу са предлогом да се њен почетак одложи. Бонин је 14. фебруара упутио протест Жилу Ларошу (Jules Laroche), који се правдао да не зна за ништа о томе, а затим је изјавио да је влада у Паризу променила став јер је Бријан морао да се врати у француску престоницу, а онда није могао да одложи одлазак у Лондон где се очекивао долазак делегације из Ангоре.⁶⁶²

Кад су остали усамљени у предлогу за одлагање конференције делује да су Италијани брзо усвојили став Француза. Сфорца је 18. фебруара саветовао свом министарству спољних послова да „позове Турке и снажно инсистира на њиховом одласку”. Влади у Риму било је лако да изврши ово наређење пошто је делегација ангорске владе још

⁶⁶¹ Isto, doc. no. 35, p. 50–52, Pariz, 8. februar 1921. godine, *Ćethem Kerzonu*. У том тренутку у Цариграду се налазило око 60.000 руских војника генерала Врангела. Од савезничких власти примећено је присуство великог броја нерегуларних турских снага, незадовољних Грка, а постојала је опасност од избијања болести или епидемија. Француски званичници су знали да ће турске делегације захтевати измене уговора из Севра и промену делокруга рада савезничких комисија, па нису желели да постављају нове услове пред Велику Британију у вези са њиховим радом, јер ће се ова питања преиспитати на конференцији у Лондону. (Исто.) Сир Ејр Кроу је сумњао да на конференцији могу бити доведени у питање односи са Француском, која за подршку британској политици на Блиском истоку може захтевати исто у спору са Немачком. Због претње од большевика на Блиском истоку и тензија које су постојале у односима са САД, Кроу је сматрао неопходним ојачавање односа са Француском. (Isto, doc. no. 38, p. 56–58, London, 12. februar 1921. godine, *Memorandum Sir E. Kroua*.)

⁶⁶² ACS, Сфорцине хартије, Конференција у Лондону, Париз, телеграм. бр. 131, 14. фебруар 1921. године, *Бонин влади у Риму*.

15. фебруара прispела у Бриндизи и налазила се на италијанском тлу.⁶⁶³ Иако се у међународној јавности шпекулисало да можда неће бити допуштено обема турским делегацијама да учествују на заседањима у Лондону, британска влада је демантовала такве наводе. Форин Офис је 19. фебруара упутио позивницу Тефик-паши у којој га је обавестио да ће бити дозвољено присуство по три делегата из сваке земље, што је значило да ће и представници ангорске и цариградске владе моћи да учествују у раду. Уз то, Тефик-паша је тражио од владе у Лондону да она посредно преко италијанских званичника о томе обавести чланове ангорске делегације који су се налазили у Риму.⁶⁶⁴ Кад је италијански посланик у Лондону Ђакомо ди Мартино покушао да убеди Керзона да се позив ангорској влади упути директно, шеф Форин офиса је одлучно одбацио такав предлог. Образложио је да „жели да искључи сваки изглед признавања ангорске владе” и да британска влада сматра да је у садашњем тренутку „немогуће упутити формалнији позив”.⁶⁶⁵

Неколико дана пред отварање конференције француска штампа кренула је да пише о потреби ревизије уговора у Севру. Повод за то биле су изјаве у јавности грчког премијера Калогеропулоса и један непромишљен гест током одавања почасті незнаном јунаку, јер је учињен у име краља Константина, савезника Централних сила у току рата. То је веома лоше примљено у француској јавности.⁶⁶⁶ Уз то, чланови грчке делегације су показивали велику непопустљивост кад су стигли у Лондон. Војни представници почели су да говоре како је „грчка војска у позицији да заузме велика подручја у Анадолији и доведе до пада националистичке владе” у Ангори. То је био јасан сигнал да су гледишта удаљена и да ће бити тешко постићи договор између великих сила и зараћених страна.⁶⁶⁷

⁶⁶³ Исто, Рим, телеграм без броја, 18. фебруар 1921. године, *Сфорца шефу кабинета спољних послова*; Исто, телеграм бр. 3, без датума, *Сфорца министарству спољних послова*.

⁶⁶⁴ Исто, Лондон, телеграм бр. 12, 19. фебруар 1921. године, *Де Мартино посланству у Паризу и влади у Риму*; „Конференција у Лондону”, *Политика*, 17. фебруар 1921. године, стр. 2.

⁶⁶⁵ ACS, Сфорцине хартије, Конференција у Лондону, телеграм бр. 17, Рим, 19. фебруар 1921. године, *Лаго посланству у Паризу*.

⁶⁶⁶ Исто, Париз, телеграм бр. 10, 17. фебруар 1921. године, *Бонин Карлу Сфорци*.

⁶⁶⁷ Исто, Рим, телеграм бр. 16, 19. фебруар 1921. године, *Лаго посланству у Паризу*.

Лондонска конференција о питању грчко-турског спора свечано је отворена 21. фебруара у палати Сент Џејмс. Она је окупила представнике Велике Британије, Француске, Италије, Немачке, Јапана, Грчке и делегације влада из Цариграда и Анкаре. Присуство немачког делегата у Лондону било је разумљиво из разлога што су тих дана текли преговори о величини репарација које је требала да плати влада у Берлину. Делегацију Кемалове владе водио је Бекир Сами-беј, док је шеф делегације султанове владе био велики везир Тефик-паша.⁶⁶⁸ Тиме је настала парадоксална ситуација. Султанова влада није имала никакву моћ да одлучује, док су грчка и Кемалова влада биле непризнате од стране сила Антанте. Прва због повратка краља Константина, а друга због организовања побуне. Уз то, Венизелос је у време отварања конференције, приликом сведочења на суђењу званичницима који су покушали да одузму његов живот, одржао један прави политички говор против режима у Атини. Изјавио је да су „сви Грци пријатељи савезника, али да краљ Константин и људи који га окружују нису само германофили, већ прави Немци”, што свакако није утицало позитивно на однос савезничких сила према новом режиму.⁶⁶⁹

На дан отварања конференције Калогеропулос је изјавио да његова земља држи 120.000 војника у Анадолији и да ће они натерати Анкару да прихвати уговор из Севра. Он је одбацио сваку могућност ревизије уговора, тражио од савезничких држава да одобре зајам Грчкој и пруже јој моралну подршку. Француски генерал Хенри Гуро (Henri Gourand)⁶⁷⁰

⁶⁶⁸ В. П. Потемкин, *Историја дипломатије III*, 92–93; Paxton Hibben, “Betrayal of Greece by Lloyd George”, *Current History* (1916–1940), Vol. 17, No. 4, (Jan, 1923), 547.

⁶⁶⁹ А. Н. Lybyer, “Turkey under armistice”, 471; ACS, Сфорцине хартије, Конференција у Лондону, Париз, телеграм. бр. 84, 25. фебруар 1921. године, *Бонин италијанској амбасади у Лондону*.

⁶⁷⁰ Хенри Гуро (1867–1946), француски генерал. Учесник Првог светског рата који је провео на Западном фронту, али је партиципирао и у савезничком нападу на Дарданеле. Након конференције у Сан Рему априла 1920. године, Гуро је именован за команданта француских снага које су требале да освоје Сирију. Он је успео да у току јула освоји Дамаск и протера одатле краља Фејсала. Био је први француски Високи комесар у Сирији и на Леванту од 1920. до 1922. године, где се сусрео са отпором арапског становништва, а

упозорио је да „источно питање неће бити решено ни у том случају кад би Грци заузели Ангору”. Сфорца је у преписци са владом у Риму аргументе Калогеропулоса оценио као „слабе, ако не и смешне”. Посебно је приметио да Лојд Џорџ није био одушевљен иступањем хеленске делегације и да му се чини из његових изјава да постоји могућност да Лондон прихвати ревизију мировног уговора. Савезници су на почетку изнели предлог да опстане уговор из Севра, са измењеним одредбама о Курдистану и Јерменији. Предложили су слање комисија у Смирну и Тракију које би утврдиле реалну ситуацију на терену и донеле обавезујуће одлуке за обе стране.⁶⁷¹

У Турској је вест о формирању ових комисија изазвала велико задовољство. Министар иностраних дела цариградске владе сматрао је да се морају предузети све мере „како би се обезбедила непристрасна и тачна истрага” због малверзација Грка.⁶⁷² Потпуно другачија била је реакција у Атини и Грчкој. Политички кругови, штампа и јавност били су огорчени одлуком. Широм земље, а посебно у престоници, 28. фебруара организоване су демонстрације против савезничких предлога и у корист уговора из Севра. Испред посланства три савезничке силе демонстранти су узвикивали поруке у прилог настављања рата са Турском.⁶⁷³ Скупштина у Атини одбила је савезничке предлоге о

средином 1920. године је покушан атентат на њега. Том приликом одвоио је управна подручја Сирије и Либана као засебне области. (Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, 209.) Након овога постављен на место војног управника Париза (1923–1937), на ком је пензионисан. Умро је 1946. године.

⁶⁷¹ З. С. Томић, *Камал Ататурк*, 118–119; „Конференција у Лондону”, *Политика*, 23. фебруар 1921. године, стр. 2; ACS, Сфорцине хартије, Конференција у Лондону, Лондон, телеграм бр. 16, 21. фебруар 1921. године, *Сфорца Ђолитију*.

⁶⁷² DBFP, First Series, Vol. XVII, doc. no. 43, p. 66, Carigrad, 27. februar 1921. godine, *Rambold Kerzonu*.

⁶⁷³ Isto, doc. no. 44, p. 66–67, Atina, 28. februar 1921. godine, *Grenvil Kerzonu*. Британски амбасадор у Атини Гренвил страховао је да политика његове владе на конференцији може угрозити интересе које има у Грчкој. Зато је упозорио Лондон на негативан ефекат претераног попуштања захтевима Француске и Италије, као и да би претерани притисак на краља Константина довео до његове абдикације и увођење земље у анархију. (Isto, doc. no. 45, p. 67–68, Atina, 28. februar 1921. godine, *Isti Istom*).

стварању међународне комисије за Тракију и Смирну. Након тога, исту одлуку донела је и ВНСТ у Анкари.⁶⁷⁴

Југословенски конзул у Смирни јављао је да су Грци после вести о одржању конференције у Лондону „приредили народни митинг на ком је овдашњи митрополит Хризостом, држао говор и изјавио: „Сви ћемо изгинути, али Смирну Турцима дати нећемо!”. Приметио је, да су „Грци са многим заставама и војном музиком парадирали по граду и задржали се по који тренутак” испред савезничких представништава. Сматрао је да ће Смирна, као трговачки град, пропасти ако буде припала Грчкој, због великог пада обима трговачког промета након уласка њених снага. У прилог томе, у војсци је дошло до великог раскола између венизелистичких и ројалистичких официра, а влада у Атини трудила се да повуче из службе све који нису подржавали краља Константина. С друге стране, турски представници и народ све више су били оптимистични од сазивања конференције. Они су на вест о њеном одржавању истакли турске заставе, бубњеве и парадирали су турским четвртима уз повике: „Живео Мустафа Кемал!”⁶⁷⁵

Првог дана заседања, југословенски посланик у Лондону Михајло Гавриловић јавио је да ће се одржати састанак делегата на конференцији која се окупила у вези грчко-турског спора. Његове информације говориле су да Грци чине све што могу како би спречили измену уговора

⁶⁷⁴ З. С. Томић, *нав. дело*, 118–120.

⁶⁷⁵ АЈ-334, број фасцикле 26, архивска јединица 62, лист 128–129, пов. бр. 9 од 12. марта 1921. године, извештај конзула, *Конзулат у Смирни Пашићу*. У даљем тексту: АЈ-334-26-62. Осим сукоба у грчкој војсци и напетих односа са Турцима, дошло је до спора између грчког високог комесара у Смирни Стегријадеса и америчких представника. Наиме, амерички поданик грчког порекла био је оптужен за убиство. Како се на суђењу није појавио ниједан сведок, амерички суд у граду ослободио је човека не узимајући у обзир извештај грчке полиције. Пошто су грчке власти одлучиле да ухапсе оптуженог, амерички представник се у писму Стегријадесу позвао на капитулације које његова држава има у Турској, али му није стигао никакав одговор. Онда је у пристаниште у Смирни упловио амерички ратни брод и усидрио се тачно испред Стегријадесове резиденције. Након тога су грчке власти одлучиле да ослободе америчког држављанина. (Исто)

из Севра, на чему раде и присталице Константина и Венизелоса.⁶⁷⁶ Сазнао је да се оптимизам Грка нагло смањио после доласка грчког премијера Калогеропулоса у Лондон. Због дописа из Београда о држању Бугарске објављеног у листу „Морнинг Пост” („Morning post”), грчки отправник послова понудио је Гавриловићу да учине заједнички корак против владе у Софији око питања њеног разоружања. Југословенски посланик је одговорио да нема овлашћења од своје владе о држању према овом питању, а да је влада из Београда обавестила посланика Британије о понашању Бугарске. Гавриловић је сматрао да би било корисније када би Калогеропулос учинио кораке код Лојда Џорџа и Керзона и обавестио их о држању Бугарске. Приметио је да Грци нарочито желе да се учини заједнички корак Краљевине СХС и Грчке против Бугарске на конференцији у Лондону.⁶⁷⁷

Исто, 21. фебруара, премијер Пашић јавио је посланству у Лондону да има информације од посланства из Софије, да ће Рајко Даскалов, министар трговине у бугарској влади, по једном полузваничном саопштењу отпутовати за Лондон на савезничку конференцију. Његов главни циљ био је да покрене питање Тракије и изласка Бугарске на Егејско море, које јој је обећано чланом 48. мира у Неију.⁶⁷⁸ Бугарска влада затражила је да њен представник узме учешћа у раду конференције у Лондону, како би се покренула ова за њу врло важна питања. За подршку ове политике организовани су народни митинзи у Бугарској и започета је комитска делатност Македонског комитета у Тракији. Чак је од стране Македонског комитета упућена представка конференцији како би она размотрила питање примене одредаба заштита мањина.⁶⁷⁹ Гавриловићу се у два наврата до 24. фебруара обраћао бугарски посланик у Лондону Станчев, говорећи му да једине две земље које немају излаз на Егејско море (Бугарска и Краљевина

⁶⁷⁶ АЈ-341-13-43 пов. бр. 26. од 21. фебруара 1920. године, извештај посланика, *Гавриловић Пашићу*.

⁶⁷⁷ Исто.

⁶⁷⁸ АЈ-341-13-43 пов. бр. 2104. од 21. фебруара 1921. године, шифровани телеграм, *Пашић Гавриловићу*. Ове информације доставио је Пашићу посланик из Софије, Милан Ракић.

⁶⁷⁹ D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države 1918–1923*, 102–103.

СХС) сада треба да се споразумеју и да је Лондон најбоље место за тај споразум.⁶⁸⁰

Жеља бугарске владе да буде представљена на конференцији у Лондону била је велика како би се умањила дипломатска изолација земље, која је трајала од 1918. године, остварио економски излазак на Егеј и покренуло питање Тракије. Гавриловић је имао вести из поверљивих кругова, да Бугарска упорно ради да преко италијанске владе буде позвана да учествује на конференцији, али да се томе оштро противи британска влада.⁶⁸¹ Лондону никако није одговарала интенција Софије да покрене претензије у Тракији, зато што је на ову област гледала као важну за осигуравање својих интереса у Цариграду и целокупној регији око града.⁶⁸² Пашић је 3. марта јавио Гавриловићу у Лондон олакшавајућу вест по југословенске позиције. Био је информисан од посланика из Софије Милана Ракића⁶⁸³ да је тамошњи

⁶⁸⁰ АЈ-341-13-43 пов. бр. 29 од 24. фебруара 1921. године, извештај посланика, *Гавриловић Пашићу*. Станчев је почетком јануара 1921. године био примљен у Паризу код француског политичара Аристиде Бријана, који ће убрзо оформити нову владу. Том приликом разговарали су о модификацији уговора из Севра. Претпостављамо да је Станчев указао Бријану на политику бугарске владе у Егеју. (DBFP, First Series, Vol. XVII, doc. no. 12, p. 13–14, London, 18. januar 1921. године, *Memorandum Nikolsona o reviziji mirovnog ugovora iz Sevra.*). Британски званичник Харолд Николсон се састао са Станчевим средином јануара 1921. године. Стекао је утисак да ће Француска инсистирати на модификацији уговора у питањима везаним за положај Смирне, али да неће захтевати територијалну промену статуса европских поседа Турске у Тракији и рејону Цариграда. (Isto).

⁶⁸¹ АЈ-341-13-43 пов. бр. 30 од 24. фебруара 1921. године, извештај посланика, *Гавриловић Пашићу*; Истог дана Гавриловић је јавио да ће литвански отправник послова бити саслушан на конференцији за неколико дана, па ће након тога Литванија бити призната као независна држава. (АЈ-341-13-43 пов. бр. 31 од 24. фебруара 1921. године, извештај посланика, *Исти истом.*) Пашић је одговорио Гавриловићу 3. марта тражећи да га информише о одлукама конференције у вези Литваније. (АЈ-341-13-43 пов. бр. 2501 од 3. марта 1921. године, шифровани телеграм, *Пашић Гавриловићу.*)

⁶⁸² A. L. Macfie, *The revision of the treaty of Sevres: The first phase (august 1920 – september 1922)*, 62–63.

⁶⁸³ Милан Ракић (1876–1938) српски и југословенски песник и дипломата. Завршио правни факултет у Паризу након чега се 1904. године запослио у Министарству

британски посланик саопштио Стамболијском да се на конференцији у Лондону неће покретати питање Тракије, чиме је окончана ова намера.⁶⁸⁴

У току преговора, Гавриловић је разговарао са француским члановима делегације. Од њих је сазнао да они сматрају да ће Немачка сигурно пристати на понуђени мировни уговор, али уз велике тешкоће. Дипломатски кругови у Лондону веровали су да Британија има два плана у вези ревизије мировног уговора из Севра. Форин офис је предлагао, како би задовољили Француске тежње, да се оснује једна или три аутономне провинције на простору Додеканеза, Смирне и Тракије, са посебним парламентима. Како је сазнао Гавриловић, Лојд Џорџ се противио предлогу, залажући се за мале концесије Турцима у Тракији и Једрену, као и за признање турског суверенитета над Смирном.⁶⁸⁵ Заинтересованост владе у Београду за решавање питања грчко-турскога спора није опадала. Пашић је 8. марта тражио од Гавриловића детаљне

спољних послова. Величина његовог интелекта, ширина образовања и ерудиција биле су нашироко познате у дипломатским круговима и српском друштву. Међутим, Ракић је имао мали пех јер није довољно познавао енглески језик, што је знало да му прави проблеме у комуникацији током дипломатске службе. У почетку је вршио функцију конзула Краљевине Србије у Солуну, Приштини, Скопљу и Скадру, али касније напредује у служби. За време Првог светског рата био саветник посланстава у Букурешту и Стокхолму, а онда је премештен за посланика у Копенхагену у завршним ратним годинама. Од 1921. до 1927. године вршио дужност посланика у Софији. (За више о његовом ангажовању у Софији види: Иван Ристић, *Милан Ракић у Софији*, Чигоја штампа, Београд, 2018). Од 1927. године постављен је на место посланика у Риму, где је учествовао у преговорима о обнови добрих односа са Италијом. Ту је имао проблем око слања телеграма који су процурели у јавност па је почео министра да обавештава личним писмима уместо шифрованим телеграмима, као и са протестима испред посланства које су организовали фашисти. После увођења диктатуре краља Александра, југословенски монарх му је понудио ресор спољних послова, али је Ракић одбио функцију јер се није слагао са променама у политичком животу земље. (С. Мићић, *Од бирократије до дипломатије*, 138, 161–175, 205–245, 273, 304–306).

⁶⁸⁴ АЈ-341-13-43 пов. бр. 2510 од 1. марта 1921. године, шифровани телеграм, *Пашић Гавриловићу*.

⁶⁸⁵ АЈ-341-13-43 пов. бр. 37 од 4. марта 1921. године, извештај посланика, *Гавриловић Пашићу*.

извештаје о раду конференције, ревизији уговора из Севра и немачким репарацијама, које су посебно интересовале његову владу.⁶⁸⁶

У Лондону је почетком марта велики везир Тефик-паша посетио Керзона са жељом да му укаже на потребу „оживљавања старих односа Турске и Велике Британије”, али је он одбијао сваку расправу о овом питању док не буде склопљен мировни уговор. Интересовало га је, зашто су делегати цариградске владе на конференцији подређени у односу на Кемалове представнике, те да ли и влада у Анкари има идентичан став као цариградска, о потреби побољшања односа са Британијом. Тефик-паша се бранио да исте ставове заступају Кемалови делегати и Бекир Сами-беј. Керзон је одбацио ове наводе, аргументом да представници Анкаре имају контакт са Москвом и да желе склапање споразума са Француском и Италијом, независно од Британије.⁶⁸⁷

Након наизменичних разговора са супротстављеним странама, заједнички предлог сила Антанте за решавање спора уручен је 11. марта представницима грчке и две турске делегације. Предложено је да се савезничке снаге одмах повуку из Цариграда,⁶⁸⁸ да се смањи зона разграничења, да Смирна буде под суверенитетом Турске уз право владе у Атини да тамо држи војни контингент, гарантовање државности Јерменије и учешће Турака у финансијској комисији која ће вршити контролу буџета Турске. Сфорца је истог дана упозорио премијера Ђолитија у Риму да нареди представницима у Цариграду да истичу све предности које овај споразум нуди Турцима (повлачење из Цариграда, комисија за мореузе са почасним турским председништвом и

⁶⁸⁶ АЈ-341-13-43 пов. бр. 2815 од 8. марта 1921. године, телеграм, *Пашић Гавриловићу*.

⁶⁸⁷ DBFP, First Series, Vol. XVII, doc. no. 46, p. 68–69, London, 2. mart 1921. godine, *Kerzon Ramboldu*. Тефик-паша је покушавао да убеди Керзона да велике силе пристану на повећање царина у околини Цариграда (на 11%, ad valorem систем) како би се напунила празна државна ризница. Указао је да у супротном случају цариградска влада неће моћи да исплаћује зараде својој администрацији, што ће бити увод у пропаст државе. Керзон није желео да пружи никаква обећања по овом питању. (Isto).

⁶⁸⁸ Сасвим логично и у складу са интересима своје државе британски премијер Лојд Џорџ је показивао највише противљење према одлуци о повлачењу савезничких снага из Цариграда.

финансијска комисија), али и да истиче да је Гунарис⁶⁸⁹ прихватио одлуку о ограниченом хеленском контингенту у Смирни. То је значило да ће град бити под суверенитетом Турске али са хришћанским-грчким управником, жандармеријом и администрацијом уз плаћање годишњег данка Турској. Међутим, пошто су све делегације оцениле предложене услове као неприхватљиве, конференција се растала наредног дана.⁶⁹⁰

Непосредно пре окончања рада конференције поведени су засебни преговори италијанске, француске и Кемалове делегације, који су резултирати склапањем споразума о Блиском истоку. Бекир Сами-беј је 11. и 12. марта потписао посебне уговоре са Аристидом Бријаном и Карлом Сфорцом, којим се гарантовало повлачење француских и италијанских снага из Анадолије. Уз то, Сфорца је обећао тим документом да ће Италија подржавати турске претензије у Тракији и Смирни, а Анкара је пристала на посебне економске концесије за Италију у југозападној Малој Азији. Истог дана, Сфорца је обавестио владу у Риму да су „партикуларни интереси сада загарантовани” овим договором, који „ће бити допуњен детаљним техничким споразумима”. С друге стране, Бријан је још пре потписивања уговора постигао усмени договор 9. марта са Бекир Сами-бејом о повлачењу линије разграничења између турских и француских поседа јужније него што је предвиђено уговором у Севру. Слично као Италији, и Француској је било гарантовано поштовање посебних економских повластица у југоисточној Анадолији.⁶⁹¹

⁶⁸⁹ Иако није заузимао место премијера, све до 26. марта 1921. године Гунарис је имао највећу моћ и контролисао је већину посланика у Парламенту па је власт фактички била у његовим рукама, а не код премијера Калогеропулоса.

⁶⁹⁰ Ч. Попов, *Од Версаја до Данцинга*, 205–206; ACS, Сфорцине хартије, Конференција у Лондону, телеграм бр. 137/76, Лондон, 11. март 1921. године, *Сфорца влади у Риму*; Исто, телеграм. бр. 134/25, Лондон, 11. март 1921. године, *Сфорца Болитију*.

⁶⁹¹ Н. Ј. Psomiades, *The Eastern Question: The Last Phase*, 34; ACS, Сфорцине хартије, Конференција у Лондону, телеграм бр. 148, Лондон, 12. март 1921. године, *Сфорца Болитију*; Е. Ј. Erickson, *Turkish War of independence, A Military History, 1919–1923*, 170–171. Још у току јануара 1921. године у Риму су агенти владе у Ангори ступили у додир са француским амбасадором Камијом Барером, како би са њим започели преговоре о повлачењу трупа из

Бекир Сами-беј, шеф ангорске делегације, изјавио је на конференцији у Лондону, да Грчка више није под мандатом савезничких држава у Смирни и Тракији, што је навело дипломатске кругове у Лондону да размишљају да се дошло до споразума између владе у Ангори и Италије. Ове вести пренео је 19. априла посланик Гавриловић југословенској влади. Он је указао да енглеска штампа пише како је британска влада 16. априла затражила ближа објашњења од Италије у вези овог споразума, и да је добила одговор да он нема никаквог политичког значаја. У Лондону су тамошњи Грци, независно од тога да ли подржавају Венизелоса или Константина, кренули да праве планове о заузимању Цариграда. У вези тог плана Лојду Џорџу је 18. априла постављено питање од новинара, на шта је он одговорио да се савезничке силе држе неутрално, да се Цариград налази под њиховом окупацијом, али да они не могу допустити никакву агресивну акцију на град.⁶⁹²

Савезнички високи комесари (Рамболд, Гарони и Пеле) су 21. марта посетили султана Мехмеда VI у његовом двору у Цариграду. Током дискусије о одлукама конференције султану је сугерисано да натера владу да прихвати њене одлуке. Сир Хорас Рамболд се дуже задржао у разговору са њим и уручио му је меморандум о овим питањима. Турски владар је био тада потпуно заокупљен унутрашњом ситуацијом и својим положајем који је угрожавала Кемалова влада. Нарочито је био увређен због начина одговора Мустафе Кемала на позив цариградске владе за учешће на конференцији у Лондону, који је видео као угрожавање његовог ауторитета. Да би га умирио, Рамболд је истакао да ће британска влада увек желети да види Турску јединствену са Мехмедом VI као њеним султаном.⁶⁹³ С друге стране, Мехмед се трудио да укаже

Киликије. Барер је одговорио да ће његова влада размотрити све предлоге када они буду писмено достављени. Овакав предлог био је потпуно у складу са намерама француске владе, о чему је она два пута обавестила британску владу 7. и 24. јануара. (DBFP, First Series, Vol. XVII, doc. no. 17, p. 26–27, London, 24. januar 1921. godine, *Kerzon Harding*).

⁶⁹² AJ-341-13-43 пов. бр. 84 од 19. априла 1921. године, извештај посланика, *Гавриловић Пашићу*.

⁶⁹³ DBFP, First Series, Vol. XVII, doc. no. 68, p. 87–90, Carigrad, 23. mart 1921. godine, *Rambold Kerzonu*.

како су вође у Ангори „шачица разбојника” која је добила снагу јер јој је пришло 16.000 бивших официра регуларне турске војске и да су главни представници људи који имају мало веза са турским народом. Посебно је подвукао, да је Мустафа Кемал „македонски револуционар непознатог порекла”, који више личи на Србина него на Турчина. Султана је нарочито бринуло зближавање Анкаре и Москве јер је сматрао неспојивим идеологију комунизма са муслиманском вером.⁶⁹⁴

Пошто није било договора у Лондону, Кемалова влада се окренула Совјетској Русији. Крајем фебруара, у току заседања на конференцији, кренуле су да се јављају вести о захлађењу односа између Москве и Анкаре. Зато је Кемал-паша морао да демантује те вести слањем депеше совјетској влади коју је пренела руска и инострана штампа. Одмах након конференције, турска делегација отпутовала је у Москву и потписала 16. марта „уговор о пријатељству и савезу”. Било је то прво дипломатско признање владе у Анкари. Кемалистичка делегација пристала је да уступи Батум Грузији и Александропол Јерменији, али су јој потврђене територије Адрахана, Карса и Артвина. Укинута су сви претходни уговори царске Русије везани за поделу Османске империје, капитулације и друге финансијске повластице које је имала Русија у Турској. Најзначајнија одредба била је о слању војног материјала и финансијске помоћи Анкари за рат против Грка. Бољшевици су још у току 1920. године испоручили велике количине оружја. Оно што је сигурно, то је да су пошиљке биле достављане званичним и незваничним каналима. Тако су савезничке власти у Цариграду 18. фебруара 1921. године успеле да заплене велику количину митраљеза и муниције на једном руском броду који је пловио Црним морем. Власти у Москви су само у току 1921. године испоручиле око 32.000 пушака, око 330 митраљеза и 50 топова. Уз то послале су Мустафи Кемалу врло значајних десет милиона рубаља у злату.⁶⁹⁵

⁶⁹⁴ Исто.

⁶⁹⁵ Dž. Hakov, *Istorija savremene Turske*, 67–68; T. Tsvetkova, *nav. delo*, 102–103; E. J. Erickson, *The Turkish War of Independence, A Military History, 1919–1923*, 143–145; S. J. Shaw, E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and modern Turkey*, 356–357; „Бољшевици и Кемал-паша”, *Политика*, 20. фебруар 1921. године, стр. 1; ACS, Сфорцине хартије, Конференција у Лондону, Рим, телеграм бр. 103, 28. фебруар 1921. године, *Лаго италијанском посланству у Лондону*.

Пратећи зближавање односа Ангоре и Москве, делегат Шапоњић је успео да сазна за склапање споразума још у марту. Након два месеца добио је и ближа обавештења. У извештају од 9. маја истакао је да је реч о једној војној конвенцији, чије одредбе није могао да сазна, али је сигуран да су се бољшевици обавезали да помогну кемалисте у њиховој борби. Пошто је био у прилици да из близине посматра догађаје у Цариграду, делегат је уочио страх код Порте да се кемалисти нису обавезали да Русима дају уступке у погледу мореуза. У граду су се шириле гласине да је Мустафа Кемал пристао на неку врсту кондоминијума⁶⁹⁶ између Руса и Турака на мореузима, што је свакако изазвало забринутост на Порти. Делегат је одбацивао могућност да је дошло до ових концесија Русима, због тежње Ангоре да поврати све области Мале Азије.⁶⁹⁷

Средином јула влади у Београду достављен је препис споразума бољшевика и кемалиста у пет тачака.⁶⁹⁸ За њега је југословенски делегат у Цариграду сазнао из француске амбасаде, чији представници сматрају да поред овог уговора постоји тајна конвенција која ближе регулише њихове односе. Француски обавештајни подаци говорили су да су се бољшевици обавезали да кемалистима обезбеде одређени број трупа, чији је део већ стигао у Малу Азију копном преко бивше руско-турске границе, док је други део стигао преко Црног мора. Њихови извори наводили су да је стигло 20.000 пешака и 15.000 коњаника који ће бити концентрисани у Расталуни, малој варошици у Малој Азији. Шапоњић је напоменуо да су се односи бољшевика и кемалиста доста побољшали и сада постали веома тесни. Он је имао прилике да води разговоре са турским политичарима и представницима султанове владе, из којих је стекао утисак да они нису толико против јачања руског утицаја у Малој Азији, колико су противни јачању утицаја Британије. Зато је у Цариграду добро примљена вест о доласку руске мисије у Ангору.⁶⁹⁹

⁶⁹⁶ Сувласништво – у правној терминологији.

⁶⁹⁷ АЈ-370-1-2-125 пов. бр. 149 од 9. маја 1921. године, извештај делегата, *Шапоњић МИД-у*.

⁶⁹⁸ АЈ-370-1-2-126 док. б. б. од 12. јула 1921. године, извештај делегата, Споразум Анкаре и Москве, документ писан руком на француском језику.

⁶⁹⁹ АЈ-370-1-2-127 пов. бр. 230 од 12. јула 1921. године, извештај, *Шапоњић МИД-у*.

I

Бољшевичка агентурна мрежа активно је деловала на Балкану почетком треће деценије XX века, а Турска је посматрана као подручје погодно за даље ширење утицаја на просторе Блиског истока и остале балканске државе. Након пораза царистичких снага у грађанском рату у Русији велики број руских избеглица био је стациониран у околини Цариграда, на Чаталци и Галипољу. То је пружало могућност за безбедније кретање бољшевичке агентуре по граду, а несређено стање у земљи такође је погодновало раду агената. У Цариграду су тада била стационирана два одељења војне агентуре, директно потчињена Лаву Троцком. Једно одељење на челу са Поповим бавило се војно-обавештајним радом и пропагандним активностима међу савезничким армијама у Цариграду. Друго одељење вршило је контролну делатност и било је потчињено пуковнику Рутковском.⁷⁰⁰ Зближавање Кемалових Турака са Москвом није могло да наиђе на подршку британских власти у Цариграду које су биле жестоки противник ширења совјетског утицаја. Генерал Харингтон наредио је хапшења агената по граду да би се откриле везе између Турака који подржавају ангорску владу са онима који су одани Порти. Ухапшена лица махом нису имала везе са Москвом, али су Енглези хапсили и совјетске агенте међу којима и чланове совјетске војне мисије. Шефови мисије ипак нису ухапшени јер су раније отпутовали у Москву. Важно је истаћи да су Британци ове акције предузимали без икаквог знања Италијана и Француза, вероватно због уверења да би представници ових земаља били изразито против ових акција.⁷⁰¹

Бољшевици су средином јуна упутили представнике у Софију под вођством Мојсија Тамаског, који је требало да ступи у контакт са бугарским трговачким конзорцијумом, а њихов пут пратио је човек близак премијеру Стамболијском. Тада је са Стамболијским договорено слање бугарског представника у Ригу. Страхујући од зближавања Бугарске и Турске, Пашић је 16. јуна забринуто јавио делегату у Цариграду да ће једна бугарска мисија бити послана у Анкару да би преговарала са Мустафом Кемалом. По тим вестима, чланови мисије

⁷⁰⁰ Miroslav Jovanović, „Boljševička agentura na Balkanu 1920–1923 (Teze o organizaciji, strukturi, planovima i praksi)”, *Istorija 20. veka*, br. 2 (1995), 40–42.

⁷⁰¹ AJ-370-1-2-127 пов. бр. 230 од 12. јула 1921. године, извештај, *Шаноњић МИД*-у.

били су један бугарски официр и члан парламента који су у друштву Џемал-аге, представника Анакаре у Софији, заједно требали да отпутују на састанак.⁷⁰² Шапоњић је 24. јуна одговорио да је мисија стигла у Анкару, али да је њу пратио Али Талиб-беј, бивши министар унутрашњих послова у влади Тракије, за време устанка Џафера Тајара. Потврдио је да њен циљ јесте покретање заједничких акција Бугара и Кемалових снага у Тракији против Грчке. Сматрао је да ће сарадња бити остварена јер је Турцима погодовао почетак акције у Тракији, у тренутку када се очекивао сукоб са Грцима у Анадолији.⁷⁰³

Алан Лајпер, дописник британског листа „Морнинг пост” (Morning Post) из Софије и бивши члан британске делегације на конференцији мира у Паризу, јавио је 2. августа да политика Бугарске изазива неповерење код њених суседа због блиских веза са Москвом и Анкаром. Он је сматрао да су измишљене тврдње да ће бугарске трупе са Кемаловим снагама упасти у Тракију, али да су ове вести изазвале забринутост у Атини и Београду, који прете да ће окупирати Родопе и рудник Перник.⁷⁰⁴ Ситуација се додатно заоштрила након повратка бугарског министра Александра Димитрова из посете Београду. Убрзо је бугарска влада одлучила да онемогући деловање ВМРО и ухапси њиховог вођу Протогерова који је побегао у емиграцију. Када је у току октобра извршен атентат на Димитрова од стране ВМРО, није дошло до приближавања у односима две државе, што је разочарало владу Стамболијског. Он је кренуо да оптужује своје балканске суседе да одбијају пријатељске понуде које стижу из Софије, настављајући ранију политику према његовој држави.⁷⁰⁵

⁷⁰² АЈ-370-1-2-123 пов. бр. 8757 од 16. јуна 1921. године, шифровани телеграм, *Пашић Шапоњићу*.

⁷⁰³ АЈ-370-1-2-123 пов. бр. 208 од 24. јуна 1921. године, шифровани телеграм, *Шапоњић Пашићу*.

⁷⁰⁴ АЈ-341-13-43 пов. бр. 1729. од 2. августа 1921. године, извештај посланика, *Гавриловић МИД-у*; *Morning Post*, 2. август 1921. године. Посланик Гавриловић доставио је 2. августа примерак овог листа министарству спољних послова.

⁷⁰⁵ И. Ристић, *Балкански Каин и Авел – Бугарска у југословенској политици (1919–1929)*, 188–191.

10. БИТКА НА САКАРИЈИ И ДОГАЂАЈИ ДО КРАЈА 1921. ГОДИНЕ

Након окончања рада Лондонске конференције, Грци су средином марта започели офанзиву на малоазијском фронту против Турака у два правца. У разговору са турским званичним круговима у Цариграду, југословенски делегат Шапоњић је стекао утисак да је највећи успех Турака на Конференцији у Лондону што су успели да приморају супротну страну на почетак нових офанзивних операција. Њихово мишљење било је да Грци не могу постићи никакве веће успехе и да корист од ових акција могу имати једино Турци. Закључио је да Париз и Рим сада отворено подржавају Турке.⁷⁰⁶

Званични комунике британског команданта црноморске војске објављен је 26. марта, који су турски званичници протумачили као одрицање подршке владе у Лондону за грчку офанзиву у Малој Азији.⁷⁰⁷ Управо у то време долазило је до промене политике савезничких сила према хеленској краљевини, која се нарочито осећала у Лондону. Одатле је 26. априла потекла иницијатива која је упућена Паризу и Риму, да три силе изјаве да ће се држати неутрално у сукобу Грка и Турака. Савезничке државе требало је да се фокусирају само на Цариград и да преузму одговорност само за тај регион. Предлог је усвојен, уз извесне измене које је предложила Француска, да се ограничи деловање грчких снага у целој области око Босфора и Дарданела.⁷⁰⁸

Грци су на северном делу фронта надирали у правцу Ескишехира, док је на јужном сектору њихов напад био усмерен према Афијумкарахисару. Главни циљ био је да пресеку линије снабдевања Кемалове војске заузимањем главног железничког чворишта Ескишехира. Турци су сматрали да је неопходно прво спречити продор на овом делу. Командант целокупног турског фронта Исмет-паша опет

⁷⁰⁶ АЈ-370-1-2-100 пов. бр. 94 од 25. марта 1921. године, извештај делегата о грчко-турском рату, *Шапоњић Нинчићу*.

⁷⁰⁷ АЈ-370-1-2-101 пов. бр. 99 од 26. марта 1921. године, извештај делегата о грчко-турском рату, *Шапоњић МИД-у*.

⁷⁰⁸ Y. Dinçel, "Greek Occupation of Western Anatolia according to Archival Documents", 1217.

је пружио одсудну битку на реци Инени, која је своју кулминацију доживела крајем марта. Турске снаге успеле су да натерају противника да се повуче на почетне позиције, а онда су се свом силином устремили према јужном делу. Тамо су Грци успели да заузму Афијумкарахисар, али је даље напредовање спречено због опасности опкољавања, јер су доведене турске јединице са севера угрозиле грчки бок.⁷⁰⁹

Географски удаљен од ратних збивања, Цариград није могао да има прави увид у стање на терену. Вести које су стизале биле су тенденциозног карактера, у зависности која их је страна објављивала. Тако су грчки званичници тврдили да њихове трупе напредују на целом фронту, док су Турци истовремено објављивали извештаје по којима је војска Мустафе Кемала успела да одбије напад и нанесе велике губитке противнику. Шапоњић је био мишљења да су Грци, као и у офанзиви јануара 1921. године, опет претрпели неуспех и напредовали само на сектору где нису биле регуларне трупе. Сматрао је да су Грци и сувише далеко од линије Ин-Ену-Ескишехир-Кутахија, коју су Турци утврдили и где треба очекивати озбиљније сукобе. Ако и буде неких окршаја пре линије они су могући само са нерегуларним трупама, наглашавао је делегат.⁷¹⁰

У међувремену, 28. марта грчки премијер Калогеропулос вратио се у Атину након боравка на конференцији у Лондону. У Пиреју му је приређен пријем на коме је Георгиос Балтазис (Geórgios Baltatzis),⁷¹¹

⁷⁰⁹ З. С. Томић, *нав. дело*, 119–120.

⁷¹⁰ АЈ-370-1-2-102 пов. бр. 100 од 27. марта 1921. године, телеграм, *Шапоњић МИД-у*. Два дана касније послат је преглед турске, грчке и јерменске штампе у Цариграду која је писала о офанзивним операцијама у Малој Азији. Међутим, аутор није успео да у прегледаној архиви нађе ниједан примерак штампе поменут у овој преписци.

⁷¹¹ Георгиос Балтазис (1868–1922) грчки политичар и правник. У политику се укључуо 1902. године када је биран за посланика у партији Георгиоса Теотокиса. Водио је пропагандну активност у Македонији као члан „Македонског комитета” у Атини. Изабран је 1908. године у влади Теотокиса за министра спољних послова. Касније на кратко вршио дужност министра саобраћаја 1915. године. Поново дошао на место министра спољних послова у влади Калогеропулоса почетком 1921. године. У Гунарисовој влади остао на истом положају од марта 1921. године до септембра 1922. године. Након катастрофалног пораза у Малој Азији био један од шесторице осуђених званичника које су стрељали чланови Револуционарног комитета.

вршилац дужности министра иностраних дела, саопштио да се „ниједан премијер Грчке никада није вратио из дипломатске мисије у иностранству и донео са собом толико победа”. Наравно реч је о панегиричном говору. Влада се налазила у кризи због потребе реконструкције рада министарстава, јер се већина министара бавила радом по два ресора, што је смањивало њихову ефикасност. Наредног дана, краљ Константин је примио Калогеропулоса и са њим сигурно разговарао о будућности владе. У дипломатским круговима шириле су се гласине како би могао да изгледа њен састав, а лорд Гренвил је о томе обавио разговоре са неким министрима.⁷¹²

У Атини су крајем марта објављене вести да су грчке снаге заузеле градове Афијумкарахисар и Ескишехир, што је изазвало ерупцију одушевљења у јавности. Међутим, убрзо се сазнало да је реч о неистини и да су Грци поражени уз велике губитке. Влада је веома забринута гледала на развој догађаја. У војсци је дошло до подела, јер људи из региона који су порджавали Венизелоса (као на пример на Криту), нису хтели да служе под официрима оданим Константину. О тешкој ситуацији говори чињеница да су позване класе војника у службу од 1913. до 1915. године, а на место начелника главног штаба именован је генерал Виктор Дусманис (Victor Dousmanes), преносила је југословенска штампа. Чак су се јавиле гласине да је принц Андрија рањен око Брусе и да је подлегао повредама, али је то касније демантовано. Да би поправио ситуацију и морал војника, краљ Константин отишао је на фронт у Малој Азији. За то време је у Атини 8. априла формирана нова влада Димитриоса Гунариса. Георгиос Балтазис је остао на месту министра иностраних дела, док је Георгиосу Теотокису припао ресор војске, а Димитриосу Ралису министарство правде.⁷¹³ Ова промена није могла да

⁷¹² DBFP, First Series, Vol. XVII, doc. no. 78, p. 99–101, Atina, 31. mart 1921. godine, *Grenvil Kerzonu*. Балтазис је веровао да ће остати на месту министра иностраних дела, док се сумњало да ће Гунарису бити поверено место председника, а да ће премијер Калогеропулос бити постављен на место министра војног. Гренвил је остављао простор да Калогеропулос задржи функцију где би био само „фигура”. Претпостављао је да ће Теотокис задржати поморско министарство и да ће у владу бити позван Жан Ралис.

⁷¹³ DBFP, First Series, Vol. XVII, doc. no. 78, p. 99–101, Atina, 31. mart 1921. godine, *Grenvil Kerzonu*; „Константин на фронту”, *Политика*, 5. април 1921. године, стр.

спречи изливе незадовољства широм земље, јер је дошло до демонстрације против владе и даљег вођења рата, пре свега у Пиреју, Јањини и Патрасу, а у Епиру су избили крвави сукоби са жандармеријом. Када се први пут обратио грчком Парламенту 19. априла, Гунарис је затражио увођење опсадног стања у земљи.⁷¹⁴

Због оваквог развоја ситуације у земљи и пораза на фронту, јавила се сумња код дипломатских кругова да ће Бугарска и Краљевина СХС искористити неуспех Грчке у Малој Азији да заузму Тракију и Солун. Британски посланик у Атини, Гренвил, поседовао је вести о распоређивању југословенских војника у регион Битоља. Гласине су говориле да се око Битоља распоредило 50.000 људи, што је он одбацио. Претпостављао је да стварно бројно стање Југословена јесте само око 15.000 војника. Био је сигуран да ће хеленске снаге у случају сукоба бити спремне да одговоре, јер у Македонији Грци имају отприлике исти број трупа. Међутим, реч је била о потпуно нетачним вестима. У изјавама датим локалној штампи, посланик Балугџић је крајем марта упутио деманти о гласинама да Краљевина СХС намерава да нападне Грчку.⁷¹⁵ Међутим, гласине о деловању Бугарске уносиле су немир код балканских држава. Тако је румунски министар правде у једној изјави за штампу указао да ће његова влада, у случају да Бугарска нападне Грчку, док је ова заузета акцијама у Малој Азији, деловати у зависности од околности.⁷¹⁶

2; „Грчки пораз”, *Политика*, 8. април 1921. године, стр. 2; „Нова грчка влада”, *Политика*, 10. април 1921. године, стр. 1; „Грци побеђују... Али мењају команду”, *Политика*, 16. април 1921. године, стр. 2; E. J. Erickson, *Turkish War of independence, A Military History, 1919–1923*, 190. Чак су се јавиле гласине у иностраној штампи које је пренео „Чикаго трибун” да ће се Венизелос из Париза вратити у Грчку да организује општу мобилизацију грчке војске и формира прелазну владу. („Венизелос у Атини!”, *Политика*, 9. април 1921. године, стр. 2.) Вести је убрзо демантовала агенција „Хавас”, која је објавила да Венизелос неће отићи у Грчку и да се тренутно налази у једном месту између Нице и Монте Карла. („Венизелос не иде”, *Политика*, 11. април 1921. године, стр. 1.)

⁷¹⁴ „У Грчкој ври”, *Политика*, 21. април 1921. године, стр. 2.

⁷¹⁵ DBFP, First Series, Vol. XVII, doc. no. 78, p. 99–101, Atina, 31. mart 1921. godine, *Grenvil Kerzonu*.

⁷¹⁶ AJ-395-4-42-562 пов. бр. 3330 од 17. марта 1921. године, телеграм, *Пашић Посланству у Букурешту*. Оно што је негативно за грчке власти јесте то што

Оно што је у то време највише бринуло званичнике у Београду јесу потпуно други проблеми. Био је то повратак Карла Хабзбуршког у Пешту, антијугословенски испади Италијана на Јадрану, почетак преговора за спровођење одредби уговора из Рапала, потписаног са Италијом новембра 1920. године, и деловање ВМРО у Бугарској.⁷¹⁷ Зато делује мало вероватно писање штампе и гласине дипломата о намери Краљевине СХС да нападне Грчку. Већи мотив имала је Бугарска. Стамболијски је на пролеће ступио у везу са представницима покрета Мустафе Кемала и Совјетском Русијом. У прилог томе, Пашићева влада била је обавештена о одласку у Цариград генерала Маркова који се састао са Зека-пашом ради планирања акција у Македонији и Тракији. Уз то, средином априла требало је да крене са радом међусавезничка комисија за разграничење Грчке и Бугарске у Тракији и Македонији. Југословенска штампа је акције ВМРО повезивала са овим питањем, сматрајући да упади имају циљ да изврше притисак на њен рад.⁷¹⁸

Да није било ничег озбиљнијег што се тиче планова о нападу Краљевине СХС на Солун, говори и заједничка акција Београда, Атине и Букурешта која је покренута управо средином марта против деловања бугарских комитета. Изгледа је иницијативу за овај корак дао управо посланик Балугџић у Атини, што је добро примљено код тамошње владе. Постоје и тумачења да је предлог потекао од грчке стране.⁷¹⁹ Било

је румунски министар током ове изјаве демантовао вести о могућем савезу између Букурешта и Атине.

⁷¹⁷ „Карлова авантура”, *Политика*, 1. април 1921. године, стр. 1; „Далмација–Италија”, *Политика*, 2. април 1921. године, стр. 2; „Карлов пораз”, *Политика*, 2. април 1921. године, стр. 1; Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, 202–203.

⁷¹⁸ „Грчко-бугарска граница”, *Политика*, 30. март 1921. године, стр. 1; Иван Ристић, *Балкански Каин и Авељ – Бугарска у југословенској политици (1919–1929)*, Институт за новију историју Србије, НERAedu, Београд, 2023, 180–183.

⁷¹⁹ АЈ-395-5-48-57 пов. бр. 211 од 19. марта 1921. године, извештај делегата, *Чолак-Антић МИД-у*. Према извештају југословенског посланика у Букурешту Чолак-Антића, влада у Атини је информисала „румунског посланика да је наш тамошњи посланик питао да ли би грчка и румунска влада биле вољне да се придруже влади (Краљевине, приметио Н. М.) С.Х.С, ради заједничке представке и Софији противу акције бугарских комитета”. Међутим, у разговору посланика са Такеом Јоанескуом, који је подржао

како било, Краљевина СХС, Грчка и Румунија су 11. априла уручиле заједничку ноту Бугарској јер она допушта деловање чета ВМРО-а у Македонији, Добруци и Тракији. Влада у Атини била је најодлучнија да се овај проблем реши. Она је 14. априла обавестила Конференцију амбасадора у Паризу да Бугарска заједно са присталицама Мустафе Кемала делује на њеној територији у Тракији и крши мировне уговоре.⁷²⁰

Чак су се у дипломатским круговима чули гласови да би Краљевина СХС могла да заузме рудник Перник у Бугарској као казну за деловање бугарске владе. Пашић је у овоме видео прсте Бугара, који су пласирањем ових вести желели да наставе са непоштовањем мировних уговора. С друге стране, Британија је страховала да је целокупна акција Краљевине СХС испланирана у Паризу. Када је изостала подршка Француске за напад на Перник, Конференција амбасадора је 30. априла упозорила Београд на озбиљне консеквенце које може да изазове овај чин.⁷²¹ Исто тело је одлучило да означи као незаконит и супротан мировном уговору закон о општој обавези рада којим је Бугарска покушала да позове људе на „једногодишњи рад” у касарнама. То је у

иницијативу, румунском државнику се чинило „да је ово можда предлог грчке владе”. Зато је Чолак-Антић тражио ближа обавештења од владе о пореклу идеје. (Исто). Када је Пашић одговорио 28. марта напоменуо је како се Краљевина СХС „одазива на позив Грчке”, под условом да то прихвате и остале две владе. (Исто, лист 59 пов. бр. 3941 од 28. марта 1921. године, телеграм, *Пашић Чолак-Антићу*.) Из овога се намеће закључак који је много ближи томе да је идеја потекла од владајућих кругова у Атини, због формулације коју је учинио Пашић о позиву Грчке. Истини за вољу, он је избегао да директно одговори да ли је посланик Балугџић формулисао идеју о притиску на Бугарску.

⁷²⁰ И. Ристић, *Балкански Каин и Авел* – Бугарска у југословенској политици (1919–1929), 182–183.

⁷²¹ Исто, 183–186. У то време је један румунски лист донео наслов „Шта се дешава у Бугарској” у коме је навео да бивши пријатељи које је Пашић имао у тој земљи говоре у прилог савеза са Београдом и да би Краљевина СХС требало да освоји Солун, Воден и друге градове у Грчкој. С друге стране, они су планирали да Бугарска изврши надирање ка Дедеагачу и Једрену, чиме би се успоставила југословенско-бугарска граница на Струмици. (АЈ-395-5-48-62 пов. бр. 319 од 23. априла 1921. године, извештај о писању румунске штампе, *Посланство у Букурешту МИД-у*.)

ствари значило обнову војне службе која је била забрањена, са чиме се нису сагласиле три балканске државе. Пашић је у току маја био јако незадовољан што је позвана „прва редовна класа” упркос одлуци Конференције амбасадора, а несугласице са бугарском владом су се наставиле током године.⁷²²

I

Турско министарство војске је крајем марта објавило званични комунике у коме је известило јавност да су Грци поражени код Ескишехира, са великим бројем погинулих, рањених и заробљених војника. Турци су у току ових борби је користили велики број коњице. Шапоњићу су те вести потврдиле француске војне власти и њихов штаб у Цариграду.⁷²³ Почетком априла Шапоњић се састао и са представницима британске амбасаде, који су такође рекли да је грчко напредовање заустављено, да се њихове трупе тешко одржавају на положајима које су заузели у току напада, док су на неким деловима фронта принуђени на повлачење. Британци су потврдили да се положај Турака веома поправио после контраофанзиве, јер су успели да утврде Ескишехир. Код њих се осећао страх да би се фронт могао стабилизovati. У том случају Грци би били принуђени на рат који не би могли да издрже због недостатка материјалних и финансијских ресурса, што би као коначан резултат имало потпуно повлачење. Шапоњићев утисак из разговора са Британцима је да су Грци имали велике губитке, посебно у официрском корпусу. Дознао је да Мустафа Кемал повлачи све трупе са Кавказа ка Ескишехиру. Ово је било могуће јер после склапања уговора са Совјетском Русијом више није претила опасност по Кемалове снаге на овом сектору.⁷²⁴

⁷²² АЈ-395-5-48-65 пов. бр. 5585 од 4. маја 1921. године, телеграм, *Пашић Чолак-Антићу*.

⁷²³ АЈ-370-1-2-103 пов. бр. 105 од 31. марта 1921. године, извештај, *Шапоњић Нинчићу*.

⁷²⁴ АЈ-370-1-2-104 пов. бр. 109 од 4. априла 1921. године, извештај делегата, *Шапоњић МИД-у*.

Вести оваквог значаја нису остале непримећене ни код турске штампе која је почела да пише о дефинитивном поразу Грка у Малој Азији. Сасвим супротно, хеленска штампа је преносила лажне вести о потпуном поразу Кемалових снага у току грчког напредовања. Ова контрадикторност у погледима на резултате операција нарочито се показала у званичним комуникацијама две стране, који су истицали победе. Ипак, утисак Шапоњића био је да су Грци претрпели тежак пораз.⁷²⁵ Интересујући се за даљи ток сукоба у Малој Азији, он се 4. априла састао са официром из француског Главног штаба који је обећао да ће му доставити извештај о току операција, са детаљном скицом кретања трупа. Француска амбасада у Цариграду је 5. априла доставила обећани документ делегату. По њему су Грци били потпуно поражени код Ескишехира и приморани на повлачење, са великим губицима у људству и официрима. Французи су нагласили да је опасност по Грке толико велика да се може претворити у њихов потпуни слом.⁷²⁶

Већ 14. априла Шапоњић је послао детаљан извештај на више страна о операцијама у Малој Азији крајем марта и почетком априла. И поред свих изјава власти и штампе, он је сматрао да Грци неће бити у стању да наставе рат док на положаје код Ин-Енуа и Ескишехира не стигну регуларне трупе. Ако оне и буду стигле, делегат је био сумњичав да ће моћи да остваре било какав успех, због обима пораза током борби око Ескишехира. То је утицало да се заустави напредовање грчких снага на јужном сектору фронта код Афијумкарахисара. Турци су потом успели да регрупишу снаге и изврше контраудар са севера из правца Ескишехира и са истока из правца Кутахије, и натерају Грке да напусте Афијумкарахисар. Након заузећа града, Шапоњић је навео да се надирање Турака према истоку развило у три правца: 1) У околини Афијумкарахисара, 2) у правцу Брусе, и 3) у правцу Исмида.⁷²⁷

⁷²⁵ Исто.

⁷²⁶ Исто; АЈ-370-1-2-105 пов. бр. 110. од 5. априла 1921. године, извештај, *Шапоњић МИД-у*.

⁷²⁷ АЈ-370-1-2-106 пов. бр. 122 од 14. априла 1921. године, извештај делегата о грчко-турском рату, *Шапоњић МИД-у*. Дâ се претпоставити да је делегат ове поверљиве информације сазнао из више извора са којима је био у контакту. Поред доброг односа са француским војним властима од којих је у више наврата добијао информације, Шапоњић је вероватно доста информација

Југословенска влада добила је детаљне описе развоја сукоба на сва три правца.⁷²⁸

Турци су се припремали за нове офанзивне операције ка западу Мале Азије. Стизале су вести до Цариграда да је војсци Мустафе Кемала стигло ново појачање из свих крајева где живи муслиманско становништво. Поред увећања људских ресурса, кемалисти су имали довољне количине ратног материјала, муницију и повећан број коња. Ова ситуација утицала је да се знатно поправи морал и самопоуздање војника. Шапоњић је у разговорима са француским званичницима дознао да је њихов став да Грци више немају никаквих шанси да остваре победу у Малој Азији. Французи су били уверени да ма какве напоре да Грци предузму они неће моћи да поправе свој положај, а следеће преговоре о миру ће дочекати у знатно горем положају. У прилог овој тврдњи Француза ишао је и закључак Шапоњића да је дошло до јачања веза између владе у Цариграду и оне у Ангори, како би се умањио утицај Грчке.⁷²⁹

могао добити и од муслиманских исељеника југословенског порекла који су долазили у Цариград у то време.

⁷²⁸ Операције на делу фронта код Афијумкарахисара оценио је као веома важне због слабих турских снага, које су на почетку битке имале задатак да штите бок трупа код Ескишехира. Кад су Грци били заустављени у надирању код Ескишехира, започела је турска офанзива и на делу фронта код Афијумкарахисара која је довела до пада града. Затим су заузети Санхилија и Маолак, две станице на прузи Афијумкарахисар–Ушак, којим је угрожено повлачење грчке војске. Шапоњић је закључио да су тврдње Грка, како су се повукли из града јер су постигли циљ кад су срушили пругу, неистините и да су њих сигурно на овај корак приморале јаке турске снаге. Код Брусе Грци су стајали доста лоше, јер су се њихове трупе повукле у град. Делегат је сматрао да је пад града само питање времена. На сектору ка Исмиду Грци су знатно напредовали и чак доспели до Црног мора. Ипак овај успех је заустављен после пораза код Ескишехира, па су се Грци морали повући према Исмиду. Њихов положај је био још више отежан јер су Турци заузели Билеџик и тиме одвојили ове снаге од главнине грчке војске. Шапоњић је сазнао да је у Исмиду већ стационирана грчка флота која бомбардује положаје на фронту, због његове близине, и да се спрема да укрца ове снаге. (АЈ-370-1-2-107 пов. бр. 122 од 14. априла 1921. године, извештај делегата о грчко-турском рату, *Шапоњић МИД-у.*)

⁷²⁹ Исто, лист 108.

Велику пометњу изазвало је писмо турских становника које је упућено Друштву народа због злочина које су починиле грчке јединице у Малој Азији.⁷³⁰ Комисија сачињена од француског, италијанског и британског представника отпутовала је на француском броду почетком маја да испита те наводе. Постојале су индиције да су Грци починили масакре, чак и над женама и децом у Адапазариу, Иши и Карамусалу. Посебан значај имали су покољи у Адапазариу јер је тамо страдало доста Бошњака, међу којима и неки поданици Краљевине СХС. Масакри су изазвали велики револт против Грка, јер становништво није давало никаквог повода.⁷³¹ Зато је Порта у току маја месеца упутила протест код савезничких Високих комесара. Комисија се вратила 27. маја у Цариград, после извршеног увиђаја. Одмах након доласка Шапоњић се састао са француским чланом, који је саопштио неверицу због монструозности злочина. Он је навео да су Грци вршили убиства, силовања жена и малолетне деце, спаљивање људи и читавих села, о чему ће након израде извештаја бити извештени савезнички високи комесари.⁷³²

II

У Албанији је дошло до озбиљних промена у току 1920. године. Албанци су успели да протерају италијанске трупе из Валоне до краја јула. Након тога развио се сукоб са југословенским трупама на демаркационој линији који се наставио до касне јесени. Стални упади са обе стране постали су пракса. Те напетости пратила је и смена владе, а нови премијер постао је Илијас-бег Вриони који се ослањао на подршку Италије. Кад су Београд и Атина одбили Врионијев предлог о решавању спорних питања, албанска влада затражила је да

⁷³⁰ Y. Dinçel, "Greek Occupation of Western Anatolia according to Archival Documents", 1217–1218.

⁷³¹ АЈ-370-1-2-111 пов. бр. 152 од 2. маја 1921. године, извештај делегата, *Шапоњић МИД-у*.

⁷³² АЈ-370-1-2-116 пов. бр. 178 од 27. маја 1921. године, извештај делегата, *Шапоњић МИД-у*.

Конференција амбасадора пошаље комисију која ће испитати гранична и друга питања.⁷³³

Ситуацију је искористила влада у Ангори да створи још веће проблеме Грчкој док су трајале борбе у Малој Азији. Југословенска влада поседовала је вести да су агенти Мустафе Кемала присутни у Албанији још почетком јула 1920. године.⁷³⁴ Њихова активност обновила се у току наредне године, управо пред очекивани наставак сукоба у Анадолији. Турска штампа у Цариграду почела је да се интересује за покрет Албанаца на грчко-албанској граници, пишући да је изазван непријатељским држањем Грчке ка албанском становништву. Шапоњић је сазнао крајем маја 1921. године да су покрет организовали људи које је тамо послао Мустафа Кемал. Но ипак, за Турке је ово било од важности зато што су акције могле да задрже део грчких трупа на граници са Албанијом уместо да их пошаљу у Малу Азију. Неки листови у Турској, попут „Journal d’Orient”-а, писали су да се турски официри пореклом Арнаути убацују у Албанију преко територије Краљевине СХС.⁷³⁵ Управо у то време започели су и упади качачких банди на југословенску територију у Македонији, у близини албанске границе.⁷³⁶

Југословенска влада искористила је сукоб вође племена Мирдита Марка Ђонија и његов бег у Краљевину СХС априла 1921. да „помогне”

⁷³³ Живко Аврамовски, „Историја Албаније и српско/југословенско албански односи 1912–1944”, Зборник радова, приредили: Душан Бојковић и Синиша Тадић, Архив Југославије, Београд, 2024, 122–123, 226–227.

⁷³⁴ Љ. Димић, Ђ. Борозан, *Југословенска држава и Албанци*, Том II, 259–260. док. бр. 144, Београд, 9. VI 1920. године, *Михаиловић Делегацији за мир – Париз*. Михаиловић је 9. јула 1920. године обавестио југословенску делегацију у Паризу да се „до највеће мере развила националистичка агитација Мустафе Кемала”, и да су ради тога из Беча дошли преко Трста Хасан Вучитрнац и Бајрам Џури.

⁷³⁵ АЈ-370-1-2-116 пов. бр. 178 од 27. маја 1921. године, извештај делегата, *Шапоњић МИД-у*.

⁷³⁶ „Арнаути бесне”, *Политика*, 3. јун 1921. године, стр. 2. Качаци су извршили напад на групу путника у околини Гостивара међу којима се нашло неколико војника и официра. После пљачке нападнутих, један војник је рањен док је један официр нестао.

сепаратистичке тежње тог племена на северу Албаније.⁷³⁷ С друге стране, Италију су почетком маја веома бринуле вести да „албанска влада размишља да ангажује француске службенике у полицију”, што је значило јачање француског утицаја на простор који су у Риму гледали као своју интересну зону.⁷³⁸ Међутим, упркос тој чињеници утицај Италије на штету југословенских позиција наставио је да јача у току 1921. године. Београд је подржао стварање „Мирдитске републике” која је у току јула прогласила отцепљење од Албаније. Сукобе између владиних снага и републике Мирдита, подржане из Београда, прекинула је интервенција великих сила. Оне су новембра 1921. године послале анкетну комисију да испита природу сукоба. У закључку поднетом Друштву народа оцењено је да Краљевина СХС сноси део кривице за дешавања у Албанији.⁷³⁹

У међувремену, међусавезничка комисија у Паризу донела је одлуку да се окрузи Корица и Аргирокастро у северном Епиру доделе Албанији, а не Грчкој, што је лоше примљено у Атини. Дипломатски дописник „Дејли Телеграфа” (Daily Telegraph) пренео је 30. августа 1921. године писмо председника САД Ворена Хардинга (Warren Harding), датирано на 24. октобар 1920. године о овом питању, које је упућено председнику хеленског Републиканског клуба Масачусетса. Хардинг је подржао одржавање скупа у Бостону 24. октобра 1920. године и изражавајући велике сипатије за грчки народ који треба да оствари своје велике тежње. Нагласио је да западна цивилизација дугује доста античкој Грчкој, на чијим је темељима настала, и којој она одаје признања већ 20. векова. Он је најавио да ће наставити да пружа подршку како би хеленски народ поново заузео истакнуто место у свету, као што је то радио претходне две године, и истакао да је гласао за резолуцију Сената САД која говори да Северни Епир, са Корицом,

⁷³⁷ Живко Аврамовски, *Југославија–Италија 1918–1941*, Зборник радова, приредио: Душан Бојковић, Архив Југославије, Београд, 2024, 55–57.

⁷³⁸ ACS, Сфорцине хартије, фасцикла 2, La Tre Conferenze di Londra, Telegrami in arrivo della Conferenza di Londra Aprile=Maggio 1921 (Даље: Конференција у Лондону), док. бр. 528, телеграм бр. 4478, *Контарини Посланству у Лондону*.

⁷³⁹ Ж. Аврамовски, *Југославија–Италија 1918–1941*, 56–57; Душан Фундић, „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и Мирдитска република (1921)”, *Токови историје*, бр. 2 (2024), 42–49.

западна обала Мале Азије и 12 острва у Егеју треба да припадну Грчкој. Нарочито је подржао захтеве око Тракије, уз уверавања да ће САД увек вршити свој хумани удео у свету и инсистирати на начелима правде и правичности.⁷⁴⁰ Америчка подршка мало је вредела Грчкој у спору око Албаније и питању граница у Малој Азији и Тракији. Нова политика изолационизма која је уведена након пораза Вудра Вилсона на изборима и фокус на питања америчког континента, значили су да објаве председика Хардинга о Грчкој имају веома мали значај.⁷⁴¹

Краљевина СХС и Грчка су се противиле акцији владе у Тирани, која је захтевала повратак на границе из 1913. године о којима би одлучивао Савет Друштва народа. У међувремену, трајали су сукоби и надирање југословенске војске према области коју контролишу Мирдити. У Београду су се трудили да обезбеде међународну подршку и признање тек створеној републици, али је та политика доживела неуспех. Британија, а за њом и Италија, подржале су гледиште владе у Тирани о обнови граница из 1913. године, док је британски премијер Лојд Џорџ захтевао да се питање што пре реши. На заседању 2. септембра Скупштина Друштва народа одлучила је да се надлежност о питању граница Албаније повери великим силама, чиме је оно пренето у надлежност Конференције амбасадора.⁷⁴²

На ову одлуку је 2. октобра влада у Београду уложила протест и тражила да и она добије дозволу за сарадњу са великим силама, јер „је њен пристанак на одлуку о овом питању неопходан”. Конференција амбасадора одбацила је примедбе и инсистирала да југословенске трупе напусте Албанију.⁷⁴³ Грчки министар спољних послова Балтазис 17. октобра у

⁷⁴⁰ АЈ-341-13-43 пов. бр. 96/1996 од 7. септембра 1921. године, извештај посланика, *Гавриловић МИД-у*.

⁷⁴¹ Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, 183–187.

⁷⁴² Ч. Попов, *нав. дело*, 194; Д. Фундић, „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и Мирдитска република (1921)”, 50–55; D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države 1918–1923*, 130–136; Đorđe Borozan, „Jugoslavija i Albanija u XX veku”, *Istorija 20. veka*, god. XVII, br. 1–2 (1999), 10–12. Истог дана албанска влада предала је Друштву народа декларацију о правима мањина.

⁷⁴³ United Nations Library & Archives, Geneva, League of Nations Secretariat, File R1411/27/17517/2764, Fifteenth Session of the Council, Paris, November 1921, Minutes of Meetings, 16–19 November 1921; 14 novembre 1921, Annexe 227, p.

Атини посетио је посланика Балугџића. Упутио му је молбу коју је требало пренети Пашићу, да он и премијер Гунарис желе сусрет „са њим ради споразума у многим питањима, а нарочито Албаније”. Замолили су да их Пашић сачека у Паризу до 19. октобра када ће они бити тамо или да их обавести „где би га могли видети”. Балугџић је стекао утисак да „Гунарис осећа усамљеност Грчке” због чега инсистира на сусрету са Пашићем, али и да би код Савезника створио уверење о постојању некаквог споразума са Краљевином СХС. Сматрао је да Грк разговором жели да подигне престиж државе, који је пољуљан због минулих догађаја.⁷⁴⁴ Пашић је управо тог дана, 19. октобра, излагао проблем албанских граница пред Конференцијом амбасадора, пре доношења одлуке о овом питању. Врло је могуће да је тада дошло до сусрета са Гунарисом, али за то нема података у изворима.⁷⁴⁵

Читава ствар је добила коначан епилог у току новембра 1921. године. У Паризу је Конференција амбасадора одлучила 9. новембра да се формира међународна комисија која ће утврдити границе између Краљевине СХС/Грчке и Албаније. То је значило да ће бити призната независност албанске државе према границама из 1913. године, уз извесне исправке граничне линије.⁷⁴⁶ Југословенска влада је 13. новембра упутила протест посланицима великих сила у Београду, а 14. новембра је послала ноту Конференцији амбасадора у којој је изразила неслагање са одлуком. Њој је сметало што Резолуција Друштва народа од 2. септембра тежи да искључи ову организацију из одлучивања и додељује је великим силама. Поново је уложена жалба што се одлука о формирању комисије донела без консултација са Краљевином СХС као једном од заинтересованих страна.⁷⁴⁷

20, *Texte de la note adressee a la Conference des Ambassadeurs par le Gouvernement du Royaume des Serbes, Croates et Slovenes.*

⁷⁴⁴ АЈ-334-9-29-6 пов. бр. 707 од 17. октобра 1921. године, телеграм, *Балугџић Посланству у Паризу.*

⁷⁴⁵ „Г. Пашић пред конференцијом амбасадора”, *Политика*, 20. октобар 1921. године, стр. 1.

⁷⁴⁶ Ž. Avramovski, „Granice Kraljevine SHS s Albanijom”, 47–48; United Nations Library & Archives, Geneva, League of Nations Secretariat, File R1411/27/17517/ 2764, Fifteenth Session of the Council, Paris, November 1921, Minutes of Meetings, 16–19 November 1921.

⁷⁴⁷ United Nations Library & Archives, Geneva, League of Nations Secretariat, File R1411/27/17517/2764, Fifteenth Session of the Council, Paris, November 1921,

Протести из Београда и Атине нису имали јачег ефекта, јер је Савет Друштва народа 19. новембра усвојио одлуку Конференције амбасадора о формирању интернационалне комисије за разграничење Албаније, које ће бити извршено по границама из 1913. године. Да ствар буде још неповољнија по балканске државе, Италија је добила протекторат над том државом ако је нападне нека суседна земља, што је доводило Београд и Атину у сукоб са Римом у случају интервенције.⁷⁴⁸

Не одступајући много од политике британске владе према Албанији, Балкански комитет је у часопису „Нир Ист” (Near East) из Лондона објавио 4. новембра меморандум о Југославији и општој ситуацији на Балкану. Југословенски посланик у Лондону Михајло Гавриловић, послао је 25. новембра влади исечак из листа где је меморандум објављен, превод и ближа објашњења о реакцијама које је изазвао.⁷⁴⁹ Председник Балканског комитета Ноел Бакстон обратио се писмом уреднику листа „Near East”, са молбом да он објави гледиште комитета у вези немира на Балкану, посебно у Југославији и Албанији, у циљу њиховог смиравања у будућности.⁷⁵⁰ Меморандум је започет оптужбом на рачун Срба и Грка, који су главна претња интегритету Албаније и узрок погоршања ситуације у Македонији после њене поделе, што је уочено на састанцима Друштва народа. Тежње ове две државе за доминацијом уочене су као главни узрок немира на Балкану. Посебно је осуђен централизам владе у Београду, односно Срба, јер је оцењено да остали народи који су вековима живели под утицајем различитих култура нису имали право да учествују у власти. Наглашено је да су

Minutes of Meetings, 14 novembre 1921, Annexe 227, p. 20, *Texte de la note adressee a la Conference des Ambassadeurs par le Gouvernement du Royaume des Serbes, Croates et Slovenes*; Ibidem, 13 novembre 1921, Appendice, *Note du Gouvernement du Royaume des Serbes, Croates et Slovenes aux representants diplomatiques de Grandes puissances a Belgrade*.

⁷⁴⁸ Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, 194; Ђорђе Борозан, „Југославија и Албанија у XX веку”, 9–12.

⁷⁴⁹ АЈ-341-13-43 пов. бр. 296 од 25. новембра 1921. године, извештај посланика, *Гавриловић МИД*-у. Писмо Ноела Бакстона било је представљено британској јавности у истом чланку којим се вршила објава меморандума.

⁷⁵⁰ *Near East*, 4. novembar 1921. godine.

Словенци и Хрвати остали ван власти и да су њени изразити непријатељи, док су гласови Муслимана обезбеђени поткупљивањем.⁷⁵¹

Посебно је осуђено инсистирање Срба да примене Видовдански устав, чиме се угрожава опстанак Југославије, па зато Балкански комитет предлаже организовање државе на принципу федерације како би Словенци и Хрвати добили посебан положај којим им гарантује њихова историја. Нарочито је истакнута опасност да се на Балкану деси ситуација у којој би источна култура однела победу над западном, чиме би се пружио лош пример даљем развоју тамошњих народа и створила увећана Србија. Зато се предлаже рад на томе да сви народи у Југославији буду једнаки у односу на Србе, и да се спрече њихове агресивне акције у Македонији и Албанији.⁷⁵² Објава меморандума била је повод Ситону-Вотсону, истакнутом чану Балканског комитета, да поднесе оставку на чланство у тренутку када му је поменути меморандум поднет на потпис. Он је изјавио да сажаљева многе појаве у унутрашњој и спољној политици Југославије, нарочито када је у питању однос према Албанији, али да никако не може прихватити став да је влада искључиво српска, као ни политику федерализма.⁷⁵³

III

Вести о агресивним намерама Београда ка јужном суседу прошириле су се у светској јавности, упркос демантију који је упутио Балугџић грчким новинама крајем марта 1920. године. И штампа у Краљевини СХС је у току априла 1921. писала о плану владе у Београду да заузме Солун. Гласине су брзо дошле до иностраних листова. Реакција турске штампе на ово писање била је врло приметна. Њихове новине почеле су да пишу о изолованости Грчке ка Турској, Бугарској и Краљевини СХС.⁷⁵⁴

⁷⁵¹ АЈ-341-13-43 пов. бр. 296 од 25. новембра 1921. године, извештај посланика, *Гавриловић МИД-у*.

⁷⁵² Исто.

⁷⁵³ Исто.

⁷⁵⁴ АЈ-370-1-2-108 пов. бр. 122 од 14. априла 1921. године, извештај делегата, *Шаноњић МИД-у*; DBFP, First Series, Vol. XVII, doc. no. 78, p. 99–101, Atina, 31. mart 1921. године, *Grenvil Kerzonu*.

Објаве су оставиле утисак на турске политичке кругове да је можда могућа сарадња са Краљевином СХС против Грчке. Турски министар просвете у цариградској влади Мустафа Ариф Дејмер (Mustafa Arif Deumer),⁷⁵⁵ позвао је 2. маја на састанак „о хитној ствари” делегата Шапоњића, преко заједничког пријатеља који је радио у турском министарству спољних послова. Пошто је дао пристанак, Шапоњић се састао 5. маја са Дејмером у кући тог пријатеља, који је уједно био и министров рођак. Наредног дана, делегат је обавестио владу у Београду о разговору. Истакао је за министра просвете да је један од најугледнијих чланова цариградске владе, са високим образовањем, јаким утицајем у турским политичким круговима и блиским односима са владом Мустафе Кемала у Ангори. Ове чињенице, као и то да је реч о званичном представнику цариградске владе, дале су тежину његовим наводима изговореним на састанку са Шапоњићем.⁷⁵⁶

⁷⁵⁵ Мустафа Ариф Дејмер (1874–1954), турски политичар. Вршио дужност министра унутрашњих послова у цариградској влади од 1918. до 1919. године, наследивши на том положају Талат-беја. Место министра полиције и близак однос са представницима Младотурског покрета утицали су да буде један од сведока за геноцид над Јерменима током суђења високих турских званичника. (Tessa Hofman, “A hundred years ago: The assassination of Mehmet Talaat (15 March 1921) and the Berlin criminal proceedings against Soghomon Tehlirian (2/3 June 1921): Background, context, effect”, *International Journal of Armenian Genocide Studies*, Vol. V, No. 1 (2021), 67–89.) У току 1921. године вршио дужност министра образовања. Имао блиске везе са владом у Ангори. Ступио је у службу Кемалове републиканске власти 1924. године и учествовао у преговорима о размени становништва између Грчке и Турске. Касније био на челу Киркларели провинције до 1932. године.

⁷⁵⁶ АЈ-370-1-2-112 пов. бр. 148 од 6. маја 1921. године, извештај делегата, *Шапоњић МИД*-у. Нажалост, име турског министра просвете који је почетком маја 1921. године разговарао са југословенским делегатом Шапоњићем није познато из архивске грађе у Архиву Југославије. Међутим, аутор Ченгиз Шишман наводи у свом делу да је Мустафа Ариф Дејмер био на тој функцији у то време. Уз то, његова биографија најбоље одговара опису који је Шапоњић доставио влади у Београду. (Cengiz Şişman, *The burden of silence: Sabbatai Sevi and the evolution of the Ottoman-Turkish dönmes*, Oxford University Press, New York, 2015, 257.) Аутор овог дела оставља могућност да се нека друга личност нашла на месту министра просвете уместо Мустафе Арифа Дејмера, али ће за то бити неопходна нова истраживања.

Мустафа Ариф Дејмер је на почетку изразио велико поштовање за Србе као народ против ког се борио и хвалио је држање у рату. Истакао је витештво Срба ка непријатељу и однос нове краљевине ка муслиманима, којима није ускраћено ниједно право. Симпатије је исказао и зато што се напослетку сређују прилике у Краљевини СХС, па ће она кренути да јача. По његовим речима, то ће имати повољан одјек у Турској, која ће „са највећим задовољством поздравити уједињену и јаку Југославију”. Геополитичке околности утицале су да Краљевина СХС и Турска буду физички раздвојене, али је он сматрао да оне имају заједничких интереса. Турска може саветовати муслиманима у Македонији да буду одани новој држави и тиме допринети њеној консолидацији. Предложио је Шапоњићу да Краљевина СХС искористи сукоб Грка и Турака да заузме Солун, на који има право и може да га добије уз мале жртве.⁷⁵⁷ С друге стране, Турска би акцију искористила да порази Грке у Малој Азији и поново поврати области на Балкану (Тракију и Цариград). Сарадња би могла да послужи као добра основа за склапање пријатељства и будући савез према коме би се и Француска и Италија односиле благонаклоно. То би била добра основа за мир на Блиском истоку и Балкану, а Дејмер је мислио да савез не би могао да буде угрожен ни од једне балканске државе. Предлагао је да њему приступи и Бугарска, којој би се омогућио излаз на Егеј. За Грчку је сматрао да се она мора задовољити областима тзв. старе Грчке која је њена етнографска граница, уз држање Епира и западне Македоније. То би по њему спречило хеленизацију великог дела Словена који живе у грчким деловима Македоније.⁷⁵⁸

Осврнуо се на политику Британије ка Атини, која све више увиђа своју грешку и почиње да се приближава Турској, схватајући да хеленска држава неће моћи да одржи њене позиције на Блиском истоку. Лондон је, по његовим речима, посебно узнемирен што су Француска и Италија успеле да преузму позиције које је Британија имала у Турској. Због ових околности, Мустафа Ариф предлагао је споразум Краљевине СХС и са његовом земљом, јер ће се велике силе највише заузети у проблему који имају са Немачком, запостављајући Грчку. Оценио је да против њега

⁷⁵⁷ АЈ-370-1-2-113 пов. бр. 148 од 6. маја 1921. године, извештај делегата, *Шапоњић МИД-у*.

⁷⁵⁸ Исто.

неће бити ни Совјетска Русија, као словенска држава која подржава Турску и са владом у Ангори је склопила споразум о подели Мале Азије. Саопштио је Шапоњићу да су споразум подржале и ангорска и цариградска влада, и да је сада „на Србији да и она једним кораком ка Солуну обезбеди себи лепу будућност”.⁷⁵⁹

Оно што је имало утицај на одбијање турске понуде јесте и заузетост југословенских елита ситуацијом око Ријеке. Баш у то време, 2. маја, посланик у Риму Антонијевић упозорио је италијанску владу да је Краљевина СХС због догађаја у Риједи „наредила да се појачају југословенске трупе”. Контарини је тог дана безуспешно покушавао да се сусретне са Антонијевићем, али је посланик одбио сусрет.⁷⁶⁰ Ипак, наредног дана уприличен је сусрет, а Антонијевић се правдао да одлука нема непријатељски карактер.⁷⁶¹ Југословенску владу бринула је и ситуација у Мађарској, због могућег повратка Карла Хабзбуршког, као и дешавања у Бугарској и Албанији. Уз то, она је на унутрашњем плану радила на преговорима око доношења новог Устава.⁷⁶²

Пашић је одговорио 14. маја Шапоњићу, да пренесе султановом министру „захвалност на указаном пријатељству” и укаже му да ће влада у Београду гледати у будућности да искористи заједничке интересе две државе, трудећи се да им „укаже помоћ и пријатељску пажњу”. Био је то куртоазан одговор, којим је Пашић одбио сарадњу око напада Краљевине СХС на Солун.⁷⁶³ Шапоњић је већ наредног дана уговорио састанак са турским министром, преко извесног Мазор-беја, и саопштио му став своје владе.⁷⁶⁴ У то време је југословенски

⁷⁵⁹ Исто, лист. 114.

⁷⁶⁰ ACS, Сфорцине хартије, фасцикла 2, Конференција у Лондону, док. бр. 525, 2. мај 1921. године, телеграм, *Контарини Посланству у Лондону*.

⁷⁶¹ ACS, Сфорцине хартије, фасцикла 2, Конференција у Лондону, док. бр. 503, 3. мај 1921. године, телеграм, *Исти истом*.

⁷⁶² Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, 199–204; Љ. Димић, *Историја српске државности*, 72–83.

⁷⁶³ AJ-370-1-2-115 стр. пов. бр. 468 од 14. маја 1921. године, шифровани телеграм, *Пашић Шапоњићу*.

⁷⁶⁴ AJ-370-1-2-115 пов. бр. 159 од 15. маја 1921. године, телеграм, *Шапоњић Пашићу*. Поставља се питање да ли је Мазор-беј Шапоњићев пријатељ који

дипломата Миленко Веснић изјављивао да су Грци и даље савезници Србије по уговору из 1913. године. Исто је Пашић поновио почетком јуна румунском министру спољних послова Такеу Јоанескуу, током његове посете Београду због склапања уговора о савезу. Сличне наводе о односу Београда ка Атини послао је својој влади британски посланик у Београду, Сир Албан Јанг.⁷⁶⁵

Схватајући да од стране Грчке не постоји никаква претња, југословенска влада желела је да обезбеди границе према северу и истоку. Преговори румунске и југословенске владе успешно су окончани склапањем уговора о савезу 7. јуна, који је уперен против Мађарске и Бугарске, и имао је иденичне одредбе као румунско-чехословачки уговор који је склопљен у току априла. Уговором је коначно заокружена серија склопљених савеза и уговора између Румуније, Чехословачке и Краљевине СХС, а њихово заједничко политичко деловање биће препознато у међународној политици као савез Мале Антанте.⁷⁶⁶ Пашић

је радио у турском министарству иностраних дела, преко кога је уговорен састанак са турским министром или је реч о пријатељу Шапоњића и рођаку турског министра код кога су се састали 5. маја.

⁷⁶⁵ Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1921–1930*, knjiga prva, Arhiv Jugoslavije, Beograd, 1986, 25.

⁷⁶⁶ Јован М. Јовановић, *Дипломатска историја Европе 1918–1938*, књига друга, Књижара Косте Ј. Михајловића, Београд, 1939, 38–40. У даљем тексту Ј. М. Јовановић, *Дипломатска историја (2)*; Румунски премијер предложио је у току фебруара 1920. године посланику Гавриловићу и чехословачком отправнику послова у Лондону потписивање ноте за заједничко држање према питању реституције Хабзбурга на конференцији мира. Оба представника изјавила су да немају права да потпишу овакве акте док се не консултују са својим владама. Премијер Румуније је онда предложио да се поменута нота потпише на конференцији мира или када делегати три државе буду дошли у Лондон. (АЈ-341-13-43 пов. бр. 43 од 23. фебруара 1920. године, извештај посланика, *Гавриловић МИД-у*) Први уговор потписан је августа 1920. године између Чехословачке и Краљевине СХС и предвиђао је заједничко држање у случају напада Мађарске. Онда су Румунија и Чехословачка склопиле идентичан уговор у току априла 1921. године. Када је склопљен савез између Румуније и Краљевине СХС постављена је мрежа савеза која је ујединила политике све три државе. Већ у јулу одржана је прва конференција министара Мале Антанте у Прагу. (Ј. М. Јовановић, *нав. дело*, нав. стр.).

је истог дана јавио посланству у Лондону да је краљевска влада потписала са Румунијом уговор о савезу, који би бранио стање створено уговорима у Тријанону и Неију. Подсетио је тамошње посланство да сличан уговор о одбрани стања створеног уговором у Тријанону постоји са Чехословачком, и да дипломатски представници Краљевине СХС треба да воде политику у складу са новим стањем.⁷⁶⁷

Пашић је средином маја сазнао од Гавриловића из Лондона, како вести из поверљивих извора говоре да ће сигурно доћи до нових војних сукоба у Малој Азији. Гавриловићев извор је пренео да су Грци врло узнемирени и да политички кругови у Лондону верују да они лако могу изгубити територије у Анадолији и Смирну, с тим да британска влада не намерава да се меша у сукоб или да Грцима доставља било какву помоћ. Слично држање очекивало се и од француске владе.⁷⁶⁸ Баш као што је извор пренео, грчки и турски војни команданти почетком јуна вршили су припреме за почетак нових војних операција, које су само биле питање времена. Шапоњићу се у Цариграду чинило као да се обе стране труде да одложе почетак сукоба за извесно време, да би се обавила неопходна реорганизација. Стекао је утисак су обе стране знатно спремније у војном погледу у односу на почетак године, да се грчка војска знатно опоравила, али и да су Кемалове снаге јаче него икада пре.⁷⁶⁹

Делује сасвим извесно да су у Ангори кренули да шире фронт против Грчке на Балкану, како би развукли део њених снага. За акцију према југу придобијена је и Бугарска, али она није могла да делује самостално без учешћа Краљевине СХС. Стамболијски се крајем маја распитивао код југословенског посланика Ракића колико Пашић заиста верује у напад према Солуну, који би Бугарска подржала офанзивом према Дедеагачу. Наравно, југословенски премијер није озбиљно веровао у ту идеју, па је наредио да се одговори да је она „веома

⁷⁶⁷ АЈ-341-13-43 пов. бр. 492. од 7. јуна 1921. године, телеграм, *Пашић Гавриловићу*.

⁷⁶⁸ АЈ-341-13-43 пов. бр. 116 од 20. маја 1921. године, извештај посланика, *Гавриловић Пашићу*.

⁷⁶⁹ АЈ-370-1-2-117 пов. бр. 183 од 8. јуна 1921. године, извештај делегата, *Шапоњић МИД-у*.

забавна”.⁷⁷⁰ Само дан након посете Београду, 30. и 31. маја, бугарског министра унутрашњих послова Александра Димитрова, који је био веома нерасположен према ВМРО, и његовог сусрета са Пашићем, до југословенске јавности су дошле узнемирујуће вести грчког листа „Атинске Агенције”.⁷⁷¹ По тим подацима, у Софију су 1. јуна пристигли агенти владе у Ангори и Младотурског комитета и сусрели се са члановима ВМРО-а. Наводно је тада испланирана акција против Грчке, која би се касније пренела на Краљевину СХС.⁷⁷² Управо у то време турски лист у Скопљу „Хак”, који је излазио на турском језику, кренуо је да пише о наводним злочинима и терору над муслиманским становништвом које спроводе југословенске власти. Заправо је реч била о хапшењу лопова због честих крађа, међу којима је било највише људи муслиманске вере. Ова ситуација одлично је искоришћена за напад на владу, али је и поговарала контексту наведених догађаја.⁷⁷³

Никако не може бити случајно што су се у то време појачале активности качака и других муслиманских чета у Македонији, Косову, Метохији и околини Новог Пазара. Југословенска влада је већ била обавештена да су људи блиски Мустафи Кемалу дошли у Албанију како би организовали акције против Грчке и Краљевине СХС, које су попримиле све веће размере пред очекивану хеленску офанзиву у Анадолији. Албански качаци и муслиманске банде помогнуте од „Џемијета”, су крајем маја и почетком јуна извршили упаде у близини Гостивара, Новог Пазара, Пећи, Дренице, Обилићева, околини Дебра, Тетова и другим местима.⁷⁷⁴ Треба имати у виду да су акције покренуте и

⁷⁷⁰ И. Ристић, *Балкански Каин и Авел-Бугарска у југословенској политици (1919–1929)*, 188–189.

⁷⁷¹ „Посета г. Димитрова”, *Политика*, 1. јун 1921. године, стр. 1; „Г. Пашић и г. Димитров”, *Политика*, 2. јун 1921. године, стр. 2; И. Ристић, *Балкански Каин и Авел – Бугарска у југословенској политици (1919–1929)*, 186–187.

⁷⁷² „Бугари и Турци”, *Политика*, 3. јун 1921. године, стр. 2.

⁷⁷³ „Терор и туранија над Турцима у Скопљу”, *Политика*, 4. јун 1921. године, стр. 2–3.

⁷⁷⁴ АЈ-370-1-2-116 пов. бр. 178 од 27. маја 1921. године, извештај делегата, *Шапоњић МИД-у*; „Арнаути бесне”, *Политика*, 3. јун 1921. године, стр. 2; „Сукоб с качацима-Убијено их је десет”, *Политика*, 5. јун 1921. године, стр. 1; „Анархија на Југу”, „Нов арнаутски злочун”, *Политика*, 6. јун 1921. године, стр. 1-2; „Сукоб с Арнаутима”, *Политика*, 9. јун 1921. године, стр. 1.

после југословенског одбијања понуде од турске стране за нападом на Солун и састанка ВМРО са турским и албанским представницима у Софији. Већ средином јула акцији се прикључила и ВМРО која је кренула да групише снаге ка југословенској граници. Влада у Софији је тада обећала Београду да ће радити на њиховом уклањању са тог простора.⁷⁷⁵

Још једна чињеница свакако говори о кооперацији свих ових елемената, а то је што се једна група качака појавила на југословенској територији у оделима бугарских комита.⁷⁷⁶ Када је влада у Софији у току јуна покренула мере против деловања ВМРО, то није омело њихове даље упаде који су се наставили на лето и јесен 1921. године. Иностраном штампом су наставиле да се шире гласине о сарадњи бугарских комита и Кемаловог покрета, као и о превратничким намерама ВМРО против режима и краља Бориса III. Чак је због нове политике страдао Ђорча Петров, помоћник бугарског министра полиције Димитрова. Ствар се још више погоршала кад је ВМРО успео 22. октобра да ликвидира и самог Димитрова, што је изазвало кризу у земљи и у односима са суседима. У југословенским дипломатским изворима он се помињао као особа која се у другој половини године сусрела са бившим краљем Фердинадом и покушавала да успостави блиске односе са њим и ВМРО. Очито је тад дошло до неслагања, с обзиром на анимозитет Димитрова ка овој организацији у претходном периоду.⁷⁷⁷

Југословенска и румунска влада биле су нарочито забринуте због развоја догађаја, посебно када се има у виду крајње интенције бугарске елите. Наиме, румунске дипломате дошле су у посед вести које су говориле да већи део владе у Софији жели да спроведе напад на Грчку, али да наилази на противљење премијера Стамболијског. Међутим, у Букурешту нису гајили много поверења у његове намере, страхујући да би утицај кемалиста и бољшевика могао да однесе превагу и натера

⁷⁷⁵ АЈ-370-1-2-115 стр. пов. бр. 468 од 14. маја 1921. године, шифровани телеграм, Пашић Шапоњићу; „Бугарске комите”, *Политика*, 13. јун 1921. године, стр. 3; „Нов арнаутски упад”, *Политика*, 14. јун 1921. године, стр. 2.

⁷⁷⁶ „Борба са качацима”, *Политика*, 14. јун 1921. године, стр. 2.

⁷⁷⁷ И. Ристић, *Балкански Каин и Авел* – Бугарска у југословенској политици (1919–1929), 189–190; АЈ-395-5-48-66 пов. бр. 8177 од 7. јула 1921. године, телеграм, Пашић Чолак-Антићу.

Бугарску на неку исхитрену акцију. Таке Јоанеску је у разговору са југословенским послаником исправно оценио како британска штампа „пише о Бугарској тоном који ова заслужује”.⁷⁷⁸

Специјални дописник британског листа „Морнинг Пост” (Morning Post) из Софије и бивши члан британске делегације на конференцији мира у Паризу Алан Лајпер, послао је занимљив допис под називом „Балканско пријатељство” који је објављен 2. августа, а који је истог дана достављен влади у Београду од посланства у Лондону.⁷⁷⁹ Лајпер је истакао да је Бугарска изгубила углед суседа, који на сваки начин гледају да је сузбију отварајући питања наоружања, разоружања војске, комита, ратне одштете или њених веза са Москвом и Ангором. Навео је да Краљевина СХС стално говори о санкцијама или могућем заузимању рудника у Пернику, а Грчка с друге стране прети да ће окупирати северни део Родопа и пристаниште Бургас. Активност премијера Стамболијског на дипломатском плану остаје узалудна јер му нико од суседа не верује, а закони које његова влада доноси против комита су нешто највише што се може учинити против њихове делатности, сматрао је Лајпер. Он истиче да постоје бољшевици који одржавају везе са Софијом и Ангором, али да су гласови о евентуалном заједничком упаду Бугара и кемалиста у Тракију измишљени од стране грчких кругова у Лондону.⁷⁸⁰

Ово посебно одговара грчком краљу Константину да би окренуо јавност Европе против Софије и у случају евентуалног пораза у Малој Азији успео да поврати славу на рачун Бугарске. Лајпер је у Софији водио разговор са једним цивилом који сматра да је пријатељство два народа на Балкану мотивисано моржњом према неком трећем народу, па се после грчке авантуре у Малој Азији осећа благо приближавање између Софије и Београда. У прилог овој тези у допису листа наводи се примање бугарске ратне одштете у стоци од стране Срба, ослобађање бугарских ратних заробљеника из затвора у Нишу, састанак Пашића са

⁷⁷⁸ АЈ-395-5-48-68 пов. бр. 368 од 16. јула 1921. године, телеграм, *Чолак-Антић МИД*-у.

⁷⁷⁹ АЈ-341-13-43 пов. бр. 1729. од 2. августа 1921. године, извештај посланика, *Гавриловић МИД*-у.

⁷⁸⁰ *Morning Post*, 2. avgust 1921. godine.

Димитровим и обустављање комитских акција у Македонији.⁷⁸¹ Упркос мањим трзавицама које су изазвале свађе српских и бугарских делегата у савезничкој комисији за разграничење и једном граничном инциденту код Цариброда који је брзо заташкан, Лајперов саговорник говори да постоје гласови да се нешто спрема између Срба и Бугара. У прилог овој чињеници, саговорник наводи да Грци држе чак три дивизије у Тракији (око 60.000 војника) у тренутку кад им је потребан сваки војник у Анадолији, а да ће у случају грчког пораза Србија извршити освајање Солуна, а Бугарска заузети Тракију. Лајперов лични став био је да је ово једна измишљена тврдња у вези српско-бугарског приближавања и да Београд нема никакве потребе да се удружује са Софијом како би заузео Солун, јер Срби то могу учинити сами када би хтели.⁷⁸²

Зправо је реч била о неистинитим вестима и обичним претпоставкама. У току септембра 1921. поново је остварена сарадња Румуније, Грчке и Краљевине СХС против Бугарске. Повод за то била је одлука Конференције амбасадора да уговор из Неија није у супротности са одлукама владе у Софији да изврши мобилизацију жандармерије и пограничних трупа, односно да јој дозволи да задржи 15.000 жандарма и смањи дужину службе. Члан 69. говорио је да се трупе морају мобилисати на 12 година на чему су нарочито инсистирале земље суседи Бугарске, јер би краћи рок пружио прилику софијској влади да изврши обуку већег броја људи и тако има спремне резервне снаге. Пашић је сматрао да евентуално одбијање ових предлога може навести југословенску страну „да сами предузмемо мере заштиту наших легитимних интереса”. Зато је тражио да по један представник Краљевине СХС, Румуније и Грчке уђе у састав Контролне ликвидационе комисије у Софији.⁷⁸³

⁷⁸¹ Исто.

⁷⁸² Исто; АЈ-341-13-43 пов. бр. 1729. од 2. августа 1921. године, извештај посланика, *Гавриловић МИД-у*. Лајпер је допис завршио реченицом Николе Пашића из 1914. године: „Ми смо у добром друштву и морамо се понашати према томе”.

⁷⁸³ АЈ-395-5, архивска јединица 56 (Примена уговора у Неију 1920–1921), лист 222, пов. бр. 11308 од 19. септембра 1921. године, *Пашић Посланству у Букурешту*; Исто, лист 226, пов. бр. 11741 од 29. септембра 1921. године, телеграм, *Исти истом*; Исто, лист 228, пов. бр. 11308 од 27. септембра 1921. године, телеграм, *Исти истом*.

Како би се спровела здружена акција, подршка је 23. септембра затражена у Атини и Букурешту уручивањем ноте о овом питању. Румунска страна је убрзо дала пристанак, иако је сумњала у успех акције. Почетком октобра учињен је заједнички демарш у Паризу од стране три балканске државе са горе наведеним захтевима.⁷⁸⁴ Међутим, нове неприлике у балканским односима унео је нови захтев Софије крајем године да јој се одложи исплата ратне штете. Велике силе реаговале су различито. Британски представник је подржао захтев, док су италијански и француски, чија је влада била нарочито осетљива на питање репарација због Немачке, били против. Проблеми са Бугарском наставили су се и у току 1922. године и на неки начин били кохезивни фактор у односима Румуније, Краљевине СХС и Бугарске.⁷⁸⁵

IV

Брига за интересе на Блиском истоку превагнула је у Лондону почетком јуна, у односу на анимозитет према краљу Константину. Тамошња влада објавила је да напушта неутрално држање које је декларисала са Италијом и Француском, када је реч о сукобу Турака и Грка. Објављено је да ће Грчкој бити допуштена „што ефикаснија блокада турске обале”.⁷⁸⁶ Лојд Џорџ је 3. јуна изјавио у Доњем дому да његова влада разматра само два питања – начин и средства којима ће помоћи хеленској држави и њеној војсци. Британска штампа пренела је вест да се 6. јуна десио састанак министра војног и министра спољних послова лорда Керзона на ком је детаљно претресано питање рата у Анадолији. Керзон је истог дана примио Венизелоса, који се управо

⁷⁸⁴ АЈ-395-5-56-224 док. бр. 569 од 23. септембра 1921. године, нота, *Посланство у Букурешту Влади Румуније*; Исто, лист 228, пов. бр. 582 од 29. септембра 1921. године, телеграм, *Чолак-Антић МИД-у*; Исто, лист 231, пов. бр. 11955 од 5. октобра 1921. године, телеграм, *Пашић Чолак-Антићу*; Исто, пов. бр. 582 од 4. октобра 1921. године, телеграм, *Чолак-Антић МИД-у*.

⁷⁸⁵ Исто, лист 232–233, пов. бр. 15115 од 23. децембра 1921. године, телеграм, *Пашић Чолак-Антићу*; Исто 234, пов. бр. 751 од 24. децембра 1921. године, телеграм, *Чолак-Антић МИД-у*; Исто, лист 235, пов. бр. 752 од 25. децембра 1921. године, телеграм, *Павловић МИД-у*.

⁷⁸⁶ „Енглеска и Грчка”, *Политика*, 4. јун 1921. године, стр. 1.

вратио из Француске, и његову десну руку за послове у Лондону Ставридиа, што је изазвало сензацију код Грка који су живели у Британији.⁷⁸⁷ Изгледа да је на овим састанцима донета одлука о директној асистенцији у ратним напорима Атине. „Дејли Телеграф” је тог дана кренуо да пише о концентрацији британске флоте на Малти, ради њеног учешћа у нападу на Кемалове положаје. С друге стране, турски „Тан” се надао да Француска неће учествовати, јер би то отежало постизање споразума Анкаре и Париза у будућности.⁷⁸⁸

У прилог подршке грчким акцијама говорио је и британски посланик у Атини. Средином јуна лорд Гренвил је јавио из Атине да не треба озбиљно схватити предлоге који су стигли од Мустафе Кемала. Упозорио је да ако Британија жели да помогне Грчкој треба то да учини што скорије, јер ће она бити мање захвална ако помоћ не буде стигла и осећаће равнодушност према влади у Лондону. У погледу очекиваног наставка офанзиве у Анадолији, Гренвил није могао да пружи податке о тренутном стању војске и моралу, али је поседовао вести да би она могла брзо да почне. Италијански амбасадор му је рекао да ће грчки напад почети за десетак дана. Југословенски посланик Балугџић је сазнао да постоје предлози да Атина треба да напустити кампању у Малој Азији и изврши напад на Цариград, без консултација са Савезницима. Током разговора Балугџића и Гренвила постигнута је сагласност да је „идеја апсурдна” због надмоћи британске флоте у Егеју која би лако спречила те намере.⁷⁸⁹

Док је био у Лондону Венизелос је изгледа током сусрета са Лојдом Џорџом и Керзоном инсистирао на постизању споразума са Грчком, али је радио и на смени режима. По вестима из штампе, он је предлагао формирање концентрационе владе од чланова владе и опозиције, као и прихватање принципа свих учесника политичког живота да се краљ

⁷⁸⁷ „Лондон за Атину”, *Политика*, 5. јун 1921. године, стр. 1; АЈ-341-13-43 пов. бр. 126 од 7. јуна 1921. године, извештај посланика, *Гавриловић МИД-у*. О овоме је Гавриловић из Лондона јавио у Београд наредног дана.

⁷⁸⁸ „Лондон за Атину”, *Политика*, 7. јун 1921. године, стр. 2.

⁷⁸⁹ DBFP, First Series, Vol. XVII, doc. no. 237, p. 253–254, Atina, 16. jun 1921. године, *Grenvil Kerzonu*.

Константин неће мешати у политику.⁷⁹⁰ Делује да ови захтеви нису прихваћени потпуно. Оно што је још више јачало утицај бившег премијера било је именовање за Генералног секретара Друштва народа средином јуна.⁷⁹¹

Међутим, дошло је до новог обрта у држању Британије ка Атини из више разлога. Схватајући значај Индије, Мустафа Кемал је средином јуна упутио прокламацију британском народу у којој је одбио преговоре са Лондоном, изразио веру у победу, али и упозорио на „подизање муслиманског света у Египту и Индији”. Да је дошло до одређене кооперације Ангоре и Индије сведочи и апел шефа индијске делегације упућен вицекраљу Индије да се не подржава Грчка и ради против покрета Мустафе Кемала. Ово је свакако оставило горак утисак на званичнике у Лондону, јер се очекивао почетак Империјалне конференције свих британских колонија (одржана 21. јуна), где је могло доћи до нових компликација. Уз то, постојао је озбиљан синдикални протест у Британији, док је устанак у Ирској улазио у завршну фазу.⁷⁹²

Савезничке силе убрзо су почеле преговоре. Керзон је 18. јуна дошао на састанак са Бријаном у Париз, а већ наредног дана штампа је пренела да је дошло до зближавања у погледима о рату у Анадолији.⁷⁹³ Иако је француска влада у то време одобрила велику поруцбину ратне муниције влади у Атини преко фирме Крезо, било је јасно да политика Париза неће ићи у прилог Грчкој.⁷⁹⁴ Керзон и Бријан су одлучили да подрже напоре за склапање примирја и врше медијацију између сукобљених страна. Након тога би се преговарало о миру на следећим основама: комплетно повлачење хеленских снага из Мале Азије, аутономија

⁷⁹⁰ „Веницелос код Лојда Џорџа”, *Политика*, 13. јун 1921. године, стр. 1; „Веницелос код Лојда Џорџа”, *Политика* 14. јун 1921. године.

⁷⁹¹ „Веницелос у Друштву народа”, *Политика*, 15. јун 1921. године, стр. 2.

⁷⁹² Stavros T. Stavridis, *The Greek-Turkish War 1918–1923, An Australian Press Perspective*, Gorgias Press, New Jersey, 2008, 276–278; „У Малој Азији”, *Политика*, 17. јун 1921. године, стр. 1. „Ирска војска”, *Политика*, 8. јун 1921. године, стр. 1.

⁷⁹³ „Бријан и Керзон”, *Политика*, 21. јун 1921. године, стр. 1.

⁷⁹⁴ DBFP, First Series, Vol. XVII, doc. no. 246, p. 261, Atina, 20. јун 1921. године, *Grenvil Kerzonu*.

Смирне са хришћанским гувернером, међународном управом и жандармеријом у граду. Предвиђена је демилитаризација Тракије уз Чаталцу и посебна управа за Једрене. Када је обавештен италијански амбасадор у Паризу, договорено је да три силе заједнички иступе у Атини и Ангори, да би се започели преговори. Уз то, одлучено је да се генерал Харингтон поново врати на место команданта савезничких снага у Цариграду, што је изгледа био захтев Британије за промену политике ка Грчкој.⁷⁹⁵

Амбасадори три савезничке силе учинили су заједнички корак код грчке владе, али је министар иностраних дела Балтазис саопштио да он не може дати одговор док се не консултује са министарским саветом. Поред тога, требало је обавестити и премијера Гунариса који се налазио у Смирни и чији се повратак очекивао у Атини. Ипак, објава Балтазисовог министарства наредног дана „да ће официјелно игнорисати” савезнички предлог није указивала на позитиван одговор. У својој објави 26. јуна влада се захвалила на предложеном посредовању и изјавила да „је стање такво да једино војска може да узме директиву и донесе одлуке”.⁷⁹⁶ Балтазис је крајем јуна објашњавао југословенском посланику Балугџићу разлоге због којих је његова влада одбила савезничке предлоге. Као један од главних нагласио је то што је присуство краља Константина у Смирни онемогућило грчку војску да одустане од покретања офанзивних операција.⁷⁹⁷ Савезничке силе су

⁷⁹⁵ Isto, doc. no. 389, p. 269, Paris, 19. jun 1921. godine, *Kerzon Grenvilu i grčkoj vladi*; Isto, doc. no. 252, p. 269–270, Atina, 22. jun 1921. godine, *Grenvil Kerzonu*; „Грчки одговор”, *Политика*, 25. јун 1921. године, стр. 1

⁷⁹⁶ DBFP, First Series, Vol. XVII, doc. no. 251, p. 269, Atina, 21. jun 1921. godine, *Grenvil Kerzonu*; „Савезници у Атини”, *Политика*, 23. јун 1921. године, стр. 1; „Грчки одговор”, *Политика*, 25. јун 1921. године, стр. 1; „Грчки одговор”, *Политика*, 27. јун 1921. године, стр. 1.

⁷⁹⁷ DBFP, First Series, Vol. XVII, doc. no. 265, p. 280, Atina, 27. jun 1921. godine, *Grenvil Kerzonu*. Гренвил је у извештају Керзону навео како су се Атином крајем јуна ширили гласови о почетку офанзиве у Анадолији, али је британског посланика разуверио министар иностраних дела Балтазис. У разговору са осталим дипломатама он је стекао утисак да Грци верују да ће након значајних почетних успеха натерати Кемалове снаге и силе Антанте на посредовање и преговоре о миру.

након овога изјавиле да ће пустити да догађаји теку својим током, што је значило да се чекао исход на бојном пољу.⁷⁹⁸

V

Грчка војска се напорно припремала за офанзивне операције на лето 1921. године. Генерал Анастасиос Папулас (Anastasios Papoulas)⁷⁹⁹ био је врховни командант трупа, а генерал Виктор Дусманис⁸⁰⁰ начелник Генералштаба, са пуковником Саријанисом као замеником. Извршена је смена команданата у сва три корпуса у Малој Азији. Смењен је генерал Константинос Нидер (Konstantinos Nider) у првом корпусу и још један командант дивизије. На челу трећег корпуса постављен је генерал Николаос Трикупис (Nikolaos Trikoupis), а принцу Андрији додељена је команда над XIX. дивизијом тог корпуса. Британски конзул у Смирни, Хари Ламб (Harry Harling Lamb) јавио је 16. јуна да постоје слабости у организацији трупа због постављања ројалистичких официра који нису поседовали довољно борбеног искуства. Но ипак, он је приметио да су се „штаб и војска знатно побољшали” у односу на 1920. годину и постали доста ефикаснији.⁸⁰¹

⁷⁹⁸ „Грчки одговор”, *Политика*, 29. јун 1921. године, стр. 3.

⁷⁹⁹ Анастасиос Папулас (1857–1935) грчки генерал. Учесник Грчко-турског рата 1897. године и балканских ратова. Био у војсци до 1917. године када напушта службу због подршке краљу Константину. Када је Венизелос поражен новембра 1920. године на изборима, генерал Параскевопулос је смењен са положаја начелника Главног штаба. На његово место постављен је Папулас, који се на том положају задржао скоро до краја рата у Малој Азији 1922. године. Услед неслагања са Гунарисовом владом смењен је у току маја месеца. Тада је променио однос према монархији и постао присталица Венизелоса. Као један од вођа убијен је 1935. године због неуспешног покушаја државног удара како би се очувала Друга република (1924–1935).

⁸⁰⁰ Британски конзул у Смирни Ламб преноси да је начелник Генералштаба био пуковник Палис. Међутим, како наводи аутор Едвард Ериксон реч је о Дусманису. Поред тога, и београдска „Политика” је јавила средином априла 1921. године да је начелник Главног штаба постао генерал Дусманис. („Грци побеђују... Али мењају команду”, *Политика*, 16. април 1921. године, стр. 2).

⁸⁰¹ DBFP, First Series, Vol. XVII, doc. no. 239, p. 254–256, Smirna, 16. jun 1921. године, *Lamb Kerzonu*; E. J. Erickson, *Turkish War of independence, A Military History, 1919–1923*, 181–190.

Поседовао је вести да Грчка држи 11. дивизија у Анадолији, једну коњичку бригаду, два пука амријских трупа и пет специјализованих батаљона, што је било око 170.000 војника. Очекивао се долазак још једне дивизије из Грчке која је припадала класи из 1912. године, што је повећавало бројност трупа. Постоје процене које говоре да је број војника нарастао до 200.000 пред напад. Ламб је предвиђао да ће операције бити започете почетком јула. Форин офису је достављен и детаљан распоред деловања корпуса, па је први (са првом, другом и дванаестом дивизијом) и делом другог корпуса (пета и тринаеста дивизија) деловао у региону Ушака. Трећи корпус (са трећом, седмом, десетом и једанаестом дивизијом) требало је да буде распоређен око Брусе, док су две дивизије (четврта и девета) остављене у позадини ових снага као резерва.⁸⁰²

Након обављене мобилизације и реорганизације трупа, грчка војска је 10. јула извршила напад. Почетни удар био је силовит и нанео је Турцима материјалне и људске жртве. Кутахија је заузета 17. јула, а Ескишехир три дана касније. Турске јединице су се повлачиле у неред, што је изазвало страх у Анкари, посебно код војних заповедника. Мусафа Кемал морао је да оде на линију фронта да би подигао морал разбијених снага и охрабрио Исмет-пашу да настави отпор.⁸⁰³ Обнављање операција на фронту појачало је интересовање дипломатских кругова за њихов ток и исходе. Грчка офанзива ка турским положајима развијала се у три правца (северном, централном и јужном). Њихове трупе успеле су да заузму Јенишехир и Билеџик на северу, и Афијумкарахисар и Кутахију на јужном делу, док су у центру успели да сконцентришу снаге према Ескишехиру, као важном стратешком месту и железничком чворишту које је кемалистима обезбеђивало брзо допремање снага из Анкаре, говориле су информације југословенске делегације.⁸⁰⁴

Док су трајале борбе, напредовање Грка веома је узнемирило француске дипломате у Цариграду. Југословенски делегат Шапоњић је

⁸⁰² DBFP, First Series, Vol. XVII, doc. no. 240, p. 256, Smirna, 17. jun 1921. godine, *Lamb Kerzonu*; E. J. Erickson, *op. cit.*, 190–191.

⁸⁰³ Baran Dural, “The leadership of Mustafa Kemal Atatürk: Turkish Independence war”, *European Journal of Scientific Research*, Vol. 8, No. 21 (2012), 188–189.

⁸⁰⁴ AJ-370-1-2-128 пов. бр. 237 од 15. јула 1921. године, извештај делегата о грчко-турском рату, *Шапоњић МИД-у*.

15. јула сазнао од Француза да су се кемалисти повлачили до рејона око Кутахије, где су пружили жесток отпор Грцима уз велике жртве на обе стране. Чак су износили нетачне вести о заузимању градова од стране турске војске које су они заправо изгубили.⁸⁰⁵ У централном делу остали су у дефанзиви. Схватајући значај промена на фронту, Шапоњић је ступио у контакт са министарством војске цариградске владе. Тамо је сазнао да се очекује покретање офанзиве Турака код Ескишехира где су успели да сконцентришу велики број снага. У министарству војном ипак су говорили са малом дозом сумње у погледу будуће офанзиве, наводећи могућност да се снаге Мустафе Кемала повуку ка Анкари у случају немогућности да зауставе надирање Грка ка Ескишехиру. Сама чињеница да је од званичника цариградске владе добио овакво саопштење и да су били објављени контрадикторни комуникеи турске и грчке војске о току операција, који су након два дана били повучени, уносила је још више сумњу у истинитост чињеница. Шапоњић се зато уздржао од било каквог навођења исхода, закључујући да битка још траје и да се води на положајима које су Грци заузимали у офанзиви на пролеће 1921. године.⁸⁰⁶

Сумње које су изражавали у турском министарству војске, а због којих је Шапоњић са задршком говорио о успесима Турака у Анадолији, показале су се као оправдане. Већ 21. јула јавио је да су Грци успели да заузму Ескишехир. Вест о томе стигла је у Цариград путем једне депеше у току претходне ноћи и изазвала је велико изненађење турских војних кругова у Цариграду.⁸⁰⁷ Управо од њих је успео да сазна и детаљније податке. Они су истакли да је град био предат без борбе, али да је његово освајање знатно истакло централне положаје грчке војске, јер она није направила никакав напредак на северном и јужном крилу, ка Кутахији

⁸⁰⁵ Према француском сведочењу, наводно су после почетних борби Турци извршили нападе са бокова, северно према Биледику и Јенишехиру, које су заузели, и јужно према Афијумкарахисару, који је такође освојен. Међутим и сам делегат Шапоњић је знао да је реч о неистини, јер је 15. јула јавио влади о грчком запоседању ових места. (АЈ-370-1-2-128 пов. бр. 237 од 15. јула 1921. године, извештај делегата о грчко-турском рату, *Шапоњић МИД-у.*)

⁸⁰⁶ Исто.

⁸⁰⁷ АЈ-370-1-2-129 пов. бр. 239 од 21. јула 1921. године, извештај делегата, *Шапоњић МИД-у.*

и Афијумкарахисару. Војни званичници упозорили су да борбе у Анадолији нису завршене, зато што се кемалисти повлаче у реду и без великих губитака. Интересантно је било мишљење да Грци морају да на одређени временски период стопирају офанзиву да би се одржали на заузетим положајима. Сходно политици подршке влади у Анкари, и Французи су оптимистички гледали на положај Турака и сматрали су да они могу да изврше контраофанзиву. Њихов став био је да су били претерани и нереални грчки комуникеи и извештаји о заробљавању и погибији великог броја Турака. Шапоњић је као повод пада Ескишехира означио долазак колоне грчких војника на јужни прилаз граду, који није био добро утврђен. Грци су приредили славље у Цариграду због овог освајања, које је довело до сукоба са Турцима и изазвало савезничку полицију да нареди смирује. Цариградом су тада кружиле гласине да Грци желе током затишја да изврше искрцавање трупа на малоазијској обали Црног мора између Зумудака и Инџор, да би ударили у бок Кемалову војску и приморали је на повлачење из Исмида и Адапазарија. Зато је грчка флота покушала је да бомбардује Трапезунт и Самсун, али је била одбијена од кемалистичких обалских батерија.⁸⁰⁸

До краја јула Шапоњић је имао више консултација са француским ауторитетима о ситуацији у Анадолији, од којих је добио значајне вести. Он је 2. августа јавио да су Грци били уз доста губитака заустављени контраофанзивом Турака код Сејд-Тазија у намери да наставе даљи продор од Ескишехира ка Анкари. Сазнао је да затишје на фронту након грчког напада траје десетак дана, а обе стране искористиле су га за консолидацију и регруписавање трупа. Грци су предузели утврђивање положаја код Ескишехира, док су Турци извршили попуну јединица довођењем нових трупа из источних делова Мале Азије.⁸⁰⁹ Французи су сматрали да су наведене операције Грка предузете уз максималне напоре, али без очекиваних резултата. По њима су Турци напад примили готово неоштећени и спремни за нову офанзиву. На грчки продор гледали су као на одаљавање од својих база, продужавање линија

⁸⁰⁸ Исто. Шапоњић је уз наведени извештај послао и географску карту са тачно уцртаним линијама фронта у Анадолији, али њу нисмо успели да пронађемо у архиви посланства у Цариграду.

⁸⁰⁹ АЈ-370-1-2-130 пов. бр. 245 од 2. августа 1921. године, извештај делегата о грчко-турском рату, *Шапоњић МИД-у*.

снабдевања уз мале територијалне добити. Предвиђали су да ће Турци бити у стању да однесу победу, посебно када на јесен и зиму временски услови почну да се кваре.⁸¹⁰

Критичност ситуације на фронту утицала је на ВНСТ у Анкари да 5. августа пренесе сву власт на Мустафу Кемала и овласти га за команданта свих оружаних снага. Његова наређења имала су снагу закона, а он није губио веру у победу. Отежавајућа околност били су напади разних политичких струја, да је овом одлуком он постављен за диктатора. Пошто је схватио да трупе могу да буду угрожене након пада Ескишехира, јер је то био круцијалан град за снабдевање турских снага, Мустафа Кемал је наредио повлачење према истоку до реке Сакарије. Сматрао је да ће натерати грчке снаге да напредују без борбе на великом пространству, утицати на њихову исцрпљеност и одвојити их од линија снабдевања. Дан пре почетка хеленског напада, 12. августа, Мустафа Кемал је у пратњи Февзи-паше дошао на линију фронта, одлучан у намери да одбрани фронт дужине од сто километара код реке Сакарије.⁸¹¹

Грчке трупе предвођене врховним командантом фронта генералом Папуласом и његовим замеником Ксенофоном Стратигосом, који је водио јединице на терену, започеле су 23. августа напад на свим секторима. Главни правац удара ишао је левим крилом, да би се продором на овом делу отворило напредовање ка Анкари, чије би заузимање вероватно значило крај Кемаловог покрета. Након више од двадесет дана жестоке борбе Грци су покушавали да постигну одсудну победу над Турцима, а 2. септембра успели су да заузму вис Чал-Даг који је отварао пут према Анкари. Исцрпљеност и лоша снабдевеност јединица јасно се показала након три недеље борбе. Пошто нису успеле да пробију линије, деморалисане грчке јединице су 7. септембра кренуле да се повлаче, пружајући прилику Мустафи Кемалу да нареди контраофанзиву. Повлачење се претворило у гоњење Грка, који су од краја августа до средине септембра изгубили око 20.000 људи. Коначно, генерал Папулас објавио је 16. септембра да је његова војска поражена.

⁸¹⁰ Исто.

⁸¹¹ B. Dural, *The leadership of Mustafa Kemal Atatürk: Turkish Independence war, 190–191*; З. С. Томић, *нав. дело*, 121–122.

Ипак, успео је да стабилизује фронт код Ескишехира, који се на тој линији одржао до турске офанзиве августа 1922. године.⁸¹²

Командант савезничких снага у Цариграду генерал Харингтон објавио је 13. септембра службени комунике, који су пренеле све новине у турској престоници. Шапоњић је о томе јавио два дана касније и послао текст комуника. Уз њега је био исечак листа „Journal d'Orient”, који је забележио и реакцију турских кругова. Утисак делегата био је да Турци објаву генерала Харингтона посматрају као његов лични чин, који има мало везе са истином, и да је објава заправо у вези са лошим положајем грчке војске на ратишту у Анадолији јер су кемалистичке снаге кренуле да је потискују ка западу. У случају пораза Грка, Британци би реаговали новим мерама у Цариграду, за које су кренули да припремају локалну популацију и турске власти. Турски политички кругови веровали су да ће пораз Грка довести до ситуације да Цариград буде предат Турској.⁸¹³

Шапоњић је јавио 19. септембра да су Грци после вишедневних борби морали да се повуку са десне обале Сакарије и да су извршили повлачење на десном крилу и централним деловима њихових положаја. Мустафа Кемал је по турским подацима успео да заузме Сиври Хисар, а ову вест су потврдили делегату и савезнички ауторитети у Цариграду. Шапоњић је сазнао да су кемалисти са малим снагама са планине Емир-Дар⁸¹⁴ успели да изврше продор ка непријатељским положајима, који се сада налазе на линији Афијумкарахисар–Кутахија.⁸¹⁵ Детаљнија

⁸¹² Р. Kincaid Jensen, *The Greco-Turkish War, 1920–1922*, 560–561; Е. Беј, *нав. дело*, 242–243; З. С. Томић, *нав. дело*, 123–124.

⁸¹³ АЈ-370-1-2-131 пов. бр. 289 од 15. септембра 1921. године, извештај делегата, *Шапоњић МИД-у*.

⁸¹⁴ На основу прегледане литературе сматрамо да вис, о којем говори Шапоњић, јесте Чал-Даг, а не Емир-Даг.

⁸¹⁵ АЈ-370-1-2-132 пов. бр. 298 од 19. септембра 1921. године, извештај делегата, *Шапоњић Пашићу*. За наведени телеграм постоји једна мала анегдота. Делегат Шапоњић имао је изузетно лош рукопис, па је било изузетно тешко читати његове извештаје. Премијер Пашић је 20. септембра одговорио Шапоњићу да не може да разуме почетак и крај извештаја који је послао у Београд. (АЈ-370-1-1-133 пов. бр. од 20. септембра 1921. године, телеграм, *Пашић Шапоњићу*). Делегат му је већ сутрадан доставио појашњење наведених делова текста. (АЈ-

обавештења о бици на Сакарији Шапоњић је доставио 27. септембра, после контаката са савезничким и турским круговима. Он је навео да су Грци били пронуђени на повлачење после великих губитака током преласка реке Сакарије и доласка нових турских снага из Ерзерума и Сиваса. Првобитне закључке да је реч о малим снагама које су успеле да натерају Грке у бег, оценио је као неосноване. Одбацио је изјаве Грка да су се они добровољно повукли са положаја, а њихова дуго припремана офанзива, која је имала за циљ уништење кемалистичке војске, јесте претрпела пораз. Шапоњић је сазнао да су они поред појачања из источних делова Анадолије добили помоћ и од Совјетске Русије у новцу и ратном материјалу. Ситуација се у великој мери променила, зато што сад Грци желе да избегну било какве сукобе да би се утврдили на ранијим положајима, док их кемалисти непрестано нападају, посебно на крилима. На левом боку грчке војске успели су да им заузму Болвадин и Вал, чиме су их принудили да се повуку ка Афијумкарахисару.⁸¹⁶

Поред њих заузет је Сиври Хисар и Сеид-Гази, који се налазе на неких 30 километара од Ескишехира, важног железничког чворишта у централној Анадолији око кога су се већ водиле жестоке борбе у претходној фази рата. Нарочито учинковито било је дејство кемалистичких летећих одреда који су наносили велике губитке Грцима у позадини њихових снага, отежавајући им снабдевање и повлачење трупа према ранијим положајима. Ситуацију су доста отежали и лоши климатски услови због киша и велике хладноће која се појавила од септембра 1921. године, за шта Грци нису били спремни. Сву тежину положаја у којем су се Грци нашли уочила је британска штампа. Она је тражила да велике силе принуде обе стране на прекид непријатељстава и почетак преговора за мир. За Шапоњића је био уочљив велики преокрет у погледу ка рату од стране британских новина, јер су оне писале пре почетка војних операција да ће питање Блиског истока

370-1-2-133 пов. бр. од 21. септембра 1921. године, телеграм, *Шапоњић Пашићу*.)

⁸¹⁶ АЈ-370-1-2-134 пов. бр. 310 од 27. септембра 1921. године, извештај делегата о грчко-турском рату, *Шапоњић МИД-у*. Шапоњић је послао и географску карту о току операција, али њу нисмо успели да пронађемо у архиви делегације у Цариграду.

зависити од исхода војних операција грчке војске. Било је јасно да кемалисти неће стати у својој борби док не поврате територије које су им преотели Грци. Турски кругови у Цариграду били су задовољни због оваквог тока операција, али су тамошњи политичари све више зазирали од јачања покрета Мустафе Кемала који је могао да угрози њихове позиције. Велику зебњу у Цариграду изазвала је одлука ВНСТ да додели Мустафи Кемалу титулу „Гази” (спасилац), која се вековима додељивала султанима, и чин маршала. То је додатно урушавало већ слабе позиције и углед владе у Цариграду и султана Мехмеда VI.⁸¹⁷

VI

Савезници су се током борби у Малој Азији држали неутрално, спроводећи политику утврђену на Конференцији у Лондону (фебруар–март 1921), да неће бити пружана никаква материјална помоћ зараћеним странама. Једина два одступања била су британска асистенција грчкој болокади обале Мале Азије почетком јуна, која се обуставила након договора Керзона и Бријана у Паризу, и продаја оружја влади у Атини од стране француске фирме Крезо. Кад су Турци однели победу на Сакарији, у Лондону су почели да страхују да би развој ситуације могао да угрози њихове положаје у Мосулу и Месопотамији. Да би умирио Турке, Керзон је почео да предлаже уступање Анкари источне обале Мраморног мора и ограничење броја грчких снага у Источној Тракији. Зато су се ка Лондону и Паризу у току октобра упутили премијер

⁸¹⁷ Јована Шаљић Ратковић, „Између феса и шешира: Југословенски муслимани и Ататуркове реформе”, *Историјски часопис*, Vol. LXXIII (2024), 321; AJ-370-1-2-135 пов. бр. 310 од 27. септембра 1921. године, извештај делегата о грчко-турском рату, *Шапоњић МИД-у*. Шапоњић је послао 4. новембра извештај владе у Ангори о злочинима Грка у Малој Азији над турским становништвом, али у архиви посланства у Цариграду нема никакве копије или преписа овог извештаја. (AJ-370-1-1-136 пов. бр. 320. од 4. новембра 1921. године, извештај делгата, *Шапоњић МИД-у*) Он је 10. новембра послао и писмо високог савезничког комесара којим се доставља наведени извештај ангорске владе делегацији Краљевине СХС у Цариграду, које такође није сачувано. (AJ-370-1-1-137 пов. бр. 331. од 10. новембра 1921. године, извештај делегата, *Шапоњић МИД-у*.)

Гунарис и министар иностраних дела Балтазис, с намером да онемогуће ове планове.⁸¹⁸

Непосредно пред полазак, 17. октобра, Балтазис је у Атини посетио посланика Балугџића. Упутио му је молбу коју је требало пренети премијеру Пашићу, да он и Гунарис желе сусрет „са њим ради споразума у многим питањима, а нарочито Албаније”. Замолили су да их Пашић сачека у Паризу до 19. октобра када ће они бити у француској престоници или да их обавести „где би га могли видети”. Балугџић је стекао утисак да „Гунарис осећа усамљеност Грчке” због чега намерава сусрет са Пашићем, али и да би код Савезника створио уверење о постојању некаквог споразума Атине са Краљевином СХС. Сматрао је да Гунарис разговором жели да подигне престиж државе који је пољуљан због минулих догађаја.⁸¹⁹ Пашић је управо тог дана, 19. октобра, излагао проблем албанских граница пред Конференцијом амбасадора, пре доношења одлуке о овом питању. Врло је могуће да је тада дошло до сусрета са Гунарисом, али за то нема података у изворима.⁸²⁰

У Паризу су у то време трајали незванични посредни преговори између грчке и ангорске делегације. Бријан је у изјави „Пти Журналу” рекао да ће примити обе делегације – турског представника Бекир Самибеја као и Гунариса и Балтазиса. Како је пренела југословенска штампа, нарочити оптимизам владао је у француским круговима.⁸²¹ Гунарис и

⁸¹⁸ A. L. Macfie, *The revision of the treaty of Sevres: The first phase (August 1920 – September 1922)*, 73–75; DBFP, First Series, Vol. XVII, doc. no. 246, p. 261, Atina, 20. јун 1921. године, *Grenvil Kerzonu*; Isto, telegram no. 389, p. 269, Paris, 19. јун 1921. године, *Kerzon Grenvilu i grčkoj vladi*; Isto, doc. no. 252, p. 269–270, Atina, 22. јун 1921. године, *Grenvil Kerzonu*; Isto, doc. no. 246, p. 261, Atina, 20. јун 1921. године, *Isti istom*.

⁸¹⁹ АЈ-334-9-29-6 пов. бр. 707 од 17. октобра 1921. године, телеграм, *Балугџић Посланству у Паризу*.

⁸²⁰ „Г. Пашић пред конференцијом амбасадора”, *Политика*, 20. октобар 1921. године, стр. 1.

⁸²¹ „Почетак преговора”, *Политика*, 20. октобар 1921. године, стр. 1; „Опомене Париза Грчкој”, *Правда*, 20. октобар 1921. године, стр. 2. Како је преносила југословенска штампа, оптимизам је владао и у грчкој јавности, а штампа је била задовољна пријемом грчких званичника код Бријана. С друге стране, турски лист „Тан” био је доста опрезнији када је реч о овој посети.

Балтазис су 21. октобра били примљени код премијера Бријана. На изненађење француског премијера, уместо да траже медијацију за склапање мира они су га обавестили да желе формирање грчке цивилне администрације у Анадолији. Бријан је осудио овај корак, објашњавајући да он неће бити прихваћен код великих сила. Нарочито их је упозорио да треба да „консолидују своје позиције и концентришу трупе ближе дому”, посебно због аспирација Краљевине СХС према Солуну и Бугарске ка Кавали. Укорио је Балтазиса и Гунариса да морају да „модификују своју политику” и крену да преговарају са Турцима, путем посредника или директно. Главни утисак је да сусрет није много донео, а грчки представници затражили су поновни пријем код Бријана, који је био веома сумњичав према њиховој политици.⁸²²

Нови сусрет наредног дана обележило је још једно неуспело сучељавање мишљења. Грци су тражили признавање права на претрес бродова. Бријан је указивао да је због тога дошло до убиства француских трговаца у близини Атине и да јавно мњење у земљи не може толерисати претрес француских бродова од стране Грчке. Да би умирио Балтазиса и Гунариса изјавио је да Француска константно одбија да дозволи слање оружја у Турску, те да је број оружја који се превози у турске луке веома мали. Гунарис је прихватио ове наводе и саветовао француску владу да предузме све мере како би се спречило допремање оружја до Турака.⁸²³ Свакако ови разговори нису донели много, а догађаји ће показати да нису били ни искрене природе јер је Француска паралелно преговарала са Кемаловим покретом.

Нове неприлике у односима Британије и Француске, а преко њих Грчке и Турске, изазвало је склапање споразума у Анкари 20. октобра између француског дипломате Франклина Бујона (Henry Franklin-Bouillon)⁸²⁴ и министра иностраних дела Кемалове владе Јусуф Кемал-

⁸²² DBFP, First Series, Vol. XVII, doc. no. 417, pp. 444–445, Pariz, 21. oktobar 1921. godine, *Harding Kerzonu*.

⁸²³ Isto, doc. no. 418, p. 446, Pariz, 21. oktobar 1921. godine, *Isti istom*.

⁸²⁴ Франклин Бујон (1870–1937), француски политичар, новинар и дипломата. Био је члан Радикално-социјалистичке странке и њен представник у Парламенту од 1910. године. Прилази Поенкареовој коалицији и након окончања „Великог рата” залаже се за оштрији однос према Немачкој. У току Грчко-турског рата имао запажену улогу. Он је у име француске владе склопио

беја. Две стране су објавиле да између њих престаје да важи ратно стање. Предвиђено је повлачење француских трупа из Киликије у наредна два месеца од датума склапања уговора и разграничење француских и турских поседа.⁸²⁵ Плашећи се да би Кемалове снаге сада имале погодну позицију за напад на британске поседе у Месопотамији, Керзон је одмах затражио од француског амбасадора ближа појашњења о споразуму. Из Париза је одговорено да је реч о уговору „регионалног карактера”, што је наишло на лошу реакцију у Лондону. Бријан је саопштио амбасадору Хардингу 27. октобра да је реч о „малим изменама текста уговора” из Лондона (1921. године), који је склопљен између Анкаре и Париза. Пошто се ситуација прилично закомпликовала, Керзон је у току децембра предложио сазивање конференције представника сила Антанте, Грчке и Турске која би требала да реши поменуте несугласице. Основа за будуће преговоре требало је да буде Друштво народа, које ће преузети контролу над радом Комисије за мореузе, обезбедити демилитаризацију ове области и вршити управу над Смирном. Французи су прихватили предлог за сазивање конференције, али су у духу њихове нове политике ка Турцима, предлагали наметање блажих мера.⁸²⁶ Уговор је свакако утицао и на односе Анкаре са Москвом, која је из Азербејџана кренула да помаже рад Енвер-паше на Кавказу, који је могао да угрози Мустафу Кемала. Међутим, вођа анадолских Турака успешно је пребродио кризу у односима са Совјетском Русијом, склапајући споразум у Карсу којим је осигурао границу на Кавказу.⁸²⁷

споразум са владом у Анкари октобра 1921. године и посредовао приликом преговора о примирју у Муданији наредне године, којим су окончане ратне операције у Анадолији.

⁸²⁵ “Franco-Turkish agreement signed at Angora on october 20, 1921”, *The American Journal of International Law*, Vol. 17, No. 1 (Jan., 1923), 48–50.

⁸²⁶ A. L. Macfie, *The revision of the treaty of Sevres*, 76–79; DBFP, First Series, Vol. XVII, doc. no. 423, p. 451, Pariz, 27. oktobar 1921. godine, *Harding Kerzonu*.

⁸²⁷ K. Travlos, *Salvation and Catastrophe: The Greek-Turkish war, 1919–1922*, Chapter 6: Edward J. Erickson, *Decisive Battles of the Asia Minor Campaign 1921–1922*, 173–197. Крајем новембра 1921. године до Шапоњића у Цариград стигле су вести из Бакуа и са Кавказа, које су говориле да је Енвер-паша, бивши члан Младотурског покрета и један од вођа Турске до 1918. године, заједно са

Потписивање уговора Франклина Бујона са Ангором утицало је и на развој односа на Балкану. Наиме, на јесен 1921. године постављало се питање пријема Грчке у Малу Антанту, за шта се нарочито залагао румунски министар иностраних дела Таке Јоанеску. Кад је Пашић сазнао за склапање споразума одбацио је иницијативу као немогућу. Главни разлог овакве одлуке било је приближавање Краљевине СХС и Мале Антанте Француској као политичком ослоњу. Сарадња је била нарочито евидентна након посете Пашића и Куманудија Паризу, када је југословенској влади одобрен кредит за долазак Врангелових трупа из Цариграда, и заједничке интервенције Француске и Британије након другог повратка Карла Хабзбуршког у Мађарску. За Грчку се још увек сматрало да је у зони утицаја владе у Лондону, упркос боравку непожељног краља Константина на трону, а њихове везе биле су на кратко ојачане након пораза на Сакарији.⁸²⁸

Упркос томе, британски кругови су полако мењали однос ка Атини, иако је владало уверење да може бити погубно по њихове интересе ако би се она препустила својој судбини. Током посете Лондону, Керзон је 27. октобра грчкој делегацији предложио укидање царина између Смирне и Грчке, успостављање аутономне провинције у Смирни са хеленским гувернером, признање Константина и договор са великим силама о спору

његовим братом Халил-пашом кренуо да организује своје присталице. Нарочиту помоћ у овој акцији добијао је од большевичких власти у Азербејџану, које су му олакшавале ступање у везу са присталицама у Ангори. Дипломатски представници у Цариграду тумачили су ове вести незадовољством Совјета према склапању уговора између Француза и кемалиста и везама са Италијом. Ове акције успео је да предупреди Мустафа Кемал сменама нижих војних команданата и неких народних посланика које је осудио војни суд. Французи су пружили информације Шапоњићу да је Енвер-паша добио помоћ од Британије у његовом раду, и да су они чак послали једног свог официра у Батум да се састане са њим. Велико противљење раду Енвер-паше исказала је и цариградска влада која се противила сваком његовом повратку у Турску. (АЈ-370-1-2-140 пов. бр. 370 од 26. новембра 1921. године, извештај делегата, *Шапоњић МИД-у*).

⁸²⁸ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva rata*, 36; S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, 184–185; „30.000.000 из Француске”, *Политика*, 21. октобар 1921. године, стр. 2.

са Турском. Балтазис и Гунарис су пристали да Керзон преузме у своје руке преговоре о питању сукоба. Почетком новембра и остатак владе прихватио је иницијативу коју је предложио Керзон како би се изашло из дипломатске изолације у којој се Грчка нашла у том периоду.⁸²⁹

Из Атине је Гренвил обавестио Керзона 21. октобра да све тамошње новине пишу како се њихова војска неће повући из Анадолије. Након разговора са тамошњим политичарима, Гренвил је стекао утисак да један део жели да подржи повлачење, али да ће то сигурно означити пад владе и краља. Приметио је да би се Кемалове претензије нарочито повећале након одступања Грка и да би он тада тражио управу над Цариградом, Тракијом и мореузима, те да би могао да угрози позиције његове владе. Слично као Британци, у Атини су кренули да размишљају о свом упоришту у региону. Поново су се јавили страхови да у случају пораза може да дође до напада од стране Краљевине СХС са севера, „самостално или у комбинацији са Бугарском”. То би знатно онемогућило пружање ваљаног отпора Турцима због ангажовања војних снага на два фронта.⁸³⁰ Гренвил је крајем новембра смењен са положаја, а на његово место постављен је нови посланик Сир Френсис Освалд Линдлеј (Sir Francis Oswald Lindley).⁸³¹ Током првог сусрета са

⁸²⁹ A. L. Macfie, *The revision of the treaty of Sevres: The first phase (August 1920 – September 1922)*, 73–76; Earl of Ronaldshay, *The Life of Lord Curzon*, 277–279; „Гунарис у Лондону”, *Политика*, 29. октобар 1921. године, стр. 2; DBFP, First Series, Vol. XVII, doc. no. 425, p. 452–455, London, 27. октобар 1921. године, London, *Zapisnik sa sastanka održanog u Forin ofisu između Markiza Kerzona od Keditona i grčkih predstavnika*.

⁸³⁰ Isto, doc. no. 416, p. 443, Atina, 21. октобар 1921. године, *Grenvil Kerzonu*.

⁸³¹ Сир Френсис Освалд Линдлеј (1872–1950), британски дипломата. Током богате дипломатске каријере коју је започео 1896. године био на многим функцијама у дипломатским представништвима (до 1912. конзул у Петрограду, а после секретар у Бечу, Техерану, Каиру, Софији и Токију). Вршио дужност савезничког високог комесара у Русији након 1918. године, а од 1919. до 1920. године на истом положају у Бечу. Након тога постаје посланик у Аустрији, а крајем 1921. године бива премештен у Грчку у којој остаје до окончања кризе на Блиском истоку. Обављаће дужност амбасадора у Португалу (1929–1931) и у Јапану (1931–1934), након којих се повлачи из дипломатске службе.

премијером Гунарисом нови посланик му је указао да „никакав договор са Турцима неће бити могућ док Грци остају у Малој Азији”. Гунарис се противио оваквом решењу због великог броја хришћана који живе у њеном западном делу. Исти аргумент користио је и Протопадакис (Protopapadakis), грчки посланик у Паризу, са којим се Линдлеј састао током пута из Лондона ка Атини.⁸³²

Генерал Харингтон, командант савезничких војних снага у Цариграду, вратио на тај положај 10. новембра после два месеца од уклањања са истог због сукоба са француским властима. Овај потез Британије, представници Француске у Турској тумачили су као намеру Лондона да настави подршку Грчкој и њеној политици у Анадолији.⁸³³ Сукоб су успели да искористе Италијани за јачање свог утицаја у Цариграду. После одласка Харингтона са места команданта савезничких снага, нови командант постао је италијански генерал Ернесто Момбели (Ernesto Mombelli),⁸³⁴ упркос чињеници да је његова земља држала врло мале снаге у Турској. Током овог периода италијанске власти чиниле су велике сметње делегацији Краљевине СХС у граду, с циљем да умање углед југословенске колоније код турских власти. Генерал Момбели је одобрио албанским одметницима у Цариграду, без знања осталих високих комесара, да одрже протестни збор против уласка трупa Краљевине СХС у Албанију.⁸³⁵

Лоши временски услови због доласка зиме утицали су да се операције већих обима обуставе на ратишту у Анадолији. Осим малих

⁸³² DBFP, First Series, Vol. XVII, doc. no. 503, p. 569, Atina, 7. januar 1922. godine, *Lindlej Kerzoni*. Пошто Велика Британија није признавала краља Константина, нови посланик Линдлеј није могао да преда акредитивна писма грчком краљу. Он ће зато остати у рангу посланика без акредитивних писама.

⁸³³ AJ-370-1-2-138 пов. бр. 355 од 10. новембра 1921. године, извештај делегата, *Шапоњић МИД-у*.

⁸³⁴ Ернесто Момбели (1867–1932) италијански генерал. Учесник Италијанско-турског рата 1911–1912. године. У току Првог светског рата био је командант једне дивизије на Солунском фронту. После рата премештен са окупационим силама у Цариград, где је на кратко време постављен за команданта савезничких снага новембра 1921. године. Касније заузимао положај италијанског управника Киренаике – Либије од 1924. до 1926. године.

⁸³⁵ *Исто*, лист 138.

чарки није било могуће спровести у дело било какве акције. Велики снегови који су почели да падају крајем новембра 1921. утицали су да на фронту завлада прећутно примирје. Тих дана у Лондону започела је рад и конференција која се бавила питањем мира између Грка и Турака, па је и због ове ситуације морало доћи због обуставе рата.⁸³⁶ Шапоњић је сазнао од француских и турских извора да примирје неће дуго трајати, јер влада у Ангори користи време да изврши припреме и поправи стање трупа. Французи су сазнали да су нове војне мере дале одличне резултате и да Мустафа Кемал никада до сада није имао боље опремљену и већу војску на располагању. Посебно су истакли спремност да изврши обимније операције против слабо опремљених грчких војника. Спроведене су смене међу вишим официрима, а успостављена је и железничка веза између Француза у Сирији и кемалиста у Анадолији. По обавештењима које је Шапоњић добио, изгледа да су Французи оставили кемалистима скоро цео војни материјал који су држали у Киликији. Помоћ је пристигла и од бољшевика који су послали веће количине муниције и оружја. Ово опремање навело је многе дипломате у Цариграду да говоре о могућности да се рат убрзо настави.⁸³⁷

Средином новембра Шапоњић се састао са помоћником министра спољних послова цариградске владе, који је рекао да његова влада жели што скорије отпочињање рата јер ће се тиме поправити положај Турака током преговора. Мучан утисак у њиховој штампи у Цариграду оставила је вест о споразуму Француза и кемалиста, што је ојачало положај владе у престоници. Шпекулисало се чак да је потписана и тајна конвенција која би обезбедила кемалистима политичку подршку Француске у питањима Тракије и Мале Азије и снабдевању војним материјалом. Кемалисти би заузврат требало да бране границе француских територија у Сирији.⁸³⁸

⁸³⁶ АЈ-370-1-2-139 пов. бр. 358. од 18. новембра 1921. године, извештај делегата, *Шапоњић МИД-у*.

⁸³⁷ Исто.

⁸³⁸ Исто.

11. КОНФЕРЕНЦИЈА У ПАРИЗУ О ПИТАЊУ ГРЧКО-ТУРСКОГ СУКОБА

Крајем 1921. и почетком 1922. године британски премијер Лојд Џорџ покренуо је питање економске обнове Европе, које је пре свега значило успостављање трговинских односа са Совјетском Русијом, дефинисање дугова руских влада пре почетка рата и питање економских односа са Немачком. На конференцији у Кану почетком јануара Аристид Бријан прихватио је нека решења везана за однос ка питању руских дугова и мораторијум на репарације према Немачкој. Јавност у Француској је овакву политику дочекала на нож, уз негодовање зашто се чине уступци ка државама које угрожавају интересе земље у Европи. Када је изложио програм спољне политике пред Комором, Бријан је схватио да нема подршку за њено спровођење. Зато је 12. јануара поднео оставку, а на место премијера дошао је два дана касније Рејомон Поенкаре.⁸³⁹

Упоредо са овим питањима, текли су преговори Лондона и Париза о стварању савеза. Французи, прво Бријан а онда и Поенкаре, желели су да наметну билатерални уговор који садржи одредбу да ће кршење чланова од 42. до 44. Версајског уговора од стране Немачке значити заједничку интервенцију две силе. То нису желели да прихвате у Лондону. Хардинг и Керзон су сматрали да је савез делотворан на простору Европе, али да је неопходно пре свега решити сукобе на Блиском истоку, Магребу, Африци и Азији како би он био продуктиван. Зато је грчком премијеру Гунарису у Кану указано да будућност савеза Британије и Француске зависи од договора о Блиском истоку. Лојд Џорџ се истог дана када је Поенкаре ступио на власт, 14. јануара, тајно појавио у Паризу. Сусрет, међутим, није донео много и био је обележен неслагањем.⁸⁴⁰

⁸³⁹ Dragan Bakić, "Great Britain, the Little Entente and the Genoa Conference of 1922", *Istorija 20. veka*, br. 3 (2011), 109–111; Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, 225–231; S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, 179–195.

⁸⁴⁰ Alan Sharp, "A Missed Opportunity?: Britain and the Negotiations for an Anglo-French Alliance in 1921–1922", *French Journal of British Studies*, Vol. XXVII, No. 1 (2022), 9–11; Earl of Ronaldshay, *The Life of Lord Curzon*, 277–279.

У Паризу су сматрали да је неопходни услов за склапање мира повлачење грчких снага из Смирне. Керзон је морао да контактира Атину због овог осетљивог питања, а премијер Гунарис му је дао овлашћење да заступа интересе Грчке у преговорима са Француском. После одласка Лојда Џорџа и Керзон је дошао 16. јануара у Париз, где га је примио нови француски премијер. Током разговора Поенкаре је истакао да се морају формулисати нови предлози које ће моћи да прихвати влада у Анкари и напоменуо да су све досадашње иницијативе Керзона биле у корист грчких интереса, што је неприхватљиво за Француску. С друге стране, шеф Форин офиса није могао да пристане на повлачење Грка из Мале Азије без гаранција да ће Турци поштовати безбедност хришћана. Исказао је незадовољство јер Париз није утицао на Анкару да се споразуме са силама Антанте, на шта му је одговорено да Француска неће употребити оружану силу против Кемалових снага. Због евидентног неслагања пропао је још један покушај да се дође до договора, а криза у политичком животу Француске и Италије одложила је решавање питања до марта месеца.⁸⁴¹

Део француско-британских несугласица превазиђен је тек крајем јануара и почетком фебруара.⁸⁴² У то време, 31. јануара, из Лондона је југословенски посланик Гавриловић обавестио владу у Београду да има сазнања да ће бити одложена конференција министара спољних послова Британије, Француске и Италије, који су требали да се састану у Паризу у вези проблема на Блиском истоку. На конференцији би требало да се расправља о питању мира између заинтересованих и сукобљених сила. Посланик се надао да ће вероватно бити позване Краљевина СХС и Румунија да учествују у раду.⁸⁴³

Тракијски комитет Кемалове владе у Цариграду наложио је Шариф-беју да уручи писмо високим комесарима у његово име, изражавајући забринутост за судбину Тракије. Писмо је 13. фебруара Шариф-беј ставио на увид југословенском делегату Шапоњићу, током дискусије о политичким питањима у регији. Турчин је истакао да ВМРО опет шаље

⁸⁴¹ D. Visvizi-Donatas, *The Allied Powers and the Eastern Question*, 340–342

⁸⁴² A. L. Macfie, *The revision of the treaty of Sevres*, 79–80.

⁸⁴³ АЈ-341-13-43 пов. бр. 48 од 30. јануара 1922. године, извештај посланика, Гавриловић МИД-у.

представника у Цариград са писмом, у коме нуди кемалистима сарадњу у Тракији и Македонији. Шариф-беј је понуду доставио Ангори, одакле је одговорено да се може примити сарадња само у Тракији, али не и у Македонији.⁸⁴⁴ По његовим речима, разлог за одбијање сарадње у Македонији ангорска влада мотивисала је образложењем да ће тамошње акције само погоршати положај муслимана и довести до политичке и војне сарадње Краљевине СХС и Грчке. Због ових разлога акција није имала изгледа за успех, јер би отежала положај Турске. Како су се Краљевина СХС и Турска налазиле у француској зони утицаја, у Анкари су изгледа сматрали да је дошао тренутак за обнову дипломатских односа. Шариф-беј је саопштио да његова влада жели најбоље везе са југословенском владом и покренуо је питање слања дипломатског представника Ангоре у Београд, па макар он био и привременог карактера. Његова улога била би да достави све потребне гаранције о мирољубивој политици кемалиста ка Краљевини СХС и прикаже гледиште владе на политичку ситуацију на Блиском истоку. Закључио је да Ангора изражава жаљење што до сада није добила одговор на већ постављено питање о слању дипломатског представника у Београд.⁸⁴⁵ Југословени изгледа нису сматрали да је повољан тренутак за обнављање односа са Турском, па је предлог остао без одговора.

Због кашњења преговора у Паризу стварала се напетост на грчкој и турској страни, која је повремено доводила до мањих инцидената.⁸⁴⁶ Премијер Гунарис упутио је 15. фебруара отворено писмо лорду Керзону и британској влади, с циљем да их упозна са ситуацијом у Малој Азији и подсети на помоћ коју је Лојд Џорџ обећао Грчкој. Но међутим, ова акција у Лондону није наишла на одговарајући пријем.⁸⁴⁷ Крајем фебруара почеле су да пристижу вести до Шапоњића о убрзаним

⁸⁴⁴ АЈ-370-1-2-146 пов. бр. 64 од 13. фебруара 1922. године. У архиви посланства у Цариграду нема писма Тракијског комитета савезничким комесарима.

⁸⁴⁵ Исто. Шапоњић је тражио упутства око овог питања и подсетио да је влади већ јавио о томе 7. јануара 1922. године у извештају пов. бр. 9.

⁸⁴⁶ АЈ-370-1-2-147 пов. бр. 75 од 18. фебруара 1922. године, извештај делегата. Грчки високи комесар упутио је ноту савезничким комесарима због жалби грчког становништва на зверства Кемалових власти у Трапезунту. Наведена нота достављена је и југословенском делегату.

⁸⁴⁷ P. Hibben, "Betrayal of Greece by Lloyd George", 549.

припремама за отпочињање операција код обеју зараћених страна. Његов лични утисак био је да се спор може решити само ратом, јер је јаз толико велики да је споразум практично немогућ. Велику препреку постизању договора налазио је у супротностима које постоје између Британије и Француске на Блиском истоку, јер први подржавају Грчку, а други Турску. Он је разговарао тих дана са члановима делегације ангорске владе предвођене Јусуфом Кемал-бејом, која је ишла на преговоре у Париз. Стекао је утисак да ће се рат наставити, јер су представници кемалиста били изричитии у захтевима да Грци морају да се повуку из Мале Азије, укључујући и Смирну, и да напусте Тракију до линије Енос–Мидија.⁸⁴⁸

Информације које су са терена стизале до Цариграда говориле су да кемалисти поседују много опремљенију војну силу од Грка, а да се заслуге за такво стање могу приписати Француској и Совјетској Русији, који су их снабдевали оружјем и муницијом. Извештаји су говорили да грчка војска, иако добро опремљена и бројнија у људству, не поседује добар морал за наставак рата и победу. Шапоњић је сматрао да Грци сигурно неће бити у стању да однесу победу и поставе своје услове мира, а чак је сумњао и у могућност да се одрже на позицијама у Малој Азији. Колико ће ту остати зависиће првенствено од способности да финансирају огромну војску и њене трошкове. Француски војни кругови саопштили су Шапоњићу да су кемалисти спремни да одбију сваки евентуални напад и започну контраофанзиву.⁸⁴⁹

⁸⁴⁸ АЈ-370-1-2-148 пов. бр. 93 од 28. фебруара 1922. године, извештај делегата о стању у Малој Азији.

⁸⁴⁹ АЈ-370-1-2-149 пов. бр. 93 од 28. фебруара 1922. године, извештај делегата о стању у Малој Азији, *Шапоњић МИД-у*. Савезнички високи комесари упутили су 4. марта ноту делегацији Краљевине СХС у Цариграду, уз две копије прописа, на основу којих се бродовима Немачке, Аустрије, Мађарске и Бугарске допушта пролаз кроз мореузе у случају њиховог путовања ка Румунији, Бугарској или Грузији. (АЈ-370-1-2-151 док. бр. 82/2 од 2. марта 1922. године, нота, *Савезнички високи комесари југословенском делегату*, документ писан француским језиком.) Они су замолили делегацију да о овој одлуци обавести све своје надређене и службе надлежне за ова питања, што је Шапоњић учинио истога дана. (АЈ-370-1-2-152 пов. бр. 110 од 4. марта 1922. године, *Шапоњић МИД-у*.) Шапоњић је послао у Београд и копију ноте савезничких комесара, као и њихове одлуке у

Министар спољних послова цариградске владе Изет-паша кренуо је 3. марта Оријент експресом за Париз и Лондон, да би бранио ставове своје владе на предстојећој конференцији о „источном питању”. Са њим су на преговоре у западне престонице кренула још три помоћника. Из Ангоре је послата делегација на челу са министром спољних послова Јусуфом Кемал-бејом.⁸⁵⁰

Одржавање преговора о миру између савезничких сила – грчке, ангорске и цариградске владе у Паризу и Лондону, повећало је заинтересованост дипломата у Турској за питања Блиског истока. Пратећи развој догађаја и шпекулације у јавности, Шапоњић је осетио потребу да се састане са најважнијим представницима држава које су биле директно укључене у ове преговоре. Први важан састанак десио се 6. марта са француским високим комесаром генералом Пелеом, који се пре две недеље вратио у Цариград из Париза где је учествовао у разговорима између Лондона и Париза због окончања сукоба Грчке и Турске.⁸⁵¹ Са њим је Шапоњић успоставио пријатељски однос, а генерал је током читавог боравка у Цариграду чинио услуге југословенској делегацији. Утисак делегата био је да Пеле гаји туркофилска осећања и да одлично познаје „источно питање”. Генерал је истакао да је до сада Француска боље бранила Турске интересе од било које турске делегације и да је већ постигнут договор између Британије и Француске око источног питања.⁸⁵² Упркос великим разликама у погледима на ово

вези шловидбе бродова Немачке, Аустрије, Мађарске и Бугарске кроз мореузе (документи писани на Француском). Одлуку о шловидби мореузима потписали у име Британије адмирал Крок (Crooke), у име Француске адмирал Думеснил (Dumesnil), и у име Италије адмирал Пепе (Pere). Одлуку су одобрили 17. фебруара 1922. године Високи савезнички комесари Сир Хорас Рамболд у име Британије, генерал Пеле (Pelle) у име Француске и маркиз Гарони (Marquis Garoni) у име Италије. (Исто, лист 153).

⁸⁵⁰ АЈ-370-1-2-150 пов. бр. 104 од 3. марта 1922. године, шифровани телеграм, *Шапоњић МИД*-у. Исто, лист 154, пов. бр. 111 од 6. марта 1922. године, извештај делегата о стању у Турској, *Исти истом*.

⁸⁵¹ Исто, пов. бр. 111 од 6. марта 1922. године, извештај делегата о стању у Турској, *Исти истом*.

⁸⁵² Генерал Пеле је рекао: „Ни ове турске мисије, ни присуство грчких министара у Енглеској, не могу умногоме изменити споразум који је већ постигнут

питање, споразум великих сила био је обавезујућ за Грке и Турке. У случају негативног одговора оне ће их оставити да спор реше путем оружја, а Пеле је мислио да Грчка и Турска немају ресурсе за овакве подухвате. Сматрао је да су захтеви Атине у Малој Азији превелики и неоствариви, а евентуални остатак Смирне у њеним рукама само би допринео да град доживи пропаст какву је доживео Солун од када је пао под хеленску власт. Остатак Смирне ван граница Турске изазвао би и реакцију муслимана у свету, што никако не би одговарало Француској и Британији због великог броја муслиманских поданика у њиховим колонијама. Навео је да су Енглези схватили оправданост оваквог става који је заузела Француска према питању грчко-турског сукоба, па сада захтевају само гаранције за хеленску популацију у Малој Азији које не би угрозиле суверенитет Турске. Напоменуто је да су се две силе споразумеле о грчком напуштању Мале Азије, због њихове неспособности да се одрже на овој територији и поред повољних околности.⁸⁵³

Приликом тог састанка покренут је дијалог око питања Тракије. Француски високи комесар истакао је да око овог питања постоје много веће разлике и неслагања између Париза и Лондона, него око питања Мале Азије. Британија никако није могла да допусти да мореузи остану ван њене контроле, јер би тиме биле угрожене њене позиције у источном Медитерану. Њене политичке елите улагале су напоре да осигурају превласт над мореузима која би заменила садашњу међународну контролу. Та супремација могла је да се оствари и посредним путем, осигуравањем грчке контроле над Босфором и Дарданелима. Генерал Пеле саопштио је како је став Француске био да граница у Тракији треба да иде линијом Енос–Мидија, за шта по његовим речима Париз има одобрење из Ангоре и Цариграда. Противећи се оваквој могућности за

између Енглеске и Француске у „источном питању”. Француска је боље бранила Турске интересе, но што ће то моћи учинити и једна Турска мисија, па ма како она била састављена и ма откуда она долазила. Само одуговлачење решења овог питања најбољји је доказ колико је била велика разлика између енглеског и француског гледишта, и колико је напора било потребно да се дође до извесног решења.” (АЈ-370-1-2-154 пов. бр. 111 од 6. марта 1922. године, *Исти истом.*)

⁸⁵³ АЈ-370-1-2-155 пов. бр. 111 од 6. марта 1922. године, извештај делегата о стању у Турској, *Шапоњић МИД-у.*

решење граничног питања у Тракији, Енглези су предочили француским ауторитетима предлог за граничну линију Родосто–Мидија и грчко заузимање Дарданела.⁸⁵⁴ Французи испрва нису прихватили предлог, али су после уступака које су Британци учинили око немачког питања и конференције у Ђенови, морали да пристају на линију Родосто–Мидија.⁸⁵⁵ То је значило да ће Цариград припасти сфери утицаја владе у Лондону. Мишљење генерала Пелеа било је да ово решење неће добро утицати на одржавање мира на Балкану и Блиском истоку, и за евентуалне сукобе у будућности окривљује Британију. Лично се противио оваквом договору у вези Источног питања, али је његово мишљење било немоћно пред интересима Француске према Немачкој и Русији, где је била потребна помоћ Британије. Истакао је да је Француска у току ових преговора учинила све да се уклоне све могућности за будуће сукобе и изразио надање да ће Италија схватити све опасности од овако договореног решења.⁸⁵⁶

На крају разговора, представници Краљевине СХС и Француске у Турској дотакли су се могуће опасности које би наведено решење Тракијског питања имало по владу у Београду. Генерал Пеле сматрао је да ће Бугарска овим решењем бити одвојена од Егејског мора и усмерена ка Македонији, што може да створи нове конфронтације са Краљевином СХС. Поред овог важног разговора, Шапоњић је ступио у контакт са представницима турске политичке елите у Цариграду и од њих сазнао да ће Турска остати и даље чврста у ставу да се Грцима не предају делови Тракије и Дарданела. Тај став подржавало је и турско јавно мњење. Због тога је делегат јавио у Београд да очекује поновно отпочињање војних операција у Малој Азији.⁸⁵⁷

У Паризу су Савезници расправљали о спору Грка и Турака. На састанку почетком марта Едвин Монтагу (Edwin Samuel Montagu),

⁸⁵⁴ Исто, лист 155–156.

⁸⁵⁵ В. П. Потемкин, *Историја дипломатије III*, 152–169.

⁸⁵⁶ АЈ-370-1-2-156 пов. бр. 111 од 6. марта 1922. године, извештај делегата о стању у Турској, *Шапоњић МИД*-у. Француски генерал изјавио је да му чини велику nelaгoду чињеница да су две турске делегације отишле у Лондон и Париз да би чуле оно што он није могао да им каже.

⁸⁵⁷ Исто, лист 157.

министар за Индију, није подржао политику Керзона, наглашавајући да је потребан договор са Кемаловом делегацијом који би задовољио муслимане у Индији. Британска влада наглашавала је да би требало пружити подршку Керозну како би он наставио да води преговоре у Паризу, па је наложила Монтагу да умири своје протесте. Керзон је сматрао да главни проблем између Грчке и Турске лежи у питању Тракије, посебно у њеном источном делу. Наглашавао је да ако Грци пристану да се повуку из Смирне, они неће пристати на повлачење из Тракије. Керзон је упозорио своју владу да њени интереси налажу подршку Грчкој да остане господар ситуације на Босфору и Дарданелима. С друге стране, Французи су пружили пуну подршку влади у Анкари, настојећи да обезбеде потпуну рестаурацију турске власти у Источној Тракији. Зато је Керзон нагласио француским делегатима да је једина шанса да се дође до мира евакуација Грка из Мале Азије у замену за уступање Источне Тракије влади у Атини.⁸⁵⁸

Ова дешавања рефлектовала су се на унутрашњу политичку сцену у Грчкој, где се Гунарис вратио 11. марта, после четири месеца агитације по западним престоницама ради постизања мира. Веома је отворено говорио испред чланова Парламента, након чега му је одбијено гласање о поверењу у владе, па је морао да поднесе оставку. Како лидер ратне странке Николаос Стратос (Nikolaos Stratos),⁸⁵⁹ није успео да састави владу, Гунарис се већ 16. марта вратио на место премијера.⁸⁶⁰

⁸⁵⁸ A. L. Macfie, *The Revision of the Treaty of Sevres: The first phase (August 1920 – september 1922)*, 81–82.

⁸⁵⁹ Николаос Стратос (1872–1922) грчки политичар и правник. Први пут ушао у грчки парламент 1902. године и пришао Венизелосовој Либералној странци. Касније заузео место министра морнарице у његовој влади, али је напустио положај 1913. године због сукоба са Венизелосом око корупције. Када је избио национални раскол у Грчкој у току Првог светског рата подржао је краља Константина и залагао се за неутралност. Основао је 1916. године Националну конзервативну странку. Неколико дана био премијер у току маја 1922. године, а онда постао министар унутрашњих послова у коалиционој влади. Након катастрофалног пораза у Малој Азији био међу министрима и званичницима које су осудили на смрт новембра 1922. године. (M. Llewellyn-Smith, *Ionian Vision: Greece in Asia Minor, 1919–1922*, 341).

⁸⁶⁰ P. Hibben, “Betrayal of Greece by Lloyd George”, 550.

Немогућност да се дође до споразума у Паризу стварала је ситуацију сталне напетости на фронту која је могла да врло лако да се претвори у обнову даљих конфронтација и отпочињање већих војних операција у Анадолији.⁸⁶¹ Евентуалне промене на ратишту већег обима довеле би конференцију за мир до ћорсокака и она би се морала разићи јер не би могла да донесе никакву одлуку док борбе трају. Ако Грци помогнути од Британије успеју да остваре војне успехе у току ових операција, Шапоњић је сматрао да у том случају никаква могућност за мир неће бити могућа јер ће Турци онда наставити да ратују док се противник потпуно не порази. Једина могућност била је потпуни пораз Турака, за шта је сматрао да Грци немају снаге. С друге стране, Турци пристају на евентуални мир који би им омогућио потпуну контролу над Малом Азијом и осигурао њихове интересе у Тракији. Шапоњић је веровао да ће бити неопходно да се донесе нека одлука на савезничкој конференцији у наредне две недеље, ако се жели мирно решење сукоба. У прилог овој тези изнео је вести које је добио од француских ауторитета у Цариграду, које су говориле о већим сукобима у Анадолији. Грци су извели више напада на фронту уз учешће артиљерије, али они нису донели никакву практичну корист. Французи су саопштили да су турски лаки одреди у позадини фронта успели да пресеку пругу Афијумкарахисар–Ескишехир. По њима, кемалисти су тад располагали са око 150.000 војника, добро увежбаних и наоружаних, и великим бројем лаких летећих одреда намењених да отежавају снабдевање грчке војске у позадини.⁸⁶²

Изгледало је као да представници цариградске владе Изет-паша, и ангорске владе Кемал-паша, на Конференцији у Паризу делују у смеру остваривања начела која је промовисао „Национални пакт” и добијању свих територија које су виђене као делови Турске. О томе је Гавриловић јавио 15. марта из Лондона. Он је указао да се у британским круговима све више осуђује изјава министра за Индију, Едвина Монтагуа, који је тврдио да је влада везана познатим телеграмом и да због тога неће имати

⁸⁶¹ АЈ-370-1-2-158 пов. бр. 119 од 10. марта 1922. године, извештај делегата, *Шапоњић МИД-у*.

⁸⁶² Исто. Због ових информација мишљење Шапоњића ишло је у прилог тези да Грци никако неће моћи да потуку кемалисте и остваре своје циљеве у Анадолији.

потребну слободу на Конференцији у Паризу. Оваква изјава изазвала је велико негодовање, које није толико било приметно у штампи и Парламенту. Ипак, Гавриловић је уочио како се оваквом изјавом може лоше утицати на положај Британије на Конференцији у Паризу, за коју се у Лондону веровало да ће бити једна од најкритичнијих по интересе земље од Версаја.⁸⁶³

Керзон је 16. марта примио Изет-пашу и са њим разговарао око сат и по. Након тога, био је примљен и Кемал-беј, као представник ангорске владе, који се у истом временском интервалу задржао код Керзона. Гавриловић је сазнао „да су водили врло исцрпне разговоре о питањима која ће бити третирана идуће недеље у Паризу”, али других ближих података о току разговора није имао.⁸⁶⁴ „Морнин пост” је два дана касније писао да је Мустафа Кемал запретио да ће „изазвати револуцију у Азији” ако Савезници не буду усвојили његове услове. Лист је приметио да Кемал показује све више симпатија према Москви. Била је то очигледна претња упућена влади у Лондону чије је интересе најдубље погађала оваква политика. Уз то, цариградска штампа објавила је да је влада у Ангори послала својих 300 агената у Азију у циљу агитације.⁸⁶⁵

На састанку одржаном 22. марта Керзон је поднео предлоге своје владе за решење сукоба. Предложио је, у складу са раније изнесеним мишљењем, уступање грчког дела Мале Азије у замену за Источну Тракију и предају азијске обале Мраморног мора Турској, под условом да она буде демилитаризована. Поенкаре је одбацио овакво гледиште, сматрајући да Грци треба да се повуку из источног дела Тракије, где би се основала тампон држава под заштитом Друштва народа. Британска страна није могла да се сагласи са оваквим ставом. Упркос неслагањима, зарађеним странама ипак је изнет заједнички савезнички предлог успостављања примирја. Захтевано је да се на фронту успостави демилитаризована зона од 10 километара, да се не доводе нова појачања, да сукобљене државе приме савезничку контролу војних одреда и да се

⁸⁶³ АЈ-341-32-109 пов. бр. 121 од 15. марта 1922. године, шифровани телеграм, *Гавриловић Нинчићу*.

⁸⁶⁴ АЈ-341-32-109 пов. бр. 125 од 17. марта 1922. године, шифровани телеграм, *Исти истом*.

⁸⁶⁵ „Кемал и бољшевици”, *Политика*, 20. март 1922. године, стр. 2.

у наредна три месеца прекину сви сукоби у Анадолији. Грчка војска би се повукла из Смирне, али уз посебне услове које су договориле савезничке силе.⁸⁶⁶ Хеленска делегација изјавила је да пристаје на савезнички предлог, али је са Анкаром ствар ишла доста теже. На састанку војних експерата, под председништвом маршала Фоша, 25. марта донета је одлука о граници у Тракији која би ишла западно од Родоста, остављајући овај град Турској, па северно-источно реком Марицом до Кирк Килисе, чиме би Једрене припало Грчкој. Наредног дана упућена је Анкари нова нота којом је изнесен предлог разграничења у Тракији и захтевано поштовање права мањина у Турској и Грчкој. Тога дана су три савезничке силе доставиле предлоге за мир ангорској, атинској и цариградској влади.⁸⁶⁷

⁸⁶⁶ Грчко повлачење из Мале Азије требало је да се одвија у фазама. Први предуслов било је потпуно поштовање примирја од обе стране током кретања трупа и гарантовање имовинске сигурности. Сви детаљи повлачења били би договорени унапред и стављени под надзор међународног тела које би вршило комуникацију са Врховном командом грчке и турске војске. Да би се спровело повлачење неопходно је било извршити реорганизацију цивилне управе у Смирни, направити план за повлачење хеленске војске и долазак турских трупа, које би биле ограничене по броју војника за сваки део територије. Док би се вршило померање снага између две стране налазио би се демилитаризовани појас како би се избегао сукоб, а онда би се саставио план за евакуацију грчких трупа. За спровођење ове замисли било би надлежно међусавезничко тело које би се стационирао у Смирни до окончања повлачења. Тело би добило одређене ингеренције. Оно би имало право на официре за координацију трупа у штабовима, две војске и овлашћења да контролише локалне полицијске снаге на простору повлачења. Уз то, савезничке силе могле би да распореде своје снаге у лукама битним за евакуацију. У Смирни три батаљона од сваке силе, док би у Бруси, Муданији и Пандерми био по један батаљон, ради полицијске контроле повлачења. Ангорска, цариградска и грчка влада морале су да признају потпуни ауторитет међусавезничког органа у овим пословима и осигурају да се његове одлуке извршавају без поговора. Савезничке силе обећале су да се неће мешати у унутрашње послове (одржавање реда, контрола администрације) који ће бити у рукама хеленских власти док се не повуку, а онда ће то задужење имати турска управа.

⁸⁶⁷ A. L. Macfie, *The Revision of the Treaty of Sevres: The first phase (August 1920 – september 1922)*, 82–83; З. С. Томић, *нав. дело*, 124–125; P. Hibben, “Betrayal of Greece by Lloyd George”, 550; A. J. Toynbee, *The Western Question in Greece and*

Михајловић, југословенски отправник послова, 27. марта јавио је из Париза да је Конференција о Блиском истоку завршила рад и своје одлуке озваничила у једном документу, који је достављен владама у Ангори, Цариграду и Атини. Документ је објавио лист „Temps”, чији је примерак Михајловић доставио влади у Београду. Напоменуо је како цела акција министара спољних послова великих сила јесте само једна махинација на коју могу пристати владе зараћених страна, а у случају да оне предлог одбију даље ће се одлучивати о наредним поступцима.⁸⁶⁸ Нинчић је одговорио сутрадан, 28. марта, како је потребно да се од великих сила захтева модификација члана 241. уговора из Севра, који се тичао расподеле дуга Османске империје за нове територије Краљевине СХС. Министар је истакао да је југословенска влада примедбе у вези овог члана формулисала нотом још 12. фебруара 1921. године, па је и сада потребно деловати у истом смеру.⁸⁶⁹

Делујући по наредби, Михајловић је 29. марта уручио ноту Ремону Поенкареу, председнику Конференције амбасадора, премијеру и министру спољних послова Француске. У њој је указао да је његова влада још 12. фебруара прошле године доставила Конференцији Амбасадора ноту којом захтева модификацију члана 241. уговора у Севру. Цео садржај ноте из фебруара 1921. поново је послат Поенкареу, где је назначено како Краљевина СХС сматра да се права стечена Лондонским уговором из 1913. не могу мењати новим одредбама које доноси уговор из Севра, утолико пре што су исте савезничке силе учествовале у њиховом доношењу.⁸⁷⁰ Зато

Turkey, A study in the Contact of Civilisations, 370; DBFP, First Series, Vol. XVII, doc. no. 570, pp. 756–763, *Text of Resolutions, of Paris Near Eastern Conference of March 1922 as Finally Agreed upon between French and British Governments*.

⁸⁶⁸ АЈ-388-12-32-668 пов. бр. 264 од 27. марта 1922. године, извештај о конференцији министара спољних послова у Паризу, *Михајловић Нинчићу*.

⁸⁶⁹ АЈ-388-12-32-670 пов. бр. 3475 од 28. марта 1922. године, шифровани телеграм, *Нинчић Михајловићу*; Исто, лист 653, пов. бр. 1826 од 12. фебруара 1921. године, нота, *Михајловић Конференцији амбасадора*, документ писан француским језиком; Исто, лист 650–652, пов. бр. 134 од 16. фебруара 1921. године, нота Конференцији амбасадора, документ писан француским језиком.

⁸⁷⁰ АЈ-388-12-32-671 пов. бр. 274 од 29. марта 1922. године, нота, *Михајловић Поенкареу*, документ писан француским језиком. Отправник послова је о слању ове ноте истога дана упознао владу у Београду. Гавриловић је међутим

Краљевина СХС неће приступити уговору из Севра, али предлаже да се члану 241. дода нови трећи став, који би регулисао овај члан, али и чланове 242, 243, 244, 245, 312, 316, 317. на основу принципа *status quo ante bellum*. Поенкареу је указано да ће тек након ових модификација пристанак Краљевине СХС бити могућ, јер она и даље остаје на истом гледишту као што је саопштила у претходној ноти. Предложено му је да подржи ову праведну измену члана 241. уговора из Севра приликом наредног склапања мировног уговора са Турском.⁸⁷¹

У британском Парламенту лорд Чарлс Ламингтон (Charles Wallace Lamington) „поднео је предлог да влада онемогући давање зајма Грчком у Лондону док је она у рату са Турском”. Он је упозоравао на то што се муслиманско становништво у колонијама буни против помоћи коју влада шаље Атини, износећи критику на рачун кабинета Лојда Џорџа због хеленофилске политике. С друге стране, Лорд Сомер Литон бранио је позиције владе аргументима да она мора оставити слободну тржишну политику и да она „не може преузети кораке за спречавање приватног зајма Грчком”. Објаснио је да се Британија 22. децембра 1921. године обавезала уговором са грчком владом да ће пристати на зајам.⁸⁷² Керзон је одржао у Горњем Дому дуг говор о Конференцији у Паризу, али је само поновио оно што је већ објавио у декларацији у вези сукоба две државе.⁸⁷³ Изјавио је да „су и сами Грци увидели да је предлог о евакуацији Мале Азије оправдан”. Указао је да велике силе не могу дозволити затварање мореуза и да ће међународна комисија наставити да контролише пловидбу. По питању Источне Тракије показао је много оштрији став, саопштавајући да „би било неправедно и непрактично ако би од Грчке захтевали да евакуише” ову област. Напоменуо је три савезничке силе неће дозволити никакву могућност да њихова акција буде онемогућена.⁸⁷⁴

погрешно приликом достављања ноте Поенкареу, јер је навео да је Краљевина СХС обавестила Конференцију амбасадора 16. фебруара 1921. године, а то се десило четири дана раније.

⁸⁷¹ AJ-388-12-32-672 пов. бр. 274 од 29. марта 1922. године, *Михајловић Поенкареу*.

⁸⁷² „Притисак на Грчку”, *Политика*, 26. март 1922. године, стр. 1.

⁸⁷³ AJ-341-13-43 пов. бр. 161, од 31. марта 1922. године, извештај посланика, *Гавриловић МИД-у*.

⁸⁷⁴ „Грчка попушта”, *Политика*, 1. април 1922. године, стр. 2.

Предложени услови за мир на Савезничкој конференцији изазвали су јаку реакцију у Турској. Штампa и политичка елита у Цариграду сматрали су услове нејасним, неправедним и скројеним у корист Грчке. Њихови захтеви били су да се о условима мира дају детаљнија обавештења, као и о плановима савезника у питањима Тракије и мореуза.⁸⁷⁵ Већ 30. марта Шапоњић је послао у Београд ноту коју је француски Високи комесар генерал Пеле предао Високој порти са условима за закључење мира.⁸⁷⁶ Став турског јавног мњења био је изричит у неприхватању услова мира. Турска штампа негодовала је и захтевала да Турској буду предати Дарданели, са европском обалом уз евентуалну војну контролу савезника. Шапоњић је успео да се састане са једним чиновником Порте и да сазна да су представници његове владе на Конференцији мира попуштали у питању Тракије до линије Енос–Мидија, али да преко те линије нису могли. Представник Ангоре у Цариграду, изјавио је Шапоњићу да није знао за став своје владе о граничном питању у Тракији, али да он лично сматра да ће она тражити реку Марицу као граничну линију. Пренео је и незадовољство Ангоре финансијским одредбама у савезничком предлогу за мир, јер су оне говориле о опстанку капитулација.⁸⁷⁷

У Грчкој се влада налазила у незавидном положају. Јавно мњење и штампа оштро су иступили против савезничких предлога.⁸⁷⁸ Премијер Гунарис и министар иностраних дела Балтазис у разговору са британским послаником Линдлејом нису крили забринутост због могућности да буде оборен њихов кабинет. Указивали су да неће саопштити одговор док Кемалова влада не буде доставила свој. Сматрали су да ако он буде био незадовољавајући, онда ни предлози

⁸⁷⁵ AJ-370-1-2-159. пов. бр. 139 од 26. марта 1922. године, *Шапоњић МИД-у*.

⁸⁷⁶ AJ-370-1-2-160. пов. бр. 145 од 30. марта 1922. године, нота генерала Пелеа, *Шапоњић МИД-у*. У архиви посланства Краљевине СХС у Цариграду нема копије ове ноте генерала Пелеа.

⁸⁷⁷ Исто. Наведени састанци Шапоњића са представницима Ангоре и Порте крајем марта 1922. године, (иако немамо тачних временских података десили су се од 26. до 30. марта), навели су га на закључак да обе владе неће примити мировни предлог.

⁸⁷⁸ DBFP, First Series, Vol. XVII, doc. no. 576, p. 768, Atina, 30. mart 1922. godine, *Lindlej Kerzonu*.

који су достављени Атини неће имати никакву важност. Гунарис и Балтазис упозорили су Линдлеја да полажу наде у држање Краљевине СХС и Румуније, јер су сматрали да оне неће допустити заједничку границу Бугарске и Турске у Тракији.⁸⁷⁹ Поред тога, Гунарисова влада била је принуђена да издвоји велики део средстава за финансирање ратне кампање у Малој Азији, што је оптеретило буџет. Према пројекту који је поднет парламенту, влада је требало да приходује око 700 милиона драхми, док је отприлике иста свота издвојена за финансирање војске и морнарице.⁸⁸⁰

У грчкој Скупштини премијер Гунарис изјавио је 2. априла да ће одобрити и одговорити на савезнички предлог тек кад турска влада буде доставила одговор. За такву политику добио је подршку парламента.⁸⁸¹ Он је заједно са министром пољопривреде Руфосом и послаником из Солуна Малахом, отпутовао 6. априла на конференцију у Ђенови. Тамо се очекивао састанак хеленских делегата са члановима великих сила и Мале Антанте.⁸⁸² У британској јавности и штампи кренуле су да се објављују гласине да ће у Ђенови бити одржани поверљиви састанци грчких, румунских и југословенских представника на којима ће се дискутовати о кризи на Блиском истоку. Циљ ових окупљања по гласинама, требало је да буде вршење притиска у правцима који одговарају поменутиим државама. „Дејли Телеграф” објавио је крајем марта да ће румунска влада иступити против ревизије уговора из Севра у којој она није учествовала. Лист је претпостављао да ће Краљевина СХС и Мала Антанта помоћи те планове.⁸⁸³

Зато је британски посланик у Атини Линдлеј вршио тих дана притисак на владу да би она одговорила на мировне предлоге. Министар иностраних дела Балтазис је 10. априла објашњавао да нема инструкција о овом питању од премијера Гунариса, који се тада налазио на конференцији у Ђенови. Линдлеј је упозорио да ће поновно отварање

⁸⁷⁹ Isto, doc. no. 577, p. 769, Atina, 31. mart 1922. godine, *Isti istom*.

⁸⁸⁰ „Грчки буџет”, *Политика*, 6. април 1922. године, стр. 1.

⁸⁸¹ „Грчки одговор”, *Политика*, 4. април 1922. године, стр. 1.

⁸⁸² „Грци у Ђенови”, *Политика*, 5. април 1922. године, стр. 4.

⁸⁸³ DBFP, First Series, Vol. XVII, doc. no. 592, London, 12. april 1922. godine, *Kerzon Gregoriju*; „Мир са Турском”, *Политика*, 1. април 1922. године, стр. 5.

територијалних питања бити сигурно на штету Грка. Балтазис се бранио да предлог границе у Тракији, осим Грчкој, неће одговарати ни британским, ни југословенским, ни румунским интересима. Одговорено му је да се влада у Лондону сложила са савезничким предлогом, као и да Краљевина СХС и Румунија нису исказале никакав јавни портест ка граници у Тракији.⁸⁸⁴ Када се за ово сазнало у Форин офису, Керзон је одмах наредио делегату у Ђенови да се акције три балканске државе не охрабрују и не прихватају. Упозорио је да кризом на Блиском истоку треба да се баве министри иностраних послова три велике силе које су се састале у Паризу у марту, а не конференција у Ђенови која није сазвана због тог питања. Нагласио је да дискусија балканских држава може изазвати контроверзе у односима са Турцима.⁸⁸⁵

У међувремену, је представник ангорске владе у Риму незванично саопштио 31. марта да његова влада „не може пристати на савезничке предлоге о примирју”.⁸⁸⁶ Убрзо је стигло и званично саопштење. Влада у Анкари одговорила је 5. априла на оба савезничка предлога, наглашајући да прихвата предложено примирје од четири месеца под условом да одмах буде започета евакуација грчких снага. Указала је да би због овог питања требало продужити рок примирја са три на четири месеца како би се извршио транспорт свих грчких војника из Мале Азије. Савезници су одбацили захтеве Ангоре, па је тиме пропала свака могућност да се спор мирно реши. Мустафа Кемал све више је схватао непоходност да се рат реши одлучном победом над Грцима.⁸⁸⁷

У току априла до југословенске делегације у Цариграду стизале су вести које су говориле у прилог томе да ће се рат наставити. Кемалова влада тражила је од Грка да моментално изврше евакуацију линије Ескишехир–Кутахија–Афијумкарахисар, што је изазвало снажне реакције противничке стране. Одговор је стигао у виду саопштења грчке војске у Малој Азији да се она никако неће повући са заузете територије, чак ни ако влада из Атине прихвати ту солуцију. Поред тога расписана је

⁸⁸⁴ DBFP, First Series, Vol. XVII, doc. no. 591, p. 779, Atina, 10. april 1922. godine, *Lindlej Kerzonu*.

⁸⁸⁵ Isto, doc. no. 592, London, 12. april 1922. godine, *Kerzon Gregoriju*.

⁸⁸⁶ „Турска одбија”, *Политика*, 1. април 1922. године, стр. 2.

⁸⁸⁷ З. С. Томић, *нав. дело*, 125–126; G. W. Gawrych, *The Young Atatürk*, 185.

мобилизација која би могла да донесе Грцима нових 20.000 војника и започет је рад на прикупљању прилога за војску.⁸⁸⁸ Слична активност опажала се и код кемалиста, који су такође извршили мобилизацију нових класа војника. Главни утисак делегата Шапоњића био је да посредовање великих сила изазива даље заоштравање сукоба, јер су обе стране подстрекаване од Британије и Француске да буду непопустљиве у својим захтевима. Због тога се створило веровање да ће ратом добити више.⁸⁸⁹

Пошто је 18. априла у Цариград дошао француски генерал Хенри Гуро, тадашњи Високи комесар у Сирији, Шапоњић је искористио прилику да се ближе информише о ситуацији на фронту. Током пријема разговарао је и са француским високим комесаром генералом Пелеом о војним аспектима сукоба. Пеле је изјавио да Грци према вестима које он поседује тренутно имају око 150.000 војника, доста деморалисаних лошим материјалним положајем. Повећао се и број дезертера у њиховој војсци, која није добила плату за претходна два месеца. Генерал је указао на опасност од јачања сукоба између венизелиста и присталица краља Константина, која још више може пољуљати положај Грка у Малој Азији. Што се тиче кемалиста, Пеле је казао да имају око 120.000 војника и велики број нерегуларних трупа, добро наоружаних и јаког морала. Гуро и Пеле су веровали да ће Турци успети да победе и протерају Грке из Мале Азије.⁸⁹⁰ До Шапоњића су тек 20. априла стигле незваничне вести из Ангоре да ће њен одговор на савезнички предлог вероватно бити негативан и да она неће одустати од свог захтева да се Грци повуку са тражене линије. Поред овога операције на фронту су сваким даном све више узимале маха па је само било питање дана када ће доћи до озбиљнијег сукоба.⁸⁹¹

⁸⁸⁸ АЈ-370-1-2-161 пов. бр. 170 од 20. априла 1922. године, извештај делегата, *Шапоњић МИД-у*.

⁸⁸⁹ Исто.

⁸⁹⁰ Исто, лист 162. Утисак Шапоњића био је да Французи желе да се рат настави, до коначног пораза Грка. До Шапоњића су тек 20. априла стигле незваничне вести из Ангоре да ће њен одговор на савезнички предлог вероватно бити негативан и да она неће одустати од свог захтева да се Грци повуку са тражене линије.

⁸⁹¹ Исто.

Наведене информације о ставу Ангоре према предлогу мира испоставиле су се као тачне. Шапоњић је 25. априла доставио одговор ангорске владе савезницима на њихов предлог за мир, који је садржао гледиште ка територијалним питањима Мале Азије и Тракије. Делегат је истакао да главна тачка одговора јесте одбацивање било каквог мира док се Грци не повуку из Мале Азије, чиме се искључивала свака могућност мирног решења. Ангорска влада у другој тачки изразила је противљење месту изабраном за преговоре, а то је био Исмид на обали Мраморног мора, као и могућности да Грци буду једна од преговарачких страна приликом преговора. Њен став био је да се услови мира могу одредити само преговорима између Турака и савезничких сила, без икаквог учешћа Грчке.⁸⁹² Савезничке власти у Цариграду сматрале су услове неприхватљивим и очекивале су даљи наставак рата. Француско посланство доставило је извештај Шапоњићу да су бољшевици извршили притисак на кемалисте да предлоге одбију и поставе пред њих неприхватљиве услове. С друге стране, турско јавно мњење са одушевљењем је примило овакав одговор из Анкаре. Због страха од британске акције, Порта је изразила негодовање због оваквог одговора и истакла да ће овакав гест имати само штетне последице за Турску. Њен став био је да би повољна позиција коју су Турци имали код Савезника требала да се искористи.⁸⁹³

Средином маја кемалисти су донели одлуку да пошаљу делегацију у Цариград која би преговарала са Грцима о обустави ратних операција. Шапоњић је информације о овом догађају 23. маја доставио влади у Београду и истакао да се кемалистичка делегација састоји од три члана која су тајно дошла у град на преговоре. Иницијатива је потекла од премијера Гунариса, који је овом акцијом хтео да склопи мир и себи осигура дужи опстанак на власти.⁸⁹⁴ Велико противљење преговорима изразила је Васељенска патријаршија, која је овај корак оценила као народну издају. У то име она је послала Венизелосу свога изасланика с

⁸⁹² АЈ-370-1-2-163. пов. бр. 172 од 25 априла 1922. године, извештај делегата, *Шапоњић МИД-у*.

⁸⁹³ Исто.

⁸⁹⁴ АЈ-370-1-2-164. пов. бр. 199 од 23. маја 1922. године, извештај делегата, *Шапоњић МИД-у*.

циљем да га умоли да он поново узме активног учешћа у политичком животу и спаси свој народ од оваквих акција.⁸⁹⁵

У Грчкој је дошло до пада владе. Гунарисов кабинет је оборен 16. маја због лоше ситуације на фронту у Малој Азији, а уместо њега премијер је постао Николаос Стратос. Међутим, његова влада се није дуго одржала, јер је покушао да састави ратни кабинет. Већ 22. маја замењена је скупштинска већина, а нови премијер постао је Петрос Протопадакис (Petros Protopadakis).⁸⁹⁶ У тој коалиционој влади Гунарис је заузео место министра правде, а Стратос је преузео министарство унутрашњих послова. На гласању у Парламенту два дана касније влада је добила 218 гласова, уз само 30 против. Сем смене на политичком врху дошло је до промене војног руководства. Генерал Папулас склонио се са места врховног команданта војске, а на његово место 5. јуна постављен је Георгиос Хацијанестис. Био је то само наговештај будућих догађаја. Пропале су све иницијативе великих сила за постизање мира, воља у Атини да се настави рат је опадала, док је Кемалова војска јачала.⁸⁹⁷

⁸⁹⁵ Исто.

⁸⁹⁶ Петрос Протопадакис (1860–1922) грчки политичар и инжењер. Као професор инжењерских наука учествовао је у раду на ископавању Коринтског канала и градњи пруге Кавала–Дедеагач. Улази у грчки парламент 1902. године и касније ступа у сарадњу са Димитриосом Гунарисом. У његовој влади 1915. године био је министар финансија, а на истом месту од 1921. до 1922. године. Постао премијер Грчке 22. маја 1922. године и на том положају се одржао до краја августа када је оборен његов кабинет због пораза у Малој Азији. Био један од шест осуђених и погубљених политичара у судском процесу који је организовао Револуционарни комитет новембра 1922. године.

⁸⁹⁷ K. Travlos, *Salvation and Catastrophe: The Greek-Turkish war, 1919–1922*, Chapter 6: Edward J. Erickson, *Decisive Battles of the Asia Minor Campaign 1921–1922*, 173–197; Ibidem, Appendix I; Konstantinos Travlos, *Chronology Salvation and Catastrophe*, 379–389; M. Llewellyn-Smith, *Ionian Vision: Greece in Asia Minor, 1919–1922*, 341–342; P. Hibben, “Betrayal of Greece by Lloyd George”, 550. Хибен наводи да је Гунарисова влада оборена 12. маја.

12. СВАДБА КРАЉА АЛЕКСАНДРА ЈУНА 1922. ГОДИНЕ И ДИПЛОМАТСКА ИНИЦИЈАТИВА АТИНЕ

Бројне међународне околности обликовале су спољну политику Краљевине СХС, која је крајем 1921. и почетком 1922. године поново почела да се ослања на Француску. О томе је нарочито говорио нови премијер Поенкаре, који је подвукао значај добрих односа Париза са Малом Антантом. Претње по положај младе југословенске краљевине стизале су од готово свих држава са којима се она граничила, са истока од стране Бугарске и ВМРО, са севера од Мађарске и запада од Италије, са којом је постојао спор око територија у Далмацији. Зато је склапање савеза Мале Антанте битно обликовало држање Београда и било гарант безбедности у случају сукоба. Почетком 1922. године поставило се питање женидбе краља Александра након вишегодишњих преговора са румунском страном око могуће веридбе. Након боравка у Румунији почетком године, организована је у Синаји 9. јануара веридба југословенског краља са румунском принцезом Маријом Хоенцолерн-Зигмаринген, а затим је званично уприличена у дворцу Котрочени од 20. до 24. фебруара. Приближавање Румунији, утицало је да Краљевина СХС дође у боље односе и са Грчком, јер су постојале родбинске везе између дворова у Атини, Букурешту и Београду.⁸⁹⁸

Оно што је нарочито упечатљиво у току овог периода јесте покушај грчког начелника Генералштаба генерала Дусманиса да успостави сарадњу са Београдом око питања Бугарске, али и да се приближи савезу Мале Антанте. Наиме, он је 16. јануара посетио посланика Балутџића у Атини и саопштио му да путује у Букурешт ради представљања грчког

⁸⁹⁸ Александар Ђ. Маринковић, *Женидба Краља Александра Карађорђевића*, Вајат, Београд, 2004, 17–27; DBFP, First Series, Vol. XVII, doc. no. 592, London, 12. april 1922. godine, *Kerzon Gregoriju*; „Грци у Ђенови”, *Политика*, 5. април 1922. године, стр. 4; D. Bakić, “Great Britain, the Little Entente and the Genoa Conference of 1922”, 109–111; Предраг М. Вајагић, „Југословенско-румунско савезништво између два светска рата (Мала Антанта и Балкански споразум)”, *Зборник радова Филозофског факултета*, Vol. LII, No. 2 (2022), 144–147. Извесна сарадња три државе, односно Мале Антанте, са Грчком и Пољском биће остварена у току априла на конференцији у Ђенови.

краља на крштењу румунског престолонаследника Михаила, које је требало да се одржи шест дана касније (22. јануара).⁸⁹⁹ Изјавио је да ће искористити ту прилику да се договори са румунским званичницима о „извесним мерама које тражи ситуација на Балкану”. Показао је жељу да се при повратку сусретне у Београду са Пашићем, Нинчићем и краљем Александром, ради разговора „нарочито о Бугарској”. Балугџић је сумњао у искреност речи, видевши у њима покушај краља Константина да „се увуче у политичку и војну комбинацију од којих је Грчка била одстрањена”. Ипак, саветовао је краљу Александру да се Дусманис „пажљиво саслуша” и прими због његовог моћног положаја.⁹⁰⁰ Оно што је такође био негативан импулс за ту акцију јесте генералова политичка прошлост и блиска сарадња са краљем Константином, коме је био ађутант у току Првог светског рата, када је заступао пронемачке ставове. Убрзо након крштења, у Букурешт је отишао и грчки престолонаследник Ђорђе са супругом.⁹⁰¹

Оцена посланика Балугџића о иницијативи Дусманиса била је потпуно оправдана. Краљу Константину је требао дипломатски успех и подршка у тренутку док се у светској јавности говорило да га представници великих сила, нарочито британских посланик Линдлеј, приморавају да абдицира у корист сина Ђорђа.⁹⁰² Хеленска влада пожурила је да демантује гласине о притиску из Лондона на краља, како би се одрекао престола. Велики број лажних вести ширио се Европом у погледу будућности круне. Тако је 26. јануара француски лист „Матен” објавио извештај дописника из Београда, како делује да су став неопходности абдикације усвојиле и балканске државе са којима је Грчка

⁸⁹⁹ „Свечаност у Букурешту”, *Политика*, 23. јануар 1922. године, стр. 1. Име престолонаследника и датум крштења нису познати из наведеног архивског документа, већ из натписа у новинама.

⁹⁰⁰ АЈ-74, архивска јединица 272 (Управа Двора – Односи са Грчком), лист 9, док. бр. 20 од 16. јануара 1922. године, телеграм, *Балугџић Двору краља Александра*. Балугџић је на крају телеграма указао да се Дусманис познаје са српским генералима Петром Пешићем и Милошем Васићем.

⁹⁰¹ A. Loupas, *From Paris to Lausanne: Aspects of Greek-Yugoslav relations*, 274; A. М. Пећинар, *Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и Грчка (1919–1924)*, 169–170; „Пут грчког Диодока”, *Политика*, 26. јануар 1922. године, стр. 2.

⁹⁰² „Константинова абдикација”, *Политика*, 25. јануар 1922. године, стр. 5.

покушавала да ступи у ближе односе. Према објави, у Синаји је у другој половини јануара одржана конференција румунског краља Фердинанда I, југословенског краља Александра, грчког престолонаследника Ђорђа и шефа румунског Генералштаба Кристеска. Тада је наводно саветовано престолонаследнику Ђорђу да „утиче на свога оца краља Константина да абдицира у његову корист, како би на тај начин Грчка ушла у Малу Антанту”, а он је пристао да делује у том смеру.⁹⁰³ Убрзо је учињен деманти да је вест нетачна, али она свакако добро осликава климу и природу односа три државе.⁹⁰⁴

Уговор о одбрамбеном савезу између Румуније и Краљевине СХС из јуна 1921. године, проширен је војном конвенцијом 21. јануара 1922. године.⁹⁰⁵ У Београд је претходног дана допутовао шеф румунског Генералштаба генерал Кристеско са двојицом официра, ради проширења ранијег уговора.⁹⁰⁶ Оно што се у наредним данима појавило у штампи забринуло је југословенску јавност. Наиме, шириле су се гласине да Грчка планира да склопи сличну конвенцију са владом у Букурешту и да је то само питање времена. „Политика” је указивала да је то једно неприродно ширење за Малу Антанту, која би се тако везала за државу која је дубоко уплетена у сукоб са Турском у Малој Азији. То би било од користи само за Атину, која би добила раст угледа и ауторитета, док би остале чланице имале штету од таквог коракa. Но ипак, лист је закључио да би извесна сарадња могла бити остварена око поштовања уговора из Неија и Бугарске, ако би се претходно решиле несугласице са краљем Константином.⁹⁰⁷ Овој намери грчке стране погодовала је околност што су бугарске власти, почетком године, покушале да поднесу захтев Комисији за репарације у Софији да би

⁹⁰³ „Савет Константину”, *Политика*, 27. јануар 1922. године, стр. 2; „Енглеска и Константин”, Исто, стр. 1.

⁹⁰⁴ „Један деманти”, *Политика*, 29. јануар 1922. године, стр. 4.

⁹⁰⁵ A. Loupas, *From Paris to Lausanne: Aspects of Greek-Yugoslav relations*, 273; „Конвенција с Румунијом”, *Политика*, 21. јануар 1922. године, стр. 3.

⁹⁰⁶ „Војна конвенција с Румунијом”, *Политика*, 20. јануар 1922. године, стр. 3. Генерала Кристеска пратио је генералштабни пуковник Флореско и мајор Рози. Целокупна делегација била је примљена од стране краља Александра и премијера Пашића.

⁹⁰⁷ „Мала Антанта се развија”, *Политика*, 30. јануар 1922. године, стр. 1.

одложили плаћање ратне одштете грчкој, румунској и југословенској држави, коју је предвиђао члан 121. уговора у Неију. То је довело до уручивања протестне ноте великим силама почетком године од три балканске државе, које је подржала Чехословачка члан Мале Антанте.⁹⁰⁸

У почетку је југословенска влада имала много јаснији поглед на питање склапања војне конвенције. Њу је посланик у Букурешту Чолак-Антић обавестио 22. јануара, истог дана кад је Дусманис дошао у румунску престоницу, да су „неосноване вести” да ће бити склопљена војна конвенција између Грчке и Румуније.⁹⁰⁹ Константно писање румунске и иностране штампе у овом смеру почело је да буди сумње у Београду. Посланик је три дана касније упозорио да, упркос „свег демантовања са службене стране”, инострани листови све више пишу како је Дусманисова посета спроведена ради формирања „дефанзивног савеза”, и да је он због тога остао у Букурешту након крштења престолонаследника. У то време се очекивао повратак генерала Кристеска из Београда, који је био нарочито важан за ове планове Грка. Лист „Оријент” указивао је да могући план Атине јесте да се „зближењем са Румунијом” постигне приближавање Краљевини СХС, али да је изабрана погрешна личност за мисију због њене прошлости.⁹¹⁰ Чолак-Антић се 28. јануара сусрео са Такеом Јоанескуом интересујући се за карактер Дусманисове посете. Румун је указао како је грчки генерал покушао да испита терен за склапање савеза, али да није наишао на разумевање код премијера Братијануа. Изгледа је румунска страна условљавала такав корак потписивањем мира са Турском. Посланик

⁹⁰⁸ АЈ-395, број фасцикле 7 (Поверљива архива), архивска јединица 79 (Међународни односи – Бугарска – 1922), лист 250, пов. бр. 68 без датума, телеграм, *Пашић Посланству у Букурешту*; Исто, лист 251, пов. бр. 23 од 5. јануара 1922. године, телеграм, *Чолак-Антић Пашићу*; Исто, лист 252, пов. бр. 268 од 12. јануара 1922. године, телеграм, *Исти истом*. У даљем тексту: АЈ-395-7-79...

⁹⁰⁹ АЈ-395-7, архивска јединица 78 (Међународни односи – Општи материјали – 1922), лист 20, пов. бр. 28 од 22. јануара 1922. године, телеграм, *Чолак-Антић МИД-у*. У даљем тексту: АЈ-395-7-78...

⁹¹⁰ АЈ-395-7-78-21 пов. бр. 47 од 25. јануара 1922. године, телеграм, *Исти истом*. Посланик Чолак-Антић је послао у прилогу чланак „La visite du general Dusmanis” у коме су изнесене ове тврдње.

Чолак-Антић је на једном пријему успео да разговара са Дусманисом, који је најавио да ће посетити Београд на два или три дана „да види своје пријатеље Ђенерала Васића и Пешића” као и да „се нада да ће бити примљен код краља и Пашића”.⁹¹¹

Престолонаследник Ђорђе је са породицом кренуо да се из Букурешта враћа за Атину заједно са румунским престолонаследником Каролом. Румунска влада упитала је 21. јануара тамошње југословенско посланство да ли ће воз са престолонаследницима моћи „путovati бесплатно преко” југословенске територије и да је потребно брзо одговорити јер се полазак очекује за седам дана. Нинчићу је сметала формулација о бесплатном путовању па је тражио ближа обавештења. Након уверавања да ће то значити само бесплатан превоз, југословенска влада пристала је да тај воз третира као сопствени дворски воз.⁹¹² Након поласка из Букурешта 29. јануара, пут их је водио ка Београду у који су стигли 30. јануара 18 часова увече. Висока југословенска делегација на челу са краљем Александром и принцом Павлом, уз присуство дипломатског кора,⁹¹³ дочекала их је на железничкој станици уз срдчан пријем. После разговора од око пола сата, воз је наставио ка Атини уз пратњу два југословенска официра.⁹¹⁴

Делује да су грчки званичници играли управо на карту Бугарске приликом ових дипломатских акција. Но међутим, са престолонаследницима је дошао и генерал Дусманис који се дуже задржао у

⁹¹¹ АЈ-395-7-78-22 стр. пов. бр. 50 од 28. јануара 1922. године, извештај посланика, *Чолак-Антић МИД-у*.

⁹¹² АЈ-395-7, архивска јединица 84 (Двор краљевине Румуније 1922), лист 611, пов. бр. 30 од 21. јануара 1922. године, телеграм, *Исти истом*; Исто, лист 613, стр. пов. бр. 283 од 24. јануара 1922. године, телеграм, *Нинчић Чолак-Антићу*. У даљем тексту: АЈ-395-7-84.

⁹¹³ У југословенској делегацији налазили су се још: генерал Хацић, први ађутант краља, пуковник Дамјановић, маршал двора, Манојло Лазаревић, управник града Београда, и пуковник Узун Мирковић, командант места. Што се тиче страних чланова на станици су били румунски и грчки представници са особљима посланстава, као и војни аташеи.

⁹¹⁴ „Ђорђе и Карол у Београду”, *Политика*, 31. јануар 1922. године, стр. 4; АЈ-395-7-84-614 пов. бр. 458 од 25. јануара 1922. године, телеграм, *Чолак-Антић МИД-у*.

југословенској престоници. Одмах су се јавиле сумње у његове тврдње да је реч о „приватној посети”, како је саопштено из грчког посланства, где је генерал примљен на вечери.⁹¹⁵ Иако је то сам признао у разговору са послаником Балутџићем, али и из његових даљих корака, јасно је било да нема никаквог упоришта за тврдњу да је боравак приватног карактера. Дусманис се 1. фебруара састао са министром војним генералом Милошем Васићем и начелником генералштаба Петром Пешићем. Након тих сусрета, примио га је лично премијер Пашић, коме је он предао лично писмо свог премијера Гунариса.⁹¹⁶

Како је примећено у литератури, Грчка је покушавала да добије пристанак за приступање пакту који је важио између Румуније и Краљевине СХС и испита терен за евентуално продужавање уговора о савезу из 1913. године, који је истицао наредне године. Пашић је изјавио да Краљевина СХС стоји на позицијама одбране уговора у Неију, али да она нема интереса да се меша у њен рат са Турском у Малој Азији. Вероватно у циљу да не би потпуно одбио предлоге, указао је да постоји могућност да његова влада у будућности призна краља Константина.⁹¹⁷ Дусманис се сутрадан вратио за Атину, носећи вести о не баш успешној посети Београду, чији су резултати сигурно забринули владајуће кругове у Грчкој.⁹¹⁸

⁹¹⁵ „Генерал Дусманис у Београду”, *Политика*, 31. јануар 1922. године, стр. 4. Отправник послова грчког посланства у Београду, Диамандопулос послао је штампи следеће саопштење у вези посете генерала Дусманиса: „Дошао сам у Београд као потпуно приватна личност. Моју посету не треба сматрати друкчије. Задржавам се само због мојих старих пријатеља и познаника г. г. Генерала Милоша Васића, министра војног и Петра Пешића, начелника Генералштаба, које ћу у току сутрашњег дана посетити”. (Исто).

⁹¹⁶ „Посета генерала Дусманиса”, *Политика*, 1. фебруар 1922. године, стр. 5; „Дусманис код г. Пашића”, *Политика*, 2. фебруар 1922. године, стр. 5. Гунарис се у то време нашао у Лондону како би покушао да добије одобрење за нови зајам од 15 милиона фунти стерлинга. („Гунарис у Лондону”, *Политика*, 2. фебруар 1922. године, стр. 5).

⁹¹⁷ A. Loupas, *From Paris to Lausanne: Aspects of Greek-Yugoslav relations*, 273–274; A. М. Пећинар, *Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и Грчка (1919–1924)*, 170.

⁹¹⁸ Исто; „Дусманис код г. Пашића”, *Политика*, 2. фебруар 1922. године, стр. 5.

У Атини су одлучили да искористе информације које су стигле у вези Бугарске, како би придобили Краљевину СХС, за какву-такву сарадњу. Наиме, 16. фебруара грчко посланство у Београду упутило је ед-мемоар (*aide-memoire*) у коме указује да Бугари позивају бивше официре из 44 класе округа Филипопољског у резервни кадар, који су демилитаризовани према уговору из Неија, и да их шаљу на обуку у градовима широм земље. Ови подаци говорили су да је примећен транспорт муниције из Бургаса ка унутрашњости земље. Зато је грчка влада упитала југословенску, ако и румунска страна поседује сличне вести, да ли је могуће спровести „енергичне акције” код Конференције амбасадора како би се овакве намере осујетиле.⁹¹⁹ Нинчић је истог дана захтевао од посланика Чолак-Антића да провери тачност навода код владе у Букурешту, и у случају потврде предузме акцију ка Бугарској на начин како је то предложила грчка страна.⁹²⁰

Веридба краља Александра са румунском принцезом Маријом, која је званично организована од 20. до 24. фебруара у дворцу Котрочени, била је нова прилика да се испитају ставови о евентуалној балканској сарадњи.⁹²¹ Пашић је покушао да ублажи ефекте посете генерала Дусманиса Београду када је у Букурешту разговарао са грчким послаником, указујући да две државе имају исте интересе. Заправо Краљевина СХС није желела да мења раније одлуке о политици према јужном суседу и питању признања режима, остављајући простора за сарадњу само против деловања Бугарске. У том циљу је Нинчић 24. фебруара, а пре одласка из Букурешта за Београд, наредио југословенском посланику Чолак-Антићу да обавести посланство у Атини како не треба „журити са питањем признања” (краља Константина, приметио Н. М.) и да „напротив имамо доста разлога да будемо уздржани”.⁹²²

⁹¹⁹ АЈ-395-7-79-243 бр. 92 од 16. фебруара 1922. године, *aide memoire*, Грчко посланство у Београду Влади Краљевине СХС.

⁹²⁰ АЈ-395-7-79-242 пов. бр. 1578 од 16. фебруара 1922. године, телеграм, Нинчић Чолак-Антићу.

⁹²¹ П. М. Вајагић, Југословенско-румунско савезништво између два светска рата (Мала Антанта и Балкански споразум), 144–147.

⁹²² АЈ-395-7-78-23 пов. бр. 117 од 24. фебруара 1922. године, телеграм, Нинчић Посланству у Атини; А. М. Пећинар, *нав. дело*, нав. стр. Колегеница Пећинар није навела да се сусрет Пашића са грчким послаником десио у временском оквиру од 20. до 24. фебруара, наводећи само место и месец када се он одиграо

Бугарска концентрација трупа ка Тракији у току марта сигурно је изазвала велику узбуну у Атини. Уз то, иницијатива у погледу акције код великих сила остала је једно извесно време без одговора од стране Београда и Букурешта. Зато је грчки отправник послова Диамандопулос интервенисао 27. марта код југословенске владе да она подржи акцију према Софији. Нинчић је одмах захтевао од Чолак-Антића да се информише „да ли је румунска влада чинила какве кораке у Паризу” у погледу хеленских захтева за интервенцијом код Конференције амбасадора и Контролне комисије у Софији, која је контролисала спровођење уговора из Неија.⁹²³ Посланик је сутрадан упутио званичан ед-мемоар влади у Букурешту, према упутствима које је добио у претходном телеграму.⁹²⁴ Приликом пријема код министра спољних послова Јона Дуке (Ion Duce), Чолак-Антићу је саопштено да „румунска влада није до сад учинила никакву представку Конференцији амбасадора и Контролној комисији” због покрета бугарских трупа у Тракији. Румунска страна показала је спремност да делује у том смеру, само под условом да и Краљевина СХС пристане на то. Посланик је предочио Нинчићу да „без нас неће ништа предузимати” и тражио је повратне информације око даљег деловања.⁹²⁵ Изгледа да је ипак спровођење ових корака остављено по страни један изванредан период због фокуса југословенских власти на друга питања унутрашњег и спољашњег карактера.⁹²⁶

Снажно појачана активност бугарских комитских чета у Македонији на пролеће 1922. године веома је забринула владу у Београду. Тодор Александров је у току априла кренуо да спроводи организацију сеоских полиција у овој области и организује канале за

(у току фебруара у Букурешту). Како се Пашић тада нашао у престоници Румуније, аутор претпоставља да се том приликом одвио наведени разговор.

⁹²³ АЈ-395-7-79-244 пов. бр. 2757 од 27. марта 1922. године, телеграм, *Нинчић Чолак-Антићу*.

⁹²⁴ Исто, лист 244, пов. бр. 203 од 28. марта 1922. године, телеграм, *Чолак-Антић Нинчићу*; Исто, лист 245, док. бр. 203 од 28. марта 1922. године, ед-мемоар, *Чолак-Антић Влади Румуније*.

⁹²⁵ Исто, лист 246, пов. бр. 207 од 29. марта 1922. године, телеграм, *Чолак-Антић Нинчићу*.

⁹²⁶ И. Ристић, *Балкански Каин и Авељ – Бугарска у југословенској политици (1919–1929)*, 186–191.

пренос оружја. Ширећи организацију на терену, ове снаге починиле су у току маја убиство жандармеријског капетана и петорице жандарма. На дипломатском плану југословенску државу бринуо је наступ Стамболијског на конференцији у Ђенови, где је Бугарска изашла из дипломатске изолације која је трајала од 1918. године, наилазећи на вербалну подршку Лојда Џорџа. Уз то, Пашићева влада је страховала због вести о блиским везама ВМРО-а и турско-албанског комитета у Цариграду. У току маја испланирана је њихова заједничка акција која је довела до слања агената у Македонији и на Косову, а постојале су вести да ће бити послана група од шест људи са задатком да изврше атентат на југословенског краља у Београду. На састанку владе одржаном крајем маја одлучено је да се код великих сила уложи оштар протест против деловања комитета и чак је предложена војна акција против упоришта ВМРО-а на територији Бугарске. Лако је добијена подршка Грчке у погледу строгог поступања ка Софији, која је на томе инсистирала дуже време. Румунски министар Јон Дука се залагао за мирније деловање и предложио је да у име три државе Румунија иступа код владе у Софији.⁹²⁷ Влада Краљевине СХС објавила је 1. јуна комунике којим је истакла да она не може дозволити активно деловање бугарских комитета и да је Нинчић саопштио бугарском посланству да овакве акције неће бити толерисане упркос жељи Београда да одржи добре односе.⁹²⁸

У Београду су за то време трајале припреме за венчање краља Александра. Једну нелагоду изазвала је болест грчке принцезе Јелисавете, сестре будуће краљице Марије, због које су она и краљ Александар морали да отпутују у Атину средином маја. У сачуваној југословенској дипломатској преписци чак се и нагађало да ће се можда одложити венчање, али је изгледа превладао став краљевског пара да је то „важан државни акт који је немогуће одложити.”⁹²⁹ „Политика” је 1. јуна објавила да ће за пет дана у Београд стићи британски војвода од Јорка, односно

⁹²⁷ И. Ристић, *Балкански Каин и Авељ – Бугарска у југословенској политици (1919–1929)*, 191–197; Владан Јовановић, „Губици југословенске жандармерије у сукобима са качацима и комитама 1918–1934”, *Токови Историје*, бр. 1–2 (2007), 12–14.

⁹²⁸ Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, 96.

⁹²⁹ АЈ-395-7-84-630 пов. бр. 278 од 15. маја 1922. године, телеграм, *Чолак-Антић МИД-у*.

принц Алберт Фредерик Артур Ђорђе (Albert Frederick Arthur Georg), млађи син краља Ђорџа V и будући краљ познат као Ђорџ VI (1936–1952), како би учествовао у својству кума на церемонији венчања краља Александра са румунском принцезом Маријом. У име шпанског краља венчању је присуствовао инфант Алфонсо, брат од тетке шпанског краља Алфонса XIII, а италијанског краља Викторија Емануела III је представљао принц Фернандо кнез Удине, његов брат од стрица. Предвиђено је присуство министара у влади, целокупног дипломатског кора и румунске краљевске породице, док је свети чин венчања обавио паријарх Димитрије.⁹³⁰ У име француске владе венчању је присуствовао француски маршал и почасни српски војвода Франше Д'Еспере, краљев ратни друг и бивши командант савезничких снага на Солунском фронту 1918, који је дошао у Београд 3 јуна. Краљева јахта „Александар” заједно са краљем и свечаном делегацијом требала је да отплови 5. јуна до Оршаве, где би се укрцали сви припадници румунске краљевске породице. Церемонија превоза била је обављена уз помоћ шест југословенских бродова и четири торпиљера, док су запажену улогу одиграли по један француски, италијански и британски торпиљер, стајало је у протоколу.⁹³¹

Поред ових учесника делегацију ће послати Чехословачка, Аустрија, Шведска и Португалија. Грчку државу на церемонији венчања представљали су Ђорђе Балтазис, министар иностраних послова, Георгиос Теотокис, министар одбране, Сицилианос, шеф политичког одељења министарства иностраних дела и Бубулис, шеф Балтазисовог кабинета. Високи састав делегације, са људима који су одлучивали о најважнијим питањима спољне политике, указивао је на то да су у Атини озбиљно мислили да искористе велики дипломатски скуп који се одвијао почетком јуна поводом венчања. Тамо се сигурно рачунало и на присуство румунског премијера Братијануа и чехословачког председника владе Бенеша.⁹³²

⁹³⁰ „Краљево венчање – детаљан програм свечаности”, *Политика*, 1. јуна 1922. године, стр. 1.

⁹³¹ „Око краљеве свадбе”, *Политика*, 2. јуна 1922. године, стр. 2.

⁹³² A. Loupas, *From Paris to Lausanne: Aspects of Greek-Yugoslav Relations*, 274; „Пред краљеву свадбу”, *Политика*, 3. јуна 1922. године, стр. 2.

Венчање краља Александра и румунске принцезе Марије обављено је 8. јуна у Саборној цркви у Београду, а црквени чин венчања водио је лично патријарх Димитрије. Након тога примљене су све званице на прослави која је одржана у Двору.⁹³³ Церемонију венчања пратиле су и спортске активности које су договорене у месецима који су претходили догађају. Прво је одиграна фудбалска утакмица између репрезентација Румуније и Краљевине СХС, након чега је уприличен уметнички програм.⁹³⁴

Представници Мале Антанте такође су видели прилику да продубе њихову сарадњу остварену током конференција у Кану и Ђенови, одржаних у току јануара и априла. Они су на венчању потврдили сагласност по свим питањима која су задирали у њихове интересе и договорили заједничко држање поводом сазивања конференције у Кану, средином јуна, која је требала да реши питање руског дуга које није било решено у Ђенови. Овом приликом договорено је састајање представника Мале Антанте на саваких шест месеци и то саваки пут у другој земљи чланици.⁹³⁵ Грчка делегација, предвођена министром иностраних дела Балтазисом, покушала је да покрене процес уласка њихове земље у Малу Антанту. Ова иницијатива вероватно није прихваћена због нерешеног сукоба у Малој Азији са Турском, који није много

⁹³³ „Краљево венчање”, *Време*, 9. јуна 1922. године, стр. 1–2. Током састанка дипломатског кора на венчању дошло је до дипломатског инцидента између француског и италијанског представника, због лошег схватања протокола од стране Франша Д'Еспереа, који је мислио да треба да се смести код представника страних држава, а не тамо где су се налазиле стране мисије. Наиме, маршал Франше Д'Еспере се представио војводи од Јорка и инфанту Алфонсу, али је пропустио да исто учини принцу Фернанду од Удине. Италијанско посланство у Београду сматрало је овакво понашање великом увредом за њихову земљу. Инцидент је био неутрализован након сусрета Франша Д'Еспереа са италијанским послаником у Паризу месец дана касније. (S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*, 189–190.)

⁹³⁴ Nemanja Mitrović, Nikola Mijatov, “Football between politics, Royal families and sport: Yugoslav-Romanian football relations 1922–1941”, *Istorija 20. veka*, god. 43, br. 1 (2025), 37–41; А. Ђ. Маринковић, *Женидба Краља Александра Карађорђевића*, 76–79.

⁹³⁵ Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, 91–92.

интересовао чланице савеза. Чехословачка и Румунија нису имале скоро никаквог интереса да војним мерама бране хеленске позиције у Тракији, Смирни, Цариграду и Албанији. Њих је првенствено интересовао мир у Подунављу. Бенеш је сматрао да ће намере Краљевине СХС бити кључне око питања уласка Атине у овај савез.⁹³⁶ Врло је могуће да је одлука о одбијању Грчке донета приликом сусрета представника чланица савеза 8. јуна на Бањици. Како је пренела штампа, сусрет Пашића, Братијануа, Бенеша, Дуке и Нинчића трајао је скоро девет часова, што говори о озбиљности дискусије.⁹³⁷ Тада је, између осталог, одлучено да се склопи нови уговор између Чехословачке и Краљевине СХС на пет година.⁹³⁸ Оно што је још покренуто од стране грчких политичара била су питања Западне Тракије, југословенске слободне зоне у Солуну и обнове савеза из 1913. године. Међутим, у Београду није било слуха за њихово решавање, а југословенске власти пристале су једино да се договоре око деловања против бугарских комитета.⁹³⁹

Иако су наведене иницијативе пропале, сарадња Београда и Атине била је могућа у питању Бугарске. Министри спољних послова Румуније, Грчке и Краљевине СХС су на венчању договорили заједничко иступање против упада бугарских комитета. Заједничка нота три државе упућена је 14. јуна бугарском посланику у Букурешту, Финчеву, и у њој је стајало да Софија мора да предузме оштре акције против чета које све активније делују широм Балкана. Влада Стамболијског се правдала да нема довољних војних средстава за контролу границе и да су њене могућности знатно мање у односу на Атину, Букурешт и Београд, па је предложила оснивање мешовите комисије која би испитала ово питање. Не желећи да прихвати ово решење, влада у Софији изнела је три дана касније спор пред Друштво народа, док је истовремено радила на споразуму са Краљевином СХС.⁹⁴⁰

⁹³⁶ Isto, 94.

⁹³⁷ „Мала Антанта у Београду”, *Политика*, 9. јуна 1922. године, стр. 6.

⁹³⁸ А. Ђ. Маринковић, *Женидба краља Александра Карађорђевића*, 28–29.

⁹³⁹ A. Loupas, *From Paris to Lausanne: Aspects of Greek-Yugoslav Relations*, 274–275.

⁹⁴⁰ И. Т. Ристић, *Балкански Каин и Авел – Бугарска у југословенској политици (1919–1929)*, 195–200; АЈ-395-7-79, лист 250-260, пов. бр. 390 од 14. јуна 1922. године, телеграм, *Чолак-Антић МИД-у*. Министарство спољних послова

Користећи се изговором да јој је мали број јединица на располагању, Бугарска је убрзо затражила од Контролне комисије у Софији, која је вршила контролу спровођења уговора из Неија, да јој се дозволи да повећа број трупа на 30.000 војника. Захтев је правдала тиме да јој садашње снаге нису довољне да обезбеди мир у земљи. Румунски министар спољних послова Дука је 19. јуна позвао југословенског и грчког посланика на саветовање о овом питању које је бринуло све три државе. Рекао је како је одмах телеграфисао румунском посланику у Паризу да изјави Конференцији амбасадора да његова влада не може пристати на повећање бугарских трупа, којим се крше одредбе мировног уговора. Зато је тражио од Београда и Атине да они подрже иступање Букурешта и пошаљу инструкције дипломатама да делују у истом смеру код Конференције амбасадора.⁹⁴¹ Нинчић је крајем јуна известио посланика у Букурешту Чолак-Антића да пренесе румунској влади како Краљевина СХС пристаје на заједничку акцију и да је послала налог дипломатама у том смеру.⁹⁴²

Нови проблеми настали су због одбијања Међународне ликвидационе комисије у Софији да усвоји закључке Репарационе комисије из Париза, према којима је Бугарска дужна да примени члан 127. уговора из Неија, који се тицао исплате ратне одштете у стоци грчкој, румунској и југословенској држави. Хеленска страна одмах је реаговала у Букурешту тражећи заједничку акцију, због чега је румунска влада 2. јула упутила ноту југословенском посланству о овом питању. Румуни су истакли да су „њихове дипломате већ интервенисале у Паризу” и код

Краљевине СХС јавило је 8. августа посланству у Лондону да има сазнања да главни агент Стамболијског, др Бам, има везе са др Ледерером, представником „Берлинер Тагблата” и известиоцем немачког министарства спољних послова. Према сазнањима министарства овај агент је радио и за Форин офис, шаљући британцима информације о деловању Стамболијског. Поред ових послова, Бам је сарађивао са Женовом око заштите националних мањина, па је министарство спољних послова у Београду сумњало да се тамо крије главни центар акције у Македонији. (АЈ-341-13-43 пов. бр. 8364 од 8. августа 1922. године, извештај, *МИД Посланству у Лондону*).

⁹⁴¹ АЈ-395-7-79, лист 247–248, пов. бр. 387 од 19. јуна 1922. године, телеграм, *Чолак-Антић МИД-у*.

⁹⁴² АЈ-395-7-79-249 пов. бр. 6762 од 26. јуна 1922. године, телеграм, *Нинчић Чолак-Антићу*.

великих сила, предлажући да се „колективна акција” три балканске државе настави ради остваривања уговором гарантованих права.⁹⁴³

Сасвим разумљиво југословенска влада се радо одазвала позиву румунске стране ради одбране члана 127. Прво је учињен протест код Репарационе комисије у Паризу почетком јула, а затим је влада „дала инструкције, посланицима у Лондону, Паризу и Риму”. Зато је Чолак-Антићу наложено 16. јула да о овим корацима обавести румунску страну, што је он и учинио два дана касније.⁹⁴⁴ Такође, у румунско-југословенским разговорима апострофиран је значај упућивања протеста Савету Друштва народа, чије се заседање очекивало у Лондону, због прихватања расправе о меморандумима о мањинама које су поднеле бугарска и мађарска влада, све у циљу саботирања акција Мале Антанте.⁹⁴⁵ Да се не би ствари додатно компликовале, заступник Генералног секретара Друштва народа саопштио је југословенском посланику у Берну да ће меморандуми о мањинама бити стављени на дневни ред „само као саопштење Ђеновљанске конференције” и да ће бити одштампан нови дневни ред седнице Савета Друштва народа. Овај корак значио је прву малу победу балканских држава пред очекивани дипломатски сусрет ради расправе о бугарским комитама и њиховим упадима, иако је влада у Софији и током седница у Лондону поново покушавала да постави питање расправе о положају бугарских мањина, што је довело до протеста три балканске државе.⁹⁴⁶

⁹⁴³ АЈ-395-7-79-253 док. бр. 35547 од 2. јула 1922. године, *note-verbale*, Румунско министарство спољних послова посланству Краљевине СХС у Букурешту. Документ је писан на француском језику.

⁹⁴⁴ АЈ-395-7-79-255 пов. бр. 7527 од 16. јула 1922. године, телеграм, *Нинчић Чолак-Антићу*; Исто, пов. бр. 459 од 18. јула 1922. године, телеграм, *Чолак-Антић Нинчићу*; Исто, лист 261, пов. бр. 6576 од 3. јула 1922. године, телеграм, *Нинчић Чолак-Антићу*.

⁹⁴⁵ АЈ-395-7, архивска јединица 81 (Међународни односи – Друштво народа – 1922), лист 366–367, пов. бр. 7161 од 6. јула 1922. године, телеграм, *Нинчић Посланству у Букурешту*; Исто, лист 367, пов. бр. 443 од 10. јула 1922. године, телеграм, *Чолак-Антић Нинчићу*. У даљем тексту: АЈ-395-7-81...

⁹⁴⁶ АЈ-395-7-81-371 пов. бр. 7666 од 16. јула 1922. године, телеграм, *Нинчић Чолак-Антићу*; Исто, лист 371, пов. бр. 7666 од 20. јула 1922. године, телеграм, *Исти истом*.

У лондонској палати Сент Џејмс 17. јула заседао је Савет Друштва народа, а једна од тема расправе био је меморандум бугарске владе о комитским четама који је она поднела овој организацији. Како је то приметио британски лист „Дејли Телеграф”, била је ово „чудна тактика” Софије која се жалила да постоји велики број бугарских избеглица у земљи (око пола милиона) и још већи ван ње (два милиона), из којих ВМРО регрутује присталице. Зато она није у стању да спречи њихову регрутацију, која би била мањег обима да бугарско становништво не трпи од „режима у суседним земљама”, па је тражено формирање комисије Друштва народа која би испитала деловање комита.⁹⁴⁷ У току седнице одржане 18. јула повела се расправа о жалби бугарске владе. Њен представник Тодоров указао је на тешкоће са којима се сусреће његова држава, која се трудила да спроведе одредбе уговора из Неија, али је оптужена од три суседне силе да је „дозволила формирање наоружаних банди на својој територији” које су вршиле упаде на суседне територије. Онда је представио историјат оптужби о овом питању⁹⁴⁸ и указао да је Бугарска морала да се позове на члан 11. Пакта Друштва народа. На крају је поновио предлог о формирању независне комисије која би испитала оптужбе.⁹⁴⁹

⁹⁴⁷ „Конференција у Лондону”, *Политика*, 19. јул 1922. године, стр. 3.

⁹⁴⁸ Тодоров је указивао да оптужбе о томе да бугарска влада дозвољава формирање наоружаних банди на својој територији сежу још од пролећа 1921. године. Тада је Софија изјављивала да пристаје да спроведе међународну истрагу, што је понављала још неколико пута. Према његовим речима, бугарска влада је чак остављала слободу југословенској страни да одабере да ли ће она бити локалног или међународног карактера. Упркос томе, говорио је Тодоров, Софија се сусрела са озбиљним оптужбама три силе, које јој је саопштила румунска страна 14. јуна, уз упозорење да ће неприхватање проузроковати озбиљне последице по Бугарску. Зато је она изнела целу ствар испред Савета Друштва народа, позивајући се на члан 11. Пакта ове организације, тражећи да она именује непристрасну комисију.

⁹⁴⁹ AJ-334 (Министарство иностраних послова КЈ –Политичко одељење), бр. фасцикле 28 – Међународне организације, пактови и конференције (1920–1940), архивска јединица 69 (Лига народа), лист 7–17, *Societe des Nations, Proces-verbal provisoire 19eme Session du Conseil, tenue au Palais St. James le 18 juillet 1922, a 16 h*. Истоветан документ постоји и у верзији на енглеском језику. (Исто, лист 18–26, *League of Nations, Nineteenth session of the Council*,

Румунски делегат Титулеску (М. Titulescu) одличним излагањем побио је изнесену бугарску одбрану. Наиме, он је прочитао део писма бугарског премијера Стамболијског, у ком он потврђује да велики део бугарских избеглица узима учешће у акцијама комита, закључујући да „они представљају сталну опасност по поредак у Бугарској, мир на Балкану и односе са суседним државама”. Титулеску је указао да једино спорно питање о ком Савет треба да се изјасни јесте да ли је заједничка нота три балканске силе „претила да изазове кршење мира?”, јер је ствар о бугарском деловању веома јасна.⁹⁵⁰ Југословенски делегат Матеја Бошковић и грчки представник Рангабе (М. Rangabe) говорили су доста краће. Први је указао да су изјаве Тодорова у супротности са миром из Неија, који Бугарска мора да поштује, а да Друштво народа мора да надгледа то спровођење. Упозорио је да софијска влада дозвољава избеглицама да остану наоружане на граници, чиме директно угрожава безбедност суседа. Зато она треба да схвати интервенцију три силе као могућност да се спор мирно реши. Рангабе се сложио са претходним наводима и поднео предлог резолуције⁹⁵¹ о решењу проблема. Упркос негодовању и протесту Тодорова, председник Савета Виконт Иши објавио је да се заседање одлаже за сутра.⁹⁵²

Савет је 19. јула одлучио да се о питању упада бугарских чета одлука донесе преговорима четири балканске државе, а у случају њиховог неуспеха он ће узети да сам реши ово питање, што је значило усвајање предлога Рангабеове резолуције. Такође, прихваћено је гледиште да интервенција против Софије од 14. јуна није имала непријатељски карактер.⁹⁵³ Вест је примљена веома неповољно код бугарске владе и

Provisional minutes, Fourth Meeting, held at St. James Palace, London, July 18th, 1922, at 4 p.m.) У даљем тексту: AJ-334-28-69...

⁹⁵⁰ AJ-334-28-69, лист 21–24.

⁹⁵¹ Резолуција је истицала да акција три силе од 14. јуна није таквог значаја да би се покренуо члан 11. Пакта Друштва народа, већ је циљ мирно решење проблема. Она је сугерисала решавање проблема директним преговорима суседних држава и Бугарске.

⁹⁵² Исто, лист 25–26.

⁹⁵³ „Питање комитских чета”, *Политика*, 21. јул 1922. године, стр. 3. Баш у време окончања рада Конференције у Лондону, штампом су се прошириле гласине да је члановима бугарских комита око Охрида саветовано да оду из тих крајева

ВМРО, који је 23. јула одржао седницу где је усвојен закључак да се појача интезитет акција.⁹⁵⁴ Бугарска влада је неуспешно интервенисала на међународном плану, јер је Савет одбио њене примедбе да се формира међународна комисија на бугарским границама која би испитала прилике. Већ 25. јула усвојена је резолуција о „мирољубивим намерама суседних држава према Бугарској”, чиме је остављен простор за решавање проблема само директним преговорима балканских држава.⁹⁵⁵

Из Атине је 24. јула у Београд допутовао посланик Балугџић. Одатле је два дана касније отпутовао на Блед где се налазио краљ Александар са породицом.⁹⁵⁶ Иако су се у јавности шириле гласине да је посланику од стране краља понуђено место министра двора, те вести су убрзо демантоване. Наводно је дошао у Београд из приватних разлога, а отишао је на Блед да би краљу и краљици „донео поздраве краљичине сестре, грчке престолонаследнице Јелисавете”.⁹⁵⁷ Убрзо се тамо нашао и један део владе. Након ових заседања, Балугџић је дао изјаву новинару листа „Политика”. Поновио је како му није понуђено место министра двора и да је ту због преношења поруке принцезе Јелисавете. Кад је реч о Грчкој, посланик је детаљно описао унутрашњу ситуацију у земљи. Након дискусије са краљем и владом, Балугџић се вратио у Београд 30. јула припремајући се за повратак у Атину.⁹⁵⁸

У хеленској престоници су били врло задовољни резултатима које су три балканске државе оствариле против Бугарске, па је одлучено да се Краљевини СХС препусти сва иницијатива у овом питању, коју ће

и придруже се албанским четама Бајрама Цура. („Бугари у Албанији, *Политика*, 22. јул 1922. године, стр. 3).

⁹⁵⁴ „Софија је незадовољна. Комитска акција биће појачана”, *Политика*, 25. јул 1922. године, стр. 4.

⁹⁵⁵ „Крај Лондонске Конференције”, *Политика*, 27. јул 1922. године, стр. 1.

⁹⁵⁶ „Дневне вести. Г. Жив. Балугџић”, *Политика*, 24. јул 1922. године, стр. 5; „Г. Балугџић на Бледу”, *Политика*, 27. јул 1922. године, стр. 3.

⁹⁵⁷ „Г. Балугџић на Бледу.”, *Политика*, 28. јул 1922. године, стр. 4. Одлазак министра унутрашњих дела Војислава Маринковића на Блед и његов дужи састанак са Пашићем пре тог пута бацају сумњу на тврдње које су изнесене у штампи. (Исто, стр. 5). Вероватно се том приликом говорило о питању положаја министра полиције Маринковића који је убрзо поднео оставку.

⁹⁵⁸ „Г. Балугџић у Београду”, *Политика*, 31. јул 1922, стр. 5.

следити румунска и грчка влада. То је дипломатским каналима саопштено влади у Букурешту, док је југословенску владу 29. јула обавестио отправник послова у Београду Диамандопулос.⁹⁵⁹ Већ почетком августа Београд је пристао да представља три балканске државе у спору са Бугарском. Грчки корак је потпуно разумљив. Тада је трајала њихова припрема напада на Цариград, извршено је проглашење аутономије Јоније у Малој Азији, а примећено је и груписање Кемалових снага. Посебно је план у вези Цариграда изазвао озбиљну кризу у односима са савезничким силама. Једноставно, влада у Атини није имала воље и капацитета да се у тој ситуацији бави бугарским комитама, па је акцију поверила Краљевини СХС.⁹⁶⁰

⁹⁵⁹ „Бугарске чете. Румунија и Грчка остављају нашој влади да у њихово име води акцију”, *Политика*, 29. јул 1922. године, стр. 4; „Г. Диамандопулос у Мин. Спољ. Послова”, Исто, стр. 5.

⁹⁶⁰ „Окупација Цариграда? Грци се најозбиљније спремају за благодарење у Аја Софији”, *Политика*, 31. јул 1922, стр. 5; И. Т. Ристић, *Балкански Каин и Авељ – Бугарска у југословенској политици (1919–1929)*, 203.

Трећи део

Завршна фаза рата

у другој половини 1922. године

1. ГРЧКИ ПОКУШАЈ ОСВАЈАЊА ЦАРИГРАДА

Како је време пролазило, југословенска влада се све више интересовала за покрет Мустафе Кемала. Министар Нинчић је 4. јула захтевао од посланства у Лондону да га извести, да ли у Британији има представника ангорске владе. У потврдном случају, тражио је да се код тамошње владе утврди тачан карактер који има мисија представника Ангоре, као и да ли је она послала свог посланика код кемалиста.⁹⁶¹ Истог дана му је одговорено да не постоји никакав представник у Лондону, нити је Британија слала своје дипломате код ангорске владе „којој се одлучно противи”. Ипак, министру је саопштено како је изузетак направљен само у питању доласка агента Ангоре Низам Решада, који је средином 1922. године долазио у Британију због приватне куповине код тамошњих трговачких фирми. Њему је било дозвољен долазак, само ако се он буде ограничио на приватне послове, без икакве политичке активности.⁹⁶²

Убрзо је у Малој Азији дошло до нових напетости. Запаљујућа вест проширила се Цариградом да је грчка флота извршила бомбардовање Самсуна, изазивајући људске жртве и материјалну штету после вишечасовног бомбардовања. О томе је Шапоњић јавио 9. јуна влади у Београду, уз прецизна обавештења да је хеленска флота имала пет јединица и оклопну крстарицу „Авероф”. Његове вести говориле су да је командант флоте послао ултиматум турским властима у граду да изврше уништавање магацина муниције и оружја. Командант америчке крстарице дестројера, која се налазила у луци, саопштио је захтев Турцима, али је њихов одговор био негативан. После одбијања, грчки командант наредио је бомбардовање града, које се развило у сукоб са турском артиљеријом стационираном на ободу града. Први сукоби нису имали великих разорних ефеката због удаљености флоте од обале, али су у наставку борбе настале велике штете. Наведени магацини муниције и оружја требало је да се у току јуна пошаљу у Адапазари, код тамошњих кемалистичких трупа, што је вероватно био мотив напада. Посланик је

⁹⁶¹ АЈ-341-32-109 пов. бр. 6461 од 4. јула 1922. године, телеграм, *Нинчић Гавриловићу*.

⁹⁶² АЈ-341-32-109 пов. бр. 258 од 4. јула 1922. године, телеграм, *Гавриловић Нинчићу*.

известии да Турци сматрају да је неко од локалних Грка јавио грчкој војсци да се у Самсуну налазе депои муниције и да се после акције може очекивати нека евакуација Грка са обала Црног мора због беса Турака.⁹⁶³

Одговор ангорске владе био је протестна нота упућена средином јуна савезничким високим комесарима због бомбардовања Самсуна, који је по њиховим речима био отворен град. Сличан је био одговор и Високе порте која је такође изразила протесте. Савезнички ауторитети изражавали су различите ставове о догађају, у складу са ранијом политиком подршке једној страни у рату. Британци су одобравали поступак грчке флоте, јер су објашњавали да се овај чин са војне тачке може одбранили. С друге стране, Француска амбасада сматрала је акцију као изазивачку, да би се Турци изазвали на репресалије према локалном хеленском становништву. Они су образлагали да Грчка морнарица није могла чак ни допрети до магацина са муницијом, јер су они били стационирани иза гробана који је доминирао над Самсуном.⁹⁶⁴

У Цариград се вратио члан америчке мисије, који је у извештају својој амбасади о поменутом бомбардовању навео да нису постојали никакви магацини са оружјем у тренутку када је грчка флота отворила ватру на град. По његовим речима једна турска артиљерија била је стационирана на рту Бофра на 10 километара од града, па она није ни дошла у сукоб са Грцима.⁹⁶⁵ Овакав извештај америчке мисије могао је само да стави још већу кривицу на хеленску акцију. Шапоњић је врло будно пратио ситуацију која се развила поводом инцидента у Самсуну. Истог дана када је јавио о извештају америчког делегата, 12. јуна, турски публициста Аледин Хајдар објавио је чланак у листу „L’aurore” са врло тешким оптужбама против Грка и врло великим утицајем на јавно мњење. Разне шпекулације поводом чланка повеле су се због чињенице да је реч о једном листу који је одржавао блиске везе са британском амбасадом, што

⁹⁶³ АЈ-370-1-2-165 пов. бр. 234 од 9. јуна 1922. године, извештај делегата, *Шапоњић МИД-у*.

⁹⁶⁴ АЈ-370-1-2-166 пов. бр. 237 од 11. јуна 1922. године, извештај делегата, *Шапоњић МИД-у*. Шапоњић је јавио да је велико било и противљење турске штампе према догађајима из Самсуна и послао изводе из најважнијих листова у Турској. У архиви посланства нема поменутих извода из Штампе.

⁹⁶⁵ Исто.

је било познато широј јавности у Цариграду. Французи су истакли да је овакав корак Енглеза учињен да би се код Турака ублажио рђав утисак који је инцидент у Самсуну учинио на Турке, јер су они видели Британију као силу која је подржала Грчку у својој намери.⁹⁶⁶

Средином јуна у Цариград су стигле вести из Мале Азије о слабљењу положаја и ауторитета Мустафе Кемала. Шапоњић је сазнао да су присталице Енвер-паше и бољшевика почеле да урушавају његове позиције у Ангори, па је Мустафа Кемал морао да тражи ослонац у струји турских политичара која се залагала за склапање мира са Грчком. Утицај бољшевика био је толико јак да је њихов представник почео да присуствује седницама министра и намеће влади непомирљиву политику ка великим силама. Деловање по диктату бољшевичког представника довело је до узбуне у влади и Скупштини, па се део посланика почео одвајати од позиција Мустафе Кемала, јављао је Шапоњић. Ово регруписавање снага довело је то тога да екстремни турски кругови приђу бољшевицима, док је, с друге стране, ојачала умерена стуја. Зато је вођа анадолских Турака морао да приђе помирљивијој струји, да се не би нашао изолован са малим бројем присталица око себе.⁹⁶⁷

Расплет ситуације узбунио је француске кругове у Цариграду. У специјалну мисију код Мустафе Кемала, у току јуна, био је послат пуковник Монгин, који му је саопштио да ће Француска наставити да помаже Турке само ако они буду прихватили помирљиву политику која ће водити ка склапању мира. Држање владе у Ангори постало је помирљивије после Монгинове мисије, па је она морала да изврши благу корекцију политике дефинисане у „Националном пакту”. Зато је Мустафа Кемал објавио декларацију којом исказује жељу да се што пре закључи мир који ће задовољити обе стране. Но међутим, вести о његовом могућем обарању, од стране бољшевика и присталица Енвер-паше, у Цариграду су изазвале бурне реакције. Разговори које је Шапоњић водио са турским круговима, указивали су на њихову жељу да

⁹⁶⁶ АЈ-370-1-2-167 пов. бр. 240. од 12. јуна 1922. године, извештај делегата, *Шапоњић МИД-у*.

⁹⁶⁷ АЈ-370-1-2-168 пов. бр. 243 од 15. јуна 1922. године, извештај о грчко-туском рату, *Шапоњић Нинчићу*.

се Мустафа Кемал одржи на власти како би успео да оконча рат и склопи повољан мир са Грчком.⁹⁶⁸

Поновна посета Шапоњића Француској амбасади у Цариграду десила се 22. јуна, када су му саопштене нове информације у вези инцидента у Самсуну и самог тока рата. Французи су оптуживали британске војне кругове да је на њихов захтев извршено бомбардовање града да би се омели преговори за склапање мира. Као главни разлог акције видели су жељу Енглеза да „осигурају себи што већи утицај приликом склапања уговора о миру”. Француска је још раније била обавештена од британских званичника, да ако се велике силе не договоре о условима под којим ће се окончати сукоб Грчке и Турске, она ће сама предузети мере против Ангоре како би осигурала заштиту својих интереса. У Лондону су страховали да би наставак рата могао да доведе до урушавања њихових позиција, а бринуло их је и јачање утицаја бољшевика.⁹⁶⁹ Шапоњић је приметио да су британске власти у Цариграду постајале све агресивније ка Турцима и да су ставили Султана под контролу. Зато је уз помоћ њиховог новца, цариградска влада почела да предузима акције у Малој Азији да би оборила Мустафу Кемала и обезбедила подршку народа за склапање мира. Плашећи се покушаја да га свргну са власти, Кемал се трудио да се приближи војсци. Било је јасно да декларација владе из Ангоре о жељи да се што пре склопи мировни уговор, није била искрена и да је она била продукт притиска и напора који су разне стране чиниле да би обориле Мустафу Кемала. Зато је он отишао на линију фронта у близини Исмида, како би повратио свој ауторитет и тамо је био дочекан са одушевљењем од народа и војске. Након посете вратио се у Врховну команду и сазвао ратни савет, где је добио изјаву потпуне верности војске. Француске власти у Цариграду доставиле су ове вести Шапоњићу, како су се сви војни заповедници на ратном савету сложили да се ратне операције продуже, што је значајно ојачало пољуљани положај. У вечерњим часовима 21. јуна градом су се шириле гласине да су кемалисти већ отпочели операције мањег обима

⁹⁶⁸ Исто, лист 169. Шапоњићу су ово саопштили током пријема у Француској амбасади.

⁹⁶⁹ Исто, лист 170, пов. бр. 248 од 22. јуна 1922. године, извештај о грчко-туском рату, *Шапоњић Нинчићу*.

на појединим деловима фронта, али Шапоњић није био уверен да ли су оне тачне.⁹⁷⁰

Нове консултације Шапоњића са француским представницима уследиле су почетком јула. Французи су учили померање Кемалових снага из унутрашњости ка линији фронта, док је железница непрестано доносила велике количине муниције. Они су сазнали да су две дивизије из околине Ангоре премештене на северни део фронта код Исмида, да би наставиле напредовање ка Бруси. Зато су сматрали да се може ускоро очекивати поновно отпочињање ратних операција, јер им је извесна количина муниције достављена од Совјета, док је остатак направљен у фабрикама које су у току 1922. године монтиране у околини Ангоре. У прилог томе, постојале су гласине да је Мустафа Кемал, у току боравка на фронту јуна месеца, говорио војсци да „не жели дочекати зиму у Малој Азији и да су ово задњи напори које отаџбина захтева од њих”. Уверавао их је да треба да „нападну једног деморалисаног непријатеља који је показао да није у стању да потуче турску војску и поред своје бројности”. Шапоњићу је 3. јула саопштено да су Грци приметили акције Турака у Малој Азији, па су увели обуставу кретања за све људе на својој територији и започели велике војне припреме. Французи су сматрали да те мере неће бити довољне да се порази турске снаге, јер се однос снага у Малој Азији променио у корист кемалиста после битке на Сакарији. Шапоњићу је саопштена и поверљива вест да је француски Високи комесар у Сирији, генерал Гуро, доставио турским снагама велике количине оружја, муниције и атриљерије. Тих дана у Цариграду је владало велико интересовање за ратне операције у Малој Азији. Велики део официра одатле је отишао у Анадолију да би приступио Кемаловој војсци, а Шапоњић је приметио како је почело сакупљање прилога и медицинског материјала који ће бити послат на фронт.⁹⁷¹

Дванаестог јула Шапоњић је био примљен код француског високог комесара генерала Пелеа, где су му саопштене нове вести о току сукоба и положају Мустафе Кемала. Генерал Пеле био је врло забринут због јачања Енвер-паше, који је успео да организује око 100.000 војника у Туркестану,

⁹⁷⁰ Исто, стр. 2.

⁹⁷¹ АЈ-370-1-2-171 пов. бр. 257 од 3. јула 1922. године, извештај о грчко-турском рату, *Шапоњић Нинчићу*.

Бухари и јужном Кавказу и тиме угрози положај владе у Ангори, намером да ослободи све муслимане света од власти хришћана. Вести су говориле да се увећао број присталица Енвер-паше и у самој Ангори, па су тамошње власти биле приморане да предузимају њихово гоњење и хапшење. Уз то, Пелеа су бринула и сазнања да Британија новчано помаже Енверов покрет да би спречила покретање офанзивне операције Кемалове војске. Французи су приметили како у Цариград све више долазе бивши чланови Младотурског комитета, па је Пеле саопштио како је уочен долазак Хусеина Џахида, бившег главног уредника „Танин-а”.⁹⁷² Шапоњић је запазио да су поступци Енглеза и долазак младотурака у Цариград изазвали велико незадовољство код Француза, због могућности да Енвер-паша неком акцијом не обори владу Мустафе Кемала и тиме директно угрози њихове интересе на Блиском истоку.⁹⁷³

Овакав развој ситуације навео је ВНСТ у Ангори да, после једне оштре расправе, изгласа решење о секвестирању имања присталица Енвер-паше и осведочених младотурака на територији коју контролише. Њихов утицај је толико нарастао у Ангори да је морала бити извршена и реконструкција владе, уз уклањање министара који нису лојални политици Мустафе Кемала. Чин је извршен тако што је Скупштина прво изгласала решење којим се одузима право именовања министара Мустафи Кемалу, а онда је она сама извршила смену неподобних министара. Иако је вођи анадоличких Турака овим било одузето једно овлашћење, његов положај је био ојачан због чињенице да је Парламент стао на његову страну, а он је још увек имао јак ослонац у војсци. Шапоњић је средином јула разговарао са турским круговима у Цариграду о променама у Ангори и сазнао да међу њима постоји велика радост због оваквог развоја догађаја, јер су веровали да само Мустафа Кемал може извући Турску из тешког положаја. Приметио је како код Турака влада уверење да ће до зиме неко морати да крене у офанзиву и да ће једна од војски у Малој Азији бити принуђена да се повуче. У Цариград су и даље стизали гласови

⁹⁷² Р. Мантран, *Историја Османског царства*, Слио, 745. Мантран у својој обимној студији износи податак да је главни уредник листа „Танин” у време власти младотурака био Хусеин Џахид, али Шапоњић не помиње његово име у свом извештају.

⁹⁷³ АЈ-370-1-2-172 пов. бр. 273 од 12. јула 1922. године, извештај, *Шапоњић Нинчићу*.

да кемалисти пребацују новоформиране јединице на фронт како би се што боље спремили за предстојећу офанзиву. Турке су храбриле вести из Атине, где је дошло до „мучних саветовања која се већ неколико дана одржавају” између владе, Високог комесара у Смирни Стергијадиса и команданта фронта у Малој Азији генерала Хаџијанестиса. Скоро сви турски политичари и званичници у Ангори и Цариграду били су уверени да Грци више немају могућност да војним путем угрозе позиције Кемалове војске. Ма какве одлуке буду донесене у Атини, турски политичари су веровали да ће Грци бити приморани да се повуку на део територије коју им је доделио уговор у Севру, што ће турским снагама у Анадолији пружити прилику за офанзивне операције.⁹⁷⁴

Грчка влада је јуна месеца обавестила владе савезничких држава да она сматра да само окупација Цариграда може да обезбеди склапање мира са Турском и позвала их да је подрже у акцији. У том циљу, њена војска извршила је померање трупа укупне снаге од око две дивизије ка Тракији и Цариграду. Једна од дивизија била је доведена са ратишта у Анадолији, а акција је подржана од генерала Хаџијанестиса, команданта грчких снага у Малој Азији, који је омогућио пребацивање трупа у Тракију. То је изазвало жестоку реакцију генерала Харингтона, команданта савезничких снага у Цариграду. Он је 17. јула јавио Форин офису и Ратном кабинету о надирању Грка ка Цариграду и његовој спремности да предузме мере како би их спречио. У Лондону су схватили опасности које су могле да изазову самосталне акције Грка, као и могућност да оне доведу до сукоба Британије са осталим савезничким државама. Зато је Харингтону наређено да свим расположивим снагама онемогући покушај Грка да заузму Цариград.⁹⁷⁵ Главни циљ грчких операција био је да приморају владу у Анкари да пристане на обустављање рата у Малој Азији и пристане на мирно решење сукоба.⁹⁷⁶

⁹⁷⁴ АЈ-370-1-2-173 пов. бр. 274 од 16. јула 1922. године, извештај о стању у Турској, *Шапоњић Нинчићу*.

⁹⁷⁵ E. Daleziou, *Britain and the Greek-Turkish war and settlement of 1919-1923: the pursuit of security by "proxy" in Western Asia Minor*, 239-242.

⁹⁷⁶ Stavros T. Stavridis, "Constantinople: A city under threat July 1922", *Balkan Studies*, Vol. 40, No. 2 (1999), 339-341.

Командант француског окупационог корпуса у Цариграду, генерал Шарл Антоан Шарпи (Charles Antoine Charpy)⁹⁷⁷, примио је 17. јула делегата Шапоњића и са њим разговарао о догађајима у Малој Азији и Тракији. Код Француза је изазивало велики страх што Грци померају трупе ка Чаталци и појачавају гарнизоне у Тракији. Такав став био је разумљив због могућности да се они одлуче да директно нападну Цариград и његово залеђе, да би поправили положај због тешке ситуације трупа у Малој Азији, чиме би било знатно отежано склапање мира са Турском. Ово би знатно пољуљало француске интересе на Блиском истоку, као и очекивања која су гајили према војсци Мустафе Кемала, да ће успети да поврати некадашњу престоницу Османске империје. Генерал Шарпи изјавио је како је издао наређење трупама да спрече напредовање Грка преко демаркационе линије ка Чаталци. Он је о томе обавестио енглеске власти у граду, уз образложење да Француска неће дозволити да Цариград буде угрожен. Ипак, Шарпи је био свестан да су Грци имали реалну предност у броју трупа у Тракији и да би заузимањем Цариграда извршили јак притисак на владу у Ангори. Било је видљиво неповерење Француза према Британцима и њиховој политици. Сходно томе, Шапоњићу је било саопштено да француски кругови верују да је иницијатива грчке војске била подржана од представника владе у Лондону, која је у томе видела могућност да заштити своје интересе у Дарданелима.⁹⁷⁸

Напади југословенске штампе у другој половини јула који су били усмерени ка планираној офанзиви грчких снага ка Цариграду, нису остали непримећени код румунске владе. Дука је 22. јула упитао посланика Чолак-Антића шта значе објаве које великом жестином

⁹⁷⁷ Шарл Антоан Шарпи (1869-1941) француски генерал. Након завршетка специјалне војне школе Сен Сир, приступио француској војсци 1888. године. У току Првог светског рата имао команду над једним пешадијским пуком у бици на Марни 1914. године. Једно време рата провео и на Солунском фронту. За време Грчко-турског рата био је командант француског окупационог корпуса у Цариграду. Учествовао приликом склапања примирја са Турском у Муданији почетком октобра 1922. године.

⁹⁷⁸ АЈ-370-1-2-174 пов. бр. 276 од 17. јула 1922. године, извештај, *Шапоњић МИД-у*.

критикују ове планове.⁹⁷⁹ Нинчић је два дана касније одговорио да југословенска влада нема „никаког нарочитог разлога” да напада Грке „због Цариграда” и да поједини листови то чине „на своју руку”.⁹⁸⁰ Било је очигледно да савезнице из Мале Антанте не желе да се мешају у кризу која је постајала све компликованија. Зато је разумљиво одбијање захтева грчке владе, почетком месеца, да се учини демарш према Бугарској, због информација о деловању „агената ангорске владе” и бугарских комита, који „раде на изазивању немира у суседним земљама”. Ни румунска, ни југословенска влада нису биле спремне за тај корак, који је Дука оценио као непотребан док постоје отворена и нерешена питања.⁹⁸¹ У то време део међународних листова, међу којима се нашло и неколико листова из Румуније, са веома критичким током односио се према плановима Грка. Тако се лист „Roumanie”, почетком августа, питао да „се не види циљ” ових намера и да марш према граду има облик „неразумног чина”.⁹⁸²

Савезнички комесари након неколико дана консултовања усагласили су ставове у вези грчке акције. Њих су изразили у ноти коју су 21. јула упутили грчком Високом комесару у Цариграду Симопоулосу, коме је саопштено да се они противе свакој врсти наставка операција ка Цариграду.⁹⁸³ Француска влада је затражила заједничко деловање према Атини. На састанку са Карлом Сфорцом, италијанским амбасадором 25. јула у Паризу, француски премијер Поенкаре изјавио је да ће затражити од италијанског и британског колеге да три савезничке државе иступе заједнички и „изврше притисак на Атину”.⁹⁸⁴ Међутим, оно што је мало унело неслогу у савезничко држање јесте објава париског листа „Темпс”

⁹⁷⁹ АЈ-395-7-78-83 пов. бр. 532 од 22. јула 1922. године, телеграм, *Чолак-Антић МИД-у*.

⁹⁸⁰ Исто, лист 84, пов. бр. 9092 од 24. јула 1922. године, телеграм, *Нинчић Чолак-Антићу*.

⁹⁸¹ Исто, лист 55, пов. бр. 7241 од 6. јула 1922. године, телеграм, *Исти истом*. Исто, пов. бр. 438 од 6. јула 1922. године, телеграм, *Чолак-Антић Нинчићу*.

⁹⁸² Исто, лист 65, пов. бр. 486 од 3. августа 1922. године, телеграм, *Чолак-Антић Нинчићу*.

⁹⁸³ E. Daleziou, *Britain and the Greek-Turkish war...*, 239–242.

⁹⁸⁴ ACS, Сфорцине хартије, busta (кутија) 3, fascicolo (фасцикла) 6, бр. 827, Париз, 25. јули 1922. године, *Сфорца Шанцериу*.

о ситуацији у Сирији. Сфорца је био нарочито незадовољан што се део његовог поверљивог разговора са Поенкареом нашао на страницама овог листа па је уложио протест.⁹⁸⁵

Лист „Стамбол” (Stamboul), близак Француској амбасади у Цариграду и њихов незванични орган, објавио је 25. јула комунике француских ауторитета којим је исказано противљење према било каквој акцији Грка ка Босфору и Чаталци. Шапоњић је истог дана јавио да су се духови у граду знатно умирили после објаве комуникеа. Њему је истог дана, 25. јула, на пријему у Француској амбасади саопштено да се реакција морала учинити, јер су намере Грка биле озбиљне и да их је од тог чина одвратила одлучна реакција Француза, али и Италијана који су подржали њихов став у овом питању.⁹⁸⁶ Објава није дала очекиване резултате. Оштра реакција дела савезника није спречавала Грке да наставе са премештањем трупа у Тракију, а 26. јула су се десили и мањи сукоби француских и грчких трупа на самој граници Грчке и Турске, у којима је рањено неколико војника са обе стране. Два дана касније, Шапоњић се поново састао са Французима, који су му саопштили да процењују снагу хеленске војске у Тракији на око 3.000 војника и да их врло брине да конфликт на граници не добије веће размере.⁹⁸⁷

На Конференцији амбасадора у Паризу 26. јула, француски и италијански представници сложили су се да се учини заједнички корак код владе у Атини како би се спречило даље напредовање у Тракији које су, између осталог, почели да користе и Бугари за своје интересе. Британски делегат је сматрао да би излазак из „нерегуларне ситуације” требало тражити у признавању „везе између Тракије и Грчке”.⁹⁸⁸ Тактика је била да се одложи заједничко иступање, барем до тренутка када Поенкаре буде дошао у Лондон, где би се постигао договор између две

⁹⁸⁵ ACS, Сфорцине хартије, фасц. 3, кут. 6, бр. 832, Париз, 26. јули 1922. године, *Исти истом*.

⁹⁸⁶ АЈ-370-1-2-175 пов. бр. 278 од 25. јула 1922. године, извештај, *Шапоњић Нинчићу*.

⁹⁸⁷ АЈ-370-1-2-180 пов. бр. 284 од 28. јула 1922. године, извештај о грчко-турском рату, *Шапоњић Нинчићу*.

⁹⁸⁸ ACS, Сфорцине хартије, фасц. 3, кут. 6, бр. 831, Париз, 26. јули 1922. године, *Сфорца Шанцеру*.

силе и тиме разбила сарадња Рима и Париза. Наравно, образложење за овакав став била је криза у влади Лојда Џорџа. Италијански делегат Сфорца сматрао је да утицај на политику одуговлачења имају и преговори између Лондона и Вашингтона који су тада били у току.⁹⁸⁹

Почетком августа Грци су наставили концентрацију трупа ка Чаталци и у свом надирању стигли су до саме демаркационе линије. Једна коњичка патрола грчке војске прешла је 1. августа граничну линију код места Кутали и сукобила се са турским граничарима, који су је натерали да се врати назад.⁹⁹⁰ Из Лондона је југословенски посланик Гавриловић јавио истога дана да је Лојд Џорџ изјавио у Парламенту „да је британска влада предочила Грчкој опасности услед окупације Цариграда”. Рекао је како се још увек не разматра идеја о сазиву конференције о измени уговора у Севру.⁹⁹¹

Савезници су били енергични да не дозволе напредовање Грка према Цариграду. Зато су Французи послали у Тракију пешадијску дивизију са артиљеријом, а Британци два пешадијска и један артиљеријски пук. Генерал Харингтон, главни командант савезничких снага, поново је изјавио да постоји одлучност у намери да се Грцима не омогући продор ка Цариграду. Објава је била добро примљена код Француза, турских политичара и целокупног становништва у граду, које је било врло забринuto због могућег грчког упада. Шапоњић је јављао да се осећало велико неповерење Француза ка Британцима и њиховим интенцијама, али је слање њихових трупа ка Чаталци знатно умирило остатак савезничких снага и локално становништво. У дипломатским круговима владало је уверење да Грчка неће остварити свој план, као што није остварила циљеве у Анадолији, због неспособности трупа и сукоба у политичком животу. Шапоњић се састао 2. августа са француским високим комесаром генералом Пелеом, који му је саопштио да акције

⁹⁸⁹ Исто, бр. 833, Париз, 27. јули 1927. године, *Исти истом*.

⁹⁹⁰ АЈ-370-1-2-181 пов. бр. 285 од 3. августа 1922. године, извештај о грчко-турском рату, *Шапоњић Нинчићу*.

⁹⁹¹ АЈ-341-32-109 пов. бр. 285 од 1. августа 1922. године, шифровани телеграм, *Гавриловић Нинчићу*.

Грка само утичу да изгубе поверење остатка Савезника који су подржавали њихову политику.⁹⁹²

У међувремену, делујући по наређењима владе у Атини, управник Смирне Аристеидис Стергијадис 15. јула објавио је успостављање аутономије Јоније. Чин проглашења извршен је тако што је хеленска влада овластила свог представника у Смирни, да „у име грчке државе” прогласи политички ентитет како би се заштитило залеђе обале у Малој Азији од провале Турака.⁹⁹³ Проглашење аутономије није добро примљено код Савезника. Још веће противљење исказивала је целокупна јавност у Турској, ангорска и цариградска влада, а нарочито штампа која је на то гледала као на бесмислени чин.⁹⁹⁴ Делегат Шапоњић се 2. августа састао поново са генералом Пелеом, како би са њим расправљао о овом деликатном питању. Пеле је сматрао да „Грци овим актом нису ништа постигли, нити су ма у колико поправили свој положај”. Његово мишљење било је да ће се сукоб у Малој Азији решити ратним операцијама или мировним преговорима, а никако објавама или прогласима.⁹⁹⁵ Истога дана, министар спољних послова владе у Цариграду Изет-паша послао је протестну ноту савезничким комесарима због објаве аутономије Јоније. Висока порта је сматрала да Грчка нема право да располаже судбином ове територије, која је још увек спадала под суверенитет Турске, као и да овакве акције само нарушавају могућности да се склопи мировни уговор. Изражене су „резерве за последице које ће произвести ова одлука, а одговорност за њих сносила је Грчка”,

⁹⁹² АЈ-370-1-2-182 пов. бр. 285 од 3. августа 1922. године, извештај о грчко-турском рату, *Шапоњић Нинчићу*.

⁹⁹³ E. Daleziou, *Britain and the Greek-Turkish war...*, 238–239.

⁹⁹⁴ АЈ-370-1-2-183 пов. бр. 286 од 3. августа 1922. године, извештај, *Шапоњић Нинчићу*; Противљење чину проглашења аутономије посебно се осетило у реакцијама цариградске и ангорске владе. Турска штампа кренула је да напада објаву аутономије Јоније као бесмислену, јер она неће променити реалну ситуацију на терену.

⁹⁹⁵ АЈ-370-1-2-182 пов. бр. 285 од 3. августа 1922. године, извештај о грчко-турском рату, *Шапоњић Нинчићу*.

саопштио је Изет-паша. Сличан протест учинила код Савезника учинила је и ангорска влада.⁹⁹⁶

Развој ситуације који је могао да узрокује нове сукобе савезничких снага са зараћеним странама, као и све веће разилажење у погледима Париза и Лондона на развој завршне фазе „Источног питања”, стварало је потребу да се поведу преговори за склапање мира. Средином јула у турској штампи појавиле су се вести да ће се одржати конференција у Бејкосу, на Босфору, на којој би учествовали Грчка, Турска и савезничке државе. Ангорска влада није била сагласна са местом, али ни са условима који су јој предложени, а слично противљење исказала је и Француска. Шапоњић је 25. јула јавио да се у дипломатским круговима није озбиљно разматрало сазивање конференције у Бејкосу и да вероватно никада неће бити сазвана. Као сметњу њеном одржавању видео је у непријатељском односу Британије ка Турцима и муслиманима генерално.⁹⁹⁷

Међутим, Сер Хорас Рамболд, британски Високи комесар, кренуо је да даје помирљиве изјаве и мења однос ка Турцима, што га је довело у сукоб са генералом Харингтоном, командантом савезничких снага у Цариграду, који је био непријатељски расположен према њима.⁹⁹⁸ Влада је зато почетком јула позвала Рамболда у Лондон на саветовање и он се тамо задржао око три недеље. Шапоњић је сазнао из британских кругова да тамо нису до краја одобравали промену држања Рамболда. Ипак, уочавали су се покушаји Британаца да се договоре са владом у Ангори. Да би поправила односе и успела да убеди Турке да је неопходан споразум са савезницима, влада Лојда Џорџа је послала

⁹⁹⁶ АЈ-370-1-2-184 пов. б. б. од 2. августа 1922. године, протестна нота, документ писан француским језиком, *Висока Порта савезничким високим комесарима у Цариграду*.

⁹⁹⁷ АЈ-370-1-2-176 пов. бр. 281 од 25. јула 1922. године, извештај, *Шапоњић Нинчићу*.

⁹⁹⁸ АЈ-370-1-2-176-177 пов. бр. 281 од 25. јула 1922. године, извештај, *Шапоњић Нинчићу*.

генерала Чарлса Тоусенда (Sir Charles Townshend)⁹⁹⁹ у специјалну мисију.¹⁰⁰⁰

Генерал Тоусенд прво је био примљен код агената Енвер-паше, од којих је добијен пристанак да ће Енверове трупе радити против руског утицаја у Азији. Према вестима југословенског делегата, од Енверове стране постављен је услов да Британија помаже Турску у склапању миара са Грчком. Након овога сусрета, Таусенд је био примљен код Мустафе Кемала, коме је изнео понуду владе у Лондону да помогне Турцима у склапању мира, ако они прекину све везе са Совјетском Русијом и онемогуће ширење њиховог утицаја у земљи. Шапоњић је сазнао за ову посету из дипломатских кругова у Цариграду.¹⁰⁰¹ Због својих интереса и политике према Турској, у амбасди Француске су са неповерењем гледали на мисију генерала Таусенда. С друге стране, турски политички кругови су сматрали да се знатно поправио положај владе у Ангори и да она има много боље позиције ако ускоро дође до преговора о миру. Крајем јула опште уверење свих страна било је да

⁹⁹⁹ Сир Чарлс Тоусенд (1861–1924), британски генерал, ангажован током „Великог рата” на фронту у Месопотамији. Катастрофално поражен у бици код Кут ел Амарне 1916. године, када је заробљен од турске војске. Био је заточен у затвору Принкипо, у близини Цариграда, до октобра 1918. године, када су Турци морали да га пусте после склапања примирја у Мудросу. Током заробљеништва развио „близак однос” са Енвер-пашом, што је послужило британској влади да га након рата ангажује због хватања чланова младотурског режима. У време пред почетак грчке офанзиве, средином јуна 1921. године, говорило се да ће Таусенд отићи у Ангору ради посредовања, са чиме се нарочито противио Керзон. (DBFP, First Series, Vol. XVII, doc. no. 248, London, 20. jun 1921. godine, *Kerzon Ratiganu.*) Јула 1922. године послан је у Турску, да би се састао са Енвером и придобио га за подршку политике владе у Лондону, када је био примљен и код Мустафе Кемала у Ангори. Следеће 1923. године опет је био у посети Мустафи Кемалу. Умро је наредне године у Паризу. (Види: Paul Knight, *The British army in Mesopotamia, 1914–1918*, McFraland Company and Jefferson, London, 2013, 25–30)

¹⁰⁰⁰ AJ-370-1-2-177 пов. бр. 281 од 25. јула 1922. године, извештај, *Шапоњић Нинчићу*.

¹⁰⁰¹ AJ-370-1-2-178 пов. бр. 281 од 25. јула 1922. године, извештај, *Шапоњић Нинчићу*.

Грчка неће бити у стању да конфликт реши у своју корист.¹⁰⁰² Покушај зближавања Лондона са Ангором изазвао је страхове у Паризу. Изгледа да је мисија генерала Таусенда допринела да се у току августа реше спорови који су постојали између Мустафе Кемала и Француске у Килији, јер је тамо, упркос уговору који је постојао о повлачењу француских снага, долазило до сукоба. Тако је пред планиране акције у Малој Азији, вођа анадолских Турака успео да учврсти ставове важног савезника према својој држави.¹⁰⁰³

Турцима је ишло на руку и то што су савезничке силе блокирале напредовање грчких трупа ка Цариграду, свака из својих интереса. Иако малобројније, њихове снаге концентрисале су трупе на Чаталци, стављајући тиме на коцку не само могући пораз Атине у случају почетка сукоба и доласка нових снага, него и могућност да Грчка буде дипломатски изолована. Ради одбране Цариграда помоћ су нудили и турски званичници, али је генерал Харингтон одбио да усвоји предлог. Савезничке силе упутиле су 2. августа ноту хеленској влади у којој је упозоравају да ће јој забранити пловидбу бродовима кроз Мраморно море и вода уз неутралну зону, а у случају наставка продора њене војске ка Цариграду они ће одговорити силом. Ово је био довољан разлог Атини да одустане од планова за освајањем Цариграда. Иако је било проблема због претњи по унутрашњи положај Мустафе Кемала, сада је он имао много јаснију ситуацију на спољном плану. Грци су преместили део снага (по неким проценама имали су четири дивизије у Тракији) са ратишта у Малој Азији и озбиљно нарушили односе за западним државама.¹⁰⁰⁴

¹⁰⁰² АЈ-370-1-2-179 пов. бр. 281 од 25. јула 1922. године, извештај, *Шапоњић Нинчићу*.

¹⁰⁰³ Р. Мантран, *Историја Османског царства*, 777.

¹⁰⁰⁴ S. T. Stavridis, "Constantinople: A city under threat July 1922", 353–359. Ставридис доноси извештаје иностране штампе која је писала да су Грци имали око 70.000 људи у Тракији, док су савезничке силе располагале тек са нешто преко 15.000 војника. Ове информације треба узети са резервом јер долазе из штампе, али бар оквирно показују однос снага. Исти аутор уочава раздор у грчкој влади због напредовања трупа према Цариграду, где су Теотокис и Стратос, министри рата и полиције, заговарали ту идеју, док су јој се противили бивши премијер Гунарис и министар спољних послова Балтазис. (Ibidem, 345).

2. ОФАНЗИВА КЕМАЛИСТА НА ГРЧКЕ ПОЛОЖАЈЕ У МАЛОЈ АЗИЈИ АВГУСТА И СЕПТЕМБРА 1922. ГОДИНЕ

Премештање грчких снага у Тракији, објава аутономије Јоније, као и покушаји разних елемената да га оборе са власти, уверавали су Мустафу Кемала у неопходност акције против Грка у Малој Азији. Вођа анадоличких Турака, због великог броја непријатеља и тежине ситуације у којој су се налазили његов народ и влада, постао је врло неповерљив ка својој околини. Реорганизација владе увођењем лојалних министара и добијање подршке од војске, само су учврстили уверење да мора кренути у напад. Крајем јула и почетком августа планирање војне акције поверио је малом броју оданих људи. Са током операција били су упознати само начелник Генералштаба Февзи-паша, министар одбране Ђазим-Карабекир паша, један од људи који су први пружили подршку Мустафи Кемалу у његовој борби, бивши командант XV корпуса и вођа трупа у сукобу са Јерменијом, као и командант западног дела фронта Исмет-паша Инени, победник над Грцима у бици код Инона. Мустафа Кемал је 6. августа издао тајне наредбе да војска крене у офанзиву, а сам је 20. августа у друштву најоданијих официра напустио Анкару, да би утврдио детаље и био присутан на фронту када офанзивне операције почну.¹⁰⁰⁵

Како би отклонио сумњу да је реч о почетку напада, Мустафа Кемал је наредио да се у близини фронта организује фудбалски турнир на коме ће присуствовати највиши војни званичници. Током „гледања утакмица” утврђене су најситније појединости и издата су последња наређења Февзи-паши и Исмет-паши. Договорен је прекид поштанског и телеграфског саобраћаја, као и затварање границе, да би се спречило „цурење информација” о планираним подухватима. Довитљивост Мустафе Кемала показала је и чињеница да је два дана пре почетка офанзиве, 24. августа, организована свечана забава у Анкари, после које се он у тајности пребацио на фронт. Испланирано је извођење лажног напада у правцу Ескишехира, да би натерали грчке трупе да изврше

¹⁰⁰⁵ 3. С. Томић, *Камал Ататурк, Творац нове Турске*, 126–127; М. Световски, *Ататуркова Турска*, 125–132.

концентрацију снага на северном делу јужног фронта, остављајући тиме слободан простор за спровођење главног удара на јужној страни.¹⁰⁰⁶

Укупна снага грчке војске била је око 225.000 људи од којих се око 150.000 налазило у Анадолији. Располагала је са око 3.100 лаких и 1.300 тешких митраљеза, и 420 артиљеријских топова, од којих је око 350 било на фронту у време напада. Иако је бројност пешадије била приближна, велика слабост грчких снага било је то што су Турци имали четири пута бројнију коњицу и што се само око 80.000 војника налазило на линији фронта у тренутку удара. Грчке снаге биле су подељене у три корпуса под врховном командом генерала Хацијанестиса. Први корпус, под командом генерала Трикуписа, деловао је на јужном делу око Афијумкарахисара. На овом делу главна слабост била је постојање размака од неколико километара између два корпуса, што је било уочено од Мустафе Кемала и његових заповедника. Други корпус, под командом генерала Дигениса, налазио се у резерви као подршка остатку снага. Трећи корпус, под командом генерала Петроса Соумиласа (Petros Soumilas), деловао је на северном делу фронта до Ескишехира. С друге стране, турска армија била је подељена у шест корпуса, од којих су два била коњичка. Уз то, она је била добро снабдевена оружјем и муницијом од бољшевика, Француске и Италије.¹⁰⁰⁷

Кемалисти су започели офанзиву нападом коњице, која је у току ноћи 25/26. августа успела да пробије сектор фронта који је контролисао први грчки корпус и уништи све телеграфске и железничке везе. Затим је 26. августа ујутру извршен фронтални удар сконцентрисаних трупа, којем је претходила артиљеријска ватра, на јужном делу грчког фронта са главним правцем удара јужно од Афијумкарахисара. Мустафа Кемал, који је лично преузео команду, тада је узвикнуо: „Напред јунаци! Нема заустављања све до мора.”¹⁰⁰⁸ Његове снаге прешле су реку и започеле битку код Думплупинара.¹⁰⁰⁹ Након само 48 сати Турци су успели да

¹⁰⁰⁶ Х. Џ. Армстронг, *Кемал паша (Сиви вук)*, 221–223.

¹⁰⁰⁷ Philip S. Jowett, *Armies of the Greek – Turkish war 1919–1922*, Osprey Publishing, Oxford 2015, 9.

¹⁰⁰⁸ М. Световски, *Ататуркова Турска*, 131.

¹⁰⁰⁹ Победа турске војске у бици код Думплупинара слави се сваког 30. августа као Дан победе у Турској и Дан турских оружаних снага. Исти празник

потпуно поразе непријатеља, униште пет њихових дивизија, заробе око 50.000 војника и заузму Афијумкарахисар 28. августа. Наредног дана био је заузет и Ескишехир. Расуло у грчкој војсци омогућило је наставак продора крајем августа и почетком септембра. Хеленска Врховна команда покушала је да објавом два комуника, 28. и 31. августа, умири јавност да се не ради о великом поразу, већ да је фронт на већем делу статичан и да је реч о тактичком повлачењу.¹⁰¹⁰

Због развоја догађаја на фронту у Атини 28. августа дошло је до пада владе Петроса Протопападакиса. Тада је краљ Константин наредио Николаосу Калогеропулосу да формира нови кабинет, али је покушај пропао због намере да се у њен састав уврсти Стергијадес, бивши Високи комесар у Малој Азији. Владу је тек 11. септембра формирао Николаос Триандафилакос (Nikolaos Triantafyllakos),¹⁰¹¹ дотадашњи грчки Високи комесар у Цариграду. Он је преузео и ресор војске (рата и морнарице), док је Калогеропулосу припало министарство спољних послова.¹⁰¹² У међувремену је делегација владе, коју су чинили министар војни и министар унутрашњих послова Бусиос (Boussios), отпутовала крајем августа у Смирну да би тачно утврдила стање на терену. Приликом повратка у Атину 1. септембра они су саопштили да постоје војне тешкоће код армије на фронту, али да ситуација није толико критична. Закључци у извештају нису имали упориште у реалном стању на терену, нити је влада поседовала ваљане вести.¹⁰¹³ Наредног дана био је заузет

обележава се и у северном делу Кипра који насељавају припадници турског народа.

¹⁰¹⁰ Giles Milton, *Paradise Lost, Smyrna 1922: The Destruction of Islam's City of Tolerance*, Sceptre, London, 2008, 221–224. У даљем тексту: G. Milton, *Paradise Lost, Smyrna 1922*.

¹⁰¹¹ Николаос Триандафилакос (1855–1939), грчки политичар. Вршио дужност грчког високог комесара у Цариграду од 1921. до 1922. године. Био је премијер кратко време у периоду од 28. августа до 16. септембра 1922. године, са извесним прекидима.

¹⁰¹² Mekki Uludag, “Revolt in Greece after the Greek debacle in Asia Minor”, *Journal of Modern Turkish History Studies*, Vol. XXIII/47, (2023), 680; „Константин се још нада”, „Калогеропулосова влада”, *Политика*, 11. септембар 1922. године, стр. 3.

Ушак, у ком је заробљен генерал Трикупис, командант првог грчког корпуса и јужног дела фронта са целокупним штабом. Током сусрета Мустафе Кемала и заробљеног генерала, турски вођа га је упитао да ли има било шта да каже у своју одбрану. Збуњени генерал је тражио само да пошаље поруку жени, још зачуђен брзином пораза. Влада у Атини је истога дана затражила преко отправника послова у Лондону да Британија помогне у склапању примирја са Турском. Покушавајући да поправи ситуацију на терену, она је 4. септембра сменила генерала Хацијанестиса са места команданта грчких трупа у Малој Азији и на његово место поставила генерала Трикуписа. Одлука је донесена сувише касно, без икаквог знања да је генерал Трикупис заробљен два дана раније у Ушаку.¹⁰¹⁴

Добро организовано спречавање ширења информација од стране Кемалове војске утицало је да се првих два до три дана готово ништа није знало о почетку офанзиве. Толико је и било потребно његовим снагама да обаве најважније задатке и спрече евентуално мешање западних сила, првенствено Британије. Шапоњић је тек 29. августа из Цариграда јавио да располаже вестима како су турске снаге пробиле фронт, а да је главни удар изведен у правцу Ескишехира. Ово надирање наставило се у правцу пруге Афијумкарахисар–Ескишехир–Билецик, коју је требало пресећи да би се онемогућило снабдевање и транспорт грчких снага, јављао је Шапоњић. Истога дана он се састао са француским високим комесаром генералом Пелеом, који му је саопштио како је примио телеграм да су Турци заузели Афијумкарахисар, са жељом да наставе даље надирање ка западу.¹⁰¹⁵ Сутрадан је Шапоњић поново

¹⁰¹³ М. Uludag, *op. cit.*, 680–681; „Грци се повлаче”, *Политика*, 3. септембар 1922. године, стр. 2.

¹⁰¹⁴ Michael M. Finefrock, “Ataturk, Lloyd George and the Megali Idea: Cause and consequence of the Greek plan to seize Constantinople from Allies, June–August 1922”, *The Journal of Modern History*, Vol. 52, No. 1, (1980), 66; G. Milton, *Paradise Lost, Smyrna 1922*, 219–226; Victoria Solomonidis, *Greece in Asia Minor: The Greek administration of the Vilayet of Aidin, 1919–1922*, PdD, King’s College, University of London, London, 1984, 247–248.

¹⁰¹⁵ АЈ-370-1-2-185 пов. бр. 315 од 29. августа 1922. године, телеграм, *Шапоњић Нинчићу*.

примљен у Француској амбасади. Тамо му је потврђена вест о паду Ескишехира и да се очекује скори пад Ушака, као и да Кемалове снаге продиру на северу према Бруси, гонећи Грке.¹⁰¹⁶

Ни југословенска штампа првих неколико дана није имала никаквих вести о катастрофи која је задесила Грке у Малој Азији.¹⁰¹⁷ Прву вест о том догађају објавио је тек 30. августа лист „Време”, напомињући да постоје наводи из Атине да су Турци пробили фронт у Анадолији. И „Правда” је 30. августа писала на насловној страни, да су Кемалове снаге јачине 10 дивизија извеле офанзиву, што је потврдила Врховна команда грчке војске објавом свог комуника од 28. августа. После објаве агенције „Хавас”, која је добила информације из Атине о догађајима на фронту и писања дела штампе у Немачкој, вест о катастрофи која је задесила Грке објавила је 31. августа и „Политика”, уз коментар да су Кемалове снаге пробиле фронт код Ескишехира. Истог дана лист „Време” је писао да се „Грци повлаче ка Мраморном мору” пред офанзивом Турака.¹⁰¹⁸ Заинтересованост југословенске штампе за развој догађаја на ратишту није опадала ни почетком септембра 1922. године. Тако је „Правда” 1. септембра објавила чланак под називом „Пораз грчке војске”, у коме је саопштено да „колико год симпатија имали за Грчку то је чињеница са којом се сада мора рачунати”.¹⁰¹⁹

¹⁰¹⁶ АЈ-370-1-2-185 пов. бр. 315 од 31. августа 1922. године, телеграм, *Исти истом*.

¹⁰¹⁷ „Политика” и „Правда” су 30. августа писале да постоје вести из Цариграда, да ће бити склопљен тајни споразум између Мустафе Кемала и Бугара, који ће омогућити да Бугарска добије излазак на Егеј. („Бугари и Кемал”, *Политика*, 30. август 1922. године, стр. 1; „Бугари и Кемалисти”, *Правда*, 30. август 1922. године, стр. 1.)

¹⁰¹⁸ „Турска офанзива у Малој Азији – Грчки фронт пробијен”, *Време*, 30. август 1922. године, стр. 1; „Кемалова офанзива”, *Правда*, 30. август 1922. године, стр. 1; „Турци пробили грчки фронт”, *Политика*, 31. август 1922. године, стр. 5; „Грци се повлаче ка Мраморном мору”, *Време*, 31. август 1922. године, стр. 1.

¹⁰¹⁹ „Пораз грчке војске”, *Правда*, 1. септембар 1922. године, стр. 2; „Битка у Малој Азији – Грчки пораз”, *Време*, 1. септембар 1922. године, стр. 1. Слични наслови могли су се видети у „Политици” и листу „Време”, које је објавило да су Турци заробили око 7.000 Грка приликом заузимања Ескишехира и Ушака, што је изазвало огорчење у Атини.

Генерал Пеле је 4. септембра примио новог југословенског делегата у Цариграду Трајана Живковића,¹⁰²⁰ који само што је ступио на дужност. Саопштио је да су тачне вести о потпуном разбијању хеленске армије, која се у расулу повлачи ка облама Егеја, напуштајући ратни материјал. Пеле је нагласио да њихова Врховна команда нема везу са северним деловима фронта, где су војници сатерани ка оближњим планинама принуђени на предају Турцима. Французи су сазнали да Грци започињу евакуацију Брусе, чији се пад очекивао, као и да се врши евакуација ратног материјала из Смирне, јер не постоји могућност да се она одбрани. Након овог састанка, Живковић је успео да сазна да је хеленски Високи комесар у Смирни Стергиадис, позвао представнике страних држава и изјавио им да више неће бити у стању да одржава ред и безбедност у граду, па их је замолио да они предузму те дужности. Високи комесари у Цариграду страховали су да не дође до репресалија Турака над хришћанима у Смирни, па је послато неколико ратних бродова који су имали задатак да пруже заштиту тамошњем становништву.¹⁰²¹

До 6. септембра велики број грчких војника и више десетина хиљада избеглица било је стационирано у Смирни. Да би спречили катастрофу већих размера Савезници су послали 21 ратни брод, од којих је једанаест било британских, пет француских, три америчка и један италијански. Великом брзином грчке власти укрцавале су на десантне бродове све војнике стациониране у Смирни, а они су одатле депортовани у залив Чешме, где се налазила главнина савезничких бродова. Коначно путовање у матицу обавили су 7. септембра Стергијадис, Високи комесар и управник Смирне од 1919. године, као и генерал Хаџијанестис. Њих су пратили службеници у администрацији, градска

¹⁰²⁰ Услед очекиваних компликација у Малој Азији југословенска влада одлучила је да промени делегата у Цариграду. Указом од 30. јула одлучено је да се за новог делегата у Цариграду постави Трајан Живковић, док је Шапоњић премештен на функцију делегата треће класе у конзулату у Букурешту. Међутим, Живковић није ступио на своју дужност још извесно време. (Тонка Жупанчић, „Посланство Краљевине Југославије у Турској – Цариград, Анкара 1919–1945 (1890–1945)”, *Архив*, бр. 2 (2004), 11–12.)

¹⁰²¹ АЈ-370-1-2-186 пов. бр. 322 од 4. септембра 1922. године, извештај о стању на фронту у Малој Азији, *Живковић Нинчићу*.

полиција и жандармерија.¹⁰²² До 8. септембра евакуисани су скоро сви припадници управе и војске, али је у граду и даље остало грчко хришћанско и јерменско становништво, које ће бити препуштено изливу беса снага Мустафе Кемала. Први коњички батаљон Кемалове војске ушао је у Смирну наредног дана и имао близак сусрет са командантом британског ратног брода Краљ Џорџ V (HMS King George V), капетаном Тесигером.¹⁰²³ Остатак турских снага приликом уласка у град предводио је командант друге армије Нуредин-паша, који је био бивши гувернер Смирне.¹⁰²⁴

Приликом уласка турских снага неко је бацио бомбу на чело коњичког одреда, а након тога је било извршен пуцањ на колону. То је дало повода Турцима да започну са спровођењем оштријих мера и одведу прве припаднике хеленске заједнице као заробљенике, иако је утврђено да су инцидент извршили Јермени. Мустафа Кемал ушао је у град 10. септембра, смештајући се у зграду управе која је коришћена као грчки штаб.¹⁰²⁵ У наредним данима распламсавање нереда довело је до великог пожара који је захватио све градске четврти сем турске и јевреске. Кемалове снаге су тих дана извршиле масовне екзекуције локалних Грка и Јермена, што је на крају довело до смрти од 30.000 до 50.000 људи, а неке процене су и знатно више.¹⁰²⁶ Масовна убиства нису заобишла никога, па је у “дивљањима Турака” убијен и митрополит Смирне Хризостом.¹⁰²⁷ Након провале турских снага у Смирну, из ње се повукао

¹⁰²² G. Milton, *Paradise Lost, Smyrna 1922*, 226–238.

¹⁰²³ Ibidem, 254.

¹⁰²⁴ З. С. Томић, *Камал Ататурк*, 128.

¹⁰²⁵ George Kaloudis, “Etnic cleansing in Asia Minor and the treaty of Lausanne”, *International Journal on World Peace*, Vol. 31, No. 1, (2014), 67.

¹⁰²⁶ Р. Клог, *Историја Грчке новог доба*, 100; G. Milton, *Paradise Lost, Smyrna 1922*, 254–260.

¹⁰²⁷ АЈ-370-1-2-200 пов. бр. 338 од 17. септембра 1922. године, извештај о источном питању, *Живковић Нинчићу*. Митрополит Хризостом се 31. августа обратио Васељенском патријарху Мелетиосу изражавајући страховање за судбину Смирне када у њу буду провалили Турци. Упозоравао је да ће „Грци бити суочени са масакром и уништењем”. Непосредно после спаљивања града Хризостом је писао Венизелосу преносећи му детаље начина на који

југословенски конзул, а Француска је преузела функцију заступања Краљевине СХС у граду.¹⁰²⁸

Пошто у почетку није био јасан ток догађаја који се одвио у Смирни, у Цариграду су се јавила разна нагађања шта се тамо догодило. Један део, вероватно турске политичке елите и јавности, говорио је да су Грци у повлачењу попалили и уништили све и да су грчке снаге натерале хришћане на иселјавање. По овој верзији, за коју сада сигурно знамо да нема везе са реалним током догађаја, ово је изазвало Турке да почине масовне злочине и убију митрополита Смирне. Затим су се јављале оптужбе да су Грци, односно Турци, запалили Смирну. Живковић је јавио да се осећа страх код грађанства у Цариграду и међу члановима југословенске колоније због приближавања војске Мустафе Кемала.¹⁰²⁹

Турци су наставили надирање ка Босфору, Дарданелима, Цариграду и Тракији након освајања Мале Азије, што је навело владу у Атини да затражи примирје. Британска влада упозорила је Мустафу Кемала да она не може пристати на његов захтев да се Грци повуку из Тракије пре почетка преговора о миру.¹⁰³⁰ На састанку савезничких високих комесара и генерала у Цариграду 10. септембра, одлучено је да ће влади у Ангори бити саопштено да савезничке трупе показују спремност да бране неутралну зону око Цариграда и мореуза, на исти начин као што су је бранили од надирања Грка у току јула и августа. Генерал Харингтон је убеђивао француске и италијанске званичнике да је неопходно послати нове јединице на азијском делу обале код Исмида и Чанака.¹⁰³¹ Иако код њих није постојала искрена спремност да уваже генералов предлог,

је град изгорео и саопштавајући му размере катастрофе која је задесила Грке. (Види: G. Kaloudis, *Ethnic cleansing in Asia Minor and the treaty of Lausanne*, 68–69).

¹⁰²⁸ Тонка Жупанчић, „Посланство Краљевине Југославије у Турској – Цариград, Анкара 1919–1945 (1890–1945)”, *Архив*, бр. 2, (2004), 10.

¹⁰²⁹ АЈ-370-1-200 пов. бр. 337/338 од 17. септембра 1922. године, извештај о источном питању, *Живковић Нинчићу*.

¹⁰³⁰ „Турци избили на Јејејско море”, *Политика*, 10. септембар 1922. године, стр. 3; „Константин се још нада”, *Политика*, 11. септембар 1922. године, стр. 3.

¹⁰³¹ Данашње место Чанакале на азијској страни Дарданела, одакле се лако прелазило на Галипољско полуострво.

договорено је да су све савезничке трупе одлучне у намери да одбране неутралну зону од Кемалове војске. У почетним данима кризе око упада Кемалових снага у неутралну зону, опортун став ка слању трупа код Чанака и Исмида исказао је и Керзон, сматрајући да ће тиме тешко бити могуће склопити мировни уговор и примирје са ангорском владом. Ово се брзо променило после окршаја британске војске са турским одредима код Чанака средином септембра, одакле су преко Галипоља оне желеле да пређу у источни део Тракије.¹⁰³²

Због заузимања Мале Азије од стране кемалиста завладало је уверење код Британаца да одржавање конференције у Венецији нема никаквог смисла. У Лондону су сматрали да би било корисније одржати једну општу конференцију за решавање спорних питања на Блиском истоку, чији програм и место састанка још нису одређени. Директор „Дејли Телеграфа” за спољну политику дошао је 14. септембра у југословенско посланство у Лондону и разговарао са Јевремом Тадићем¹⁰³³ у вези питања грчко-турског спора и сазивања конференције. Пренео му је да су он и Лојд Џорџ разговарали о овом проблему, после чега је његова влада одлучила да подржи учествовање Краљевине СХС и Румуније на предстојећој конференцији о Блиском истоку. Била је то само незванична потврда.¹⁰³⁴ За то време Тадић је уочио инсистирање Италијана у Форин офису да се конференција у Венецији ипак одржи. Дипломате владе у Риму кренуле су да се распитују да ли је Краљевина СХС предузимала нешто како би на њој учествовала. Да би се информисао у вези овог

¹⁰³² Alexander L. Macfie, “The Chanak affair, September–October 1922”, *Balkan Studies*, Vol. 20, No. 2, (1979), 313–314; E. Daleziou, *Britain and the Greek-Turkish war and settlement of 1919–1923: the pursuit of security by “proxy” in Western Asia Minor*, 258–264. Треба имати у виду да је Керзон држање Чанака и Исмида од стране савезничких снага видео као корисно пред почетак преговора са Турцима.

¹⁰³³ У архиви југословенског посланства у Лондону стоји да се службеник посланства звао Тадић. Прегледом Инвентара истог посланства једино име које се помиње са презименом Тадић је Јеврем. (Лидија Опојевлић Хофман, Видосава Ераковић, *Инвентар – Посланство Краљевине Југославије у Великој Британији – Лондон 1918–1945 (1918–1946)*, Архив Југославије, Београд, 2017, 290.)

¹⁰³⁴ AJ-341-13-43 пов. бр. 337 од 14. септембра 1922. године, телеграм, *Тадић МИД-у*.

питања саветник италијанског посланства у Лондону Кора, посетио је Тадића истог дана. Кора је рекао да југословенски посланик у Риму, Антонијевић, већ ради на томе како би његова држава учествовала на конференцији у Венецији. Тадић се бранио да он о овим акцијама нема ближа овавештења. Након разговора, отправник послова је из других извора сазнао да је Италија натерала Бугарску да учини потребне кораке и затражи да буде представљена на конференцији, што је влада у Софији и учинила. Зато је Тадић сматрао да је јасно у каквом би духу Италија руководила конференцијом у Венецији.¹⁰³⁵

Деловање Бугарске није остало непримећено. Истог дана, 14. септембра, Тадић се састао са румунским отправником послова у Лондону, који га је известио да је по налогу владе учинио саопштење у Форин офису против акција Бугарске. Румунски отправник послова нагласио је у саопштењу да Бугари на својој територији формирају бугарско-турске чете за упад у Тракију, као и да влада у Софији ради на тајној мобилизацији. Он је образложио да овакве акције не могу оставити Румунију равнодушном и предложио му да Влада Краљевине СХС учини сличан корак код британске владе, како би акција имала већих изгледа за успех.¹⁰³⁶ Зато су југословенска и румунска влада дале изјаву грчкој влади 15. септембра у којој су изразиле вољу да бране *status quo* на Балкану, против деловања Бугара и Турака.¹⁰³⁷ Акцију три балканске државе против бугарске владе било је лако организовати, ако се има у виду заједничко иступање у току 1922. године. Уз то, она се надовезала на гласине да је један бугарски дипломата почетком септембра почео да говори како о потреби увођења обавезног рада у војци, што је протумачено као враћање војне обавезе и повећање броја војника. Три државе, којима је пришла и Чехословачка, почеле су да договарају заједнички протест код великих сила у првој половини септембра, али оне нису биле сасвим сигурне у тачност навода.¹⁰³⁸ Када су се јавиле

¹⁰³⁵ Исто.

¹⁰³⁶ АЈ-341-13-43 пов. бр. 338 од 14. септембра 1922. године, телеграм, Тадић МИД-у.

¹⁰³⁷ „За статус кво на Балкану”, *Политика*, 16. септембар 1922. године, стр. 5.

¹⁰³⁸ АЈ-395-7-79-256 пов. бр. 570 од 7. септембра 1922. године, телеграм, Чолак-Антић МИД-у; Исто, лист 257, пов. бр. 28 од 8. септембра 1922. године,

вести да су бугарски резервни официри одржали скуп у Пловдиву на ком су одлучили „да узму учешће у комитској акцији у Тракији”, румунска влада је одмах предложила заједничку акцију. Бугарски официри су веровали да су грчке трупе захваћене републиканским набојем и „заражене болшевизмом”, што ће олакшати њихово деловање. Зато је Дука одмах предложио заједничко иступање „три владе” југословенском посланику Чолак-Антићу.¹⁰³⁹

Тракија је постала поприште сукоба интереса сва три околна народа. У Цариград су тих дана стигле вести да су Грци одани Венизелосу у Једрену прогласили републику. Савезници су различито реаговали на ове догађаје. Из Цариграда је прво послан генерал Кондили у Једрене, па је затим био опозван. Ова одлука и сукоб са Турцима код Чанака (данас Чанакале, град на азијској страни Дарданела) вероватно је упозорила Британце на потребу оштријих поступака, па су они у мореузе довели велики број бродова, што је било опортуно плановима Француза и Италијана о избегавању сукоба. Са Малте је у Цариград упућен британски генерал Пулшер, а очекивао се долазак маршала Кренча и адмирала Тети-а.¹⁰⁴⁰ Међутим, један интервју Мустафе Кемала британском листу „Дејли Мејл”, од 15. септембра, имао је јако велики одјек код владе у Лондону. Он је указао да је Турска остала без Сирије и

телеграм, *Нинчић Чолак-Антићу*. Бугарски дипломата Молоф је на једном конгресу у Бечу почетком септембра поменуо могућност увођења обавезног рада у војсци, што је за званичнике три балканске државе било исто што и прикривено враћање војног рока и повећање броја војника. Све то било је директно кршење уговора у Неију, али грчке, румунске и југословенске дипломате у Аустрији нису биле сигурне да је Молоф дао такву изјаву. Зато је акција покренута тек на вести о деловању у Тракији и сарадњи са Турцима (Исто, лист 258, пов. бр. 10025 од 15. септембра 1922. године, телеграм, *Станић МИД-у*.)

¹⁰³⁹ АЈ-395-7-79-258 пов. бр. 604 од 16. септембра 1922. године, телеграм, *Посланство у Букурешту МИД-у*.

¹⁰⁴⁰ АЈ-370-1-2-191 пов. бр. 332 од 18. септембра 1922. године, извештај, *Живковић Нинчићу*.; АЈ-370-1-188 пов. б. б. од 16. септембра 1922. године, извештај, *Живковић Нинчићу*; Никола Марковић, „Краљевина СХС и пад монархије у Грчкој 1923–1924”, *Српске студије*, Vol. 15, (2024), 240–243.

Месопотамије, па је зато неопходно да јој се припоји Мала Азија, Цариград са Босфором и Дарданелима и Тракија до реке Марице.¹⁰⁴¹

Уплашена развојем догађаја у Малој Азији и надирањем Турака ка Цариграду, на који је гледала као зону свог виталног интереса, влада у Лондону је 15. септембра одржала седницу о овом питању. Одлучено је да се потражи помоћ од доминиона, Француске, Италије и балканских држава (Румуније и Краљевине СХС), да би ове земље послале војне контингенте, због заштите неутралне зоне око мореуза од упада Турака. Лојд Џорџ је издао саопштење у коме је упозорио владе британских доминиона да ће повлачење савезника из Цариграда негативно деловати на муслимане у Индији и осталим деловима света. Иако је Хјуз, премијер Аустралије, показивао спремност да пошаље трупе, опозиција у парламенту спречила је такав развој догађаја. Слично је било и Новим Зеландом.¹⁰⁴² Делегат Живковић је успео да сазна 18. септембра од британског извора, да ће кабинет у Лондону остати веран свом ставу да не дозволи прелазак Турака преко Дарданела ка Тракији. Они су сматрали да снаге Мустафе Кемала блефирају, али да ће наићи на жесток одговор ако се одлуче да наставе напредовање. У њиховим круговима у Цариграду је почела да се шири вест да ће влада у Лондону довести око 200.000 војника из Канаде и Аустралије. Вероватно је претпоставка настала под утицајем објаве коју је изнео Лојд Џорџ 15. септембра и некадашњих сукоба из „Великог рата” које су водиле трупе из Аустралије на Галипољу 1915. против Турака.¹⁰⁴³

У Атини је 13. септембра Балугџић приметио током разговора са италијанским послаником Ђулиом Ђезаре Монтањом (Giulio Cesare Montagna) да код владе у Риму „постоји на једној страни осећај задовољства што је Грчка настрадала у Малој Азији, а на другој страни страх од повратка Венизелоса, кога италијанска влада сматра за великог непријатеља”. Балугџић је сазнао да Рим не жели смену краља

¹⁰⁴¹ E. Daleziou, *Britain and the Greek-Turkish war and settlement of 1919–1923: the pursuit of security by “proxy” in Western Asia Minor*, 257–258; A. L. Macfie, *The Chanak affair, September–October 1922*, 313–316.

¹⁰⁴² В. П. Потемкин, *Историја дипломатије* III, 187.

¹⁰⁴³ АЈ-370-1-2-201 пов. бр. 338 од 18. септембра 1922. године, извештај о источном питању, *Живковић Нинчићу*.

Константина и да се министар иностраних дела Шанцер одлучио да „узме јачег удела” у приликама у земљи. Шанцер је страховао да британски утицај не доведе до економских концесија које могу бити на штету Италије. У грчком министарству иностраних дела су у почетку веровали, да ће за извесне економске уступке Италија подржати „Грчку при склапању уговора о миру”.¹⁰⁴⁴ Балугџић је пет дана касније разговарао са грчким министром спољних послова, који је рекао да је током првог сусрета са италијанским послаником Монтањом био извештен да Рим са симпатијама гледа на могућност склапања мира и да ставља Грчкој на располагање најозбиљнију подршку. Атинска влада се захвалила на понуди, али је у тој акцији видела само један маневар Италије да се представи као спасилац Грчке. Балугџић је уочио неискреност Рима и упоредио га са држањем Британије и њеног премијера Лојда Џорџа, истичући да је она само изјавама задобијала симпатије хеленске јавности, док је у пракси изостала материјална подршка. Посланик је након овог сусрета поново разговарао са Монтањом, који му је изјавио да је био овлашћен од владе да изјави у Атини „како ће Италија све чинити да Грчка изађе са што мање штете из стања у коме је”. Ове нереалне речи изазвале су охрабрење код Грка, који су због тежине свога положаја примали све здраво за готово, сматрао је Балугџић.¹⁰⁴⁵

У Тракији је извршена демобилизација малоазијских хеленских трупа које су се нашле у расулу на овом делу територије. Грчке власти одлучиле су да у Тракију упуте трећи корпус из Мале Азије, „који је једини задржао нешто дисциплине”. Балугџић је страховао да долазак ових снага може унети растројство међу војнике. У дипломатским круговима говорило се о лошем моралу владе. Наиме, нови премијер Николаос Триандафилакос, који је обављао дужност и министра војног, на питање британског дипломате „да ли би се грчка војска могла реорганизовати ако би њој био дан нови ратни материјал” дао је један врло песимистички одговор. Он је казао да „на грчку војску уопште више не треба

¹⁰⁴⁴ АЈ-334-9-29-7 пов. бр. 531 од 13. септембра 1922. године, телеграм, *Балугџић МИД-у*.

¹⁰⁴⁵ АЈ-388-12-32-700 пов. бр. 10209 од 18. септембра 1922. године, телеграм, *Станић Нинчићу*.

рачунати”.¹⁰⁴⁶ Влада у Атини је 17. септембра представила ноту посланицима Британије, Француске, Италије, Румуније и Краљевине СХС, којом се осуђује здружено деловање Бугара и Турака у Тракији и остатку Балкана, и указује на могуће опасности од ове колаборације.¹⁰⁴⁷

Влада Краљевине СХС се 16. септембра жалила делегату у Цариграду да не добија довољно вести о току догађаја.¹⁰⁴⁸ Трајан Живковић се у свом одговору, упућеном сутрадан, правдао како је дужности примио тек пре два дана (15. септембра), и да је од тада почео да шаље извештаје.¹⁰⁴⁹ Како је из Београда наређена већа активност и прикупљање информација о дешавањима у Турској, која су могла да поприме шире размере, Живковић је покренуо дипломатску акцију. Командант француског окупационог корпуса у Цариграду генерал Шарпи, примио је 16. септембра југословенског делегата Живковића, свог познаника из Солуна у време „Великог рата”. Шарпи је оценио да су победе војске Мустафе Кемала створиле тешку ситуацију, због реакција које су изазвале у целокупном муслиманском свету. Највише га је плашило то што постоји могућност да Турци нападну Цариград и Тракију, па је сматрао да се мора одмах приступити преговорима за склапање примирја. Објашњавао је да ће одлагање преговора са Турском утицати да се њене претензије увећају и да ситуација постане још тежа. Живковићу је поверена податак да су савезничке трупе слабе да би пружиле било какав отпор Турцима у региону Цариграда и Тракије, а да се депортација нових снага не може очекивати.¹⁰⁵⁰

Истога дана увече, Живковића су у згради југословенске делегације у Цариграду посетили француски и италијански Високи комесар,

¹⁰⁴⁶ АЈ-334-9-29-8 пов. бр. 532 од 13. септембра 1922. године, телеграм, *Балугџић МИД-у*.

¹⁰⁴⁷ „Грци указују на праву опасност”, *Политика*, 18. септембар 1922. године, стр. 2.

¹⁰⁴⁸ АЈ-370-1-2-194 пов. бр. 10125 од 16. септембра 1922. године, телеграм, *Станић Живковићу*.

¹⁰⁴⁹ АЈ-370-1-2-194 пов. бр. 336 од 17. септембра 1922. године, извештај о источном питању, *Живковић Нинчићу*.

¹⁰⁵⁰ АЈ-370-1-2-187 пов. б. б. од 16. септембра 1922. године, извештај, *Живковић Нинчићу*.

генерал Пеле и маркиз Гарони. Слично као Шарпи, и њих двојица су решење критичне ситуације видели у покретању преговора са владом у Ангори. Генерал Пеле је рекао да га врло брине што је уочено пребацивање турских трупа у Тракију и повећане војне активности у селима око Родоста. Гарони и Пеле су сматрали да сукоби настају због неразумевања прилика на Блиском истоку и другим деловима света. Саопштили су да се не може ускратити Турској право на самоопредељење, као ни другим муслиманским народима.¹⁰⁵¹

Сутрадан је Живковић посетио Хамид-беја, представника владе из Ангоре у Цариграду, да би са њим разговарао о будућим приликама на Блиском истоку. Живковић је рекао Хамид-беју да њихов сусрет сматра као „акт личне куртоазије, а не посету званичног карактера”. Хамид-беј је изразио чуђење зашто Краљевина СХС жели да учествује на конференцији која ће решавати питање мира. Југословенски делегат је одговорио да му таква иницијатива Краљевине СХС није позната и да се о томе говори само у штампи.¹⁰⁵² Ипак, објаснио је да ће се тамо расправљати питања Балкана, па Краљевина СХС као балканска држава јесте заинтересована за њен ток, због евентуалне одбране својих интереса.¹⁰⁵³ Кемалистички представник је саопштио да његова влада неће одустати од спровођења политике дефинисане у „Националном пакту” и да зато верује да ће Турци наставити да продиру преко Дарданела, Цариграда или Црног мора у Тракију, док не протерају Грке. Хамид-беј је изгледа саветовао Живковићу да Краљевина СХС нападне Грчку са севера и заузме Солун.¹⁰⁵⁴ С друге стране, он се правдао да се морају ствари убрзати због приближавања зиме и додао:

¹⁰⁵¹ АЈ-370-1-2-189 пов. бр. 332 од 18. септембра 1922. године, извештај, *Живковић Нинчићу*.

¹⁰⁵² АЈ-370-1-2-196 пов. бр. 337 од 18. септембра 1922. године, извештај о источном питању, *Живковић Нинчићу*.

¹⁰⁵³ „Моја држава је балканска земља и свака промена на Балкану је интересује” саопштио је Трајан Живковић. (АЈ-370-1-2-197 пов. бр. 337 од 18. септембра 1922. године, извештај о источном питању, *Живковић Нинчићу*)

¹⁰⁵⁴ Salâhi R. Sonyel, “The Anglo-Turkish Conflict Fifty Years Ago”, *BELLETEREN*, No. 37/145 (1973), 118. Наведени аутор помиње да је од стране Кемалове владе приликом сусрета Хамид-беја и Живковића упућен позив за Краљевину СХС да она изврши офанзивне операције према Солуну.

„Морамо поћи за тученим непријатељем да га изгнамо и из Тракије, где је наставио дело пустошења као у Малој Азији”. Хамид-беј је био изричит да ће евентуално одбијање Савезника да се уклоне из европских делова Турске вероватно изазвати рат. Живковић га је онда упитао да ли постоје везе између владе у Ангори и Бугарске.¹⁰⁵⁵

Турски дипломата се правдао да његова влада нема никаквих веза са Бугарима, као и да не види какве би било користи од слабе и рањене Бугарске, али је приметио да постоје само извесне „симпатије јер су Бугари лојални и не предузимају ништа супротно интересима Турске”.¹⁰⁵⁶ Разговору се после одређеног времена прикључио и Шакир-беј, тракијски посланик у ВНСТ у Ангори и шеф секције ангорског представништва у Цариграду, која је била задужена за питање Тракије и Балкана.¹⁰⁵⁷ На крају разговора Живковић се дотакао једне објаве у турској штампи, у којој се изражавала симпатија за Мађаре и Бугаре, који су прослављали победу Турака над Грцима као да је њихова. Делегат је упитао Хамид-беја, да ли се кемалисти слажу са овом објавом. Одговорено му је да су овакве објаве искључиво изражавање личног мишљења и погледа новинара, као и да оне нису званичан став његове владе.¹⁰⁵⁸

Високи савезнички комесари усагласили су своје ставове, које су предали у виду ноте 18. септембра представнику владе из Ангоре, Хамид-беју. Њему је саопштено да Савезници сматрају као неопходан услов за мир поштовање неутралне зоне. Одлука је највероватније донесена на

¹⁰⁵⁵ АЈ-370-1-2-198 пов. бр. 337 од 18. септембра 1922. године, извештај о источном питању, *Живковић Нинчићу*; А. М. Пећинар, *Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и Грчка (1919–1924)*, 175.

¹⁰⁵⁶ АЈ-370-1-2-195 пов. бр. 336/337 од 17. септембра 1922. године, извештај о источном питању, *Живковић Нинчићу*.

¹⁰⁵⁷ Исто, лист 196–197.

¹⁰⁵⁸ АЈ-370-1-2-199 пов. бр. 337 од 18. септембра 1922. године, извештај о источном питању, *Живковић Нинчићу*. Чланак у штампи објавио је Ахмед Риза-беј, бивши председник Сената и присталица Мустафе Кемала. Он се тих дана враћао са пута Беч–Цариград и могао је да посматра радовање Мађара и Бугара након победе Турака у Малој Азији, које је глорификовао у штампи. Ахмед Риза је поменуо жалбе ова два народа, због страха које власти чине њиховим сународницима у Краљевини СХС.

инсистирање Британије. Французи, ближи Ангори у овом питању него Лондону, желели су да обезбеде остваривање својих интереса у вези Турске. Генерал Пеле, француски Високи комесар, је 19. септембра отпутовао у Смирну, под изговором да треба утврдити размере пожара који је захватио град приликом упада Кемалових снага. Стварни разлог био је сусрет са вођом анадолских Турака. Генерал Пеле састао се са њим на француском броду који га је довео у Смирну. Ову информацију саопштили су Живковићу француски званичници и нагласили да се његов повратак очекује 20. или 21. септембра. Делегат је том приликом упитао француског војног изсланика зашто су се сви француски бродови повукли из Цариграда. Одговорено му је да се такав корак морао учинити да бродови не би били заробљени. У дипломатским круговима са којима је Живковић долазио у контакт, преовладало је уверење да ће Кемалове снаге наставити продор ка Цариграду. То је изазивало страх локалног грчког и јерменског становништва, а многи су почели да се иселавају из града.¹⁰⁵⁹ У одсуству министра Нинчића из Београда, Станић је 19. септембра обавестио Живковића да Влада Краљевине СХС нема никаквих вести да ће кемалисти напасти Цариград. У случају да се оваква претпоставка оствари, Станић је саопштио југословенском делегату да ће му бити достављена сва упутства о његовом држању и политичкој оријентацији владе.¹⁰⁶⁰

Велике промене на Блиском истоку изазвале су реакцију и у Москви. Совјетска влада је била нарочито заинтересована за ова питања због географске близине и даљег ширења свог економског и политичког утицаја преко Босфора и Дарданела. Када су се светском јавношћу прошириле гласине о одржавању конференције о склапању мира између Грчке и Турске, совјетска нота била је упућена 12. септембра британској влади. Њом је наглашено да Москва неће дозволити одсуство држава које излазе на Црно море у одлучивању о питањима Босфора и Дарданела.¹⁰⁶¹ Вести су до

¹⁰⁵⁹ AJ-370-1-2-203 пов. бр. 341 од 19. септембра 1922. године, извештај о источном питању, *Живковић Нинчићу*.

¹⁰⁶⁰ AJ-370-1-2-204 пов. бр. 10192 од 19. септембра 1922. године, телеграм, *Станић Живковићу*.

¹⁰⁶¹ Thanassis Bravos, "The Allied note of 23rd september and Great Britain's retreat on the question of Eastern Thrace", *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* (Bulletin of the Centre for Asia Minor Studies), No. 13 (1999), 205.

Цариграда стигле неколико дана касније. Живковићу су у турским политичким круговима рекли 20. септембра да поседују вести да је Совјетска Русија послала ноту Британији, у којој је обавестила њену владу да и Москва има интересе у мореузима. Према овим подацима, Русија је инсистирала да се на предстојећој конференцији за склапање мировног уговора са Турском, морају поштовати њени интереси у овој регији. Британци су истог дана саопштили југословенском делегату да су њихове две дивизије спремне да крену ка Турској, у случају даље компликације ситуације.¹⁰⁶²

Изгледа да је у Риму и Паризу владало уверење о потреби што бржег покретања преговора за склапање мира са Турском, да њени захтеви не би постали неразумни. Ову изјаву коју је изнео генерал Шарпи опет су поновили високи комесари. Пеле је сматрао да треба избегавати било какав оружани сукоб са Турцима, а да би за евентуални рат са њима било потребно око 100.000 војника. Затим је упитао: „Где ћемо наћи те борце? Ко ће нам их дати, и уопште, коме се обратити да их затражимо? Мене чуди и буни кад дознајем да се у енглеским круговима помишља чак и на некакве ултиматуме!”¹⁰⁶³ Живковић је из разговора извукао закључак да Италија и Француска желе да задовоље Турску уступањем Цариграда и Тракије, али да наилазе на противљење Британије. Његово мишљење било је да би сукоб могао да добије шире размере и прошири се на Балкан победом француског става. Посебно би било опасно ако би Турска и Бугарска добиле заједничку границу, што би сигурно створило нове компликације, а чега се плашила Краљевина СХС. Зато је предложио високим комесарима да се образује аутономна држава Тракија под заштитом Друштва народа и на сваки начин је покушавао да оспори француско гледиште. Бранио је предлог аргументима да би тиме било обезбеђено залеђе Цариграда, омогућен излаз Бугарске на Егеј и спречено спајање граница Бугарске и Турске.¹⁰⁶⁴ Живковић је објашњавао

¹⁰⁶² АЈ-370-1-2-205 пов. бр. 345 од 20. септембра 1922. године, извештај о источном питању, *Живковић Нинчићу*.

¹⁰⁶³ АЈ-370-1-2-191 пов. бр. 332 од 18. септембра 1922. године, извештај, *Живковић Нинчићу*.

¹⁰⁶⁴ АЈ-370-1-2-192 пов. бр. 332 од 18. септембра 1922. године, извештај, *Живковић Нинчићу*; АЈ-370-1-1-188 пов. б. б. од 16. септембра 1922. године, извештај, *Живковић Нинчићу*.

да пошто ни Грци, ни Бугари, ни Турци немају већину у Тракији, један народ ће спречавати намере другог народа за сепаратизмом. Генерал Пеле, је уз благу дозу неповерења ка предлогу упитао Живковића: „Да ли верујете да би једна таква провинција могла опстати?” Делегат је објашњавао генералу, да би Тракија у мирнодопском периоду, уз експлоатацију својих природних богатстава, могла постати „Швајцарска на Балкану”. Ови аргументи свакако нису оставили јак утисак на Пелеа, имајући у виду политику његове државе, која је сматрала да ће уступањем Тракије задовољити аспирације Турака.¹⁰⁶⁵

Неслагање са предлогом Живковића, о успостави аутономне државе Тракије под заштитом Друштва народа, показала је и Влада Краљевине СХС. У одсуству из земље премијера Пашића и министра спољних послова Нинчића, Станић му је 24. септембра послао инструкције, да „не износи никакве политичке комбинације на своју руку”. Укорио га је да овакви предлози превазилазе и захтеве Бугарске, „а вама није задатак да браните бугарске интересе”.¹⁰⁶⁶ Влада у Софији упутила је у току септембра ноту савезничким државама у којој тражи стварање аутономне области у Источној Тракији. За постојање ове ноте није знао делегат, па је зато из Београда стигла оштра реакција.¹⁰⁶⁷ Већ наредног дана, 25. септембра, Живковић се правдао да није имао инструкције о правцу владине политике у тренутку кад је изнео предлог. Објашњавао је да га је на то нагонила жеља да се стварањем аутономне државе може одвојити Турска од Бугарске, јер би се тиме створио раздор између њих.¹⁰⁶⁸ Живковић је сутрадан поново писао влади о свом предлогу о аутономној Тракији, који је изнео француском генералу Пелеу. Тих дана

¹⁰⁶⁵ АЈ-370-1-2-192-193 пов. бр. 332 од 18. септембра 1922. године, извештај, *Живковић Нинчићу*

¹⁰⁶⁶ Исто, лист 214, пов. бр. 10463 од 24. септембра 1922. године, шифровани телеграм, *Станић Живковићу*.

¹⁰⁶⁷ И. Т. Ристић, *Балкански Каин и Авељ – Бугарска у југословенској политици (1919–1929)*, 203–206; Glavinis Ioannis, “The perception of Muslim minority in Greece in Greek and Bulgarian policy and strategy (1912-1923)”, *Études Balkaniques*, No. 4 (2005), 171–174.

¹⁰⁶⁸ АЈ-370-1-2-214 пов. бр. 357 од 24. септембра 1922. године, телеграм, *Живковић Станићу*.

очекивао се повратак Нинчића у Београд, након дипломатских активности у Женеви, Паризу и Лондону. Живковић се правдао у вези „инцидента са Пелеом”, објашњавајући да се нашао у ситуацији без икаквих упутстава, у тренутку када су круцијални догађаји кренули да се одвијају великом брзином. Идеја о предлогу потекла је после дипломатских разговора у Цариграду, након којих је схватио да су положаји Грчке у Тракији врло слаби. Само упућивање предлога Пелеу учињено је због намере Француске да задовољи захтеве Турака, али и због остваривања ранијег плана Париза да се Турци не могу враћати у Европу, објашњавао је Живковић.¹⁰⁶⁹

Опет је поновио да и даље верује да би идеја о аутономији Тракије била најбоље решење за интересе Краљевине СХС, имајући у виду раздвојеност граница Турске и Бугарске и постојање извора сукоба између ове две државе, ако се решење буде спровело. Правдао се како је за слање бугарске ноте сазнао неколико сати пре слања Станићеве депеше.¹⁰⁷⁰ Ипак, Живковић је био уверен да Бугарски предлог није учињен са искреном вером владе у Софији да би такво решење било најбоље за њене интересе, јер је само једна петина становништва у Тракији припадала бугарском етничком корпусу. Зато је предложио Нинчићу да се треба помагати иницијатива Бугара у Тракији, јер би њихова пажња била усмерена ка овој области на дужи временски период, а то би довело до обуставе комитских и пропагандних активности ВМРО у Македонији.¹⁰⁷¹ Живковића су дубоко погодиле Станићеве речи, јер га је у депеши од 24. септембра оптужио да брани бугарске интересе, па је изразио наду „да се та несмотрена реч омакла Вашој пажњи”.¹⁰⁷²

¹⁰⁶⁹ Исто, лист 215, пов. б. б. од 26. септембра 1922. године, шифровани телеграм, *Живковић Нинчићу*.

¹⁰⁷⁰ Исто, лист 216.

¹⁰⁷¹ Исто, лист 217.

¹⁰⁷² Исто, лист 218.

3. ЈУГОСЛОВЕНСКИ ПОЛИТИЧКИ ВРХ У ПОСЕТИ ЗАПАДНИМ ПРЕСТОНИЦАМА ЗБОГ КРИЗЕ НА БЛИСКОМ ИСТОКУ

Највиши политички званичници чланица Мале Антанте расправљали су крајем августа у Маријанским Лазнима о питањима централне Европе и заједничкој политици која ће бити пласирана почетком септембра на скупштини Друштва народа у Женеви.¹⁰⁷³ Вести о одржавању конференције пренела је британска штампа, наводећи да је Аустрија тражила од чланица Мале Антанте да узму у разматрање и њен положај. Постојале су информације да је влада у Лондону била позитивно расположена према овој иницијативи из Беча.¹⁰⁷⁴ Овај захтев аустријске владе изгледао је усвојен, јер су чланице Мале Антанте објавиле да се мора очувати привредна и политичка независност Аустрије. У Маријанским Лазнима је договорено да се у на скупштини Друштва народа у Женеви заједнички иступа са Пољском, у питању националних мањина, граница држава и примању Мађарске у Друштво народа.¹⁰⁷⁵

Поред ових одлука, потписан је 31. августа уговор којим се претходни споразуми подижу на ниво савеза у трајању од пет година. Он је предвиђао заједничку дипломатску и војну сарадњу Мале Антанте у свим важнијим питањима европске дипломатије и учвршћавање

¹⁰⁷³ J. M. Јовановић, *Дипломатска историја* 2, 43.

¹⁰⁷⁴ АЈ-341-13-43 пов. бр. 295 од 9. августа 1922. године, извештај посланика, *Гавриловић МИД*-у. Британски лист „Морнинг пост” пренео је 9. августа вест о одржавању конференције, наглашавајући да је аустријска влада тражила да се расправља и о њеном положају. Лист је имао сазнања да је влада Лојда Џорџа била спремна да подржи захтев Беча, ако конференција изјави да има времена да га обради. С друге стране, „Тајмс” је јавио у уводном чланку да ће се важан састанак у Маријанским Лазнима одржати у присуству краља Александра, Пашића, Нинчића, председника Чехословачке Томаша Масарика (Tomáš Garrigue Masaryk) и премијера Бенеша и да ће се расправљати о тешкој ситуацији у Аустрији. Наглашено је да ће конференција имати важну, а можда и улогу прекретнице, на ситуацију у Централној Европи.

¹⁰⁷⁵ J. M. Јовановић, *нав. дело, нав. стр.*

економских односа између чланица савеза. Због пораза Грка у Малој Азији и одржавања скупштине Друштва народа, југословенски званичници продужили су из Маријанских Лазни ка западу. Нинчић је кренуо према Женеви, а Пашић и краљ Александар ка Паризу и Лондону.¹⁰⁷⁶ Страх од могућих компликација на Балкану налагала је деловање код великих сила у циљу гаранције југословенских интереса. Зато је краљ Александар послао на место посланика у Паризу свог пријатеља Мирослава Спалајковића, као искусног дипломату.¹⁰⁷⁷

Развој догађаја у Малој Азији, који је директно утицао на прилике на Балканском полуострву, веома је заинтересовао југословенску и румунску владу. Крајем августа, британски министар иностраних дела Керзон примио је извештај од посланика из Београда и Букурешта да тамошње владе желе да буду представљене на конференцији која ће се бавити ревизијом уговора из Севра. У дипломатским круговима ширила се вест о одржавању конференције у Венецији. Главни мотив влада Румуније и Краљевине СХС, према утисцима британских дипломата, био је да онемогуће спајање граница Турске и Бугарске у Тракији.¹⁰⁷⁸ Посланик у Београду Јанг је 2. септембра обавестио Лондон да ће Влада Краљевине СХС вероватно поставити ова питања пред предстојећу конференцију у интересу Грчке, са „којом односи постају све интимнији”. Упозорио је да још увек не постоје докази да ће Краљевина СХС самостално заузети чврст став или вршити притисак да буде представљена на конференцији. Ипак, остављао је могућност промене у случају да југословенска влада види прилику да буду уважене њене примедбе у вези спорних тачака уговора у Севру.¹⁰⁷⁹ У прилог томе, Београд и Букурешт су изјавили грчкој влади 15. септембра своју намеру да бране *status quo* на Балкану, против деловања Бугарске и Турске.¹⁰⁸⁰

¹⁰⁷⁶ Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, 91–94.

¹⁰⁷⁷ Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић у европској политици*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2002, 22.

¹⁰⁷⁸ DBFP, First Series, Vol. XVII, doc. no.744, p. 935, London, 28. avgust 1922. godine, *Kerzon Jangu i Milington-Drejku*.

¹⁰⁷⁹ DBFP, First Series, Vol. XVII, doc. no. 117, p. 935–936, Beograd, 2. septembar 1922. godine, *Jang Kerzonu*.

¹⁰⁸⁰ „За статус кво на Балкану”, *Политика*, 16. септембар 1922. године, стр. 5.

Желећи да се ближе информише о приликама и утиче на ток догађаја, краљ Александар је одлучио да отпутује у европске престонице. Британски интереси, који су подразумевали опстанак јаке Грчке и одржавање контроле над Босфором и Дарданелима, били су сукобљени са интересима Француске, која је све више подржавала Турску. Управо у овој чињеници могу се пронаћи разлози тајног боравка краља Александра у Лондону под именом „грофа од Авале”. Делује да краљ овим потезом није желео да унесе сумњу међу француске званичнике да постоји некаква врста договора са Британцима, јер је пре Париза дошао у посету Лондону.¹⁰⁸¹ Тадић је јавио отадле да је краљ Александар стигао 9. септембра у добром здрављу.¹⁰⁸² Овде се краљ није дуго задржао. Већ 12. септембра, Нинчић је из Женева хитно захтевао од посланства у Лондону да се обавести код Драгомира Јанковића, када Александар намерава кренути за Париз и колико ће се дуго тамо задржати.¹⁰⁸³ Тадић му је истога дана одговорио да је извештен од поменутог Јанковића да ће он сутра кренути за Париз и тамо остати неколико дана.¹⁰⁸⁴

Одбрана позиција у Турској била је од кључне важности за британску владу, ма какав буде био развој догађаја на фронту. Контрола Цариграда и Тракије био је примарни циљ за одржавање њених позиција на Бликом истоку. Зато је на заседању владе Лојда Џорџа 7. септембра одлучено да Тракија мора остати у рукама Грчке, а Босфор и Дарданели у рукама савезничких снага. Схватајући да француски и италијански кругови не показују много интересовања за ове проблеме, она је 11. септембра утврдила да ће задржати Цариград свим средствима, ма какви били ставови друге две велике силе.¹⁰⁸⁵

¹⁰⁸¹ Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић у европској политици*, 22–25.

¹⁰⁸² АЈ-341-13-43 пов. бр. 334, од 10. септембра 1922. године, телеграм, *Тадић МИД-у*.

¹⁰⁸³ АЈ-341-13-43 пов. бр. 8 од 12. септембра 1922. године, телеграм, *Нинчић Тадићу*.

¹⁰⁸⁴ АЈ-341-13-43 пов. бр. 936 од 12. септембра 1922. године, телеграм, *Тадић Нинчићу*.

¹⁰⁸⁵ Т. Bravos, *The Allied note of 23rd september and Great Britain's retreat on the question of Easter Thrace*, 181.

У Британији су сматрали да је после пада Смирне непотребно сазивати конференцију у Венецији на којој се требао решити спор. Ипак, део дипломатских кругова у Европи још увек није искључивао могућност њеног сазивања. Након одласка краља Александра из Лондона, директор „Дејли Телеграфа” за спољну политику посетио је 14. септембра тамошње југословенско посланство и саопштио Тадићу да су Лојд Џорџ и његова влада донели одлуку да Краљевина СХС и Румунија учествују на конференцији о питању Блиског истока. Истога дана, службеник италијанског посланства Кора указаће Тадићу да је југословенски посланик у Риму Антонијевић предузео иницијативу да Краљевина СХС буде учесник конференције у Венецији. Изгледа да је Италија средином септембра подржавала учешће Бугарске на поменутом скупу, што је било топло примљено у Софији. Тадић је сматрао да би организација конференције у Венецији била штетна по интересе Краљевине СХС због политике Рима, која би настојала да Бугарској пружи уступке.¹⁰⁸⁶ Румунска влада је била врло узнемирена оваквим држањем Софије, а када су стигле вести да она организује бугарско-турске чете за упад у Тракију и спроводи мобилизацију војске Букурешт је наредио отправнику послова у Лондону да изрази протест у Форин офису. Он је предложио Тадићу 14. септембра да и његова влада учини сличан корак код британске владе како би акција била учинковитија.¹⁰⁸⁷

Хеленска влада је била врло задовољна учешћем Румуније и Краљевине СХС на конференцији за решавање сукоба са Турском. То је 15. септембра југословенском посланику Гавриловићу у Лондону изјавио тамошњи грчки отправник послова. Гавриловић није могао да потврди да ће Краљевина СХС бити тамо позвана, јер још није стигао званичан позив. Хеленски дипломата је захтевао да се учини један превентиван корак ка Бугарској, али изгледа да посланик у том тренутку није знао за румунски предлог учињен претходног дана о заједничкој дипломатској акцији, па није учинио пристанак овој иницијативи. Балугџић је у то време јављао из Атине о страху који је тамо владао због опасности од

¹⁰⁸⁶ АЈ-341-13-43 пов. бр. 337 од 14. септембра 1922. године, извештај, *Тадић МИД-у*.

¹⁰⁸⁷ АЈ-341-13-43 пов. бр. 338 од 14. септембра 1922. године, извештај, *Тадић МИД-у*.

упада бугарских чета у Тракији. Он је 15. септембра са румунским послаником Џуваром пренео грчкој влади намеру две балканске државе да бране *status quo* на Балкану, против деловања Бугарске и Кемалових чета.¹⁰⁸⁸ Два дана касније, Гавриловић је известио Нинчића да се Дука распитивао да ли је Краљевина СХС учинила корак у Риму како би била позвана на конференцију о Блиском истоку и да поседује поверљиве информације да Француска заступа гледиште да кемалисти треба да пређу у Европу до линије Енос-Мидија.¹⁰⁸⁹

Иницијатива Румуније и Грчке у Форин офису дала је резултате. Британски, француски и италијански посланици у Софији, сваки посебно, учинили су 17. септембра корак код бугарског заступника министра спољних послова Јанева, с циљем да му скрену пажњу да Софија не чини никакве непромишљене акције у Тракији. Јанев је опоменут да ће његова држава сносити сву одговорност за организацију чета које би нанеле било какве штете. Он је био принуђен да изјави како ће Бугарска остати у стању неутралности коју није никада намеравала да напусти у овом спору.¹⁰⁹⁰ Сматрао је да софијска влада предузима све што може како би онемогућила организовање ових чета. Тамошњи југословенски посланик Милан Ракић, посебно је истакао да је корак савезничких дипломата резултат акције владе Грчке у европским престоницама, која је нарочито у Лондону наишла на повољан одзив.¹⁰⁹¹

I

Након доласка у Париз, Нинчић је 16. септембра разговарао са Лордом Хардингом, британским амбасадором у Паризу, који је тражио састанак. Том приликом Нинчићу је уручен позив шефа Форин офиса Керзона да посети Лондон. Министар је преко југословенског посланства у Паризу

¹⁰⁸⁸ „За статус кво на Балкану”, *Политика*, 16. септембар 1922. године, стр. 5.

¹⁰⁸⁹ АЈ-388-12-32-684 стр. пов. бр. 54 од 15. септембра 1922. године, телеграм, *Гавриловић Нинчићу*.

¹⁰⁹⁰ АЈ-388-12-32-696 пов. бр. 82 од 18. септембра 1922. године, *Јовановић Нинчићу*.

¹⁰⁹¹ АЈ-388-12-32-697 пов. бр. 82 од 18. септембра 1922. године, стр. 2, *Јовановић Нинчићу*.

истога дана известио Београд о овом сусрету, уз напомену да сматра како ће му Керзон предложити да Краљевина СХС и Румунија учествују на конференцији за склапање мира између Грчке и Турске, али само ако ове две државе пошаљу по једну дивизију у Цариград. По договору краља Александра и Нинчића, посета је требало да се спроведе од 18. до 20. септембра, када би се Нинчић вратио у Париз због Пашићевог доласка. Министар је обећао како неће давати никакав прецизан одговор Керзону док се не буде консултовао са Пашићем у Паризу.¹⁰⁹²

Истога дана је Ремон Поенкаре посетио краља Александра на ручку којем је присуствовао и Нинчић. Француски премијер је говорио о опасности за мир на Балкану у случају да Бугарска буде желела да оствари територијалне добити. Краљ Александар и Нинчић истакли да јој се никако не сме дозволити таква могућност, са чиме се Поенкаре сагласио. У телеграму упућеном тога дана Пашићу у Маријансбад, Нинчић је саопштио како се на овом састанку највише говорило о ситуацији на Балкану створеној после победе кемалиста.¹⁰⁹³ Да би се ближе упознао са новим приликама, Пашић је 17. септембра из Маријансбада отишао до Прага, како би сачекао долазак помоћника министра спољних послова Љубомира Нешића који је носио важан извештај владе о Блиском истоку. Наредног дана он је захтевао од Нинчића да га приликом повратка из Лондона сачека у Паризу, када тамо буде стигао 20. септембра. У току 19. септембра очекивало се да Пашић и Нешић крену експресним возом за Париз, где су их чекали краљ Александар и Нинчић, ради даље дискусије о кризи.¹⁰⁹⁴

¹⁰⁹² АЈ-388-12-32-675 пов. бр. 739 од 16. септембра 1922. године, шифровани телеграм, *Нинчић Пашићу*; АЈ-395-7-78-113 пов. бр. 739 од 16. септембра 1922. године, шифровани телеграм, *Нинчић Чолак-Антићу*. Поред владе у Београду, телеграм је истога дана од стране Нинчића достављен посланству у Букурешту и Николи Пашићу у Маријансбад. Нинчић је писао да се о томе може обавестити тамошња јавност. (АЈ-395-7-78-109 пов. бр. 756 од 18. септембра 1922. године, телеграм, *Нинчић Чолак-Антићу*).

¹⁰⁹³ АЈ-388-12-32-676 пов. бр. 740 од 16. септембра 1922. године, шифровани телеграм, *Нинчић Пашићу*. Исти примерак Нинчић је послао влади у Београду и посланству у Букурешту.

¹⁰⁹⁴ „Ситуација”, *Политика*, 17. септембар 1922. године, стр. 2; АЈ-388-12-32-686 пов. бр. 754 од 17. септембра 1922. године, телеграм, *Пашић Нинчићу*.

II

Нинчић је желео да зна каква ће бити рута његовог путовања и какво је гледиште заузела Румунија у питању грчко-турског спора и нових компликација које су настале на Балкану.¹⁰⁹⁵ Истога дана му је одговорено да је румунски отправник послова у Лондону, по наредби владе, учинио саопштење енглеској влади да Бугарска ради на формирању комитских чета за упаде у Тракију и да постоје гласине о спровођењу тајне мобилизације. Форин офису је наглашено да овакве поступке Румунија не може равнодушно да посматра. Недуго затим, румунски дипломата је предложио југословенском посланству да и Краљевина СХС учини слично саопштење британској влади, јер би тиме ова акција добила на тежини.¹⁰⁹⁶ Зато је Нинчић затражио од посланства у Лондону да му уговори састанак са румунским отправником послова чим буде тамо стигао.¹⁰⁹⁷ Истога дана је обавестио владу у Београду како ће саопштити Керзону, као што је истакао и Поенкареу, да Краљевина СХС не може допустити територијалне добити у корист Бугарске.¹⁰⁹⁸

Средином септембра министар иностраних дела Јона Дука распитивао се да ли је Краљевина СХС учинила корак у Риму да би била позвана на конференцију за решавање грчко-турског спора и какво је њено гледиште о овом питању. Румунија је сматрала да се развила озбиљна криза, па је неопходно да се приме извесне промене одредаба уговора из Севра, али се никако не сме допустити Турцима да пређу Босфор и Дарданеле и диктирају ове измене. Чолак-Антић је приметио да је Дука овакав став формулисао после састанка са британским

¹⁰⁹⁵ АЈ-388-12-32-678 пов. бр. 742 од 17. септембра 1922. године, телеграм, *Исти истом*; АЈ-395-7-78-114 пов. бр. 742 од 17. септембра 1922. године, телеграм, *Нинчић Чолак-Антићу*.

¹⁰⁹⁶ АЈ-388-12-32-679 пов. бр. 10085 од 17. септембра 1922. године, шифровани телеграм, *Гавриловић Нинчићу*.

¹⁰⁹⁷ АЈ-388-12-32-682 пов. бр. 747 од 17. септембра 1922. године, телеграм, *Нинчић Гавриловићу*.

¹⁰⁹⁸ АЈ-388-12-32-679 пов. бр. 743 од 17. септембра 1922. године, шифровани телеграм, *Нинчић МИД-у*.

послаником сир Хербертом Дерингом (Sir Herbert Dering).¹⁰⁹⁹ Он је тих дана уцењивао румунску владу да ће она узети учешће на конференцији за склапање мира, само под условом ако пошаље трупе у Цариград које тражила влада у Лондону. У Букурешту је 19. септембра одржан нови сусрет Дуке и Деринга. Румун је уручио личну поруку за Лојда Џорџа и објаснио разлоге деловања отправника послова у Лондону. Поновио је да његову владу брину дешавања око Цариграда и могућност ширења конфликта на Балкан, јер постоје индиције да ако снаге Мустафе Кемала изврше продор у град тада могу да остваре евентуалну сарадњу са бољшевицима и Бугарском. Говорећи о британском захтеву за учешће две југословенске и румунске дивизије, Дука је предочио да његова влада није способна за заједничку савезничку акцију јер не поседује довољне залихе муниције, као и да је упитан транспорт трупа до Цариграда. Деринг је након састанка закључио да Румунија нарочито жели да се одржи јединство британско-француских снага, како би се спречило ширење сукоба и тиме онемогућила могућност Совјетске Русије за мешање у рат на Балкану.¹¹⁰⁰ Румунска влада је куртоазно одговорила да је она рада пристати да пошаље војне јединице, али не у великом борју, због опасности које прете са истока, алудирајући на Совјетски савез и Бугарску. Дерингу је указано да јачају везе ВМРО, бољшевика и Кемаловог покрета, па зато она мора мотрити на кораке које ће предузети Москва. Убрзо након сусрета Дука је целокупну садржину разговора саопштио југословенском посланику Чолак-Антићу интересјући се за ставове Краљевине СХС.¹¹⁰¹

¹⁰⁹⁹ AJ-388-12-32-699 стр. пов. бр. 606 од 18. септембра 1922. године, телеграм, *Чолак-Антић Нинчићу*; AJ-395-7-78-114 стр. пов. бр. 606 од 18. септембра 1922. године, телеграм, *Исти истом*. Нинчић је 18. септембра био обавештен да се Чолак-Антић из Букурешта жалио како његов телеграм од 13. септембра није примљен, па је посланик морао поново да обавести министра о гледишту румунске владе на грчко турски спор.

¹¹⁰⁰ DBFP, First Series, Volume XVIII, Edited by: W. N. Medlicott, Douglas Dakin and M. E. Lambert, Her Majesty's stationery office, London, 1972, doc. no. 39, p. 37–38, Bukurešt, 20. septembar 1922. godine, *Dering Kerzonu*. U daljem tekstu: DBFP, First Series, Vol. XVIII...

¹¹⁰¹ AJ-395-7-78-115 пов. бр. 608 од 19. септембра 1922. године, телеграм. *Чолак-Антић МИД-у*. Истоветна садржина британског и југословенског извештаја

Активно иступање румунске владе наставило се наредним данима. Дука је 23. септембра учинио пријем Чолак-Антићу, указујући му да поново има извештаја из Софије који говоре о активној кооперацији болшевика, ВМРО и Кемалових снага. Акција је требало да буде усмерена ка грчким снагама у Тракији у циљу да се оне „заразе комунизмом”. Румунског званичника је интересовало какав ће одговор дати влада у Београду на упорно инсистирање Британије да се пошаљу војне јединице у Цариград.¹¹⁰² Кад се Нинчић вратио са путовања из Париза и Лондона, у Београду се састао 26. септембра са румунским послаником Дијамандијем ради дискусије и одговора на питања која је поставио Дука пред југословенску владу. Југословенски министар је замолио румунског дипломату да Дуки пренесе садржај разговора, али извори не говоре њихову конкретну садржину.¹¹⁰³ Но он се може наслутити из извора који ће бити објашњени у даљем тексту. Ови документи указују да је Влада Краљевине СХС одустала од слања војних јединица и пристала да подржи француско гледиште у кризи на Блиском истоку.

III

У међувремену, Италија је упутила ноту Француској и Британији у којој истиче хитност сазивања конференције, уз захтеве да се убрза склапање мира и створи стабилно уређење на Блиском истоку. Антонијевић је 17. септембра из Рима обавестио Нинчића о интенцији тамошње владе. До њега су такође стизале вести о бугарској и турској концентрацији трупа према Тракији, али и о могућности да се поново обнови растурени корпус Цафар-паше. Антонијевић је упозорио Нинчића да се Римом шире гласине да постоји велика могућност да се рат прошири на читав Балкан. Посланик је такође сазнао да је Лондон предложио да се одржи савезничка конференција пре преговора о миру, на којој би се заузео заједнички фронт и спречило да кемалисти стекну

и датума указује да је реч о истом сусрету Дуке и Деринга, који је румунски министар пренео Чолак-Антићу.

¹¹⁰² Исто, лист 112, пов. бр. 623 од 23. септембра 1922. године, телеграм, *Исти истом*.

¹¹⁰³ Исто, лист 115, пов. бр. 10413 од 26. септембра 1922. године, телеграм, *Нинчић Чолак-Антићу*.

предност победника на мировној конференцији.¹¹⁰⁴ И Балугџић је јављао из Атине да је Британија позвала неколико класа официра и авијатичара и да се њихово посланство распитивало колики се број грчких трупа може опет употребити у борби. Атином су се шириле гласине да ће Британија објавити рат Турској, али је посланик сматрао те податке мало вероватним због ситуације у Месопотамији и Индији.¹¹⁰⁵

За време боравка у Паризу, Нинчић је дао изјаву француском листу „Матен” у којој је говорио о уласку Турака у Европу, што је изазвало буру у југословенској и међународној јавности. Он се 17. септембра правдао влади и посланству у Букурешту да је „Матен” лоше пренео његов разговор са уредником, па се објава може демантовати. Бранио се да је прелазак Турака у Европу био договорен још на савезничкој конференцији марта месеца, када су утврђене границе од којих Британија још не одустаје. Поенкаре је саопштио Нинчићу како сматра да ће спор настати само око Галипоља, али да он лично верује да Краљевина СХС треба да се држи резервисано док се ситуација не разјасни. Нинчић је нагласио да би прелазак Турака у Европу био лоше примљен у југословенској јавности и да би она требало да спречи територијалне уступке у корист Бугарске.¹¹⁰⁶ Гавриловић је из Лондона истог дана јавио да тамошњи лист „Хавасова Агенција” преноси разговор Нинчића и уредника „Матена”, у ком се он није противио уласку Турака у Европу и заједничкој граници са Бугарском. Зато је посланик тражио упутства о даљем држању у британској јавности, јер је до сада заступао став да би било добро одржати територијални *status quo* на Балкану и наглашавао да би заједничка граница Бугарске и Турске била узрок немира.¹¹⁰⁷

¹¹⁰⁴ АЈ-388-12-32-680 пов. бр. 10060 од 17. септембра 1922. године, телеграм, *Антонијевић Нинчићу*.

¹¹⁰⁵ Исто, лист 681, пов. бр. 10113 од 17. септембра 1922. године, шифровани телеграм, *Балугџић МИД-у*.

¹¹⁰⁶ АЈ-388-12-32-687 пов. бр. 755 од 17. септембра 1922. године, телеграм, *Нинчић Чолак-Антићу*.

¹¹⁰⁷ АЈ-388-12-32-690 пов. бр. 770 од 17. септембра 1922. године, телеграм, *Гавриловић Нинчићу*.

Нинчићеву изјаву у „Матену” пренела је 17. септембра и београдска „Политика” са насловом „Нинчић пушта Турке у Европу”¹¹⁰⁸, као и лист „Време”, позивајући се на телеграме објављене у „Хавасовој Агенцији”.¹¹⁰⁹ „Политика” је писала да је он изјавио да југословенско становништво са миром гледа на нове заплете на Балкану и да је у добрим односима са Турцима, који су се увек пријатељски односили ка муслиманском становништву у Краљевини СХС. Због оваквог стања, преносила је „Политика”, Нинчић је истакао да ће његова земља усвојити погледе Париза и Лондона у вези граница Турске у Европи. Објава тих вести изазвала је јак утисак у јавности.¹¹¹⁰ Да би утишао буру која се развила око изјаве, Нинчић је дао интервју листу „Дејли Експрес” (Daily Express), у којој је истакао да би долазак Турака у Европу изазвао врло лош утисак у Краљевини СХС и приморао је да ситуацију схвати као озбиљну.¹¹¹¹

IV

Из Париза је отправник послова Михаиловић јавио 17. септембра посланству у Лондону да ће Нинчић тамо стићи сутрадан у 19 часова и 30 минута, и замолио да му се обезбеди потребан смештај. Указано је да би било потребно ваљано припремити његов сутрашњи долазак и резервисати једну хотелску собу са креветом и купатилом.¹¹¹² Нинчић је истог дана добио позив од Черчила да буде присутан код њега на вечери, којој ће присуствовати Лорд Керзон и Лојд Џорџ.¹¹¹³

¹¹⁰⁸ „Чудна изјава Г. Нинчића”, *Политика*, 17. септембар 1922. године, стр. 4.

¹¹⁰⁹ „Турци се враћају на Балкан”, *Време*, 17. септембар 1922. године, стр. 1.

¹¹¹⁰ АЈ-388-12-32-691 тел. бр. 4196 од 17. септембра 1922. године, телеграм, *Нинчић МИД-у*.

¹¹¹¹ АЈ-388-12-32-692 тел. б. б. од 17. септембра 1922. године, телеграм, *Исти истом*.

¹¹¹² АЈ-388-12-32-677 пов. бр. 741 од 17. септембра 1922. године, телеграм, *Нинчић Гавриловићу*.

¹¹¹³ АЈ-341-13-43 пов. бр. 741 од 17. септембра 1922. године, *Спалајковић Тадићу*; АЈ-388-12-32-688 пов. бр. 756 од 17. септембра 1922. године, *Нинчић Чолак-Антићу*; АЈ-388-12-32-689 пов. бр. 768 од 17. септембра 1922. године, *Нинчић Гавриловићу*. Југословенски министар је нагласио је да се о овом састанку

Михајловић је на дан његовог одласка у Лондон замолио Гавиловића да упути министра шта треба да обуче на договореној вечери, да ли фрак или смокинг, и да му поменути информацију саопшти одмах по његовом доласку на станици. Другим телеграмом доставио му је и упутства Нинчића у коме он тражи уговарање састанака за 19. септембар са румунским отправником послова.¹¹¹⁴

Нинчић је стигао 18. септембра увече у Лондон и одмах је био примљен на вечери коју је приредила британска влада. Осим Черчила, организатора вечере, присутни су били још и Лојд Џорџ, Лорд Керзон и Чемберлен. Вероватно је тада Нинчић указао присутним званичницима да Краљевина СХС неће допистити никакво територијално ширење Бугарске. По питању захтева да Румунија и Краљевина СХС пошаљу војне одреде на Босфор, он је избегао да пружи конкретан одговор. Неразумевање Париза и Лондона око Блиског истока и британска иницијатива за слањем трупа на Босфор, утицали су на то да Нинчић одигра улогу посредника у преговорима две силе, јер је имао комуникацију са обе владе. Тадић је нагласио да ће он наредног дана отпутовати за Париз, као и Керзон, да би присуствовали на конференцији француске владе.¹¹¹⁵

Другог дана посете Лондону, Нинчић је добио пристанак Лојда Џорџа да ће његова влада подржати захтев Краљевине СХС за учешћем на конференцији која ће се бавити склапањем мира између Грчке и Турске. Лојд Џорџ је поставио један услов за ову подршку, па је захтевао да Краљевина СХС „прихвати одговорност за одржавање балканске равнотеже”, што је вероватно значило да она мора држати Бугарску „у

може обавестити јавност. Због кратког времена и припреме посете, био је обавештен посланик Гавриловић, Пашић у Маријансбаду и посланство у Букурешту.

¹¹¹⁴ АЈ-388-12-32-694 пов. бр. 778 од 18. септембра 1922. године, телеграм, *Михајловић Гавриловићу*; АЈ-341-13-43 пов. бр. 747 од 18. септембра 1922. године, телеграм, *Исти истом*.

¹¹¹⁵ АЈ-341-13-43 пов. бр. 345 од 18. септембра 1922. године, извештај отправника послова; АЈ-388-12-32-679 пов. бр. 743 од 17. септембра 1922. године, шифровани телеграм, *Нинчић МИД-у*; АЈ-388-12-32-703 пов. бр. 804 од 22. септембра 1922. године, извештај о источном питању, *Нинчић МИД-у*.

шаху“ ако би се она умешала у сукоб. Саветовао је да би било добро ако би Краљевина СХС послала дивизију која би се ставила под команду генерала Харингтона. Иницијатива је прошла без пристанка од стране југословенског министра, што је свакако лоше примљено у Лондону због све већег притиска турских снага на Босфор и Дарданеле.¹¹¹⁶

Под утицајем продора Турака ка Цариграду, у Бугарској се осећало живо реолуционарно кретање бугарских комита. Југословенски посланик Ракић је успео да сазна да су њихове чете пребачене у Тракију. Део бугарских комитских одреда је из западне Македоније дошао тамо, а вршила се и обука нових одреда. По његовим вестима, дошло је до неких неспоразума међу бугарским комитама у Тракији, који је могао да угрози њихову акцију. Компликације око ближе сарадње стварали су захтеви кемалиста да њима припадне Источна Тракија до Марице, и Бугара да целокупна Тракија постане аутономна област.¹¹¹⁷ Пошто је схватала колике компликације могу да изазову акције ВМРО, бугарска влада је покренула дипломатску акцију да би се оправдала код суседних држава. Тих дана је Гавриловића у Лондону посетио бугарски отправник послова и саопштио му да његова влада изјављује да су вести о мобилизацији војске нетачне и да је она упутила наређења да се спрече сви инциденти на граници са Тракијом.¹¹¹⁸

Југословенска влада нашла се у нелагодном положају око питања Тракије због Нинчићевог чланка у „Матену“. Министарство спољних послова саопштило му је 18. септембра, док се налазио у Лондону, да му је министар просвете Светозар Прибићевић поручио да обрати пажњу на буру коју је изазвао интервију у француском часопису. Прибићевић је захтевао да се изјасни да ли је заиста показао позитиван став ка Турцима. Из министарства му је поручено да ће његова изјава бити демантована преко пресбириа, уз образложење да је лоше тумачена, како би се

¹¹¹⁶ DBFP, First Series, Vol. XVIII, doc. no. 309, p. 47, f. 20, London, 19. septembar 1922. godine, *Lojd Džordž Kerzonu*.

¹¹¹⁷ AJ-388-12-32-683 пов. бр. 10062 од 16. септембра 1922. године, телеграм, *МИД посланству у Паризу*.

¹¹¹⁸ AJ-388-12-32-700 пов. бр. 802 од 19. септембра 1922. године, телеграм, *Станић Нинчићу*. Станић је 19. септембра обавестио Нинчића о овом састанку, после његовог повратка из Лондона у Париз.

зауставиле даље шпекулације у јавности о овом питању.¹¹¹⁹ Службеник министарства Станић је истог дана јавио Нинчићу да су скоро сви листови у земљи пренели тумачење његовог интервијуа у часопису „Матен”. У југословенској штампи превладао је утисак да се попушта према Турцима и Бугарима, па је Станић зато очекивао да Нинчић одговори поводом оптужба које је изазвао интервију, како би га лакше могли демантовати у Београду.¹¹²⁰ У свом одговору 19. септембра, министар је указао да је изјаву у Матену прочитао тек пошто је добио наведене телеграме из Београда, али да у погледу Бугара и преласка у Турака у Европу има свој став. Њега је изразио приликом састанка са изаслаником Ангоре у Паризу Ферид-бејом, кога је примио на његов захтев чим је стигао у Париз. Тада је саветовао Ферид-беју да кемалисти морају да одустану од намера да пређу у Европу јер би остварење ових интенција било изузетно лоше примљено у јавности Краљевине СХС. Упозорио га је да влада у Ангори не прави никакве политичке споразуме и договоре са Бугарском, јер Београд не може допустити било какве територијалне измене у њену корист. Нинчић је јавио Гавриловићу у Лондон да је у разговору са уредником листа „Матен”, рекао да се Турци, поданици Краљевине СХС, лојално односе ка властима.¹¹²¹

Сутрадан му је Гавриловић нагласио да би било потребно да редовно шаље извештаје у Београд, да би влада била благовремено обавештена о развоју догађаја. Нинчић је обавештен да је влада 19. септембра одржала седницу о источном питању, на којој је Гавриловић прочитао све извештаје Министарства спољних послова. Тада је договорено да Влада Краљевине СХС не може примити благонаклоно заједничку границу Бугарске и Турске.¹¹²² Тог 20. септембра, Нинчић је поново извештен из Београда о новим променама које су настале после предлога хеленске владе да

¹¹¹⁹ АЈ-341-13-43 пов. бр. 341 од 17/18. септембра 1922. године, телеграм, *Станић Нинчићу*.

¹¹²⁰ Исто, пов. бр. 342 од 18. септембра 1922. године, телеграм, *Исти истом*.

¹¹²¹ Исто, пов. бр. 346 од 19. септембра 1922. године, телеграм, *Нинчић Станићу*.

¹¹²² АЈ-388-12-32-708 пов. бр. 10281 од 20. септембра 1922. године, телеграм, *Гавриловић Нинчићу*.

Румунија, Грчка и Краљевина СХС учине превентиван корак у Софији и интервенције савезничких посланика у бугарској престоници. Наиме, румунска влада је известила Београд да је добила гаранције од Француске и Британије, да оне никако неће допустити развој бугарске комитске акције у Тракији, па сматра да нема потребе за било каквим кораком код бугарске владе.¹¹²³ Дука је саопштио Чолак-Антићу да су вести о мобилизацији румунске војске нетачне и да је Генералштаб позвао извештај број резервиста само због крунисања краља. Циљ позива био је да се попуни једна бригада до ратног састава, а три бригаде до потпуног мирнодопског стања, објашњавао је. О овом разговору Чолак-Антић је јавио 20. септембра Нинчићу, дан након његовог доласка у Париз.¹¹²⁴

V

Након завршене посете Британији, Нинчић је тражио да му се преко посланства у Лондону уговори састанак са Поенкареом. Тадић је 19. септембра јавио посланству Паризу, како ће министар тамо стићи истог дана у 18 часова и 30 минута и захтевао да се учине потребни кораци да би га Поенкаре примио те вечери или сутра.¹¹²⁵ Михајловић је успео да уговори састанак за 19 часова поподне.¹¹²⁶ Приликом повратка у Париз, Нинчић је заједно са краљем Александром у вечерњим часовима био примљен код Поенкареа. Француски премијер је исказао погледе у вези Грчко-турског рата и нагласио потребу да Британија и Француска заузму заједнички став. Сви учесници разговора су се сложили да поменуту

¹¹²³ АЈ-388-12-32-709 пов. бр. 10320 од 20. септембра 1922. године, телеграм, *Станић Нинчићу*.

¹¹²⁴ АЈ-388-12-32-710 пов. бр. 610 од 20. септембра 1922. године, телеграм, *Чолак-Антић Нинчићу*.

¹¹²⁵ АЈ-341-13-43 пов. бр. 344 од 19. септембра 1922. године, телеграм, *Тадић Михајловићу*; АЈ-388-12-32-698 пов. бр. 344 од 19. септембра 1922. године, телеграм, *Исти истом*. Иако у наредби стоји да ће Нинчић бити сутрадан, 20. септембра, у Паризу, из његовог извештаја сачињеног после састанка са Поенкареом видимо да се састанак десио дан раније.

¹¹²⁶ АЈ-388-12-32-698 пов. бр. 791 од 19. септембра 1922. године, телеграм, *Михајловић Тадићу*.

кризу у међународним односима треба окончати што пре. Нинчић је те вечери обавестио Београд да се у Паризу очекује долазак Керзона, који ће сутра одржати заједничку конференцију са Поенкареом. Сматрао је да постоје шансе да се упркос неспоразумима дође до споразума двојице државника. Стекао је утисак да је постао, игром случаја, посредник између њих у спору око Блиског истока. Ту ситуацију искористио је да би им представио опасности које би настале на Балкану ако Бугарска оствари било какве територијалне добити.¹¹²⁷

Приликом изласка са састанка, Нинчић је поново дао изјаву једном редактору листа „Матен”. Са њим је у том тренутку био отправник послова Михајловић. Када је наредног дана објављен чланак у новинама, министар се поново жалио влади да је изјава „лажна и тенденциозна”. Упозорио је да је објава у функцији кампање коју „Матен” већ дуго води против Британије.¹¹²⁸ Ове Нинчићеве речи нису биле искреног карактера. Да је са Поенкареом договорено слагање владе у Београду са успостављањем заједничке границе између Турске и Бугарске, сведоче Поенкареове речи учињене тога и наредног дана приликом његових сусрета Керзоном и Хардингом, британским амбасадором у Паризу.¹¹²⁹ С друге стране, можемо претпоставити да је Поенкаре користио ту ситуацију како би вршио додатни притисак на владу у Лондону.

Неколико часова након овог пријема, Хардинг је посетио француског премијера. Тада се водила жучна расправа, због протестовања британског дипломате након повлачења француских снага са азијске

¹¹²⁷ AJ-388-12-32-695 пов. бр. 786 од 19. септембра 1922. године, телеграм, *Нинчић МИД-у*; Исто, лист 703, пов. бр. 804 од 22. септембра 1922. године, извештај о источном питању, *Исти истом*.

¹¹²⁸ Исто, лист 701, пов. бр. 796 од 20. септембра 1922. године, извештај о изјави у „Матену”, *Исти истом*.

¹¹²⁹ DBFP, First Series, Vol. XVIII, doc. no. 41, p. 49, Ke Dorse, 20. septembar 1922. године, *britanska zabeleška sa sastanka između francuskog premijera i britanskog ministra spoljnih poslova*. Током састанка Поенкареа и Керзона 20. септембра у Ке Дорсеу Поенкаре је изјавио да му је југословенски министар иностраних дела (Нинчић, приметио Н. М.) изјавио како ће његова влада прихватити „заједничку турско-бугарску границу” и да је о томе дао изјаву у француској штампи.

стране Босфора и Дарданела. Поенкаре је оптужио владу у Лондону да она води политику рата, док је, с друге стране, Хардинг инсистирао да су француске снаге оставиле британске трупе изложене нападу Турака код Чанака. Француски премијер је изјавио да његова влада схвата потребу одржавања савезничког јединства, нарочито након упозорења представника Ангоре у Паризу да за његову владу не постоји никаква неутрална зона. Делује да је Поенкаре ипак добио одређене гаранције од југословенских званичника у погледу повратка Турака у Европу, пошто је саопштио Хардину да су Краљевина СХС и Италија „сагласне да се морају уважити територијални захтеви Турака”. Било је то невољно усклађивање југословенских ставова са француском спољном политиком и прихватање услова од којег се највише страховало у Београду.¹¹³⁰

Како би договорили заједничко држање, британски и француски званичници одржали су састанак у Ке Дорсеу 20. септембра. Поред Поенкареа и Лароша, у име Француске присуствовао је још и Рене Масиљи (René Massigli), председник Конференције амбасадора, док су британску страну представљали Керзон, Хардинг и Адам Форбс (Forbes Adam), први секретар Форин офиса.¹¹³¹ На почетку састанка Керзон је истицао одбијање представника ангорске владе да дођу на конференцију о завршетку сукоба, након пропасти конференције у Паризу из марта 1922. године. Оптужио је вођу анадолских Турака да је покренуо офанзиву уместо доласка на договорене преговоре који су требали да се одрже у Венецији у току септембра. Керзон је представио главне проблеме које треба да реше савезничке државе са Турцима, мислећи на Тракију, Мореузе и Цариград. Напоменуо је да се решење ових питања не назире у будућности пошто Мустафа Кемал прети оружаном акцијом која може да се прошири на читаво Балканско полуострво. У том контексту, похвалио је заједничко иступање савезничких Високих комесара и изјаву француске владе да се мора одржати неутрална зона око Цариграда, што мора бити обавезујуће и за Турке.¹¹³² Ипак, Керзон

¹¹³⁰ Isto, doc. no. 35, p. 32-33, Pariz, 19. septembar 1922. godine, *Harding Kerzonu*.

¹¹³¹ Isto, doc. no. 41, p. 38, Ke Dorse, 20. septembar 1922. godine, *britanska zabeleška sa sastanka između francuskog premijera i britanskog ministra spoljnih poslova*.

¹¹³² Isto, p. 39–40. Керзона је јако бринула намера Мустафе Кемала да повреди савезничку неутралну зону око Цариграда, као и вести да Турци показују

је изразио чуђење услед одлуке француске владе да 19. септембра повуче снаге са Чанака, истичући да је то „директан позив Кемалу да настави са својим плановима, ослањајући се на Француску” и да британске снаге морају саме да бране ове положаје. Упозорио је Поенкареа да ће француско деловање оставити „тешке последице по савез (Антанте, приметио Н. М.) због овог корака, као и на будућност Европе”.¹¹³³

С друге стране, Поенкаре је изразио потпуно неслагање са овим објашњењима и виђењем ситуације, нарочито око мартовских преговора о миру. Наглашавао је да су француски званичници више пута упозоравали да су услови који су тада понуђени, неприхватљиви за владу Мустафе Кемала. У погледу турске офанзиве, у време када је требало сазвати конференцију у Венецији, Поенкаре је бранио позиције Турске, истичући да њена војска није могла да покрене офанзиву због обавештајних информација које су говориле о лошем стању грчке војске. Након тога је објаснио дешавања у Цариграду.¹¹³⁴ Услед могуће ескалације сукоба предложио је да савезничке државе морају што пре да организују конференцију за склапање мира. У случају њеног одлагања могло би да дође до нових компликација ако Турци нападну неутралну зону, што би отежало постизање договора. У прилог томе, Поенкаре је

намеру да пребаце одређени део снага у Тракији и Цариграду. Због тога је нагласио француским ауторитетима да је влада у Лондону одлучила да ојача савезничке позиције око Босфора и Дарданела, нарочито након инцидента код Чанака. Предочио је присутнима да су доведене нове копнене снаге и да је извршено груписање британске морнарице, о чему је обавештена француска влада слањем једне мисије лорда Битија који је о томе обавестио Поенкареа. Керзон је посебно истицао да су интереси на Галипољу свети за његову владу, о чему сведоче последњи кораци. (Isto, p. 40–41).

¹¹³³ Isto, p. 41–42.

¹¹³⁴ Isto, p. 42–43. Поенкаре је прочитао извештај генерала Пелеа, који је 16. септембра имао разговор са Мустафом Кемалом око развоја ситуације у неутралној зони. Он му је саопштио да Турска не може одустати од циљева формулисаних у „Националном пакту” и да савезничке власти морају допустити његовим снагама да заузму Тракију и Цариград. Како би умирио савезничке представнике, Кемал је изјавио да влада у Ангори неће захтевати да јој се припоји ниједна друга територија осим ових које су озваничене документом ВНСТ.

подсетио присутне да Француска и Британија морају водити рачуна на реакцију коју је победа Турака у рату изазвала у њиховим колонијама, нарочито муслиманским.¹¹³⁵

Када је говорио о инциденту код Чанака, Поенкаре је предочио да „једини корак на који је француска влада пристала, јесте да се пошаље савезничка нота ангорској влади”, којом се захтева поштовање неутралне зоне. Објаснио је да његова влада никада неће послати трупе да би приморала Турску да прихвати савезничке одлуке и да једино што она жели јесте склапање „часног мира”. Бранио се да Француска не фаворизује Турке, али да не може подржавати Грчку која је вратила на престо краља Константина, „који је одговоран за пуцање на француске снаге по улицама у Атини”.¹¹³⁶ Сматрао је да савезничке државе не поседују материјалне ресурсе за сукоб у мореузима и да због тога оне

¹¹³⁵ Поенкаре је сматрао да мир мора бити постигнут што пре, јер муслимани из Туниса константно шаљу телеграме којим честитају Турцима на њиховој победи. Француске власти су задржавале ове телеграме, али је Поенкаре рекао како оне неће моћи још дуго да наставе са таквом политиком. У прилог ове тезе, напоменуо је како је гувернер француске Индокине изјавио да рат Француске са Турском може бити потпуно погрешно схваћен у овој области. У Сирији где су француске власти довеле нове трупе, муслимани су изјавили да ће пристати да оду у Сирију само под условом ако се не буду борили са Турцима. (DBFP, First Series, Vol. XVIII, doc. 41, p. 43–44, Ke Dorse, 20. septembar 1922. godine, *britanska zabeleška sa sastanka između francuskog premijera i britanskog ministra spoljnih poslova*).

¹¹³⁶ Isto, p. 44. Француски премијер је мислио на инцидент који се догодио крајем 1916. године. Адмирал Фурне је упутио ултиматум краљу Константину да повуче грчке снаге из Тесалије на Пелопонез, јер су оне угрожавале позадину савезничких снага на Солунском фронту, да преда ратни материјал и заузме неутралан став Грчке у рату, због блиског односа са Централним силама. Краљ је прво пристао, па онда одбио Фурнеов захтев. Савезничке трупе су се искрцале 1. децембра у Пиреј и окупирале Атину. Дошло је до сукоба у ком је погинуло око 50 савезничких и тридесетак грчких војника. Константин је након пуцњаве предао шест батерија, уместо тражених десет, а савезничке снаге су се понижене повукле из Атине. Фурне је смењен, а сукоб је допринео паду тадашње француске владе Бријана. Зато је француска влада означила Константина као најомраженију особу после немачког цара. (Н. Е. Пападакис, *Елефтериос Венизелос, Грчка, Балкан, Европа*, 96–99).

морају понудити Турцима Тракију, Цариград и Галипоље, како би их приволели да дођу на конференцију за склапање мира. Упозорио је да у случају ширења сукоба Бугарска може напасти Краљевину СХС, а Совјетска Русија Пољску и Румунију, што би само погоршало ситуацију у Европи.¹¹³⁷

Шеф Форин офиса није прихватио образложење. Указивао је да Француска мора поштовати потписане документе, посебно онај којим се обавезује на одбрану неутралне зоне. Керзон је истакао да се влада у Лондону надала да ће француске снаге бити солидарне са остатком савезничких трупа, посебно кад се има у виду поступање британске војске приликом грчког покушаја да се освоји Цариград у току лета. Објаснио је да не може прихватити Кемалову контролу над мореузима, зато што би то била „веома озбиљна позиција” за владу у Лондону. Иако је био свестан да су британске и савезничке снаге тренутно немоћне да се супротставе бројнијим Турцима,¹¹³⁸ Керзон је саопштио да ће након груписања британске морнарице доћи до промене стања на терену. Могућност побуне у муслиманским колонијама (Египту, Индији и Месопотамији) оценио је као озбиљну и зато је прихватио предлог Поенкареа да се што пре састане конференција за склапање мира. Сматрао је да се не може потпуно удовољити Кемаловим захтевима из „Националног пакта” и да би на њој требало да се покаже јединство Савезника.¹¹³⁹

¹¹³⁷ DBFP, First Series, Vol. XVIII, doc. 41, p. 45, Ke Dorse, 20. septembar 1922. godine, *britanska zabeleška sa sastanka između francuskog premijera i britanskog ministra spoljnih poslova*.

¹¹³⁸ Савезничке снаге бројале су око 7.600 војника, док су Турци само у Тракији имали око 6.000, у региону око Чанака око 5.000, а у Смирни је било стационирано 40.000 војника. Била је то знатна предност Турака у бројности снага на терену у односу на савезничке снаге, али је њима недостајала снажна морнарица за њихов транспорт. (E. Daleziou, *Britain and the Greek-Turkish war and settlement of 1919–1923: The pursuit of security by 'proxy' in Western Asia Minor*, 263).

¹¹³⁹ DBFP, First Series, Vol. XVIII, doc. 41, p. 45–46, Ke Dorse, 20. septembar 1922. godine, *britanska zabeleška sa sastanka između francuskog premijera i britanskog ministra spoljnih poslova*.

Након сагласности Британаца око повлачења савезничких трупа из Цариграда после потписивања мира, на ред је дошло питање Тракије. У складу са обећањем које је Лојд Џорџ дао Нинчићу у Лондону, да ће подржати учешће на конференцији Краљевине СХС и Румуније, Керзон је истакао да се поред директно заинтересованих страна морају саслушати ставови ове две државе. Поенкаре је страховао да Бугарска и Совјетска Русија не предузму акцију која би могла да погорша стање на Балкану. У прилог тој тези, Керзон је навео пример разговора са Нинчићем током његовог боравка у Лондону, истичући да је он био озбиљно узнемирен око питања Тракије и напредовања Кемалових снага. Слично је било и са држањем Румуније, објаснио је шеф Форин офиса.¹¹⁴⁰

Пошто је заседање одложено за вечерње сате, састанку се придружио и италијански амбасадор у Паризу Карло Сфорца. Тада је још једном Керзон истакао тежину савезничког положаја око Цариграда и упозорио да понашање Француске може да значи крај савеза Антанте у Азији, јер је Британија принуђена да делује сама. Поенкаре је одмах одбрусио да ни француска влада, ни парламент не могу и не желе да подрже сукоб са Турцима. На његову страну је стао и Сфорца, указујући да и Италија не жели да ратује.¹¹⁴¹ У дискусију су се укључили и војни експерти, али француска и италијанска страна никако нису усвојиле ставове о потреби сукоба.¹¹⁴² На упорно инсистирање, Поенкаре узвикнуо Керзону да он није његов вазал. Када је коначно одбијена Керзонова иницијатива за заједничком акцијом, он се због шока онесвестио.¹¹⁴³

¹¹⁴⁰ Isto, p. 46–47.

¹¹⁴¹ A. L. Macfie, “The Chanak affair, September–October 1922”, 321.

¹¹⁴² DBFP, First Series, Vol. XVIII, doc. 41, p. 47–50, Ke Dorse, 20. septembar 1922. godine, *britanska zabeleška sa sastanka između francuskog premijera i britanskog ministra spoljnih poslova*. Керзон је позвао адмирала Дејвида Битија (David Beatty) да изложи ситуацију на терену. Он је покушао да положи савезничких снага представи доста повољније него што је то заправо било. На питање Поенкареа да ли су савезничке трупе довољне да одбране Босфор и Дарданеле, Бити је одговорио да ће то бити могуће нарочито после доласка британских бродова који су на путу. У дискусију се укључио и француски адмирал Грасе (Grasset) који је оспорио наводе Битија, што је указивало на неразумевање званичника две силе.

¹¹⁴³ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, 46.

Керзон је настављао да истрајава на слању трупа од стране Краљевине СХС и Румуније, сматрајући да оне могу одиграти кључну улогу око опстанка савезничких снага на Босфору и Дарданелима, које је највише интересовало британске званичнике. У Форин офису изгледа није постојало стварно уверење да ће оне поступити тако. Харолд Николсон је тих дана записао у једном документу да Срби не показују намеру да „буду увучени у рат у циљу да ми (Британци) контролишемо мореузе”.¹¹⁴⁴

Шеф Форин офиса посетио је 21. септембра краља Александра, Пашића и Нинчића у Паризу, да би расправљали о питањима важним за расплет „источног питања”. Суочен са одбијањем главних савезничких држава, он сад није захтевао слање читаве југословенске дивизије. Напоменуо је да би било добро ако би Краљевина СХС послала једну посаду, која би учествовала у чувању мореуза после интернационализације. Предлог је неискрено био прихваћен, уз услов југословенске стране да та посада буде малог обима и да не броји више од 150 до 200 војника. Од Керзона је затражено да Краљевина СХС учествује у доношењу свих одлука које се тичу Источне Тракије, што је показивало страх Југословена да поново не дође до спајања турске и бугарске границе. Шеф Форин офиса одговорио је да не постоје могућности да се територија Тракије источно од реке Марице припоји Грчкој, иако би његова влада то хтела. Зато је предложио да се овај део територије стави под управу Друштва народа.¹¹⁴⁵ Оно што је највише бринуло Пашића јесте да Тракија не падне под бугарску управу. Након састанка са југословенским врхом, Керзонова иницијатива је одбијена и од стране румунских државника. Како је он записао, премијер Пашић је током ових састанака „показивао тврдоглаву глупост”.¹¹⁴⁶ Британија се тако нашла усамљена. Без подршке балканских држава и остатка сила Антанте, Француске, Италије и САД, које су од краја рата водиле политику изолационизма.¹¹⁴⁷

¹¹⁴⁴ A. L. Macfie, “The Chanak affair, September–October 1922”, 319.

¹¹⁴⁵ АЈ-388-12-32-703 пов. бр. 804 од 22. септембра 1922. године, извештај о источном питању, *Нинчић МИД-у*.

¹¹⁴⁶ A. L. Macfie, “The Chanak affair, September–October 1922”, 324–325.

¹¹⁴⁷ За разлику од европских сила, америчка влада водила је политику изолационизма и није хтела да се меша у сукобе ван њених ганица и интереса. Станић је 21. септембра обавестио Нинчића у Паризу о извештају посланика из

Спалајковић је 22. септембра у вечерњим часовима био примљен у Ке Дорсеу, где је обавештен да се велике силе слажу да Краљевина СХС и Румунија треба да буду позване на конференцију за решавање грчко-турског рата. Он је успео да сазна како преговори, који су се тих дана у Паризу водили између Француске, Британије и Италије, имају задатак да усагласе њихов заједнички став који је требало да послужи као основа за доношење одлука на будућој конференцији. Она би требало да се одржи у Паризу или Венецији, по информацијама којима је располагао посланик. Он је уочио страх код званичника свих великих сила да фанатизам Турака не доведе до нових сукоба.¹¹⁴⁸ Главне разлике између Париза и Лондона биле су у методама и средствима које су намеравали да примене у циљу одржавања мира, па је Спалајковић приметио да

Вашингтона, а који се тиче америчког односа ка грчко-турском сукобу. Извештаји су говорили да се Влада САД држала врло резервисано ка рату, али је показивала спремност да помогне избеглице. Она је упутила наредбу свом Високом комесару у Цариграду, адмиралу Марку Бристолу (Mark Lambert Bristol), да заједно са савезничким комесарима ради на припреми плана за помоћ, али није показивала намеру за политичко деловање. Атинска влада упутила је у току септембра 1922. године молбу Стејт департменту, да САД предузму кораке ради заштите интереса Грчке у Малој Азији. Влада САД је одбила захтев под изговором да она није признала владу у Ангори и да нема средства за пружање заштите становништва. У Вашингтону су се противили и да Тракија припадне Грчкој, па је чак републиканска партија у току 1920. године поднела резолуцију у Сенату о овом питању. Влада САД се такође противила да мореузи припадну Турској и захтевала да и Совјетска Русија буде позвана на конференцију која би решавала питање мира. Ипак, она није показивала интенцију да се директно уплиће у европске сукобе. Југословенски посланик је сматрао да би до активније политике САД могло доћи ако се јави притисак у јавности, који до тада није постојао. У америчком друштву, ипак је постојала кампања против Турске коју је подржавало америчко свештенство и део политичке елите, али она није имала пресудан утицај. Лист близак демократској партији „Њујорк Тајмс” кренуо да критикује владу САД због неактивности и предложио да САД позову Савезнике, Грчку и Турску на преговоре. (АЈ-388-12-32-706 пов. бр. 806 од 21. септембра 1922. године, телеграм, *Станић Нинчићу*).

¹¹⁴⁸ АЈ-388-12-32-712 стр. пов. бр. 817 од 24. септембра 1922. године, извештај о источном питању, *Спалајковић МИД-у*.

Енглези желе да примене претње и пресију, док су у Французи веровали да би претње само изазвале Турке да наставе рат.¹¹⁴⁹

У том циљу је Поенкаре већ наредног дана хитно позвао Спалајковића и рекао му да би било крајње опасно ако би Краљевина СХС и Румунија прихватиле позив да пошаљу и мали одред у Цариград, да би се демонстрирала савезничка солидарност. Упозорио да ће долазак сваког новог војника запалити осећања Турака, јер има извештаје из Цариграда који говоре о њиховом агресивном расположењу и страховању хришћана да их не задеси судбина Смирне.¹¹⁵⁰ Саветовао је посланика да замоли своју владу да не пошаље ниједног војника у Турску, под изговором да ће Краљевина СХС то учинити само ако то од ње затраже Француска и Италија. Поенкаре је обећао да ће у том смеру учинити оштар прекор Керзону. Спалајковић је одговорио да су званичници Краљевине СХС само из куртоазије желели да избегну потпуно негативан одговор. Зато је Нинчић на претходном састанку (22. септембра) саопштио одговор секретару Керзона Адаму Форбсу, истичући све потребне оgrade. Тада је он рекао да Краљевина СХС у начелу пристаје на слање мањег војног контингента ради исказивања солидарности са савезницима, али да дефинитивну одлуку теба да донесе влада у Београду. Поенкаре је нагласио да не постоји никаква могућност да се Савезници одрже у Цариграду и да ће Француска повући трупе ако ситуација крене у правцу рата, што ће пренети и румунском посланику. Током састанка Нинчића са Форбсом разговарало се и о питању Тракије, које је врло интересовало Краљевину СХС због страха од заједничке границе Бугарске и Турске. Секретар је нагласио да Британија располаже великом количином наоружања, па може помоћи војсци Краљевине СХС.¹¹⁵¹ Али ова уверавања Форбса нису озбиљно схваћена од југословенских званичника, како показују даљи догађаји.

Заседање савезничких званичника у Ке Дорсеу 23. септембра Поенкаре је отворио постављањем питања о жељи британске владе да

¹¹⁴⁹ АЈ-388-12-32-713 стр. пов. бр. 817 од 24. септембра 1922. године, извештај о источном питању, *Спалајковић МИД-у*.

¹¹⁵⁰ Исто.

¹¹⁵¹ АЈ-388-12-32-714 стр. пов. бр. 817 од 24. септембра 1922. године, извештај о источном питању, *Спалајковић МИД-у*.

румунске и југословенске снаге учествују у одбрани Цариграда. Он је био уверен да акција може угрозити мир, јер ће Турци на њу гледати као на провокацију. Сматрао је да док постоји комуникација Савезника са ангорском владом нема потребе за слањем војника ове две државе. Долазак румунских, или југословенских снага, Поенкаре је видео као оправдан само у случају одбацивања свих предлога од стране Ангоре, ради вршења додатног притиска.¹¹⁵² Керзон је излагање видео као провокацију и према савезничким државама и према Турској, али је сматрао да балканске земље морају саме да одлуче о захтеву. Истакао је да ће Краљевина СХС дати одговор тек након одласка Пашића, Нинчића и краља Александра у Београд, а да се одговор Румуније очекује нешто раније. Неискрено је изјавио да нема никакве потребе да се врши било какав притисак на њих. Саопштио је да се британска влада у контактима са румунским и југословенским представницима трудила да укаже на потребу одржавања савезничког јединства и да би те државе добиле право да истакну заставе на зидинама Цариграда. Поенкаре је одбацио тврдње и указао да не би требало дозволити да се рат прошири на Балкан, чему би нарочито допринела британска иницијатива.¹¹⁵³ Зато је италијански амбасадор Карло Сфорца предложио да се прво сачека одговор Ангоре на заједничку ноту коју су тога дана Савезници требали да упуте, па да се онда одлучи да ли ће Краљевина СХС и Румунија послати трупе.¹¹⁵⁴

¹¹⁵² DBFP, First Series, Vol. XVIII, doc. 51, p. 88, Ke Dorse, 23. septembar 1922. godine, *britanska zabeleška sa sastanka između francuskog premijera, britanskog ministra spoljnih poslova i italijanskog ambasadora u Parizu*. Поенкаре је приметио како је британски захтев за слањем трупа изазвао буру у јавном мњењу Краљевине СХС и Румуније.

¹¹⁵³ Isto, p. 89.

¹¹⁵⁴ Isto, p. 90. Керзон је био изричит да је интенција његове владе да уз помоћ румунских и југословенских снага спречи повреду неутралне зоне од стране Мустафе Кемала. Истакао је да су владе у Београду и Букурешту изјавиле британским дипломатама да нису равнодушне према напредовању Турака. Изјавио је да долазак њихових снага може да буде и излишан у случају да три велике силе Антанте покажу висок степен сагласности у деловању према Турцима.

Након поновног изношења супротних гледишта савезнички представници су расправљали о питању граница Тракије. Поенкаре је одмах истакао да он не може да се ценка око Тракије и да француски званичници поседују извештаје који говоре да ће Турци починити злочин у Цариграду, сличан оном у Смирни, ако им се не уступи ова област. Керзон је тражио гаранцију Француске да ће Мустафа Кемал доћи на конференцију за склапање мира ако му обећају Тракију. Поенкаре није могао да пружи такву потврду, али је био сигуран да Ангора неће пристати на преговоре без њеног припајања. Савезнички представници кренули су да договарају текст ноте која је послата влади у Ангори тога дана, а којом се она позива на преговоре о примирју.¹¹⁵⁵ Након бурне расправе 23. септембра договорено је да се она позове на преговоре о примирју у Муданији, да јој се унапред призна право на источни део Тракије, што је значило да ће Цариград са Босфором и Дарданелима бити под турском контролом.¹¹⁵⁶

Одредба о Тракији директно је погађала интересе владе у Лондону. Зато је Керзон још увек показивао велику упорност у намери да убеди Румунију и Краљевину СХС да оне пошаљу трупе, те је продужио боравак у Паризу. Његов секретар Форбс је 23. септембра саопштио румунском посланику у Паризу да Француска треба да сноси сву кривицу у случају ескалације сукоба са кемалистима, које тајно подржава и може да утиче на њих. Додао је да Британија планира да се повуче са азијске обале и пристане да Тракија припадне Турској, али не путем освајања већ предајом из руку Савезника. Она никако не може да пристане на урушавање престижа, па ће ратовати против Турака и ако буде напуштена од Француске и Италије, што је по мишљењу Форбса било извесно. Зато је упитао румунског дипломату: „Ми желимо да знамо да ли ћете ви и Срби у том случају бити наши савезници и од ваше одлуке зависиће сва будућност наших односа?” На ово је румунски дипломата одговорио да би желео да те речи чује лично од Керзона.

Спалајковић је оценио ситуацију као врло тешку и опасну, за положај Румуније и Краљевине СХС у кризи. Чак је видео могућност да ускоро

¹¹⁵⁵ Isto, p. 90–92.

¹¹⁵⁶ T. Bravos, “The Allied note of 23rd september and Great Britain’s retreat on the question of Eastern Thrace”, 179–180.

дође до раскола између Париза и Лондона услед бројних неспоразума и нетрпељивости политичара. Сматрао је да би Француска могла да направи фаталну грешку ако не би умирила кемалисте.¹¹⁵⁷ Успео је да примети надање Поенкареа да ће влада Лојда Џорџа бити оборена због ове кризе, али и указивао на опасност да се читав нови поредак у Европи може срушити ако се она буде проширила. Спалајковић је зато упозорио владу и краља Александра, пред његов одлазак из Париза, да Краљевина СХС треба да води обазриву политику. Њене институције и јавност морају обратити сву пажњу на догађаје око грчко-турске кризе да она не би ескалирала и довела до катастрофе.¹¹⁵⁸

Након слања савезничке ноте, Спалајковић је приметио да све савезничке силе показују спремност да се Турској уступи Тракија до реке Марице, док би се детаљи око статуса области утврдили на конференцији мира. Став је формулисан, јер ниједна сила не би ратовала због ове области, а Турска би зарад ње одбила да потпише мировни уговор. Посланик је поново примљен код Поенкареа 23. септембра. Тада је изјавио да се због ривалитета Француске и Британије, Турска поново враћа у Европу. Добио је одговор да Француска тешка срца пристаје на ову могућност, али је то једини начин да се избегне светски рат, јер би Турска кренула оружјем да освоји ову област.¹¹⁵⁹ Разговор се наставио око наоружања Краљевине СХС. Да би извршио притисак на Француза да обезбеди кредит за југословенско наоружавање, посланик је казао да је Енглеска изразила спремност да јој уступи оружје. Поенкаре је одговорио да и његова влада, као и Енглеска, за овакве ситуације увек поседује оружје за наоружавање других. Нагласио је да је после разговора са Пашићем наложио влади да се реши питање наоружања Краљевине СХС. Одмах је позвао председника финансијског одбора у Скупштини и наредио му да највећом брзином реши ово питање. Убрзо је одбор једногласно одобрио кредит од 100 милиона франака Краљевини СХС у облику зајма за потребе наоружавања. Поенкаре је поставио један

¹¹⁵⁷ AJ-388-12-32-715 стр. пов. бр. 817 од 24. септембра 1922. године, извештај о источном питању, *Спалаковић МИД-у*.

¹¹⁵⁸ Исто, лист 716.

¹¹⁵⁹ AJ-388-12-32-717 пов. бр. 819 од 24. септембра 1922. године, извештај о источном питању, *Спалајковић МИД-у*.

услов Краљевини СХС како би кредит био реализован. Захтевао је од Спалајковића да његова влада следи политику Француске у питању Тракије, што ће бити најбоља гаранција за Париз да у будућности неће доћи до сукоба Краљевине СХС и Турске. Обећао је да ће Краљевини СХС у Цариграду, мореузима и будућој комисији, бити учињен сваки уступак који буде затражила од великих сила или Турске.¹¹⁶⁰

Спалајковић је изјавио да Француска овим захтевом преузима велику одговорност на себе пред његовом државом, због опасности од заједничке границе Бугарске и Турске. На то је Поенкаре одговорио: „Наше су судбине везане и нико нам није ближи ни пречи од вас. Ми ћемо стално мотрити на Турке и увек и свуда се ангажовати за вас, и у свачему вас помагати. Као што смо у прошлости ратовали за вас, тако вас ни у будућности никад и никоме нећемо жртвовати, а понајмање Турцима.” У погледу Бугарске, нагласио је да Париз неће дозволити никакве територијалне промене у њену корист, јер захтеви за аутономијом Тракије само откривају претензије владе Стамболијског. Претпостављао је да ће захтеви Софије за аутономијом увек код Турака изазивати неповерење ка Бугарској. Сматрао је да би за Краљевину СХС боље било ако би Тракија припала Турској, јер би у том случају могло да дође до споразума Турске и Бугарске против Грчке.¹¹⁶¹

Поенкаре би радо прихватио гледиште које му је недавно изнео Пашић, да Тракија не треба да припадне ниједној држави већ да постане неутрална држава, али је оценио да ово Турци никада неће прихватити. Спалајковић је потом казао да би прихватање француског гледишта само пружило доказе пријатељства његове државе према Турској. Тиме би Краљевина СХС на конференцији подржала скоро све њихове захтеве око уређења Тракије и питања националних мањина у области, а без покровитељства Друштва народа. Ова изјава нарочито се допала Поенкареу. Посланик је ипак саопштио да ће његова влада још размислити о овом питању, јер у Београду имају информације које уливају неповерење према кемалистима. Ти извештаји говоре да трупе Мустафе Кемала заједно са Бугарима пребацују трупе и ратни материјал у Бургас, да би се одатле упало у Тракију. Спалајковић је онда упитао:

¹¹⁶⁰ Исто, лист 718.

¹¹⁶¹ Исто, лист 719.

„Шта ће тек бити кад Кемал постане господар Тракије?”¹¹⁶² Поенкаре је казао да су му ови подаци познати и обећао посланику да ће лично учинити потребне кораке код владе у Ангори како би акције престале. На крају је посланик упитао да ли би Француска у њеном и интересу Краљевине СХС могла да пружи политичке и војне гаранције које би спречиле даљи развој турских акција на Балкану. Поенкаре је обећао да ће главна гаранција у овом погледу бити демилитаризација Тракије.¹¹⁶³

Већ 30. септембра Поенкаре је саопштио Спалајковићу да ће на следећем заседању Парламента бити постављено питање војног кредита југословенској влади до износа од 100 милиона франака.¹¹⁶⁴ Ова намера спроведена је у дело. „Политика” је 14. октобра писала да се пред Финансијским одбором, који одобрава кредите, налазе тренутно многи захтеви за зајмовима, поред оног који се тицао зајма Краљевине СХС од 100 милиона долара.¹¹⁶⁵ Тек након преговора Београда и Париза почетком 1923. године и прихватања француских услова плаћања кредита, Спалајковић је крајем марта потписао уговор са француским властима о одобравању кредита. Уговор је 1. априла доставио влади у Београду.¹¹⁶⁶

Док су у Паризу текли преговори Југословена са савезничким представницима, Антонијевић се из Рима 23. септембра распитивао код посланства у Паризу где се тренутно налазе Нинчић и Пашић.¹¹⁶⁷ Већ наредног дана био је обавештен да је Нинчић јуче отпутовао преко Женева за Београд, док ће Пашић остати још два до три дана у Паризу.¹¹⁶⁸ Пашић се задржао у главном граду Француске до 27. септембра, кад је

¹¹⁶² Исто, лист 720.

¹¹⁶³ Исто, лист 721.

¹¹⁶⁴ S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, 199.

¹¹⁶⁵ „Одобрење нових кредита”, *Политика*, 14. октобра 1922. године, стр. 2.

¹¹⁶⁶ Милена Коцић, „Преговори о зајму за наоружавање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у Француској (1922–1923)”, *Теме*, год. XXXVIII, бр. 4 (2014), Ниш, 1604–1605.

¹¹⁶⁷ AJ-388-12-32-711 пов. бр. 478 од 23. септембра 1922. године, *Антонијевић Михајловићу*.

¹¹⁶⁸ AJ-388-12-32-711 пов. бр. 818 од 24. септембра 1922. године, *Михајловић Антонијевићу*.

експресним возом директно отпутовао за Београд.¹¹⁶⁹ У Женеви је Нинчић примио бугарског премијера Стамболијског који је стаховао да Грчка може да покрене офанзивне акције ка Бугарској, због заједничке ноте балканских држава упућене Софији у току јуна о комитским акцијама и пораза у Малој Азији. Нинчић га је убеђивао да Краљевина СХС неће предузимати никакву војну интервенцију према Софији. Иако је наводно изражавао веру у политику Стамболијског, Нинчић га је упозорио на деловање разних струја у Бугарској и истакао значај Македоније за Краљевину СХС, као везе Београда са Солуном. Бугарски премијер се правдао да су захтеви за уступањем Тракије постављени да би се тамо настанили неподобни елементи који врше комитске акције у Македонији. На крају је замолио Нинчића да његова влада подржи захтеве Бугарске.¹¹⁷⁰

Када се вратио у отаџбину Нинчић је 28. септембра у Београду примио британског посланика Сир Албана Јанга, да би разговарао са њим о току кризе на Блиском истоку и дешавањима која су проистекла из ње. Југословенски министар указао је на непоходност опремања војске Краљевине СХС и саопштио Јангу да је његова влада у Паризу добила понуду за кредит од 100 милиона франака. Зато је упитао да ли би његова влада могла да понуди сличне погодности. Јанг је избегао да дâ било какав одговор на ово питање, сматрајући да његовој држави више нису потребни војни одреди балканских држава јер су стигле вести да је Анкара прихватила преговоре о примирју.¹¹⁷¹ Он је касније јавио влади да је Нинчић указивао на потребу опремања два југословенска одреда ради исказивања солидарности са савезничким настојањима. Наглашавао је да ће то питање бити постављено пред владу чим се Пашић буде вратио у Београд. Нинчић је страховао да би акција могла изазвати огорчење код Француске и да она може отказати добијени кредит. Желео

¹¹⁶⁹ АЈ-388-12-32-723 пов. бр. 826 од 27. септембра 1922. године, *Спалајковић Нинчићу*.

¹¹⁷⁰ И. Ристић, *Балкански Каин и Авељ – Бугарска у југословенској политици (1919–1929)*, 205–207. Ристић је приметио да је Нинчић почетком октобра на скупу радикала у Сомбору изјавио како повратак Турске на Балкан ствара нове опасности које ће приближити Београд и Софију.

¹¹⁷¹ *Ž. Avramovski, Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, 93.

је да у том случају добије гаранције из Лондона да ће обезбедити наоружавање југословенске армије. Није пропустио да исаже своје мишљење да је сто милиона франака мала сума за такав подухват.¹¹⁷² Јасно је било да је свака од страна користила ону другу за сопствене интересе које је могла да оствари из расплета кризе. Као што Британци нису били спремни да одобре кредит о набавци оружја, тако је Краљевина СХС условљавала учешће војних одреда у одбрани Цариграда тим питањем.

У то време београдска влада вршила је припреме за предстојећу конференцију, фокусирајући се на економске делове уговора у Севру, због којих она није потписала уговор. Зато је Нинчић 29. септембра послао телеграм, којим шаље позив службенику посланства у Паризу и професору Универзитета Ђурићу да учествује на конференцији за склапање мира у грчко-турском спору као експерт за осми део уговора из Севра.¹¹⁷³ Сутрадан је из Париза одговорено како је Ђурић извештен о овом ангажману.¹¹⁷⁴

VII

Југословенска колонија у Цариграду настала је након окончања „Великог рата”, окупљајући првенствено чланове некадашње српске колоније која је деловала у граду у току XIX и почетком XX века и окупљала српске исељенике из Србије, Црне Горе, Босне и Херцеговине, али и друге јужнословенске народе. У Цариграду се налазио велики број Бокелја и Далматинаца, међу којима су најбројнији и најутицајнији били људи из племена Паштровића, као и муслимана из Босне и Херцеговине и Рашке области. Они су до краја рата били организовани у оквиру аустроугарске колоније, а након рата велики део наведених елемената приступиће новооснованој колонији. Ипак, неће сви елементи срдечно приступити новој организацији. Део Бокелја и Далматинаца затражио је

¹¹⁷² DBFP, First Series, Vol. XVIII, doc. no. 129, Beograd, 28. septembar 1922. godine, *Jang Kerzonu*.

¹¹⁷³ AJ-388-12-32-726 пов. бр. 10641 од 27. септембра 1922. године, *Нинчић Ђурићу*.

¹¹⁷⁴ AJ-388-12-32-723 пов. бр. 826 од 27. септембра 1922. године, телеграм.

италијанско држављанство након уласка савезничких снага у град, док је део муслиманског живља пореклом из Босне и Херцеговине, Македоније, Јужне Србије и Рашке области приступио покрету Мустафе Кемала. Развој ситуације на фронту у Малој Азији током августа и септембра 1922, долазак великог броја нових избеглица и гласине да ће Кемалове снаге упасти у град стварали су неспокојство код чланова колоније.¹¹⁷⁵

Услед упозорења упућеног од Трајана Живковића да би било потребно заштитити југословенску колонију и поданике у Цариграду ако би кемалисти упали у град, Влада Краљевине СХС сматрала је да је потребно да се од Француске затражи да делује у овом смеру. Станић је 21. септембра захтевао да Нинчић буде обавештен о овом питању, како би деловао у складу са наредбом из Београда.¹¹⁷⁶ Посланство у Паризу је 25. септембра упутило ноту Ке Дорсеу, у којој истиче потребу да Француска упути инструкције свом високом комесару у Цариграду како би он тамо деловао у смеру заштите поданика Краљевине СХС, ако у град буду упале снаге Мустафе Кемала.¹¹⁷⁷ Одговор из француског министарства спољних послова упућен је 29. септембра и у њему је истакнуто надање да се поменуте претпоставке неће догодити. Али ако се то ипак буде остварило, француска влада је у ноти истакла како би била вољна да прижи помоћ поданицима Краљевине СХС колико јој околности буду дозволиле.¹¹⁷⁸

¹¹⁷⁵ Радмила Радић, „Југословенска колонија у Цариграду између два светска рата”, *Токови Историје*, бр. 3-4 (2008), 200-204.

¹¹⁷⁶ АЈ-388-12-32-704 пов. бр. 10334 од 21. септембра 1922. године, телеграм, *Станић Михајловићу*.

¹¹⁷⁷ АЈ-388-12-32-705 пов. бр. 805 од 25. септембра 1922. године, нота министарству спољних послова Француске, документ писан француским језиком, *Ке Дорсе Михајловићу*.

¹¹⁷⁸ АЈ-388-12-32-724 пов. б. б. 826 од 29. септембра 1922. године, нота министарства спољних послова Француске, документ писан француским језиком; Михајловић је послао наведени документ у Београд 30. септембра. (АЈ-388-12-32-725 пов. бр. 833 од 30. септембра 1922. године, *Михајловић Нинчићу*.)

4. САВЕЗНИЧКА НОТА ТУРСКОЈ 23. СЕПТЕМБРА И ДОГАЂАЈИ ДО ПОЧЕТКА ПРЕГОВОРА У МУДАНИЈИ

Како се повећавала опасност од евентуалног напада на Цариград, савезничке реакције, а нарочито британске, постајале су све оштрије. Генерал Харингтон, главнокомандујући савезничких трупа, објавио је 21. септембра комунике у коме је нагласио да ће се све војне и полицијске трупе у граду супротставити евентуалном продору Турака и повреди неутралне зоне. Између осталог, предузимани су кораци како би се сазвала конференција која би решила спорна питања између Грчке и Турске, па су савезнички ауторитети желели да сачувају неповређену неутралну зону до њеног почетка. Они су пребацивали сву одговорност на другу страну, односно војску Мустафе Кемала, ако би дошло до повреде зоне око мореуза.¹¹⁷⁹

Истог дана, 21. септембра, делегат Живковић био је примљен код британског Високог комесара Сир Хораса Рамболда, ради разговора о коначном расплету кризе. Рамболд је изјавио да му његова влада није доставила коначне одлуке у овом питању, али да у Цариград стално долазе нова појачања већих и мањих британских одреда. Указао је да су тачне вести повлачењу Француза и Италијана са азијске обале, као и да они са неповерењем гледају на одлазак генерала Пелеа у посету код Мустафе Кемала у Смирну. Рамболд је сматрао да ће посета изазвати утисак да међу Савезницима не постоји заједнички став и сарадња, што ће можда окуражити турског вођу да настави у остваривању својих замисли до краја зиме. Ипак, главни разлог сусрета било је питање учешћа Краљевине СХС у позиву владе Лојда Џорџа, да и она пошаље своје трупе у Цариград. Зато је Рамболд показао велико интересовање за ово питање. Живковић је објашњавао да његова држава неће мирно посматрати стварање заједничке границе Бугарске и Турске, што је званичан став владе и јавног мњења. Комесар је упитао на који би се начин могло извршити пребацивање трупа Краљевине СХС у Цариград ако би његова влада прихватила позив Британије. Одговорено му је да

¹¹⁷⁹ АЈ-370-1-1-206 пов. бр. 347 од 21. септембра 1922. године, извештај о источном питању, *Живковић Нинчићу*.

„то не би било неизводљиво, јер Србија није удаљена одавде ни сувим ни морем”.¹¹⁸⁰

Генерал Пеле се у то време вратио из Смирне, где се сусрео са Мустафом Кемалом. Већ 22. септембра, у јутарњим часовима, посетио је Живковића и саопштио му да сматра како ће се напредовање Турака ка Цариграду наставити, чим Кемалова војска буде спремна. Поверио му је сазнање да су они већ послали трупе у Тракију, како би оне тамо подигле устанак у повољном тренутку. Пеле је на основу разговора у Смирни стекао утисак да Турци желе „мирно решење” и да се таква солуција може остварити само ако Кемалове трупе буду брзо спровеле своје намере. Плашио се да њихово деловање не омете „башибозлук” у Цариграду. Под тим термином он је вероватно сматрао присталице бившег младотурског режима који су могли да покваре планове Мустафи Кемалу, али и Француској која је све више исказивала симпатије за његов покрет.¹¹⁸¹ Треба имати на уму да је генерал Пеле био под јаким утиском разговора са Мустафом Кемалом и сагледати целокупну политичку ситуацију у Европи. Његове речи саопштене Живковићу о плановима Турака вероватно су имале за циљ да убеди делегата да би евентуално слање трупа Краљевине СХС у регион мореуза било бескорисно, као и да је борба са Кемаловим трупама узалудна. Француској политици на Блиском истоку било је од кључне важности да онемогући планове Британије, у којима су важну улогу могле да играју Краљевина СХС и Румунија, ако би прихватиле позив владе Лојда Џорџа.

Цариградом су се 23. септембра проширили гласови да су савезнички комесари саопштили влади у Ангори како су потписали протокол у Хајдар-паши, у коме стоји да моментално престаје савезничка окупација града. Делегат Живковић осетио је потребу да провери истинитост тврдњи. Истог дана посетио је генерала Пелеа, који му је саопштио да вести немају никаквог основа у реалности. Пеле је те претпоставке повезивао са повлачењем британских снага из Исмида, на азијској обали, у Хајдар-пашу, где су након тога дошли представници владе из Ангоре.

¹¹⁸⁰ АЈ-370-1-2-207 пов. бр. 348 од 21. септембра 1922. године, извештај о источном питању, *Живковић Нинчићу*.

¹¹⁸¹ АЈ-370-1-2-208 пов. бр. 349 од 22. септембра 1922. године, извештај о источном питању, *Живковић МИД-у*.

Живковић се након тога сусрео са круговима блиским Високој порти, који су му поверили своја сазнања, да је током дипломатских преговора у Паризу одлучено да источни део Тракије припадне Турској, али под условом да ова област буде под контролом Друштва народа.¹¹⁸²

Владе савезничких држава Британије, Француске и Италије упутиле су 23. септембра ноту влади у Анкари, којом позивају на обуставу ратних операција у неутралној зони око мореуза и почетак преговора за склапање примирја. Ако она буде пристала на овај услов, ове државе су обећале да ће размотрити жељу за повратком Тракије Турској, све до реке Марице заједно са Једреном.¹¹⁸³ Влада Лојда Џорџа морала је да попусти да се Анкари учине уступци услед притиска Француске и Италије. То је изазвало бучне реакције у делу британске јавности и у Грчкој која је још увек претендовала на област Тракије. У Атини су сматрали да их је енглеска влада напустила због пристанка на ноту која штети њиховим инетресима.¹¹⁸⁴ Кемаловој влади је саопштено да се конференција за склапање коначног уговора о миру може одржати у Венецији, или неком другом граду. Поред Грчке, ангорске и влада савезничких држава, које су биле директни учесници сукоба, предвиђало се учешће Румуније, Краљевине СХС и Јапана. Савезници су на крају обећали Турцима да ће искористити утицај да приморају Грке да поштују све што се договори на конференцији.¹¹⁸⁵

У турској штампи одмах се појавио чланак који је садржао услове под којима ће Кемалова влада пристати на прекидање ратних операција. Путем

¹¹⁸² AJ-370-1-2-209 пов. бр. 351 од 23. септембра 1922. године, извештај, *Истмистом*.

¹¹⁸³ Н. Ј. Psomiades, *The Eastern Question: The last phase*, 41.

¹¹⁸⁴ Т. Bravos, *The Allied note of 23rd september and Great Britain's retreat on the question of Eastern Thrace*, 179–180, 206–208.

¹¹⁸⁵ А. L. Macfie, “The Chanak affair, September–October 1922”, 328–329. Предлог да конференција мира може да се одржи у Венецији заговаран је од Италије. У озбиљно разматрање код савезника дошао је након понуде италијанског министра спољних послова, упућене 8. септембра британском амбасадору у Риму Роберту Грахаму, да би конференција могла да се одржи у Венецији. Лорд Керзон и још неки политичари нису показивали спремност да га прихвате. (Исто, 311–312).

објаве у штампи захтевало се да Савезници прихвате повратак Тракије у границама из 1918. године, уз привремену окупацију француских снага. Дат је пристанак да се у Цариграду настави окупација савезничких снага, али се тражило успостављање турских грађанских власти у граду. Кемалисти су захтевали прихватање услова изнетих у „Националном пакту” и заузврат су били спремни да се сложе са окупацијом Дарданела и важнијих стратешких тачки од стране савезничких снага.¹¹⁸⁶ Лист „Стамбол”, близак француским круговима у Цариграду, објавио је 25. септембра уводни чланак о „источном питању”, у коме је пренео текст савезничке ноте упућене Ангори, као и реакције које је овај чин изазвао у Паризу, Лондону, Риму, али и Краљевини СХС.¹¹⁸⁷

Покушавајући да поправи катастрофалан положај у коме се нашла, грчка влада саопштила је 23. септембра британском посланику Линдлеју да је „спремна да све своје ресурсе стави на располагање” његовој влади, ако она буде затражила савезничку помоћ од ње. У ситуацији када су велике силе покушавале да позову Кемалову владу на преговоре о примирју, Линдлеј није хтео да пружи никакво уверење које би окуражило Грчку да настави рат. Зато је изјавио да захваљује на оваквом кораку и да Лондон тренутно „жели мирно решење блискоисточног питања”.¹¹⁸⁸ Била је то очигледна промена држања након савезничке ноте која је позвала ангорску владу на преговоре и обећала јој уступање Тракије. Два дана касније, министар спољних послова Калогеропулос поново је позвао Линдлеја и саопштио му да „Грчка још увек гледа на Британију као на њеног јединог пријатеља” и нада се да ће од ње примити помоћ. Линдлеј је видео као лудост даље пружање отпора у Тракији и саопштио да „Грчка мора да се повинује одлуци великих сила” у овом питању. Назначио је да би рат са Кемаловим снагама имао врло тешке последице по његову земљу. Калогеропулос је уважаио ове примедбе, исказујући жељу да прихвати позив на конференцију о склапању мира.

¹¹⁸⁶ AJ-370-1-2-210 пов. бр. 354 од 23. септембра 1922. године, извештај о источном питању, *Живковић Нинчићу*.

¹¹⁸⁷ *Stamboul*, 25. septembre 1922. annе, р. 1; Делегат Живковић послао је један примерак овог листа влади у Београду. (Види: AJ-370-1-2-212).

¹¹⁸⁸ DBFP, First Series, Vol. XVIII, doc. 53, р. 97–98, Atina, 23. septembar 1922. godine, *Lindley Kerzonu*.

Његова влада желела је да у том циљу искористи ауторитет Венизелоса, али је сматрала да он неће прихватити такву улогу због режима на челу са краљем Константином. Тражио је од Линдлеја да Британија призна краља како би „ујединила Грке”, улила им моралну подршку и олакшала могућност за добијање зајмова. Британски посланик је обећао да ће о томе известити владу у Лондону, избегавајући да пружи конкретан одговор.¹¹⁸⁹ Калогеропулос је 26. септембра изјавио Линдлеју да његова влада поседује информације да Кемалове трупе искрцавају нове снаге у Мидији, па је зато логичаностанак грчких снага у Цариграду. Посланик је обећао да Британија неће дозволити прелазак Турака у Европу док се чека почетак преговора о примирју и да нема потребе за ангажовањем грчке флоте у циљу спречавања акције.¹¹⁹⁰

Пратећи развој ситуације, у Цариграду се Живковић састао 25. септембра са Хамид-бејом, представником Ангоре, који му је саопштио новости у вези развоја кризе. Изјавио је да су му Савезници претходног дана предали ноту коју је он одмах проследио влади и изразио надање да ће из Ангоре одговор бити послат у наредна два дана. Ако се изузме део ноте у коме се захтевала демилитаризација Мраморног мора и Тракије, за Хамид-беја је остатак имао прихватљив карактер. За спорне чланове рекао је да они вероватно неће бити прихваћени у Ангори, јер би тиме било остављено небрањено залеђе Цариграда. Из разговора Живковић је стекао утисак да је Хамид-беј био задовољан савезничком нотом.¹¹⁹¹ Међутим, Хамид-беј је сматрао, а вероватно је такво уверење било и код владајућих кругова у Ангори, да је члан о демилитаризацији Тракије у савезничкој ноти дело Краљевине СХС. Замолио је Живковића да му саопшти да ли ће Београд и даље инсистирати на разоружавању ове области и да ли би његова влада могла да прихвати спајање граница Краљевине СХС и Турске. Остваривање замисли о спајању граница тада две релативно удаљене земље Хамид-беј је сматрао могућим, јер је имао обавештајних података да ће се Грчка распасти у наредних 15 дана због унутрашњих немира. Као узалудне оценио је покушаје официра оданих

¹¹⁸⁹ Isto, doc. 55, p. 98–99, Atina, 25. septembar 1922. godine, *Isti istom*.

¹¹⁹⁰ Isto, doc. 55, p. 99, Atina, 26. septembar 1922. godine, *Isti istom*.

¹¹⁹¹ AJ-370-1-2-211 пов. бр. 355 од 25. септембра 1922. године, извештај о источном питању, *Живковић Нинчићу*.

Венизелосу да пружи отпор у Тракији и рекао да ће Ангора захтевати организовање плебисцита у западном делу ове области. На крају је покушавао да разувери Живковића, наводећи да између Турака и Бугара не постоји никаква сарадња.¹¹⁹² Нинчић је одговорио 28. септембра да Влада Краљевине СХС још увек није „дала своје званично мишљење о Тракији, па дакле ни о демилитаризацији”. Упутио је Живковића да би Турска требало да одустане од потраживања у Западној Тракији, јер је сматрао да се тиме радило у корист аспирација Бугарске ка овој области. Поред опасности за интересе Краљевине СХС, Нинчић је у оваквим претензијама Турака видео опасност по саме интересе Турске.¹¹⁹³

Два дана након Нинчићеве депеше, Живковић се поново састао са Хамид-бејом и саопштио му погледе југословенске владе. Хамид-беј није могао да прихвати Нинчићево упозорење о потраживањима Турске у Западној Тракији, јер је сматрао да би ова област у грчким рукама била у већој опасности од Бугарске, него ако би била турска. Објашњавао је да Ангора може да пружи веће гаранције да ће је очувати, него влада из Атине. Што се тиче Источне Тракије, поверио је Живковићу вест да су Савезници већ одлучили да она припадне Турској и изразио наду да ће на конференцији бити одлучено да она добије и западни део. Да би разуверио делегата да између Бугарске и Турске не постоје никакве везе, Хамид-беј је кренуо да се позива на захтеве Бугара у Тракији, који су били у супротности са турским интересима. Општи устисак Живковића био је да се у Ангори зазире од Краљевине СХС и њене политике.¹¹⁹⁴

Како одговор ангорске владе на ноту од 23. септембра још увек није био достављен, у дипломатским круговима у Цариграду почела је да влада велика неизвесност. Живковић је поседовао вести да се Кемалова влада саветује са Франклин Бујоном око одговора који ће упутити Савезницима. Посебно их је бринуо инцидент који су изазвале коњичке јединице Кемалове војске прелазећи неутралну зону код Чанака. Локално

¹¹⁹² АЈ-370-1-2-213 пов. бр. 356 од 25. септембра 1922. године, извештај о источном питању, *Живковић Нинчићу*.

¹¹⁹³ АЈ-370-1-2-222 пов. бр. 10569 од 28. септембра 1922. године, депеша, *Нинчић Живковићу*.

¹¹⁹⁴ АЈ-370-1-2-226 пов. бр. 370 од 30. септембра 1922. године, извештај о источном питању, *Живковић Нинчићу*.

становништво у Цариграду и савезнички званичници страховали су да ће ове јединице изазвати паљења и пљачке.¹¹⁹⁵ У Паризу је 26. септембра британски амбасадор Хардинг ургирао код Поенкареа да би утицао на француске представнике у Цариграду како би они умирили Кемала. Поенкаре је обећао да ће упутити наређења генералу Пелеу, да он договори са Кемалом „повлачење турских снага” и спречи евентуалне инциденте у неутралној зони. Током пријема у Ке Дорсеу, Хардингу су саопштили да је Хамид-беј примио инструкције из Ангоре да спречи евентуалну побуну или инцидент Турака у Цариграду.¹¹⁹⁶ Тада су се градом шириле гласине турског становништва да Савезници наоружавају локалне Грке и Јермене. Главнокомандујући савезничких снага генерал Харингтон објавио је 27. септембра деманти, реагујући тако на ове тврдње.¹¹⁹⁷

Живковић је истог дана јавио како постоје гласине да се у Грчкој десила револуција. Тамо је због развоја ситуације у Малој Азији група венизелистичких официра извршила преврат на власти на челу са пуковницима Николаосом Пластирасом (Nikolaos Plastiras),¹¹⁹⁸ Стилианосом Гонатасом (Stylianos Gonatas)¹¹⁹⁹ и морнаричким капетаном

¹¹⁹⁵ AJ-370-1-2-219 пов. бр. 362 од 27. септембра 1922. године, извештај о источном питању, *Исти истом*.

¹¹⁹⁶ DBFP, First Series, Vol. XVIII, doc. 57, p. 100, Pariz, 26. septembar 1922. godine, *Harding Kerzonu*.

¹¹⁹⁷ AJ-370-1-2-219 пов. бр. 362 од 27. септембра 1922. године, извештај о источном питању, *Живковић Нинчићу*.

¹¹⁹⁸ Николаос Пластирас (1883–1953) грчки генерал и политичар. Учесник Балканских ратова, након којих је пребачен на службу у Северни Епир. Пришао је Венизелосовом покрету и влади у Солуну у току Првог светског рата, након чега је брзо напредовао и био у служби у Макеоднији и Русији. Прославио се командовањем над јединицом током Грчко-турског рата. Био један од вођа Револуционарног комитета који је извршио преврат режима и збацио краља Константина крајем септембра 1922. године. Три пута био премијер државе (1945; 1950; 1951–1952).

¹¹⁹⁹ Стилианос Гонатас (1876–1966) грчки официр и политичар. Један од предводника Револуционарног комитета који је оборио режим краља Константина крајем септембра 1922. године због пораза у Малој Азији. Већ у току новембра постао је премијер државе и на том положају се задржао до

Димитриосом Фокасом (Dimitrios Phokas). Они су уз помоћ војске основали Революционарни одбор. Са острва Митилене и Хиоса, као и из Солуна, послати су манифести 26. септембра против режима. Била су то згодна места за агитацију јер се тамо склонила главнина војске након пораза у Малој Азији. Они су се 27. септембра искрцали у заливу Лауриум код Атине и натерали краља Константина да абдицира. На место краља Грчке постављен је његов најстарији син Ђорђе II, који ће бити под великим утицајем Революционарног одбора. Оборена је Триандафилакосова влада, а нови премијер је постао генерал Анастасиос Чараламбис (Anastasios Charalambis),¹²⁰⁰ али је то био само на један дан. Пошто је место председника владе било гарантовано Заимису који је био ван земље, Сотириос Крокидас (Sotirios Krokidas)¹²⁰¹ је постао премијер.¹²⁰²

јануара 1924. године. За време трајања Друге републике био је члан Сената и представник округа Атике и Беотије од 1929. до 1935. године. Током окупације земље од стране Немачке у Другом светском рату, четири месеца провео у логору Хајдари близу Атине. Након рата се поново укључио у политички живот и основао Националну либералну странку. Подржао обнову монархије 1946. године, а наредне године постаје министар за јавне радове. Како је његова странка на изборима 1950. године доживела пораз, Гонатас одлази у крунски савет и саветује краља до своје смрти 1966. године.

¹²⁰⁰ Атанасиос Чараламбис (1862–1949), грчки генерал и премијер на један дан у току септембра 1922. године. Учесник Грчко-турског рата 1897. године, Балканских ратова и Првог светског рата.

¹²⁰¹ Сотириос Крокидас (1852–1924), грчки правник и политичар. Докторирао правне науке на Универзитету у Атини након чега се бавио професорским позивом. Био је градоначелник града Сикионе и обављао дужност заступника Коринта. Од 1917. до 1920. године вршио дужност команданта Крита. Када је 1922. године избила револуција против краља Константина и његовог режима, он је крајем септембра постао премијер Грчке и на том месту се одржао до средине новембра. Део одговорности за покретање поступка против грчких министара пада на њега. Умире 1924. године.

¹²⁰² Adamantios Th. Polyzoides, "Greece under the revolution", *Current History* (1916-1940), Vol. 17, No. 6 (March 1923), 947–948; M. Uludag, "Revolt in Greece after the Greek debacle in Asia Minor", 680–685; John S. Koliopoulos, Thanos M. Veremis, *Modern Greece, A History since 1821*, Wiley-Blackwell, A John Wiley & Sons, Oxford, 2010, 86–101; M. Llewellyn Smith, *Ionian Vision: Greece in Asia Minor, 1919–1922*, 339–343.

Стварна власт била је у рукама Револуционарног одбора. Сутрадан су ухапшени бивши чланови влада Гунарис, Стратос, Теотокис и Протопадакис заједно са краљем Константином и принцем Андријом. Југословенска штампа пренела је вести из Атине. Два дана после револуције „Политика“ је писала да је Револуционарни комитет преузео власт и да је овластио Венизелоса да заступа интересе Грчке у иностранству.¹²⁰³ Да би умирили буру која је настала у земљи и иностранству, Гонатас и Пластирас пружили су 28. септембра уверавања британском посланику Линдлеју да министри неће бити изведени пред суд.¹²⁰⁴ Два дана касније, о преврату који се десио у земљи, абдикацији Константина и доласку Ђорђа II на трон обавештена је званично југословенска влада преко грчког отправника послова Диамантопулоса у Београду.¹²⁰⁵

Овим чином Француска је стављена „у врло незгодан положај“ у односима са Атином. Балугџић је почетком октобра јављао да је она „била непомирљива према краљу Константину и његово присуство служило јој је као изговор да се стави на страну Кемалову“. Приметио је очекивање хеленског јавног мњења да се „француска политика стави у службу“ њених интереса, када више нема омраженог краља. Током разговора са француским послаником Хенријем де Марсилијем (Henri Chassain de Marcilly), Балугџић је приметио његову узнемиреност због очекивања јавности. Упркос томе, Марсили је изјавио да ће морати да тражи од владе у Атини да напусти Источну Тракију. Из разговора са вођама преврата и на основу телеграма који су стизали из Париза,

¹²⁰³ Р. Клог, *Историја Грчке новог доба*, 101; „Револуционарни комитет узима власт“, *Политика*, 29. септембар 1922. године, стр. 4; АЈ-370-1-2-219 пов. бр. 362 од 27. септембра 1922. године, извештај о источном питању, *Живковић Нинчићу*; Jędrzej Paszkiewicz, „Main challenges for the Greek national security against the geopolitical changes in the Balkans during the period 1918–1923“, *Balkanica Posnaniensia*, XXVI (2019), 205.

¹²⁰⁴ DBFP, First Series, Vol. XVIII, doc. 150, p. 223, Atina, 3. novembar 1922. godine, *Lindley Kerzonu*.

¹²⁰⁵ АЈ-74-3-9-190 док. бр. 1107 од 30. септембра 1922. године, копија ноте, *Грчко посланство Влади Краљевине СХС (Legation de Grece a Gouvernement Royal S.H.S)*. Документ писан француским језиком.

Балугџић је закључио да је мала вероватноћа да ће Француска мењати своју политику у Грчкој.¹²⁰⁶

Гласине о сарадњи Франклина Бујона са Мустафом Кемалом показале су се као тачне. Он је 28. септембра отпутовао из Цариграда за Смирну да би се консултовао са вођом анадолских Турака о савезничкој ноти. Овај пут унео је дозу оптимизма у француске кругове у Цариграду и веру да ће споразум са Турцима бити могућ. Италијани нису били тако оптимистични. С друге стране, британске снаге показивале су одлучност да се супротставе сваком виду напредовања коњичких јединица Мустафе Кемала кроз неутралну зону и биле су спремне да се са њима сукобе ако се јединице не повуку. Живковић је тога дана посетио италијанску амбасад у Цариграду, где му је саопштено да Мустафа Кемал пребације трупе у Тракију. Након састанка успео је да сазна из других извора, вероватно француских, да је Мустафа Кемал пребацио око 3–4.000 људи, два топа и седам митраљеза у Тракију преко Црног мора.¹²⁰⁷

Из Ангоре је 27. септембра упућен одговор на комунике генерала Харингтона, у коме је британски генерал оптуживао турске снаге да су извршиле повреду неутралне зоне. Објављено је да влада у Ангори не зна када је утврђена ова неутрална зона између ње и савезничких ауторитета, као и да су акције њених коњичких јединица у овој области спроведене у циљу гоњења пораженог непријатеља. Грци су оптужени за пустошење Тракије и Мале Азије у време повлачења својих јединица, као и да за њих не постоји никакво ограничење кретања у неутралној зони. За Турке није било прихватљиво летење грчких авиона изнад њихове територије и боравак хеленске флоте у Цариграду до 25. септембра када су бродови испловили из луке. Цинично је саопштено да савезници узалуд граде утврђења и магацине око мореуза, кад Турци не намеравају да се са њима сукобе и показују жељу да се инциденти спрече, и да су спремни на прихватање слободе пловидбе мореузима. Генерал

¹²⁰⁶ АЈ-334-9-29-9 пов. бр. 594 од 1. октобра 1922. године, телеграм, *Балугџић МИД-у*.

¹²⁰⁷ АЈ-370-1-2-220 пов. бр. 363 од 28. септембра 1922. године, извештај о источном питању, *Живковић МИД-у*.

Харингтон је замољен да уклони све препреке које могу проузроковати неспоразуме између две стране.¹²⁰⁸

Приближавање Кемалових снага Цариграду и њихово комешање са савезничким снагама у неутралној зони изазвало је страховања код многих кругова у граду на Босфору. Живковић је успео да се састане са турским политичарима блиским Високој порти, који су му саопштили бојазан да после уласка трупа Мустафе Кемала у град може да се догоди да Турска буде проглашена за совјетску републику. Њихово уверење је било да су кемалисти под јаким утицајем бољшевика, који их из својих интереса терају да се сукобе са савезничким снагама. Они су на њихов продор у Тракију гледали као на „отварање пута бољшевизму у Европи” и сматрали су да је Бугарска већ придобијена за акцију.¹²⁰⁹ Те гласине забринуле су део руске емиграције која се у Цариград склонила после слома белих у грађанском рату, па се крајем септембра примећивало иселјавање ове популације из града. Делегат се 29. септембра састао са чланом совјетског трговачког представништва у Цариграду, који му је саопштио да ће вероватно бољшевици упасти у град када у њега буду дошле Кемалове трупе, јер је то предвиђено уговором склопљеним између Ангоре и Москве. Совјетски чиновник упозорио је на могућност да бољшевици нападну сваку балканску државу, ако она буде показала намеру да се директно умеша.¹²¹⁰ Оваква изјава од стране незваничних совјетских кругова упућена југословенском дипломати била је, свакако, упозорење Краљевини СХС да она не покушава никакве војне акције према Турској.

¹²⁰⁸ АЈ-370-1-2-221 пов. бр. 364 од 27. септембра 1922. године, извештај, *Живковић Нинчићу*.

¹²⁰⁹ АЈ-370-1-2-223 пов. бр. 366 од 29. септембра 1922. године, извештај, *Живковић Нинчићу*. Треба имати у виду да је Земљорадничка влада Александра Стамболијског заиста имала благ став према бољшевицима. Од првог састанка Стамболијског са совјетским министром иностраних дела Чичерином на конференцији у Ђенови, априла 1922. године, па до његовог убиства 9. јуна 1923. године, његова влада је више пута оптуживана за просовјетске ставове. Промена политике бугарске владе крајем 1922. и почетком 1923. утицала је на то да бољшевици постепено пређу у табор противника Стамболијског.

¹²¹⁰ АЈ-370-1-2-224 пов. бр. 367 од 29. септембра 1922. године, извештај, *Живковић Нинчићу*.

Кемалистички лист „Илери” објавио је 30. септембра чланак у коме наводи да је у Источној Тракији избио устанак Турака против грчке власти. У њему се истицало да ће нерегуларне турске снаге бити способне да ослободе ову територију пре него што стигну регуларне трупе, због малобројности и неорганизованости грчких снага. Исти лист се дотакао одговора ангорске владе на савезничку ноту од 23. септембра и објавио да очекује позитиван одговор у наредних 48 сати.¹²¹¹ Да су представници ангорске владе желели да припоје источну, али и Западну Тракију пре сазивања конференције мира, сведочи разговор Живковића са Хамид-бејом од истога дана у вечерњим часовима. Хамид-беј је саопштио да ће источни део Тракије припасти Турској пре конференције мира, мислећи на савезнички предлог. С друге стране, он је видео као већу опасностостостанак западног дела области у рукама Грчке, због могућих напада Бугара. Веровао је да Турци могу пружити боље безбедносне гаранције и да зато Савезници морају предати Западну Тракију његовој држави. Хамид-беј је покушавао да увери Живковића да не постоје никакве везе између Кемалове владе и Бугарске, да би спречио мешање и реакцију Краљевине СХС у случају ширења њеног источног суседа. Делегат је стекао утисак да кемалисти доста страхују од држања владе у Београду.¹²¹²

Британски Високи комесар Рамболд састао се 30. септембра са Живковићем и оценио је ситуацију на мореузима као критичну. Бринула га је одлука Грка да се супротставе Турцима у Тракији, зато што је већ постојала сагласност Савезника да се она преда Турској. Упитао је какво би било држање Краљевине СХС ако Кемалове снаге одлуче да упадну у Тракију. Живковић је изгледа избегао да пружи директан одговор. Рамболду је неспокојство уливала и чињеница да су савезничке снаге исувише слабе да се супротставе продору. Изјавио је да су Кемалове трупе већ извршиле напад на грчке положаје у Тракији, али да су први напади осујећени. Предвиђао је да ће продор бити извршен преко Цариграда, али је одбацивао могућност да се он

¹²¹¹ АЈ-370-1-2-225 пов. бр. 368 од 30. септембра 1922. године, извештај, *Живковић Нинчићу*.

¹²¹² АЈ-334-26-62-137 пов. бр. 370 од 30. септембра 1922. године, извештај, *Живковић МИД-у*.

изврши у правцу Дарданела.¹²¹³ Истога дана, у вечерњим часовима, главнокомандујући савезничких снага генерал Харингтон објавио је комунике којим је оценио ситуацију на мореузима као непромењену. Покушавајући да заплаши кемалисте саопштио је да од владе у Лондону има *carte blanche* (неограничена овлашћења) у погледу деловања, као и да је добио појачање у виду нових пешадијских јединица и авијације. Оценио је односе са Кемаловим трупима као добре и упозорио да би њихов додир могао да проузрокује неприлике. Живковић је сутра јавио да поседује вести да Турци групишу снаге око Брусе и Пандерме, а да су Грци саопштили из свог штаба у Тракији да Кемалове трупе настављају да се пребацују у ову област.¹²¹⁴

Југословенски делегат наставио је да одржава односе са турским круговима у Цариграду, од којих је успевао да добије информације о држању владе у Ангори. Тако му је 1. октобра саопштено да ће у одговору Ангоре вероватно стајати захтев Савезницима, да се на конференцији за склапање примирја у Муданији мора потврдити повратак Тракије Турској. Поред овога, успео је да сазна како ће Турци захтевати да се конференција за склапање коначног уговора о миру одржи у Смирни.¹²¹⁵ Наредног дана, 2. октобра, кемалистички лист „Илери” објавио је вест да је нота Кемалове владе са условима за почетак преговора о примирју упућена савезничким ауторитетима. Живковић је сумњао да ова нота садржи одредбе у повратку Тракије и захтев за сазивањем конференције у Смирни.¹²¹⁶ Међутим, у току тога

¹²¹³ АЈ-370-1-2-227 пов. бр. 371 од 30. септембра 1922. године, извештај, *Живковић Нинчићу*.

¹²¹⁴ АЈ-370-1-2-228 пов. бр. 372 од 1. октобра 1922. године, извештај о источном питању, *Живковић Нинчићу*. У документу је погрешно наведен датум, 1. 9. 1922. године. На основу самог текста извештаја и броја документа у архиви југословенског посланства у Цариграду можемо са сигурношћу тврдити да се ради о 1. октобру 1922. године и да је реч о ненамерној грешци делегата Живковића.

¹²¹⁵ АЈ-370-1-2-229 пов. бр. 373 од 1. октобра 1922. године, извештај о источном питању, *Живковић Нинчићу*.

¹²¹⁶ АЈ-370-1-2-230 пов. бр. 374 од 2. октобра 1922. године, извештај о источном питању, *Живковић Нинчићу*.

дана сазнао је детаље. Јавио је како Кемалова влада пристаје да пошаље детаљан одговор на савезничку ноту и „обустави свако кретање трупа према Цариграду и Дарданелима”. Она је указала савезничким ауторитетима да је велика опасност ако Тракија остане још „један дан више под окупацијом”, да се мора евакуисати и предати Турској. Што се тиче места одржавања конференције вести из штампе показале су се као нетачне. Одређено је да то буде Муданија, а за делетата ангорске владе изабран је Исет-паша.¹²¹⁷

Држање Енглеске постајало је све одређеније, а Лојд Џорџ је био све одлучнији да спроведе своје планове о Цариграду и Дарданелима, чак и по цену рата са Турском. Спалајковић је 1. октобра о томе обавестио владу. Иако се француска влада налазила у тешком положају, што је свакако одговарало Британији, посланик је приметио да је целокупно расположење владе и јавности у Француској одлучно против рата са Турском. Делујући у том смеру, Поенкаре је изјавио 30. септембра да он „неће дати ни једног војника и ни једне паре за овај рат”, а његова влада је предузела одлучне кораке у Ангори да би утицала да се сукоб избегне. Посланик је имао информације да је кемалистима саветовано да приме савезничке услове, али да су они одуговлачили због промене у Грчкој. Ангора је у преврату видела прилику за сукоб, ако би Грчка одбила да прими савезничке услове и одлучила да Тракију брани оружјем.¹²¹⁸ Зато су британски ауторитети у Цариграду захтевали да Турци повуку све снаге из неутралне зоне пре сазивања конференције о примирју. Сходно помирљивим политикама Француске и Италије ка Мустафи Кемалу, њихови делегати настојали су да убеди Британце да одустану од такве намере. Ситуација је створила велику напетост међу савезничким представницима коју је Живковић оценио као критичну.¹²¹⁹

С друге стране, француска влада објавила је комунике у коме је истакла „да догађаји у Грчкој не могу изменити одлуке Француске које су донете

¹²¹⁷ АЈ-334-26-62-138 пов. бр. 375 од 2. октобра 1922. године, телеграм, Живковић МИД-у.

¹²¹⁸ АЈ-388-12-32-727 пов. бр. 837 од 1. октобра 1922. године, извештај, Спалајковић Нинчићу.

¹²¹⁹ АЈ-334-26-62-138 пов. бр. 375 од 2. октобра 1922. године, телеграм, Живковић МИД-у.

у споразуму са осталим савезницима и изложене у предлозима саопштеним Мустафи Кемалу”. Спалајковић је у циљу ближег информисања о овим питањима посетио Ке Дорсе 30. септембра, где је био извештен да ни Британија не може променити своје одлуке које је потписала пре недељу дана у Паризу. Саопштено му је како се грчка војска распала, па зато она не може бранити Тракију. У Ке Дорсеу је истицано да тренутно јача утицај Француске у Атини, на штету владе у Лондону, чија јавност све више одбацује могућност рата са Турском. Спалајковић је сматрао да рат може избити само ако Турци буду напали Енглеze из Чанака, јер би тиме био повређен њихов понос и онда би се сва јавност у земљи окренула ка томе да је потребно бранити Дарданеле.¹²²⁰

У Ке Дорсеу су Спалајковићу саопштили да би Француска у случају оваквог развоја догађаја интервенисала само дипломатски како би се сукоб избегао, док би изостало њено војно ангажавање. У Паризу су почели да гаје све већи анимозитет према кемалистима, јер из Ангоре није стизао одговор на савезничку ноту и због понашања Турака који делују као да су они победили у „Великом рату”. Ипак, један део француске политичке елите гледао је оптимистично на целокупну ситуацију, јер је сматрао да кемалисти неће имати материјалних и војних средстава да наставе сукоб. Ови кругови су утицали да у Паризу почну повољније да гледају на оштро држање Британије према Анкари, јер су веровали да ће то умирити Турке.¹²²¹

5. СКЛАПАЊЕ ПРИМИРЈА У МУДАНИЈИ И ЈУГОСЛОВЕНСКА ДИПЛОМАТИЈА

Почетком октобра влада у Лондону овластила је Харингтона и Рамболда да предузму мере које би довеле до престанка сукоба. У договору са новоименованим командатом британске флоте у Медитерану

¹²²⁰ Исто.

¹²²¹ АЈ-388-12-32-728 пов. бр. 837 од 1. октобра 1922. године, извештај посланика, Спалајковић Нинчићу.

адмиралом Осмондом Броком (Sir Osmond de Beauvoir Brock), донесена је одлука 1. октобра да се Турци позову на преговоре о склапању примирја у граду Муданији. Ово је саопштено представнику ангорске владе у Цариграду, Хамид-беју, уз напомену да савезнички представници очекују њихов почетак 3. октобра. У Цариград је 1. октобра дошао из Смирне Франклин Бујон ради сусрета са савезничким комесарима. Сутрадан, у јутарњим часовима, одржан је састанак савезничких званичника када се расправљало о одговору Кемалове владе.¹²²² Наиме, она је упутила одговор на савезничку ноту 2. октобра, уз појашњење да ће детаљан одговор доставити за неколико дана. Захтевано је обустављање кретања трупа ка Босфору и Дарданелима према споразуму који је постигнут током преговора турских званичника и Франклина Бујона. У вези Тракије, тражено је прекидање грчке окупације и њена предаја Турској. Дат је пристанак да се преговори о примирју одрже у Муданији и за делегата одређен је Исмет-паша, победник над у бици код Инона и командант западног фронта. И делегат Живковић је имао вести да су Британци као услов за сазивање конференције у Муданији тражили повлачење турских снага из неутралне зоне и да су спремили ултиматум о овом питању. Французи и Италијани су били противни оваквом држању и па су покушавали да их убеди у потребу промене става.¹²²³

Након састанка савезничких званичника, Живковића је примио француски Високи комесар генерал Пеле и потврдио му тачност вести да су Британци захтевали да се од Турака прво тражи повлачење из неутралне зоне. Тек на притисак Франклина Бујона они су одустали од тог захтева. Пеле је изјавио да ће 3. октобра у име савезника у Муданију отићи британски генерал Харингтон, француски генерал Шарпи и италијански генерал Момбели, али ће као човек који је вршио посредничку улогу у преговорима са Турцима бити послан и Франклин Бујон. Објаснио је да Грчка неће имати представника и да ће јој се само саопштити договорене одлуке. Генералу није било јасно на који начин ће бити спроведене одлуке конференције, али је сматрао да ће Грцима

¹²²² Исто; А. Л. Macfie, *The Chanak affair*, 333.

¹²²³ АЈ-370-1-2-231 пов. бр. 375 од 2. октобра 1922. године, извештај о источном питању, *Живковић Нинчићу*; АЈ-334-26-62-138 пов. бр. 375 од 2. октобра 1922. године, телеграм, *Живковић МИД-у*.

бити лако да се правдају јавности да су их Савезници присилили на евакуацију Тракије. Пеле је рекао Живковићу да се Британци понашају као да су спремни да пруже отпор Турцима, што је делегату потврђено и у остатку дипломатских кругова.¹²²⁴

Развој догађаја уносио је и даље велику забринутост, али се у Паризу почело мало спокојније гледати на кризу. Спалајковић је јављао 2. октобра да је врло вероватно да ће Британија прихватити учешће на конференцији у Муданији, али да захтева повлачење Турака са демаркационе линије у неутралној зони. Француски кругови су осудили дрзак одговор Мустафе Кемала упућен енглеској влади, да прво она повуче трупе са азијске обале, као Француска и Италија, па ће онда то учинити и влада у Ангори. Уз то, у Паризу су очекивали да убрзо стигне одговор на савезничку ноту од 23. септембра. Више се није сумњало да и британска влада жели да се успостави мир као и Француска. Спалајковић је приметио да се у Лондону сада доста полажу наде у дипломатску акцију Француске код кемалиста, док у Паризу више не страхују од војних припрема Енглеза, јер их виде као меру да се обуздају агресивне намере Турака. Посланик је запазио да се све више осећа приближавање у ставовима две велике силе, које су биле у великом сукобу око метода и начина држања ка кемалистима.¹²²⁵

Разговори између савезничке делегације и Турака, предвођених Исмет-пашом, започети су 3. октобра у згради бившег руског конзулата у Муданији. Од стране савезничких представника, Турцима је наредног дана изложен план под којим би се могло склопити примирје. По овом плану захтевало се да турске снаге не прелазе мореузе и не упадају у неутралну зону за време рада конференције за склапање мира, док ће савезничке трупе за то време одбезбедити повлачење грчких снага на линију разграничења. О питању Источне Тракије предвиђало се успостављање привремене савезничке администрације до окончања рада

¹²²⁴ АЈ-370-1-2-232 пов. бр. 376 од 2. октобра 1922. године, извештај о источном питању, *Живковић Нинчићу*; АЈ-334-26-62-139 пов. бр. 376 од 2. октобра 1922. године, телеграм, *Живковић МИД-у*.

¹²²⁵ АЈ-388-12-32-730 пов. бр. 843 од 2. октобра 1922. године, телеграм, *Спалајковић Нинчићу*; АЈ-334-7-27-729 пов. бр. 843 од 2. октобра 1922. године, телеграм, *Спалајковић МИД-у*.

мировне конференције, када би се она предала Турској.¹²²⁶ Иако неће узимати директног учешћа приликом преговора, у Муданију су стигли грчки представници генерал Александрос Мазаракис и пуковник Саријанис, који су вршили константне консултације са савезничким генералима током читавог трајања конференције.¹²²⁷ Југословенски делегат Живковић није имао никаквих информација о току преговора у прва два дана, али је 4. октобра пренео влади да одлазак хеленских делегата улива оптимизам и наду дипломатским круговима у Цариграду да ће се доћи до споразма. Истога дана он се састао са грчким високим комесаром Ефтимосом Канелопулосом (Efthymios Kanellopoulos), са којим је разговарао о питању Тракије и положају њихове делегације. Живковић га је упитао на који начин ће се „тумачити одлазак грчких представника у Муданију, да ли као пристанак Грчке на евакуацију Тракије?” Канелопулос је вешто избегао одговор на шкакљиво и осетљиво питање, са образложењем да је ситуација у Атини након револуције доста нејасна. Наиме, краљ Константин и његова влада су оборени у револуцији коју је 27. септембра извршио Револуционарни одбор. Њему из тог разлога нису слане детаљне инструкције о своме држању у вези свих политичких питања.¹²²⁸

Догађаји око промене власти у Атини веома су забринули југословенску краљицу Марију, која је била у сродству са хеленском краљевском породицом. Пошто се тих дана налазила у Паризу заједно са краљем Александром, она је наложила посланику Спалајковићу да делује код посланика у Атини Живојина Балугџића, да би он послао извештај о тамошњим приликама и положају у којем се налази грчка краљевска породица. Спалајковић је упутио телеграм 1. октобра, делујући по наредби.¹²²⁹ Балугџић је одговорио наредног дана како су се прилике у земљи тренутно смириле, а да власт у земљи има

¹²²⁶ Harry J. Psomiades, “Eastern Thrace and the armistice of Mudanya, october 3–11, 1922”, *Journal of modern Hellenism*, No. 17–18 (2000–2001), 228–229.

¹²²⁷ E. Daleziou, *Britain and the Greek-Turkish war...*, 276.

¹²²⁸ АЈ-370-1-2-233 пов. бр. 381 од 4. октобра 1922. године, извештај о источном питању, *Живковић Нинчићу*; Ч. Попов, *Од Версаја до Данцинга*, 207.

¹²²⁹ АЈ-388-12-32-729 пов. бр. 838 од 1. октобра 1922. године, телеграм, *Спалајковић Балугџићу*.

Револуционарни одбор до наредних избора. Посланик је учио да разне струје делују унутар њега, али да је републиканска струја доста јака са тенденцијом даљег раста. Њему је један од чланова одбора саопштио како се државно уређење неће мењати само из обзира према Румунији и Краљевини СХС. Румунски посланик у Атини Џурава, 30. септембра посетио је новог краља Ђорђа II, после чега је рекао Балугџићу како га Револуционарни одбор држи даље од свих државних послова. Бивши краљ Константин је отпутовао из земље, после дугог ишчекивања неке реакције која би деловала у његову корист.¹²³⁰ Он се настанио у Палерму, где је изненада умро већ 11. јануара 1923. године, а сахрана је организована средином месеца у Напуљу.¹²³¹

Мишљење Балугџића и осталих дипломата у Атини било је да се нови краљ, коме се стално пребацује његова германофилска прошлост, неће дуго одржати на власти. Чак су се Атином шириле гласине како ће принц Павле наследити престо, па је у том циљу задржан у Грчкој.¹²³² Тежину ситуације у политичком животу земље осликавала је чињеница да је почетком октобра формирана влада, која није имала ни премијера ни министра иностраних дела у тренутку када су велике силе преговарале са Турском у Муданији. Балугџић је приметио да су Заимис и Политис одбили да учествују у њеном раду и да већина озбиљних политичара у земљи одбија да уђе у владу док њом господари Револуционарни одбор, односно војска. У првим изјавама влада је наглашавала „да је опстанак одбора неопходан још неко време због несигурности неких елемената у војсци” и како ниједна странка не би искористила ситуацију „за своје циљеве”. Балугџић је у томе видео сву

¹²³⁰ АЈ-388-12-32-731 пов. б. б. од 2. октобра 1922. године, телеграм, *Балугџић Спалајковићу*; АЈ-334-9-29-10 пов. бр. 596 од 2. октобра 1922. године, телеграм, *Балугџић МИД-у*.

¹²³¹ „Краљ Константин умро”, *Политика*, 12. јануар 1923. године, стр. 3; „Смрт краља Константина”, *Политика*, 15. јануар 1923. године, стр. 4. Како говоре натписи у новинама, Константин је био у тешком психичком стању након обарања режима и стрељања осуђених министара и генерала. Међутим, извештаји лекара говоре да је умро изненада од прекомерне употребе коњака (тзв. болест капље у мозгу).

¹²³² АЈ-388-12-32-732 пов. б. б. од 2. октобра 1922. године, телеграм, *Балугџић Спалајковићу*.

тежину унутрашњег положаја и приметио како постоји предлог да адмирал Павлос Кундуриотис дође на чело владе, што је значило победу везнизелистичке струје унутар Революционарног одбора.¹²³³ Посланик је 3. октобра тражио наредбе од владе да ли је потребно да се „упише у књигу код краља”. Након консултација са савезничким дипломатама у Атини, сазнао је да су такав чин извршили само белгијски и британски посланик, те извесни представници неутралних држава. Британски посланик Линдлеј изјавио је да такав чин „не значи ни мало и формално признање” краља Ђорђа II. С друге стране, његов француски колега Марсили сматрао је да уписивање у књигу јесте „први корак ка признању”. Он је чекао ближа наређења из Париза, али је веровао да ће она вероватно бити негативна. Балугџић је сматрао да ова ситуација само компликује положај краља, али да он „треба да се упише” у књигу.¹²³⁴

Велике промене које су се догодиле у току септембра довеле су Венизелоса на место представника Грчке на конференцији за склапање мира. Он је 4. октобра, по сазнањима југословенског посланства у Лондону, имао дуг разговор са Керзоном, на ком се показало да Лондон стоји на гледишту ноте британско-француско-италијанске коју је упутила Кемал-паши 23. септембра. Керзон није показао спремност да се предузме акције које су тражили Грчка и Венизелос по питању Тракије, да после повлачења хеленских снага из ове области њу окупирају савезничке трупе, јер је сматрао да ће власт кемалиста знатно допринети да се протерају сви тамошњи хришћани. Иако је требало да продужи дипломатску турнеју у Париз ради састанка са Поенкареом, Венизелос је остао у Лондону да би придобио тамошњу јавност. Објавио је писмо у „Тајмсу” у ком је поновио гледишта о Тракији, што је изазвало одлучну реакцију британске штампе да је преувеличана његова брига за хришћане у тој области. Венизелосу је поручено да се посаветује са официрским круговима у Грчкој, или да што пре пронађе начин да се договори са

¹²³³ АЈ-334-9-29-11 пов. бр. 600 од 3. октобра 1922. године, телеграм, *Балугџић МИД-у*.

¹²³⁴ АЈ-334-9-29-12 пов. бр. 601 од 3. октобра 1922. године, телеграм, *Балугџић МИД-у*.

Поенкареом.¹²³⁵ Била је то јасна порука да уступци нису могући, јер је Британији главни циљ био склапање примирја са Турском.

Покушавајући да се информише о дешавањима на преговорима у Муданији, Живковић се 4. октобра у Цариграду поново састао са француским Високим комесаром генералом Пелеом. Он је изјавио да је примио оптимистичан телеграм од генерала Шарпија, те да на основу првог састанка са француским представницима делује да ће се ускоро склопити примирје са Турцима и да влада уверење да ће се рад конференције брзо завршити. Шарпи је такав утисак стекао зато што првог дана заседања на конференцији није било бурнијих и озбиљнијих расправа. Други представник Франклин Бујон је истим поводом обавестио депешом генерала Пелеа да ће се већ другог дана заседања конференције вратити у Цариград. У вези питања Тракије, Пеле је био нарочито оптимистичан. Саопштио је да верује како ће се ово питање лако решити, јер је планирано да турска жандармерија преузме ову област. Док се мир не буде склопио, савезници би као гаранцију окупирали Луле Бургас, Родосто и Једрене. Њега је више бринуло како ће се решити питање Чанака, али га су смириле вести примљене од Шарпија да Савезници раде на постизању решења.¹²³⁶

Осиљени француском подршком турски представници су одбили савезничке предлоге, па је 5. октобра Исмет-паша изнео своје захтеве. Скоро ултимативно тражено је уступање целокупне Источне Тракије до реке Марице, са Једреном и Карагачом, као и повлачење грчких трупа у наредних месец дана. Предвиђени рок за одговор савезника био је 24 сата. Иако је од француских представника, генерала Шарпија и Франклина Бујона, показивана спремност да се захтеви прихвате, оштро противљење показали су генерали Харингтон и Момбели. Решење

¹²³⁵ АЈ-341-13-43 пов. бр. 347 од 4. октобра 1922. године, извештај посланика, *Гавриловић МИД-у*.

¹²³⁶ АЈ-370-1-2-234 пов. бр. 382 од 4. октобра 1922. године, извештај о источном питању, *Живковић Нинчићу*. Поред овога, генерал Пеле је саопштио југословенском делегату Живковићу да су грчки пуковници Саријанис и Пластирас отишли у Муданију како би протествовали против уступања Тракије Турској и да има сазнања да они неће узимати учешћа на конференцији.

проблема се није назирало, па је Харингтон био принуђен да објави прекидање одржавања седница у наредна два дана, тачније до 7. октобра.¹²³⁷ У поподневним часовима 5. октобра ангорска влада упутила је детаљан одговор на савезничку ноту од 23. септембра, којим је објавила „подударност жеља” Турске и великих сила да се склопи мировни уговор. Исказана је спремност да се пошаљу делегати на конференцију за склапање дефинитивног уговора о миру и предложено је да се она одржи у Смирни од 20. октобра. Кемалисти су показали забринутост због одбијања савезника да упуте позив Совјетској Русији за учешће. Објашњавали су да као земља која излази на Црно море Совјетска Русија јесте директно заинтересована за режим пловидбе мореузима и друга питања. Поред овога, ангорска влада је у одговору изразила захвалност услед повратка Источне Тракије Турској и показала спремност да прихвати режим слободне пловидбе мореузима.¹²³⁸

Садржај ноте није много променио тешку ситуацију. Пошто су преговори дошли у ћорсокак, савезнички генерали отпутовали су за Цариград 6. октобра, да би примили ближе инструкције од својих влада о држању ка захтевима Турака.¹²³⁹ Развој ситуације није много потресао званичнике француске амбасаде у Цариграду, јер су они истог дана саопштили Живковићу да верују да ће се преговори наставити. Французи

¹²³⁷ Н. Ј. Psomiades, *Eastern Thrace and the armistice of Mudanya, october 3–11, 1922*, 229–230; Делегат Живковић је успео да сазна да су несугласице у Муданији избиле око неутралне зоне, граница у Тракији око Једрена и рока који грчка војска има за евакуацију. Према његовим информацијама предлог Исмет-паше од 5. октобра, поред француских делегата, био је спреман да подржи и генерал Момбели. (Види: АЈ- 370-1-2-238 пов. бр. 387 од 6. октобра 1922. године, извештај делегата, *Живковић Нинчићу*).

¹²³⁸ АЈ-370-1-2-235 пов. бр. 383 од 5. октобра 1922. године, извештај о источном питању, *Живковић Нинчићу*; *Stamboul*. 6 Octobre 1922. anne, р. 1. Делегат Живковић је податке о ноти владе из Ангоре сазнао на основу објаве листа „Стамбол” и истог дана их послао влади у Београду. (Види: АЈ-370-1-2, лист 236).

¹²³⁹ АЈ-370-1-2-237 пов. бр. 385 од 6. октобра 1922. године, извештај, *Живковић Нинчићу*. Тог 6. октобра одржан је један кратак састанак са турским представницима у Муданији, на коме је добијен пристанак да се за одговор на турски ултиматум добије још 24 сата. (Види: АЈ-370-1-238 пов. бр. 387 од 6. октобра 1922. године, извештај делегата, *Живковић Нинчићу*).

су поседовали вести да су Британци успели да убеди Грке да напусте Тракију. Поред тога, стварао се благи анимозитет Француза према Турцима, због уверења да ће са њима тек бити проблема на мировној конференцији. У Француској амбасади су сматрали да Турци „сувише дижу главу” након победа које су остварили у Малој Азији.¹²⁴⁰

Криза настала око преговора у Муданији навела је Керзона да 6. октобра хитно отпутује у Париз. Овакав корак је учињен да би се он информисао да ли француска влада и даље подржава споразум склопљен у Паризу о заједничком ставу Савезника. Гавриловић је из Лондона јавио да је лист „Тајмс” 6. октобра објавио писмо Ендру Бонар Лоу (Andrew Bonar Law), у коме је британски политичар и лидер конзервативаца написао да Британија не може сама обављати улогу жандарма у свету. У писму Бонар Лоу каже да Француска треба да има у виду да је питање Цариграда и Дарданела исто тако важно за мир у Европи као питање Немачке. Ако Лондон не буде имао подршку Париза у питању мореуза, он ће следити пример САД и кренути да гледа само своје интересе.¹²⁴¹ Свакако је овим гестом исказано неслагање са вођењем спољне политике владе Лојда Џорџа у кризи на Блиском истоку. Међутим, ово је било упозорење и за Поенкареа и француску политичку елиту да Париз у ближој будућности може остати без подршке Лондона у питању репарација и осталим несугласицама које је имао са Немачком. Позиције владе Лојда Џорџа биле су све више уздрмане, нарочито зато што се почетком октобра јавило неслагање између Керзона и Лојда Џорџа, којим правцем треба да делује њихова влада у спољној политици, посебно у питању Блиског истока.¹²⁴² Одговор владе у Ангори на савезничку ноту

¹²⁴⁰ Исто.

¹²⁴¹ АЈ-341-13-43 пов. бр. 352 од 7. октобра 1922. године, извештај посланика, Гавриловић Нинчићу.

¹²⁴² D-J. Macarthur-Seal, “Intelligence and Lloyd George’s secret diplomacy in the Near East, 1920–1922”, 723; А. Митровић, *Време нетрпељивих*, 135–136. Лорд Керзон дуго није имао храбрости да се супротстави политичким плановима Лојда Џорџа, али је сукоб кулминирао 5. октобра када је Керзон оставио забелешку у којој се жалио да „у стварности постоје два Форин офиса”. Тиме је хтео да искаже мешање, али и самостално доношење одлука Лојда Џорџа у питањима спољне политике.

од 23. септембра био је повољно примљен у Паризу, јављао је Спалајковић. Посланик је 6. октобра известио да се тренутно међу савезницима расправља о томе како да се избегне све што би могло да продужи преговоре, као што је захтев Ангоре да на конференцију буде позвана и Совјетска Русија. Француски кругови одбацивали су могућност да ће се конференција одржати у Смирни, јер је локација била врло незгодна.¹²⁴³

Седмог октобра Спалајковић је јавио из Париза да су преговори у Муданији прекинути због ултимативног захтева Турака, да се Тракија и неутрална зона евакуишу пре склапања мира. Нова ситуација изазвала је затегнутост код великих сила, а њихови делегати очекивали су даље инструкције. Посланик је истакао како је Лорд Керзон, изазван овом кризом, 6. октобра дошао у Париз да би се саветовао са највишим француским званичницима. Спалајковић је сазнао како је Керзон изјавио да Британија никако не може пристати на услове Турака, јер у том случају не би имала елементе принуде који би деловали на Турску у току мировне конференције. У британској јавности се почетком октобра осуђивала улога Франклина Бујона у преговорима, услед његовог повлађивања Турској која је почела да се понаша као да је однела победу у светском рату. Поенкареа је тих дана врло бринула вест да је Совјетска Русија спремна да нападне Пољску и Румунију, па у том циљу саветује Турској да зарати са Британијом. Спалајковић је сматрао да Грци доста наде полажу у безобзирност Турака, који би неком исхитреном акцијом могли да погоршају свој положај.¹²⁴⁴

На састанку са Поенкареом у Паризу 7. октобра, Керзон је истакао критичност ситуације. Поенкаре се правдао да су француске трупе морале да напусте позиције код Чанака, јер је њихова војска немоћна да се супротстави Кемаловим снагама и да би француско јавно мњење

¹²⁴³ АЈ-388-12-32-733 пов. бр. 862 од 6. октобра 1922. године, *Спалајковић МИД*-у. Спалајковић је сматрао да он лично не треба да шаље влади податке о конференцији у Муданији, јер је мислио да довољно података о томе добија од делегата у Цариграду.

¹²⁴⁴ АЈ-388-12-32-735 пов. бр. 867 од 7. октобра 1922. године, телеграм, *Спалајковић Нинчићу*.

осудило рат са Турцима.¹²⁴⁵ Керзон је запретио да ће Британија сама бранити мореузе и да неће бити дозвољено генералу Харингтону да се врати на конференцију у Муданији. Тек онда је Поенкаре подржао заједничке позиције утврђене договором у Паризу. Ипак, он је тог дана јавио генералу Шарпију да се притисак на Турке изврши само онолико колико су Савезници способни да остваре своје намере и да британски захтеви, уколико не буду остварљиви, морају да се ускладе са жељама Турака. Током разматрања питања био је отклоњен неспоразум који је Поенкаре имао са турским потраживањима у Тракији, јер је сматрао да Турци захтевају само успоставу цивилне власти у овој области. Утврђен је споразум о изношењу заједничког предлога турској делегацији, а генералу Харингтону је јављено да се истог дана врати са савезничком делегацијом и настави преговоре у Муданији.¹²⁴⁶

Тога дана је Живковић посетио француску и британску амбасаду у Цариграду. У обе амбасаде се оптимистично очекивао пријем нових инструкција од влада после састанка Поенкареа и Керзона. Током разговора са британским високим комесаром Рамболдом, Живковићу је саопштено да постоје вести да су Грци пристали да напусте Тракију. То је био знак да је споразум могућ. Поред овога, Рамболд је изјавио да турски предлог да се конференција за склапање мира састане 20. октобра у Смирни неће бити прихваћен од савезника, али да он схвата хитну потребу њеног сазивања. Живковић је стекао утисак из разговора, да ће Британија захтевати да се на мировну конференцију позове Бугарска ако се позив буде уручио Совјетској Русији.¹²⁴⁷ Ишчекивање наставка преговора стварало је напетост. Британци су извршили прелетање авионима изнад турских положаја близу неутралне зоне код Цариграда.

¹²⁴⁵ Sevtap Demirci, *The Lausanne Conference: The evolution of Turkish and British diplomatic strategies 1922–1923*, PHD, London, 1997, 37–38. Британски амбасадор у Паризу, Хардинг, сматрао је да лични утицај и интервенција Франклина Бујона на Мустафу Кемала штети интересима његове земље, док је у британском јавном мњењу владало уверење да је Франклин Бујон кривац за тешкоће настале током преговора у Муданији.

¹²⁴⁶ A. L. Macfie, *The Chanak affair*, 334–336.

¹²⁴⁷ AJ-370-1-2-239 пов. бр. 390 од 7. октобра 1922. године, извештај делегата, *Живковић Нинчићу*.

На одговор се није дуго чекало. Турци су истог дана померили трупе ка Исмиду и Цариграду, чиме је била повређена територија неутралне зоне. Иако се обнављање преговора очекивало, ово је унело немир у дипломатске и политичке кругове свих заинтересованих страна. Генерал Харингтон упутио је протест представнику ангорске владе због ових неприлика, али инциденти нису могли да омету поновни почетак преговора о примирју.¹²⁴⁸

Преговори су обновљени, а сада су савезнички делегати показивали знатно веће јединство у погледу ставова. Изгледа да генерал Шарпи и генерал Момбели нису добили тачне инструкције од својих влада, па су 8. октобра били принуђени да се врате у Цариград да би тамо добили даља упутства.¹²⁴⁹ Приликом састанка у Муданији 9. октобра савезнички представници предали су протокол турској делегацији, који је направљен на основу инструкција њихових влада. Чин предаје протокола извршио је генерал Харингтон. Захтевано је да се поштује неутрална зона око мореуза до склапања уговора о миру. Дат је пристанак да се одреди бројност турске жандармерије у Тракији и присуство савезничких мисија у Тракији у кратком временском периоду. Предложено је да жандармерија броји око 8.000 људи, а да се грчке снаге повуку из ове области у наредних петнаест дана. Харингтон је изјавио на крају обраћања турској делегацији да „све зависи од вашег одговора”, јер је сматрао да Турци неће одбацити помирљиву понуду савезника која је скоро усвојила све главне турске ставове. Исмет-паша је затажио паузу од 24 часа да проучи предлог. На заседању 10. октобра он је одбио понуђени предлог на подстицај Мустафе Кемала, који му је наредио да покуша да унесе измене у корист Турске. Савезнички фронт сада је био јединствен па су промене одредаба биле немогуће. Ипак, Исмет-паша је кренуо да напада Шарпија и Момбелија да су му раније обећали да ће Караагач припасти Турској. После ове безуспешне иницијативе за променом, Турци су били принуђени да ставе свој потпис.¹²⁵⁰

¹²⁴⁸ АЈ-370-1-2-240 пов. бр. 391 од 9. октобра 1922. године, извештај делегата, *Исти истом.*

¹²⁴⁹ Исто.

¹²⁵⁰ АЈ-370-1-2-241 пов. бр. 394 од 10. октобра 1922. године, извештај делегата, *Живковић Нинчићу*. Приликом слања овог извештаја делегат Живковић није

Представници Форин офиса саопштили су посланику Гавриловићу 9. октобра да питање грчко-турског спора улази у мирну фазу и да су преговори у Муданији при крају. Изјавили су да ће се после преговора о примирју сазвати конференција за мир, и да званични Лондон жели да се она окупи што пре. Енглези су претпостављали да ће се она вероватно одржати у Цариграду, а да ће питање проласка кроз мореузе бити решавано у Женеви под покровитељством Лиге народа, уз примену начела која важе за пролаз кроз Суецки канал.¹²⁵¹ Гавриловић је сазнао да је током израде савезничке ноте, од 23. септембра, Керзон предлагао знатно теже услове него што су они уручени Кемал-паши, али да је одустао од предлога када му је Поенкаре саопштио да Краљевина СХС и Румунија неће учествовати у сукобу Грчке и Турске. Румунска влада је била само заинтересована за слободну пловидбу мореузима, што може добити од кемалиста и без рата. Посланик је дознао да је неспоразум у Муданији настао због тога што је британски представник имао тачне инструкције за деловање, за разлику од француског и италијанског. Тако је Франклин Бујон успео да утиче на генерала Шарпија да пристане на веће концесије кемалистима. Гавриловић је нагласио да Форин офис гледа оптимистички на даљи ток преговора, али да британски званичници сматрају да ће се много теже ствари одвијати на мировној конференцији. Зато су посебно незадовољство гајили према деловању француског председника Поенкареа.¹²⁵²

Преговори у Муданији окончани су спразумом склопљеним 11. октобра у поноћ између савезничких генерала и Турске. Грчки делегат генерал Мазаракис одбио је да потпише документ под изговором да утврђена линија евакуације припада његовој земљи по документима склопљеним пре уговора у Севру, као и да он нема овлашћења од владе да стави потпис на такав уговор. Протокол из Муданије ступао је на снагу

навео одакле је прикупио ове информације о току рада конференције у Муданији; Н. Ј. Psomiades, *Eastern Thrace and the armistice of Mudanya, october 3-11, 1922*, 332-333.

¹²⁵¹ АЈ-341-13-43 пов. бр. 355 од 9. октобра 1922. године, конференција у Муданији, *Гавриловић МИД-у*.

¹²⁵² АЈ-341-13-43 пов. бр. 356 од 10. октобра 1922. године, извештај посланика, *Гавриловић МИД-у*.

у ноћи између 13. и 14. октобра, односно три дана после потписивања. Договорено је уступање Источне Тракије Турској, до реке Марице са Једреном, и одржавање слободне зоне до склапања мировног уговора.¹²⁵³ Грчке трупе требало би да изврше евакуацију Тракије за 15 дана и предају цивилну управу Турцима. Да би се обезбедио миран пренос власти, Савезници ће својим снагама гарантовати безбедност ове предаје. С друге стране, Турцима је на исти начин био уступљен и Цариград са мореузима, али ће у њему Савезници имати право да држе своје трупе док мировни уговор не буде склопљен. Ипак, постојала је одредба да Савезници немају право да доводе нове снаге у мореузе. Исмет-паши је обећано да ће владе савезничких држава утицати на владу у Атини да и она прихвати договорени споразум и изврши његове одредбе.¹²⁵⁴

6. ПИТАЊЕ ТРАКИЈЕ И ЦАРИГРАДА ПРЕ ПОЧЕТКА КОНФЕРЕНЦИЈЕ У ЛОЗАНИ

Након катастрофалног пораза хеленске армије у Анадолији, југословенску владу и министра Нинчића бринуло је како ће бити поступано према заробљеницима који су регрутовани са грчких територија насељених Македонским Словенима. Зато је Нинчић 8. октобра интервенисао код Живковића да испита лично код Мустафе Кемала, какав ће бити њихов третман од стране турске војске. Уз то, Живковић је требало да упозна вођу анадолских Турака, јер су ови Словени били приморани да ступе у грчку војску и да учествују у сукобима у Малој Азији.¹²⁵⁵ Већ сутрадан делегат је одговорио како сматра да би најбоље било ако би се интервенисало код представника Ангоре у Цариграду Хамид-беја, као и да би за ту акцију могли да се искористе француски дипломатски канали.

¹²⁵³ В. Поповић, *Источно питање, Историјски преглед борбе око опстанка Османлијске царевине у Леванту и на Балкану*, 223; АЈ-370-1-242 пов. бр. 395 од 11. октобра 1922. године, извештај делегата, *Живковић Нинчићу*.

¹²⁵⁴ З. Томић, *Камал Ататурк*, 133.

¹²⁵⁵ АЈ-370-1-2-244 стр. пов. бр. 2771 од 8. октобра 1922. године, телеграм, *Нинчић Живковићу*.

Сматрао је да би директна интервенција код кемалиста могла бити незгодно примљена.¹²⁵⁶ У југословенској влади су сигурно схватили исправност упутстава које је делегат предложио око начина обраћања кемалистима, посебно након легализације њихове победе примирјем у Муданији од стране савезничких ауторитета. Нинчић је зато 13. октобра прихватио мишљење и наложио Живковићу да може деловати „како мисли да је најзгодније”.¹²⁵⁷ Истог дана делегат се у Цариграду састао са Хамид-бејом, који му је обећао да ће писати својој влади да „се поступа са извесним обзирима ка Словенима који су као грчки војници заробљени”.¹²⁵⁸

Сличан корак у погледу заштите словенске мањине у Грчкој учинио је почетком октобра и посланик Балугџић у Атини, током његовог сусрета са пуковником Гонатасом, једним од вођа Револуционарног комитета. Како хеленска влада није признавала ову мањину, Гонатас није желео да упути конкретан одговор. Трудио се да обавезе Балугџића за евентуалну сарадњу Краљевине СХС и Грчке у случају продора бугарских четника у Македонији. Посланик је покушао да се одбрани изјавом како његова држава жели да Турска добије минималну област на Балкану, али је евентуална сарадња о заштити словенске мањине изостала због различитих циљева две државе.¹²⁵⁹

Стравична субина великог дела хришћанског становништва у Малој Азији након продора Кемалових трупа изазивала је горак утисак у савезничким круговима. Велики део Грка био је у покрету према матици, док су мање групе успеле да пређу у Тракију. Није показивано много милости према немуслиманима који су одлучили да остану у Малој Азији од стране турских власти. С друге стране, изнурена грчка држава била је у тешкој ситуацији након војне катастрофе на ратишту и политичких превирања у земљи које су дошле као последица пораза. У таквим

¹²⁵⁶ АЈ-370-1-2-244 пов. бр. 392 од 9. октобра 1922. године, телеграм, *Живковић Нинчићу*.

¹²⁵⁷ АЈ-370-1-2-245 пов. бр. 2794 од 13. октобра 1922. године, телеграм, *Нинчић Живковићу*.

¹²⁵⁸ АЈ-370-1-2-245 пов. бр. 400 од 13. октобра 1922. године, телеграм, *Живковић Нинчићу*.

¹²⁵⁹ D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države 1918–1923*, 180.

околностима она није могла да обезбеди смештај за толико велики број својих сународника, па је њихово насељавање постало отежано.¹²⁶⁰ Покрете становништва великих размера компликовало је и присуство руских избеглица, које су дошле у Турску након победе бољшевика у грађанском рату. Расплет ситуације из септембра утицао је на избегле Русе да се повуку са нових огњишта у Малој Азији, због веома лошег опхођења кемалиста према њима. Тако се средином октобра у Цариграду нашло око 25.000 Руса, према подацима које је поседовао југословенски делегат Живковић. Наравно у ову бројку нису укључени Руси који су се након емигрирања из земље настанили на Босфору. Изгледа да је влада у Ангори трпела притиске од бољшевика да се према њиховим класним непријатељима поступа веома оштро. Режим у Москви плашио се да, у случају поновног сукоба са противницима револуције и симпатизерима царског режима, ови Руси могу поново да се врате у домовину због релативне близине између Русије и Цариграда. Зато се код руских избеглица створио осећај страха и несигурности, како ће се опходити Кемалове трупе према њима када буду ушле у град на Босфору.¹²⁶¹

Ефтимос Канелопулос, грчки Високи комесар у Цариграду, 14. октобра писмом је обавестио савезничке комесаре да је његова влада прихватила протокол о примирју из Муданије. Пошто је он ступио на снагу, савезничке снаге почеле су да продиру у Тракију већ 15. октобра и тако је започета евакуација грчких снага.¹²⁶² Ипак, код њих се створило уверење да ће рок за евакуацију, који је износио 15 дана, бити превише кратак. Зато су затражили да се он продужи на дужи временски период, а Савезници су обећали да ће предлог узети у разматрање.¹²⁶³ Извршено

¹²⁶⁰ АЈ-370-1-2-252 пов. бр. 402 од 15. октобра 1922. године, извештај делегата, *Живковић Нинчићу*. Делегат Живковић добијао је извештаје о лошем односу Кемалових снага према немуслиманском становништву у Малој Азији средином октобра 1922. године.

¹²⁶¹ АЈ-370-1-2-253 пов. бр. 402 од 15. октобра 1922. године, извештај делегата, *Живковић МИД-у*.

¹²⁶² АЈ-370-1-2-246 пов. бр. 401 од 15. октобра 1922. године, извештај делегата, *Исти истом*

¹²⁶³ АЈ-370-1-2-256 пов. бр. 405 од 17. октобра 1922. године, извештај делегата, *Исти истом*.

је именовање високог комесара за Тракију, турских валија и мугесарифа као органа цивилне власти, а убрзо је започето пребацивање жандармерије. Живковић је сматрао да се ситуација око Тракије стабилизује након прихватања примирја од стране Атине, јер ће „овим чином бити отклоњена и та формална препрека која је могла стајати на путу извршења Муданијскога уговора”.¹²⁶⁴

У међувремену, југословенски посланик Гавриловић у Лондону се 13. октобра састао са Венизелосом и разговарао са њим о ситуацији на Балкану. Грк се посебно жалио на држање Британије и Француске ка хеленској држави и њеним позицијама у Тракији. Сматрао је да ће после евакуације Источне Тракије од стране њених власти, кемалисти одмах заузети ову области, што ће имати хаотичне последице за грчко становништво. Нагласио је да они неће имати времена да се иселе и понесу потребне непокретности, што ће изазвати катастрофу за државу, јер ће она морати да прими око милион исељеника, ако се рачнају и они из Цариграда. Венизелос је затражио подршку од Краљевине СХС због жеље Савезника да окупирају регију Карагача, који се налазио у Западној Тракији. Како се тиме крши мировни уговор у Неију, а не мир из Севра, Венизелос је тражио да влада Београду дипломатским акцијама помогне грчка гледишта у Западној Тракији. Захтевао је да му се што пре достави одговор на молбу и рекао да у случају ако се конференција буде одржала у Цариграду, он ће на њу ићи преко Букурешта и Београда где ће се задржати један дан.¹²⁶⁵

У разговорима са водећим људима француске спољне политике у току октобра, Спалајковић се трудио да уочи узроке њене оријентације у „Источном питању”. Сматрао је да је она превише туркофилска. Било му је невероватно да се област као Тракија, насељена добрим делом хришћанским становништвом, може поново уступити Турској, ако је „још 1856. године уговором у Паризу утврђен принцип да се једна област насељена хришћанима, у којој је ма под којим обликом престала турска власт, не може вратити Турској”. Он је 18. октобра јавио да се више пута

¹²⁶⁴ АЈ-370-1-2-247 пов. бр. 402 од 15. октобра 1922. године, извештај делегата, *Исти истом*.

¹²⁶⁵ АЈ-341-13-43 пов. бр. 363 од 13. октобра 1922. године, шифровани телеграм, *Гавриловић МИД-у*.

у току месеца састајао са француским политичарима Емануелом Перетијем дела Роком (Pereti dela Roka Emmanuel), директором Одељења политичких и економских послова Ке Дорсеа, Ларошем и Поенкареовим помоћником и да је био примљен у Ке Дорсе. Спалајковић је сматрао да је 1914. године Турска учинила злочин ка Грчкој, Србији и Румунији приласком Немачкој, и да је тако утицала на Бугарску да учини исто. Зато је веровао да је немогуће оправдати став Поенкареа о давању концесија Турској, а с друге стране не подржати Лојда Џорџа који је Турке називао „дивљим животињама”, када се има у виду милион и по убијених Јермена и пола милиона убијених и протераних Грка. Никако се није слагао што ће бити промењен принцип са конференције мира у Паризу, који је говорио да треба спровести „ослобођење свих народности од крваве турске тираније и избацивање османске царевине из Европе”. Упозоравао је Французе на културне разлике и напоменуо да се Турска одржала у Европи само због ривалитета великих сила.¹²⁶⁶

Француски политичари потврдили су тачност навода, али су изразили став да садашња политика у „источном питању” највише одговара француским интересима, али и интересима Краљевине СХС. Нагласили су да се иза либерализма Лојда Џорџа крије британски империјализам, како би се од Грчке створила друга Португалија, а од Дарданела други Гибралтар. Средином октобра Спалајковић се састао са Ларошем и разговарао о ситуацији у Чанаку. Ларош је тада изјавио да ће Британија под изговором слободе половидбе, настојати да се одржи у Дарданелима, и да за њу овај принцип означава да ће Црно море бити слободно са Британију, а да је Средоземно море затворено за Совјетску Русију. Само из ових разлога Ларош је сматрао како је потребно да Дарданели и Цариград припадну Турској, јер ће их Русија у будућности лакше истерати одатле него Британија. Спалајковић је обавештен да француска политика у „источном питању” не потиче из обзира ка Турској, већ из потребе да се осујете намере Лондона за јачањем империјализма. На основу овог саопштења посланик је закључио да се Турска враћа у

¹²⁶⁶ АЈ-388-12-32-745 пов. бр. 897 од 18. октобра 1922. године, *Спалајковић Нинчићу*.

Европу само захваљујући ривалитету великих сила, јер се њихова борба води око утицаја који ће остварити над Дарданелима.¹²⁶⁷

Спалајковићу је било јасно да Француска жели да на одређени број година затвори сва за њу споредна питања, као што је било „источно питање”, да би решила спор са Немачком око репарација, ратне одштете и безбедности. Како у Паризу више нису озбиљно разматрали улогу Грчке и Бугарске, они су саопштили да озбиљно гледају само на положај и значај Краљевине СХС за француску политику на Балкану. Спалајковић је располагао вестима да се позитивно гледало на почетак новог сукоба на Балкану, који се очекивао на јесен, код ревизионистичких кругова у Берлину, Будимпешти, Софији и Загребу. Из тог разлога, Француској је био важан положај Краљевине СХС. У Ке Дорсеу су обећали да ће утицати код владе у Анкари да се не слабе југословенске позиције на Балкану. Велику веру у даље јачање Турске у будућности показивао је помоћник Поенкареа током разговора са Спалајковићем. Сличан став исказао је и Перети дела Рока изјавом да је светски рат пробудио национална осећања свих народа и позитивно деловао на развој Турака. Он је сматрао да би било немогуће за Британију и Француску да зауставе продор Турске ка Европи. Спалајковић је одговорио да су извештаји Франклина Бујона пренаглашени и исказао могућност да Краљевина СХС може сама да заустави евентуално надирање Турака. Рока је знатижељно упитао да ли би се Краљевина СХС заиста упуштала у сукоб ако се зна да је српски народ изморен претходним ратом.¹²⁶⁸

Посланик је одговорио да би „у случају опасности наш народ ратовао само за Тракију” и поменуо праву буру која је настала у јавности Краљевине СХС због победе Турака. Изразио је сумње да ће Турска икада постати модерна држава јер јој недостаје степен културног развоја који поседују хришћански народи, као и да јој фали бројност у односу на хришћане у Европи и Малој Азији. С друге стране, Перети дела Рока је нагласио да се ситуација променила у корист Туркака после задњих ратова, па ће они вероватно бити у већини. Спалајковић је одговорио како

¹²⁶⁷ AJ-388-12-32-746 пов. бр. 897 од 18. октобра 1922. године, *Спалајковић Нинчићу*.

¹²⁶⁸ AJ-388-12-32-747 пов. бр. 897 од 18. октобра 1922. године, *Спалајковић Нинчићу*.

сматра да би Турска можда постала модерна држава у будућности када би се ограничила само на Малу Азију, док би њен повратак у Европу за њу био фаталан. Он је објашњавао како ће у случају њихове поновне експанзије ка Балкану и део територије у Малој Азији бити стављен у питање. Ипак, Перети дела Рока био је увераван како се интереси Краљевине СХС више не сукобе са Турским интересима, па њихова мирнодопска политика на Балкану и ослонац на Француску могу да омогуће нормалан развој односа.¹²⁶⁹

Савезници су се сложили да за основу преговора на будућој конференцији за решавање грчко-турског спора мора бити узет уговор из Севера. О томе је Спалајковић јавио 13. октобра наглашавајући да се тренутно води расправа око формалних питања и да је донета одлука да се будућа конференција састане почетком новембра у неутралној држави. Паризом су се шириле гласине да би конференција могла да се одржи у Швајцарској. Посебно интересантне биле су његове информације да је лист „Тан” 12. октобра објавио како се британска влада обраћала чак и Бугарској за војну помоћ, у евентуалном сукобу са Турском. Идилична ситуација није била ни у Паризу. Велика криза осетила се тих дана у раду француске скупштине, која је била затрпана интерпелацијама посланика о спољној политици.¹²⁷⁰ Након два дана, београдска „Политика” објавила је чланак „Поенкареова одбрана”. Лист је истакао да га је Маржен напао у скупштини тврдњом да су француске трупе ушле у Чанак по одобрењу владе, после уласка британских снага. Поенкаре је одговорио да оптужбе нису тачне и да влада није издала никакво одобрење. Према тврдњи београдског листа, он је после саветовања са генералима одбио све захтеве генерала Харингтона, да се пошаљу нове трупе у регију Цариграда, са образложењем да ће то изазвати нови рат.¹²⁷¹

Спалајковоћ је 13. октобра био позван на доручак код француског министра војног (рата) Андре Мажиноа (André Maginot), да би с њим дискутовао о грчко-турском спору. За разлику од претходних сусрета са

¹²⁶⁹ AJ-388-12-32-748 пов. бр. 897 од 18. октобра 1922. године, стр. 4, *Спалајковић Нинчићу*.

¹²⁷⁰ AJ-388-12-32-736 пов. бр. 880 од 13. октобра 1922. године, *Спалајковић Нинчићу*.

¹²⁷¹ „Поенкареова одбрана”, *Политика*, 14. октобар 1922. године, стр. 2.

Французима, посланик је тада врло повољно говорио о Турској.¹²⁷² Већ наредног дана, 14. октобра, Спалајковић је поновио Нинчићу да је Краљевина СХС у току септембра добила уверавања од Поенкареа и Керзона да Бугарској неће бити допуштена никаква проширења, осим њеног економског излаза на Егејско море код Дедеагача, који је предвиђен уговором у Севру. Посланик је приметио да влада Стамболијског покушава да предложи аутономију за Тракију, која би била демилитаризована и налазила би се под заштитом Друштва народа. Бугарска је настојала да обезбеди плебисцит и да се спроведе неутрализација Марице од Једрена до њеног ушћа у Егејско море, како би се лакше спровео њен извоз. Главни аргумент био је да би таква држава могла да постане пример другима на Балкану и да би се њеним стварањем избегло питање заједничке границе Бугарске и Турске, а нестало би страх Румуније у Краљевине СХС од евентуалног рата. Спалајковић је сматрао да планови Бугарске немају реалног основа јер је Тракија већ обећана Турској, па су се из Софије кренули ширити нови гласови како би аутономија требала да обухвати само западни део. Бугари су у овоме свом новом предлогу видели шансу да се тиме створи тампон држава између Грчке и Турске.¹²⁷³ Посланик је приметио да се Бугарска тренутно налази у тешком економском положају, али да њихове елите вребају сваку прилику да остваре и најмање добити од великих сила. Сматрао је да би после стварања аутономне Тракије они поставили питање аутономије Македоније, која би онда постала главни циљ бугарске пропаганде.¹²⁷⁴

Већ 14. октобра Спалајковић је дао изјаву листу „Тан“, у којој је истакао могућност да Тракија буде демилитаризована. Она је врло

¹²⁷² АЈ-388-12-32-741 пов. бр. 885 од 15. октобра 1922. године, *Спалајковић Нинчићу*. Спалајковић није навео име француског министра војног-рата у свом извештају који је послао у Београд. Из прочитане литературе сазнајемо да је ту функцију заузимао у току 1922. године Андре Мажино. (S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, 190–191.)

¹²⁷³ АЈ-388-12-32-739 пов. бр. 884 од 14. октобра 1922. године, *Спалајковић Нинчићу*.

¹²⁷⁴ Исто, лист 740.

узнемирујуће деловала на представника Ангоре у Паризу Шериф-беја, који је истога дана захтевао састанак. Турски дипломата му је саопштио да је раније у току дана био у Ке Дорсеу, да би тамо дискутовао о његовој изјави у „Тану”. Перети дела Рока је упутио Шериф-беја код Спалајковића и саопштио му да је он претходног дана лепо говорио о Турској током пријема код француског министра војног. Представник Ангоре нагласио да га је изјава ставила у тежак положај према његовој влади јер је слао потпуно дургачије извештаје, нарочито после састанка са Нинчићем у Паризу.¹²⁷⁵ Шериф-беј је одмах истакао незадовољство поменом демилитаризације Тракије, указујући да о томе није расправљао током сусрета са Нинчићем. Изражавао је чуђење услед нагле промене става, јер је од Нинчића добио уверавања да Краљевина СХС жели да се Турска врати у Европу и да је за њу корисније ако Тракија припадне Турској него Грчкој, што је он пренео влади у Ангори. Међутим, тренутно се налази у лошем положају због изјаве посланика у листу „Тан”. Упитао је Спалајковића да ли је изјава његово лично мишљење или званичан став. Посланик је одговорио да је задовољан што је Шериф-беј одмах дошао код њега и истакао да је изјаву сам написао, али да она поред његовог одражава мишљење јавности у Краљевини СХС, једног дела владе и Савезника. Подсетио је да су Савезници у ноти упућеној 23. септембра, поменули демилитаризацију Тракије као основу за сазивање будуће конференције. Спалајковић је био изричан, да није питање да ли ће Краљевина СХС пристати на демилитаризацију или не, већ да ли ће то учинити Савезници.¹²⁷⁶

Југословенског посланика су бринуле информације да Турци пребацују трупе, оружје и муницију из Мале Азије у Бургас, с циљем да заједно са Бугарима упадну у Тракију. Зато је упозорио да Ангора мора да поведе рачуна о положају Краљевине СХС, чија влада и јавност страхују од поновног успостављања заједничке границе Бугарске и Турске, због догађаја који су се одиграли у току 1914. и 1915. године. Ипак, посланик је сматрао да се историјска борба између Турака и Срба завршила, па не постоје могућности да им се више интереси сукобе, већ

¹²⁷⁵ АЈ-388-12-32-741 пов. бр. 885 од 15. октобра 1922. године, стр. 1, *Спалајковић Нинчићу*.

¹²⁷⁶ Исто.

долази време сарадње између два народа. Ова теза, одговарао је посланик, зависиће само од Турака, јер ће се „они моћи одржати у Европи док год имају пријатељство Срба, ко што се раније нису могли одржати зато што су имали Србе против себе”.¹²⁷⁷

Спалајковић је приметио да је Поенкаре говорио о потреби демилитаризације Тракије, као главној гаранцији за безбедност Краљевине СХС, која би садржала два појаса без војних трупа са турске и грчке стране. Шериф-беј је обавештен да су краљ Александар, Нинчић и Пашић расправљали у Паризу о овим питањима и да је тада донесена одлука да се следи политика Савезника. Турски дипломата је био увераван да ће Краљевина СХС у најбитнијим питањима подржати Турску на мировној конференцији, што је значило да ће бити против контроле Друштва народа над Тракијом. Зато је замолио да би било пожељно ако би посланик могао да да још једну изјаву у којој не би помињао демилитаризацију Тракије. Спалајковић је одговорио да ће евентуална нова изјава зависити од даљег развоја програма Краљевине СХС у грчко-турском спору, али је навео пример личне иницијативе да се у Ангору или Цариград пошаље народни посланик Јован Ћирковић, који је лично познавао Мустафу Кемала и Шериф-беја и био добар познавалац прилика у Турској.¹²⁷⁸

¹²⁷⁷ АЈ-388-12-32-742 пов. бр. 885 од 15. октобра 1922. године, стр. 2, *Спалајковић Нинчићу*.

¹²⁷⁸ АЈ-388-12-32-743 пов. бр. 885 од 15. октобра 1922. године, стр. 3, *Спалајковић Нинчићу*. Јован Ћирковић је био члан радикалне странке, који је крајем XIX и почетком XX века деловао на простору Вардарске Македоније ради координације српске четничке акције и политичког деловања. Један од центара његове делатности постао је Битољ, где је августа 1908. постао председник Вилајетског одбора, а стекао је изузетан углед код локалног становништва и добио надимак „Ћирко-паша”. У то време се Мустафа Кемал се налазио у том граду на школовању у официрској школи. Изгледа је између Ћирковића и младог турског официра тада успостављен лични однос. Зато је Спалајковић сматрао да био он био најпогоднија личност за акцију код Мустафе Кемала и владе у Ангори. (Vladan Jovanović, „Kontroverze „Ćirko-paše”, Prilog za biografiju radikalskog prvaka Jovana M. Ćirkovića (1871-1928)”, *Tokovi Istorije*, br. 1/2 (2000), 95-97.)

Евентуалну сарадњу између Бугарске и Турске о којој се шпекулисало, Шериф-беј је покушавао да оспори, па је почео да говори о бугарским интригама. Напоменуо је како се у Ангори „помишљало на неку акцију у Тракији преко Бугарске, и то само онда кад се држало да ће се рат са Грчком наставити и у Европи”. Правдао се Спалајковићу да ће стварањем нове ситуације у Европи Турска почети да гледа на Бугарску као на опасност, па ће тиме бити упућена на сарадњу са Краљевином СХС, док ће се у спољној политици ослонити на Француску која ће гледати да одржи јаку Турску због спора са Британијом на Блиском истоку. Шериф-беј је објашњавао да ни Француска ни Краљевина СХС нису поморске силе, па ће Турска бити заштитник њихових интереса према Британији и Бугарској.¹²⁷⁹ Зато је он сматрао да би у њиховом интересу било да одрже јаку Турску и спрече демилитаризацију Тракије, која може само да ојача позиције Бугарске. Покушавао је да убеди Спалајковића како би таква ситуација омогућила да се Бугарска држи „у шаху“ од стране Краљевине СХС и Турске, а да он има вести да је и Поенкаре сматрао да би требало да се спроведу само неке одредбе о демилитаризацији. Обојица су се сложила да ће о разговору извести своје владе.¹²⁸⁰

Спалајковић је саопштио Нинчићу да ће будући односи Турске и Бугарске вероватно бити онакви каквим их представља турски дипломата, али је упозорио на опасност од утицаја Турске на муслиманско становништво и Турке у Јужној Србији. Из тог разлога је предложио да би било добро показати добро расположење ка Анкари на мировној конференцији и у ближој будућности размислити о иселјавању Турака из Македоније у Малу Азију, на сличан начин као што су Грци пресељени. Тиме би се омогућило да се створи „једна потпуно чиста национална и политичка ситуација у погледу наше државе и Турске на Балкану”.¹²⁸¹ Шериф-беј је упитао Спалајковића да ли је можда чуо како је Британија у току последњих дана показивала све мање одушевљења у

¹²⁷⁹ АЈ-388-12-32-743-744 пов. бр. 885 од 15. октобра 1922. године, стр. 3, *Спалајковић Нинчићу*.

¹²⁸⁰ Исто.

¹²⁸¹ АЈ-388-12-32-744 пов. бр. 885 од 15. октобра 1922. године, стр. 4, *Спалајковић Нинчићу*.

односу на почетак кризе, што је Краљевина СХС позвана на конференцију за склапање мира у грчко-турском спору. Посланик је одговорио да нема вести о оваквим реакцијама из Лондона, али да „сматра да је то питање већ дефинитивно решено и да се то решење не може преиначити, осим ако уопште не дође до Конференције мира”. Београд је већ наредног дана био обавештен да се нерасположење Енглеза ка Краљевини СХС може разумети, када се има у виду одричан одговор Керзонов захтев да се пошаљу југословенске трупе у Цариград.¹²⁸²

За то време је одржан нови састанак Хамид-беја и Живковића 15. октобра у Цариграду. Турчин је исказао одлучност владе у Анкари да остане при свом предлогу, да се конференција за склапање мира одржи у Смирни. У случају да Савезници не прихвате такво решење рекао је да ће Турска послати делегате без учешћа Мустафе Кемала.¹²⁸³ Веровао је да ће ефикасност рада на конференцији мира бити већа ако на њој буде присутан ауторитет Мустафе Кемала, јер ниједан други турски представник не би поседовао толико широка овлашћења да сам доноси одлуке, па би био принуђен да тражи упутства о држању од владе у Ангори. Ако турски предлог буде усвојен, Хамид-беј је истакао спремност да се пренесе рад скупштине из Ангоре у Смирну, да би се уштедело време чекања на одговор турске делегације у вези питања која су захтевала потврду са највишег места. Изгледа се у Ангори развио страх да би евентуално удаљавање Мустафе Кемала из Турске могло да доведе до неприлика. Хамид-беј је нагласио да постоји опасност да на њега буде извршен атентат.¹²⁸⁴

Разговор се наставио о програму рада конференције. Живковић је упитао Хамид-беја за мишљење која ће питања бити расправљана приликом седница. Одговорено му је да ће вероватно прво бити решена војна питања, пре свега око границе у Тракији и Месопотамији, а да ће се након тога прећи на финансијско-економска питања. Очекивао је да

¹²⁸² АЈ-388-12-32-738 пов. бр. 883 од 15. октобра 1922. године, *Спалајковић Нинчићу*.

¹²⁸³ Исто.

¹²⁸⁴ АЈ-370-1-2-248 пов. бр. 402 од 15. октобра 1922. године, извештај делегата, *Живковић Нинчићу*.

ће око питања обнове капитулација великим силама настати велике тешкоће, јер влада у Ангори нема намеру да прави никакве уступке. Живковић је упитао да ли је Турска спремна да плати ратну одштету ако то Савезници буду тражили од ње. Питање је изазвало Хамид-беја да оштро одговори да се у Ангори очекује да Грчка плати ратну одштету, због разарања које је њена војска учинила у Малој Азији. Што се тиче питања мањина, Турци ће пристати само на подједнаке услове који буду важили за све остале земље. Већи оптимизам показан је у погледу на друга питања. За мореузе предвиђао је налажење решења које ће задовољити интересе Савезника и Турске. Хамид-беј је предвиђао да код великих сила више не постоји жеља да држе своје трупе у региону мореуза и да су се оне сложили да се изврши демилитаризација. У питању Западне Тракије исказана је вера да ће Турска успети да припоји ову област, јер се у Ангори предвиђало да ће сво становништво на плебисциту гласати за уједињење са Турском.¹²⁸⁵

Овакви одговори турског представника указивали су на „опијеност својим лаким победама на бојним пољима Мале Азије”, записао је Живковић након састанка. Дипломатски кругови у Цариграду гајили су супротна осећања. Међу њима је владала забринутост, због метода који ће се примењивати на конференцији за склапање мира. Постојало је уверење да се Турцима превише попустило око њихових захтева, што ће изродити озбиљне сукобе ако потраживања Анкаре буду расла. У Француској амбасади Живковићу су саопштили 15. октобра да верују како ће Турци на конференцији стално условљавати Савезнике ултимативним захтевима. Француски дипломата, са којим је разговарао југословенски делегат, сматрао је да Мустафа Кемал жели да искористи 8.000 жандарма који ће бити распоређени у Тракији, да би држао Савезнике „у шаху” и искористио њихову неслогу приликом преговора.¹²⁸⁶ Изгледа да се код Француза појаво страх од претераног јачања Турске. Осећала се несигурност у погледу будућности њихових држављана и установа које су поседовали у Турској, јер нису имали

¹²⁸⁵ АЈ-370-1-2-249 пов. бр. 402 од 15. октобра 1922. године, извештај делегата, *Живковић Нинчићу*.

¹²⁸⁶ Исто, лист 250.

никакве гаранције како ће локалне власти поступати када мировни споразум буде потписан.¹²⁸⁷

I

У првих неколико дана није било никаквих инцидената приликом уласка турских и савезничких трупа у Тракију. Већ 16. октобра грчке снаге напустиле су граничне карауле у близини неутралне зоне код Чаталце. Један део њихових трупа кретао се према западном делу Тракије, док се остатак евакуисао пеко Галипоља и Родоста. Слични покрети уочени су и код Савезника првих дана по склапању примирја. Италијански батаљон извршио је заузимање Чорлуа и простора ка неутралној зони, док су Французи упутили снаге према Синеку, а Британци према Родосту. Извршено је формирање савезничких комисија које су биле задужене да надгледају целокупан процес евакуације Грка и уласка Кемалових снага у Тракију. Да би њихова ефикасност била већа, Савезници су поставили чланове комисија у Једрену, Узун-Ћуприји, Кешану, Родосту, Чорлуу, Луле-Бургасу и Крклиси. У свим градовима налазио се по један батаљон савезничких снага које су требале да мотре на целокупан процес. Било је забрањено изношење било какве имовине која није припадала грчким војним и цивилним властима, као и уништавање непокретности од стране Турака.¹²⁸⁸

Предаја власти одвијала се лако првих неколико дана, али је њу пратило непрестано исељавање локалног хеленског становништва које је било несигурно за своју безбедност када Труци буду успоставили своју управу. Охрабрен током догађаја, представник владе из Ангоре у Цариграду Хамид-беј инсистирао је код Рефет-паше, новоизабраног комесара за Тракију, да што пре отпутује у Тракију како би могао боље да утиче на развој догађаја. Исто је реаговала и турска штампа. Чланци

¹²⁸⁷ Исто, лист 251.

¹²⁸⁸ АЈ-370-1-2-256 пов. бр. 405 од 17. октобра 1922. године, извештај делегата, *Исти истом*. Савезници су извршили поделу рада у комисијама. Водећу улогу у Једрену, Луле Бургасу и Крклиси добио је француски, у Родосту, Кешану и Узун-Ћуприји британски, док је главну реч у Чорлуу имао италијански официр.

турских листова били су препуни изражавања нерасположења према хришћанском становништву. Чак су упућивани јавни позиви немуслиманима да се селе из Турске, јер у новој држави за њих неће бити места. Тако је лист „Тевхид” објавио 16. октобра чланак под насловом „Нећемо вас више!”, а слично је учинио и лист „Стамбол”.¹²⁸⁹

Средином октобра влада у Ангори извршила је именовање изванредног комесара за Тракију. Избор је пао на Рефет-пашу, који је учествовао на конференцији у Муданији. Он је у пратњи око 200 жандарма ушао у Цариград 19. октобра и био дочекан од дела локалног становништва тако еуфорично као да је реч о владару. Живковић је уочио да је „недостајала само почасна паљба из топова и то зато што по уговору о примирју Турци немају права употребе оружја”. Начин уласка са оволиком пратњом указивао је да се у Ангори није много веровало у безбедност њених представника у Цариграду. Рефет-паша је одсео у „Источном клубу” и са балкона поздравља масу. Дочек није прошао незапажено код штампе, па је лист „Ренин”, ондносно некадашњи „Танин”, пренео његове отпоздраве изасланицима султана, великог везира и министра унутрашњих дела.¹²⁹⁰ Делегат је приметио да се Рефет-паша у говорима често служио демагогијом да би продобио масу, али да је изузетно лош говорник који само велича Турке као народ. Једном приликом је Турке уздигао толико да је навео да су они први испод Бога.¹²⁹¹

Рефет-паша је требало да преузме дужност тек почетком новембра, када су грчке трупе требале да се евакуишу из Тракије. Међутим, он је одмах започео агитацију за придобијање цариградског становништва за идеје које је заступала његова влада. На пријемима и вечерама, које су биле организоване у његову част, говорио је често о политичким, историјским и војним темама. Тако је 21. октобра на банкету који је организовала цариградска општина заступао истребљење хришћана из Турске.¹²⁹² Ову

¹²⁸⁹ АЈ-370-1-2-257 пов. бр. 405 од 17. октобра 1922. године, извештај делегата, *Живковић Нинчићу*.

¹²⁹⁰ АЈ-370-1-2-262 пов. бр. 408 од 20. октобра 1922. године, извештај делегата, *Живковић МИД-у*.

¹²⁹¹ Исто, лист 263.

¹²⁹² АЈ-370-1-2-264 пов. бр. 410 од 23. октобра 1922. године, извештај делегата, *Живковић МИД-у*.

вест поверио је Живковићу његов повереник, пореклом са југословенских простора, који је био лично присутан на пријему у функцији аранжера и са којим је разговарао Рефет-паша. Дијалог је оставио горак утисак на повереника, јер је чуо ствари „од којих би се имала рашта коса дизати по глави”. Он је приметио да сви Турци током здравица узвикују покличе „да муслимани не штеде проклете Ђауре, без разлике на веру и народност, ни у утроби материној, јер све док и један од тог поганог света буде постојао, ислам неће бити срећан”.¹²⁹³ Изјаве су веома лоше деловале на Живковића.¹²⁹⁴

Очито је код дела политичке елите још била присутна идеја панисламизма, која је коришћена у односу ка остатку муслиманског света, и пантуркизма, због још увек живих аспирација Турске ка Авганистану, Персији и другим земљама. Ипак, кемалисти нису још раскрстили са противницима у Цариграду, који су изазивали велику бригу владе у Ангори. Успомена на славу Османске империје опстала је код многих људи. Зато је било потребно деловати на начин којим би се придобио део присталица султана и бившег младотурског режима. У обраћању Рефет-паше студентима цариградског универзитета 22. октобра, он је кренуо да говори о историјском настанку и развоју турске државе. Цео говор био је прожет идејом пантуркизма и заједничком судбином Турске и Персије.¹²⁹⁵ Из тренутних политичких разлога поменут је Мехмед II Освајач (Фатих) као војсковођа над војсковођама који је Турској подарио Цариград, као и Селим I који је подарио држави столицу калифата освајањем Египта 1517. године. Рефет-паша је овим примером хтео да исказе шта би требало да представља „душу и живот туркизма и ислама”. Да би поткрепио тврдње, приказао је битку код Чалдирана 1514. године између Селима I и персијског шаха Исмаила I, као сукоб две турске војске и сукоб два турска владара која су поделила велику турску земљу и народ на два дела.¹²⁹⁶ На „Национални пакт”, који је донела влада у Ангори, гледао је као „на најсветију дужност”. Што се

¹²⁹³ Исто, лист 265.

¹²⁹⁴ Исто, лист 266.

¹²⁹⁵ Исто, лист 267.

¹²⁹⁶ AJ-370-1-2-268 пов. бр. 410 од 23. октобра 1922. године, извештај делегата, *Живковић Нинчићу*.

тиче устава, изјавио је да се разрађују његови детаљи, али да се основа састоји у потпуној народној суверености и да он не види никакве разлике између уставности и народне власти. Онда је напао бивше представнике младотурског режима, који су због неодговорности и непостојања устава, дошли у позицију да земљу увале у тешку несрећу. На крају обраћања, Рефет-паша није могао да не помене намеру Ангоре да у блиској будућности прогласи републику.¹²⁹⁷

Деловање Рефет-паше није оставило добар утисак на Савезнике. Он је покушао да формира кемалистичку цивилну администрацију и жандармерију у Цариграду, Исмиду, Чанаку и Галипољу. Захтев је правдао одредбом примирја у Муданији о замени грчке са турском цивилном управом у Тракији. Керзон је 4. новембра наредио британским посланицима у Риму и Паризу да делују код тамошњих влада по овом питању. Сматрао је да ове области морају остати под савезничком окупацијом која је одређена чланом 12. и 7. конвенције у Муданији, са чиме се сложила влада у Ангори. Тражио је да Француска и Италија о томе обавесте своје представнике да би савезнички представници заузели јединствен став према Рефет-паши.¹²⁹⁸ Цариградска влада је све више губила моћ на терену и била је приморана да поднесе оставку истога дана. Султан Мехмед VI изјавио је да нема могућности да формира нову. Тада је Рефет-паша извршио притисак код градских власти, захтевајући да он буде изабран од стране градског Већа и да локалне власти прекину односе са министарством унутрашњих послова султанове владе. Цариградском валији је рекао да може наставити да врши своју дужост

¹²⁹⁷ AJ-370-1-2-269 пов. бр. 410 од 23. октобра 1922. године, извештај делегата, *Живковић Нинчићу*. Рефет-паша је том приликом рекао: „Овај народ може поднети само своју власт и сувереност. По нама, између једне уставне монархије и републике разлика је врло проста. На челу једне налази се једно лице по праву наследства, а на челу друге које тамо није по праву наследства. Ми (кемалисти) се не плашимо монарха и династије, оно чега се бојимо, то је да не дођу лица која ће на рачун неодговорних повести земљу у пропаст!” Било је ово алудирање на лошу политику тријумвирата младотурског режима, који је водио политику Турске у току „Великог рата”, а чије су присталице још увек биле присутне у Цариграду.

¹²⁹⁸ DBFP, First Series, Vol. XVIII, doc. no. 153, p. 227–228, London, 4. новембар 1922. године, *Kerzon Hardingu i Grahamu*.

али само као представник владе у Ангори. Када је Рефет-паша објавио да је преузео управу над градом, Мехмед VI је позвао савезничке представнике на саветовање.¹²⁹⁹

Пошто су схватили да је мала могућност сарадње са Рефет-пашом, савезнички делегати су 6. новембра позвали Хамид-беја и предочили му да све док траје окупација града цивилна управа мора да буде под контролом Савезника. То је значило да ће они вршити надзор полиције, санитарних и других градских служби. Хамид-беј је обећао да ће одмах обавестити владу о упућеним захтевима. Британски комесар Рамболд је корак савезничких представника оценио као „потпуно хармоничан” и јавио Лондону да би одбијање Ангоре значило потпуни раскид са Турском или евентуално избијање рата.¹³⁰⁰ Рамболд је истог дана примљен код султана који је показао страх за свој положај и будућност калифата. Мехмед VI се трудио да истакне незаконитост ангорске владе, чији се представници труде да га натерају на абдикацију. Изјавио је да ће се сагласити са свим савезничким одлукама и тражио је њихову помоћ у случају одлуке да напусти Турску. Рамболд је пружио султану гаранције његове личне сигурности.¹³⁰¹

Савезници су били одлучни да се одупру захтевима Ангоре. Керзон је евентуално повиновање и пружање уступака видео као „нарушавање престижа” и озбиљно понижење. Ако би Ангора пристала да се стави под надзор Савезника, Керзон је истицао могућност да се прихвати захтев за предајом цивилне администрације. Наредио је посланику Хардингу у Паризу и Грахаму у Риму да предоче Поенкареу и италијанској влади његове погледе и укажу на неопходност заузимања заједничког става.¹³⁰² Поенкаре је 7. новембра известио генерала Пелеа да прихвати јединствену сарадњу. Одобривао је увођење опсадног стања у Цариграду, али је сматрао да је још увек рано за неке озбиљније мере.¹³⁰³ Француска влада сматрала је да Кемалова влада мора од савезничких сила да затражи „помоћ” која

¹²⁹⁹ Isto, doc. no. 155, p. 229–230, Carigrad, 5. novembar 1922. godine, *Rambold Kerzonu*.

¹³⁰⁰ Isto, doc. no. 157, p. 232–233, Carigrad, 6. novembar 1922. godine, *Isti istom*.

¹³⁰¹ Isto, doc. no. 159, p. 235, Carigrad, 7. novembar 1922. godine, *Isti istom*.

¹³⁰² Isto, doc. no. 160, p. 236–237, London, 7. novembar 1922. godine, *Kerzon Hardingu i Grahamu*.

¹³⁰³ Isto, doc. no. 162, p. 238, Pariz, 7. novembar 1922. godine, *Harding Kerzonu*.

је значила да она признаје све мере, подухвате и уговоре које су претходно преузеле велике силе и цариградска влада, која више није постојала. У Паризу су веровали је неопходно да нова Турска држава уговором призна ова права, али да би било лоше ако би се такав услов поставио пре отварања коференције у Лозани.¹³⁰⁴ С друге стране, Керзон је саветовао Рамболда у Цариграду да после одобрења влада три савезничке силе треба извршити проглашавање опсадног стања „без одлагања на лицу места”. Мислио је да се мора искористити постигнута сагласност између три силе, али је приметио да би у случају промене става Италије и Француске, њихове снаге запале у још тежу ситуацију него приликом инцидента код Чанака. Слично као и Поенкаре, Керзон је веровао да Турци не би смели „форсирати питање Цариграда” пре почетка конференције у Лозани и да би у случају таквог њиховог деловања била „поцепана” конвенција из Муданије.¹³⁰⁵

Унутрашња политичка ситуација била је све компликованија. Нове власти ухапсиле су Али Мустафу Кемала, бившег министра цариградске владе и уредника листа „Пејем Сабах” (Peuven Sabah), интернирале га у Исмид и тамо погубиле. Како је он био антикемалистички настројен, у круговима око султана почело је да се страхује да ће такав бити однос ка осталим непријатељима новог режима. Рамболд је саопштио главном команданту савезничких снага генералу Харингтону, да су сви савезнички представници у Цариграду одлучни да не дозволе ниједан облик насиља према султану Мехмеду VI. Сматрао је да одговорност за султанову безбедност не може бити само на британским властима и да сви савезнички генерали морају да организују једну „међусавезничку стражу” у циљу његове заштите. Међутим, на састанку савезничких генерала и високих комесара 10. новембра дошло је до неслагања. Италијански представници указивали су на тешкоће у прикупљању потребних снага за једну такву међусавезничку стражу.¹³⁰⁶

¹³⁰⁴ Isto, doc. no. 163, p. 239, Pariz, 7. novembar 1922. godine, *Isti istom*; Isto, doc. no. 164, p. 240–241, Pariz, 7. novembar 1922. godine, *Isti istom*.

¹³⁰⁵ Isto, doc. no. 177, p. 252–253, London, 11. novembar 1922. godine, *Kerzon Ramboldu*.

¹³⁰⁶ Isto, doc. no. 173, p. 249, Carigrad, 10. novembar 1922. godine, *Rambold Kerzonu*.

Наредног дана савезнички генерали одбацили су предлоге својих влада и високих комесара о увођењу опсадног стања у Цариграду. Они су такву акцију видели као непожељну, осим у случају турског напредовања преко неутралне зоне, што би захтевало допремање већих снага. Сматрали су да број војника није довољан за суочавање са озбиљнијом опасношћу „осим да одрже опсадно стање” и да би могла бити угрожена целокупна администрација и хришћанско становништво. Италијански представници посебно су истицали тешкоће у обезбеђивању чиновника и радне снаге. Рамболд у почетку није веровао у ове процене. Британској влади је истицао да кемалисти захтевају да Савезници напусте Цариград и да би опсадно стање спречило да се ситуација погорша, посебно када се има у виду чињеница да ангорска влада убацује нове снаге у град и Тракију.¹³⁰⁷ Савезнички генерали су правдали одлуку намером да не би требало остварити потпуни раскид са кемалистима увођењем опсадног стања пред отварање конференције у Лозани. Француски и италијански представници нарочито су подржали овај став, са којим се два дана касније сагласио и Рамболд.¹³⁰⁸

Управо у то време секретар италијанског премијера Мусолинија предлагао је британском посланику Грахаму да је неопходно да савезничке снаге буду евакуисане из Цариграда, јер би у случају њиховог протеривања био нарушен престиж три силе. Било је то држање у складу са туркофилском политиком владе у Риму крајем 1922. године. С друге стране, постојао страх од понижења, проширених аспирација Турака и реакције у муслиманском свету и колонијама. Зато је накнадно италијанска влада прихватала сарадњу и заузимање „чврсте линије” према Турској.¹³⁰⁹

¹³⁰⁷ Isto, doc. no. 174, p. 250, Carigrad, 11. novembar 1922. godine, *Rambold Kerzonu*.

¹³⁰⁸ Isto, doc. no. 183, p. 260–261, Carigrad, 12. novembar 1922. godine, *Rambold Kerzonu*. Генерал Харингтон је упозорио на могућност напада Кемалових снага на два фронта према Чанаку и Исмиду. То би изазвало допремање тешке артиљерије према Босфору у наредних осам дана, чиме би савезничке снаге биле потпуно одсечене и морале би предати град. Осим тога, Харингтон је указивао на опасности приликом сусрета локалног хришћанског становништва током уласка кемалиста у Цариград. (Isto, p. 262).

¹³⁰⁹ Isto, doc. no. 176, p. 252, Rim, 11. novembar 1922. godine, *Graham Kerzonu*; Isto, doc. no. 185, p. 263–264, Rim, 12. novembar 1922. godine, *Isti istom*.

Приликом обележавања годишњице примирја у Компјењу, 11. новембра, њен амбасадор у Паризу Карло Сфорца је поновио овај предлог. Француски премијер Поенкаре и председник Милеран су одлучно одбацили могућност повлачења, због могућег излагања ризику хришћанског становништва у Цариграду. Британски амбасадор Хардинг се сложио са њима, указујући да би се вероватно поновио покољ као у Смирни. Сматрао је како је потпуно другачија ситуација предати град након одржавања конференције. Није усвојен ни Сфорцин предлог да се евакуација препусти савезничким генералима у Цариграду.¹³¹⁰

Учињен је покушај и код британске владе, где је италијански амбасадор упутио слично саопштење. Поред повлачења из града, Мусолини је предлагао одлагање конференције у Лозани, консултовање три силе и упућивање протестне ноте ангорској влади којом би се она оптужила за кршење примирја из Муданије. Керзон је мислио како је мало вероватно да влада у Риму повуче трупе, те да ће италијански представници остати уз своје колеге и да је то једини пут како би се „спасила ситуација у Константинопољу од највећег понижења”.¹³¹¹ Како ранији предлог није наишао на добар пријем, Мусолини је 12. новембра покушао да ублажи захтеве. Мењајући тезе, изјавио је Грахаму да „никада није било питања о повлачењу италијанског Високог комесара и генерала у одлуци око проглашавања опсадног стања”. Желео је да се оправда да је повлачење трупа предложио „само ако би ситуација постала толико озбиљна да је постојала опасност од масакрирања савезничких снага”. Грахам је ипак стекао утисак да Италија неће желети да иступа из заједничког држања ка Турској.¹³¹²

Захтев ангорске владе у виду две ноте – да се евакуишу Цариград и турске воде од стране савезничких снага – одбијен је. У дипломатским круговима страховало се да ће извршити упад у град и поновити сличну епизоду као у Смирни. Дошло је до инцидентата и сукоба „између Савезника и националистичких органа”, што је натерало савезничке генерале да упуте опомену да ће сваки наредни корак „повући тешке

¹³¹⁰ Isto, doc. no. 179, p. 255–256, Pariz, 11. novembar 1922. godine, *Harding Kerzonu*.

¹³¹¹ Isto, doc. no. 180, p. 256–257, London, 11. novembar 1922. godine, *Kerzon Grahamu*.

¹³¹² Isto, doc. no. 185, p. 263–264, Rim, 12. novembar 1922. godine, *Graham Kerzonu*.

последнице”.¹³¹³ Живковић је јавио како се „још увек сматра да је деликатна ситуација”, али да се тон турске штампе мало утишао. Као једино решење видело се „сложно иступање свих савезника према Турцима”. Савезнички представници веровали су да кемалисти блефирају, али нису желели да ситуацију препусте некој „непромишљености са њихове стране”. Војни ауторитети изјавили су Живковићу да су њихове снаге довољне да издрже евентуални напад на град, али су сматрали да се морају предузети мере „које би Турке уразумиле”, јер се није знала њихова коначна намера.¹³¹⁴

На састанку одржаном 12. новембра, француски комесар генерал Пеле прочитао је телеграм Поенкареа према коме француска влада изјављује да не може послати нове трупе у регион Цариграда. Његов британски колега Рамболд је одмах упозорио да влада у Лондону не жели сама да учествује у слању јединица и да је неопходно да Француска и Италија подрже ову акцију. Очито неслагање утицало је на то да савезнички генерали дефинитивно одбаце увуђење опсадног стања као опцију, осим у екстремном случају.¹³¹⁵ Због минулих дешавања, високи комесари су нотом упућеној влади у Ангори захтевали да се Рефет-паша удаљи из Цариграда „према протоколу” склопљеном у Муданији. Они су, на челу са генералом Харингтоном, позвали Рефет-пашу 12. новембра и саопштили му „да ће га протерати ако се у свему не саображава савезничким прописима”. Живковић је имао информацију да је нарочито оштра била изјава француског генерала Шарпија „који је најпогрднијим речима називао Турке”.¹³¹⁶ Да је код француских званичника дошло до промене става према Кемаловој влади након инцидента око Цариграда,

¹³¹³ АЈ-334-26-62-140 пов. 457 од 11. новембра 1922. године, телеграм, *Живковић и Балугџић МИД-у*.

¹³¹⁴ АЈ-334-26-62-144 пов. бр. 470 од 12. новембра 1922. године, телеграм, *Живковић МИД-у*.

¹³¹⁵ DBFP, First Series, Vol. XVIII, doc. no. 184, Carigrad, 12. novembar 1922. godine, *Rambold Kerzonu*.

¹³¹⁶ АЈ-334-9-29-22 пов. бр. 466 од 12. новембра 1922. године, телеграм, *Балугџић МИД-у*. Делегат Живковић је о односу савезничких власти према Рефет-паши прво обавестио посланика Балугџића у Атини. Одатле је истога дана јављено југословенској влади о дешавањима у Цариграду.

сведочила је изјава Поенкареа током састанка са Хардингом наредног дана. Он је казао да ће француске трупе у случају напредовања Турака „одговорити силом” заједно са осталим савезничким снагама. Ипак, трудио се да предочи Хардингу како би „било пожељно да Савезници попусте Турцима на било којој тачки како би избегли непријатељства”, имајући у виду скорни почетак преговора у Лозани.¹³¹⁷

Султан Мехмед VI је на све начине покушавао да одржи свој положај, па је у том циљу развио јаку пропаганду у јавности. За њу је трошио око 1.200 турских лира дневно, према тврдњи југословенске делегације. Поред тога, уз њега су стајали сви чланови владарске династије, а по локалним махалама у граду кренуле су да се образују „тајне чете које се свакодневно множе”.¹³¹⁸ Мустафа Кемал био је решен да се обрачуна са институцијом султана, које је видео као главне кривце за пораз Турске у Првом светском рату. Пошто је знао за углед у турском народу, он је формирао мешовиту комисију која је требало да се бави укидањем султаната, али она није смела да донесе такву одлуку. Мустафа Кемал је онда извршио притисак својим говором, упозоравајући да ова одлука мора да почива „на природном праву”, јер „би могле да лете главе”. Након тога, Скупштина у Ангори је 1. новембра изгласала укидање положаја султана и прогласила себе турским сувереном, а Мехмед VI се нашао пред свршеним чином.¹³¹⁹

Суочен са опасностима по властити живот, бивши султан се 17. новембра „укрцао на енглеску ратну лађу” и замољен је „да се одмах удаљи из Цариграда као калифа свих муслимана”. Генерал Харингтон и заступник комесара Рамболда испратили су одлазећег монарха до брода. Живковић је сазнао да је Рамболдов заступник том приликом захтевао да Мехмед изрази своје жеље према британском краљу.¹³²⁰ Бивши султан

¹³¹⁷ DBFP, First Series, Vol. XVIII, doc. no. 188, p. 265–268, Pariz, 13. novembar 1922. godine, *Harding Kerzonu*.

¹³¹⁸ AJ-334-26-62-143 пов. бр. 467 од 12. новембра 1922. године, телеграм, *Живковић МИД-у*.

¹³¹⁹ Ž. Fajfrić, *Turski sultani*, 350–351; J. Шаљић Ратковић, „Између феса и шешира: Југословенски муслимани и Ататуркове реформе”, 323.

¹³²⁰ AJ-334-26-62-146 пов. бр. 482 од 17. новембра 1922. године, телеграм, *Живковић МИД-у*; AJ-370-1-2-348 пов. бр. 482 од 17. новембра 1922. године, телеграм, *Исти истом*.

је прво отпутовао на Малту, одакле се касније пребацио у Сан Ремо. Положај калифе, одлуком Скупштине у Ангори, уступљен је Абдулмециду II, рођаку бившег султана и сину султана Абдулазиза I који је устоличен 24. новембра. Инсигнија султанове власти, Османов мач, пренет је у локални музеј у Цариграду. Недуго затим, верске власти објавиле су фетву којом је претходни калифа Мехмед VI „означен за неподобног у одбрани” муслимана, а нарочито му се замерала сарадња са Британцима и одлазак њиховим бродом.¹³²¹

Представник ангорске владе Рефет-паша, упутио је 20. новембра званичну циркуларну ноту југословенском делегату Живковићу, којом га упознаје са одлуком ВНСТ у вези избора калифе и фетвом која је производ овог деловања. Био је то један од првих званичних докумената који је размењен између нових власти у Ангори и дипломата Краљевине СХС, као држава које нису имале успостављене дипломатске односе.¹³²² Истом приликом обавештени су и представници осталих страних држава које су имале делегацију у Цариграду.¹³²³ Након сазнања да су сви страни представници изјавили честитке новом калифи, Живковић је тражио упутства о своме држању. Пашић му је крајем новембра наредио да поступи исто као и остале дипломате и учини посету Абдулмециду II. Како је приметио делегат, калифа се држао веома пријатељски, говорећи потреби успостављања „пријатељских односа” међу народима.¹³²⁴ Да ли је тиме алудирао на неразјашњено питање дипломатских односа Турске и Краљевине СХС, или на сукоб са Грцима, није сасвим јасно из извора. Његов утицај је временом опадао, упркос томе што је он желео да одржи историјску повезаност са Османским царством и идејом панисламизма.

¹³²¹ Ž. Fajfrić, *Turski sultani*, 351; Amra Halilović, „Ukidanje hilafeta u periodu Mustafe Kemala Atatürk’a”, *Znakovi vremena*, god. XXV, dvobroj 92–93, (2022), 204–207; J. Шаљић Ратковић, *нав. дело*, 323.

¹³²² AJ-370-1-2-360 пов. бр. 489 од 20. новембра 1922. године, нота, *Refet Pacha a la Delegation Yugo-Croate-Slovene a Constantinople*. Документ писан француским језиком.

¹³²³ Исто, пов. бр. 491 од 21. новембра 1922. године, извештај, *Живковић МИД-у*.

¹³²⁴ Исто, лист 398, пов. бр. 514 од 28. новембра 1922. године, телеграм, *Исти истом*; Исто, лист 399, пов. бр. 5216 од 29. новембра 1922. године, телеграм, *Пашић Живковићу*.

Власти Мустафе Кемала су након склапања мира са Грчком и проглашења Републике Турске, одлучиле да марта 1924. године коначно укину његов положај.¹³²⁵

6. ДОЛАЗАК ПОЛИТИСА И СТАМБОЛИЈСКОГ У БЕОГРАД НОВЕМБРА 1922. ГОДИНЕ

На притисак Венизелоса и његових блиских кругова из Атине, Николаос Политис је поново примио место министра спољних послова. Он је у Паризу 7. октобра посетио југословенског посланика Спалајковића и са њим разговарао о важним питањима за односе две земље. Уверавао га је у пријатељство Грчке према Краљевини СХС и обећао како ће у наредним данима посетити Београд. Замолио је Спалајковића да води у вези посете пренесе Пашићу. Упитан да ли његова земља намерава да брани Тракију, Политис је одговорио како треба избећи сукоб против великих сила и оружје употребити само против Турака, ако они не желе склопити споразум. Потврдио је тачност информација које је Балугџић раније слао из Атине, а које су се тицале положаја новог краља и јачању утицаја републиканаца у земљи. Политис је поновио мишљење које је крајем септембра Балугџићу изнео члан Револуционарног одбора, да ће се према новом краљу и династији односи с обзиром према Румунији и Краљевини СХС, и да ће бити испоштован монархистички принцип. Зато ће у Грчкој бити избегнута промена државног уређења и биће задржана садашња династија, иако је страног порекла. Рекао је како је Краљевина СХС срећна што има своју династију и краља, који је исто што и председник републике. Упитао је Спалајковића да ли постоји републиканско расположење у његовој

¹³²⁵ Amer Maslo, „Izveštavanje muslimanske političke štampe u Bosni i Hercegovini o odlasku i protjerivanju osmanske dinastije iz Osmanskog carstva i Republike Turske (1922–1924)”, *Zbornik radova sa naučnog skupa: Nova istraživanja jugoslovenske prošlosti: Perspektive sa postjugoslovenskog prostora*, Urednici: Natalija Dimić Lompar, Ognjen Tomić i Nikola Koneski, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2025, 63–66.

држави, који је изјавио да оно постоји, али само као академска забава неколико интелектуалаца, чији републиканизам иде до затворских врата. На крају састанка Спалајковић је био обавештен како Политис сутра бродом путује за Атину.¹³²⁶

Почетком октобра код Поенкареа је примљен Венизелос, коме је саопштено како се више не може ништа мењати од онога што је понуђено Турској. Поенкаре је изразио намеру да Француска узме у обзир и хеленске интересе, посебно од када је у Атини дошло до промене режима у који верује Француска. Он није показао жељу да француска влада призна новог краља, пре него што би се одржали избори у земљи и показали његови први поступци.¹³²⁷ У међувремену, Венизелос је отпутовао у Лондон. Тамо је 22. октобра, током разговора, саопштио југословенском посланику Гавриловићу да је телеграфисао влади да предузме потребне кораке како би одложила евакуацију Тракије за недељу дана или чак две. Сматрао је да би се тиме дало довољно времена и могућности иселеницима да у реду напусте своја огњишта, а евентуалну одговорност преузео је на себе.¹³²⁸ Два дана касније, тамошњи француски амбасадор Пол Камбон изјавио је Гавриловићу да је његово лично мишљење да Солун треба да постане слободна лука. Град би остао под суверенитетом Грчке, али ће пристаниште моћи да користе остале балканске државе Краљевина СХС, Бугарска и Румунија.¹³²⁹

Пошто се Грчка налазила у тешкој дипломатској ситуацији, Југословени су користили прилику да обезбеде своје интересе око слободне зоне у Солуну и положаја југословенске мањине. Посланик Балугџић је у Атини почетком октобра те захтеве изнео пред пуковника Гонатаса. С друге стране, Гонатас је обећао скоро покретање питања о југословенској зони, али је у погледу заштите словенске мањине остао

¹³²⁶ АЈ-388-12-32-734 пов. бр. 866 од 7. октобра 1922. године, шифровани телеграм, *Спалајковић Нинчићу*.

¹³²⁷ Исто.

¹³²⁸ АЈ-341-13-43 пов. бр. 372 од 23. октобра 1922. године, телеграм, *Гавриловић МИД-у*.

¹³²⁹ Исто, пов. бр. 383 од 25. октобра 1922. године, извештај, *Исти истом*.

резервисан. Желео је да обезбеди сарадњу са Краљевином СХС у случају продора бугарских комита у Македонији и Тракији, од којег се страховало у Атини.¹³³⁰ У том контексту треба посматрати изјаве Нинчића, који је говорио да би Бугарској требало обезбедити економски излазак на Егеј, што је у складу са мировним уговором из Неија. Била је то претња Краљевине СХС да ће у случају хеленског одбијања договора око слободне зоне у Солуну, влада у Београду подржати Бугарску у њеним намерама.¹³³¹

У прилог томе, британски лист „Дејли Телеграф” донео је 24. октобра вест да је бугарски премијер Стамболијски решен да покрене питање аутономије Тракије на конференцији у Лозани. Према овим информацијама он је покушавао да потражи споразум у вези овог питања са Румунијом. Гавриловић је јавио да британски кругови не верују много у успех ове акције, јер је Источна Тракија већ обећана Турској од стране Савезника.¹³³² Ова вест показала се као тачна, јер је наредно издање листа од 25. октобра пренело да влада у Букурешту није била спремна да прихвати долазак Стамболијског у румунску престоницу како би се расправљао о питању Тракије. „Дејли Телеграф” је тврдио да ће Бугарској бити понуђене олакшице слободног пристаништа у Кавали, а не у Дедеагачу, како се не би покретало питање Западне Тракије.¹³³³

Услови за реализовање посете Политиса стекли су се почетком новембра. Он је био примљен 5. новембра у Београду од министра спољних послова Нинчића и премијера Пашића. У то време се југословенска влада налазила у кризи због сукоба радикала и демократа, али је ипак пронађено решење да се она одржи на власти.¹³³⁴ Хеленска штампа доводила је Политисову посету у везу са доласком Стамболијског у Београд. Уз то, Атини је било потребно да ојача везе са

¹³³⁰ D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države 1918–1923*, 180.

¹³³¹ А. М. Пећинар, *Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и Грчка (1919–1924)*, 183–187. Питање југословенске слободне зоне у солуну је постављено и у југословенској штампи средином октобра. (Исто, 180–182.)

¹³³² АЈ-341-13-43 пов. бр. 381 од 24. октобра 1922. године, телеграм, *Гавриловић МИД-у*.

¹³³³ АЈ-341-13-43 пов. бр. 382 од 25. октобра 1922. године, телеграм, *Исти истом*.

¹³³⁴ D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države (1919–1923)*, 182.

некадашњим савезником, пред конференцију мира и могуће компликације на Балкану.¹³³⁵ Два дана касније Нинчић је о садржају разговора известио посланика у Букурешту, објашњавајући Чолак-Антићу главне аспекте дијалога. Назначио је да су се договорили да грчки трговци и индустријалци добију права да на територији Краљевине СХС отварају своје радње. Како је у Београду постојао страх од уплива капитала из Будимпеште и Беча, Нинчић је обећао да ће грчким трговцима бити издато посебно одобрење.¹³³⁶

Договорено је да се започну преговори за склапање трговинског уговора, као и да ће конвенција о зони у Солуну бити ратификована од званичника две државе. У погледу права националних мањина, усаглашено је поштовање конвенција о заштити мањина које су усвојене на Конференцији у Паризу, што је значило да ће бити гарантовано право хеленске мањине у Краљевини СХС и словенске у Грчкој. Политис је истакао да његова земља не жели да протера словенски живаљ из Македоније да би тамо населила своју популацију из Мале Азије. Атина ће пристати да обезбеди економски излазак Бугарској на Егеј, али само ка Дедеагачу преко долине Мрице, која би добила међународни статус као Дунав. Београд је саветовао да хеленска држава не чини никакву дипломатску акцију о овом питању, користећи економски излазак на Егеј као највећи могући уступак Софији током преговора у Лозани. Политис је саопштио да у случају да Турци буду претераним захтевима онемогућили склапање мира, Британија је одлучна да са њима зарати, а у тој акцији имаће помоћ Грчке. Зато је упитао Нинчића какво би било држање Краљевине СХС у случају таквог рата и да ли би Атина могла да очекује да ће она извршити притисак на Бугарску да она остане неутрална. Предлагао је да се за ову акцију придобије Румунија. Нинчић и Пашић су сматрали да се не може дати одговор док ситуација на Балкану не буде конкретна, али су нагласили да Београд сигурно неће

¹³³⁵ „Политис у Београду”, *Политика*, 4. новембар 1922. године, стр. 2; А. Loupas, *From Paris to Lausanne: Aspects of Greek-Yugoslav Relations*, 276–277.

¹³³⁶ АЈ, Посланство Краљевине Југославије у Букурешту (395), број фасцикле 9, архивска јединица 94, лист 35, стр. пов. бр. 107 од 7. новембра 1922. године, извештај о посети Политиса, *Нинчић Чолак-Антићу*; А. М. Пећинар, *Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и Грчка (1919–1924)*, 188–189.

допустити да се Бугарска увећа у корист Грчке.¹³³⁷ Краљ Александар је изјавио Политису да сматра како је обнова хеленске армије од кључне важности за њен опстанак и будућност Балкана.¹³³⁸

Југословенска страна упозорила је Политиса на погоршавање положаја Словена који живе на простору Македоније, након досељавања великог броја хеленских избеглица из Мале Азије и Тракије. Према британским изворима, изгледа да је изјава оставила лош утисак на Политиса који је сматрао да примедбе нису на месту, па је нагласио да тамошње словенско становништво више бугарског него српског порекла. Британски посланик Јанг, јављао је влади да је најважнији резултат посете договор постигнут о луци у Солуну. Када је грчки министар напустио Београд, Нинчић се обратио хеленском посланству са захтевом да му се достави копија солунске конвенције, јер је тај документ нестао из његове архиве.¹³³⁹ Међутим, дошло је до малог дипломатског инцидента, који је оставио лош утисак на Нинчића. Посланство је доставило српски предлог конвенције, који је много више одговарао влади у Београду него оригинални документ. Нејасно је да ли је овакав корак учињен случајно или намерно, али се Нинчић разочарао када му је другом приликом достављена оригинална верзија. Влада је зато тражила склапање новог и повољнијег уговора, наглашавајући да док ово питање не буде решено грчка страна не рачуна на озбиљнију дипломатску сарадњу са Београдом.¹³⁴⁰ Када је 21. новембра влада у Атини потврдила споразум из 1914. године о слободној зони у Солуну, Краљевина СХС је због инцидента избегла да учини такав корак.¹³⁴¹

¹³³⁷ АЈ-395-9-94-35 стр. пов. бр. 107 од 7. новембра 1922. године, извештај о посети Политиса, *Нинчић Чолак-Антићу*, стр. 2.

¹³³⁸ А. М. Пећинар, *Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и Грчка (1919–1924)*, 189; A. Loupas, *From Paris to Lausanne: Aspects of Greek-Yugoslav Relations*, 276–277; J. Paszkiewicz, *Main challenges for the Greek national security against the geopolitical changes in the Balkans during the period 1918–1923*, 206–207.

¹³³⁹ Ж. Аврамовски, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, 94–95.

¹³⁴⁰ Исто, 95; С. Мићић, *Од бирократије до дипломатије, Историја југословенске дипломатске службе 1919–1939*, 94.

¹³⁴¹ А. М. Пећинар, *Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и Грчка (1919–1924)*, 189.

У међувремену, штампа у Грчкој трудила се да увелича посету Политиса, објавама о могућем савезу Атине, Београда и Софије, што је он морао да демантује изјавом да се бугарска влада у не придржава мировних уговора.¹³⁴² С друге стране, „Политика” је писала да је Политис указао да би се такав нови „балкански савез” могао формирати, „да су Бугари променили своје мишљење од 1914. године”. Поред овога, лист је пренео могућност приступања Грчке Малој Антанти. Политис је говорио да је идеја о том савезу поникла у Паризу након рата током разговора Венизелоса са Пашићем, Масариком, Бенешом и Јоанескуом. Чланак је сугерисао да после смене краља Константина више не постоје сметње да Грчка приђе савезу, што би радо прихватила већина њених политичара. Политис је у изјави закључио да „се отвара нова ера у односима са Краљевином СХС” који требају још више да се учврсте.¹³⁴³

Услед све важније југословенске улоге у „Источном питању” британски посланик Јанг посетио је министра Нинчића 8. новембра да би се информисао о ставу Београда поводом актуелних питања. Нинчић је наглашавао да ће став његове владе бити нејасан, јер она не зна какве ће захтеве изнети Турци на конференцији. Поновио је речи упућене Политису, да је непоходно да Западна Тракија до Дедеагача добије међународни статус попут Дунава и да се југословенска влада залаже да Бугарска у том делу добије економски излазак на Егејско море.¹³⁴⁴ Овако уређена Тракија била би по Нинчићу најбоља баријера између Грчке и Турске, јер је њена будућност решена савезничком нотом од 23. септембра. Јангу је указано како се југословенска влада залаже да „турска војна сила, осим онога што је неопходно за одржавање реда, не сме бити примљена у Европу”. О питању мореуза и капитулација, Нинчић није показивао велику заинтересованост, остављајући великим силама да

¹³⁴² D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države 1918–1923*, 183.

¹³⁴³ „Политис у Београду”, *Политика*, 5. новембар 1922. године, стр. 2.

¹³⁴⁴ DBFP, First Series, Vol. XVIII, doc. no. 167, p. 244–245, Beograd, 8. novembar 1922. godine, *Jang Kerzonu*. Посланик Сир Албан Јанг је у преписци са Керзоном предпоставио да је Нинчић овај став изнео Политису, и да се грчки министар иностраних дела сложио са овом изјавом. Нагласио је да овакву информацију није добио у грчком посланству у Београду, где су му саопштене потпуно другачије вести.

реше ове несугласице.¹³⁴⁵ Ова промена југословенске стране у гледишту према Тракији сигурно је резултат негативних догађаја који су се одвили након посете Политиса.

Непосредно пред долазак Стамболијског у Београд, бугарска влада је 7. новембра изразила жаљење британском посланику Вилијаму Ерскину (William Erskine), зашто је она позвана у Лозану да дискутује само у питању о мореузу, а не о питањима мировног уговора између Грчке и Турске и граничним споровима у Тракији који су је највише интересовали. Бугарска страна указала је да према миру из Неија она има право на излазак на Егејско море, што је уско повезано са граничним спором Грчке и Турске у Тракији. Ерскину је саопштено да боравак око 200.000 избеглица на њеној територији и друга питања не могу бити размотрени без бугарског погледа, посебно када се има у виду чињеница да су на конференцију позване Краљевина СХС и Румунија, које су имале много мање интереса у овим споровима. Од Лондона је затражена асистенција код италијанске и француске стране да би Бугарска била укључена у дискусију о овим питањима.¹³⁴⁶ У Букурешту је почетком новембра Стамболијски покушао да учини сличну интервенцију код румунске владе, у циљу економског изласка Бугарске на Егејско море код Александрополиса. Министар спољних послова Дука одбио је да пружи гаранције да ће Румунија заступати овај став на конференцији у Лозани.¹³⁴⁷

Из Букурешта је 9. новембра Стамболијски дошао у Београд. Овом посетом биле су постављене основе за будући уговор који ће Бугарска и Краљевина СХС склопити у Нишу наредне године. Био је то први долазак бугарског премијера након рата.¹³⁴⁸ Његовом пријему значајно је

¹³⁴⁵ Исто. Нинчић је сматрао да Краљевина СХС не би требало да показује много интересовања за режим капитулација, јер њени поданици, осим оних који су долазили са простора бивше Аустроугарске, нису уживали у коришћењу ових повластица. Јанг је обавестио Керзона да у Београду очекују долазак Александра Стамболијског који треба да стигне 9. новембра.

¹³⁴⁶ Isto, doc. no. 161, p. 237–238, Sofija, 7. novembar 1922. godine, *Erskin Kerzonu*.

¹³⁴⁷ D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države 1918–1923*, 183–184.

¹³⁴⁸ Иван Ристић, „Политика споразумевања у време неспоразумевања (Рад Александра Стамболијског на југословенско-бугарском зближењу 1919–

допринео рад Чехословачке и њених водећих политичара који су утицали на југословенску владу у том правцу.¹³⁴⁹ Био је примљен од стране Нинчића, Пашића и краља Александра. Како су претходно утврдили договор са Политисом о економском изласку Бугарске на Егеј, Пашић и Нинчић су саопштили бугарском премијеру да ће у Лозани подржати његов захтев у овом питању. Нагласили су му да може бити прихваћен економски коридор уз реку Марицу до Дедеагача, али да су неприхватљиви захтеви Софије о територијалним уступцима у Тракији. Стамболијски је на састанку са Нинчићем, Светозаром Прибићевићем и Марком Трифковићем изнео још један предлог.¹³⁵⁰ Предложио је оснивање мешовите комисије ради решавања спорних питања између Краљевине СХС и Бугарске, што је изгледа наишло на топао пријем у Београду. Напоменуо је да Бугарска жели да поштује уговор из Неија, да она неће покретати питање Македоније и да жели да обустави рад комита и ратних злочинаца.¹³⁵¹

Када се сусрео са краљем Александром на Двору, Стамболијски му је изнео пројекат југословенског царства са њим као сувереном. Предложио је да ова држава има федеративно уређење на територији Бугарске и Краљевине СХС. Осим главне скупштине, која је требало да заседа у Београду, сматрао је да федерација треба да има и локалне парламенте у Софији, Загребу, Љубљани, Цетињу, Сплиту и Новом Саду. Нејасно је да ли је мотив био да обезбеди бољи спољнополитички положај тако ојачане бугарске државе ка Тракији и њеним интересима на Егеју, или је реч о стварној жељи за приближавањем Јужних Словена. Први утисак краља није био позитиван према предлогу, али је у каснијим

1922)”, *Теме*, год. XXXVI, бр. 3 (јул–септембар 2012), 1041–1042; A. Loupas, *From Paris to Lausanne: Aspects of Greek-Yugoslav Relations*, 277–278.

¹³⁴⁹ Срђан Мићић, „Рад бугарског посланства у Београду против војне интервенције Краљевине СХС (9–18. јун 1923)”, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 93, (2016), 90.

¹³⁵⁰ И. Ристић, *Балкански Каин и Авељ – Бугарска у југословенској политици (1919–1929)*, 207–211.

¹³⁵¹ Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, 98–99.

разматрањима ове идеје показивао намеру да је прихвати. Ипак, развој унутрашњих прилика у Бугарској онемогућиће њено реализовање.¹³⁵²

„Политика” је 10. новембра донела уводни чланак под називом „Стамболијски говори”, преносећи изјаву бугарског премијера дату новинару овог листа. Изјавио је да: „неће ништа да ради за Македонију, неће о њој да мисли, да алали Македонију Краљевини СХС и да не подржава комите, већ их гони”. Стамболијски је на крају ове изјаве закључио да ће све комитске вође завршити у затвору и да у Бугарској ради суд.¹³⁵³ ВМРО и део јавности у Бугарској логично је са огорчењем гледао на овакво понашање премијера, износећи критику због његове сарадње са Београдом. С друге стране, инострани листови говорили су о дипломатској припреми за преговоре у Лозани.¹³⁵⁴ Политика приближавања Краљевини СХС изазвала је бројне атентате на главне представнике бугарског режима крајем 1922. и почетком 1923. године. Овакви напади извршени су на самог Стамболијског, Рајка Даскалова и друге политичаре.¹³⁵⁵

Евентуална југословенска сарадња са Бугарском и подршка њеним захтевима за економским изласком на Егеј, утицала је да грчко посланство у Београду помно прати ову посету. Генерални секретар посланства Диамандопулос ступио је у контакт са бугарским послаником Тодоровим, добрим пријатељем Стамболијског и његовим пратиоцем.¹³⁵⁶ Секретара су највише интересовале изјаве у југословенској штампи којима је Стамболијски помињао могућност да Бугарска примени члан 48. уговора из Неија. Тодоров се бранио да је Бугарска увек желела да се одвоји бугарски део Тракије, јер није схватала да ће она припасти Грчкој. Диамандопулос га је оштро укорио, да очигледно бугарска влада живи у незнању када нема информација да

¹³⁵² Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић у европској политици*, 29–30.

¹³⁵³ „Стамболијски говори...”, *Политика*, 10. новембар 1922. године, стр. 1.

¹³⁵⁴ D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države 1918–1923*, 185.

¹³⁵⁵ С. Мићић, „Рад бугарског посланства у Београду против војне интервенције Краљевине СХС (9–18. јун 1923)”, 90.

¹³⁵⁶ А. М. Пећинар, *Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и Грчка (1919–1924)*, 188–189.

члан 48. предвиђа уступање Тракије Грчкој и слагање Софије са свим одлукама великих сила. Тодоров је покушао да ублажи гнев хеленског дипломате изјавом да Софија жели аутономну Тракију и да због тога не може прихватити одлуке великих сила.¹³⁵⁷

8. ПРИПРЕМЕ ЗА КОНФЕРЕНЦИЈУ У ЛОЗАНИ

Завршетак рата наводио је на размишљање где би могла бити одржана конференција за склапање мира. Турски кругови износили су разне предлоге. Углавном су то била места која су се налазила на територији њихове државе. Поред Смирне, која је била прво решење, у току септембра и октобра размишљало се о Скутарију (Ускудар, густо насељени дистрикт у Цариграду на азијској страни Босфора) и острву Принкипу, које се налазило у Мраморном мору у непосредној близини града. Ово је Живковићу саопштио Хамид-беј, током једног од њихових састанака крајем септембра. Брзо се одустало од ових предлога, јер су се места налазила унутар неутралне зоне, у којој су још увек биле стациониране савезничке снаге. Уз то, кемалисти су се плашили да би долазак и дужи боравак Мустафе Кемала у Цариграду био ризичан потез. У граду су још увек деловале разне према њему непријатељски настројене струје, што је могло да доведе до инцидената и атентата.¹³⁵⁸ Тиме би се једним хицем понишпиле све тековине борбе која је трајала више од три године. Младотурци, двор и свита блиска султану Мехмеду VI, који је осудио Мустафу Кемала на смрт лета 1919. године, кад је он покренуо борбу, представљали су велику опасност.¹³⁵⁹ Упркос томе што се очекивао брзи пад Мехмеда VI са власти, он је још увек имао људе одане његовом положају. Живковић је сматрао да су кемалисти у праву кад су одбацили предлоге за сазивањем конференције на територији неутралне зоне, због ових опасности. Јасни су били њихови

¹³⁵⁷ Исто, 189–190.

¹³⁵⁸ АЈ-370-1-2-258 пов. бр. 407 од 18. октобра 1922. године, извештај делегата, Живковић Нинчићу.

¹³⁵⁹ Исто, лист 259.

покушаји да се конференција одржи у Смирни, односно делу града који није изгорео у пожару почетком септембра 1922. године.¹³⁶⁰

Пошто је био у сталном контакту са турским политичким круговима, Живковић је успео да сазна која је лица влада у Ангори предложила за делегате у случају да се конференција одржи у Смирни. Вођство је, наравно, припало Мустафи Кемалу. Остатак главног дела делегације чинили би Реуф-беј, потпредседник владе у Ангори и ВНСТ, Фетхи-беј, комесар (министар) унутрашњих дела, Јусуф Кемал-беј, комесар спољних послова, Риза Куб-беј и Хасан-беј.¹³⁶¹ Поред ових званичника, влада у Ангори одредила је експерте, саветнике и секретаре, који су требали да пруже помоћ и подршку делегацији. Одабрани су угледни људи из свих сфера јавног и друштвеног живота, од професора универзитета до службеника у министарствима. Предвиђало се оснивање главног секретаријата у току октобра, с циљем да он управља њихим радом, на чијем је челу постављен Решид Сафет-беј.¹³⁶²

Британска штампа је 13. октобра писала да је потребно што пре сазвати конференцију за решење турско-грчког спора и предложила за место њеног одржавања Венецију, Женеvu или Лозану – јављао је југословенски посланик Гавриловић. Изнет је став да конференција никако не сме бити одржана у Цариграду или Смирни, јер би у том случају кемалисти имали председника конференције, која би узгред била и доста удаљена од престоница заинтересованих сила. Наглашено је да Друштво народа треба да одигра важну улогу у питањима мањина и слободе пловидбе кроз Босфор и Дарданеле. У Лондон су стизале вести да кемалисти повређују неутралну зону коју је одредио споразум у Муданији.¹³⁶³ Упркос овој чињеници, британски званичници почели су

¹³⁶⁰ Исто, лист 260.

¹³⁶¹ Исто.

¹³⁶² Исто, лист 261. Остатак предложених саветника, експерата и сектетара били су: Зуди-беј, универзитетски професор, Сениедин-беј, експерт за питања вакуфа, Шукри-беј, стручњак за питања унутрашњих послова, Мунар-беј, стручњак за спољну политику, Халиде Едиб Ханум, Рушин Енреф-беј и друга лица која су добро познавала језике и била блиска новом режиму у Ангори.

¹³⁶³ АЈ-341-13-43 пов. бр. 362 од 13. октобра 1922. године, извештај посланика, Гавриловић МИД-у.

да мењају однос према Турској након њиховог продора до Егејског мора. У кризи која је настала око Чанака, показало се да нова турска држава може да угрози британске интересе на Босфору и Дарданелима, као и да је Грчка немоћна да брани позиције владе у Лондону у овом региону. Зато је британски Генералштаб усвојио меморандум 14. октобра, којим је објавио потребу успостављања ближих односа са Турском како би се одржала контрола на мореузима са минималним бројем снага. Прагматичност британске спољне политике, којој су на првом месту били интереси осигуравања позиција на Блиском истоку, све више је удаљавала Лондон од Атине.¹³⁶⁴

Говор који је Лојд Џорџ одржао у Манчестеру изазвао је живу полемику у француској јавности. Посебно је била запажена тврдња да су Француска и Италија издале Британију повлачењем са обала Мале Азије. Британски премијер је рекао како су само трупе Велике Британије успеле да спрече да Турци рат не пренесу у Европу. Спалајковић је о овој полемици јавио 16. октобра у Београд и нагласио да је француска штампа почела да пише да Лојд Џорџ клевета Француску и Италију. Француски листови су истицали да је рат избегнут само зато што је Француска успела на време да понуди Турској област Тракије до реке Марице, док је Британија за то време вршила војне припреме око Цариграда да би остварила своје империјалне намере уперене против независности Турске и главних интереса Русије. Спалајковић је оценио да су овакви поступци Лојда Џорџа у вези са одржавањем будућих избора, али да француски кругови сматрају да је његов ауторитет већ одавно урушен због скорашњих грешака.¹³⁶⁵

Средином октобра Спалајковић је примљен на вечери код шефа француског Генералштаба Едмонда Буа (Edmond Buat). Ту је поново имао прилике да разговара са Перетијем дела Роком, који је полако схватао да се никаква промена није десила код Турака и да ће Европа опет имати проблема са њима на мировној конференцији. Велики

¹³⁶⁴ Eudoxia Ioannidis, *British Foreign Policy toward Southeastern Europe and the Restoration of the Dodecanese Islands to the Greece*, Mc Gill University, Montreal, 1991, 35.

¹³⁶⁵ AJ-388-12-32-737 пов. бр. 881 од 16. октобра 1922. године, телеграм, Спалајковић Нинчићу.

проблем видео је у томе да Анкара неће прихватити захтеве великих сила у вези капитулација, финансијских питања и Дарданела, услед опседнутости успехом у рату против Грчке. Током разговора Рока је исказао велику забринутост да се могу десити непредвиђене ствари на мировној конференцији.¹³⁶⁶ У међувремену, британска влада предложила је Риму и Паризу да пошаљу експерте у Лондон како би се утврдиле евентуалне економске измене клаузула уговора у Севру. Састанак би био користан и због заједничке припреме великих сила за будућу конференцију која ће расправљати о миру. Француска и италијанска влада прихватила су иницијативу из Лондона, с тим да је Француска предложила Париз као погоднију локацију за одржавање састанка.¹³⁶⁷

Односи између Савезника нису били идилични, јер су постојала бројна питања у којима су се интереси сукобљавали. Користећи тежак положај Грчке након пораза у Малој Азији, италијанска влада је 8. октобра изјавила да престаје да важи уговор о Додеканезима. Реч је о документу који су потписали Венизелос и италијански посланик у Паризу Бонин Лонгар 10. августа 1920. године, на дан потписивања мировног уговора у Севру. Он је гарантовао да ће острва Додеканеза бити припојена Грчкој, осим Родоса који ће остати под италијанским окупацијом, са обавезом да се након 15 година врати влади у Атини. Отказивање уговора изазвало је британску владу да упути ноту влади у Риму, у којој је истакнуто да је Британија заинтересована за овај уговор који је део једног општег уговора о миру. Лондон је упозорио да уговор не би требало отказивати без претходних консултација са владом Велике Британије.¹³⁶⁸

¹³⁶⁶ AJ-388-12-32-749 пов. бр. 897 од 18. октобра 1922. године, стр. 5, *Исти истом*. Спалајковић није пренео да се начелник француског Генералштаба зове Едмонд Буа, али из прегледане литературе сазнајемо да је он вршио ту дужност од 1920. до 1923. године. (M. P. M. Finch, "Outre-Mer and Métropole: French Officers' Reflections on the Use of the Tank in the 1920s", *War in History*, Vol. 15, No. 3 (2008), 4.)

¹³⁶⁷ AJ-341-13-43 пов. бр. 368 од 18. октобра 1922. године, конференција за измену Севрског уговора, *Гавриловић МИД-у*.

¹³⁶⁸ Исто, пов. бр. 370 од 19. октобра 1922. године, италијанско-грчки уговор о Додеканезима, *Гавриловић МИД-у*. Гавриловић је тек 19. октобра напоменуо својој влади да је отказан уговор о Додеканезима; P. Carabott, "Pawns that never became queens: the Dodecanese islands, 1912–1924", 16–19.

Према обавештењу посланика Гавриловића, криза која се у току тог месеца одвијала око формирања британске владе, није утицала много на Форин офис када је у питању припремање за мировну конференцију. Британско министарство спољних послова сматрало је да ће се она одржати у Лугану и да ће вероватно трајати дуго, уз велике тешкоће у раду. Што се тиче присуства Керзона и Поенкареа на поменутом скупу, нису још увек постојале званичне информације да ће се они појавити на отварању конференције. Гавриловић је располагао подацима да ће бити одржане две конференције – прва међусавезничка са задатком да ради на припреми мира Грчке са Турском, а друга ће обухватити све заинтересоване државе које ће моћи да приступе овом уговору. Проблеми којима ће се бавити биће економске, политичке, територијалне и финансијске природе, као што су питање граница, режим капитулација, величина војски, дуг Османске империје, режим концесија, приступање Турске Друштву народа, пловидба кроз мореузе и други. После израде нацрта уговора он ће бити предат на расправу општој међународној конференцији, састављеној од свих заинтересованих земаља које ће моћи да се прикључе потписивању мировног уговора.¹³⁶⁹

Но ипак, криза у политичком животу Британије и Италије у току октобра утицала је да ове државе захтевају одлагање конференције за решавање грчко-турског спора, чији је почетак био одређен за 6. новембар. Поенкаре је прихватио захтев уз услов да се термин одложи само до 13. новембра. Спалајковић је 21. октобра известио владу о овим променама, уз појашњење да ће се конференција одржати у Лозани из два дела. Први део био би политички и обухватио би све савезничке и сукобљене државе, док би се на другом, техничком делу, позвале остале заинтересоване државе. У Париз је стигао и британски предлог о сазивању финансијске конференције на којој би учествовали финансијски експерти три велике силе, са задатком да се усагласе ставови Савезника о економским питањима у Турској. Како Краљевина СХС није потписала уговор из Севра баш због овог проблема, Спалајковић се 20. октобра поново састао са Перетијем дела Роком. Изјавио је да сматра како би на ову конференцију требало да буде позвана и Краљевина СХС, ако се има у виду да она није пристала на уговор из Севра због

¹³⁶⁹ АЈ-341-13-43 пов. бр. 378 од 23. октобра 1922. године, телеграм, *Гавриловић МИД-у*.

економских одредби. Нагласио је да његова држава убудуће неће примити никакве финансијске обавезе према Турској, јер она као држава није распарчана већ је у европском делу враћена у пређашње границе. Француз је одбацио могућност да ће се оваква конференција састати и изјавио како свака савезничка држава спрема засебан материјал за конференцију, где ће се остале државе упознати са њеним гледиштем. Да би уверио посланика у те наводе, саопштио је како се француска финансијска комисија тек оформила и започела свој рад.¹³⁷⁰

Три дана касније, 24. октобра, југословенски отправник послова у Паризу Михајловић, имао је нови састанак са Перетијем дела Роком. Тада је француски политичар потврдио да ће се конференција у Лозани састати 13. новембра. Саопштио му је да су представници Британије, Француске и Италије договорили да се на конференцију позову Турска, Грчка, Румунија и Краљевина СХС, те да ће позив бити уручен најкасније за три дана. Михајловић је обавештен да ће свака од држава имати право на два делегата и да ће јој бити обезбеђена равноправност.¹³⁷¹ Уз Јапан и САД, позив овим државама уручен је 26. октобра након наредбе Керзона британским дипломатама да свечано позову владе на учешће на конференцију у Лозани. Удружени са француским и италијанским посланицима, они су заједнички требали да уруче ноте владама. Керзон је указао да позиви влади у Ангори и Цариграду, могу бити упућени преко било ког канала који савезничке дипломате сматрају да је најпогоднији.¹³⁷²

Вести британског листа „Дејли Телеграфа”, од 16. октобра, да Италија ради на томе да се приближи Француској да би умањила утицај Краљевине СХС и Румуније на предстојећој конференцији, изазвале су забринутост југословенске владе. Према чланку тог листа, Италијани су живо деловали како би Бугарска и Совјетска Русија узеле учешћа у раду конференције, као и да би се питање Западне Тракије решило у корист Бугарске. Писац је сматрао да је Поенкаре дао уверења

¹³⁷⁰ АЈ-388-12-32-750 пов. бр. 900 од 21. октобра 1922. године, телеграм, *Спалајковић МИД-у*.

¹³⁷¹ Исто, лист 751, пов. бр. 909 од 24. октобра 1922. године, шифровани телеграм, *Исти истом*.

¹³⁷² DBFP, First Series, Vol. XVIII, doc. no. 134, p. 208, London, 26. oktobar 1922. године, *Kerzon Gedesu, Eliotu, Deringu, Jangu, Lindlu i Ramboldu*.

Краљевини СХС и Грчкој, да ове акције Рима неће моћи да буду спроведене.¹³⁷³ У прилог томе, Антонијевић је јављао из Рима да се у тамошњим дипломатским круговима шире гласине да је између Француске и Италије склопљен тајни споразум о Блиском истоку, који је предвиђао спровођење заједничке политике у Друштву народа. Он је приметио да „у последње време оне већ иду заједнички у многим питањима” и да се у Риму говори како је гроф Сфорца одговоран за овај споразум. Узнемирен због ових навода, Нинчић је 27. октобра молио Михајловића да у Паризу провери тачност вести и да испита ли је активност Сфорце била уперена против учешћа Румуније и Краљевине СХС на конференцији у Лозани, како се шпекулисало у новинама.¹³⁷⁴ Михајловић се сутрадан се састао са Перетијем дела Роком, који му је саопштио да су неистините информације да је гроф Сфорца радио било шта против учешћа Румуније и Краљевине СХС на конференцији у Лозани. Француз је објаснио да се Сфорца противио месту њеног одржавања, јер је желео да се она одржи негде у Италији, али је на крају морао да пристане на Лозану. Михајловић није успео одмах да испита тврдње о тајном споразуму између Италије и Француске, али је сматрао да је мало вероватан због сукоба у многим питањима.¹³⁷⁵

У Италији је дошло до крупних промена крајем октобра 1922. године, које су довеле до рушења владе Луиђија Факте (Luigi Facta).¹³⁷⁶ Фашисти предвођени Бенитом Мусолинијем више пута су показивали намеру да преузму власт у току септембра и октобра. Уз то, они су искористили повољне околности да уђу у Парламент на изборима у мају 1921. године, а одмах након тога покренут је процес стварања јаке и организоване странке. Када је 24. октобра у Напуљу организован партијски конгрес, Мусолини је догађај искористио за окупљање свих расположивих партијских снага. Велика маса од неких 40.000 људи тражила је да се покрене поход према

¹³⁷³ АЈ-341-13-43 пов. бр. 364 од 16. октобра 1922. године, телеграм, *Гавриловић МИД-у*.

¹³⁷⁴ АЈ-388-12-32-752 пов. бр. 11704 од 27. октобра 1922. године, телеграм, *Нинчић Михајловићу*.

¹³⁷⁵ Исто, пов. бр. 922 од 28. октобра 1922. године, *Михајловић Нинчићу*.

¹³⁷⁶ Луиђи Факта је водио две италијанске владе у периоду од фебруара до краја октобра 1922. године, које су претходиле доласку Мусолинија и фашиста на власт.

Риму, што је Мусолини прихватио. Да би „отклонио одговорност” он је отишао у Милано, одакле је посматрао развој догађаја, а вођење акције је поверио истакнутим члановима партије Бјанкију, Балбоу, грофу Ђану и грофу Грандију. Факта је због ове опасности поднео оставку владе 27. октобра, што је олакшало фашистима да наредног дана умарширају у Рим. Италијански краљ Викторио Емануеле III није имао другог излаза него да Мусолинију повери мандат за састав владе 30. октобра.¹³⁷⁷

Југословенски посланик Антонијевић је будно пратио ситуацију. Приметио је да су непосредно пред акцију фашисти вршили притисак на Факту да им уступи министарства војске, морнарице и иностраних дела.¹³⁷⁸ Кретање фашистичких легија било је запажено у Пизи, где су локалне власти предале управу војсци претежно оданој Мусолинију. Биле су прекинуте телефонске везе са околним градовима, што је олакшало транспорт два воза која су превозила фашистичке снаге из Пизе ка Риму. Сличне активности предузете су из градова Фиренце, Сијене, Виаређе и других места.¹³⁷⁹ Оно што је веома бринуло званичнике у Београду, јесте каква ће бити судбина конвенција из Санта Маргарите које су потписане 23. октобра, неколико дана пре пада Фактине владе. Оне су гарантовале извршавање уговора из Рапала о питању Ријеке, склапање конвенције о царинама и пограничном промету, као и друге пратеће документе. Није било јасно ни да ли ће нова Мусолинијева влада наставити са напетостима на југословенској граници, које су биле испуњене инцидентима у току септембра и октобра месеца.¹³⁸⁰

¹³⁷⁷ А. Митровић, *Време нетрпељивих*, 192–194; Enes Milak, *Italija i Jugoslavija 1931–1937*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1987, 19–28; Isti, „Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca i Rimski sporazum (1922–1924)”, *Istorija 20. veka*, br. 14–15 (1982), 135–137; Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, 72–74.

¹³⁷⁸ АЈ-334-12-33-293 пов. бр. 973 од 27. октобра 1922. године, телеграм, *Антонијевић МИД-у*. Фашисти су били изрчити да министри унутрашњих дела, правде и колонија морају бити смењени зато што су присталице бившег премијера Нитија, према коме су гајили велики анимозитет.

¹³⁷⁹ Исто, лист 294-296, пов. бр. 940 од 28. октобра 1922. године, телеграм, *Антонијевић МИД-у*.

¹³⁸⁰ Е. Milak, „Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca i Rimski sporazum (1922–1924)”, 135–136; Милан Ристовић, *Mussolini ante portas, Италијански фашизам и*

Нови премијер Мусолини је већ 3. новембра саопштио Керзону, у вези упозорења британске владе да она неће допустити промену статуса Додеканеза које је држала Италија, како влади у Риму јавно мњење у земљи не дозвољава да преда острва Грчкој. Слично је саопштено и новом хеленском министру иностраних дела Апостолису Александрису. Мусолини се бранио да Италија не води непријатељску политику ка Грчкој у питању Додеканеза, већ је реч о потреби да се ојачају интереси у Средоземљу.¹³⁸¹ Њој се чинило да се савезничке државе слажу са оваквом одлуком након састанака који су одржани у току 1922. године. Међутим, одговор Форин офиса био је да се питање Додеканеза не тиче само Италије и Грчке, већ свих савезничких држава. У Лондону је владало незадовољство због оваквих изјава Мусолинија и протурске политике коју је заступала његова влада.¹³⁸²

Огорчење совјетског комесара за спољне послове Чичерина, због неодговарања савезничких држава на упућену ноту у којој захтева учешће Совјетске Русије на конференцији у Лозани, постало је све веће. Чичерин је зато упутио нову ноту Форин офису, захтевајући да и Русија буде позвана на конференцију за решавање кризе на Блиском истоку. Изразио је став да питање пролаза кроз мореузе не може бити издвојено од осталих проблема о којима ће се расправљати, већ се сви проблеми морају сагледати у целини. Због тога Совјетска Русија мора да узме учешћа у решавању свих ових питања.¹³⁸³ Крајем октобра британска штампа пренела је вести да Совјетска Русија групише снаге у региону Кавказа како би извршила притисак на ангорску владу, да утиче код Савезника да Русија присуствује конференцији у Лозани.¹³⁸⁴

југословенско суседство (1919–1925), ЈП Службени гласник, Београд, 2021, 134–146.

¹³⁸¹ E. Ioannidis, *British Foreign Policy toward Southeastern Europe and the Restoration of the Dodecanese Islands to the Greece*, 35–36.

¹³⁸² Maria Antonia di Casola, „Italy and the treaty of Lausanne of 1923”, *The Turkish Yearbook*, Vol. XXIII (1993), 68–69.

¹³⁸³ AJ-341-13-43 пов. бр. 377 од 23. октобра 1922. године, шифровани телеграм, *Гавриловић МИД*-у. Гавриловић је 23. октобра из Лондона јавио у Београд о овим корацима совјетског комесара Чичерина према Форин офису.

¹³⁸⁴ AJ-341-13-43 пов. бр. 384 од 26. октобра 1922. године, шифровани телеграм, *Исти истом*.

Британска штампа преносила је вести да су британска, француска и италијанска влада наложиле својим дипломатским представништвима да позову заинтересоване владе 13. новембра на конференцију за решавање грчко-турског спора у Лозани. О томе је Гавриловић јавио 27. октобра, уз напомену да се шпекулисало у европској штампи како ће се конференција састојати од два дела. Поред великих сила (Британија, Француска, Италија) на целокупној конференцији ће учествовати још само Јапан, Грчка, ангорска и цариградска влада, Краљевина СХС и Румунија, док ће Бугарска и Совјетска Русија бити позване само на другом делу конференције. По информацијама које је изнела британска штампа, посебан позив биће достављен САД, које ће саме одлучити да ли желе узети пуно учешће у раду конференције или ће бити присутне у виду посматрача.¹³⁸⁵

Да би проверио тачност тих података Гавриловић је истог дана посетио Форин офис, где је добио потврду о релевантности вести. Британци су мислили да још није коначно утврђено време и место почетка рада, па су истакли да постоји могућност да се они промене ако се појави неки нови предлог у европској дипломатији. Гавриловићу је саопштено да је претходног дана, 26. октобра, преко совјетског посланика у Лондону упућен позив влади у Москви да узме учешће у другом делу рада конференције у Лозани. Британски званични кругови веровали су да овакав позив неће бити примљен од совјетске владе, јер ће Москва тражити да буде представљена на целој конференцији. Посланик је уочио да се полако мења расположење према бољшевицима у Британији због помирљивије политике Француске ка Москви, која је утицала на званични Лондон, а изазвала велику забринутост код посланика Румуније и Пољске.¹³⁸⁶

Према информацијама које су биле доступне британској штампи и поверљивим изворима које је имало тамошње југословенско посланство, веровало се да ће конференција у Лозани почети после 20. новембра или почетком децембра. Британски званични кругови сматрали су врло

¹³⁸⁵ АЈ-341-13-43 пов. бр. 388 од 27. октобра 1922. године, шифровани телеграм, *Исти истом.*

¹³⁸⁶ АЈ-341-13-43 пов. бр. 391 од 27. октобра 1922. године, шифровани телеграм о конференцији у Лозани, *Исти истом.*

озбиљном и критичном ситуацију у Цариграду, али су упркос њеној тежини веровали да конференција неће заседати пре ових датума. Почетком новембра у дипломатским круговима шириле су се информације да је влада у Ангори прихватила позив за конференцију, али да изражава негодовање зашто је на исту позвана и цариградска влада. Да би проверио ове наводе и испитао општу ситуацију, Гавриловић је 3. новембра поново отишао у Форин офис. Ту му је речено да ће Лорд Керзон бити први делегат Велике Британије на предстојећој конференцији, а други британски Високи комесар у Цариграду, Сир Хорас Рамболд.¹³⁸⁷

Као своје делегате за конференцију у Лозани Француска је одредила Камија Барера, амбасадора у Риму, и Мориса Бомпара, бившег амбасадора у Турској. Михајловићу је ово саопштено на пријему у Ке Дорсеу 7. новембра, као и да вероватно неће доћи до одлагања почетка рада конференције, јер за то не постоји никакав повод.¹³⁸⁸ Нинчић му је истог дана одговорио да влада поседује обавештења са више различитих страна, која говоре о намери Мустафе Кемала да заједно са ВМРО организује акцију у Македонији против Краљевине СХС. Информације су указивале да је Исмет-паша, министар иностраних дела у Ангори, охрабривао македонску муслиманску омладину да ради на аутономији Македоније. Нинчић је зато наредио Михајловићу да делује код владе у Паризу, да би се овакви поступци спречили. Објашњавао је да Краљевина СХС следи политику Француске ка Турској, због чега је заузела помирљив став према кемалистима, али да овакви поступци могу да проузрокују промену њеног држања.¹³⁸⁹ Михајловићева нота је 10. новембра била упућена Поенкареу, и у њој је било наведено како Влада Краљевине СХС поседује доказе о везама кемалиста и ВМРО.

¹³⁸⁷ АЈ-341-13-43 пов. бр. 412 од 6. новембра 1922. године, шифровани телеграм, *Гавриловић МИД-у*; Исто, пов. бр. 403 од 1. новембра 1922. године, шифровани телеграм, *Исти истом*; Исто, пов. бр. 405 од 3. новембра 1922. године, шифровани телеграм, *Исти истом*.

¹³⁸⁸ АЈ-388-12-32-753 пов. бр. 951 од 7. новембра 1922. године, шифровани телеграм, *Михајловић Нинчићу*.

¹³⁸⁹ Исто, лист 754, пов. бр. 12234 од 7. новембра 1922. године, шифровани телеграм, *Нинчић Михајловићу*.

Објашњено је да ове везе директно утичу на интересе Краљевине СХС, па ће зато његова влада бити принуђена да промени политику коју јој је саветовала Француска, ако Анкара не буде престала са оваквим активностима. Михајловић је пренео вести о изјавама Иسمет-паше које су говориле о охрабривању муслиманске омладине у Македонији да ради на аутономији у овој области.¹³⁹⁰

Упозорења упућена Поенкареу испоставила су се као тачна. Наиме, Исет-паша је на конференцију у Лозани кренуо преко Софије, где је на свечаном пријему на железничкој станици поновио ставове у вези аутономије Македоније. Тада је испред званичника министарства иностраних послова Бугарске и делегације ВМРО-а обећао да ће Турска на конференцији у Лозани заступати ово гледиште и учинити све потребне кораке да би се оно остварило. Исет-паша је казао да му ова одговорност врло ласка и да је добио инструкције од Мустафе Кемала да делује у том смеру. Из Софије је Ракић истога дана о овој изјави известио своју владу. Нинчића су врло забринула дешавања, па је осетио потребу да поново протестује код француске владе, која је гарантовала Краљевини СХС да ће деловати на кемалисте како би они заузели помирљивији став. Он је 14. новембра јавио Михајловићу да пренесе влади у Паризу ове податке.¹³⁹¹ То је био повод да се Поенкареу 16. новембра упутити нова нота о држању Исет-паше према Македонији. Француз је упозорен о изјави која се десила у Софији и обећању изреченом на железничкој станици представницима Владе Бугарске и ВМРО-а.¹³⁹²

¹³⁹⁰ Исто, лист 755, пов. бр. 952 од 10. новембра 1922. године, нота упућена Ке Дорсеу о политици Ангоре према Македонији, документ писан француским језиком, *Михајловић Поенкареу*.

¹³⁹¹ АЈ-388-12-32-763 пов. бр. 12672 од 14. новембра 1922. године, шифровани телеграм, *Нинчић Михајловићу*. Михајловић је 15. новембра одговорио како ће пренети Поенкареу наведена обавештења у вези изјаве Исет-паше. (АЈ-388-12-32-763 пов. бр. 978 од 15. новембра 1922. године, одговор отправника послова, *Михајловић Нинчићу*).

¹³⁹² АЈ-388-12-32-757 пов. б. б. од 16. новембра 1922. године, нота упућена Ке Дорсеу о изјави Исет-паше у Софији, документ писан француским језиком, *Михајловић Поенкареу*.

У међувремену су 8. новембра из Париза од Михајловића у Београд стигле вести како је Француска пристала на захтев Британије да се конференција у Лозани одложи за крај новембра, али да њен почетак никако не сме бити после 27. новембра. Британска влада је правдала захтев изборима који су се средином новембра одржавали у земљи и критичном ситуацијом у Цариграду. Ипак, Француска је сматрала да би даље одлагање почетка рада конференције само проузроковало да се увећају супротности између Савезника и Турске.¹³⁹³ Сутрадан се Перети дела Рока састао са Михајловићем и саопштио му како је Поенкаре тога дана телеграфисао влади у Лондону. Захтевао је да се конференција ипак сазове 13. новембра због критичне ситуације у Цариграду и изјавио да би се и у Лозани могли сачекати резултати избора у Британији, због којих се захтева одлагање конференције. Поенкаре је ипак пристао на евентуално одлагање за краatak период, у случају да Британија поново изнесе исти захтев. Рока је обећао Михајловићу да ће га обавестити о одговору који ће стићи из Лондона.¹³⁹⁴ Већ 10. новембра се десио нови састанак Михајловића са Перетијем дела Роком да би се консултовали о дешавањима везаним за почетак конференције. Отправник послова је обавештен да је Поенкаре послао нови телеграм у Лондон, са захетвом да конференција у Лозани почне рад 13. новембра, а да се друга седница одржи 20. новембра. Ради подршке француском предлогу, захтевао је да Михајловић обавести владу Краљевине СХС како би она послала бар једног свог делегата у Лозану већ 13. новембра.¹³⁹⁵

Лорд Керзон одржао је 8. новембра говор у лондонском Ситију, где је истакао да се није слагао са спољном политиком претходне владе Лојда Џорџа ка Турској. Манифест владе од 16. септембра, који се тицао Турске, наводно је био састављен без његовог знања и

¹³⁹³ АЈ-388-12-32-756 пов. бр. 966 од 8. новембра 1922. године, шифровани телеграм, *Михајловић Нинчићу*.

¹³⁹⁴ АЈ-388-12-32-758 пов. бр. 956 од 9. новембра 1922. године, шифровани телеграм, *Исти истом*.

¹³⁹⁵ АЈ-388-12-32-759 пов. бр. 959 од 10. новембра 1922. године, шифровани телеграм, *Исти истом*. Михајловић је о захтеву Роке истог дана обавестио министра Нинчића.

сагласности.¹³⁹⁶ Истог дана, влада у Лондону упутила је предлог Француској да се почетак конференције у Лозани одложи после 27. новембра, јер Керзон жели да буде присутан на првим заседањима Горњег Дома, као и да би се сачекали резултати избора. Гавриловић је сазнао да је Лондон имао подршку Италије за ову акцију због унутрашње кризе у тој земљи. Британска штампа наставила је да пише о тежини ситуације у Цариграду, која је довела до тога да се 7. новембра хитно сазове седница владе, да би се послале инструкције високом комесару у Цариграду.¹³⁹⁷ Када је Поенкаре предложио да се конференција састане 13. новембра, у круговима око владе у Лондону завладало је велико узнемирење и противљење. Француска је зато морала да пристане да се почетак конференције одложи за 20. новембар, што је Перети дела Рока саопштио Михајловићу 12. новембра, на њиховом новом састанку.¹³⁹⁸

Приликом пријема у Ке Дорсеу француски званичници су захтевали од Михајловића да Влада Краљевине СХС достави имена својих делегата на конференцији у Лозани.¹³⁹⁹ Наредног дана отправник послова је опет био у француском министарству иностраних послова на пријему код Перетија дела Роке, који му је пренео информације да се тренутно воде преговори између Британије, Италије и Француске. Шириле су се гласине да ће можда доћи до заједничког састанка Поенкареа, Керзона и Мусолинија пре заседања у Лозани на коме би се говорило о утврђивању заједничког става. Ипак, Перети дела Рока није могао да каже Михајловићу да ли ће се

¹³⁹⁶ АЈ-341-13-43 пов. бр. 416 од 8. новембра 1922. године, шифровани телеграм о говору Лорда Керзона, *Гавриловић МИД-у*.

¹³⁹⁷ АЈ-341-13-43 пов. бр. 415 од 8. новембра 1922. године, шифровани телеграм о источној кризи, *Исти истом*.

¹³⁹⁸ АЈ-388-12-32-760 пов. бр. 965 од 12. новембра 1922. године, шифровани телеграм, *Михајловић Нинчићу*; АЈ-334-7-27-780 пов. бр. 965 од 12. новембра 1922. године, шифровани телеграм, *Михајловић МИД-у*. (Наведени телеграм се налази сачуван и у архиви Министарства иностраних дела.)

¹³⁹⁹ АЈ-388-12-32-761 пов. бр. 956 од 12. новембра 1922. године, шифровани телеграм, *Михајловић Нинчићу*.

он одржати у Паризу, Лондону или Ђенови, нити је био сигуран да ће састанка уопште и бити.¹⁴⁰⁰

Датум почетка конференције одређен је за после 20. новембра, али ни он није био коначан. Ово је Гавриловићу саопштено 11. новембра када је поново примљен у Форин офису. Британски званичници истакли су да ће отићи на конференцију само ако буде формиран заједнички фронт Савезника који ће иступати против Турака. Забрињавајуће вести које су свакодневно стизале из Цариграда плашиле су Форин офис. Постојала је могућност да Британија не присуствује конференцији ако Турци учине какав непромишљен акт.¹⁴⁰¹ Гавриловић је сазнао да су акције кемалиста само маневри како би се заплашили Савезници. Оценио је као врло важно држање совјетске владе према њима. После победе над Грцима и у ситуацији када су Савезници хтели да им испуне захтеве, кемалисти су природно желели да умање утицај Москве. Међутим, вести југословенског посланства говориле су да је он и даље јак. Уз то, на збацивање султана у светској јавности гледало се као на један бољшевички чин. Шпекулисало се да су Совјети успели да одврате Анкару од сарадње са Савезницима, дипломатским притиском и концентрацијом трупа на Кавказу. Гавриловић је сматрао да инсистирање Москве да учествује на конференцији у Лозани, као и оштро држање кемалиста ка Савезницима, говоре да су односи Москве и Ангоре опет усклађени и поправљени.¹⁴⁰²

После састанка у Форин офису његов утисак био је да су односи Француске и Британије погоршани, нарочито после вести у штампи да ће делегација ангорске владе на конференцију у Лозани ићи преко Париза. Званични кругови у Британији нису гајили добро расположење ни према Мусолинију, нарочито јер су у његовом доласку на власт видели револуцију која ни мало није поправила пређашње стање. Озбиљност ситуације и евентуална подршка Италије на предстојећој конференцији, налагала британској влади и штампи да се обрати посебна пажња према

¹⁴⁰⁰ Исто, лист 762, пов. бр. 972 од 13. новембра 1922. године, шифровани телеграм, *Михајловић Нинчићу*.

¹⁴⁰¹ АЈ-341-13-43 пов. бр. 420 од 11. новембра 1922. године, страна 1, извештај посланика о источној кризи, *Гавриловић МИД-у*.

¹⁴⁰² АЈ-341-13-43 пов. бр. 420 од 11. новембра 1922. године, стр. 2.

Риму.¹⁴⁰³ Напетост у односима Британије и Француске наставила се у наредним данима. Да би се отклониле евентуалне недоумице и утврдио заједнички став према Турцима, на чему је у току новембра нарочито инсистирала британска влада, Керзон је упутио позив Поенкареу да посети Лондон. Он је страховао да би Поенкаре могао да „одложи разговор до последњег тренутка” како би на њега пребацио сву одговорност ако договор не буде постигнут. Сматрао је да би било „бескорисно сазивати конференцију” ако се три силе не би сагласиле. Зато је наредио Хардингу у Паризу да уручи позив за посету француског државника Лондону.¹⁴⁰⁴ Посланику Гавриловићу је саопштено у Форин офису да после неколико одласка Керзона у престоницу Француске њему само достојанство не дозвољава да поново оде код Поенкареа.¹⁴⁰⁵

У Паризу се 11. новембра Хардинг сусрео са Поенкареом и италијанским амбасадором грофом Карлом Сфорцом на обележавању годишњице потписивања примирја у Компјењу. Разговор се повео о питањима будуће коференције и односу према Турској. Сходно политици своје владе, Хардинг је захтевао постизање договора између три силе „који би Турке оставио у опозицији” на предстојећој конференцији. С друге стране, Поенкаре је покушао да захтева отварање конференције у наредна два дана од секундарних чланова делегација да се не би увредили Турци који су превалили више од 1.000 миља да би дошли у Европу. Хардинг је одбио предлог због одржавања избора у Британији. Како француски и италијански представник нису прихватили позив за одлазак у Лондон, на крају разговора постигнут је договор да се Керзон састане са Мусолинијем и Поенкареом 18. новембра у неком месту на путу ка Лозани.¹⁴⁰⁶

¹⁴⁰³ AJ-341-13-43 пов. бр. 420 од 11. новембра 1922. године, стр. 3.

¹⁴⁰⁴ DBFP, First Series, Vol. XVIII, doc. no. 175, p. 251, London, 11. novembar 1922. godine, *Kerzon Hardingu*. Керзон је сматрао како после четири његова доласка у Париз око питања грчко-турског сукоба више нема никаквог смисла да он поново путује у престоницу Француске како би преговарао о овом спору. Зато је упутио позив Поенкареу да допутује у Лондон.

¹⁴⁰⁵ AJ-341-13-43 пов. бр. 426 од 14. новембра 1922. године, извештај, *Гавриловић МИД-у*.

¹⁴⁰⁶ DBFP, First Series, Vol. XVIII, doc. no. 178, p. 253–255, Pariz, 11. novembar 1922. godine, *Harding Kerzonu*. Поенкаре и Сфорца нису били вољни да

У Форин офису су у наредним данима изјавили Гавриловићу да је Поенкаре је опет одбио да дође у Лондон под изговором да има неодложне послове у земљи. Француз је предложио да Керзон на путу за Луцерн сврати у Париз, да би заједно отишли на састанак са Мусолинијем, који би се одржао у Женеви пред само сазивање конференције. У Лондону су и даље гајили наде да ће Поенкаре доћи у Британију. Сматрали да он никако неће пристати да склопи стриктно одређен договор који би му онемогућио да на конференцији изврши маневрисање у корист интереса Француске.¹⁴⁰⁷ Наду да ће можда доћи до евентуалне промене у односима између две силе пробудио је полувзвични комунике француске владе од 12. новембра, где се истиче спремност да се поштује конвенција закључена у Муданији, као и на евентуалну акцију ако она буде повређена. Британски лист „Тајмс” комунике је протумачио као вољу Француске да подржи Британију у случају да кемалисти изврше напад на снаге Савезника у Цариграду или некој другој тачки у Турској. „Тајмс” се оградио да објава не мора значити ништа јер Поенкаре није исказао ову намеру када је говорио у Парламенту. Она би имала важност тек када француска влада буде званично изразила ову спремност влади у Лондону.¹⁴⁰⁸

Британска влада настављала је да инсистира да се утврди заједнички став Савезника ка Турској пре сазивања конференције, јер је она веровала да су Француска и Италија склопиле засебан споразум о своме држању. У случају ако се до њега не би дошло, британски званичници су говорили да ће конференција трајати више месеци. Гавриловић је сматрао да до споразума не може доћи због недостатка времена, јер је британска делегација требала ускоро да крене за Лозану.¹⁴⁰⁹ Керзон је 12. новембра обавестио Хардинга да изјави Поенкареу како би му „било веома тешко да одбије” његов позив за заједнички одлазак у Лозану и састанак са

прихвате позив за одлазак у Лондон. Сфорца је указао Хардингу да Мусолини може доћи до Париза, „али не и до Лондона”.

¹⁴⁰⁷ АЈ-341-13-43 пов. бр. 426 од 14. новембра 1922. године, извештај, *Гавриловић МИД-у*.

¹⁴⁰⁸ Исто.

¹⁴⁰⁹ АЈ-341-13-43 пов. бр. 425 од 13. новембра 1922. године, извештај, *Гавриловић МИД-у*.

Мусолинијем. Ипак, он се трудио да предочи француском премијеру непходност његовог доласка у Лондон, и договор око заједничке политике француске и британске владе коју би морала да следи Италија. У случају његовог пристанка, Керзон је био вољан да заједно са Поенкареом отпутује на састанак са Мусолинијем у Паризу.¹⁴¹⁰

Италијанска влада сматрала је да би било „боље да савезничке снаге евакуишу Цариград него да ризикују протеривање”. Мусолинијев секретар пренео је 11. новембра ово британском посланику Грахаму, уз напомену да би „у осталим аспектима требало заузети чврсту линију”.¹⁴¹¹ Грахам је наредног дана покушао да испита какав је став Мусолинија о заједничком састанку са Поенкареом и Керзоном. Италијански премијер је одговорио да „ништа осим рата са Турском не може оправдати његов одлазак из Рима пре 18. новембра”. Правдао се како мора остати на важним заседањима владе. С друге стране, Мусолини је изјавио како је „веома нестрпљив” да се сусретне са својим колегама, али да то никако не сме бити „површан састанак”, већ „темељна и свеобухватна дискусија”.¹⁴¹² Грахам је упозоравао Керзона да се у случају његовог сусрета са Поенкареом без присуства Мусолинија, овај последњи може осетити увређеним и стављеним пред свршен чин и тако постати опасан противник на конференцији у Лозани.¹⁴¹³

Писање британске штампе о кризи у односима Лондона и Париза, према којима Француска намерава да условљава свој став у блискоисточном питању британским уступцима у питању немачких репарација, изазвала су лош утиасак у Паризу. Поенкаре је 13. новембра изразио протест Хардингу, уз напомену да „никада није размишљао о погодби и да би га било срамота да је предложи”. Одбацио је све наводе о „било каквом кризном питању”, изјавом да између Британије и Француске постоји начелна сагласност према питању Блиског истока. Захтевао је да се тон штампе промени и отпочну договори савезничких држава око заузимања заједничког става. Дефинитивно је одбацио могућност да

¹⁴¹⁰ DBFP, First Series, Vol. XVIII, doc. no. 181, London, 12. novembar 1922. godine, *Kerzon Harding*.

¹⁴¹¹ Isto, doc. no. 176, p. 252, Rim, 11. novembar 1922. godine, *Graham Kerzonu*.

¹⁴¹² Isto, doc. no. 186, p. 264–265, Rim, 12. novembar 1922. godine, *Isti istom*.

¹⁴¹³ Isto, doc. no. 187, p. 265, Rim, 13. novembar 1922. godine, *Isti istom*.

допутује у Лондон, са образложењем да мора бити присутан приликом дебате о буџету и због негодовања италијанске владе. Како није могао да усвоји Мусолинијев предлог о тројном састанку у Ници, Поенкаре је предложио да се он одржи у Лозани неколико дана пре отварања конференције, или у Женеви која се налазила у близини. Непосредно пре тројног састанка, Поенкаре је Керзона позвао на одвојени сусрет у Паризу. Хардинг је усвојио његово образложење и саветовао свог министра да „стави тачку на ово стање напетости” својом посетом Француској.¹⁴¹⁴

Керзон није до краја веровао у изјаву Поенкареа да ће француске снаге у Цариграду одговорити оружјем у случају напредовања Турака. Ипак, тражио је од Хардинга да пренесе задовољство због оваквих речи и захтевао да обезбеди гаранције Француске да ће она послати појачања. Предочио је да ће послати саопштење са списком свих тачака у спору између Грчке и Турске, које ће садржати ставове владе у Лондону о њима.¹⁴¹⁵ Окуражена промењеним ставовима Поенкареа и с намером да до краја спроведе своју политику, влада у Лондону је 14. новембра увече упутила меморандуме Италији и Француској како би три велике силе постигле споразум о важним питањима пре конференције. Посебно је исказана забринутост због захтева Турака који су учињени после примирја у Муданији, а који се тичу питања капитулација, Мосула, Северне Сирије, Додеканеза, плебисцита у Западној Тракији, ратне одштете од Грчке и других важних питања. Гавриловић је јављао да ако не буде било одговора из Рима и Париза, Керзон је био спреман да врло брзо отпутује за Париз.¹⁴¹⁶ Британија је у меморандуму захтевала да се морају одбити турски захтеви за плебисцитом у Западној Тракији и да

¹⁴¹⁴ Isto, doc. no. 188, p. 265–268, Pariz, 13. novembar 1922. godine, *Harding Kerzonu*. Упркос лошој реакцији Поенкареа на писање британске штампе око држања Француске у питањима Блиског истока, Хардинг је у преписци са Керзоном истакао да је ова „критика донела само добро”. Указао је како се променила читава атмосфера у Паризу у корист британских погледа о заједничком држању према Турцима. Саветовао је Керзона да не би требало даље инсистирати на таквим акцијама, јер би у случају већег притиска ојачао положај Поенкареа. (Isto).

¹⁴¹⁵ Isto, doc. no. 190, p. 269–271, London, 13. novembar 1922. godine, *Kerzon Hardingu*.

¹⁴¹⁶ AJ-341-13-43 пов. бр. 428 од 15. новембра 1922. године, извештај посланика о конференцији у Лозани, *Гавриловић МИД-у*.

ће тамо бити успостављена граница из септембра 1915. Захтевана је демилитаризација мореуза и Мраморног мора, предаја свих острва у Егеју савезничким снагама и одржавање граница у Сирији и Ираку уз евентуалне измене. Меморандум је захтевао исплату турске одштете према договору који ће постићи Савезници и одбијање било каквих турских захтева за одштетом коју треба да плати Грчка. Тражено је одржавање конвенције из Муданије и савезничких снага у Цариграду док год не буде потписан мировни уговор.¹⁴¹⁷

Акција из Лондона и промена односа међу Савезницима утицали су на Гавриловића да у току тог дана поново посети Форин офис. Потврђено му је да долази до побољшања у односима између две велике силе, након што је забринутост британских званичника ублажена изјавом француске владе да ће она свакако реаговати и стати уз Савезнике у случају ако кемалисти погазе примирје из Муданије и нападну неутралну зону. Иако су духови били смирени када је почело да се говори о побољшању односа и току преговора, у Лондону нису до краја били задовољни изјавом француске владе. Настојали су да добију гаранције да ће Париз реаговати ако Турци стварањем нерегуларних трупа у Цариграду покушају да угрозе положаје савезничких снага.¹⁴¹⁸ Међутим, Поенкаре је 13. новембра током састанка са Хардингом истакао да ће француске снаге у случају даљег напредовања силом бранити савезничке положаје, што је било добро примљено у Лондону. С друге стране, Француз је сматрао да би било добро ако би се попустило Турцима у неким аспектима како се не би угрозили преговори у Лозани.¹⁴¹⁹ Не желећи да објаве све детаље разговора, у Форин офису су саопштили

¹⁴¹⁷ DBFP, First Series, Vol. XVIII, doc. no. 193, p. 273–275, London, 14. novembar 1922. godine, *Kerzon Grahamu*. У меморандуму владе у Лондону, поред ових главних одредби, истакнута су и секундарна питања. (Заштита мањина у Турској и Европи према ранијем договору Савезника, ограничавање броја турских војника у Европи, дискусија савезничких експерата о финансијским одредбама и признавање економских уступака које су имале савезничке државе у Турској пре 1914. године.)

¹⁴¹⁸ AJ-341-13-43 пов. бр. 427 од 14. новембра 1922. године, извештај посланика о Источној кризи, *Гавриловић МИД-у*.

¹⁴¹⁹ DBFP, First Series, Vol. XVIII, doc. no. 188, p. 265–268, Pariz, 13. novembar 1922. godine, *Harding Kerzonu*.

Гавриловићу да имају примедбе јер Француска не шаље никаква појачања савезничким јединицама, ради ојачавања британских позиција на Босфору. Посланику је саопштено да Британија сматра да Краљевина СХС мора да подржи заједнички фронт ка Турцима, јер се само тако они могу сузбити. Гавриловић је стекао утисак да ће она нарочито инсистирати да Турке веже чврстим гаранцијама које ће их онемогућити да у наредним годинама направе било какав озбиљан испад.¹⁴²⁰

Криза у политичком животу Британије у току октобра и новембра настала је због оставке владе Лојда Џорџа и расписивања избора. Његов кабинет дошао је у неповољан положај због тешке економске ситуације у земљи и кризе на Блиском истоку. Конзервативци су напустили владу и оставили либерале Лојда Џорџа без већине у Парламенту. На изборима одржаним 15. новембра његова партија доживела је катастрофалан пораз, освојивши само 57 посланичких мандата наспрам 345 мандата конзервативаца. Нову владу формирао је Андру Бонар Ло. Он је већ 19. новембра одржао говор у Парламенту у коме је представио њену политику. Истакао је да Британија не жели да ствара други Гибралтар од Галипоља и да се нада да ће се после конференције у Лозани њене трупе повући из Турске. Нагласио је да ће делегација преговарати поштено са турским представницима, што је поздрављено од стране посланика. Лабуристи су истицали да Турска треба да одржава односе са Европом и да је неопходно обезбедити слободу пловидбе мореузима. Био је то велики заокрет у односу на политику Лојда Џорџа према Турској.¹⁴²¹

После пријема меморандума из Лондона о кризи на Блиском истоку, Поенкаре је 15. новембра одржао дуг разговор са британским амбасадором Хардингом. Француз је изјавио да „нигде не види основе за било какво озбиљно одступање”, те да осим неких исправка он види могућност одржавања јединственог фронта ка Турцима. У случају неслагања, показао је намеру да он попусти у одређеним тачкама и позвао је Керзона на договор у Париз, пре заједничког одласка за Лозану и састанака са Мусолинијем. Хардинг је тражио да француска влада

¹⁴²⁰ AJ-341-13-43 пов. бр. 427 од 14. новембра 1922. године, извештај посланика о Источној кризи, *Гавриловић МИД-у*.

¹⁴²¹ А. Митровић, *Време нестрпљивих*, 135–136; “The British Election”, *Advocate of Peace through Justice*, Vol 84, No. 1 (Nov., 1922), 399–401.

предузме кораке да „не би дошло до цурења информација о тачкама” меморандума. Зато дипломатским круговима у Паризу није био познат текст документа. Михајловић истог дана јавио у Београд да се сматра да је из Лондона стигао предлог да Савезници утврде заједничку политику ка Турској, ако она не буде примила савезничке услове.¹⁴²²

Истога дана тамо је стигао Иسمет-паша ради пријема код Поенкареа у поподневним часовима.¹⁴²³ Нинчић је сутра наредио Михајловићу да обавести савезничке владе да ће делегати Краљевине СХС на конференцији у Лозани бити он и Мирослав Спалајковић, док ће њихов заменик бити посланик у Софији Милан Ракић.¹⁴²⁴ Изјаве Иسمет паше и његово присуство у Паризу биле су повод да се Поенкареу 16. новембра упуту нова нота од стране југословенског посланства о држању турског министра према Македонији. Поенкаре је упозорен на изјаву у Софији и обећању изреченом на железничкој станици представницима владе и ВМРО-а.¹⁴²⁵

Не желећи да изнесе детаље о планираном споразуму Париза и Лондона пред почетак преговора, на новим консултацијама у Форин офису Гавриловићу је 16. новембра саопштено да Француска и даље опструираше договор око евентуалног заједничког држања према могућим неприликама које могу настати у Цариграду у току конференције. Јасно је назначено да Турцима никако неће бити дозвољен улазак у Западну Тракију и да ће између Бугарске и Турске бити постављена неутрална зона око Карагача. Британија се није противила евентуалном економском изласку Бугарске на Егеј, али она није хтела да дозволи никакво територијално проширење Бугарске ка југу. Гавриловићу је саветовано да се делегација Краљевине СХС у поверењу обрати британској

¹⁴²² DBFP, First Series, Vol. XVIII, doc. no. 195, p. 275–276, Pariz, 15. novembar 1922. godine, *Harding Kerzonu*; AJ-388-12-32-764 пов. б. б. од 15. новембра 1922. године, шифровани телеграм, *Михајловић Нинчићу*.

¹⁴²³ Исто.

¹⁴²⁴ AJ-388-12-32-765, пов. бр. 12741 од 16. новембра 1922. године, шифровани телеграм, *Нинчић Михајловићу*.

¹⁴²⁵ Исто, лист 757, пов. б. б. од 16. новембра 1922. године, Михајловићева нота упућена Ке Дорсеу о изјави Иسمет-паше у Софији, документ писан француским језиком, *Михајловић Поенкареу*.

делегацији у Лозани, јер ће овакви поступци сигурно наићи на најбољи пријем. У Форин офису му је обећано да ће југословенски захтеви на конференцији бити пријатељски примљени и размотрени.¹⁴²⁶ Овај корак можемо посматрати као један покушај британске стране да окупи што шири фронт држава које су могле да подрже њено гледиште на Конференцији у Лозани, упркос томе што су знали да Краљевина СХС блиско сарађује са Француском на спољнополитичком плану.

За разлику од Енглеза, Французи су се односили знатно отвореније према Краљевини СХС, износећи детаље њиховог договора о заједничком договору Савезника пре почетка преговора. Чести састанци Михајловића и Перетија дела Роке су се наставили, а већ 17. новембра дошло је до новог разговора. Овај последњи је изјавио да се Поенкаре сложио са меморандумом који је пре два дана дошао из Лондона и обавестио Михајловића да ће Керзон доћи у Париз. Било је испланирано да Поенкаре и Керзон тога дана у вечерњим часовима одрже конференцију на којој је договорен заједнички савезнички став према Турској и осталим питањима Блиског истока на конференцији у Лозани. Михајловић је обавештен како ће двојица државника заједно отпутовати 19. новембра у једно место поред Лозане, где би требало да им се прикључи и Мусолини, како би се коначно утврдила заједничка политика. Мусолини је изгледа прихватио предлог о заједничком ставу Савезника и да ће се снаге три државе повући из Турске када буде склопљен мировни уговор.¹⁴²⁷

Спалајковића је у јутарњим часовима 20. новембра у Паризу, посетио генерал Франше Д'Еспере и поверио му важна сазнања која је имао о намерама кемалиста према Македонији. Генерал је изјавио да је у Цариграду сазнао од команданта француских трупа, како турски

¹⁴²⁶ АЈ-341-13-43 пов. бр. 429 од 16. новембра 1922. године, извештај посланика о конференцији у Лозани, *Гавриловић МИД-у*.

¹⁴²⁷ АЈ-388-12-32-766 пов. бр. 981 од 17. новембра 1922. године, шифровани телеграм, *Михајловић Нинчићу*; АЈ-334-7-27-780 пов. бр. 985 од 17. новембра 1922. године, шифровани телеграм, *Михајловић МИД-у*. (Наведени телеграм се налази сачуван и у архиви Министарства иностраних дела, али под различитим бројем); D. Visvizi-Dontas, *The Allied Powers and the Eastern Question*, 348.

официри пореклом из околине Битоља јачају своје везе са тамошњим муслиманским становништвом и шаљу им упутства за организацију четничких одреда. Саветовао је Спалајковићу да југословенске власти у овим областима обратe посебну пажњу на ове опасне активности муслиманског становништва. Посланик је истогa дана о овом сазнању обавестио владу у Београду и делегацију на конференцији у Лозани.¹⁴²⁸ Сличне информације у вези ставова које ће заступати турски представници на конференцији у Лозани објавио је лист „Чикаго Трибјунa” („Chicago Tribune”), на основу вести које је послао њихов дописник из Цариграда. Према њиховим сазнањима кемалисти ће на конференцији тражити аутономију Македоније са слободним пристаништем за Краљевину СХС у Солуну, као и аутономију или анексију Западне Тракије са слободним пристаништем за Бугарску у Дедеагачу. Лист је објавио и допис свог извештача из Солуна, који јавља о узнемирености у граду због вести да Краљевина СХС групише трупе према граници са Бугарском и Грчком, како би у случају повољног развоја околности и упада кемалиста у Западну Тракију заузела Солун.¹⁴²⁹

I

У међувремену, крајем октобра у грчкој штампи су се појавиле вести да ће бити основан специјални војни суд за ухапшене министре након преврата. Британски посланик Линдлеј упозорио је 24. октобра министра Политиса „на жалосне ефекте” и „опасан преседан” који ће изазвати ово суђење. Политис се бранио како су званичници били упозорени од стране венизелиста „да ће тешко патити ако увуку земљу у катастрофу”. Када су објављене вести да се међу ухапшенима нашао и принц Андрија са бившим министром спољних послова Балтазисом, Линдлеј је 26. октобра поново ургирао код Политиса. Сада је грчки министар у циљу умиривања посланика потпуно променио тон, изјављујући како ће он деловати да се

¹⁴²⁸ АЈ-388-12-32-767 стр. пов. бр. 991 од 20. новембра 1922. године, шифровани телеграм, *Спалајковић Нинчићу*.

¹⁴²⁹ АЈ-341-13-43 пов. бр. 376 од 23. октобра 1922. године, шифровани телеграм, *Гавриловић МИД-у*. Посланик Гавриловић је 23. октобра јавио влади у Београду о овим важним објавама листа из Чикага, које су се директно тикале положаја Краљевине СХС.

садашњи суд одложи, док се не формира нови који ће пружити боље гаранције. По питању оптужбе принца Анрије, Политис је изјавио да ће пре пристати на оставку пре него дозволити да он буде погубљен.¹⁴³⁰ Италијанска влада кренула је да се консултује са Паризом и Лондоном око овог проблема. Њен амбасадор Ђулио Ђезаре Монтања је 28. октобра интервенисао на сличан начин код Политиса као Линдлеј. Керзон је 31. октобра поново наредио Линдлеју да упуту „најоштрије званично упозорење” влади у Атини против оваквог односа ка грчким званичницима. Посланик је избегао да одмах поступи по наређењу из Лондона, верујући да ће Политис учинити све да изврши обећање које му је пружио.¹⁴³¹

Након испитивања затворених које је вршио нови јавни тужилац генерал Пангалос, вензелиста и један од вођа преврата, Револуционарни комитет је одлучио да 9. новембра изведе пред суд лица која је сматрао одговорним за пораз у рату. Припрема суђења била је спроведена у условима које је одредио комитет, а који су оптуженима давали мале шансе за одбрану.¹⁴³² Вест је пренела југословенска штампа, а „Политика” је наредног дана писала да је започело суђење у Атини. На оптуженичку клупу изведени су бивши премијери Димитрос Гунарис и Петрос Протопадакис, министри Балтазис, Теотокис, Гоудас и Стратигос, генерал Хацијанестис, командант фронта у Малој Азији и још неколико лица¹⁴³³ заједно са принцем Андријом, командантом Другог

¹⁴³⁰ DBFP, First Series, Vol. XVIII, doc. 150, p. 223–224, Atina, 3. novembar 1922. godine, *Lindley Kerzonu*.

¹⁴³¹ Исто, p. 224–225. Упркос томе што је Линдлеј веровао како ће Политис извршити обећање које му је пружио, британски посланик је уочио да се врши велики притисак од стране јавности, штампе и нижих официра да се одговорни за катастрофу на фронту казне. Као предводнике ове струје означио је пуковника Кондилиса (Condylis) и капетана Александроса Хацикирјакоса (Alexandros Hatzikyriakos), поморског официра и члана Револуционарног комитета.

¹⁴³² Све чланове судова одредили су чланови револуције, сваки оптужени имао је право на једног браниоца и није могао позвати више сведока од оптужбе. Оптужени нису имали право жалбе на одлуку коју је требало да донесе суд. (DBFP, First Series, Vol. XVIII, doc. 150, p. 225, Atina, 3. novembar 1922. godine, *Lindley Kerzonu*.)

¹⁴³³ Оптужени су још: Калогеропулос, бивши министар спољних послова и премијер, Краниотакис (Craniotakis), уредник листа „Катимерине”, пуковник

корпуса. Суђење је започело 13. новембра у згради Парламента, а они су оптужени за издају земље, што упркос великом поразу није имало основа у реалности. Стављено им је на терет да су „умешани у инвазију страних трупа на територију” грчке државе и покренуто је још 14 оптужница¹⁴³⁴ да би се доказале оптужбе.¹⁴³⁵

Пошто је на суђењу у негативном контексту помињана веза савезничких држава са Атином, као и њихов однос према краљу Константину и финансијским обавезама које је влада склопила са Лондоном, дипломате великих сила су покушале да реагују. Линдлеј је 10. новембра тражио писмене гаранције од Политиса да неће бити донесена смртна пресуда за оптужене. Грчки министар је изразио жељу његове владе „да се избегну егзекуције” и намеру да се она „позабави Револуционарним комитетом”. Међутим, током поновног сусрета 13. новембра, Политис је променио тон. Саопштио је да се „могу спасити неки, али не и сви затвореници”, и да би у случају британског инсистирања садашња влада и Револуционарни комитет требали да поднесу оставке.¹⁴³⁶

Како се помињала могућност да стари државник Заимис преузме вођење владе, Линдлеј је интервенисао и код њега у сличном духу. Грк је предлагао осуду оптужених и њихово протеривање из земље, ако влада у Лондону буде гарантовала да се они неће никада вратити на положаје.

Константинопулос (Constantinopoulos), управник војног дистрикта у Атини и пуковник Цоудас (Tsoudas), командант војног гарнизона у Атини.

¹⁴³⁴ Једна од оптужби против бившег премијера Гунариса била је у „поверавању грчког случаја Савезницима” и склапању финансијских аранжмана са Британијом. То свакако није могло бити повољно примљено у Лондону, посебно јер су прочитани телеграми Гунариса и Лојда Џорџа, који је изјавио „да је присуство краља Константина на престолу фатална сметња Грчке да добије помоћ од Велике Британије”. (DBFP, First Series, Vol. XVIII, doc. no. 203, p. 287–288, Atina, 18. novembar 1922. godine, *Lindley Kerzonu*.)

¹⁴³⁵ Р. Клог, *Историја Грчке новог доба*, 101–103; „Политика”, 10. новембар 1922. године, стр. 1; DBFP, First Series, Vol. XVIII, doc. 150, p. 223–225, Atina, 3. novembar 1922. godine, *Lindley Kerzonu*; Isto, doc. no. 203, p. 287–288, Atina, 18. novembar 1922. godine, *Isti istom*.

¹⁴³⁶ Isto, doc. no. 203, p. 287–289, Atina, 18. novembar 1922. godine, *Lindley Kerzonu*.

Убрзо је и италијански амбасадор Монтања упутио протесте Политису због односа према оптуженим министрима. У Атини није било слуха за овакве кораке, што се најбоље видело 15. новембра после сусрета Линдлеја и новог краља Ђорђа II, који је он одбио да утиче на Револуционарни комитет у страху за свој положај. Наредног дана је британски амбасадор поново дошао код Политиса и изразио жељу своје владе да се спречи „да Грчка буде дискредитована у очима цивилизованог света”. Слично као и Заимис, Политис је захтевао гаранције из Лондона да се оптужени министри неће враћати у отаџбину и обављати државне функције. То је навело Линдлеја да оштро укори Политиса. Британац је одбио да прихвати ову обавезу уз појашњење да „сумња како ће предлог бити прихваћен” од стране његове владе.¹⁴³⁷

Велику узнемиреност у Атини изазвао је разговор грчког посланика у Лондону Какламаноса са Керзоном 17. новембра, који је саопштио да ће у случају егзекуције доћи до прекида дипломатских односа Грчке и Британије. Какламанос је био затечен изјавом. Напоменуо је да „да ће хитно упозорити грчку владу и притиснути је да не заузима курс који би, осим других последица, неминовно водио ка дефинитивном повлачењу савезничке подршке у преговорима са Турском у Лозани”. Два дана касније, шеф Форин офиса телеграфисао је Линдлеју да у Атини изјави како британска влада не може да гарантује да неће бити повратка оптужених министара у Грчку и да та изјава може деловати „срамотном јер би то било тешко спровести у пракси”.¹⁴³⁸

Услед иностраног притиска, започети су преговори владе са Револуционарним комитетом. Његови чланови одбили су британске захтеве и упутили телеграм Линдлеју да се из Лондона више не инсистира на спашавању оптужених. Због свих дешавања у Атини је 20. новембра одржано целодневно заседање владе. Након заседања Политис је покушао да интервенише код Линдлеја. Страховао је да ће деловање комитета донети „више штете него користи” и указао да постоји вероватноћа да кабинет поднесе оставку због минулих дешавања. С друге стране, Линдлеј је одговорио да нема потребе достављати одговор на захтеве, осим ако он није позитиван. У преписци са Керзоном, који се

¹⁴³⁷ Isto, doc. no. 203, p. 288–290, Atina, 18. novembar 1922. godine, *Lindley Kerzonu*.

¹⁴³⁸ Isto, doc. no. 205, p. 308, London, 19. novembar 1922. godine, *Kerzon Lindleju*.

тих дана налазио у Лозани, оценио је ситуацију као критичну за затворенике и њихов живот.¹⁴³⁹ Владајућим круговима у Атини деловало је да резервисано држање француског посланика Марсилија ка погубљењу министра значи пристанак владе у Паризу на такав чин. Британски посланик је 24. новембра поновио Политису да и даље важи одлука о прекиду односа и да је „Револуционарни комитет лишен политичког смисла да прихвати ову ситуацију”, ради ублажавања смртних казни које намерава да спроведе. Узнемирани Политис је обећао оставку владе у случају егзекуције, истичући резервисано држање Француске. Линдлеј није уважио примедбе. Одговорио је да се Француска непријатељски односи ка Грчкој од повратка краља Константина, за разлику од Британије. Указао је да Париз „није повукао свог дипломату” ни из Београда 1903. године када је убијен краљ Александар Обреновић, за разлику од Лондона.¹⁴⁴⁰

Наредног дана је Револуционарни комитет одговорио на ноту британске владе, саопштавајући да је „револуција изнад политичких партија, па ће њен рад бити упропаштен без примене казни”. Вођство очито није марило за протесте из иностранства. Објашњавали су да брза реорганизација војске неће бити могућа, без кажњавања оних који су апсолутизам краља Константина ставили испред земље и допринели катастрофи у Малој Азији. Надали су се да британска влада неће интервенисати у Грчкој и потврдили су решеност да одржавају добре односе са њом. Линдлеј је 27. новембра последњи пут покушао да убеди пуковника Пластираса, као једног од предводника револуције, али је из разговора приметио решеност да се осуђени погубе.¹⁴⁴¹ Забринути Керзон је из Лозане наредио прихватање било којег захтева комитета и пружање гаранција да се осумњичени неће враћати у земљу десет или петнаест година. У време када је стигао телеграм већ је била извршена смртна казна над шесторицом оптужених, па је иницијатива пропала.

¹⁴³⁹ Isto, doc. no. 208, p. 318, Atina, 20. novembar 1922. godine, *Lindley Krou i Kerzonu*.

¹⁴⁴⁰ Isto, doc. no. 220, p. 329, Atina, 24. novembar 1922. godine, *Lindley Krou*.

¹⁴⁴¹ Isto, doc. no. 221, p. 330, Atina, 25. novembar 1922. godine, *Lindley Krou i Kerzonu*; Isto, doc. no. 230, p. 340, Atina, 27. novembar 1922. godine, *Lindley Krou i Kerzonu*.

Политички врх био је одлучан у својој намери. Председник суда генерал Александрос Отонеос (Alexandros Othonaios)¹⁴⁴² је 28. новембра изрекао смртне пресуде оптуженима Гунарису, Протопадакису, Стратосу, Хаџијанестису, Теотокису и Балтазису, које су извршене одмах. Стратигос и Гоудас су осуђени на доживотну казну затвора.¹⁴⁴³

Остала је да лебди у ваздуху судбина принца Андрије. Ради његовог спасавања, али и осталих учесника суђења, у Грчку је на дан егzekуције оптужених допутовао Џералд Талбот (Gerald Francis Tabolt), бивши британски поморски аташе у Атини и пријатељ Венизелоса.¹⁴⁴⁴ У Лозани је Керзон предлагао Венизелосу „да пошаље савете умерености Револуционарном комитету”. Грчки државник је понудио повлачење са места шефа делегације у случају инсистирања британске владе. Керзон је ово одбио и додао како ће позиције Грчке на конференцији бити знатно погоршане ако се вести о егzekуцији испоставе као тачне.¹⁴⁴⁵ У случају опасности по чланове краљевске

¹⁴⁴² Александрос Отонеос (1879-1970), грчки генерал и политичар. Након завршетка војне академије у Атини укључен у војну службу. Био је члан Војне лиге која је 1909. године извршила војни пуч. Учесник балканских ратова и Првог светског рата, у току ког се прикључио Венизелосу у погледу његовог сукоба са краљем Константином. За време рата са Турском у Малој Азији руководио једном дивизијом, али је морао да напусти службу након одласка Венизелоса из Атине крајем 1920. године, када се прикључује савезничким снагама у Цариграду. Током суђења шесторици политичких и војних званичника био је председник суда. Након успоставе диктатуре Пангалоса 1925. године повлачи се из службе на три године, када је опет враћен на дужност. Кратко време почетком марта 1933. године био председник владе и министар спољних послова. После поновног успостављања монархије 1935. године опет је смењен и није се бавио никаквим дужностима до 1944. године. Тада је на годину дана постављен за врховног команданта војске, након чега се дефинитивно повлачи из службе.

¹⁴⁴³ Р. Клог, *Историја Грчке новог доба*, 101–103; DBFP, First Series, Vol. XVIII, doc. no. 232, p. 341–342, Lozana, 28. novembar 1922. godine, Kerzon Lindleju; M. Llewellyn-Smith, “The historiography of the Greek-Turkish War in Asia Minor: Britain, Greece, and others, 1915–1923”, 271–272.

¹⁴⁴⁴ DBFP, First Series, Vol. XVIII, doc. no. 235, p. 346, Atina, 28. novembar 1922. godine, Lindlej Krou.

¹⁴⁴⁵ Isto, doc. no. 237, p. 347, Lozana, 29. novembar 1922. godine, Kerzon Bentinku.

породице, захтевао је од Адмиралитета да командант медитеранске флоте интервенише.¹⁴⁴⁶

Југословенски посланик Балугџић је 30. новембра дискутовао са грчким маршалом двора Суцом о положају кнеза Андрије, који је изјавио да је нови краљ Ђорђе II „у сузама рекао да ће абдицирати, ако његов стриц буде осуђен на смрт или на деградацију”. Да би умирили реакцију британске владе и европске јавности, Пластирас и другови су обећали да га неће погубити. Краљ Константин је тада радио код италијанске владе и Папе да они интервенишу у Атини ради поштеде његовог брата. Процес против Андрије покренут је 2. децембра. Родбинске везе са краљем спасиле су га смртне казне, али му је пресуђено да мора бити прогнан из земље и да му се одузима војни чин.¹⁴⁴⁷ Он је са Крфа испловио 4. децембра на британском броду заједно са породицом у правцу Бриндизија, јер се у Италији налазио његов брат.¹⁴⁴⁸ Ова ситуација створила је велику напетост у односима Револуционарног комитета и краља Ђорђа II. По наводима француског листа „Матен”, краљ је тражио распуштање комитета што је довело продубљивања јаза и јачања анимозитета ка монархији.¹⁴⁴⁹

Стрељање министара у Атини изазвало је буру у политичком и јавном животу у Британији, због чега је посланик Линдлеј почетком децембра позван у Лондон на саветовање са Керзоном. Тамошња штампа осудила је стрељање као политичко убиство, а многи листови наводили су пример убиства краља Александра Обреновића и краљице Драге у Србији 1903. године. Гавриловић је јављао да лист „Daily Chronicle”, који је важио за лист близак бившем премијеру Лојду Џорџу, посебно наводи овај пример уз констатацију да је стрељање у Атини добило форму легалитета.¹⁴⁵⁰

¹⁴⁴⁶ Isto, doc. no. 239, p. 348–349, Lozana, 29. novembar 1922. godine, *Isti istom*.

¹⁴⁴⁷ AJ-334-9-29-23 пов. бр. 849 од 30. новембра 1922. године, телеграм, *Балугџић МИД-у*; Р. Клог, *нав. дело*, 101–103.

¹⁴⁴⁸ „После атинских стрељања”, *Политика*, 5. децембар 1922. године, стр. 4; „Судбина принца Андрије”, *Политика*, 6. децембар 1922. године, стр. 3.

¹⁴⁴⁹ „Краљ и револуционари”, *Политика*, 7. децембар 1922. године, стр. 3.

¹⁴⁵⁰ AJ-341-13-43 пов. бр. 444 од 29. новембра 1922. године, извештај посланика о стрељању грчких министара, *Гавриловић МИД-у*; „После атинских стрељања”, *Политика*, 5. децембар 1922. године, стр. 4.

Расправа око овог питања водила се врло живо 29. новембра у Доњем Дому, уз бројне интерпелације влади Бонар Лоа. Премијер је пред посланицима изјавио да он лично не зна ни за једну једину ситуацију у којој је британска влада саветовала владу Гунариса да настави војну кампању у Малој Азији. Посланици су упутили питање зашто је Британија одлучила да повуче посланика из Атине, када то није учињено за време белог терора у Будимпешти. Бонар Ло се бранио да не би требало мешати раније догађаје. Сматрао је да је учињен правилан корак поводом ситуације у Атини, јер је Лондон обавестио тамошњу владу да ће посланик бити опозван ако дође до стрељања министара.¹⁴⁵¹ Лорд Роберт Сесил је упитао да ли је било сличних примера у дипломатској историји земље, након чега је Бонар Ло навео пример Србије после убиства Александра Обреновића 1903. године. Сесил је нагласио да се ове две ситуације не могу поредити, јер је у Србији почињено убиство, док су у Атини оптужени министри и официри осуђени на судском порцесу. Ло је узео у разматрање ову тврдњу, правдајући опозивање посланика тиме што је осуду оптужених извршио Револуционарни комитет, а не легално изабрана влада. Посланик Гавриловић се крајем новембра састао са грчким отправником послова у Лондону и са њим разговарао о суђењу и егзекуцији. Он му је изјавио да је Атина два пута јавила британској влади да пристаје на помиловање оптужених, ако Британија пристаје да гарантује да они више неће моћи да обављају никакву политичку делатност. Сматрао је да би се потпуно другачије расправљало у британском Парламенту да су ове вести биле познате.¹⁴⁵²

Док је трајала криза у односима Грчке са Савезницима око суђења, посланик Балугџић је предао меморандум министру финансија Андреасу Хаџикирјакосу (Andreas Hatzikyriakos) о Слободној зони у Солуну. Тражио је заједничку управу над железничким станицама у Ђевђелији и Солуну и постављање југословенских цариника. Супротно овом захтеву, влада у Атини је 21. новембра одлучила да ратификује споразум о југословенској Слободној зони, који је био потписан 1914. године и доста

¹⁴⁵¹ АЈ-341-13-43 пов. бр. 445 од 30. новембра 1922. године, извештај посланика о расправи у Доњем Дому поводом стрењања грчких министара, *Гавриловић МИД-у*.

¹⁴⁵² Исто.

се разликовао од меморандума. Упркос том кораку, неповерење у односима било је евидентно. Грчка је страховала од сарадње Краљевине СХС са Турском и Бугарском, која је могла да угрози њене позиције у Македонији и Тракији. С друге стране, држање Краљевине СХС постајало је све резервисаније.¹⁴⁵³ Зато је из Атине упућена изјава да она не може пристати да се Солун уступи нити једној држави. У Београду су одбили да прихвате ратификацију уговора грчке владе, а посланик Балугџић је позван на даља саветовања. О питању егзекуције министара, југословенска влада је изјавила да не жели да се меша у унутрашња питања друге земље. Ово је у Паризу поновио и посланик Спалајковић. Уз то, деловање Пашићевог повереника за Турску, у циљу приближавања Београда и Анкаре, није добро примљено у Атини. Зато је пуковник Палстирас отпутовао у Београд почетком јануара 1923. године.¹⁴⁵⁴

Након ових консултација организована је шира конференција највиших државних званичника у Министарству спољних послова 6. јануара, којој је присуствовао посланик Балугџић. Тада је дефинитивно израђен план нацрта уговора о Слободној зони у Солуну. Како је то пренела „Политика”, захтевано је проширење зоне, „јер то захтевају трговачке потребе после рата”, управу од стране југословенских власти, царинске олакшице и преуређење саобраћаја између Солуна и Ђевђелије.¹⁴⁵⁵ Већ 16. јануара у вечерњим часовима у Београд је допутовао новоименовани посланик грчке владе у Београду Николаос Маврудис, који је већ био на тој функцији у току 1919. године. Осим разговора о зони у Солуну, очекивало се да ће он покренути питање признања краља Ђорђа II од стране владе у Београду, јер га је до тог

¹⁴⁵³ А. М. Пећинар, *Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и Грчка (1919–1924)*, 186–190; J. Paszkiewicz, *Main challenges for the Greek national security against the geopolitical changes in the Balkans during the period 1918–1923*, 208.

¹⁴⁵⁴ D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države 1919–1923*, 209–210.

¹⁴⁵⁵ „Наше пристаниште у Солуну. Конференција у Министарству спољних послова”, *Политика*, 9. јануар 1923. године, стр. 2. Састанку су поред Нинчића и Балугџића присуствовали још Панта Гавриловић, као помоћник министра, Ранисав Аврамовић, помоћник министра саобраћаја, М. Тодоровић начелник у Министарству трговине и Миленковић као начелник у Министарству финансија.

тренутка признала само Румунија, вероватно због родбинских веза са краљевском породицом у Атини.¹⁴⁵⁶ Сутрадан је он био примљен од стране Нинчића, коме је, поред ових тема, указивао на тежину положаја хеленске армије због сукоба у Тракији око Карагача. Пријем код краља Александра је изостао јер се он налазио ван Београда.¹⁴⁵⁷

Недуго затим, Балугџић се након усаглашавања стратегије вратио у Атину средином јануара ради наставка преговора. Међутим, он је 18. јануара прво посетио Солун да би се лично уверио у могућности успостављања Слободне зоне. Тамо је посетио југословенску Трговачку комору и дискутовао са југословенским трговцима какви би услови погодовали када се буде склопила конвенција са Грчком.¹⁴⁵⁸ Балугџић је био нарочито оптимистичан после разговора, па је у штампи изјављивао да верује да ће се брзо постићи договор. Он је 21. јануара предао Александрису ноту о ликвидацијама које је захтевала југословенска влада како би се склопила конвенција о Слободној зони у Солуну. Грчки министар спољних послова је после сусрета дао интервју листу „Елефтерон Вима” у ком је указао да се „предлози београдске владе могу узети као основица за споразум” и да је његова влада формирала комисију за проучавање овог питања.¹⁴⁵⁹

Стање на терену било је потпуно другачије од изјава политичара. Грчке власти настављале су да праве сметње југословенским трговцима у

¹⁴⁵⁶ „Долазак Г. Маврудиса. Питање о признању грчког краља”, *Политика*, 11. јануар 1923. године, стр. 1; „Долазак Г. Маврудиса”, *Политика*, 14. јануар 1923. године, стр. 1; „Дневне вести. Долазак г. Маврудиса”, *Политика*, 17. јануар 1923. године, стр. 5.

¹⁴⁵⁷ „Дневне вести. Краљ у лову; Г. Маврудис у Београду”, *Политика*, 18. јануар 1923. године, стр. 5.

¹⁴⁵⁸ „Г. Балугџић у Солуну”, *Политика*, 19. јануар 1923. године, стр. 4. У току разговора са трговцима, Балугџић је са њима расправљао о евентуалном уступању напуштеног тзв. Француског кеја који је био напуштен без икакве употребе неке од страна. Како је писала „Политика”, то би довело до смањења трошкова и југословенске и грчке стране.

¹⁴⁵⁹ „Наше пристаниште у Солуну”, *Политика*, 20. јануар 1923. године, стр. 2; „Српска зона у Солуну”, *Политика*, 22. јануар 1923. године, стр. 1.

Солуну, а њихова царинарница није признавала коносмане¹⁴⁶⁰ које су овериле банке у Краљевини СХС. Иако су власти пуштале ову робу, царинарница је тражила потврду Трговачке коморе. Све то је подривало споразум са Атином.¹⁴⁶¹ Министар финансија Хадикирјакос се трудио да разувери ове сумње. Он је 23. јануара изјавио да ће предлози Краљевине СХС бити усвојени, као и инсистирање Балугџића да се југословенска роба која буде стигла у Солун не користи за грчке војне потребе.¹⁴⁶² Комисија о којој се говорило формирана је крајем јануара и она је требала да изради грчки пројекат конвенције на основу српског предлога. Према писању штампе, највећа препрека била је проналажење решења између опстанка хеленског суверенитета у зони и успостављања југословенских органа.¹⁴⁶³ Балугџић је 28. јануара предао коначну верзију пројекта о Слободној зони у Солуну, што је добро примљено у Атини. Александрис је веровао да ће то осигурати њено брзо склапање. Истога дана је на седници владе одлучено да се отклоне сметње које су настале због ригорозне контроле југословенске робе од стране царинарнице у Солуну.¹⁴⁶⁴ Тим чином учињени су први важнији кораци ка склапању Споразума о југословенског Слободној зони у Солуну средином године, што је довело до отопљавања односа Краљевине СХС са њеним јужним суседом.

¹⁴⁶⁰ Коносман (теретница) је један од најважнијих докумената преко ког се врши поморски транспорт робе.

¹⁴⁶¹ „Шикане у Солуну”, *Политика*, 22. јануар 1923. године, стр. 1.

¹⁴⁶² „Око пристаништа у Солуну”, *Политика*, 24. јануар 1923. године, стр. 3.

¹⁴⁶³ „Наше пристаниште у Солуну”, *Политика*, 27. јануар 1923. године, стр. 3;
„Око пристаништа у Солуну”, *Политика*, 30. јануар 1923. године, стр. 4.

¹⁴⁶⁴ „Око пристаништа у Солуну”, *Политика*, 29. јануар 1923. године, стр. 3.

9. ВАСЕЉЕНСКА ПАТРИЈАРШИЈА И КРАЉЕВИНА СХС ТОКОМ ГРЧКО-ТУРСКОГ РАТА

Проглашавањем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1. децембра 1918. године уједињене су све територије које су насељавали јужнословенски народи. Пошто су српске цркве биле разједињене у шест регионалних црквених области поставило се питање њиховог уједињења у једну црквену организацију. Од њих су само Карловачка митрополија, митрополија Србије и Црногорско-приморска митрополија имале аутокефални карактер, док је црквена организација у Босни и Херцеговини, Далмацији и Старој Србији признавала врховну власт Васељенске патријаршије.¹⁴⁶⁵ Прва конференција епископа одржана је од 18. до 31. децембра у Сремским Карловцима, а њу је водио београдски митрополит Димитрије. Тада је донета одлука да се започне рад на уједињењу свих српских регионалних цркава. У току првих месеци 1919. године настављен је рад на успостави црквене организације. На другој конференцији одржаној од 24. до 28. маја у Београду, под председништвом митрополита Црногорско-приморског Митрофана Бана, проглашено је административно уједињење свих православних области, чиме су створени услови за преговоре са Васељенском патријаршијом.¹⁴⁶⁶ Регент Александар је озаконои овај чин крајем августа, а у Цариград је послата делегација под вођством Панте Гавриловића.¹⁴⁶⁷

Отежавајућа околност била је та што Васељенска патријаршија није имала поглавара у том периоду, па су преговори вођени са вршиоцем дужности патријарха (*locum tenens*), митрополитом бруским Доротејем. Постављени су услови Васељенске патријаршије: писмено изјашњавање Карловачке и Црногорско-приморске митрополије да желе да се уједине са осталим српским црквама и новчана накнада за изгубљене области Васељенске патријаршије. Када су услови испуњени, 19. марта 1920. године

¹⁴⁶⁵ Branislav Gligoriјевић, „Uјedinjenje Srpske pravoslavne crkve i uspostavljanje Srpske patrijaršije u Jugoslaviji”, *Istorija 20. veka*, god XV, br. 2 (1997), 7–8;

¹⁴⁶⁶ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, 41–42; Љ. Димић, *Историја српске државности*, 86–87.

¹⁴⁶⁷ Гавриловић је добио пуномоћје од регента Александра и писмо од митрополита Димитрија за свој рад у Фанару.

Архијерејски синод у Цариграду прогласио је да одобрава уједињење српских православних области у „Аутокефалну уједињену српску православну цркву Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца”.¹⁴⁶⁸ Споразум између две цркве потписан је у току маја месеца, према коме се Васељенска патријаршија сагласила да епархије које су до тада биле под њеном контролом и аутокефалне митрополије (Карловачка и Црногорско-приморска), припадну и формирају са Београдском митрополијом уједињену Српску православну цркву. Након тога је 17. јуна регент Александар у име Владе Краљевине СХС указом прихватио овај споразум.¹⁴⁶⁹

У међувремену, савезничке силе су 16. марта извршиле окупацију Цариграда. То је пробудило наде код грчког народа, али и већег дела црквених кругова, да је могуће остварити сан о великој држави на пет мора и два континента са престоницом у Цариграду. Црквене власти у граду трудиле су се да занемаре улогу полицијских и судских власти цариградске владе, настојећи да спорове износе пред савезничку управу. Уз то, грчко свештенство постајало је све више присталица политичке визије Венизелоса и његове странке. За остваривање ових планова било је неопходно придобити јавно мњење у западним државама, пре свега у Британији.¹⁴⁷⁰

Развој екуменског покрета крајем XIX и почетком XX века,¹⁴⁷¹ међу црквеним круговима у источним и западним црквама, погодовао је овој

¹⁴⁶⁸ B. Gligorijević, *Ujedinjenje Srpske pravoslavne crkve i uspostavljanje Srpske patrijaršije u Jugoslaviji*, 10–11.

¹⁴⁶⁹ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, 41–42.

¹⁴⁷⁰ Радмила Радић, „Васељенска патријаршија, Српска православна црква и црквене реформе између два светска рата”, Зборник радова: *Срби и Југославија*, приредио: Момчило Исић, Институт за новију историју Србије, Београд, 2007, 65.

¹⁴⁷¹ Екуменски покрет настао од грчке речи *oikoumene* што је представљало сав насељени свет. У хришћанској теолошкој науци представља настојање да дође до уједињавања свих цркава у једну. Покрет се нарочито развио након црквених конференција у другој половини XIX века код представника Англиканске и православних цркава. О томе види: Марко Николић, „Екуменизам, Екуменски покрет и Српска православна црква”, *Religija i tolerancija*, Vol. VI, No. 10, (Jul–Decembar 2008), 93–117.

намери. Још у јануару је Синод Васељенске патријаршије у енциклици објавио да она прихвата позив Кентербериског надбискупа за слањем делегације на конференцији у Ламбету. Подударност интереса владе Лојда Џорџа и Васељенске патријаршије о јакој Грчкој, поговодила је развоју екуменског покрета. Зато су црквени кругови на Фанару мислили да везе са Англиканском црквом искористе за сукоб који је грчка држава водила са Турском. Заступник патријарха Доротеј је пре одласка у посланици позвао на зближавање међу хришћанима.¹⁴⁷² Доротеј је у току фебруара 1921. године отпутовао у Лондон. Тамо је на симболичан начин признао Кентербериског надбискупа предајом „панагије са белим орловима патријарха Јоакима III”.¹⁴⁷³

Изненада је 18. марта преминуо Доротеј током посете Лондону, што је поставило нова питања пред Васељенску патријаршију.¹⁴⁷⁴ Два дана касније, Пашић је наредио делегату Шапоњићу у Цариграду да изјави саучешће Васељенској патријаршији због смрти. Наредног дана лично је отишао у Фанар и поступио по упутствима. Међутим, избор новог поглавара изазвао је велике спорове између црквених кругова окупљених око Атине и Цариграда и отегао се до краја 1921. године. У међувремену је на место вршиоца дужности (*Locum tenens*) Васељенског патријарха изабран кесаријски митрополит Николас.¹⁴⁷⁵

¹⁴⁷² Радмила Радић, „Српска православна црква и екуменски покрет, 1918-1941”, *Српска политичка мисао*, посебно издање, бр. 3 (2022), 85–87.

¹⁴⁷³ АЈ-370, фасцикла бр. 20-Цркве, архивска јединица 61, лист 5, пов. бр. 68 од 22. фебруара 1921. године, шифровани телеграм, *Шапоњић Пашићу*. У даљем тексту: АЈ-370-20-61...; Р. Радић, „Српска православна црква и екуменски покрет, 1918–1941”, 87.

¹⁴⁷⁴ АЈ-370-20-61-6 пов. бр. 1568 од 20. марта 1921. године, телеграм, *Пашић Шапоњићу*.

¹⁴⁷⁵ АЈ-370-20-61-6 пов. бр. 1568 од 20. марта 1921. године, телеграм, *Пашић Шапоњићу*; АЈ-370-20-61-6 пов. бр. 86 од 21. марта, извештај делегата о смрти Васељенског патријарха, *Шапоњић Пашићу*; АЈ-370-20-61-14 пов. бр. 363 од 24. новембра 1921. године, извештај делегата, *Шапоњић МИД-у*; АЈ-370-20-61-9 пов. бр. 5281 од 26. априла 1921. године, телеграм, *Пашић Шапоњићу*; Исто, пов. бр. 135 од 27. априла 1921. године, телеграм, *Шапоњић Пашићу*. Пашић се 26. априла интересовао ко је постао нови вршилац дужности Васељенског патријарха. Одговор о избору митрополита Николаса послат му је наредног дана.

Сукоб између присталица Атинске митрополије, блиске краљу Константину, и Васељенске патријаршије, одане Венизелосу, добио је епилог крајем године. Током заседања Синода 8. децембра дошло је до промене. Грчки народ у Цариграду изашао је на протесте због тока преговора, подржавајући избор кандидата који је био близак Венизелосу. Нerede је морала да смирује савезничка и турска полиција. Пошто је седам владика, који су подржавали Атину, напустило заседање одмах су постављене нове. Ови нови делегати су изабрали за патријарха бившег митрополита Атине, и присталицу Венизелоса, Мелетиоса Метаксакиса (Meletios Metaxakis),¹⁴⁷⁶ као Мелетија IV. Грчко становништво је одушевљено поздравило овај чин кличући Венизелосу и Мелетиосу, уз изражавање великог противљења ка краљу Константину и његовим владикама.¹⁴⁷⁷

Међутим, грчке власти су обиле да издају пасош калцедонском митрополиту Грегориосу за одлазак у Цариград и сусрет са новим патријархом. Зато је Васељенска патријаршија 10. јануара 1922. године упутила захтев Влади Краљевине СХС за прелазак Грегориоса преко

¹⁴⁷⁶ Мелетиос Метаксакис (1871–1935), је рођен 1871. године на Криту као Емануел. Постаје епископ Китиона на Кипру 1910. године и на том положају остаје до краја рата. Од 1918. до 1920. године био је митрополит Атине и целе Грчке. Након смрти Доротеја, који је вршио дужност Васељенског патријарха, био је изабран децембра 1921. године као патријарх Мелетије IV. Продор Кемалових снага у Цариград након пораза Грка у Малој Азији знатно је отежао његов положај. Организовао Свеправославни конгрес у Цариграду маја и јуна 1923. године. Након нереда и притисака био је приморан да се повуче са места патријарха крајем исте године. Већ 1926. године био је изабран на место Александријског патријарха и целе Африке, на ком остаје до своје смрти 1935. године. Тиме је постао једина црквена личност у историји која се нашла на месту поглавара три аутокефалне цркве. (О делатности Мелетија у Александрији види: Emmanoul G. Chalkiadakis, “The Patriarch of Alexandria Meletios Metaxakis and the Greek – Ortodoks migration and mission in Africa”, *American Society of Church History/Ecclesiastical History Society*, Zbornik radova: *Migration and Mission in Christian History*, Oxford, 2014, 68–82.)

¹⁴⁷⁷ АЈ-370-20-61-29 пов. бр. 385 од 8. децембра 1921. године, телеграм, *Шанонџић МИД-у*.

њене територије. Наиме, митрополит је због противљења грчких власти морао да преко југословенске територије отпутује до Констанце ка Цариграду. Нинчић је три дана касније одобрио захтев. Јавио је Шапоњићу да југословенска влада сматра „избор Мелетиоса за патријарха као правичан”.¹⁴⁷⁸ Ову изјаву делегат је пренео заступнику патријарха митрополиту Николасу, приликом посете којом га је обавестио да је одобрено издавање пасоша за митрополита Грегориоса. Ипак, Шапоњић је 23. јануара тражио детаљнија упутства око става према избору новог поглавара Васељенске патријаршије који мора заступати приликом поновних сусрета са представницима Фанара.¹⁴⁷⁹

Пошто се патријарх Мелетије нашао у Лондону почетком 1922. године и тамошњи југословенски посланик Гавриловић је 10. јануара тражио идентична упутства. Како је Мелетије захтевао састанак са Гавриловићем, посланик није знао какав је став југословенске владе о његовом избору.¹⁴⁸⁰ Истим телеграмом којим је обавестио Шапоњића у Цариграду, Нинчић је 13. јануара у преписци са Гавриловићем истицао задовољство владе избором Мелетија. Међутим, другим телеграмом он је указивао посланику да овај податак сматра поверљивим и да га држи у тајности.¹⁴⁸¹ Током састанка Гавриловића са Мелетијем 15. јануара, нови патријарх је изјавио „да ће му прва дужност бити кад почне своју функцију да изда томос односно наше Патријаршије”. Обећао је да ће ускоро доћи у Цариград преко Букурешта, и да у том случају може да се

¹⁴⁷⁸ AJ-370-20-61-34 пов. бр. 10 од 10. јануара 1922. године, телеграм, *Шапоњић Нинчићу*; Исто, лист 35, пов. бр. 389 од 13. јануара 1922. године, телеграм, *Нинчић Шапоњићу*; Исто, лист 36, пов. бр. 388 од 13. јануара 1922. године, телеграм, *Исти истом*.

¹⁴⁷⁹ AJ-370-20-61-37 пов. бр. 29 од 23. јануара 1922. године, телеграм, *Шапоњић МИД-у*.

¹⁴⁸⁰ AJ-341-6-22 пов. бр. 5 од 10. јануара 1922. године, телеграм, *Гавриловић МИД-у*.

¹⁴⁸¹ Mira Radojević, Srđan Mičić, “Serbian Orthodox Church cooperation and frictions with Ecumenical Patriarchate of Constantinople and Bulgarian Exarchate during interwar period”, *Studia Academica Šumenensia*, Vol. 2 (2015), 128; AJ-341-6-22 пов. бр. 388 од 13. јануара 1922. године, телеграм, *Нинчић Гавриловићу*; Исто, пов. бр. 626 од 21. јануара 1922. године, телеграм, *Исти истом*.

деси да посети Београд. Гавриловић је уочио да „Енглези јако симпатишу његов избор, али да избегавају улазити у питање које се њих непосредно не тиче”. Англиканска црква није пружила никакве „манифестације њему као патријарху”, а овакав однос правдала је болешћу Кантерберијског надбискупа и епископа Лондона.¹⁴⁸² Шест дана касније, 21. јануара, дописник „Политике” из Лондона обавио је интервју са патријархом Мелетиосом. Тога дана он се спремао да отпутује за Цариград на броду који му је лично уступио Лојд Џорџ, што је био разлог зашто неће моћи да посети Београд како је раније желео. Поново је указао да ће питање регулисања односа са српском патријаршијом бити једно од првих питања којим ће се бавити и да он лично жели „што срдачније односе” са њом. Иако није дочекан на ваљан начин од преставника Англиканске цркве, Мелетије је изјавио да „има идеју зближења осталих хришћанских цркава” и да ће се трудити да одржи везе са верским поглаварима у Лондону преко грчких студената.¹⁴⁸³

Велики део црквених кругова био је незадовољан хладним пријемом Мелетија у Лондону. Део свештенства је у томе видео утицај владе у Атини. Како се она противила избору Мелетија за патријарха, Васељенска патријаршија је упутила крајем јануара протестну ноту грчком Високом Комесару у Цариграду којом се буни против „мешања грчке владе у унутрашње ствари (Васељенске) патријаршије као и противу утицаја који је чинила преко својих агената на ток избора новог патријарха”. Шапоњић је сазнао да су посебно оптужени влада у Атини и посланство у Цариграду као кривци за „рђаве односе” међу црквеним поглаварима и рушење угледа патријаршије. У дипломатским круговима су се прошириле вести да је хеленска влада послала два агента у Румунију „да тамо сачекају патријарха Мелетиоса и да над њим изврше атентат”. Васељенска патријаршија је одмах упозорила румунског посланика у Цариграду о овој могућности и тражила да његова влада онемогући овакве намере. Мелетију је у Лондону саветовано да због ове

¹⁴⁸² АЈ-341-6-22 пов. бр. 13 од 16. јануара 1922. године, шифровани телеграм, Гавриловић МИД-у.

¹⁴⁸³ „Патријарх Метаксакис”, *Политика*, 23. јануар 1922. године, стр. 2.

опасности одустане од доласка у Цариград преко Букурешта или да допућује бродом преко Марсеја.¹⁴⁸⁴

Васељенска патријаршија позвала је 4. фебруара југословенског делегата Шапоњића на устоличење патријарха Мелетија, које се требало одржати два дана касније у патријаршијској Саборној цркви у Цариграду.¹⁴⁸⁵ Истог дана, Шапоњић је тражио одобрење владе да присуствује церемонији.¹⁴⁸⁶ Нинчић га је сутрадан известио да може учествовати на овом догађају.¹⁴⁸⁷ Током устоличења Мелетија IV 6. фебруара, „грчко становништво Цариграда приредило је новом патријарху величанствен дочек и манифестације какве Цариград не памти”, приметио је Шапоњић. Велики број људи на церемонији створио је страх код високих црквених кругова да може доћи до атентата на Мелетија „од стране агената атинске владе”, па је локална полиција морала да примењује строжије безбедносне мере. У говору који је одржао Мелетије је истакао како „Православне цркве у Русији и Грчкој преживљавају тешке дане”. Оценио је како се само православне цркве у Србији и Румунији налазе о добром положају „где се света православна вера слободно развија и упоредо са народом и државом”.¹⁴⁸⁸

Приликом примања честитки, Мелетије је „сишао са престола” и пољубио делегата Шапоњића у чело. Изјавио је: „Као поглавар Св. Престола цркве никада нећу заборавити да сте ви једини од православних представника дошли да ме у овако једном тешком моменту поздравите и охрабрите. Биће ми света дужност да се за ту пажњу одужим братској Српској православној цркви и њеном поглавару патријарху Димитрију. Тешкоће које сада имамо у Патријаршији пребродиће се, завађена браћа ће се измирити, али ми никада нећемо

¹⁴⁸⁴ АЈ-370-20-61-40 пов. бр. 34 од 25. јануара 1922. године, телеграм, *Шапоњић МИД-у*.

¹⁴⁸⁵ АЈ-370-20-61-37 но. бр. 338 од 4. фебруара 1922. године, телеграм, документ писан француским језиком, *Васељенска патријаршија Шапоњићу*.

¹⁴⁸⁶ Исто, пов. бр. 32. од 4. фебруара 1922. године, телеграм, *Шапоњић МИД-у*.

¹⁴⁸⁷ АЈ-370-20-61-41 пов. бр. 1230 од 5. фебруара 1922. године, телеграм, *Нинчић Шапоњићу*.

¹⁴⁸⁸ АЈ-370-20-61-40 пов. бр. 53 од 6. фебруара 1922. године, телеграм, *Шапоњић МИД-у*.

заборавити лојално и братско држање српске цркве у овом спору који нас на жалост сада дели од Атине”. Био је то сигнал да ће Мелетије покренути питање регулисања односа са патријаршијом у Београду. Шапоњић је приметио да грчки и румунски представници „нису присуствовали церемонији устоличења”, јер цариградска влада није признала избор новог патријарха.¹⁴⁸⁹

Мелетије је био једина личност која је могла да уручи новој Српској патријаршији посебно писмо – „Томос” којим признаје њено уједињење.¹⁴⁹⁰ Неприлике су настале када се патријарх разболео „одмах по свом доласку у Цариград и више од десет дана није никога примио нити је где одлазио”. Крајем фебруара ситуација се променила. Мелетије је започео рад мешовитих комисија које су требале да реше сва спорна питања са којима се суочила Васељенска патријаршија и грчки народ.¹⁴⁹¹ Одлучено је да се краљу Константину достави копија говора који је Мелетије одржао испред Лојда Џорџа и Поенкареа. Шапоњић је уочио да је „акција Фанара противу атинске владе, а нарочито противу краља Константина, јако ојачала од како је дошао нови патријарх”. Патријаршија је донела одлуку да оснује неку врсту дипломатских представништава у Лондону, Паризу и Женеви, како би заинтересовала светску јавност за грчко питање. Шпекулисало се у дипломатским круговима да је Мелетије покушао да ступи у везу са Портом током сусрета са јеврејским поглаваром у Цариграду и преко једног личног пријатеља, али да је турска влада два пута одбила предлог.¹⁴⁹²

Крајем фебруара Мелетије је посетио Шапоњића и саопштио му „да ће на једној од првих седница мешовитог савета саставити одговор нашем патријарху на информацију учињену о избору српског патријарха”. То је значило да Васељенски патријарх формално признаје његов избор и постојање. Уз то, он се дотакао сусрета који је водио са Лојдом Џорџом у Лондону. Бринуло га је изјава британског премијера да

¹⁴⁸⁹ Исто, лист 41.

¹⁴⁹⁰ В. Глигоријевић, *Уједињење Српске православне цркве и успостављање Српске патријаршије у Југославији*, 11.

¹⁴⁹¹ АЈ-370-20-61-42 пов. бр. 91 од 28. фебруара 1922. године, телеграм, *Шапоњић МИД-у*.

¹⁴⁹² Исто, лист 43–44.

је „краљ Константин сметња остварењу грчких националних аспирација и да би се Енглеска још више ангажовала за Грчку да је други краљ на грчком престолу”. Зато је изјавио да ће радити на абдикацији садашњег краља. Замолио је Шапоњића да му у том циљу обезбеди пријем код савезника, а нарочито британског високог комесара. У преписци са владом у Београду 28. фебруара, делегат је страховао да би за ову акцију могле да сазнају грчке дипломате и тамошњи посланик, што може угрозити односе између две земље.¹⁴⁹³ Нинчић је 20. марта наредио Шапоњићу да остане „резервисан, односно пријемом новог патријарха од стране комесара”, вероватно у циљу да би обезбедио неометан рад на изради „Томоса” за Српску православну цркву.¹⁴⁹⁴

Две стране су постигле сагласност о положају српске цркве. На преговорима од 13. до 20. марта у Цариграду је одлучено да се пошаље делегација Васељенске патријаршије у Београд заједно са „Томосом” који је требало уручити. Непријатељство грчких власти утицало је на то да делегати путују југословенским пасошима преко територије Румуније.¹⁴⁹⁵ Делегација предвођена владиком амасиским Германосом, отпутовала је 28. марта из Цариграда на румунском броду „Марија” за Констанцу. Одатле је преко Букурешта и Суботице допутовала до Београда 12. априла и предала „Томос” патријарху Димитрију.¹⁴⁹⁶

¹⁴⁹³ Исто, лист 44.

¹⁴⁹⁴ АЈ-370-20-61-45 пов. бр. 3959 од 20. марта 1922. године, телеграм, *Нинчић Шапоњићу*.

¹⁴⁹⁵ М. Radojević, S. Mićić, “Serbian Orthodox Church cooperation and frictions with Ecumenical Patriarchate of Constantinople and Bulgarian Exarchate during interwar period”, 128.

¹⁴⁹⁶ „Томос из Цариграда”, *Политика*, 24. марта 1922. године, стр. 1; АЈ-395-7-78-42 пов. бр. 131 од 20. марта 1922. године, телеграм, *Шапоњић Чолак-Антићу*; Исто, лист 47, пов. бр. 237 од 12. априла 1922. године, телеграм, *Пашић Чолак-Антићу*. Нинчић се нарочито интересовао када ће делегација из Цариграда стићи у Београд, па је тражио ближа обавештења о томе. (Исто, лист 43, стр. пов. бр. 1116 од 22. марта 1922. године, телеграм, *Нинчић Чолак-Антићу*.) Жело је да зна и колико је делегата дошло у Букурешт, како су их примиле румунске власти и како румунска црква гледа на избор новог патријарха Мелетија. Пошто није добио одговор, поновио је питање о њиховом доласку у Београд и рути којом ће се кретати. (Исто, лист 44, стр.

Германос је донео и писмо патријарху којим га је обавестио да је српска црква „пристанком и благословом Васељенске патријаршије уздигнута на степен патријаршије”.¹⁴⁹⁷ Пашић је тада јавио Шапоњићу да извести патријарха Мелетиоса да је он „предао чек од пола милиона франака” владика Германосу.¹⁴⁹⁸

Вероватно у страху да „Томос” неће бити легалан због статуса патријарха, Нинчић је 23. марта захтевао од Шапоњића да сазна „дискретним путем” које су „цркве до данас признале” Мелетиоса.¹⁴⁹⁹ Посебно га је интересовало да ли су то учиниле Антиохијска, Александријска, Јерусалимска и Руска православна црква, после одлуке једног дела митрополита у Солуну „да су неки од њих примили нове изборе о постављењу која су учињена од садашње епархије”.¹⁵⁰⁰ Два дана касније, обавештен је да наведене цркве још увек нису доставиле одговор на патријархово писмо којим их је обавестио о избору. Александријски

пов. бр. 1157 од 23. марта 1922. године, телеграм, *Исти истом.*) Из неког разлога посланик није упутио никакав одговор ни после три дана, па је Нинчић 26. марта поново тражио обавештења. (Исто, лист 45, пов. бр. 105 од 26. марта 1922. године, телеграм, *Исти истом.*) Тек тада је посланик Чолак-Антић послао министру детаље о цариградској делегацији и њиховом пријему. (Исто, пов. бр. 193 од 26. марта 1922. године, телеграм, *Чолак-Антић Нинчићу.*) Румунска православна црква „није одговорила на нотификацију о избору патријарха” Мелетиоса. Посланик је сазнао да се грчка влада нарочито интересовала за ово питање, када јој је одговорено да „румунска црква сматра ово питање као унутрашње питање Васељенске патријаршије” у које не жели да се меша. Германос је покушавао да искористи боравак у Букурешту како би покренуо питање признања, али изгледа није наишао на разумевање Румуна. (Исто, лист 46-47, пов. бр. 197 од 26. марта 1922. године, телеграм, *Исти истом.*)

¹⁴⁹⁷ АЈ-370-20-61-50 пов. бр. 158 од 13. априла 1922. године, телеграм, *Шапоњић МИД-у.*

¹⁴⁹⁸ АЈ-370-20-61-50 пов. бр. 2175 од 11. априла 1922. године, телеграм, *Пашић Шапоњићу.*

¹⁴⁹⁹ АЈ-370-20-61-47 пов. бр. 1152 од 23. марта 1922. године, телеграм, *Нинчић Шапоњићу.*

¹⁵⁰⁰ АЈ-370-20-61-48 пов. бр. 1152 од 24. марта 1922. године, телеграм, *Исти истом.*

и Јерусалимски патријарх изјавили су да „ће признати новог патријарха чим добију ново писмо о интронизацији”. У том циљу, представници Антиохијске и Јерусалимске патријаршије у Цариграду отишли су код Мелетија и обавестили га да ће њихов патријарх „поново одговорити на његово писмо”. Шапоњић је сазнао да „од 68 владика, њих 38 признаје новог патријарха” и да су они који не признају искључиво из области које контролише Атинска митрополија. Васељенска патријаршија је изразила оптимистичан став да ће ови митрополити признати Мелетија после црквеног скупа који је требало да се одржи у Родосту, али су грчке власти вршиле отворени притисак на високе црквене званичнике да одбију признање. Но ипак, Фанар је успео да обезбеди већину међу владикама у Солуну, пре скупа у Родосту, чији се почетак очекивао пре Ускрса 1922. године. Уз то, цариградска влада и савезнички високи комесари одбијали су да признају избор Мелетија.¹⁵⁰¹

Пошто је Српска православна црква тиме испунила захтев који је стигао из Цариграда, она је и суштински постала аутокефална. Остале црквене организације показале су заинтересованост за њен положај. Када је Шапоњић 13. априла посетио патријарха Мелетија, он му је саопштио да су се Јерусалимски, Антиохијски и Александријски патријарси интересовали за положај српске цркве током комуникације поводом прихватања избора новог цариградског патријарха. Са своје стране, Мелетије се трудио да укаже поглаварима осталих православних цркава да је Српска православна црква уздигнута на ранг патријаршије његовом вољом и благословом.¹⁵⁰²

Поред противљења на које је наишла од стране дела свештенства, присталица грчке владе и краља Константина, Васељенска патријаршија се нашла пред новим изазовима. Кемалова влада се нарочито трудила да наруши њен углед, схватајући тежину и слабост положаја новог патријарха. Турска штампа која је излазила у Ангори почела је од почетка 1922. године да објављује чланке који говоре о захтевима грчких

¹⁵⁰¹ АЈ-370-20-61-48 док. б .б. од 25. марта 1922. године, телеграм, *Шапоњић Нинчићу*; АЈ-370-20-61-49 пов. бр. 137 од 25. марта 1922. године, извештај делегата, *Исти истом*.

¹⁵⁰² АЈ-370-20-61-50 пов. бр. 158 од. 13. априла 1922. године, телеграм, *Шапоњић МИД-у*.

православних општина упућеним Кемаловој влади да „се оснује једна Патријаршија за Анадолију, која ће бити потпуно независна од Цариградске патријаршије”. Шапоњић је приметио како самопроглашени папа Ефтим I (Pavlos Karahisaridis), рођени Грк који је био у блиским односима са Мустафом Кемалом, врши „обимну кампању за стварање ове независне Патријаршије” и да „се ставио потпуно у служби владе у Ангори”. Ради придобијања иностране јавности, Ефтим је дао интервију америчком новинару Прајсу. Васељенска патријаршија сматрала је деловање Ефтима као издајничко и да његов покушај мора пропасти када престану сукоби међу свештенством.¹⁵⁰³ Крајем априла у Цариград су стигле вести да је „ангорска влада решила да изврши избор патријарха „турско-православног” и оснује засебну „патријаршију за православни живаљ који се налази у Малој Азији”. Новооснована Аутокефална турска православна патријаршија са Ефтимом I на челу била је непризната и служила је подривању положаја и уздрмане Васељенске патријаршије и патријарха Мелетија зарад интереса владе у Ангори.¹⁵⁰⁴

Кемалова офанзива крајем августа и почетком септембра у Малој Азији, која је довела до пада Смирне и протеривања Грка, угрозила је положај Васељенске патријаршије. Преостало хришћанско становиштво било је заплашено догађајима у Малој Азији. Страхovalo се да би Кемалове снаге могле да протерају ову институцију са Фанара у Грчку.¹⁵⁰⁵ Патријарх Мелетије IV посетио је 18. септембра у Цариграду југословенског делегата Живковића. Патријарх је био врло бесан због држања ројалиста, оптужујући их да су починили „право издајство” према свом народу. Саопштио је да би га једино умирила ситуација ако би се краљ Константин одлучио да абдицира, а поново на власт буде дошао Венизелос. Поред овога, Мелетије се бринуо због око 30.000

¹⁵⁰³ AJ-370-20-61-37 пов. бр. 23 од 19. јануара 1922. године, телеграм, *Шапоњић МИД-у*.

¹⁵⁰⁴ Harry J. Psomiades, “The Ecumenical patriarchate under the Turkish republic”, *Balkan Studies*, Vol. 2, No. 1 (1961), 51–52. Ефтиму I су пришли митрополит Коње, Прокопије, као највиши православни црквени великодостојник у Малој Азији и још двоје епископа који су формирали синод нове цркве. Убрзо је њима пришло још пет црквених прелата.

¹⁵⁰⁵ Р. Клог, *Историја Грчке новог доба*, 100–103.

избеглица које су остале у Смирни, јер грчки бродови сада не могу да приђу граду. Замолио је Живковића да утиче на владу Краљевине СХС, да она на конференцији за склапање мировног уговора подржи изгласавање потпуне слободе и самосталности Васељенске патријаршије у односу на световне власти. Истога дана обавештена је влада у Београду о захтеву патријарха Мелетија.¹⁵⁰⁶ Из Београда је Станић 21. септембра обавестио Нинчића у Паризу да је патријарх Мелетије посетио тога дана у Цариграду југословенског делегата Живковића. Саопштио све детаље разговора и захтев који је изнео пред југословенску владу.¹⁵⁰⁷

Легализација уласка снага Мустафе Кемала у Цариград и Тракију након склапања примирја у Муданији 10. октобра створила је осећање несигурности код грчких, јерменских, руских и осталих народа. Предвиђало се да ће Васељенска патријаршија под притиском ових снага бити исељена из Цариграда. Делегат Живковић је за ту информацију сазнао 12. октобра, само два дана након окончања конференције у Муданији, након консултовања са дипломатским круговима. Разлог за сумњу у положај Васељенске патријаршије било је убрзано исељавање локалног хеленског становништва након објављивања договорених услова између савезничке и турске делегације.¹⁵⁰⁸

Лош однос ка немуслиманском живљу није добро примљен код Савезника. Зато су високи комесари одржали 15. октобра заседање да би извршили притисак на Ангору. Живковић је сазнао да ће они захтевати од кемалиста да се избеглице збрину, да им се допусти боравак у домовима и омогући мирно обављање делатности.¹⁵⁰⁹ У току октобра велике масе хришћана напуштале су или су се спремале да напусте Турску. Управо тад је притисак на савезничке високе комесаре извршила и јавност у њиховим земљама. Католичка црква у Француској, као и Англиканска црква, нису повољно гледале на прогон Васељенске

¹⁵⁰⁶ АЈ-370-1-2-202 пов. бр. 339 од 18. септембра 1922. године, извештај о источном питању, *Живковић Нинчићу*.

¹⁵⁰⁷ АЈ-388-12-32-707 пов. бр. 10371 од 21. септембра 1922. године, телеграм, *Станић Нинчићу*.

¹⁵⁰⁸ АЈ-370-1-2-243 пов. бр. 398 од 12. октобра 1922. године, извештај делегата о источном питању, *Живковић МИД-у*.

¹⁵⁰⁹ Исто.

патријаршије пред муслиманском најездом. Зато су савезнички комесари покушавали су да нађу решења за незбринуте Грке, које Грчка није могла да прими због тешке ситуације у земљи. Расправа је вођена и о будућности руске емиграције, која се такође нашла на удару.¹⁵¹⁰

Помоћ је поново тражена и од Београда. Патријарх Мелетије одлучио је да делује код југословенске владе, краља Александра и српског патријарха Димитрија. Он је у току новембра преко југословенске делегације у Цариграду доставио молбу за патријарха Димитрија да он „потпомогне наш корак код краља Александра односно сарадње парвославних балканских држава противу опасности потпуног уништења наших хришћана”. То је значило да црквени кругови на Фанару траже дипломатску сарадњу балканских држава током преговора у Лозани.¹⁵¹¹ Тамо је почетком децембра дошло до расправе између Исмет-паше, Керзона и Венизелоса, након које је усвојено гледиште шефа турске делегације да сви „православни Турци” (око 50.000 људи) остану у Малој Азији након размене становништва. То је сигурно узнемирило црквене власти у Фанару.¹⁵¹² Први секретар патријаршије је у име Мелетија поново замолио Живковића 20. децембра, да ургира код владе у Београду ради узимања „у заштиту Васељенске патријаршије, чије удаљење из Цариграда тако упорно захтевају Турци”. Изјавио је да они имају вести да је румунска влада преузела у Лозани „нужне мере у том погледу, али да нема никаквих вести о томе да је Краљевина СХС што год предузела”. Васељенска патријаршија је сматрала да би њен

¹⁵¹⁰ АЈ-370-1-2-254 пов. бр. 402 од 15. октобра 1922. године, извештај делегата, *Живковић Нинчићу*; Исто, лист 255, пов. бр. 402 од 15. октобра 1922. године, извештај делегата, *Исти истом*. Живковић није успео да сазна какве су одлуке донесене у погледу будућних корака Савезника према влади у Ангори.

¹⁵¹¹ АЈ-370-20-61-55 док. но. 7466 од 22. новембра 1922. године, телеграм, *патријарх Мелетије Живковићу*, документ писан француским језиком; АЈ-370-20-54 пов. 7408 без датума, превод писма патријарха Мелетија, *Живковић МИД-у*; АЈ-370-20-53 док. бр. 7408 од новембра 1922. године, писмо, *патријарх Мелетије патријарху Димитрију*. Документ писан грчким језиком, достављен је у преводу на српски влади у Београду горе наведеним телеграмом. Није могуће утврдити тачан датум његовог слања, али је јасно да је он упућен у току новембра 1922. године.

¹⁵¹² Н. J. Psomiades, “The Ecumenical patriarchate under the Turkish republic”, 52–53.

утицај имао „пресудан значај” и надала се да „хришћански народи неће хтети изићи Турцима у сусрет”.¹⁵¹³

Нинчић је истог дана јавио Гавриловићу у Лондон о захтеву Васељенске патријаршије Влади Краљевине СХС да је узме у заштиту на конференцији у Лозани. У Београду су прихватили молбу због традиционалних веза и значаја који Васељенска патријаршија има за Српску православну цркву. Зато је Нинчић захтевао од Гавриловића да одмах ургира код британске владе у овом погледу и извести министарско о предузетом кораку, како би оно послало инструкције делегатима Краљевине СХС на конференцији у Лозани да делују у истом смеру.¹⁵¹⁴ Желећи да умири црквене кругове на Фанару, Нинчић је 24. децембра обавестио Живковића у Цариграду да изјави Васељенској патријаршији да је југословенска влада „учинила кораке” у погледу њених захтева. Наредног дана службеник делегације Лозаревић је „саопштио изјаву митрополиту Јакову”.¹⁵¹⁵ Поред притиска на Форин офис, посланик Гавриловић се састао са грчким отправником послова у Лондону 30. децембра. Он му је предложио да замоли српског патријарха Димитрија да пошаље телеграм Кентерберијском надбискупу, да би подржао акцију у корист Васељенске патријаршије. Лично мишљење посланика после разговора било је да би овај телеграм доста помогао акцију код Кентерберијског надбискупа у моралном погледу.¹⁵¹⁶

Пошто је изгубио подршку Русије и њене цркве након 1918. године, и нашао се у тешкој ситуацији после уласка Кемалових снага у Цариград, патријарх Мелетије IV је учинио корак да би придобио јавност западних и католичких земаља за положај Васељенске патријаршије у Цариграду. Он је на пролеће 1923. године предложио одржавање Свеправославног

¹⁵¹³ АЈ-370-20-61-57 пов. бр. 569 од 20. децембра 1922. године, телеграм, *Живковић МИД-у*; Исто, пов. бр. 579 од 25. децембра 1922. године, телеграм, *Живковић Нинчићу*.

¹⁵¹⁴ АЈ-341-13-43 пов. бр. 13893 од 20. децембра 1922. године, шифровани телеграм, *Нинчић Гавриловићу*.

¹⁵¹⁵ АЈ-370-20-61-58 пов. бр. 14087 од 24. децембра 1922. године, телеграм, *Нинчић Живковићу*.

¹⁵¹⁶ АЈ-341-13-43 пов. бр. 487 од 30. децембра 1922. године, телеграм, извештај посланика, *Гавриловић Нинчићу*.

конгреса на ком би се одлучило питање прихватања Грегоријанског календара од стране свих осталих православних цркава и решила још нека спорна црквена питања.¹⁵¹⁷ Претња по положај патријаршије била је толика да је Мелетије на јесен 1922. године једино решење видео у премештању средишта у Солун или на Свету Гору. Кемалове власти су на пролеће 1923. извршиле још једну агресивну акцију. Заузета је црква девице Марије Панагија Кафатиани на Галати, што је свакако утицало на патријарха да почне да гледа позитивно на сарадњу са западним црквама.¹⁵¹⁸

Јачање екуменског покрета у црквеним круговима, који је заговарао уједињење свих хришћанских цркава, наишао је на пријем и у Цариграду. Остале хришћанске цркве, међу којима и Српска православна црква која је тек настајала, прихватиле су овај позив, па се у Женеви у току августа 1920. године састао конгрес свих хришћанских цркава који је дискутовао о овој теми. За остварење плана било је неопходно усагласити црквене календаре, па је патријарх Мелетије захтевао усвајање грегоријанског календара на предстојећем Свеправославном конгресу.¹⁵¹⁹ Осим тога, Кентерберијски надбискуп Дејвидсон (Randall Thomas Davidson) је још 1921. године наложио израду документа којим би се извршила припрема православних цркава за признавање црквених правила Англиканске цркве. На основу њега је патријарх Мелетије јула наредне године издао декларацију којом признаје од стране Цариградске патријаршије исправност вршења свештеничке службе Англиканске цркве и њеног клера. Међутим, када је затражио од осталих православних цркава да признају одлуку и доставе своје мишљење, она је била само делимично усвојена од стране јерусалимског патријарха и цркве на Кипру.¹⁵²⁰ С друге стране, Света столица и Католичка црква нису подржавале покрет

¹⁵¹⁷ Radmila Radić, *Kalendarsko pitanje*, 5. 1. 2011. <http://www.pescanik.net/content/view/6210/178/>.

¹⁵¹⁸ H. J. Psomiades, "The Ecumenical patriarchate under the Turkish republic", 53–54.

¹⁵¹⁹ Р. Радић, *Васељенска патријаршија, Српска православна црква и црквене реформе између два светска рата*, 66.

¹⁵²⁰ Р. Радић, „Српска православна црква и екуменски покрет, 1918–1941”, 88. Српска, бугарска, грчка црква и александријски митрополит одбили су да прихвате позив Мелетија.

екуменизма, а њен став према овом питању био је у почетку резервисан. Током првих година понтификата, Папа Пије XI (1922–1939) у својим теолошким расправама говорио је о питањима интересантним за покрет екуменизма, али је касније одустао од ове намере.¹⁵²¹

Свеправославни конгрес састао се од 10. маја до 8. јуна у Цариграду. Краљевина СХС и Српска православна црква послале су истакнутог астронома Милутина Миланковића и митрополита црногорско-приморског Гаврила Дожића за своје делегате.¹⁵²² Они су 30. априла отпутовали из Београда и у Цариград дошли 2. маја.¹⁵²³ Миланковићев предлог да се усвоји календар који је био савршеније природе од Грегоријанског календара није усвојен у целини и прихваћени су само неки његови делови. Баш у време трајања конференције, 1. јуна, локално становништво извршило је напад на патријарха Мелетија тражећи његову оставку, што је оставило веома лош утисак код православног свештенства и Владе Краљевине СХС, Румуније и Грчке.¹⁵²⁴ Дан након напада, представници свих православних цркава на конгресу упутили су заједничку ноту савезничким високим комесарима у Цариграду и делегатима свих православних земаља у Турској. У име Српске православне цркве ноту је потписао митрополит Дожић. Нота је истога дана била достављена делегату Живковићу и Светом синоду Српске православне цркве у Београду. У њој је изражен енергичан протест због

¹⁵²¹ Д. Живојиновић, *Ватикан у балканском вртлогу – студије и расправе*, 274–275. Реч је о чланку наведеног аутора: „Екуменизам: покрет за помирење цркава у Европи двадесетог века”, *Братство*, год. V, Београд (2000), 63–73. Папа Пије XI је 1928. године објавио енциклику „О унапређењу истинског верског јединства”, која је према Живојиновићу, „задала тежак ударац екуменском покрету” и одстранила Католичку цркву из њега на неколико деценија.

¹⁵²² АЈ-370-20-61-61 пов. бр. 3889 од 25. априла 1923. године, телеграм, *МИД Живковићу*; Исто, лист 60, пов. бр. 4140 од 29. априла 1922. године, шифровани телеграм, *Исти истом*. Влада у Београду обавестила је 25. и 29. априла делегата Шапоњића о избору делегата на Свеправославном конгресу.

¹⁵²³ АЈ-370-20-63 пов. бр. 273 од 4. маја 1923. године, телеграм, *Живковић МИД-у*.

¹⁵²⁴ R. Radić, *Kalendarsko pitanje*, 5. 1. 2011. <http://www.pescanik.net/content/view/6210/178/>; H. J. Psomiades, “The Ecumenical patriarchate under the Turkish republic”, 54–55.

„напада на врата Православне цркве и личност Његове Светости”, у ситуацији док патријарх Мелетије председава конгресом свих православних цркава, који је због тога био принуђен да обустави свој рад. Од високих комесара захтевана је заштита угледа и достојанства Васељенске патријаршије, како би конгрес могао да заврши свој рад и реши сва питања због којих је сазван.¹⁵²⁵ Посланику Гавриловићу у Лондону је 9. јуна достављен извештај, који је делегат Живковић послао 4. јуна из Цариграда о нападу на Васељенску патријаршију и протеста код турских власти због овог напада.¹⁵²⁶

Живковић се 3. јуна састао са Аднан-бејом, представником владе из Ангоре, да би са њим разговарао о нападу на Мелетија. Известио га је како и Краљевину СХС веома занимају ти догађаји, због одржавања конгреса православних цркава, на коме учествују и њени делегати. Упитао је „да ли су предузете од надлежних турских власти све потребне мере, како се насиља као оно од 1. јуна не би понављала и како би могао несметано наставити свој рад конгрес”. Аднан-беј се интересовао да ли српска црква признаје Васељенског патријарха и да ли је независна од јурисдикције Васељенске патријаршије. Одговорено му је да је Српска православна црква независна и да има свог патријарха, а „да је Цариградски патријарх само “*primus inter pares*” (први међу једнакима)”. Живковић је сматрао да се мора обезбедити неометани рад конгреса, да би се уз помоћ свих представника православних цркава, решило питање календара.¹⁵²⁷

Аднан-беј се правдао како није имао никаквих сазнања о нападу на патријарха Мелетија, а да их је имао, он би сигурно обавестио полицијске органе како би се напад спречио. Покушао је да пружи уверења да се овакви напади више неће понављати и да конгрес може

¹⁵²⁵ AJ-341-32-109 б. б. од 2. јуна 1923. године, нота делегата свих Православних цркава високим комесарима у Цариграду, документ писан француским језиком. У име Васељенске патријаршије ноту је потписао архиепископ Калиник, у име руске цркве архиепископ Северне Америке Александар, у име српске цркве митрополит Црногорско-приморски Гаврило Дожић, у име грчке цркве митрополит Јаковос Дурас, у име румунске цркве архимандрит Скрибан.

¹⁵²⁶ AJ-341-32-109 пов. бр. 5463 од 9. јуна 1923. године, телеграм, *Нинчић Гавриловићу*.

¹⁵²⁷ AJ-341-32-109 пов. бр. 368 од 4. јуна 1923. године, извештај делегата о нападу на Васељенску патријаршију, *Живковић Нинчићу*.

наставити рад. Живковић је информисањем из дипломатских кругова стекао утисак да се напад десио кооперацијом између Грка и Турака, али није могао да утврди са чије стране је потекла иницијатива. Сумњао је да постоји могућност да су напад испланирали локални Грци, због „нерасположења извесних овдашњих грчких кругова према Патријарху”. Циљ овакве акције био је да се Грци додворе новим турским властима пре склапања мира, а њу су радо прихватили екстремни турски кругови. Посета коју су локални Грци учинили патријарху да би му изјавили своје гнушање због напада, није значила да они нису учествовали у нападу, сматрао је Живковић, јер је један делегат изјавио патријарху како се не слаже са његовом политиком. Своје неслагање са нападом изразио је Васељенском патријарху и „Одбор Српско-православне општине Свети Сава” из Цариграда, након консултација и дозволе добијене од делегата Живковића.¹⁵²⁸

Посета грчког министра спољних послова Александриса Београду 8. јуна изгледа је утицала да се Краљевина СХС додатно заложи за положај патријаршије у Цариграду.¹⁵²⁹ Министар Нинчић је тога дана захтевао од посланика Чолак-Антића у Букурешту да заинтересује тамошњу владу како би и она послала инструкције своме посланику у Лондону, ради заједничког рада две државе на одбрани положаја и опстанка Васељенске патријаршије у Цариграду. Ова иницијатива може се довести у везу са посетом Александриса Београду. Нинчић је сматрао да последњи догађаји у Цариграду показују како ће њен рад и слобода деловања бити немогући без нарочите гаранције. Он је идентичан телеграм послао дипломатским представницима у Атини и Лондону, као и Владама Румуније и Грчке, да би они утицали код својих дипломата, тамошњих влада и делегата Француске, Италије и Британије на поправљању положаја Патријаршије.¹⁵³⁰ Чолак-Антић је поступио по наређењу и 9. јуна известио ед-мемоаром румунског министра спољних послова Дуку

¹⁵²⁸ Исто, стр. 2.

¹⁵²⁹ „Г. г. Александрис, Пашић и Нинчић”, *Политика*, 9. јун 1923. године, стр. 4; „Дневне вести – Г. Александрис у Београду”, *Политика*, 8. јун 1923. године, стр. 8; „Г. Александрис у Београду”, *Време*, 9. јун 1923. године, стр. 4.

¹⁵³⁰ АЈ-395-9-94-48 пов. бр. 5447 од 8/9. јуна 1923. године, *Нинчићева наредба о Васељенској патријаршији у Цариграду*.

о потреби заједничког рада по овом питању. Предложено му је да предузме мере како би наложио румунским дипломатама да сарађују са југословенским и грчким делегатима у Лондону.¹⁵³¹

У Београд су стизали извештаји из Цариграда који су говорили о све тежем положају патријарха Мелетија и могућности да он буде принуђен на напуштање града. Нинчић је зато 12. јула поново захтевао од Чолак-Антића да замоли Дуку како би делегати Румуније и Краљевине СХС на конференцији у Лозани учинили заједнички корак код турске делегације да се поштују права Васељенске патријаршије. Чолак-Антић је обавештен да информација делегата Краљевине СХС из Цариграда говоре да ће патријарх Мелетије и чланови Светог синода бити позвани на суд, због бачених анатема на лица која су у јуну напала патријарха.¹⁵³² Посланик је већ 13. јула одговорио да је румунска влада, још у време Нинчићеве иницијативе из јуна месеца, послала упутства делегатима у Лозани да делују у корист Васељенске патријаршије. Њему је саопштено да је влада у Букурешту поново исказала спремност да делује у овом смеру код турске делегације на поменутој конференцији.¹⁵³³

На Конференцији у Лозани британски министар иностраних дела Керзон, председавао је комисијом која је решавала питање положаја Васељенске патријаршије. Турска делегација предвођена Имет-пашом на сваки начин се супротстављала опстанку ове институције у Цариграду. Када су делегати Краљевине СХС, Румуније и Грчке уложили оштар протест против оваквог поступања, комисија је морала да уважи њихово мишљење. Лозанским уговором од 24. јула одлучено је да се Васељенска патријаршија неће измештати из Цариграда, чиме је дипломатска сарадња три балканске државе имала плодан карактер.¹⁵³⁴ Али ипак, Васељенској патријаршији су одузета сва политичка овлашћења и

¹⁵³¹ АЈ-395-9-94-49 пов. бр. 329 од 9. јуна 1923. године, ед-мемоар, *Чолак-Антић румунској влади*, документ писан француским језиком. Посланик је 11. јуна јавио својој влади о уручивању овог ед-мемоара.

¹⁵³² АЈ-395-9-94-50 пов. бр. 6394 од 12/13. јула 1923. године, *Нинчић Чолак-Антићу*.

¹⁵³³ АЈ-395-9-94-50 пов. бр. 428 од 13. јула 1923. године, *Чолак-Антић Нинчићу*.

¹⁵³⁴ R. Radić, *Kalendarsko pitanje*, 5. 1. 2011. <http://www.pescanik.net/content/view/6210/178>.

остављена јој је делатност само у духовним и религиозним питањима. У току рада конференције у Лозани, 10. јула, турска полиција протерала је патријарха Мелетија IV из Цариграда у иностранство на Свету Гору. Новоизабраног Константина VI задесила би слична судбина због става турских власти да је он припадао Грцима који су требали да буду размењени према уговору о размени становништва, да је потребно укинути патријаршију након укидања калифата и да је радио за владу у Атини. Друштво народа послало је комисију која је након испитивања случаја у вези Константина VI донела одлуку која је била истоветна оној коју су донеле турске власти. Међутим, његово уклањање из Цариграда спречила је смрт 16. новембра 1924. године.¹⁵³⁵

¹⁵³⁵ J. M. Јовановић, *Дипломатска историја нове Европе 1918–1938 (II)*, 465; Spyridon Svetas, “The Legacy of the Treaty of Lausanne in the light of Greek-Turkish relations in the twentieth century: Greek perceptions of the Treaty of Lausanne”, *Balkanica*, XLVI (2015), 205; H. J. Psomiades, “The Ecumenical patriarchate under the Turkish republic”, 55–58.

Четврти део

Конференција у Лозани
(новембар 1922 – јул 1923. године)

1. ПРВИ ДЕО КОНФЕРЕНЦИЈЕ У ЛОЗАНИ

Конференција у Лозани, сазвана због склапања мира између Грчке и Турске, свечано је отворена 20. новембра у присуству делегата Француске, Велике Британије, Турске, Грчке, Румуније, Краљевине СХС, Италије, Бугарске и Јапана. Конференција се одмах поделила у комисије (за мореузе, територијална питања, националне мањине и економска питања), а британски министар иностраних дела лорд Керзон добио је место председника Конференције и шефа територијалне комисије. Делегати САД учествоваће у свим дискусијама као посматрачи и неће потписати ниједан уговор. И Совјетска Русија је послала представнике, који су у Лозану пристигли неколико дана након отварања и имали су право да расправљају само о питању пловидбе мореузима. Шеф југословенске делегације Момчило Нинчић, непосредно пре почетка заседања, саопштио је намеру своје земље да иступа независно, узимајући у обзир политику Савезника и Француске на коју се Краљевина СХС ослањала у том периоду.¹⁵³⁶

Рад територијалне комисије која је требала да изврши разграничење између Грчке и Турске у Тракији започео је 23. новембра под вођством Керзона.¹⁵³⁷ Исмет-паша, вођа турске делегације, предложио је да линија разграничења иде линијом од Црног мора до реке Марице према граници Турске из 1913. године. Уз то, захтевао је да се у Западној Тракији одржи плебисцит на којем би тамошње становништво одлучило да ли жели да ова област добије аутономију и захтевао уступање Карагача Турској. Венизелос је оштро иступио против предлога, напомињући да је главни циљ грчке војске, која је преузела власт у Атини, да сачува Источну Тракију и да не може прихватити аутономију Западне Тракије. Југословенска и румунска делегација подржале су овај став.¹⁵³⁸ Нинчић и његов румунски колега Дука изложили су проблем на такав начин да се „жестоко оспори

¹⁵³⁶ S. Demirci, *The Lausanne Conference: The evolution of Turkish and British diplomatic strategies 1922–1923*, 75; D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države 1918–1923*, 187.

¹⁵³⁷ DBFP, First Series, Vol. XVIII, doc. no. 215, p. 325, Lozana, 23. novembar 1923. године, *Kerzon Sir E. Krou*.

¹⁵³⁸ H. J. Psomiades, *The Eastern Question: The last phase*, 44–45.

турски случај”, чиме су се одмах приколнили на страну савезника Грчке. Затим је Нинчић изнео предлог о демилитаризацији зоне са обе стране дуж турско-бугарске границе од Егејског до Црног мора.¹⁵³⁹

Румунија, Краљевина СХС и Грчка одбациле су захтеве Стамболијског и Исмет-паше да се Бугарској уступи Дедеагач (Александрополис), како би и она добила излазак на Егејско море. У овој сарадњи балканских држава Керзон је видео прилику да изврши додатни притисак на Турску, па је започео одвојене преговоре са њиховим представницима. Заједнички предлог уручен је Исмет-паши 25. новембра и њиме је предложено успостављање демилитаризоване границе на реци Марици, предаја Западне Тракије Грчкој и одбацивање захтева Турске да јој се преда Карагач. Керзон је саопштио турској делегацији да су силе Антанте и балканске земље сагласне са оваквим предлозима, али Исмет-паша није могао да одмах достави одговор комисији за територијална питања, па је затражио да она сачека неколико дана на одговор Турске.¹⁵⁴⁰ Нинчић је назначио да Западна Тракија никако не би смела да припадне Бугарској и да би требало интернационализовати железницу која би обезбедила њен економски излазак на Егеј. Уз то, напоменуо је како би требало одржати мир, а да би стварање аутономних области на Балкану само штетило његовом спровођењу. У току конференције шеф југословенске делегације састао се са Исмет-пашом коме је указао важност прекида пропаганде Анкаре међу Турцима у Краљевини СХС. Обећано му је од стране турског министра да његова влада више неће вршити такве активности.¹⁵⁴¹

Пошто се у Лозани очекивао састанак осталих комисија, Нинчић је 25. новембра тражио од Спалајковића да професор Ђурић одмах дође у Лозану, са потребним материјалом за рад на конференцији.¹⁵⁴² Након два дана он је укорио Спалајковића јер му још није послао никакав одговор о свом доласку на конференцију. Желео је да му Спалајковић изјави да ли

¹⁵³⁹ DBFP, First Series, Vol. XVIII, doc. no. 215, p. 325, Lozana, 23. novembar 1923. godine, *Kerzon Sir E. Krou.*

¹⁵⁴⁰ В. П. Потемкин, *Историја дипломатије III*, 192.

¹⁵⁴¹ D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države 1918–1923*, 188–189.

¹⁵⁴² AJ-388-12-32-770 пов. бр. 29 од 25. новембра 1922. године, телеграм, *Нинчић Спалајковићу.*

мисли да је његов боравак у Паризу важнији од учешћа на конференцији, да би именовао Милутина Јовановића као другог делегата. Сматрао је да је учешће оба делегата на конференцији потребно због рада у комисијама, у којима Спалајковић није учествовао. Министар је правдао свој захтев потребом да оде у Београд у наредним данима, због крзе у политичком животу.¹⁵⁴³ Наредног дана, 28. новембра, посланик му је одговорио како ће доћи у Лозану 30. новембра и замолио је Нинчића да га сачека тамо.¹⁵⁴⁴ Истог дана, 28. новембра, Нинчић је поново упитао да ли је професор Ђурић пошао за Лозану. Наредио је посланику да у случају ако Ђурић није пошао то учини одмах, јер му је веома потребан.¹⁵⁴⁵

Током седнице о економским питањима одржане 30. новембра, Нинчић је изјавио како Краљевина СХС неће учествовати у подели дугова Османске империје, односно да ће она испунити само она обећања (дугове, приметио Н. М.) које је сама прихватила. Након ове изјаве он је одбио даљу расправу о овом питању са осталим делегатима.¹⁵⁴⁶ Ово је оставило лош утисак на француску делегацију због њених економских интереса у Турској. Француски делегат Морис Бомпар је одмах замолио Нинчића да утиче на владу како би променила став у погледу тог питања. Објашњавао је како се Француска врло ангажовала у овом проблему. Истим поводом је деловао и Перети дела Рока, који се 5. децембра састао са Михајловићем у Паризу. Он му је пренео дешавања са конференције у Лозани и замолио га, у име француске владе, да Краљевина СХС покуша да нађе неко решење које ће задовољити обе стране.¹⁵⁴⁷

Почетком јануара поново се расправљало о питању турских дугова. На седници финансијске поткомисије, одржане 5. јануара, претресена

¹⁵⁴³ АЈ-388-12-32-768 пов. бр. 38 од 27. новембра 1922. године, шифровани телеграм, *Нинчић Спалајковићу*.

¹⁵⁴⁴ Исто, пов. бр. 1006 од 28. новембра 1922. године, шифровани телеграм, *Спалајковић Нинчићу*.

¹⁵⁴⁵ АЈ-388-12-32-769 пов. бр. 37 од 28. новембра 1922. године, телеграм, *Нинчић Спалајковићу*.

¹⁵⁴⁶ АЈ-334, фасцикла бр. 26 (Швацарска–Лига Народа), архивска јединица 61, пов. бр. 54 од 30. новембра 1922. године, телеграм, *Нинчић Пашићу*.

¹⁵⁴⁷ АЈ-388-12-32-772 пов. бр. 1026 од 5. децембра 1922. године, шифровани телеграм, *Михајловић МИД-у*. Након разговора, Бомпар је послао детаљан извештај влади у Паризу, о изјави Нинчића на конференцији.

су питања турског дуга до 1916. године за територије које су некада припадале Турској, зајмови за градњу ратних бродова, реквизиције и унутрашњи зајмови у време „Великог рата”. Присутни делегати заинтересованих држава нису могли да постигну договор о свим питањима, па су она нерешена стављена пред финансијску комисију. Делегација Краљевине СХС је задржала свој ранији став о подели турског дуга. Милан Ракић је саопштио присутним делегатима да његова држава не може расправљати о овом питању јер постоје спорне одредбе које његова влада не може прихватити.¹⁵⁴⁸

У току децембра Спалајковић је дошао у Лозану да би учествовао у раду комисија. На заседању комисије за питање заштите националних мањина, Турска је примила исте обавезе као остале државе које су склопиле уговоре о овом питању. Њена делегација је онда затражила да све државе на Балкану прихвате овакве одредбе. На седници одржаној 22. децембра, на којој је присуствовао југословенски делегат Спалајковић, све балканске државе одбациле су захтев Турске осим Грчке.¹⁵⁴⁹ Поступак Атине је разумљив због великог броја њених сународника у Малој Азији, где се налазило око 1.220.000 Грка, док је, с друге стране, Турској било битно да обезбеди права за око 400.000 Турака који су живели на простору Грчке. Током ових заседања покренуто и питање Јермена и њиховог положаја у Турској, али је Исмет-паша одбијао да пристане на било какве уступке. Спалајковић, Венизелос и представници Француске, Италије и САД подржали су заштиту Јермена. Упркос притисцима са разних страна, Турци су остали одлучни у намери да отклоне сваки уступак. Савезници су на крају, након састанка одржаног 9. јануара, морали да одбаце јерменско питање.¹⁵⁵⁰

¹⁵⁴⁸ AJ-334-26-61-9 пов. бр. 163 од 6. јануара 1923. године, телеграм, *Ракић МИД-у*. У наведеном документу стоји да је датум 6. јануар 1922. године и да је стигао из Лозане у Београд. Пошто знамо да се ниједна конференција о питању Турске није одржала у Лозани јануара 1922. године, можемо са сигурношћу тврдити да је реч о словној грешци и да је телеграм стигао годину дана касније.

¹⁵⁴⁹ AJ-334-26-61-18 док. б. б. од 22. децембра 1922. године, телеграм, *Спалајковић МИД-у*.

¹⁵⁵⁰ Georgios I. Kritikos, “Motives for compulsory population exchange in aftermath of the greek-turkish war (1922–1923)”, *Bulletin of the Centre for Asia Minor*

Идеја о размени становништва потекла је од Венизелоса у току 1914. године, али је њено спровођење омео почетак рата. Пред почетак заседања у Лозани сличне предлоге о размени становништва изнео је представник владе у Ангори Хамид-беј, који је то напоменуо октобра 1922. Фридриху Нансену, делегату Друштва народа за питање избеглица у Турској. Нансен је у току новембра дошао у Лозану да би учествовао у раду конференције и током заседања изнео сличне захтеве. И Исмет-паша је сматрао да би било најбоље решење за успостављање мира између Турске и Грчке ако би се спровела размена становништва. Керзон и Венизелос у почетку нису показивали интересовање да прихвате овакво гледиште.¹⁵⁵¹ Ипак, убрзо је шеф хеленске делегације схватио користи које би Грчка могла да има од овакве размене. Након преговора грчке и турске делегације, 30. јануара 1923. године склопљен је уговор о размени становништва, којим нису били обухваћени Грци који су живели у Цариграду и Турци из Западне Тракије.¹⁵⁵²

Крајем децембра у Лозани су се осетиле напетости између Атине и Анкаре. Венизелос је тада учинио једну неформалну понуду Спалајковићу предлажући му уступање Флорине са околином у замену за војну сарадњу Краљевине СХС у рату са Турском у Тракији. Шеф грчке делегације сматрао је да би било потребно четири југословенске дивизије, две у Тракији а две на граници према Бугарској. Изгледа да су власти у Атини показивале спремност да прихвате понуду Венизелоса.¹⁵⁵³ Београдска „Политика” је 2. јануара објавила изјаву Венизелоса коју је дао 31. децембра у Атини. Коментаришући ситуацију на заседањима у Лозани истакао је жељу да се нађе мирно решење. Међутим, у случају да Турци изазову нове компликације, он је нагласио да ће Грчка бити принуђена да поново ратује и потражи помоћ својих савезника.¹⁵⁵⁴

Studies, No. 13 (1999), 211–216; S. Demirci, *From Sevres to Lausanne: The Armenian Question (1920–23)*, 82–85.

¹⁵⁵¹ Ibidem

¹⁵⁵² M. Llewellyn Smith, *Eleftherios Venizelos: The Trials of Statesmanship*, 171–172.

¹⁵⁵³ A. Loupas, *From Paris to Lausanne: Aspects of Greek-Yugoslav Relations*, 278.

¹⁵⁵⁴ „На случај рата. Грчка рачуна на моралну и материјалну помоћ својих савезника – А шта ће она дати”, *Политика*, 2. јануар 1923. године, стр. 1.

У прилог томе и југословенски отправник послова у Атини Јован Дучић, указивао је почетком јануара на могућност почетка новог рата у Тракији. Њему је нови министар спољних послова Апостолис Александрис рекао да је влада у Атини кренула је да врши концентрацију трупа у тој области, због тешкоћа насталих приликом преговора. Министар је потврдио да је био у Солуну ради инспекције расположења трупа, након чега је закључио да воља народа и војске иде у прилог отпочињања нових операција против Турске, ако она изврши инвазију на Грчку. Ове акције нису остале непримећене у Анкари, која је наредила груписање снага према Дарданелима и Мосулу, због очекиваног сукоба са Грчком и Британијом.¹⁵⁵⁵ „Политика” је писала да се у Грчкој врше војне припреме за рат и да је у Тракију послато више класа војника, док је у Атини остао само 18. пешадијски пук. По вестима француске штампе, у Грчкој је била на снази реорганизација војске која се спроводила по француском моделу, јер је Париз прихватио захтев из Атине да тамо пошаље војну мисију.¹⁵⁵⁶

У Атини је француски војни аташе саопштио Дучићу 6. јануара да је генерал Мазаракис, технички саветник хеленске делегације, „ненадано дошао из Лозане 3. о.м. и обишао грчки фронт у Тракији”. Након обиласка трупа, генерал се после два дана вратио на конференцију мира. Француски војни аташе није знао тачан мотив посете. Дучић се зато састао са тамошњим француским послаником, који је изјавио да је са Мазаракисом „у Тракији био и један српски официр”, али није знао његово име.¹⁵⁵⁷ Како би одвратили владу од евентуалних офанзивних акција, британски представник и француски посланик Марсили су 6. јануара учинили корак код Александриса. Француз је указао да по

¹⁵⁵⁵ АЈ-334-9-29-25-26 пов. бр. 2 од 6. јануара 1923. године, телеграм, *Дучић МИД-у*. Александрис је изјавио Дучићу: „Ако се мир не закључи него одгоди, може се догодити да останемо опет са Турцима лице у лице и они покажу толику дрскост да би извесно изазвали нов сукоб. Не можемо пустити да земља остане без заштите ако Турци пођу да нам наметну мир у срце наше земље. Ми данас не можемо пристати на мир кад Турци неће да чују за наше услове, које не могу обићи као питање патријаршије, питање мањина и.т.д.”

¹⁵⁵⁶ „Последње вести. Грчке ратне припреме”, *Политика*, 1. јануар 1923. године, стр. 6.

¹⁵⁵⁷ АЈ-334-9-29-27 пов. бр. 4 од 6. јануара 1923. године, телеграм, *Дучић МИД-у*.

наређењу из Париза он мора да „скрене пажњу грчке владе да вести о припремама у Тракији изазивају узнемиреност и отежавају закључење мира у Лозани”. Александрис је „узео на знање тај корак”, али је изјавио да Грчка мора да одбрани своју територију у случају инвазије турске војске.¹⁵⁵⁸ Како је то пренела штампа, он је указао да је влада спремна за рат у Тракији и да то не крије, те да се у том циљу врше војне припреме и концентрација снага. Објаснио је да након неуспеха у Лозани, Грчка више није у могућности да „подноси такву ситуацију”. Ова изјава изазвала је озбиљну узбуну у дипломатским круговима, док су грчки политичари реаговали веома добро. Убрзо је дошло до нових компликација кад је хеленска армија 8. јануара окупирала Карагаџ, што је логично изазвало реакцију Турака и њихово гомилање снага у Тракији.¹⁵⁵⁹

Сукоб Турске и Британије око нафтних поља у Мосулу трајао је још од априла и објављивања одлука конференције у Сан Рему и склапања мира у Севру августа 1920. године, према којима је британска влада добила ово подручје. Анкара никако није могла да прихвати овакво решење. Нове напетости настале су непосредно пред конференцију у Лозани, јер је 22. октобра влада у Лондону склопила уговор према коме Ирак постаје њен протекторат, што је значило ће јој припасти Мосул.¹⁵⁶⁰ Турска делегација у Лозани је 31. децембра упутила захтев британској делегацији, захтевајући да одмах повуку трупе из Мосула. Предлагали су да се након овога организује плебисцит на којем ће се одлучити коме ће припасти.¹⁵⁶¹ Београдска „Политика” је 3. јануара јавила да турска штампа у Цариграду добија вести да је у региону Мосула избила побуна муслиманског становништва, са захтевом да се оно прикључи Турској. Дописник листа из Лозане известио је истога дана да је Керзон одговорио Исмет-паши на његову ноту о Мосулу, и саопштио му да су могући преговори о границама Сирије и Ирака, али су неприхватљиви захтеви Турске у вези Мосула. И британски „Тајмс” је приметио како се утврђују

¹⁵⁵⁸ АЈ-334-9-29-28 пов. бр. 5 од 6. јануара 1923. године, телеграм, *Исти истом*.

¹⁵⁵⁹ „Грци спремају нови рат. Савезнички корак у Атини”, *Политика*, 9. јануар 1923. године, стр. 2; „Окупација Карагача”, *Политика*, 10. јануар 1923. године, стр. 3.

¹⁵⁶⁰ Joachim V. Elbe, “The English-Turkish Conflict of Mosul”, *Kurdish Studies*, Vol. 6, No. 2 (2018), 221–224.

¹⁵⁶¹ „Последње вести – Око Мосула”, *Политика*, 1. јануар 1923. године, стр. 5.

положаји британских трупа око Цариграда, као и да је у једној чарки погинуо турски војник у околини Исмида.¹⁵⁶²

Одговор Керзона доставио је влади у Анкари и Мустави Кемалу, други турски делегат на кофреренцији у Лозани Хасан-беј, који се почетком јануара вратио у Турску. Према писању „Политике”, оно што је саопштио Хасан-беј изазвало је мучан утисак у турским круговима. Иسمет-паша је био извештен у Лозани од владе у Анкари, да своје држање усклади са политиком формулисаном у „Националном пакту”. Сугерисано му је да мир потпише само са силама које би биле вољне да пристану на овај пакт.¹⁵⁶³ У Ангори је након повратка Хасан-беја тамошњи Парламент одржао тајну седницу на којој се расправљало о дешавањима на конференцији. Након тајног, одржано је и јавно заседање 3. јануара. На њему је Реуф-беј, потпредседник владе и заступник министра иностраних дела, изјавио како се може прихватити само склапање мира који би Турској донео Карагач, Мосул, слободу пловидбе мореузима на основу предлога турске делегације и плебисцит у Западној Тракији. Реуф-беј је истакао да капитулације западних држава не могу опстати, те да његова влада не жели да прихвати одредбе на основу којих ће бити установљена контрола над националним мањинама у Турској.¹⁵⁶⁴

Влада у Ангори је скидала са себе сву одговорност у око могућих компликација у међународним односима. Југословенски делегат Живковић је у Цариграду приметио да влада оптимистично уверење у турским круговима о неизбежности сукоба са снагама Британије и Грчке. Турски политичари саопштили су како велике наде полажу у „мере за изазивање револуције не само у колонијама него и у самој Енглеској” и

¹⁵⁶² „Око Мосула”, *Политика*, 3. јануар 1923. године, стр. 1.

¹⁵⁶³ „Ангора пред дилемом”, „Лозанска конференција”, *Политика*, 4. јануар 1923. године, стр. 1.

¹⁵⁶⁴ АЈ-370-1-1-720 пов. бр. 3. од 4. јануара 1923. године, извештај делегата, *Живковић МИД-у*. Реуф-беј у јавним наступима није пропуштао прилику да не нападне политику владе у Лондону према Турској. Говорио је да се она држи нелојално, некоректно и да сноси одређени степен кривице. Делегат Живковић је указивао својој влади да се због те отворености у јавним наступима, мишљење Реуф-беја може узети као добар одраз става турског јавног мњења. (АЈ-370-1-1-721 пов. бр. 3. од 4. јануара 1923. године, извештај делегата, *Живковић МИД-у*.)

у деловање Совјетске Русије која треба да изврши напад на Румунију. Они су очигледно доста рачунали на улогу исламског становништва по британским колонијама. Живковић је успео да сазна да су две турске дивизије из околине Цариграда и Брусе упућене ка Мосулу, због чега су Британци кренули да утврђују положаје на Дарданелима.¹⁵⁶⁵ Влада у Ангори је 8. јануара позвала на оружје све три класе војника из крајева који су ослобођени у току 1922. године, а Мустафа Кемал је кренуо у инспекцију војске по Малој Азији где је одржао неколико запаљивих говора. Убрзо је започет транспорт тешке артиљерије у Тракију и нових трупа турске војске (око 30.000 људи).¹⁵⁶⁶

Ни велике силе нису повољно гледале на могућност сукоба и грчку окупацију Карагача. Француска због проблема са Руром, у ком је интервенисала већ 13. јануара, а Британија из жеље да задржи позиције на Блиском истоку. Зато је француски посланик Марсили интервенисао код владе у Атини 10. јануара, захтевајући да „она не чини ништа што би нарушило мир”. Он је сигурно био бесан и због тога што су у Карагачу биле стациониране француске снаге са пуковником који је протествовао због грчког напада. Александрис се правдао да „у Грчкој влада најмирољубивији дух и да ниједан њен акт неће изаћи из оквира самоодбране”, што је повољно примљено код Француза. Наредног дана акцији се прикључио представник владе у Лондону тражећи да се одржи мир, али је Александрис понављао речи изречене Марсилију.¹⁵⁶⁷

Иступање Венизелоса и могући конфликт у Тракији изазвали су снажне реакције у екстремним турским круговима. Влада Румуније

¹⁵⁶⁵ АЈ-370-1-1-720 пов. бр. 3. од 4. јануара 1923. године, лист 2. Делегат Живковић је јавио влади како турски политичари не страхују од држања Краљевине СХС у евентуалном наставку сукоба, јер су сматрали да је она оптерећена унутрашњим проблемима да би војно реаговала.

¹⁵⁶⁶ АЈ-370-1-1-725 пов. бр. 11 од 8. јануара 1923. године, телеграм, Живковић МИД-у; АЈ-370-1-1-732 пов. бр. 23. од 19. јануара 1923. године, извештај делегата, *Исти истом*; „У Тракији”, *Политика*, 15. јануар 1923. године, стр. 2; „Нови рат у Тракији”, *Политика*, 18. јануар 1923. године, стр. 1.

¹⁵⁶⁷ „Нов демарш у Атини”, *Политика*, 11. јануар 1923. године, стр. 2; Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, 204-209, 239-250; „Нов демарш у Атини”, *Политика*, 12. јануар 1923. године, стр. 2; „У Тракији”, *Политика*, 15. јануар 1923. године, стр. 2; „Окупација Карагача”, *Политика*, 10. јануар 1923. године, стр. 3.

известила је 3. јануара југословенско посланство у Букурешту да је добила узнемирујућу ноту од тамошњег грчког посланика. У њој је стајало да је представник Ангоре у Цариграду Хамид-беј, унајмио 44 лица и послао их у Бугарску и Краљевину СХС да изврше атентат на Венизелоса. По информацијама грчког посланика, међу тим лицима налазила су се два Албанца која добро говоре српски језик, као и два Турчина са Крита.¹⁵⁶⁸ Истим поводом Чолак-Антић је 11. јануара био информисан од Дирекције за јавну безбедност Румуније, да и она поседује вести у вези припреме атентата на Венизелоса.¹⁵⁶⁹

Када су средином јануара нове грчке снаге због могућности покретања ратних операција премештене у Тракију, влада у Анкари је одмах упутила енергичан протест против таквог деловања. Кемалисти су још једном упозорили да скидају са себе сваки вид одговорности за будуће поступке. Турско јавно мњење и велики део политичке елите оптимистично је заговарао наставак рата. С друге стране, турска штампа је писала како влада у Атини допрема нове „количине ратног материјала”, а 17. јануара је објављена вест да је део оружја увезен из Краљевине СХС.¹⁵⁷⁰ Претходног дана је због гомилања снага на Марици потпредседник ангорске владе Реуф-беј упутио енергичну протестну ноту савезничким високим комесарима, наглашавајући да Грци чине повреду чланова 3. и 14. примирја из Муданије „дуж Марице, а поглавито у рејону Карагача”.¹⁵⁷¹ Живковић је у Цариграду приметио како су ове турске ноте написане претећим тоном, какав се може чути од Мустафе Кемала и Реуф-беја у њиховим последњим јавним наступима. Но ипак, поступци и говори представника Ангоре који су се налазили у Цариграду и Тракији, Аднан-беја и Рефет-паше, нису били толико ратоборни. Овакво уздржано

¹⁵⁶⁸ АЈ-395-9-94-23 пов. бр. 01033 од 3. јануара 1923. године, нота румунског министарства спољних послова, документ писан француским језиком, *Румунско министарство иностраних дела Чолак-Антићу*.

¹⁵⁶⁹ АЈ-395-9-94-24 пов. бр. 4/5 од 11. јануара 1923. године, извештај посланика, *Дирекција за јавну безбедност Румуније Чолак-Антићу*.

¹⁵⁷⁰ АЈ-370-1-1-731 пов. бр. 20 од 17. јануара 1923. године, телеграм, *Живковић МИД-у*.

¹⁵⁷¹ Исто лист 738, пов. бр. 31 од 23. јануара 1923. године, телеграм, *Исти истом*; Исто, лист 739, док б. б. без датума, *протестна нота ангорске владе објављена у штампи*, документ на француском језику.

деловање делегат Живковић је тумачио тиме што они имају прилике да се директно увере у стању ствари на терену. За разлику од политичара из унутрашњости, Турци у Цариграду и Тракији су кренули да страхују због могућег напада грчких и британских снага. Наиме, њихове снаге (око две дивизије) нису биле довољне да пружи ваљан отпор непријатељу, па је започета регрутација војних обвезника из Цариграда.¹⁵⁷²

Савезничке силе хтеле су поново да интервенишу код владе у Атини 21. јануара да би се обуставила непријатељства са Турском у Тракији. Међутим, када су добили одговор да ће она остати мирна, корак према Грчкој је изостао.¹⁵⁷³ Ипак, ситуација на терену се разликовала. Главнокомандујући хеленске армије генерал Пангалос, појавио се наредног дана у Солуну ради припреме наставка рата. Вести југословенског конзула Станојевића говориле су да Грци озбиљно разматрају могућност поновних сукоба. Он је 23. јануара јавио да се „врше озбиљне припреме за рат у Тракији” и да се непрекидно шаљу нове трупе које су опремљене новим пушкама, „са старом артиљеријом”. Станојевић је приметио да је штаб армије из Солуна „премештен у Кавалу, а Врховна команда из Тракије у Солун”. Измештање штаба армија ближе очекиваном сукобу на фронту и повлачење Врховне команде у унутрашњост говорили су о озбиљности намера. Уз то, конзул је имао вести да је Француска нарочито ургирала код грчке војске за овакав корак, вероватно да би извршила додатни притисак на Турке.¹⁵⁷⁴

¹⁵⁷² Исто, лист 732, пов. бр. 23. од 19. јануара 1923. године, извештај делегата, *Живковић МИД-у*. Регрутација нових турских снага вршена је на периферији града у Макри-кеју, Сан Стефану и другим местима како се не би изазвала реакција савезничких, а пре свега британских снага. Пошто су се француски војни магацини налазили на периферији града у близини пруге, Турци су изгледа део ратног материјала добили од Француза. Живковић је уочио како располажу само једном артиљеријском батеријом, али је веровао да постоји још неколико које се крију у случају наставка сукоба. Француске власти су саопштиле Живковићу да сматрају да блефирају британские и грчке снаге у погледу наставка сукоба и да верују како се у кризи треба држати хладнокрвно. (Исто.)

¹⁵⁷³ „Савезници и Грчка”, *Политика*, 23. јануар 1923. године, стр. 4.

¹⁵⁷⁴ АЈ-334-9-29-29 пов. бр. 22 од 23. јануара 1923. године, телеграм, *Станојевић МИД-у*; „Пангалос и Стамболијски о миру на Балкану”, *Политика*, 23. јануар 1923. године, стр. 1.

У међувремену је Јон Дука, румунски министар иностраних дела, после повратка из Париза 9. јануара посетио Милана Ракића у Лозани, да би сазнао какво би било држање Краљевине СХС ако би се рад конференције прекинуо. Сматрао је да ће се конференција разићи и да је то мишљење свих савзеничких кругова са којима је разговарао. Французи су саопштили Дуки да ће Велика Британија вероватно заратити са Турском ако се заседања у Лозани заврше неуспешно и да у Лондону верују да ће им Грчка и Краљевина СХС помоћи у тој акцији. Дука је указао на опасности које прете од Мађарске и Бугарске, и замолио Ракића да утиче на Нинчића да и влада у Београду упути сличне протесте Француској против њиховог деловања, као што је и он учинио приликом своје посете. Ракић је страховао да би сукоб на релацији Париз–Лондон око Блиског истока могао да наведе британску владу да покуша да придобије Бугарску за војну интервенцију против Турске, што би значило да ће Софији бити понуђени велики територијални уступци.¹⁵⁷⁵

Вести о могућој британско-бугарској сарадњи поткрепљене су иступањем британског посланика у Софији, који је у другој половини децембра 1922. године „хитно саветовао” влади у Лондону да „допусти Бугарској регрутацију по општој војној обавези са обзиром на опасност унутрашњег положаја”. Зато је грчки отправник послова у Београду интервенисао код југословенске владе 21. децембра, страхујући да и остале велике силе не усвоје ово гледиште које је значило кршење мировног уговора из Неија. Нинчић није био сигуран у тачност вести па је желео да сазна каквим информацијама располаже румунска влада.¹⁵⁷⁶ Како је грчка влада и у Букурешту учинила сличан корак, тамошња влада није била вољна да предузима било какве радње док не провери тачност навода. Ове вести биле су нарочито чудне када се има у виду одлука Конференције амбасадора у Паризу, која је донесена неколико дана раније, о наставку рада Ликвидационе комисије у Софији која се старала о спровођењу мировног уговора.¹⁵⁷⁷ С друге стране, треба разумети

¹⁵⁷⁵ АЈ-344-26-61-20-21 пов. бр. 166 од 9. јануара 1923. године, телеграм, *Ракић Нинчићу*.

¹⁵⁷⁶ АЈ-395-7-79-268 пов. бр. 14008 од 21. децембра 1922. године, телеграм, *Нинчић Чолак-Антићу*.

¹⁵⁷⁷ АЈ-395-7-79-270 пов. бр. 13928 од 24. децембра 1922. године, телеграм, *Исти истом*.

позицију владе у Атини која је страховала да евентуална британско-бугарска сарадња не угрози њене позиције у Тракији и отвори нови фронт на Балкану.

Југословенском штампом шириле су се гласине о припремама ВМРО-а за офанзивне операције по Балкану. „Политика” је 1. јануара објавила вест да ВМРО контролише јужне крајеве Бугарске и да се спрема на нове акције по Тракији, Македонији и Јужној Србији. Лист је наводио да акцију прећутно подржава влада у Софији, која је крајем 1922. године пустила на слободу кривце за атентат на министра Рајка Даскалова у Ћустендилу. Постојале су вести и о споразуму између ВМРО и владе Стамболијског, који је овој организацији обезбедио слободу деловања у Тракији.¹⁵⁷⁸ И вести од дипломата биле су сличне садржине. Извештаји из Софије од Милана Ракића, тамошњег југословенског посланика и делегата на конференцији, говорили су о држању Бугарске ка евентуалном наставку Грчко-турског рата. Он је упозоравао да вести о неспоразуму између Британије и Француске у репарационом питању, несугласице са кемалистима у Лозани и грчка окупација Карагача, у Софији стварају уверење да ће се наставити сукоб. Бугарска је на сваком кораку истицала неутралност, али она намерава да Турску помогне упадима комитских чета у Тракију. Приметио је да ће њено држање зависити и од понашања Краљевине СХС и Румуније.¹⁵⁷⁹ Стране дипломате у Софији одбацивале су ову могућност, међу којима се посебно истицао француски посланик који је гајио бугарофилске погледе. Он је у разговору са Ракићем истакао да не верује у овакав развој догађаја. То је образложио тиме да би Турска евентуалну помоћ могла да очекује само од Совјетске Русије која би морала да нападне Румунију и тако прошири конфликт на цео Балкан и шире. Ракић је сазнао да је француски дипломата често плашио румунског посланика у Софији могућношћу да Русија нападне Румунију, ради тога да он о томе извести своју владу, да би она била обазривија ка Бугарској. Сматрао је да би

¹⁵⁷⁸ „У Бугарској. Влада и „Македонствујушча”, *Политика*, 1. јануар 1923. године, стр. 4.

¹⁵⁷⁹ АЈ-395-9-94-128 пов. бр. 339 од 15/16. јануара 1923. године, извештај о држању Бугарске у евентуалном сукобу Грчке и Турске, *Нинчић Чолак-Антићу*; И. Ристић, *Милан Ракић у Софији*, 129–130.

држање Бугарске у случају сукоба Совјетске Русије и Румуније имало велики значај.¹⁵⁸⁰

Савезничке силе су упутиле опомену Бугарској због „наглог гомилања бугарских комитских чета у Добруци и према Тракији”.¹⁵⁸¹ Бугарски отправник послова у Београду упутио је писмо Нинчићу у току јануара, у коме наводи како жели да допуни изјаву коју је дао помоћнику министра спољних послова и посланику у Лондону, Михајлу Гавриловићу. Изјавио је како има наређење од владе да демантује вести које се проносе румунском и југословенском штампом у погледу агресивних намера Бугарске ка суседима. Указао је на нетачност вести да постоји било каква врста споразума између Мађарске и Бугарске с циљем да се започне њихова заједничка акција. Даље је навео да: „Бугарска Земљорадничка влада, увек верна политици споразума и добрих односа са њеним суседима, сматра за потребно да још једном нагласи, да она није у обавези ни према којој страни држави, па ни према Русији, односно какве војне акције и да ће она увек водити политику мира”.¹⁵⁸²

Ракић је крајем јануара из Софије саопштио да је један чиновник из бугарског министарства спољних послова отишао у посету код грчког отправника послова 17. јануара. Он је саопштио да његова влада има извештај да Грчка припрема напад на Бугарску у правцу вароши Даршре, која се налази на самој граници. Због овог сусрета, грчки отправник послова посетио је 22. јануара премијера Стамболијског. Истакао је како Атина нема никаквих офанзивних планова ка Бугарској и да је концентрација трупа само превентивна мера. Стамболијски је напоменуо да ће Бугарска задржати неутралност у грчко-турском сукобу и у прилог томе изнео чињеницу да је сам предузео мере да би онемогућио акције бугарских комита у Тракији. Гарантовао је да ће влада у Софији поштовати одлуку у погледу њеног изласка на Егеј. Грчки отправник послова извештен је о слању министра правде Јанева, у гранична

¹⁵⁸⁰ АЈ-395-9-94-128 пов. бр. 339 од 15/16. јануара 1923. године, извештај о држању Бугарске у евентуалном сукобу Грчке и Турске, *Нинчић Чолак-Антићу*.

¹⁵⁸¹ „Савезнички корак у Софији”, *Политика*, 18. јануар 1923. године, стр. 4.

¹⁵⁸² АЈ-395-9-94-129 пов. бр. 50 од 23. јануара 1923. године, *МИД посланству у Букурешту*. Министарство спољних послова проследило је овај извештај посланству у Букурешту документом пов. бр. 604 од 23. јануара 1923. године.

подручија да би се спречила свака врста комитских активности. Ракић је уочио да су изјаве Стамболијског умириле страховања у дипломатским круговима због евентуалног мешања Бугарске у грчко-турски рат.¹⁵⁸³

Међутим, ситуација на терену била је другачија. Југословенски делегат у Цариграду Живковић почетком фебруара јављао је да у случају ако конференција у Лозани не буде решила питање Тракије у корист Турске, постоји велика вероватноћа за избијање отворене побуне становништва. Наглашавао је да постоји сагласност бугарске и турске делегације да се за Тракију тражи аутономни режим, ако она не буде припала Турској. Као погодне околности навео је то што се у овој области доста раширила комитска акција и да је послата у Лозану тракијска делегација под вођством професора Мусалехедин Адил-беја.¹⁵⁸⁴ И Румунија је у току јануара 1923. године оптужила Бугарску да врши упаде у Добруцу преко комитских чета. Зато је крајем јануара састављена једна комисија од шефа Ликвидационе комисије у Бугарској и бугарских официра, која је обишла спорно гранично подручје. После окончања њеног рада, члан ове комисије пуковник Дамрези изјавио је југословенском отправнику послова у Софији да нису пронашли ништа сумњиво, те да је на терену затечено нормално стање. Отправник послова сазнао је да о овој акцији нису одавештене румунске власти, те је сумњао су закључци који су изнесени нетачни.¹⁵⁸⁵

У Лозани су Турци одбијали да прихвате сваку врсту зона утицаја великих сила, тајне одредбе које би некој сили дале посебне повластице и успостављање државе или аутономне регије за Јермене и друге мањине у Турској. У току јануара, Исмет-паша је долазио у све већи сукоб са Керзоном, који је тврдио да Турци чине само 12 процената популације у

¹⁵⁸³ АЈ-395-9-94-130 пов. бр. 51 од 23. јануара 1923. године, извештај, *МИД Посланству у Букурешту*. Министарство спољних послова проследило је овај извештај Посланству у Букурешту документом пов. бр. 620 од 23. јануара 1923. године; „Пангалос и Стамболијски о миру на Балкану”, *Политика*, 23. јануара 1923. године, стр. 1.

¹⁵⁸⁴ АЈ-370-1-1-749 пов. бр. 54 од 4. фебруара 1923. године, извештај делегата, *Живковић МИД-у*.

¹⁵⁸⁵ АЈ-395-9-94-131 пов. бр. 68 од 1. фебруара 1923. године, Министарство спољних послова је проследило је овај извештај Посланству у Букурешту документом пов. бр. 897 од 1. фебруара 1923. године, *МИД Чолак-Антићу*.

регији Мосула, а да остало становништво јесу Курди и Арапи. Предложио је да све државе света могу да узму учешће у расподели нафте коју поседује турска нафтна компанија, али ове иницијативе нису наишле на разумевање Турака.¹⁵⁸⁶ Из Лозане је 24. јануара југословенски делегат Ракић јавио влади и посланству у Лондону о важној седници која се одиграла тог дана. Значај расправе био је у томе што је Керзон покренуо питање Мосула и предложио да се оно преда на решавање Друштву народа. Подршку је добио од француске, италијанске и јапанске делегације, али је наишао на одлучно противљење Турске која је тражила да Мосул припадне њој. Упркос инсистирању великих сила турски делегати нису хтели да промене став, што је навело Керзона да изјави да ће Британија према члану 11. пакта о Друштву народа, без Турске, поднети тој организацији питање Мосула на решавање арбитражом.¹⁵⁸⁷

Турска никако није желела да прими интервенцију ни решење које би донело Друштво народа. Ракић је приметио да сама расправа и помен Мосулског питања стављају конференцију у тежак положај. Пошто се о њему говорило на седницама, ово питање морало је да буде поменуто у уговору који би се потписао на крају њеног рада, а сигурно је да такав документ Турска делегација није желела да потпише. Због овог неспоразума, Ракић је био сигуран да конференција после ове седнице више неће бити у стању да се одржава, иако ће њене седнице можда трајати још неко време. Прекид рада који се очекивао, оставио је тежак утисак на све делегације заинтересованих држава, посебно на енглеску. Ракић је истог, 24. јануара, разговарао са члановима њихове делегације у вези наоружања које би Краљевина СХС требала да набави у Британији. Тада му је саопштено да ће влада у Лондону директно преговарати о овом питању са југословенским посланством. Зато је Ракић сматрао да треба покренути иницијативу да би се брже дошло до

¹⁵⁸⁶ Aykut Kilinc, "Keeping the door open at Lausanne Conference: The U.S open door policy in the Near East during 1920's", *Cankaya University Journal of Humanities and Social Sciences*, Vol. 8, No. 1 (May 2011), 10–13.

¹⁵⁸⁷ AJ-341-13-43 пов. бр. 22 од 24. јануара 1923. године, телеграм о Мосулском питању и куповини пушака, *Ракић МИД-у*; AJ-334-26-61-22-23 пов. бр. 180 од 24. јануара 1923. године, телеграм, *Ракић МИД-у*.

жељеног споразума о наоружању и саветовати југословенског посланика да искористи новонасталу ситуацију.¹⁵⁸⁸

Слично као Британци, Грци су из својих интереса крајем јануара покушали да спроведу Венизелосов план о учешћу Краљевине СХС у рату против Турске. У Београд је послат у посебну мисију генерал Александрос Мазаракис, који је носио писмо Венизелоса за Пашића са оваквом понудом. Југословенски премијер је изгледа избегао сусрет са њим плашећи се реакције Француске, ако се умеша у рат са Турском.¹⁵⁸⁹ Пашић се касније правдао како није одмах одговорио на писмо због болести и „припрема за изборе у Скупштини”. Он је тек 13. марта послао одговор Венизелосу, образлажући да ће избори¹⁵⁹⁰ морати поново да размотре уставно уређење Краљевине СХС, али да постоји још један разлог изостанка одговора. Истакао је да су мировни преговори у Лозани, могућност оружаног сукоба са Турском и супротност политика Француске и Британије, створиле велику преокупацију и забринутост код њега, посебно због намере Турака да преузму Тракију и Цариград. Објаснио је да се Краљевина СХС зато сложила са свим захтевима Француске и Британије у случају рата са Турском, не желећи да дође у сукоб са својим ратним савезницима.¹⁵⁹¹ Пашић је указао да Краљевина СХС не располаже довољном количином „оружја, муниције и опреме” и да она „не би била у стању да издржи озбиљан оружани сукоб”. Правдао се да зато она није решила сопствене проблеме са Мађарском и Бугарском, због њиховог непоштовања мировног уговора, слично као што се Немачка опходи према Француској. Предочио је да Краљевина

¹⁵⁸⁸ Исто, стр. 2.

¹⁵⁸⁹ A. Loupas, *From Paris to Lausanne: Aspects of Greek-Yugoslav Relations*, 278.

¹⁵⁹⁰ Мисли се на изборе који су одржани 18. марта 1923. године у Краљевини СХС.

¹⁵⁹¹ АЈ-334-9-29-30 док. б. б. од 13. марта 1923. године, телеграм, документ писан француским језиком, *Пашић Венизелосу*. Наведени документ је остао непотписан и сачуван је без броја. На основу његовог садржаја, податка које доноси, контекста и натписа на почетку текста „*Mon cher ami*” („Мој драги пријатељу”) сматрамо да га је написао Никола Пашић. Остављамо могућност да је творац документа неки други аутор из врха југословенске државе. С друге стране, садржај документа који је упућен Венизелосу поклапа са одговором који је Пашић требало да упути на његово писмо које је донео генерал Мазаракис.

СХС тражи од Париза и Лондона опремање њених трупа у случају ратних операција против суседа, али да није успела да модернизује ни „половину своје војске”. Из тих разлога „узржавамо се од сваке обавезе која би могла да доведе до оружане акције” и „били бисмо веома срећни да видимо чак и привремени аранжман са Турском који би спречио оружани сукоб”, саопштио је Пашић.¹⁵⁹² У случају да Турска покрене акције које би угрозиле остале балканске државе, Краљевина СХС била је спремна да подржи Грчку. Ипак, Пашић је сматрао да Француска и Британија неће дозволити да Турци на овакав начин угрожавају њихове интересе.¹⁵⁹³

Вести о стању преговора у Лозани изазвале су велике напетости и узбуђење у Турској. Како се у крајем јануара 1923. године очекивао прекид, влада у Ангори је одлучила да одржи тајну седницу с циљем да се сазове тајно заседање Парламента. Мустафи Кемалу, који се налазио на путу по Малој Азији да би агитовао за настанак своје странке, саопштено је да се мора вратити у Ангору ради дискусије о поменутим проблемима. Он је одбио да поступи по савету који му је стигао из Ангоре. У том тренутку нашао се у Смирни, где је 29. јануара ступио у брак са Латифе-ханумом, девојком коју је упознао након уласка турских снага у овај град.¹⁵⁹⁴ На тајном заседању Парламента које је трајало два дана, одлучено је да Турска не може прихватити захтеве Савезника и да мора остати верна политици формулисаном у „Националном пакту”.¹⁵⁹⁵

Управо у то време, 30. јануара су савезничке власти доставиле су одговор ангорској влади на њену протестну ноту поводом груписања грчких снага на Марици.¹⁵⁹⁶ Оне су оптужиле турску страну да врши

¹⁵⁹² Исто, стр. 2.

¹⁵⁹³ АЈ-334-9-29-31 док. б. б. од 13. марта 1923. године, телеграм, *Пашић Венизелосу*.

¹⁵⁹⁴ Х. Ц. Армстронг, *Кемал паша*, 231–233, 247–249. Армстронг наводи да су кумови Мустафи Кемалу на венчању били његови генерали Пазим Карабекир-паша и Февзи-паша, а да су Латифи-хануми исту улогу обавили извесни Абдул Халик и Салих.

¹⁵⁹⁵ АЈ-370-1-1, лист 740-741, пов. бр. 37 од 30. јануара 1923. године, извештај, *Живковић МИД-у*.

¹⁵⁹⁶ АЈ-370-1-1-747 пов. бр. 46 од 1. фебруара 1923. године, телеграм, *Живковић МИД-у*. Делегат Живковић је 1. фебруара доставио влади у Београду извештај поводом савезничког одговора на протестну ноту ангорске владе.

пребацивање нових снага из Пандерме преко Родосте у Тракију. Живковић је успео да сазна из разговора са турским политичарима у Цариграду како они говоре да је у Тракију пребачено скоро шест дивизија и десет тенкова, али је одбијао да поверује у такве тврдње, због константног патролирања британске флоте у Мраморном мору. Деловало је као да су Турци ширили ове вести да би заплашили противничку страну. Да би добио тачније податке, Живковић је контактирао британске власти. Од њих је сазнао много веродостојније чињенице, да су Турци пребацили око два батаљона у Тракију. Уз то, они су југословенском делегату проследили своја сазнања о укупном броју турских војника у овој области, којих није било више од 25.000.¹⁵⁹⁷

Да би присилио Турке да пристану на предложене услове, лорд Керзон је 31. јануара у Лозани уручио ултиматум турској делегацији у име сила Антанте, са роком одговора од пет дана. Њиме је захтеван пристанак на отварање слободне пловидбе трговачких и ратних бродова, демилитаризација мореуза и успостављање комисије која би вршила надзор над пловидбом. Наредног дана, Керзон је захтевао да се питање Мосула преда Друштву народа на решавање, што није прихватила турска делегација. Она се залагала са решавање питања директним преговорима између представника Турске и Британије. Било је евидентно да договор неће бити постигнут. Након истека рока за одговор на ултиматум 4. фебруара је турска делегација је напустила Лозану, што је убрзо учинила

¹⁵⁹⁷ AJ-370-1-1-748 пов. бр. 46 од 1. фебруара 1923. године, додатак телеграму. Британци су рачунали да од тих 25.000 људи око 8.000 чине жандарми, 10.000 регрути, а да је само 7.000 људи пребачено из Мале Азије и Цариграда у Тракију. Током пријема код британских представника Живковићу је саопштен део разговора између генерала Харингтона и Рефет-паше, који је у току јануара посетио турске снаге у Тракији. Делегат ту ситуацију преноси овако: „Недавно, кад је Рефет-паша полазио у Тракију, генерал Харингтон му је као у шали рекао: „Ви дакле својој војсци? Нека вам је срећан пут!” На то је Рефет-паша одговорио, да не иде војсци, јер је његова војска у Азији. „Да, да“, прекинуо га је Харингтон, „али мени фале два батаљона са азијскога фронта и нећу бити изненађен, ако их једног дана идентификујем у Тракији”. Била је то опаска британског генерала зато што је морао довести нове снаге да би одговорио на турско груписање. (Исто.)

француска и британска делегација. Тиме је дефинитивно пропао први покушај склапања мира, а конференција је престала са радом.¹⁵⁹⁸

Када се за ове вести сазнало у Турској, тамо је код већег дела политичких кругова и народа владало разочарање ка државама које су сматрали пријатељским – Француској и Италији. Њима је посебно сметала посматрачка улога Француске, чији су представници допустили британским да воде главну реч на конференцији и иступају у име Савезника.¹⁵⁹⁹ О овој теми уводни чланак објавио је лист „Вакит” са насловом „Измењане улоге”, где је нападнута политика Париза.¹⁶⁰⁰ Генерал Пеле се жалио на „мобилизацију турских пера против Француске”. Најважнији француски политички и војни представници, као и њихова штампа у Цариграду, одмах су кренули у енергичну одбрану те политике, што је довело до живе полемике са турском страном.¹⁶⁰¹

У Ангори је 5. фебруара одржана тајна седница ВНСТ на којој се расправљало о претходним догађајима. Мустафа Кемал, који се у том тренутку налазио у Акхисару, изјавио је листу „Вакит” да су главне препреке за склапање мира биле економске одредбе и да ће Турска сигурно у наредном периоду обезбедити своја права. Указао је на могућност нових непријатељстава са Савезницима, али је сматрао да одговорност не пада на Турке. Живковић је у Цариграду уочио да тамошњи турски кругови не верују да ће поново доћи до почетка сукоба, јер би то била „последња катастрофа Турске”. С друге стране, савезнички високи комесари одржали су заједнички састанак да би показали одржавање заједничке политике ка влади Мустафе Кемала.¹⁶⁰²

¹⁵⁹⁸ В. П. Потемкин, *Историја дипломатије III*, 199–202.

¹⁵⁹⁹ АЈ-370-1-1-750 пов. бр. 57 од 6. фебруара 1923. године, извештај делегата, *Живковић МИД-у*.

¹⁶⁰⁰ Исто, лист 751–752.

¹⁶⁰¹ АЈ-370-1-1-755 пов. бр. 63 од 7. фебруара 1923. године, извештај делегата, *Живковић МИД-у*.

¹⁶⁰² АЈ-370-1-1-753-754 пов. бр. 57 од 6. фебруара 1923. године.

2. ПРЕКИД РАДА КОНФЕРЕНЦИЈЕ У ЛОЗАНИ ОД ФЕБРУАРА ДО АПРИЛА 1923. ГОДИНЕ

Као једна од последица прекида конференције била је одлука турског Генералштаба од 7. фебруара. Њом је овлашћен ангорски представник у Цариграду Аднан-беј да обавести све савезничке представнике, делегате и високе комесаре, међу којима и југословенског, да је његова влада одлучила да торпедним минама затвори за пловидбу луку у Смирни.¹⁶⁰³ Савезничке власти, нарочито британске и француске, одговорице су оштро на ово саопштење, али су сматрале да ће криза у наредном периоду попустити. Гајили су такав став из разлога што су Турци до тога тренутка неколико пута одлагали рок за излазак савезничких бродова тежих од 1.000 тона из луке у Смирни, јер нису били у стању да потпуно поставе све потребне мине. Како Кемалове снаге нису поседовале моћну морнарицу, Британци су послали две крстарице да уплове у пристаниште, а Французи су упутили пловило за чишћење мина.¹⁶⁰⁴

Током повратка из Лозане, Исмет-паша је са делегацијом свратио у Букурешт. Југословенски посланик Чолак-Антић је 9. фебруара разговарао о овој посети са румунским премијером Братијануом, који је изјавио да ће саветовати Исмет-паши да Турска треба да задржи помирљив став у међународним односима. Чолак-Антић је у преписци са владом известио да су потпуно нетачне вести о евентуалном доласку Венизелоса у Румунију, које су се прошириле у јавности.¹⁶⁰⁵ Наредног дана, Нинчић је наредио посланику да достави Исмет-паши његов телеграм, у коме он изражава жаљење што није имао прилике да га лично поздрави у Београду.¹⁶⁰⁶

¹⁶⁰³ АЈ-370-1-1-760 док. бр. 618/21 од 7. фебруара 1923. године, циркуларни телеграм, *Аднан-беј Живковићу*. Живковић је истог дана известио своју владу о пријему циркулара од стране Аднан-беја. (Исто, пов. бр. 65 оф 7. фебруара 1923. године, телеграм, *Живковић МИД-у*.)

¹⁶⁰⁴ АЈ-370-1-1-761 пов. бр. 70 од 9. фебруара 1923. године, извештај делегата, *Живковић МИД-у*.

¹⁶⁰⁵ АЈ-395-9-94-26 пов. бр. 65 од 9. фебруара 1923. године, извештај посланика, *Чолак-Антић Нинчићу*.

¹⁶⁰⁶ Исто, лист 27, пов. б. б. од 10. фебруара 1923. године, телеграм, *Нинчић Чолак-Антићу*.

На пријему Исмет-паше код румунских званичника, Чолак-Антић му је пренео Нинчићеву поруку. Шеф турске делегације је истакао да жали што воз који их је превозио не пролази кроз Београд и што није био у прилици да се састане са Нинчићем. Лична импресија посланика била је да Исмет-паша само купује време боравком у Букурешту, очекујући да са запада стигне нова понуда. Чолак-Антић је сазнао да је Керзон јавио британском посланику у Букурешту да неће бити нових предлога за турску делегацију, али је ипак из Форин офиса упућен телеграм у Цариград адресован за Исмет-пашу. У току разговора са румунским државницима, Братијаном и Дуком, Исмет-паша је истицао помирљивост Турака. Указао је да су пристали на све територијалне уступке, али нису на економске клаузуле и одредбе везане за однос према страницима, упркос томе што је цела Европа против њих. Братијану и Дука су настојали да предоче како интереси Турске и Совјетске Русије нису истоветни, што је свакако показивало страх код Румуна да у будућности не дође до сарадње ове две државе која би могла да их угрози. Чолак-Антић је приметио да румунска влада жели својој јавности да се прикаже као посредник између великих сила и Турске, па зато покушава да продужи посету Исмет-паше.¹⁶⁰⁷ Посланик из Букурешта јавио је 13. фебруара да Исмет-паша креће преко Костанце за Цариград.¹⁶⁰⁸

Први делегат турске делегације 16. фебруара укрцао се у Констанци на брод „Ћул Џемал“. Када је у допловио до Цариграда у вечерњим часовима народ га је дочекао као „каког Месију“, по речима југословенског делегата. На пристаништу је био и ађутант генерала Харингтона који је, уз писмо британског официра, уручио Исмет-паши позив за састанак наредног дана.¹⁶⁰⁹ Овај корак је учињен, јер је Керзон је наредио генералу Харингтону да укаже Исмет-паши на став владе у Лондону када он буде стигао у град. Керзон је сматрао да су Турци направили велику грешку јер нису потписали мировни уговор и да он сумња да Исмет-паша има моћ да га потпише. Указао је да он има прилику

¹⁶⁰⁷ Исто, пов. бр. 67 од 10. фебруара 1923. године, извештај посланика, *Чолак-Антић МИД-у*.

¹⁶⁰⁸ Исто, лист 28, пов. бр. 69 од 13. фебруара 1923. године, извештај посланика, *Чолак-Антић МИД-у*.

¹⁶⁰⁹ АЈ-370-1-1-773 пов. бр. 79 од 18. фебруара 1923. године, извештај делегата, *Живковић МИД-у*.

да исправи ту грешку и да ће британска влада бити вољна да га потпише у било ком тренутку, али без нових уступака за Турску. Нагласио је да се велики део питања решио у Лозани и да он „још увек може да добије оно што је обезбедио”. Наредио је Харингтону да саопшти Исмет-паши да се јавно мњење у Европи окреће против Турске и да она не рачуна на неслогу савезничких држава.¹⁶¹⁰

Промене околности које су настале након прекида преговора утицале су на то да дође до окупљања снага које су имале реваншистички однос према силама Антанте. Министарство спољних послова у Београду јавило је 13. фебруара посланству у Букурешту, да је добило узнемирујући извештај од посланика из Будимпеште. Њега је тамошњи грчки посланик известио да поседује вести од свог посланства из Берлина о одржавању састанка у том граду почетком фебруара, на коме су присуствовали мађарски, совјетски и бугарски официри. По сазнањима грчких дипломата, ту се припремала заједничка војна акција на Балкану. Она би била усмерена према Румунији, коју би водили бољшевици, према Краљевини СХС у Македонији, коју би водили Бугари и ка Грчкој у Западној Тракији, где би деловали кемалисти. Њихове тврдње говориле су да Турци нису послали делегата, али су у њихово име преговарали бољшевици. Делује да је бугарски краљ Фердинанд био обавештен о састанку пошто је изјавио да ће пружити помоћ акцији ако Стамболијски буде оборен.¹⁶¹¹

Тек након неколико дана, 24. фебруара, Чолак-Антић је одговорио да и у Букурешту стижу сличне информације о разговорима у Берлину, на којима се планира евентуална оружана акција на Балкану. Примећено је да бољшевици настоје да у Ангори одрже ратоборност, јер је њихов план да изазову сукобе широм региона. Чолак-Антић је уочио да разговори које је задњих дана водио Исмет-паша у Букурешту изазивају сумњу и показују да његове мирољубиве изјаве можда нису истините, али га умирују извештаји које прима из Цариграда.¹⁶¹² Југословенска влада је 23.

¹⁶¹⁰ DBFP, First Series, Vol. XVIII, doc. no. 380, p. 522, London, 9. februar 1923. godine, *Kerzon Hendersonu*.

¹⁶¹¹ AJ-395-9-94-29 пов. бр. 1.308/23 од 13. фебруара 1923. године, извештај министарства спољних послова, *МИД Чолак-Антићу*.

¹⁶¹² AJ-395-9-94-29 пов. бр. 81 од 24. фебруара 1923. године, извештај посланика о бољшевичкој пропаганди, *Чолак-Антић МИД-у*.

фебруара обавестила Чолак-Антића како располаже вестима да Немачка шаље мноштво официра у Турску и Совјетску Русију, од којих се велики део налази у штабу Кемал-паше. Њихов главни циљ је да раде на организовању војске ових држава како би оне што брже биле спремне за ратне операције. Примећено је да се у Русији у највећој тајности ради на припреми залиха хране и организацији фабрика за производњу оружја.¹⁶¹³

Само неколико дана након окончања рада конференције у Лозани, Форин офис је 7. фебруара упутио ноту југословенском посланику Гавриловићу, у коме га обавештава да британска влада намерава да објави у току фебруара месеца Белу књигу¹⁶¹⁴ са извештајима са заседања у Лозани. Она је требало да садржи записнике са пленарних седница конференције и састанке три најважније комисије са њиховим закључцима, текстове мировних предлога који су упућивани делегацији Турске, као и неповерљива документа која говоре о поступцима делегација у Лозани. Форин офис је изражавао наду да ће југословенска влада повољно примити објављивање Беле књиге, чим се буде састао британски Парламент. Гавриловић је јавио влади 8. фебруара о жељи да се изврши ова публикација и тражио је одговор да ли би Краљевина СХС имала било какве примедбе у вези беле књиге.¹⁶¹⁵ Министар Нинчић му је наредног дана наредио да изјави влади у Лондону како Краљевина СХС неће имати никаквих примедби ако дође до објављивања беле књиге о конференцији у Лозани.¹⁶¹⁶ Посланик је већ сутрадан поступио по инструкцијама, саопштивши став своје владе званичницима Форин офиса и Керзону.¹⁶¹⁷

¹⁶¹³ АЈ-395-9-94-30 пов. бр. 1631 од 23. фебруара 1923. године, извештај министарства спољних послова, *МИД Чолак-Антићу*.

¹⁶¹⁴ Бела књига обично представља скуп докумената којима се изражава став владе или неке друге институције према неком проблему. Назив је добила због корица беле боје које су се користиле приликом складиштења ових докумената.

¹⁶¹⁵ АЈ-341-13-43 док. бр. Е 1383/23/44 од 8. фебруара 1923. године, нота Форин офиса о Белој књизи, документ писан енглеским језиком, *Форин офис Гавриловићу*.

¹⁶¹⁶ АЈ-341-13-43 пов. бр. 2035/20/9 од 9. фебруара 1923. године, телеграм, *Нинчић Гавриловићу*.

¹⁶¹⁷ АЈ-341-13-43 пов. бр. 39 од 10. фебруара 1923. године, нота, *Гавриловић Керзону*.

У Алдвич клубу (Aldwych club) у Лондону 27. фебруара Керзон је одржао један дуг и занимљив говор о међународној ситуацији, уз посебан осврт на грчко-турски сукоб и конференцију у Лозани.¹⁶¹⁸ За њу је рекао да је имала врло тежак задатак и да он неће жалити време које је тамо провео ако би се дошло до добрих резултата. Није желео да подробније говори о конкретним питањима конференције, јер се о њој тренутно расправљало у Ангори, па је сматрао да би његове речи могле да утичу на њихову одлуку. Рекао је да код кемалиста постоје две странке – једна пацифистичка која се залаже за мир под вођством Исмет-паше и друга ратна која жели да се сукоби наставе. Његова лична жеља била је да победи странка за мир и да Кемалова влада прихвати повољан мир који јој је понуђен. Сматрао је да се успех или неуспех конференције не може приписати једној личности, као што се тренутно дешава у европској јавности, јер су у њеном раду учествовали представници осам земаља, а он је био само председник једне комисије која је требала да реши најважнија питања.¹⁶¹⁹ Бранио се да је морао да води рачуна о међународном и светском миру, а не само о миру између две државе, па он није могао да се стара само о победи своје земље. Упозорио је да светски мир није још обезбеђен, иако је рат завршен пре четири године, и указао на велике економске, финансијске и социјалне тешкоће настале као последице рата у многим земљама.¹⁶²⁰

¹⁶¹⁸ АЈ-341-13-43 пов. бр. 55 од 8. марта 1923. године, извештај посланика, *Гавриловић МИД*-у. Југословенско посланство 8. марта 1923. године пренело министарству спољних послова.

¹⁶¹⁹ АЈ-341-13-43 пов. бр. 55 од 8. марта 1923. године, стр. 1.

¹⁶²⁰ АЈ-341-13-43 пов. бр. 55 од 8. марта 1923. године, стр. 2; Керзон је ситуацију у Европи и свету после 1918. године поредио са оном после пораза Наполеона 1815. године, уз напомену да ће вероватно ова из 20. века имати далеко бржи опоравак упркос великим разарањима које је иза себе оставио светски рат. Тихи рат Немачке и Француске који је настао после рата био је, по Керзону, велики проблем за живот Европе и будући мир. (Исто, стр. 3.) Ипак, указао је да постоје назнаке да се ситуација поправља, посебно када је реч о привредној, економској и финансијској ситуацији у Британији, која је успела да умањи дуг и врати извоз на стопу од пре рата. Велики помак у развоју Европе видео је у стварању националних држава и остваривању начела слободе после 1918. године, која ће довести до тога да мали народи одлучују сами о својој судбини без мешања великих сила. (Исто, стр. 4.) Посебно је

Сагледавајући друге аспекте сукоба у Малој Азији, Керзон је оценио финансијски и економски положај Грчке као изузетно тежак, али је изразио наду да ће виталност и патриотизам њеног народа успети да се избори са овим недаћама. Као црне мрље у систему безбедности Европе и света, навео је Русију и питање Блиског истока, где мир још није обезбеђен. Велику опасност видео је и у Рурском проблему, због оживљавања сукоба између Немачке и Француске. Истакао је да војнички упад у Рур¹⁶²¹ јесте био непромишљен потез у којем влада у Лондону није учествовала, те да је лако критиковати политику његове владе према савезницима, која је по његовом мишљењу била исправна. Сматрао је да је паметно што су британске трупе и даље на Рајни, да би учествовале у решавању проблема за који су заинтересоване све европске силе.¹⁶²² На Друштво народа гледао је као на стални административни апарат, коме фали пуна мера ауторитета и снаге, коју би добио од нових чланова, да би решавао питања мира у пуној мери. Ипак, Керзон је нагласио да је Друштво народа успело да реши доста важних питања и помогло да се развије добра интернационална сарадња.¹⁶²³

похвалио прогрес који се у Централној Европи догодио после 1918. године, истичући да Пољска полако сређује своја унутрашња питања и опоравља се, док Чехословачка, предвођена просвећеним људима (Бенеш и Масарик), уз здраву економску политику, полако постаје важан фактор мира у Европи. За Аустрију је изјавио да она полако сређује своја финансијска питања, посебно после зајма од 2 милиона фунти који је узела у Лондону, и нада се да ће Беч наставити да игра улогу великог центра који је био раније. Керзон био је доста оптимистичан када је у питању Италија, коју је по његовом мишљењу из кризе успео да извуче један јак и mudar човек кога је срео у Лозани – Бенито Мусолини. Описао га је као човека велике енергије и гвоздене воље, који је средио унутрашње прилике и био довољно mudar да склопи мир са Југославијом. (Исто, стр. 5).

¹⁶²¹ Француска и Белгија су заједничким снагама извршиле упад у Рурску област 11. јануара 1923. године, као одговор на непристајање немачке владе да прихвати тешке одредбе о репарацији (ратној одштети) након Версајског уговора. (Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, 239–244).

¹⁶²² АЈ-341-13-43 пов. бр. 55 од 8. марта 1923. године, стр. 6.

¹⁶²³ Исто, стр. 7. Шеф Форин офиса се дотакао односа Лондона са Вашингтоном. Њих је апострофирао као врло добре, уз опаску да они иду ка даљем побољшавању. Они су се нарочито поправили после решења Ирског питања

Недуго затим, на пријему у Форин офису 2. марта Гавриловићу је речено да се сматра да је питање мира још увек неизвесно. Упркос тежњама Исмет-паше, Мустафе Кемала и Реуф-беја, за које се у британском министарству веровало да делују ка томе да се мир склопи, велику забринутост изазивало је деловање екстремних кругова у Турској. У Форин офису су се плашили да екстремисти не угрозе склапање мира, али су сматрали да ће се у току марта ствар рашчистити.¹⁶²⁴ Догађаји су убрзо потврдили ту претпоставку. ВНСТ у Анкари одбила је 6. марта пројекат уговора који јој је понуђен у Лозани. Три дана касније, Турци су уручили контрапредлоге савезничким високим комесарима у Цариграду, тражећи поштовање њихових услова.¹⁶²⁵

Из сопствених интереса слично је реаговала и Краљевина СХС. Влада у Лондону обавештена је 17. марта од свог посланика Јанга из Београда, да Краљевина СХС неће потписати мир због обавеза које су јој наметнуте у питању дугова Османске империје. Указао је Керзону да ће се она трудити да самостално закључи сепаратни мир са Турском. С друге стране, Јанг је наглашавао да не постоје информације да

1921. године, што је утицало да масе Ираца у Америци почну да повољно гледају ка Британији. Важан фактор било је и држање на Вашингтонској конференцији, јер је предлог владе из Лондона о ограничењу флоте наишао на добар пријем у јавности САД. Керзон је нагласио да је Америка узвратила на ову политику симпатичним држањем ка политици Британије у Лозани и према дугу који Лондон има према САД. (Исто, стр. 7–8). Због ових чињеница Керзон је био врло оптимистичан у погледу даљих развоја односа са САД и изражавао наду у даљи ток опште међународне сарадње. Видео је као свој и задатак његове државе преузимање вођства у процесима реорганизације и смиривања тензија у свету, као што је учињено на конференцијама у Вашингтону и Лозани, уз бригу за опште интересе свих народа. Керзон је ипак одбацио сваку солуцију која би довела до повлачења британских трупа из Цариграда, Дарданела, Јерусалима и Багдада, јер би то деловало као да Лондон води политику општег бекства и слабости. Говор је закључио опаском да постоје места са којих се мора повући, али да се оно мора спровести врло опрезно да не би изазвало још веће тешкоће. (Исто, стр. 8–9).

¹⁶²⁴ AJ-341-32-109 пов. бр. 51 од 2. марта 1923. године, шифровани телеграм, *Гавриловић Нинчићу*.

¹⁶²⁵ M. Alice Matthews, "Chronicle of International Events", *The American Journal of International Law*, Vol. 17, No. 3 (Jul., 1923), 547.

Краљевина СХС води тајне преговоре који могу да угрозе деловање великих сила.¹⁶²⁶

Гавриловић је јавио из Лондона 20. марта да ће наредног дана бити отворена конференција експерата Велике Британије, Француске и Италије која ће преиспитати противпредлоге Турске. Да би се ближе информисао, посланик је био примљен у Форин офис, где му је речено да се конференција састаје на предлог британске владе како би се са делегатима Француске расправљало о финансијско-економским предлозима Турака. Сазнао је да ће и Венизелос на позив тамошње владе доћи у Лондон, али не да би учествовао на конференцији већ да би пружио обавештења политичке природе њеним експертима. У Форин офису владао је оптимизам због попуштања Турске у појединим питањима, па се створило уверење да ће бити могуће склапање мировног уговора. Британским званичницима није било познато где ће се наставити конференција, али су изјавили Гавриловићу да се надају да ће то бити Лозана. Посланик је сазнао да ће могући шеф делегације бити Сир Ери Кроу, подсекретар у Форин офису.¹⁶²⁷

Савезничка конференција за одговор на економске примедбе Турске отворена је 21. марта у Лондону. Седницом је председавао Керзон, који је истакао да конференција експерата има обавезу само да упути мишљење својим владама, које ће онда усагласити заједнички савезнички одговор на турске предлоге. Остали шефови савезничких делегација подржали су став да је потребно усагласити заједнички фронт ка Турској. Након тога су оформљене три комисије (политичка за капитулације и режим странаца, финансијска и економска комисија).¹⁶²⁸ Сутрадан су се одржале седнице сва три тела, а политичка комисија је прва завршила свој рад. По договореној подели председништво над политичком комисијом добила је Британија и њен делегат Кроу, док је француски представник добио руковођење финансијском, а италијански

¹⁶²⁶ DBFP, First Series, Vol. XVIII, doc. no. 446, 598, Beograd, 17. marta 1923. godine, *Jang Kerzonu*.

¹⁶²⁷ AJ-341-13-43 пов. бр. 63 од 20. марта 1923. године, извештај о конференцији експерата о Турским предлозима, *Гавриловић МИД-у*.

¹⁶²⁸ AJ-341-13-43 пов. бр. 67 од 22. марта 1923. године, извештај о конференцији савезничких експерата, *Исти истом*.

над економском комисијом. Остале две комисије наставиле су да одржавају заседања ради остваривања савезничког одговора, након чега би требало да се одржи пленарна седница која ће редиговати предлог одговора на примедбе Турске.¹⁶²⁹

На дан када је отворена конференција очекивао се и долазак Венизелоса, према вестима које је имао Гавриловић. Два дана касније, 23. марта, он се сусрео са Харолдом Николсоном због разговора о одговору на турске контрапредлоге. Венизелос је дао пристанак да река Марица постане граница између две државе, осим у случају ако Турској буде припојена и њена десна обала. Пристао је да Грчка уступи Турској острво Меркеб код Тенедоса. По питању управе над железничким саобраћајем у Тракији, предложио је да управника именује Друштво народа, који ће имати надлежност да брине о правима Турака. Око питања финансијских и имовинских спорова показивао је већу резервисаност да прихвати турске захтеве, тражећи саветовање са релевантним стручњацима. Одлучно је одбацио сваку могућност да Грчка пристане да исплати ратну одштету, правдајући се да ће то довести земљу о положај економске пропасти. Ради решавања ових проблема, Венизелос је показао спремност да се састане са Турцима.¹⁶³⁰

Влада Краљевине СХС била је директно заинтересована за многа питања која су разматрана у Лондону. Она је 25. марта послала посланику Гавриловићу детаљне инструкције. Наређено му је да експертима изнесе бројне примедбе, које би по мишљењу званичника из Београда, требало да буду унесене у одговор који ће бити уручен Турској. Влади је био неразумљив захтев Турске да јој припадне острво Адакале на Дунаву, који је Анкара потраживала на основу примедбе на члан 6. савезничког предлога уговора о миру. Став Београда био је врло јасан, и заснивао се на томе да је острво анектирано од Аустроугарске 1914. године пре уласка Турске у рат, а припало Краљевини СХС на основу уговора из

¹⁶²⁹ AJ-341-13-43 пов. бр. 68 од 23. марта 1923. године, извештај о конференцији савезничких експерата, *Исти истом*.

¹⁶³⁰ DBFP, First Series, Vol. XVIII, doc. no. 453, 613–615, London, 23. mart 1923. године, *Zapis Nikolsona o razgovoru sa Venizelosom o turskim kontra-predlozima*; AJ-341-13-43 пов. бр. 67 од 22. марта 1923. године, извештај посланика о конференцији савезничких експерата.

Севра и његове тачке 3. која се тичала граница.¹⁶³¹ Југословенска влада није прихватила ни примедбе Турске који су се односиле на вакуфе. Турска је тражила да се права вакуфа поштују на основу Цариградског споразума из 1914. године, што је Београд одбацио са образложењем да поменути уговор није ратификован, а само питање вакуфа је већ регулисано унутрашњим законима Краљевине Србије исте 1914. године. Гавриловићу је указано на чланове 7. и 19. савезничке трговинске конвенције и назначено да Турска прави разлику између великих и малих сила, у погледу трајања провизорног режима, уз надање да ће се ово променити у Лозани. У погледу економских и финансијских одредаба предложеног уговора, посланику је наређено да и даље не прихвата њихово усвајање, као што је то учинила делегација у Лозани.¹⁶³² Гавриловић је 26. марта упутио ноту Керзону, која је садржала ове примедбе на припремани одговор Савезника поводом контрапредлога који су изнели Турци. Он је замолио Керзона да утиче на конференцију да би она размотрила примедбе његове владе.¹⁶³³

Последња пленарна седница конференције експерата у Лондону одржана је 28. марта, на којој је усвојен заједнички одговор који ће бити упућен ангорској влади поводом контрапредлога. Поред званичног комуникаа, објављеног после пленарне седнице, у коме се изражава солидарност свих учесника, текст одговора послат је савезничким владама на ратификацију која је требало да се обави најкасније за 48 сати. Гавриловић је јавио у Београд вест о објави британског листа „Тајмс“, који је известио да се лако постигао споразум у политичкој комисији, док су у економској и финансијској настале тешкоће око усаглашавања експерата.¹⁶³⁴ Дан касније, 29. марта, Форин офис је упутио одговор на

¹⁶³¹ АЈ-341-13-43 пов. бр. 2861 од 25. марта 1923. године, телеграм са упутствима за посланика, *МИД Гавриловићу*. Наведени телеграм није садржао потпис, али се на основу рукописа може претпоставити да га је писао министар спољних послова Момчило Нинчић.

¹⁶³² Исто.

¹⁶³³ АЈ-341-13-43 пов. бр. 73 од 26. марта 1923. године, нота, *Гавриловић Керзону*, документ писан на француском језику.

¹⁶³⁴ АЈ-341-13-43 пов. бр. 77 од 29. марта 1923. године, извештај посланика о конференцији експерата, *Гавриловић МИД-у*.

Гавриловићеву ноту од 26. марта, у коме је наглашено да се у дискусијама на конференцији водило рачуна о свим примедбама Краљевине СХС.¹⁶³⁵

Представници Британије, Италије, Француске и Јапана упутили су 30. марта идентичну ноту Исмет-паши, којом су му саопштили да контрапредлози Турске неће бити прихваћени. Београдска „Политика” пренела је 2. априла вест да се Турци надају брзом склапању мира и да је велико задовољство у њиховим политичким круговима изазвала савезничка нота.¹⁶³⁶ У Анкари нису имали избора, па су 8. априла саопштили савезничким комесарима у Цариграду да прихватају позив за нову Конференцију у Лозани.¹⁶³⁷

На пријему 5. априла у Форин офису, посланику Гавриловићу је саопштено да ће конференција почети половином месеца, јер се Француска и Британија још нису договориле око термина њеног старта. Сазнао је да ће први делегат владе у Лондону бити Сер Хорас Рамболд, кога ће пратити бројни званичници из Форин офиса, док ће Керзон бити у швајцарском граду само у тренутку потписивања уговора.¹⁶³⁸ Британски званичници истакли су забринутост због ситуације на Балкану, посебно када су у питању Грчка, Румунија и Краљевина СХС. Страховали су да би југословенска држава могла унутрашње проблеме да реши неком диверзијом на спољном плану. Гавриловић је доказивао да ове тврдње немају никаквог основа у реалности.¹⁶³⁹ Оно на шта су алудирали енглески званичници брзо се појавило у штампи. У то време „Политика” је објавила чланак „О ампутацији” Хрватске и Словеније од остатка државе, што је свакако указивало на оштре сукобе и подељеност у југословенској држави.¹⁶⁴⁰

¹⁶³⁵ АЈ-341-13-43 пов. бр. 79 од 31. марта 1923. године, нота Форин офиса бр. Е 3223/1/44 од 29. марта 1923. године, *Форин офис Гавриловићу*, документ писан енглеским језиком.

¹⁶³⁶ „Турци се надају миру”, *Политика*, 2. април 1923. године, стр. 3.

¹⁶³⁷ М. А. Matthews, *Chronicle of International Events*, 547.

¹⁶³⁸ АЈ-341-13-43 пов. бр. 84 од 5. априла 1923. године, шифровани телеграм о конференцији у Лозани, *Гавриловић МИД-у*.

¹⁶³⁹ АЈ-341-13-43 пов. бр. 83 од 5. априла 1923. године, извештај посланика, *Гавриловић МИД-у*.

¹⁶⁴⁰ „Ампутација?”, *Политика*, 2. април 1923. године, стр. 1.

У међувремену, вршене су припреме за решавање бугарско-југословенских граничних проблема. Убрзо након одласка Стамболијског из Београда, средином новембра 1922. године бугарски отправник послова у Београду, Константин Људсканов Цанков, предложио је формирање мешовите комисије која би решила несугласице. Када су створени неопходни услови, бугарска делегација је крајем фебруара 1923. дошла у Ниш како би учествовала на конференцији за решавање углавном граничних питања.¹⁶⁴¹ Шеф њене делегације био је пуковник Нојков, а са њим су дошли и пуковник Давидов, инспектор Пограничних стража и пуковник Петров. Југословенски учесници били су Жика Лазић, начелник Јавне безбедности који је само дочекао бугарску делегацију и одмах отпутовао за Београд, пуковник Ристић, командант Пограничне војске и пуковник Илић, начелник штаба Треће армијске области са центром у Скопљу, која је навише била угрожена упадима комита. Током заседања у Нишу од 1. до 17. марта договорена је ближа сарадња граничних јединица две земље да би се упади комита спречили, организовало деловање војних и полицијских јединица с циљем уништавања њихових база у унутрашњости, судско и полицијско гоњење бегунаца и јачање државне власти у граничним подручјима.¹⁶⁴² Како су приметили бугарски историчари, „по први пут једна бугарска влада у својој националној политици није у први план ставила Македонију, већ Тракију”, очекујући да у расплету „источног питања” добије економски излазак на Егејско море. Зато је Софија помагала покрет Мустафе Кемала, верујући да ће Турци поштовати њена права у Тракији.¹⁶⁴³

У току априла југословенска и бугарска страна припремале су се „за састанак једне друге заједничке комисије у Софији” која је требало да реши остала спорове. Њен главни задатак био је регулисање финансијских проблема, исплата обештећења српским држављанима због ратних реквизиција и лошег начина на који је извршена реституција добара пренетих у Бугарску. Британски посланик у Београду Албан Јанг је о томе обавестио Форин офис и напоменуо да је рад комисије

¹⁶⁴¹ Иван Ристић, „Југословенско-бугарска конференција у Нишу 1923. године (Нишки споразум)”, *Архив*, часопис Архива Југославије, бр. 1–2 (2017), 48–52.

¹⁶⁴² Исто, 52–57.

¹⁶⁴³ Група аутора, *Историја Бугарске*, 313.

обустановљен у наредном периоду и коначно прекинут почетком јуна, када је оборен режим Стамболијског.¹⁶⁴⁴

Делатност бугарских комита није престајала. По извештају добијеном из Цариграда, југословенско Министарство спољних послова јавило је 10. марта о њиховим акцијама посланству у Букурешту. Бугарски револуционарни комитети успели су да постигну споразум са албанским комитетима у Букурешту и Јашију, да би се ослободила Македонија и Косово, и њима доделила аутономија. Обе организације договориле су да се центар деловања пренесе у Цариград, где би требало да се покрене заједнички лист. Чолак-Антић је добио наређење да помно прати рад ових организација у Румунији и провери код тамошње владе да ли она има каквих информација о овом питању.¹⁶⁴⁵ Посланик је поступио по наредби и 20. марта затражио од Генералног конзулата Краљевине СХС у Букурешту, да му јави ако има сазнања ко би од југословенских поданика у Румунији могао да прати рад албанског и бугарског комитета.¹⁶⁴⁶ Препорука Генералног конзулата била је да би акције ових организација могао да прати извесни Зиберовић, који је раније с времена на време слао податке о раду Јусуфа Бећировића и Емила Ризајовића, службеника у Канцеларији албанског конзулата у Букурешту. Ипак, конзулат није могао да гарантује његову поузданост, јер је имао податке да је незгодан за сарадњу, а према неким извештајима и непоуздан.¹⁶⁴⁷

У Атини су били веома узнемирени због вести које су говориле о гомилању турских трупа у источном делу Тракије. Тамошњи британски отправник послова, Сир Чарлс Бентинк (Sir Charles Henry Bentinck), обавестио је своју владу 21. марта да генерал Пангалос и официри

¹⁶⁴⁴ Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1921–1930*, 173.

¹⁶⁴⁵ АЈ-395-9-94-33 пов. бр. 2264 од 10. марта 1923. године, извештај Министарства спољних послова.

¹⁶⁴⁶ АЈ-395-9-94-33 пов. бр. 146 од 20. марта 1923. године, *Чолак-Антић Генералном конзулату Краљевине СХС у Букурешту*.

¹⁶⁴⁷ АЈ-395-9-94-33 пов. бр. 6 од 22. марта 1923. године, извештај Генералног конзулата Краљевине СХС у Букурешту. Генерални конзулат је проверио тачност навода добијених од Зиберовића и утврдио да су Бећировић и Ризајовић, обојица родом из срезга Кичевског, заиста службеници у Канцеларији албанског комитета у Букурешту. (АЈ-395-9-94-34 од 30. марта 1923. године).

блиски њему показују све више намера да нападну Цариград, како би спречили понављање сценарија из 1922. године. Поред тога, велику нервозу изазвао је договор у Нишу између Бугарске и Краљевине СХС. Бентинк је уочио како су узнемирености доста допринеле изјаве министра Нинчића. Италијански амбасадор у Атини Ђулио Ђезаре Монтања саопштио је Бентинку како је Краљевина СХС заузела чврст став у Солунском питању и да је Турска због тога решена да заузме помирљивији став ка влади у Београду.¹⁶⁴⁸ Чланови Револуционарног комитета у Атини страховали су да југословенска влада жели да заузме Солун, у случају наставка рата и проглашавања републике у Грчкој. Маршал двора Суцо саопштио је Балугџићу да прима вести о жељама владајуће елите које говоре у прилог промене уређења. Суцо је истакао жељу краља Ђорђа II да дискутује о овом проблему са премијером Гонатасом, али је био уверен да ће премијер одбацити ове наводе.¹⁶⁴⁹

Румунски министар Дука је током сусрета са Чолак-Антићем 30. марта саопштио да се Букурештом шире гласине о склапању споразума Краљевине СХС и Турске. Румун је изјавио да му вести делују невероватно и затражио је одговор владе из Београда колико су информације тачне.¹⁶⁵⁰ Посебно су га бринули извештаји румунских дипломата из Атине који су приметили припремање Британије и Француске. Дука је сматрао да се мора избећи свако мешање у унутрашње послове Грчке, али да је неопходно да, ако и Краљевина СХС располаже сличним информацијама, две државе учине заједничке кораке да би се спречиле било какве компликације у Атини.¹⁶⁵¹ Нинчић је одговорио 1. априла наредивши Чолак-Антићу да изјави Дуки како нису постојали никакви покушаји склапања споразума између Турске и Краљевине СХС.¹⁶⁵² Потврдио је да

¹⁶⁴⁸ DBFP, First Series, Vol. XVIII, doc. no. 448, 599–600, Atina, 21. mart 1923. године, *Bentink Kerzonu*.

¹⁶⁴⁹ АЈ-334-9-29-32 пов. бр. 71 од 24. марта 1923. године, телеграм, *Балугџић МИД-у*; Н. Марковић, „Краљевина СХС и пад монархије у Грчкој 1923–1924”, 241–244.

¹⁶⁵⁰ АЈ-395-9-94-36 пов. бр. 176 од 30. марта 1923. године, телеграм, *Чолак-Антић Нинчићу*.

¹⁶⁵¹ АЈ-395-9-94-103 пов. бр. 177 од 30. марта 1923. године, извештај посланика о револуционарним компликацијама против грчке династије, *Чолак-Антић Нинчићу*.

¹⁶⁵² АЈ-395-9-94-37 пов. бр. 3135 од 1/2. априла 1923. године, *Нинчић Чолак-Антићу*.

извештаји из Атине говоре о јачању покрета против монархије, па је обећао како ће јавити тамошњем посланику Краљевине СХС да делује заједно са румунским послаником, у циљу испуњавања предлога који је изнео Дука.¹⁶⁵³ Чолак-Антић је већ 2. априла одговорио да има сазнања да Венизелос пружа уверавања двору и Влади Румуније како је он против било какве агитације против монархије у Грчкој.¹⁶⁵⁴

Истога дана југословенско посланство у Атини послало је влади опширан извештај о јачању републиканске агитације.¹⁶⁵⁵ Посланик Балугџић уочио је јачање републиканских акција против монархије, али је сматрао да тренутно нема непосредне опасности режим. Његову слабост видео је у усамљеном положају краља Ђорђа II, који нема много присталица у војсци и народу, а опстанак режима доводио је у везу са контактима династије изван земље. Балугџић је поменуо Револуционарни одбор у Грчкој како би Краљевина СХС и Румунија заузеле неповерљив став према преврату. Иако се оне не би директно мешале у унутрашња питања, ова промена би сигурно допринела већој дипломатској изолацији земље. Зато је сматрао како тренутно не постоји опасност за смену краља Ђорђа II, док се не буде потписао мировни уговор и док републиканци не придобију економску и материјалну подршку од суседних и иностраних држава. Велику опасност уочавао је од повратка војске са фронта у Западној Тракији, због незадовољства војника развојем ратних операција.¹⁶⁵⁶

¹⁶⁵³ АЈ-395-9-94-104 пов. бр. 3138 од 1/2. априла 1923. године, *Нинчић Чолак-Антићу*. Балугџић је 24. априла информисао своју владу о разговору са чехословачким послаником Медиром, који је изјавио да су „била код њега три члана Револуционарног комитета, да се извисте: какво би држање заузела Чехословачка у случају проглашења републике у Грчкој”. (АЈ-334-9-29-32 пов. бр. 71 од 24. марта 1923. године, телеграм, *Балугџић МИД-у*).

¹⁶⁵⁴ АЈ-395-9-94-104 пов. бр. 185 од 4. априла 1923. године, *Чолак-Антић Нинчићу*.

¹⁶⁵⁵ АЈ-395-9-94-106 пов. бр. 209 од 20. априла 1923. године, извештај о положају Краља Ђорђа. Овај извештај није сачуван у архиви посланства у Атини, већ је послат од стране Министарства иностраних дела Посланству у Букурешту ради информисања.

¹⁶⁵⁶ АЈ-395-9-94-105 пов. бр. 83 од 2. априла 1923. године, извештај посланика, *Балугџић МИД-у*; Н. Марковић, „Краљевина СХС и пад монархије у Грчкој 1923–1924”, 241–245.

У то време у Атину се вратило око 540 заробљених грчких војника из Турске, према којима су Турци били врло ригорозни, јављала је „Политика”.¹⁶⁵⁷ Балугџић је успео да сазна да су се чланови Револуционарног комитета обратили чехословачком посланику у Атини Меџиру, као представнику републиканске земље, који није показивао намере да их одврати од евентуалног преврата. Саопштио им је да би јавност у Чехословачкој добро примила промену режима у Грчкој и да би званична Атина морала да води рачуна о расположењу које влада у њеном народу. Меџир је сматрао да Краљевина СХС и Румунија не би предузеле ништа како би се преврат спречио, а посебно да званични Београд не би учинио никакав покрет ка Солуну. Изјавио је, како Чехословачка као република не би следила евентуалне акције Румуније и Краљевине СХС према Грчкој, иако је са њима у посебним односима.¹⁶⁵⁸

Велику забринутост на двору изазвале су вести да је министар полиције Папандреу (Papandreou) један од главних подстрекача републиканске акције. Тек је изјава патетичног карактера грчког премијера пуковника Гонатаса, успела мало да умири духове. Кључни утисак Балугџића била је премијерова немоћ пред агитацијом републиканаца, који су у листу „Echo d’Orient” објављивали панегиричне текстове о вођству револуционарног одбора, нападајући краља. Лист је приметио настајање двојства између Палстираса и Панагалоса, на једној страни, и Гонатаса, на другој. Балугџић је сазнао да је француски посланик у Атини Хенри де Марсили, слао у Париз извештаје у којима се отворено стављао на страну Ђорђа II, не због неких великих личних симпатија ка грчком суверену, већ због страха од последица које би настале превратом у земљи. Марсили је сматрао да ће над славим краљем велики утицај имати Краљевина СХС и Румунија, које су под утицајем Француске, што би омогућило Паризу да посредно шири утицај у земљи. Зато њој није одговарао долазак републиканаца на власт. Балугџић је сазнао да је француска влада одговорила Марсилију да ће признати Ђорђа II после склапања мира, „јер је уверена

¹⁶⁵⁷ „Повратак грчких заробљеника”, *Политика*, 2. април 1923. године, стр. 3.

¹⁶⁵⁸ АЈ-334-9-29-32 пов. бр. 71 од 24. марта 1923. године, телеграм, *Балугџић МИД-у*; АЈ-395-9-94-105 пов. бр. 83 од 2. априла 1923. године, стр. 2.

да ће се тиме изаћи у сусрет расположењу пријатељских влада у Румунији и Краљевини СХС”.¹⁶⁵⁹

Балугџић је приметио неповерење између вођа револуције и поделу која постоји између грађанских и војних представника у њиховим редовима. У Атини се веровало да ако војска изврши преврат ништа не гарантује јачање грађанских елемената и институција у земљи. Јако нерасположење ка војсци и војној диктатури спречавало је било какав развој земље. То је ујединило је републиканце и венизелисте и отежало сарадњу унутар револуционарног комитета.¹⁶⁶⁰ И у британском посланству у Атини поседовали су сличне податке о политичкој ситуацији у Грчкој. Сир Чарлс Бентинк је 5. априла обавестио Лондон како се велики немир осећа у француском посланству и да је посланик де Марсили изјавио како ће његова држава признати краља Ђорђа када Грчка буде склопила мир са Турском. Бентинк и Марсили су сматрали да постоје мале шансе да у тренутној ситуацији дође до промене режима. Ипак, Марсили је „опасним фактором” по положај краља Ђорђа видео делатност Пангалоса и његових официра, који би у случају акције сигурно приморали монарха да напусти земљу.¹⁶⁶¹

Деловало је да у народу још не постоји опште расположење за промену уређења. Маршал двора Суцо 16. априла посетио је Балугџића након пута краља и краљице у Патрас. Објаснио је да су влада и Револуционарни комитет били против одласка краљевског пара у ово место, због тога што је то родни град Гунариса, и да управо у њему постоји највеће противљење против монархистичког уређења. Ипак, према речима Суца „народ тих крајева је демонстративно дочекао краља и краљицу, а држао се врло резервисано према влади и одбору”. Ова ситуација указала је припадницима владајућих кругова да још не постоји опште расположење за укидање монархије. Балугџић је

¹⁶⁵⁹ АЈ-334-9-29-32 пов. бр. 71 од 24. марта 1923. године, телеграм, *Балугџић МИД-у*; АЈ-395-9-94-105 пов. бр. 83 од 2. априла 1923. године, стр. 2.

¹⁶⁶⁰ АЈ-395-9-94-106 пов. бр. 83 од 2. априла 1923. године, стр. 3.

¹⁶⁶¹ DBFP, First Series, Vol. XVIII, doc. no. 464, 672–673, Atina, 5. april 1923. godine, *Bentink Kerzonu*.

приметио да се након посете створило уверење „да је монархија у Грчкој још један озбиљан чинилац о којем се мора водити рачуна”.¹⁶⁶²

I

У току фебруара и марта бољшевици су кренули да развијају делатност на Балкану. Југословенски отправник послова у Букурешту Коста Павловић о томе је обавестио владу средином фебруара. Извесни Филандор саопштио је Јону Дуки, пре његовог доласка у Београд, да поседују строго поверљив извештај из Софије у којем се говори о преговорима који се воде између Турске и Бугарске. Филандор је истакао да постоји уговор о проласку снага Совјетске Русије кроз бугарску територију и договор да се Софији уступи Западна Тракија у случају почетка ратних операција. Павловић је истакао да постоје вести о сталном покрету трупа ка граничним линијама, али да се тачност ових информација не може прецизно утврдити иако делују вероватно.¹⁶⁶³ Павловић је 27. фебруара сазнао да је Стамболијски током пријема румунског посланика у Софији изјавио да располаже лошим вестима из Русије у вези припрема напада на Румунију и Пољску. Стамболијски је предложио да се заједничка делегација Бугарске, Румуније и Краљевине СХС пошаље у Москву, да би радила на поправљању положаја. Павловић је у вези овог питања поново разговарао са Дуком, који је сматрао да се овакви бугарски предлози никако не смеју прихватити. Главни разлог био је тај што Софија покушава да спроведе један политички маневар, којим би се олакшало слање бугарске мисије у Москву, већ испланиране државним буџетом за 1923. годину. Дука је нагласио како не верује у добре намере Совјетске Русије према његовој држави, али да сматра да нема разлога да се оне представљају горим него што су биле.¹⁶⁶⁴

Пратећи бољшевичку опасност од које се посебно страховало у Букурешту, Чолак-Антић се средином марта састао са Дуком, о чему је 16. марта известио владу. Тада је Дука саопштио да су румунске власти

¹⁶⁶² AJ-334-9-29-33 пов. б. б. од 16. априла 1923. године, телеграм, *Балуџић Нинчићу*.

¹⁶⁶³ AJ-395-9-94-132 пов. б. б. од 19. фебруара 1923. године, *Павловић Нинчићу*.

¹⁶⁶⁴ AJ-395-9-94-133 пов. бр. 96 од 27. фебруара 1923. године, извештај о бугарским маневрима, *Павловић Нинчићу*.

из Русије ухватиле једно писмо за рођака Беле Куна, извесног Орела, који је један од вођа мађарских комуниста. Писмо је говорило да су преговори бољшевика са Румунијом и Пољском само заваривање пред напад на обе државе у мају. Главни циљ био би изазивање преврата у Мађарској и Централној Европи, док би на Балкану рачунали на подршку Бугарске. Дука је изјавио да румунска влада располаже сазнањима која упућују на опасност по положај Стамболијског у Бугарској, посебно после ширења гласина да ће вратити у свој кабинет Рајка Даскалова, који се компромитовао сарадњом са Совјетима.¹⁶⁶⁵ Зато је упитао да ли влада у Београду може обавестити Букурешт ако располаже сличним вестима. Већ 18. марта Нинчић је одговорио да он нема сазнања о наводима које помиње Дука.¹⁶⁶⁶

Југословенска влада је тек почетком маја добила подробније информације о бољшевичкој агентури на Балкану. Искрпан извештај о њиховом раду стигао је 1. маја из Цариграда и сигурно је изазвао забринутост Краљевине СХС. Према овим информацијама, после конференција Извршног комитета III Интернационале почетком 1923. године донета је одлука о започињању акција на Балкану и у Руру. Овај рад био је врло делотворан и за нешто више од три месеца комунистички агенти успели су да створе јаку базу у виду центра у Софији, јер до тада није постојала база за рад њихових агената и вођење операција на Балкану. Под надлежност центра потпале су грчка, српска, румунска и западнотракијска комунистичка партија, с тим да је македонска партија издвојена и директно стављена под команду Софије. Регион Цариграда и Источне Тракије потчињени су извесном Јакову Залкиндy, с тежњом да се у наредном периоду потчине Семену Аралову, агенту бољшевика у Ангори.¹⁶⁶⁷ Извештај из Цариграда говорио је о развијању јаке комунистичке агитације међу грчким војницима у Западној Тракији, као и о тежњи да се створи јака македонска комунистичка партија која би радила на стварању независне македонске Совјетске Републике. Комунистичка

¹⁶⁶⁵ АЈ-395-9-94-31 пов. бр. 137 од 16. марта 1923. године, извештај посланика, *Чолак-Антић МИД-у*.

¹⁶⁶⁶ АЈ-395-9-94-32 пов. бр. 2591 од 18/19. марта 1923. године, телеграм, *Нинчић Чолак-Антићу*.

¹⁶⁶⁷ АЈ-395-9-94-44 пов. бр. 115 од 1. од маја 1923. године, стр. 1, Револуционо-комунистички рад на Балкану, *МИД Чолак-Антићу*.

партија Русије наредила је достављање велике своте новца за куповину оружја и оснивање комитета, па је зато наложено Коминтерни да напада српску, грчку и бугарску владу. Да би се остварили ови циљеви наређено је да се све партије на Балкану ставе под чврсту контролу, па би у том циљу требало образовати руске секције при централном извршном комитету које би вршиле надзор над њиховим радом.¹⁶⁶⁸

Комунистичким партијама и агентима наређено је да помно прате дипломатски рад сила Антанте у региону, да би им се супротставили својом пропагандом. Потреба за акцијом била је очита нарочито од фебруара, кад је Стамболијски под утицајем Антанте спровео оштре мере против рада комуниста у Бугарској. Поред те земље, комунистима је саветовано да обрате велику пажњу Краљевину СХС и Румунију, да би се тамо организовала јака и распрострањена обавештајна служба, која би могла да искористи несугласице настале у југословенској држави после избора 1923. године и у Румунији око спровођења устава.¹⁶⁶⁹ Са жељом да се уруше позиције Грчке у Западној Тракији, комунистички агенти организовали су јаку агитациону базу на граници Бугарске и Грчке у Свиленграду. Тамо је допремана пропагандна литература на турском, бугарском и хеленском језику. Много важнија активност било је допремање оружја и новца из Свиленграда бугарским комитама, које су вршиле сталне упаде у Западну Тракију. Овај центар је организовао бројне базе по бугарским и турским селима у тој области са задатком да се уз помоћ грчких комуниста изврши агитација код војске. У том погледу шеф бољшевичког центра из Софије Александров, наредио је грчким комунистима да преговарају са пуковником Пластирасом, али су они били принуђени да на кратко обуставе рад и повуку се у Карагач. Јака агитација развијена је у Солуну, који је подређен директно центрима у Русији, одакле су почеле да стижу бројне књиге и комунистичка литература на свим балканским језицима.¹⁶⁷⁰

По сазнањима југословенске дипломатије, велика свота новца је дата Хаци Димову, вођи македонског комунистичког покрета, ради стварања јаке партије у Македонији. Од тих пара он је, изгледа, покренуо лист

¹⁶⁶⁸ АЈ-395-9-94, лист 45, стр. 2.

¹⁶⁶⁹ Исто.

¹⁶⁷⁰ АЈ-395-9-94, лист 46, стр. 3.

„Слободна Македонија”, али је из Москве наређено да још не предузимају никакве отворене нападе због енергичних мера владе против македонског националног покрета. За то су најбољи пример оштре мере Стамболијског против ВМРО после догађаја у Ћустендилу.¹⁶⁷¹ Да би се планиране акције спровеле у дело, при сваком провинцијском комитету и Централном извршном комитету Комунистичке партије Бугарске основана је руска секција, која је требала да врши надзор над њиховим радом. Према одлуци Конгреса Балканске комунистичке федерације од 18. марта, руске секције за контролу рада требало је оснивати при грчким, румунским и српским партијама. Коминтерна је преко Цариграда и Варне послала на Балкан велики број агената да помогну рад организације и функционисање секција. Акције су дале позитивне резултате и створиле добро организовану мрежу, какву болшевици никада нису имали до тада. Иако је Стамболијски у Бугарској пружао отпор жељама комуниста, Александров је покушавао да га убеди на започињање преговора са Совјетском Русијом. Поред овога, из Москве је наређено да се отпочне рад да би се у домовину вратиле руске избеглице у Србији, Грчкој и Бугарској, што је довело до доласка великог броја нових агената на Балкан и створило широко упориште њихове обавештајне мреже. Коминтерна је зато почетком марта послала из Беча у Бугарску Коларова, секретара III Интернационале, да би преузео вођење Комунистичке партије Бугарске. Но међутим, акција је пропала када су Коларова ухапсиле власти Краљевине СХС, што је делимично омело планове Коминтерне.¹⁶⁷²

¹⁶⁷¹ Исто.

¹⁶⁷² АЈ-395-9-94, лист 46-47, стр. 3–4. Овај опширан извештај о раду комуниста на Балкану достављен је југословенском посланству у Букурешту тек 23. јуна 1923. године. (АЈ-395-9-94-47 пов. бр. 5344 од 23. јуна 1923. године, извештај, *МИД Посланству у Букурешту*.).

3. ПОЧЕТАК ДРУГОГ ДЕЛА КОНФЕРЕНЦИЈЕ У ЛОЗАНИ

Друга конференција у Лозани отворена је 23. априла и трајала је до 24. јула када је потписан мировни уговор. Преговори су започети веома бурно и више је изгледало да ће се ратно стање поново обновити, него што ће бити могуће склапање мира. Испред делегације Турске и Грчке нашла су се нерешена питања плаћања ратне одштете, Тракије, положаја ратних заробљеника и транспорта хеленског и турског становништва из Мале Азије и Грчке у матичне земље. Када је турска делегација изнела захтев да Атина мора да плати ратну одштету за деловање њених трупа у Анадолији, Венизелос је то одбио да прихвати. Делегација Краљевине СХС подржала је његов став, сматрајући да она није дужна да исплати репарације. Међутим, нове напетости настале су због Карагача, у којем су се налазиле грчке трупе. Грчка делегација одбијала је да преда град Труцима, што је навело обе стране да започну концентрацију трупа ка Марици у току маја.¹⁶⁷³

Ток преговора у Лозани није задовољио званичнике из Форин офиса, који су сматрали да питања репарација и ратне одштете могу да закомпликују ситуацију око склапања мира. Југословенском посланику у Лондону Гавриловићу, 4. маја је наглашено да се ово питање никако не може оставити Грчкој и Турској на решавање, јер би Турска одмах искористила прилику да постави питање гаранција. Овакав развој ситуације сигурно би довео до окупације Западне Тракије, сматрали су у Форин офису, па је зато Лондон предложио да се подржи предлог Венизелоса о узајамном обрачуну и решавању спора на конференцији у Лозани.¹⁶⁷⁴ Гавриловић је истог дана сазнао из поверљивог извора да су Бугари успели својом агитацијом да убеди два члана Балканског комитета да оду на конференцију у Лозану, како би ургирали код Грка и осталих учесника да Бугарска добије излазак на Егејско море.¹⁶⁷⁵ Југословенски

¹⁶⁷³ J. C. Grew, "The Lausanne Peace Conference 1922–1923", *Proceedings of the Massachusetts Historical Society*, Third Series, Vol. 69 (oct., 1947 – may 1950), 362–364; D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države 1918–1923*, 215.

¹⁶⁷⁴ АЈ-341-13-43 пов. бр. 120 од 4. маја 1923. године, шифровани телеграм о тешкоћама на конференцији у Лозани, *Гавриловић МИД-у*.

¹⁶⁷⁵ АЈ-341-13-43 пов. бр. 119 од 4. маја 1923. године, шифровани телеграм о конференцији у Лозани, *Гавриловић МИД-у*.

посланик је пратио ову акцију чланова комитета, јер је она погађала интересе Краљевине СХС. Већ 7. маја, чланови Балканског комитета вратили су се у Лондон врло незадовољни ситуацијом коју су затекли на конференцији. Гавриловић је сазнао да они нису успели својом акцијом да учине никакве кораке који би утицали да Бугарска добије излазак на Егејско море.¹⁶⁷⁶

У току једне расправе француски делегат и шеф Комисије за финансијска питања генерал Пеле, предложио је да Турци треба да прихвате уступање Карагача, у замену за репарације које су потраживали од Атине. Савезници су били забринути због могућности рата у Тракији и грчког продора ка Цариграду. Британски члан делегације и шеф Комисије за територијална питања Сир Хорас Рамболд, састао се 14. маја са Исмет-пашом, коме је напоменуо да је хеленска држава неспособна да плати ратну одштету. Шеф турске делегације одбацио је овакве тврдње и саопштио да би Грчка требала да учини акт добре воље. У Атини су изгледа добро размотрили предлог генерала Пелеа, па је њена делегација саопштила Рамболду 18. маја да пристаје на уступање Карагача и малог троугла на Марици, у замену за одбацивање захтева о репарацијама. Исмет-паша се није задовољио овим уступком. Покушао је да пред конференцију постави ново питање репарација које би Савезници требали да исплате Турској. На заседању одржаном 24. маја њему је упућено озбиљно упозорење да ће један војни брод са 20 разарача упловити у мореузе, да су Лондон и Атина спремни да ратују, што ће утицати да Турска буде истерана из Источне Тракије и Цариграда.¹⁶⁷⁷

Званичници Форин офиса сматрали су озбиљном ситуацију која је у току маја настала на конференцији између Турске и Грчке. Један британски делегат саопштио је Гавриловићу да је велику узнемиреност изазвала изјава хеленског делегата у Лозани, 24. маја, да ће његова делегација напустити конференцију ако Турска не попусти у својим захтевима. Исти извор пренео је како се на конференцији показују велике симпатије ка попустљивости Грчке и да у Форин офису верују да ће

¹⁶⁷⁶ АЈ-341-13-43 пов. бр. 128 од 7. маја 1923. године, шифровани телеграм о конференцији у Лозани, *Гавриловић МИД-у*.

¹⁶⁷⁷ J. C. Grew, *The Lausanne Peace Conference 1922–1923*, 365; S. Demrici, *The Lausanne Conference: The evolution of Turkish and British diplomatic strategies 1922–1923*, 185–187.

уступање Карагача и чувеног трокута, бити довољно да Турска прихвати овакву погодбу. Улогу Венизелоса видели су као помирљиву и сматрали су како се неће упустити ни у какав сукоб без консултација са савезницима, али их је бринула грчка војска стационирана на Марици. Гавриловићу је зато саопштено у Форин офису да би оставка Венизелоса значила одустајање од покушаја да се склопи мир и била припрема за нови рат.¹⁶⁷⁸

Заоштравање спора у мају све више је постављало питање држања Краљевине СХС у случају евентуалне ескалације сукоба. У вези с тим питањем, Нинчић је 24. маја јавио посланику у Букурешту Бошку Чолак-Антићу, да упита Дуку какво ће бити држање Румуније у спору. Хеленска влада тражила је да Краљевина СХС учини корак ка Бугарској, да би она задржала неутралан положај у случају наставка грчко-турског рата. Нинчић је одговорио влади у Атини да његова влада не може учинити никакав корак у Софији, јер би то изгледало као да се Грчка храбри за улазак у рат, а политика Краљевине СХС је да се на Балкану одржи мир.¹⁶⁷⁹ Зато је њој саветована помирљивост у решавању спорних питања, а у случају избијања рата Нинчић је изјавио да ће Краљевина СХС заузети неутралан положај. У погледу односа ка Турској, није постојала намера у Београду да се јавно исказе политика у случају евентуалног сукоба Турске са Грчком. Зато је Нинчић саопштио Чолак-Антићу да ће он лично изјавити Исмет-паши како се његова влада залаже за мир. Краљевина СХС није хтела да преузме никакве обавезе које би дефинисале њен положај према Бугарској, желећи да у случају евентуалног сукоба има одрешене руке, као и у ситуацији према Турској.¹⁶⁸⁰ Јовановић, југословенски делегат у Лозани, изјавио је 25. маја британском делегату да он не може саопштити никакву изјаву о питању грчко-турског спора, јер је сматрао да би изјава неутралности Краљевине СХС само охрабрила Турску да зарати за Грчком. С друге стране, подршка Атини допринела би ширењу сукоба на Балкану, сматрао је Јовановић. Он је указао да Краљевина СХС не може примити савезнички

¹⁶⁷⁸ АЈ-341-13-43 пов. бр. 153 од 25. маја 1923. године, шифровани телеграм о грчко-турском спору, *Гавриловић МИД-у*.

¹⁶⁷⁹ АЈ-395-9-94-43 стр. пов. бр. 219 од 24. маја 1923. године, *Нинчић Чолак-Антићу*.

¹⁶⁸⁰ Исто.

предлог о Карагачу, јер у Београду с подозрењем гледају на прелазак Турске с друге стране Марице.¹⁶⁸¹

У Цариграду се 3. јуна Трајан Живковић састао са представником владе из Ангоре Аднан-бејом.¹⁶⁸² Током разговора турски представник је поставио питање повратка Карагача Турској и држања Краљевине СХС у овом спору. Изразио је неразумевање зашто се Краљевина СХС противи повратку ове територије Турској, када то питање не погађа њене интересе. Живковић је одговорио како је о томе већ разговарао са бившим представницима Ангоре у Цариграду Хамид-бејом и Рефет-пашом, и да им је саопштио да се Краљевина СХС не противи повратку ове области Турској, „зато што би она желела да тај део Једрена остане у поседу ове или оне државе”. Делегат је затим додао да је став Краљевине СХС да она не може да прихвати мењање правног положаја Карагача и целе Западне Тракије, који је утврђен Нејским уговором. Живковић је објашњавао, да Анкара не би требало да овакав став „приписује нерасположењу или задњим намерама Краљевине СХС према Турској”, јер је Карагач добровољно одузет од Турске и припојен Бугарској крајем „Великог рата”. Након овог излагања, Аднан-беј је изјавио да му је сада јасно држање Краљевине СХС.¹⁶⁸³

Занимљиву објаву донео је турски лист „Вакит”, који је 26. маја објавио чланак под називом „Савез са Грчком”, у коме је пренео писмо дописника са конференције у Лозани. Он је разговарао са једним грчким новинарем на конференцији, који му је поменуо могућност да између Анкаре и Атине буде склопљен савез, након склапања мира. Југословенском делегату у Цариграду, није било јасно како би се тај савез остварио у ситуацији када се говори у упадима у Тракији и могућности поновних сукоба. Живковић се због тога консултовао са турским круговима у граду, од којих је добио објашњење да је рат приведен крају и да ускоро почиње нова ера у односима две државе, у којој Грчка никако

¹⁶⁸¹ J. C. Grew, *The Lausanne Peace Conference 1922–1923*, 365–366.

¹⁶⁸² АЈ-341-32-109 пов. бр. 5468 од 9. јуна 1923. године, телеграм, *Нинчић Гавриловићу*.

¹⁶⁸³ АЈ-341-32-109 пов. бр. 362 од 4. јуна 1923. године, извештај о разговору са Аднан-бејом, *Живковић Нинчићу*.

не би имала интереса да буде непријатељ Турске.¹⁶⁸⁴ Изгледа је ово била једна иронична објава турског листа због повећаних напетости у Тракији. Један од вођа Револуционарног комитета, пуковник Пластирас, изјавио је у Атини да ће његова влада чекати још неколико дана да Турци пристану на прихватање предлога о репарацијама. У Лозану је 24. маја из Ангоре стигла потврда тамошње владе да турска делегација пристане на замену репарација за уступање Карагача, јављала је београдска „Политика”.¹⁶⁸⁵ Вест се испоставила као тачна, јер је два дана касније у Лозани Исмет-паша саопштио да пристаје на предлог.¹⁶⁸⁶

Делегација Краљевине СХС изјавила је у Лозани да не може потписати целокупан уговор, због одредби о питању дуга Османске империје, због којих није пристала да склопи уговор у Севру. Делегат Јовановић састао се 6. јуна са генералом Пелеом, како би расправљали о овом питању. Пеле је саопштио да је добио наређење од Поенкареа да се може потписати само цео текст, а никако његови издвојени делови. Француски премијер нагласио је да би се се парцијално потписивање уговора могло спровести само ако би на то пристале све заинтересоване стране, што је значило одбацивање југословенског предлога. Јовановић је истакао Пелеу да Краљевина СХС жали што неће заједнички потписати мировни уговор са осталим савезничким државама и да у Београду сматрају да се до договора са Турском може доћи посебним преговорима. Веровао је да Француска предложеним миром осигурава велики део финансијских потраживања, што није случај са Краљевином СХС. Нагласио је Пелеу да би његова влада могла потписати одредбе о Тракији и мореузима, само због тога да Бугарска и Русија не би добиле веће повластице од Краљевине СХС, са чиме се сложио француски делегат. Пошто су наведена питања била осетљивог карактера, Јовановић и Пеле су договорили да се једно време не говори о југословенском предлогу док се не види како ће се развијати расправа о економским одредбама уговора.¹⁶⁸⁷

Почетком јуна се предлагало одлагање рада конференције због неспоразума око осталих питања. Исмет-паша је 7. јуна молио

¹⁶⁸⁴ AJ-388-12-32-773 пов. бр. 336 од 28. маја 1923. године, извештај.

¹⁶⁸⁵ „Турци пристају на трампу”, *Политика*, 26. мај 1923. године, стр. 1.

¹⁶⁸⁶ S. Demrici, *The Lausanne Conference: The evolution of Turkish and British diplomatic strategies 1922–1923*, 191.

¹⁶⁸⁷ AJ-334-26-61-29-30 пов. бр. 80 од 6. јуна 1923. године, телеграм, *Јовановић Нинчићу*.

Јовановића да утиче код генерала Пелеа и француску делегацију да би се што скорије дошло до склапања мира. Јовановић је саопштио наредног дана његову молбу француском генералу. Међутим, Пеле није био оптимистичан да ће се наставити рад конференције, наглашавајући да ће се то питање решити на неколико будућих заседања. Хеленска јавност, влада у Атини и Венизелос, шеф грчке делегације, били су расположени за наставак ратних операција. Тих дана Венизелос је говорио Јовановићу да: „Грчка пристаје или одмах на рат или на мир, али никако на продужење овог стања које није ни рат ни мир”.¹⁶⁸⁸

4. ПОСЕТА ЦЕВАД-БЕЈА БЕОГРАДУ

Промена политичких околности на Балкану налагала је успостављање ближих контаката између Краљевине СХС и Турске. После уласка Кемалових снага у Цариград, окончања рата у Малој Азији и поновног уласка у Тракију, влада у Ангори је имала све више утицаја на дешавања на Балкану. Југословенско учешће на конферецији у Лозани и њено држање ка Бугарској, говорило је националистичким круговима око Мустафе Кемала да је потребно успоставити дипломатске везе са владом у Београду због могућих нових компликација у односима са Грчком.¹⁶⁸⁹ Рефет-паша је 17. новембра, у име ангорске владе, „заванично молио” делегата Живковића „да тражи одобрење” од владе да би турски представник био послат у Београд, „у својству делегата” или неком другом виду који би одговарао интересима Краљевине СХС. Он би имао задатак да одржава везе и контакте између две државе. Живковић је замолио владу да му што пре пошаље одговор на захтев Рефет-паше.¹⁶⁹⁰ Након консултација са Београдом, Живковић је 30. новембра изјавио Рефет-паши

¹⁶⁸⁸ АЈ-334-26-61-28 пов. бр. 79 од 8. јуна 1923. године, телеграм, *Јовановић Нинчићу*.

¹⁶⁸⁹ D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države 1918–1923*, 187–218.

¹⁶⁹⁰ АЈ-334-26-62-145 пов. бр. 481 од 17. новембра 1922. године, телеграм, *Живковић МИД-у*; АЈ-370-1-2-339 пов. бр. 479 од 17. новембра 1922. године, телеграм, *Исти истом*.

да „ангорска влада може упутити у Београд једног свог делегата који неће имати никакав званични карактер” и да ће он имати „само службени додир” са југословенском владом. Овај корак изазвао је задовољство код турског званичника, који је изјавио да „ће одмах о томе известити своју владу”.¹⁶⁹¹ Реализација плана се отегла неколико месеци. „Политика” је средином јануара 1923. године писала да је влада у Ангори именовала посланика кога ће послати у Београд. Реч је била о извесном Стамбул-бегу, али је његов долазак изгледа онемогућен.¹⁶⁹²

Информације о везама Краљевине СХС и Турске кренуле су да се шире дипломатским круговима на пролеће 1923. године, а од њих се нарочито страховало у Румунији и Грчкој.¹⁶⁹³ Британски Високи комесар у Цариграду Сир Хорас Рамболд, јавио је 2. априла у Лондон да се драгоман југословенске делегације састао са Рефет-пашом и затражио од њега присуство четрдесет или педесет муслиманских посланика у југословенској скупштини у замену за усвајање помирљивије политике Краљевине СХС ка Турској. Рамболд је истакао да су од стране Грчке упућене жалбе југословенској страни. Британци су сазнали да је драгоман изјавио да Пашић има гледиште како би граница Краљевине СХС требала да буде на Егеју, а Турска на Струми, и да би требало обезбедити излазак Бугарској на Егеј код Кавале. По тим вестима, драгоман је позивао Рефет-пашу да његова влада пошаље у Београд „акредитованог представника или вишег штабног официра”. Рефет-паша је сматрао да оваква акција драгомана потиче из страха од сарадње бугарских и мађарских елемената са Турском.¹⁶⁹⁴ Британски посланик Јанг је у Београду покушао да провери ове тврдње. Он није могао да пронађе никакве доказе да је Пашићева влада променила помирљиву политику према сукобу Грчке и Турске и да су Турској предложене

¹⁶⁹¹ АЈ-370-1-2-403 пов. бр. 527 од 30. новембра 1922. године, извештај, *Исти истом*.

¹⁶⁹² „Посланик Ангоре у Београду”, *Политика*, 17. јануар 1923. године, стр. 4. Средином јануара је ВНСТ у Ангори поред именовања Стамбул-бега за посланика у Београду, извршила и именовање Бећир-бега за посланика у Лондону и Кучук Кемал-пашу за исти положај у Софији.

¹⁶⁹³ АЈ-395-9-94-36 пов. бр. 176 од 30. марта 1923. године, телеграм, *Чолак-Антић Нинчићу*.

¹⁶⁹⁴ DBFP, First Series, Vol. XVIII, doc. no. 462, p. 670–671, Carigrad, 2. april 1923. године, *Rambold Kerzonu*.

територијалне компензације у замену за улазак муслиманских посланика у скупштину. Јанг је 5. априла примљен код Нинчића који је са неповерењем говорио о намерама Турске, што је посланику указивало да никакве понуде са југословенске стране нису упућиване Ангори.¹⁶⁹⁵

Наименовање Џевад-Абаз беја¹⁶⁹⁶ за посланика Ангоре у Букурешту, створило је нову прилику за кемалисте да раде на покушају признавања од Краљевине СХС. Турски дипломата је одмах по доласку ступио у контакт са југословенским послаником Чолак-Антићем. Током њиховог разговора 4. маја Џевад-беј је истакао да има овлашћење од владе да преко југословенског посланства у Букурешту захтева обнову дипломатских односа са владом у Београду, у које се полаже доста наде у Ангори. Турска је била вољна да у случају пристанка одмах затражи агреман за именовање свог пуномоћног министра, а Џевад-беј је исказао спремност да због преговора у вези овог питања дође у Београд. У Ангори су нарочито приметили изјаве Трајана Живковића, који је више пута понављао да његова влада радо жели да прими представника Кемалове владе у Београду.¹⁶⁹⁷

Румунија је примила Џевад-беја као незваничног посланика Ангоре (а *titre officieux*),¹⁶⁹⁸ и није желела да са њим размени акредитивна писма док Турци не потпишу мировни уговор.¹⁶⁹⁹ Нинчић је 6. маја одговорио да Краљевина СХС неће имати ништа против обнове дипломатских односа са Турском и да је вољна примити њиховог посланика.¹⁷⁰⁰ Нагласио је да би

¹⁶⁹⁵ Isto, doc. no. 463, 671, Beograd, 5. april 1923. godine, izveštaj poslanika Janga.

¹⁶⁹⁶ Хусеин Џевад-Абаз беј, један од турских политичара најближих Мустафи Кемалу. Кратко време 1914. године био је последњи турски посланик у Краљевини Србији. Приликом одласка Мустафе Кемала у Анадолију лета 1919. Џевад Абаз-беј био је његов секретар. У току 1921. године постављен је за незваничног посланика Ангоре у Софији, где је радио на приближавању кемалиста и вођства ВМРО, и овај покрет финансирао новцем. Током 1923. године постављен на место незваничног посланика у Букурешту. Посетио Београд крајем маја 1923. године ради обнове дипломатских односа са Турском.

¹⁶⁹⁷ АЈ-395-9-94-76 пов. бр. 246 од 4. маја 1923. године, извештај посланика о обнови дипломатских односа са Турском, *Чолак-Антић Нинчићу*.

¹⁶⁹⁸ Незванично.

¹⁶⁹⁹ АЈ-395-9-94-77 пов. бр. 250 од 5. маја 1923. године, извештај посланика, *Чолак-Антић МИД-у*.

¹⁷⁰⁰ АЈ-395-9-94-78 пов. бр. 4488 од 6. маја 1923. године, телеграм, *Нинчић Чолак-Антићу*.

турски представник до потписивања мира у Лозани такође имао незванични положај, какав има у Румунији.¹⁷⁰¹ Чолак-Антић је 8. маја ову одлуку саопштио Џевад-беју, који је одговорио да би његову владу обрадовао овакав корак и да она разуме како до склапања мира посланици у Београду и Букурешту могу имати само незванични карактер. Турска је сматрала да је у тренутној политичкој ситуацији немогуће да њен посланик предаје краљу акредитивна писма, да буде присутан на седницама дипломатског кора и државним свечаностима, али је захтевала да се њему обезбеди дипломатски имунитет, право шифровања телеграма и слања курира. Чолак-Антић је био уверења да ће Ангора преко Цариграда захтевати агремен за личност коју буде одредила за њеног посланика у Београду.¹⁷⁰²

Након консултација са Ангором, Џевад-беј је 21. маја указао Чолак-Антићу како је она врло задовољна одговором који је стигао од Краљевине СХС, па му је наређено да после званичног одобрења крене за Београд, где би се детаљно уговорили сви детаљи око доласка турског посланика. Циљ посете био је да се Џевад-беј лично увери у позитивно расположење званичника у Београду, али је Чолак-Антић из разговора стекао утисак да се можда иза посете крије некаква специјална мисија о којој се до сада није говорило.¹⁷⁰³ Уз то, Џевад-беј је добио писмо од своје владе којим је овлашћен да води преговоре о обнови дипломатских односа, уз образложење да му је овај задатак поверен због пријема који му је указан 1914. године од Николе Пашића.¹⁷⁰⁴

Услови за пријем стекли су се после Нинчићевог телеграма 23. маја, да он није противан доласку. Чолак-Антић је јавио да ће Џевад-беј кренути 27. маја из Букурешта ка престоници Краљевине СХС.¹⁷⁰⁵ О тој

¹⁷⁰¹ АЈ-395-9-94-79 пов. бр. 4381 од 7/8. маја 1923. године, телеграм, *Исти истом*.

¹⁷⁰² АЈ-395-9-94-79 пов. бр. 255 од 8. маја 1923. године, извештај посланика, *Чолак-Антић Нинчићу*.

¹⁷⁰³ АЈ-395-9-94-80 пов. бр. 284 од 21. маја 1923. године, извештај посланика о разговору са Џевад-бејом, *Чолак-Антић МИД-у*.

¹⁷⁰⁴ АЈ-395-9-94-81 пов. бр. 285 од 21. маја 1923. године, извештај посланика о Џевад-беју, *Исти истом*.

¹⁷⁰⁵ АЈ-395-9-94-82 пов. бр. 289 од 23/24. маја 1923. године, *Нинчић Чолак-Антићу*; АЈ-395-9-94-83 пов. бр. 294 од 26. маја 1923. године, извештај посланика о Џевад-беју, *Чолак-Антић МИД-у*.

посети писала је београдска „Политика” у насловном чланку „Џевад-беј у Београду. Пред обновом односа са Ангором”. Он је био примљен код Нинчића 31. маја у преподневним часовима, после чега је изјавио да треба обновити дипломатске односе између две државе, док би коначна нормализација била спроведена након мира у Лозани. Током пријема код Пашића у поподневним часовима, истакао је да је задовољан што је наишао на истог старог државника кога је посетио 1914. године и додао: „Између наше две државе биће успостављени нормални дипломатски односи. Ми ћемо у Београд послати, можда још током овог месеца, нашег представника, а исто ће учинити и ваша влада у Ангори”.¹⁷⁰⁶

И турска штампа је уз добро расположење пренела вест о посети Џевад-беја Београду, али без икаквих звучних коментара.¹⁷⁰⁷ Живковић је у Цариграду успео да сазна како се Џевад-беј у депеши ангорској влади хвалио гостопримством и лепом дочеку на који је наишао, али је сматрао да су пропуштене многе прилике и да је овај чин дошао прекасно. Постојале су и другачије вести, које су говориле о јављању могуће опозиције у турским политичким круговима у према обнови односа са Краљевином СХС. Живковић је јавио о постојању поверљивог реферата који је Ангори упутио једренски валија Шакир-беј, којим се изражавало жаљење што су запостављени односи са Србијом и замењени некорисним политичким концепцијама са Бугарском.¹⁷⁰⁸

Већ почетком јуна југословенска штампа је писала како је ВНСТ у Анкари донела одлуку да пошаље свог представника.¹⁷⁰⁹ И министар Нинчић је у говору пред Скупштином 8. јуна поновио да су се односи нормализовали и да се очекује долазак делегата Кемалове владе у

¹⁷⁰⁶ „Џевад-беј у Београду”, *Политика*, 1. јун 1923. године, стр. 1.

¹⁷⁰⁷ АЈ-395-9-94-86 пов. бр. 5677 од 19. јуна 1923. године, *МИД Чолак-Антићу*. Министарство спољних послова у Београду доставило је посланству у Букурешту извештај југословенског делегата из Цариграда, услед реакција тамошње јавности поводом посете Џевад-беја Београду.

¹⁷⁰⁸ АЈ-395-9-94-87 пов. бр. 5677 од 15. јуна 1923. године, извештај о реакцијама због посете Џевад-беја.

¹⁷⁰⁹ „Председник Ангорске скупштине у Београду”, *Време*, 7. јун 1923. године, стр. 2. Писац овог чланка је направио грешку приликом састављања наслова јер је ставио како председник ВНСТ у Ангори долази у Београд, уместо представник.

Београд.¹⁷¹⁰ Ипак, одбијање Краљевине СХС да потпише уговор из Лозане због економских одредби створило је сметњу у питању обнове дипломатских односа. Поред тога, Мустафа Кемал се у току августа сукобио са члановима удружења за „Уједињење и прогрес”, што је довело до политичке нестабилности у земљи. Почетком августа са места премијера повукао се Реуф-беј, а на његово место постављен је Фети-беј, пореклом из Прилепа, који је био добро расположен ка Бугарској.¹⁷¹¹ Нинчић је 6. августа замолио Чолак-Антића да извести Џевад-беја, да би било добро да се односи Краљевине СХС и Турске обнове после ратификације уговора из Лозане, јер Београд не жели да обнови односе са Анкаром пре Британије и Француске. Зато је предлагао да се прво размене ноте у којима би стајало да је између Турске и Краљевине СХС престало ратно стање и започело мирнодопско стање.¹⁷¹² Чолак-Антић је 9. августа разговарао са Џевад-бејом, који је након тога телеграфским путем послао Анкари предлог о начину обнове дипломатских односа.¹⁷¹³

Можемо претпоставити да ово питање наредних неколико месеци није заокупљивало велику пажњу званичника Краљевине СХС и Турске због унутрашњих и спољних проблема две земље. У Турској је 14. октобра извршен избор Анкаре за престоницу, док је 29. октобра она проглашена за републику. Ове промене захтевале су улагање великих напора владајуће политичке елите.¹⁷¹⁴ Нинчић је 16. октобра изразио разочараност јер из Турске, после посете Џевад-беја Београду у мају када је Анкара обавештена о добром расположењу ка обнови ових односа, није стигла никаква иницијатива која би ишла у овом правцу.¹⁷¹⁵ Џевад-беј је током разговора са Чолак-Антићем 17. октобра исказао чуђење зашто из Анкаре није стигао никакав одговор на његове извештаје који

¹⁷¹⁰ „Експозе министра спољних послова г.д-ра Момчила Нинчића”, *Време*, 9. јун 1923. године, стр. 1.

¹⁷¹¹ Десанка Тодоровић, „Питање успостављања дипломатских односа између Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Републике Турске (1923–1925)”, *Balkanica*, IV (1973), 269–271.

¹⁷¹² АЈ-395-9-94-89 стр. пов. бр. 502 од 6. августа 1923. године, *Нинчић Чолак-Антићу*, стр. 2.

¹⁷¹³ АЈ-395-9-94-88 пов. бр. 467 од 9. августа 1923. године, *Чолак-Антић Нинчићу*.

¹⁷¹⁴ З. С. Томић, *нав. дело*, 148–157.

¹⁷¹⁵ АЈ-395-9-94-90 пов. бр. 9884 од 16. октобра 1923. године, *Нинчић Чолак-Антићу*.

су се тицали обнове дипломатских односа са Краљевином СХС. Турски дипломата је ову незаинтересованост Ангоре објашњавао чињеницом да у тамошњем министарству спољних послова постоји велико растројство, које је настало након крупних промена у Турској. Да би умирио југословенског посланика, Џевад-беј је саопштио како се у тамошњим званичним круговима говори о томе ко би могао да буде посланик у Београду и да ће се ово место сигурно попунити међу првима.¹⁷¹⁶

Тек након ових интервенција ангорска влада је показала заинтересованост за нормализацијом односа са Краљевином СХС. Већ 22. октобра Џевад-беј је саопштио југословенском посланству у Букурешту како његова влада жели да се тачно прецизирају све одредбе уговора из Лозане које би примила Краљевина СХС, као и да јој се тачно наведу све оне спорне тачке око којих би се преговарало у будућности. Том приликом му је одговорено како Краљевина СХС жели да се прво размене ноте о обнови односа и омогући долазак представника Турске у Београд, па ће се након тога повести преговори о спорним питањима. Џевад-беј је замољен да се о овоме консултује са Ангором и њен одговор достави југословенском посланству у Букурешту.¹⁷¹⁷ Преговоре ће у наредне две године водити југословенски делегат у Цариграду Трајан Живковић, а Уговор о пријатељству, којим се успостављају нормални односи и регулишу спорна питања, био је потписан тек 28. октобра 1925. године у Анкари.¹⁷¹⁸ Био је то само почетак развоја дипломатских односа

¹⁷¹⁶ АЈ-395-9-94-90 пов. бр. 606 од 17. октобра 1923. године, *Чолак-Антић Нинчићу*. Турски „Танин” писао је 18. октобра о састанку представника Турске, Италије, Бугарске и Албаније који ће се највероватније одржати у Риму, да би се усагласили заједнички интереси. Може се претпоставити да је ово окупљање учињено због ревизионистичких политика које су водиле ове државе. (АЈ-395-9-94-91 пов. бр. 9985 од 18. октобра 1923. године.) Лист је као занимљивост пренео и чињеницу како је генерал Марков отпутовао за Софију, без икаквог обавештења својим колегама. (АЈ-395-9-94-92 пов. бр. 634 од 19. октобра 1923. године, министарство спољних послова је овом састанку известило овим извештајем Посланство у Букурешту.)

¹⁷¹⁷ АЈ-395-9-94-91 пов. бр. 618 од 22. октобра 1923. године, извештај о обнови дипломатских односа са Турском, *Павловић Нинчићу*.

¹⁷¹⁸ Д. Тодоровић, *Питање успостављања дипломатских односа између Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Републике Турске (1923–1925)*, 287.

две државе, који ће у међуратном периоду, уз извесне изузетке, углавном ићи узлазном путањом.

5. СКЛАПАЊЕ КОНВЕНЦИЈЕ О ЈУГОСЛОВЕНСКОЈ СЛОБОДНОЈ ЗОНИ У СОЛУНУ И ПОСЕТЕ АЛЕКСАНДРИСА БЕОГРАДУ И БУКУРЕШТУ

Промена режима у Атини пружила је прилику дипломатији Краљевине СХС да постави питање слободне зоне у Солуну, која је договорена конвенцијом још маја 1914. године. Посланик Балугџић је почетком октобра 1922. године добио гаранције од пуковника Гонатаса да ће „врло брзо бити створене могућности за коришћење југословенске слободне зоне у Солуну”.¹⁷¹⁹ Ово питање покренуто је са мртве тачке и нашло се на столу између дипломатија две земље после посете грчког министра спољних послова Политиса Београду 9. новембра. Након консултација са хеленским званичницима, посланик Балугџић је крајем децембра имао песимистички став, сматрајући да ће се Краљевина СХС наћи „пред уобичајеном грчком политиком вечитог одлагања”. Њему је 24. децембра Политис саопштио да он и његово министарство још увек проучавају извештај о Солунској зони Кофинаса, који је наредног дана ступио на дужност министра финансија. Политис је истакао да за његову владу постоји само „конвенција од маја” (1914. године, приметио Н. М.), „јер је она једина потписана и достављена конференцији мира у Паризу, кад је било речи о режиму морских пристаништа”. С друге стране, Балугџић је сматрао да документ није ратификован, па стога нема никакву важност. У преписци са владом он је саопштио да је одбио да потпише протокол који му је понудио Политис, али је веровао да ће „Грци попустити после дуге дебате”. Након тога, Балугџић је 25. децембра одржао састанак са Политисом и Кофинасом, а онда је напустио Атину и отпутовао за Београд.¹⁷²⁰

¹⁷¹⁹ D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države 1918–1923*, 180.

¹⁷²⁰ АЈ-334-9-29-24 док. б. б. од 24. децембра 1922. године, телеграм, Балугџић МИД-у.

После консултација са званичницима Краљевине СХС, Балугџић је крајем јануара 1923. године предао нацрт уговора о слободној зони новом министру спољних послова Апостолису Александрису. Тада је изјавио да две владе неће разговарати о пружи Њевђелија–Солун због посебних интереса Француске. Преговори су се отегли неколико месеци због захтева југословенске стране да буде признат територијални суверенитет Краљевине СХС у Солуну, њене царине и администрација. Грчка влада је почетком марта одбацила захтеве за посебном администрацијом, па је Балугџић поново позван у Београд да би добио нове инструкције.¹⁷²¹ Сир Чарлс Бентинк, британски отправник послова у Атини, јављао је Лондону да постоје мале разлике између српског и грчког нацрта. Њему је Балугџић саопштио 16. марта, пре одласка из Атине, да је он за прихватање понуђене конвенције, али да чека инструкције владе.¹⁷²²

Како је унутрашња политичка сцена у Грчкој доживела велике промене крајем 1922. и почетком 1923. године, из Атине су кренуле да стижу вести о могућности да се прогласи република од стране Револуционарног одбора и владе. У случају таквог развоја ситуације владајући кругови су страховали да Краљевина СХС не изврши напад ка Солуну.¹⁷²³ Међутим, из преписке министра Нинчића са послаником Чолак-Антићем сазнајемо да Београд није планирао никакве интервенције према Грчкој. Румунски министар Дука је страховао да би режим у Атини могао да буде оборен заједно са краљем Ђорђем II, који је био у родбинским везама са краљевском породицом у Букурешту. Зато је крајем марта предложио Чолак-Антићу како би Румунија и Краљевина СХС требало да интервенишу у корист опстанка монархије. Нинчић је то прихватио, али је кораке ограничио само на деловање посланика две земље, без стварне намере за озбиљнијим акцијама.¹⁷²⁴

¹⁷²¹ D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države 1918–1923*, 210–212.

¹⁷²² DBFP, First Series, Vol. XVIII, doc. no. 445, p. 597, Atina, 16. mart 1923. godine, *Bentink Kerzonu*.

¹⁷²³ AJ-334-9-29-32 пов. бр. 71 од 25. марта 1923. године, телеграм, *Балугџић МИД-у*.

¹⁷²⁴ Никола Марковић, „Пад монархије у Грчкој и Краљевина СХС (1923–1924)”, *Српске студије*, Vol. 15 (2024), 243–245; AJ-395-9-95-103 стр. пов. бр. 177 од 31. марта 1923. године, телеграм, *Чолак-Антић Нинчићу*; Исто, лист 104, пов. бр. 3138 од 1. априла 1923. године, телеграм, *Нинчић Чолак-Антићу*.

Југословенска влада у моментима напетости између две државе није желела да да било какав подстрек Атини којим би је охрабрила за почетак нових сукоба са Турском. У Београду је британски посланик Јанг приметио да Краљевина СХС не одобрава било какве акције које не би биле у договору са држањем великих сила и да је њој од примарне важности да очува неутрално држање Бугарске и поштовање уговора у Неију. Јанг је уочио да се незадовољство Београда ка Грцима повећало због спора у Солунском питању.¹⁷²⁵ Дуго трајање преговора створило је напетост и у југословенској јавности. „Политика” је 3. априла на уводној страни објавила чланак под насловом „Грчки маневри – Зашто грчки пројекат конвенције о нашој зони још није готов?” Лист је истакао да месецима трају преговори о успостављању слободне зоне у Солуну између посланика Балугџића и хеленске владе, која одуговлачи реализацију. Пренета је изјава министара финансија Кофинаса, у којој је он поменуо да је већ издао наређење директору царина у Солуну да сазове комисију за слободну зону, која би радила на спровођењу владиних одлука. Међутим, овај директор одбио је да сазове комисију, јер је закон предвиђао да њено сазивање може одобрити само краљ. „Политика” је писала како до тога времена није учињена никаква интервенција грчког владара у том смеру, јер се чека да Кофинас поднесе овај закон на потпис своме суверену.¹⁷²⁶

Конференција одржана у Нишу почетком марта месеца, између бугарских и југословенских представника забринула је је политичке кругове у Атини. Недуго затим, током одласка на конференцију у Лозани, грчки министар спољних послова Апостолис Александрис посетио је Београд 14. априла и састао се са Пашићем и Нинчићем. Они су уверили Александриса да је реч о техничком споразуму, који нема никакав политички карактер. С друге стране, изјавили су да ће Краљевина СХС остати неутрална у грчко-турском сукобу и да евентуална дипломатска сарадња може да се оствари на рачун Бугарске. Пружене су гаранције да ће југословенска делегација у Лозани подржати захтеве Атине за ратном одштетом и питањем Западне Тракије, за коју се у Београду сматрало да

¹⁷²⁵ DBFP, First Series, Vol. XVII, doc. no. 446, p. 598, Beograd, 17. mart 1923. godine, *Jang Kerzonu*.

¹⁷²⁶ „Грчки маневри – Зашто грчки пројекат конвенције о нашој зони још није готов?”, *Политика*, 3. април 1923. године, стр. 1.

је суверени део Грчке. Александрис је захвалио на овој подршци и саопштио да ће његова влада покренути питање успостављања југословенске Слободне зоне у Солуну, под условом да она не угрожава суверенитет земље.¹⁷²⁷

До почетка маја су утврђене главне одредбе о југословенској слободној зони у Солуну. Југословенски посланик у Лондону, Михајло Гавриловић, доставио је 4. маја Форин офису званичан извештај који је добио из Атине, о договору Влада Краљевине СХС и Грчке у вези зоне у Солуну. Како је пренео влади у Београду, његов лични утисак био је да је вест изазвала најбоље реакције у британском министарству спољних послова.¹⁷²⁸ Конвенција о слободној зони у Солуну потписана је 10. маја у Београду између министара иностраних дела Нинчића и Александриса, који је у то време поново био на пропутовању за Лозану. Уговору ће бити придодато шест анекса (о железничким везама за Солуном, царинској служби, телефонима и телеграфима) који су потписани 6. септембра у Атини.¹⁷²⁹ Њима је гарантован суверенитет Грчке, али је Краљевина СХС добила право да уведе сопствену царинску администрацију на простору од 94.000 м². Атина се обавезала да простор уступи бесплатно и да неће стварати сметње југословенској трговини. С друге стране, Краљевина СХС је морала да исплати одштету француском удружењу које је било власник зграда у зони. Поврх свега, споразум је дао добре резултате на конференцији у Лозани.¹⁷³⁰

Приликом повратка из Лозане, Александрис је 3. јуна био примљен у Букурешту. Изразио је захвалност Румунији за подршку коју је она пружила Грчкој на конференцији и предложио румунском министру иностраних дела, Дуки, да његова земља треба да приступи Малој Антанти. Одговорено му је како Румунија сматра да је „Грчка увек

¹⁷²⁷ A. Loupas, *From Paris to Lausanne: Aspects of Greek-Yougoslav Relations during the First Interwar Years (1919–1923)*, 280.

¹⁷²⁸ АЈ-341-13-43 пов. бр. 118, од 4. маја 1923. године, извештај посланика, Гавриловић МИД-у.

¹⁷²⁹ Ž. Avramovski, *Britanci o kraljevini Jugoslaviji 1921–1930*, 175; Н. Марковић, „Пад монархије у Грчкој и Краљевина СХС”, 244–247; „Наша зона у Солуну”, *Политика*, 7. септембар 1923. године, стр. 4; А. М. Пећинар, *Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и Грчка (1919–1924)*, 210–211.

¹⁷³⁰ D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države 1918–1923*, 215.

позвана да ступи у Малу Антанту, али тек пошто регулише свој положај и склопи мировни уговор”. Дука се оградио и рекао да ће одлука о пријему, ипак зависити од тога да ли ће и остале чланице пристати на улазак ове државе у алијансу. Сматрао је да треба изабрати погодан тренутак, како савез не би изгледао као да је уперен против Бугарске. Александрис је замолио Дуку да његова влада покрене иницијативу за пријем Грчке у Малу Антанту.¹⁷³¹ Југословенски посланик Чолак-Антић је мислио да стварни разлог његовог доласка јесте „да разубери овдашњи двор о револуционарним намерама данашње Грчке”. Он је сазнао како ће за два дана Александрис свратити у Београд, приликом свога повратка у Атину.¹⁷³²

Тих дана се у Румунији налазио и краљ Александар са краљицом Маријом. Краљевски пар је 4. јуна бродом допутовао у Ђурђево у пратњи ађутанта и дворске свите.¹⁷³³ Приређен им је свечани дочек од румунског краља Фердинанда, краљице Марије, министра иностраних дела Дуке, министра војске и саобраћаја, а присутан је био и посланик Чолак-Антић. Након пријема у Ђурђево, где је одржана смотра над деветим ловачким пуком, краљевске породице су отпутовале аутомобилима за Букурешт.¹⁷³⁴ Тамо им је истог дана, 4. јуна увече, била приређена свечана вечера у дворцу Котрочен.¹⁷³⁵ Посету је пренела и југословенска штампа, па су „Време” и „Политика” јавили у наредним данима о посети краља Букурешту.¹⁷³⁶

¹⁷³¹ АЈ-395, број фасцикле 10, архивска јединица 99, лист 4, пов. бр. 325 од 6. јуна 1923. године, телеграм, *Чолак-Антић Нинчићу*.

¹⁷³² АЈ-395-10-99-2 пов. бр. 317 од 3. јуна 1923. године, телеграм, *Чолак-Антић Нинчићу*.

¹⁷³³ АЈ-395-10-100-58 пов. бр. 312 од 31. маја 1923. године, телеграм, *Вуковић Чолак-Антићу*. О посети краљевског пара Румунији посланик Чолак-Антић је обавештен крајем маја од пуковника Вуковића.

¹⁷³⁴ АЈ-395-10-100-58 пов. бр. 310 од 4. јуна 1923. године, телеграм, *Чолак-Антић Нинчићу*.

¹⁷³⁵ АЈ-395-10-100-58 пов. бр. 320 од 4. јуна 1923. године, телеграм, *Исти истом*.

¹⁷³⁶ „Краљ у Румунији”, *Политика*, 7. јун 1923. године. стр. 4; „Краљ и краљица у Румунији”, *Време*, 7. јун 1923. године. стр. 2. Листови су погрешно пренели датум посете наводећи да се посета десила 5. јуна. Из дипломатске преписке видимо да се посета десила дан раније.

Краљ Александар је био расположен да у главном граду Румуније прими Александриса и да са њим разматра важна питања за односе две земље.¹⁷³⁷ Већ 5. јуна, Чолак-Антић је обавестио Нинчића да ће Александрис сутра кренути за Београд, где планира да остане два дана да би се састао са њим. Наредног дана Чолак-Антић је отишао код Дуке, где су му саопштене намере хеленског министра о приступању Малој Антанти. Током сусрета, Дука је изјавио да не треба журити са њеним примањем. Став Владе Краљевине СХС био је идентичан. Нинчић је 7. јуна одговорио посланику како сматра да „би требало причекати са пријемом Грчке у Малу Антанту”.¹⁷³⁸

У то време је у Скупштини у Београду трајала бучна расправа, која је довела до сукоба између политичких групација, због објављивања декларације Владе Краљевине СХС. Прво је говор Светозара Прибићевића 5. јуна изазвао расправу радикала и муслиманских посланика из Босне, а онда је посланик демократа Рајко Арсић, поставио питање положаја сељака у Јужној Србији. Посебно је био интересантан говор министра шумарства и рударства Милана Сршкића, који је напао ЈМО, Мехмеда Спаха и Џафера Куленовића, да су се током њиховог учешћа у власти чиниле разне административне грешке. Након тога, Сршкић се осврнуо на политику вођства муслимана у Босни од 1912. до 1918. године и изјаснио се против неговања „Калајевог бошњаштва”. Закључио је говор тврдњом како се „треба спасити муслиманске напасти”. Ово је изазвало реакцију посланика Демократске странке и Прибићевићеве групе, који су сматрали да не сме постојати такав однос према Џемијету и муслиманима. Сршкић се правдао да ће најбоље бити ако радикали помогну муслиманима у Босни, да би их спасили од

¹⁷³⁷ „Наши односи с Грчком – Г. Александрис у Београду”, *Време*, 9. јун. 1923. године, стр. 4. Остаје нејасан тачан датум састанка краља Александра и грчког министра Александриса у Букурешту, као и информације о току њиховог разговора. Вероватно се састанак десио 5. јуна, а претпостављамо да се разговарало о слободној зони у Солуну, положају Васељенске патријаршије и сарадњи две државе у завршном делу конференције у Лозани.

¹⁷³⁸ АЈ-395-10-99-3 пов. бр. 322 од 5. јуна 1923. године, телеграм, *Чолак-Антић Нинчићу*; Исто, лист 4, пов. бр. 325 од 6. јуна 1923. године, телеграм, *Исти истом*; Исто, лист 2, пов. бр. 5424 од 7. јуна 1923. године, телеграм, *Нинчић Чолак-Антићу*.

њихових вођа.¹⁷³⁹ Посланици ЈМО-а намеравали су да напусте заседање, али их је у томе спречио Антон Корошец, који је подржао вођство муслимана и Спаху. Задовољили су се читањем изјаве против поступања владе ка муслиманима. Веома негативан став према позицијама владе имала је и група Хрватске сељачке странке Стјепана Радића. Севтозар Прибићевић је онда напао спољну оријентацију владе, тврдњом да не постоји идејни правац у спољној политици, а да у унутрашњој она не сме да делује у Јужној Србији у страху од Турака, у Словенији ако нема одобрење од Корошца и у Хрватској ако се не договори са Радићем. Министар грађевина Никола Узуновић, одговорио је како остали посланички клубови не морају да брину о спољној оријентацији владе „док је она у Пашићевим рукама”.¹⁷⁴⁰

Сутрадан, 6. јуна, спољну политику владе критиковао је и вођа Земљорадничке странке, Јован Јовановић Пижон, који је тврдио да велики утицај на њено дефинисање има однос Београда и Загреба. Објашњавао је положај државе у питању репарација, уз констатацију да влада није имала стриктно дефинисан став. Наглашавао је да се Француска стриктно држала уговора из Версаја у питању репарација ка Немачкој, захтевајући од Берлина да исплати целокупну суму од 132 милијарде златних марака, али је њена влада била флексибилна када су у питању репарације Турске, Аустрије и Мађарске. Сматрао је да Краљевина СХС не треба да следи спољну политику Француске, јер је она довела до тога да она буде искључена из решавања питања Цариграда и Дарданела, као и да нису биле подржане њене позиције у Албанији. Дотакао се и односа ка Грчкој. Јовановић је рекао: „Питање наше зоне у Солуну добро је решено. Али у исто време док помажемо Грчку у Лозани, грчке власти систематски уништавају наш живаљ”. У погледу држања на конференцији у Лозани, Јовановић се питао зашто нису подржани захтеви Русије у погледу Дарданела, јер је то опште словенско питање. Након одбране владиних позиција од стране једног посланика радикала убрзо је завршена дискусија о владиној декларацији.¹⁷⁴¹

¹⁷³⁹ „Дискусија о владиној декларацији”, *Политика*, 6. јун 1923. године, стр. 2.

¹⁷⁴⁰ Исто; „После говора др Сршкића”, *Политика*, 7. јун 1923. године, стр. 3.

¹⁷⁴¹ „Дискусија о владиној декларацији”, „Пред крај дискусије о декларацији”, *Политика*, 7. јун 1923. године, стр. 2–3.

На заседању 7. јуна прво је избио сукоб између Спаха, с једне, и Лазара Марковића, Милана Стојадиновића и Милоша Трифуновића, истакнутих чланова радикалне странке, с друге стране. Онда је посланик Демократске странке Вукосављевић напао муслимане из Јужне Србије. Ајдер Асановић, муслимански посланик радикалне странке, се бранио да муслимани из Јужне Србије „нису кемалисти” и да су муслиманске организације демократски оријентисане. Премијер Пашић обратио се дугим говором посланицима у Скупштини, за који је рекао да је „права декларација” владе. У њему је бранио позиције централизма који спроводи влада и Радикална странка и објашњавао начин настанка државе. Побијање сваке могућности да се спроведе начело федерализма указивало је да неће бити могућ споразум са опозиционим странкама, оличеним у ЈМО, Земљорадницима, Радићевом и Корошецовом групом.¹⁷⁴² „Време” је пренело Пашићеву изјаву „да се од јединствене државе никада неће одустати” и да може да се дозволи општинска самоуправа, али само у централистичком уређењу.¹⁷⁴³

Узаврела атмосфера, оптужбе на рачун владе и сукоби партија спречавали су Нинчића да се дуже састане са грчким министром иностраних дела, Александрисом, који је дошао у Београд. Нинчић је 8. јуна одржао говор на седмом редовном заседању, који се тицао спољне политике владе. Скупштинском заседању присуствовао је и Александрис, заједно послаником у Београду, Маврудисом. Заузет читањем експозеа, Нинчић се на кратко састао са хеленским дипломатом, а сусрет са њим имао је и Љуба Јовановић, председник Скупштине.¹⁷⁴⁴

У експозеу, Нинчић је прво указао на катастрофалне последице рата на тлу Европе и жељу код скоро свих сукобљених земаља да се обавезе уговора о миру ублаже. Након овога, истакао је значај Мале Антанте која „благотворно делује и све више учвршћује свој карактер носиоца мира у средњој Еворпи” и да се њен значај види нарочито у кризама.¹⁷⁴⁵

¹⁷⁴² „Говор г. Пашића”, „После говора г. Пашића”, *Политика*, 8. јун 1923. године, стр. 2–4.

¹⁷⁴³ „Говор г. Пашића”, „Г. Пашић о нашем државном питању”, *Време*, 8. јун 1923. године, стр. 2–3.

¹⁷⁴⁴ Исто, стр. 4.

¹⁷⁴⁵ Момчило Нинчић, *Спољна политика Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у год. 1922–1924*, Говори и Експозе у Народној Скупштини, Издање Књижарице Геце Кона, Београд, 1924, 21–24. У даљем тексту: М. Нинчић,

Нинчић је изложио држање Краљевине СХС на Конференцији у Лозани. Подестио је да „Севрски уговор који смо ми одбили да потпишемо никад није ступио на снагу” и да је било неопходно склопити мир са Турском „после повлачења грчке војске из Мале Азије”. Сматрао је да само позивање Краљевине СХС на конференцију указује на њен значај у југосисточној Европи. Влада није пристала на стварање нове аутономне државе у Тракији, али су границе Турске „углавном повучене према нашем предлогу”. Истакао је да се код великих сила врло ценило објашњење југословенске делегације, да ће стварање нејасних држава само повећати опасност сукоба на Балкану. У ситуацији када се конференција прекинула, Нинчић је рекао, да је влада гледала на све начине да се мир одржи и није хтела да пружи повода ниједној страни да би се обновила ратна дејства. „Задовољство је код нас велико, што је закључење тога мира у овом тренутку готово обезбеђено”, истакао је министар. Онда се осврнуо на то да Краљевина СХС неће примити економске и финансијске одредбе уговора. Истакао је да су ова питања решена чланом VI уговора у Лондону, у којем стоји да ће се одржати посебна конференција која ће уредити економска питања „потекла услед тога што смо ратом задобили извесне територије од Турске Царевине”. Зато је одбацио било какву могућност да се у Лозани реше питања која су за Краљевину СХС била решена још пре почетка „Великог рата”.¹⁷⁴⁶

Министар се дотакао прегледа односа са Италијом, који су веома интересовали јавност у земљи. Саопштио је, да је у најбољем интересу Краљевине СХС неговање добрих односа са западним суседом, са којим је његова влада склопила бројне споразуме и очекује склапање нових трговачких конвенција. Осврнуо се и на односе са Грчком, која је оцењена као важан сусед. Истакао је важност споразума о успостави слободне зоне у Солуну, за међународни саобраћај и економију земље, уз опаску да су знатно поправљене одредбе у односу на Конвенцију из 1914. године. Пошто је Јован Јовановић, вођа земљорадника, на заседању 6. јуна поставио питање положаја југословенске мањине у Грчкој, Нинчић

Спољна политика... Нинчић је сматрао да Пољска, иако није чланица овог савеза, све више усклађује своју политичку оријентацију са ставовима Мале Антанте.

¹⁷⁴⁶ „Експозе г. д-ра Нинчића”, *Време*, 9. јун 1923. године, стр. 3; М. Нинчић, *Спољна политика...*, 24–26.

се бавио и том темом. Навео је да постоји споразум између њега и Политиса око организације школства и примене конвенције о мањинама у две земље, те да он не сумња да ће се договор применити.¹⁷⁴⁷ Објаснио је и држање ка Турској и истакао да су отклоњене све сметње у односима, па ће ускоро бити обновљени дипломатски односи. Нинчић је сматрао да је важна чињеница да Турска постаје поново европска држава уласком у Источну Тракију, па се надао да ће успостава пријатељских веза са њом допринети миру у овом делу Европе. Изјава је изазвала је реакцију Светозара Прибићевића, који је кренуо да се смеје, уз опаску „зар Турска?”. Спорови су се наставили после завршетка експозеа. Нарочито је оштар сукоб, пун увреда, избио између посланика Џемијета, Ћенана Зије, и демократа, уз међусобне оптужбе. Зија је оптужио демократе за пљачку, а онда је Вукосављевић из њихових редова одговорио да Срби у Турској нису имали права на политичку организацију која би их представљала. Још је навео да је „Ћенан Зија избацио српске породице и њихове куће запалио у једном селу код Битоља”, те да је један посланик Џемијета лично убио 30 хришћана. Седница се после тих расправа завршила без икакве одлуке и гласања.¹⁷⁴⁸

У вечерњим часовима, Александрис је у пратњи грчког посланика Маврудиса, дошао у Министарство спољних послова да би се састао са Нинчићем. Око осамнаест часова одржан је интиман састанак. Одвојен разговор су у исто време водили Маврудис и Панта Гавриловић, помоћник министра спољних послова. Грчко посланство и Александрис, су сигурно пратили реакције у јавности и политичком животу земље које су тражиле заштиту југословенске мањине. „Политика” је пренела да се током сусрета разговарало о ситуацији на конференцији у Лозани и Александрисовој посети Букурешту, где је био примљен код краља Александра, али да је највише времена одузео дијалог о зони у Солуну и положају југословенске мањине у Грчкој. Око седам часова увече, Александрис је примљен код Пашића, на састанку којем је присуствовао и министар Нинчић. Сусрет тројице државника обележен је покретањем питања уласка Грчке у Малу Антанту од стране Александриса после склапања мира у Лозани, али се

¹⁷⁴⁷ М. Нинчић, *Спољна политика*, 27–28.

¹⁷⁴⁸ „Говор г. Пашића”, „После говора г. Пашића”, *Политика*, 8. јун 1923. године, стр. 2–4.

Пашић правдао како за такав корак мора постојати сагласност Чехословачке, Румуније и Пољске, преносила је „Политика”.¹⁷⁴⁹

Због све теже позиције Васељенске патријаршије у Цариграду и напада на патријарха Мелетија почетком јуна, као и поступка Нинчића након посете грчког колеге, можемо претпоставити да се говорило и о потреби заједничког рада на заштити Патријаршије на конференцији у Лозани. Нинчић је тог дана тражио од посланика Чолак-Антића у Букурешту, да заинтересује румунску владу да и она пошаље инструкције посланику у Лондону због заједничког рада на одбрани положаја и опстанка Васељенске патријаршије у Цариграду. Иницијатива се свакако може довести у везу са посетом Александриса Београду. Нинчић је сматрао да последњи догађаји у Цариграду указују да ће рад и слобода деловања Васељенске патријаршије бити немогући без нарочите гаранције. Телеграм исте садржине достављен је дипломатама у Атини и Лондону, али и Владама Румуније и Грчке, да би они утицали на своје дипломате, тамошње владе и велике силе ради поправљања положаја Патријаршије.¹⁷⁵⁰

Око осам часова, Нинчић је приредио свечану вечеру у хотелу „Палас” у част посете Александриса, којој су присуствовали и Лазар Марковић, министар правде, Милан Стојадиновић, министар финансија и грчки посланик Маврудис. После вечере хеленски министар испраћен је на железничку станицу од стране помоћника министарства спољних послова Панте Гавриловића и особља грчког посланства. Александрис је дао интервију листу „Време” о разговорима које је водио са југословенским званичницима. Он је рекао да односи између две земље иду у добром смеру. На питање уредника листа, да ли су тачне вести које круже делом грчке штампе, да он заговара обнову балканског савеза, он је учинио деманти. Није желео ни да потврди да се тога дана говорило о уласку Грчке у Малу Антанту, али је додао како „би се то логичним током догађаја морало остварити”. Крај интервјуа обележила је Александрисова изјава да је врло задовољан држањем

¹⁷⁴⁹ „Г. г. Александрис, Пашић и Нинчић”, *Политика*, 9. јун 1923. године, стр. 4; „Дневне вести - Г. Александрис у Београду”, *Политика*, 8. јун 1923. године, стр. 8; „Г. Александрис у Београду”, *Време*, 9. јун 1923. године, стр. 4.

¹⁷⁵⁰ АЈ-395-9-94-48 пов. бр. 5447 од 8/9. јуна 1923. године, *Нинчићева наредба о Васељенској патријаршији у Цариграду*.

Краљевине СХС у Лозани и предлогом уговора који ће његова земља потписати са Турском.¹⁷⁵¹

6. ПАД СТАМБОЛИЈСКОГ У БУГАРСКОЈ И РЕАКЦИЈА БЕОГРАДА, БУКУРЕШТА И АТИНЕ

Исте вечери када је Александрис одлазио из Београда за Атину, на Балкану је дошло до крупних промена. Наиме, у ноћи између 8. и 9. јуна у Бугарској је регуларна војска под командом генерала Велизара Лазарова са Лигом резервних официра извршила државни удар, уз помоћ дела грађанских и националних политичара ВМРО Тодора Александрова и националистичког друштва „Кубрат”.¹⁷⁵² Под њиховим утицајем су софијски гарнизон и кадети из Војне школе ухапсили све министре у влади који су се налазили у граду и преузели власт. Постављена је нова влада на челу са шефом опозиције Александром Цанковим.¹⁷⁵³ Она је извршила мобилизацију „неколико класа резервиста”, ради обрачуна са симпатизерима Стамболијског, који се налазио у родном селу Славовица, код Пазарчика. Југословенска влада је обавештена о овим променама истог дана када је извршен пуч. Посланик Милан Ракић је у разговору

¹⁷⁵¹ „Г. Александрис у Београду”, *Време*, 9. јун 1923. године, стр. 4.

¹⁷⁵² D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države 1918–1923*, 218–219; С. Мићић, Рад бугарског посланства у Београду против војне интервенције Краљевине СХС (9–18. јун 1923), 91.

¹⁷⁵³ Александар Цанков (1879–1959), бугарски политичар, професор и ректор на Универзитету у Софији, који је обележио политички живот земље у међуратном периоду и током Другог светског рата. У току Првог светског рата блиско сарађивао са генералом Протогеровим. Препознатљив је као председник странке Народна слога и као један од вођа побуне против Стамболијског 9. јуна 1923. године. У каснијем периоду водио је бугарску владу од 1923. до 1926. године, а у периоду пред избијање новог светског рата залагао се за сарадњу са Адолфом Хитлером. После пада фашизма у Бугарској, оформио је септембра 1944. године бугарску владу у избеглиштву у Немачкој која је деловала до маја 1945. године. Тада емигрира у Аргентину, где умире 1959. године.

са француским послаником у Софији Жоржом Пикоом, изјавио да би „мобилизација била флагрантна повреда Нејског уговора” и да Краљевина СХС неће бити равнодушна ка таквом кораку. Наиме, Бугарска је по том документу имала право да поседује 20.000 војника, што би се увећало регрутацијом. Ракић је јавио Чолак-Антићу у Букурешту о начину извршавања једног дела мобилизације нових трупа, као и да се део снага присилно доводи у службу.¹⁷⁵⁴

Нинчић је наредио Чолак-Антићу у Букурешту да укаже румунској влади и краљу Александру, који се још увек налазио у посети Румунији, на потребу споразумевања и „хитним мерама које би евентуално требало предузети”. У прилог томе, југословенска влада је захтевала од министра војног да појача граничне трупе према Бугарској.¹⁷⁵⁵ Југословенски монарх се одмах одлучио на повратак у Београд, због новонасталих промена. Одређена тешкоћа у деловању посланика Чолак-Антића била је то што није могао да ступи у контакт са Дуком и Братијануом који су се налазили ван земље, те није одмах могао да поступи према наредби Нинчића.¹⁷⁵⁶

Одмах након извршавања државног удара бугарско посланство у Београду је кренуло да указује да ће нова влада поштовати потписане уговоре и преузете међународне обавезе. Како се посланик Константин Тодоров налазио у Лозани као делегат на мировној конференцији, отправник послова Константин Људсканов Цанков је преузео његов рад. Он и особље посланства остали су верни Стамболијском, што је наишло на разумевање југословенске владе која је указивала да је непоходна војна

¹⁷⁵⁴ АЈ-395-9-95-137-138, пов. бр. 5495 од 9. јуна 1923. године, *Нинчић посланству у Букурешту*; Група аутора, *Историја Бугарске*, 314–315; И. Ристић, *Милан Ракић у Софији*, 136–137; D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države 1918–1923*, 37–47; J. M. Јовановић, *Дипломатска историја нове Европе 1918–1938(I)*, 79–80; И. Ристић, *Балкански Каин и Авељ – Бугарска у југословенској политици (1919–1929)*, 226–230. Ракић је пренео састав нове бугарске владе уз поједине информације о њиховој личности, као и да је владар Борис III потписао указ о њеном именовању.

¹⁷⁵⁵ АЈ-395-9-95-138, пов. бр. 5495 од 9. јуна 1923. године, телеграм, *Нинчић Чолак-Антићу*.

¹⁷⁵⁶ АЈ-395-9-95-139 пов. бр. 332 од 10. јуна 1923. године, телеграм, *Чолак-Антић Нинчићу*.

интервенција у корист старог режима. Зато је Константин Цанков 10. јуна посетио министра Нинчића с намером да га убеди да не постоји никаква мобилизација.¹⁷⁵⁷ Југословенска влада је упутила понуду Рајку Даскалову, бугарском посланику у Прагу који је такође остао веран Стамболијском, да му се уступе две југословенске дивизије које би преобучене у бугарске униформе требало да делују против извршиоца државног удара. Ипак, Даскалов је одбио понуду, али је преузео место шефа политичке емиграције.¹⁷⁵⁸ Константин Цанков је успоставио контакт са њим, па је бугарско посланство у Београду изјавило да признаје само легитимну владу Стамболијског.¹⁷⁵⁹

Тек 11. јуна Чолак-Антић је ступио у контакт са Дуком, који је наглашавао да „румунска влада није спремна да дозволи никакву повреду уговора о миру од стране Бугарске”. Ипак, Дука се бранио да његова влада не располаже вестима од посланика из Софије да је нова влада учинила кршење уговора из Неија. Он је остављао могућност да „мере” буду предузете против Бугарске ако она поступи супротно.¹⁷⁶⁰ Чолак-Антић је одбијао да прихвати ове аргументе, сматрајући да Бугарска извршава нелегалну мобилизацију. Указао је да од држања Краљевине СХС и Румуније зависи развој догађаја у Бугарској и одјек у суседним земљама. То је управо бринуло Дуку. Њему је незванични представник Турске у Букурешту Цевад-беј упутио питање непосредно након преврата у Софији, „какво би било држање Румуније ако би рат поново почео?” Дука је одговорио да његова влада не мисли да је тако нешто могуће.¹⁷⁶¹ Очигледно су у Ангори доста позитивно гледали на улогу новог режима у Бугарској, чије би снаге могле у случају нових сукоба да

¹⁷⁵⁷ С. Мићић, *Рад бугарског посланства у Београду против војне интервенције Краљевине СХС (9–18. јун 1923)*, 93–94. Константин Људсканов Цанков је у преписци са својим министарством наглашавао да Краљевина СХС почиње груписање трупа према граници са Бугарском и да у Београду сматрају да нови режим у Софији не намерава да поштује Нишки споразум.

¹⁷⁵⁸ D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države 1918–1923*, 221.

¹⁷⁵⁹ С. Мићић, *нав. дело*, 93–94.

¹⁷⁶⁰ АЈ-395-9-95-146 пов. бр. 334 од 11. јуна 1923. године, телеграм, *Чолак-Антић Нинчићу*.

¹⁷⁶¹ АЈ-395-9-95-147 пов. бр. 334 од 11. јуна 1923. године, телеграм, *Чолак-Антић Нинчићу*.

нападну Грчку са севера, одвуку део снага са фронта у Тракији и Македонији, и тиме олакшају продор турских снага. С друге стране, Краљевина СХС је остајала без пријатељског режима дуж њених источних граница. То је био озбиљан безбедносни изазов, због могућности сарадње бугарске и турске владе против Грчке и Краљевине СХС које су гајиле релативно блиске односе.¹⁷⁶²

Нови бугарски премијер Александар Цанков је у првим јавним наступима указивао да је највећа брига његове владе „одржавање реда и мира у земљи”, те да је побуна извршена „од стране интелигентних Бугара” који су хтели да окончају социјалистичке експерименте владе Стамболијског. Његова влада ослободила је ухапшене министре из влада Ивана Гешова, Александра Малинова и Стојана Данева који су се налазили на власти од 1913. до 1918. године.¹⁷⁶³ Ракић је из Софије упорно јављао југословенској влади да се мобилизација наставља. У Београду су након ових вести одлучили да одлучније делују. Краљевина СХС је тражила од Француске, Велике Британије и Италије да „учине енергичан корак да се даља мобилизација спречи, а мобилисане трупе распусте”. Нинчић је у том погледу обавестио 11. јуна Чолак-Антића, како би румунски и југословенски посланик енергично протествовали у Софији.¹⁷⁶⁴ Румунија је морала да балансира. Дука је обавестио Чолак-Антића да је румунски дипломата већ учинио представку бугарској влади, али да је спреман да заједно са југословенским послаником учини „енергичан корак” против мобилизације. Ипак, Чолак-Антић је уочио да Дука израшава резервисаност кад говори о догађајима у Бугарској.¹⁷⁶⁵

Румунска штампа са симпатијама је извештавала о преврату и писала „да је Краљевина СХС једина неповољно примила пад Стамболијског”.

¹⁷⁶² А. Пећинар, *Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и Грчка (1919–1924)*, 206–207.

¹⁷⁶³ АЈ-395-9-96-145 пов. бр. 334 од 11. јуна 1923. године, телеграм, преврат у Бугарској. До забуне историчара и стручне јавности која се бави проучавањем ових питања може довести то, што су два телеграма у овом фонду Посланства у Букурешту означена истим бројем пов. 334, а она имају различит садржај и јасно је да је реч о два различита телеграма.

¹⁷⁶⁴ АЈ-395-9-96-148 стр. пов. бр. 239 од 11. јуна 1923. године, телеграм, *Нинчић Чолак-Антићу*.

¹⁷⁶⁵ АЈ-395-9-96-148 стр. пов. бр. 335 од 12. јуна 1923. године, извештај посланика, *Чолак-Антић Нинчићу*.

Лист „Адеверула” (Adeverula) је 13. јуна јављао о великом узбуђењу које је настало у Београду и слању трупа ка бугарској граници. Новина „Диминеата” (Dimineata) објавила је да су из Београда затражили „објашњење карактера државног удара и држања према споразуму из Ниша.¹⁷⁶⁶ Влада у Букурешту није жалила због оваквог развоја догађаја. Њој није одговарао опстанак старог режима, који је због приближавања Совјетском савезу и Краљевини СХС могао да угрози румунске интересе на Балкану и отежа њен положају у спору око Бесарабије и Добруџе. Уз то, постојао је страх од рушења престижа Букурешта наглим јачањем утицаја Краљевине СХС на Балкану.¹⁷⁶⁷

У Атини је румунски посланик Џурава поздрављао извршавање пуча, сматрајући да ће тиме Бугарска изгубити поверење балканских држава, што ће довести до зближавања Краљевине СХС, Грчке и Румуније и пријема Грчке у Малу Антанту. Џурава зато није пристао на заједничку акцију са Балугџићем код Александриса, под изговором да му још нису стигле инструкције од владе о заједничком деловању. Балугџић и Џурава су одвојено примљени код грчког министра. Током разговора Александрис је истицао да ће заједничка акција три државе бити могућа ако то буде воља великих сила. То је практично значило да југословенска дипломатија остаје без иједног ослоња у њеном држању ка Бугарској.¹⁷⁶⁸

У Софији је 12. јуна нови министар иностраних дела пуковник Христо Калфов¹⁷⁶⁹ посетио Ракића. Трудио се да укаже како „нова влада највише полаже на одржање добрих односа” са Краљевином СХС и да је спремна да поштује обавезе уговора у Неију, „много искреније и тачније него што је то

¹⁷⁶⁶ АЈ-395-9-96-149 стр. пов. бр. 335 од 12. јуна 1923. године, извештај посланика, *Чолак-Антић Нинчићу*; АЈ-395-9-96-171 пов. бр. 342 од 13. јуна 1923. године, преглед румунске штампе, *Чолак-Антић МИД-у*.

¹⁷⁶⁷ АЈ-395-9-96-149 стр. пов. бр. 335 од 12. јуна 1923. године, извештај посланика, *Чолак-Антић Нинчићу*; D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države 1918–1923*, 222–223.

¹⁷⁶⁸ D. Todorović, *nav. delo*, 222.

¹⁷⁶⁹ Христо Калфов (1883–1945), бугарски политичар и официр, пореклом из места Калофер у централној Бугарској. Ангажован на двору као учитељ цара Бориса III, а од 1921. до 1922. године његов ађутант. У то време добија чин пуковника. Постаје министар иностраних дела у влади Александра Цанкова након преврата од 9. јуна 1923. године, и на том положају остаје до 1926. године.

чини́ла про́шла влада”. Калфов се правдао да не постоји никаква делимична мобилизација, већ да је реч о добровољном пријављивању људи у војну и полицијску службу. Ракић је одмах одбацио ове тврдње као неистините и указао да је због проблема мобилизације посетио шефа савезничког Ликвидационог органа у Софији,¹⁷⁷⁰ француског команданта Ренка.¹⁷⁷¹ Француз је сматрао „да нема никакве сумње да је то мобилизација”, да његове информације говоре о позиву резервних официра у службу, пензионисању оних који су одани Стамболијском и да је о том проблему обавестио своје надређене у Паризу.¹⁷⁷² Изјава Ренка била је за министра Нинчића и југословенску владу потврда раније исказаних сумњи. Зато је из Београда 12. јуна наређено Чолак-Антићу да утиче на румунску владу да „учини заједнички протест у Софији хитно” са тамошњим југословенским послаником.¹⁷⁷³ Румунска влада није имала такву намеру. Дука је 13. јуна изјавио бугарском посланику у Букурешту да ће „указати моралну помоћ новом бугарском кабинету”. То је дефинитивни значило да Краљевина СХС неће добити дипломатску помоћ од свог савезника из Мале Антанте.¹⁷⁷⁴

Владине снаге успеле су да до 11. јула опколе упориште Стамболијског у родном крају, када је заузето његово родно село Славовица. Ракић је приметио како је војска наставила гоњење и да „се може очекивати да Стамболијски продре до Плевне и Шумена”. Бивши министар правде Спас Дупаринов и посланик Брацков ухваћени су приликом покушаја преласка турско-бугарске границе.¹⁷⁷⁵ Да је промена

¹⁷⁷⁰ Савезнички Ликвидациони орган установљен је марта 1922. године у Софији од представника Велике Британије, Француске, Италије и Јапана, с циљем да контролише поштовање одредаба мировног уговора. (И. Ристић, *Милан Ракић у Софији*, 142).

¹⁷⁷¹ Исто; АЈ-395-9-96-152 пов. бр. 501 од 12. јуна 1923. године, извештај посланика, *Ракић Чолак-Антићу*.

¹⁷⁷² И. Ристић, *Милан Ракић у Софији*, 142–143; АЈ-395-9-96, лист 152-153, пов. бр. 501 од 12. јуна 1923. године, извештај посланика, *Ракић Чолак-Антићу*.

¹⁷⁷³ АЈ-395-9-96-154 стр. пов. 247 од 12. јуна 1923. године, телеграм, *Нинчић Чолак-Антићу*.

¹⁷⁷⁴ АЈ-395-9-96-158 пов. бр. 515 од 14. јуна 1923. године, телеграм, *Ракић Чолак-Антићу*.

¹⁷⁷⁵ АЈ-395-9-96-153 пов. бр. 501 од 12. јуна 1923. године, извештај посланика, *Исти истом*.

режима била сигнал за деловање свих елемената политичког живота непријатељски расположених ка добрим односима са Краљевином СХС, као што се сумњало у Београду, било је јасно после гласина о повратку бившег премијера Васиља Радославовог¹⁷⁷⁶ у Бугарску. Говорило се о могућем новом државном удару који је он требало да организује са припадницима Војне лиге против тек изабране владе Александра Цанкова. Југословенско посланство у Прагу о томе је обавестило своју владу, наглашавајући да је он из Берлина отпутовао преко Прага за Софију. Управо у то време нова бугарска влада сменила је Рајка Даскалова са места посланика у Чехословачкој, који се ставио на чело политичке емиграције одане Стамболијском.¹⁷⁷⁷ Даскалов је тих дана изјављивао да је „државни удар у Бугарској дело краља Фердинанда и резервних македонских официра који су имали циљ, да на ново обнове у Бугарској Фердинандов режим”. Сматрао је да ће „законита влада Стамболијског изаћи из ове борбе као победник”.¹⁷⁷⁸

Константин Људсканов Цанков је у Београду покушавао да убеди Нинчића да војна акција Краљевине СХС не би имала никакве користи по режим Стамболијског. Наглашавао је да већи део бугарског становништва не би примио опстанак владе коју је наметнула страна сила. Предложио је да се Даскалову омогући одлазак у земљу преко

¹⁷⁷⁶ Васил Христов Радославов (1854–1929), бугарски политичар и правник. Образован у Хајделбергу у Немачкој што ће битно утицати на његову оријентацију у спољној политици. У току политичке каријере био је два пута премијер Бугарске. Први мандат од 1886. до 1887 био је кратак. Након окончања Другог балканског рата он је јула 1913. године други пут постао шеф кабинета и залагао се за сарадњу са Централним силама. Остао на функцији до јуна 1918. године када га је сменила влада Александра Малинова, која је требала да издејствује повољне мировне услове за Бугарску. После потписивања примирја у Солуну побегао из земље, а Земљорадничка влада Александра Стамболијског га је осудила на смрт означивши га за једног од главних криваца за пораз Бугарске у рату. Умро у Берлину 1929. године.

¹⁷⁷⁷ АЈ-395-9-96-155 пов. бр. 341 од 13. јуна 1923. године, телеграм, недовршен без потписа; С. Мићић, Рад бугарског посланства у Београду против војне интервенције Краљевине СХС (9–18. јун 1923), 98.

¹⁷⁷⁸ АЈ-395-9-96-175 док. б. б., преглед румунске штампе, *Посланство у Букурешту МИД-у*.

Београда, где би он са Стамболијским организовао оружани отпор. Након консултација са државним врхом и краљем Александром на Крунском савету, Нинчић је прихватио ову иницијативу. Ипак, цела ствар је пропала када је 13. јуна Даскалов одговорио Константину Цанкову да одбија предлог да дође у домовину преко Краљевине СХС.¹⁷⁷⁹

Упркос прихватања овог предлога бугарског посланства, у југословенској влади нису одустајали од могућности војне интервенције, што је веома уплашило политичке и војне кругове у Софији. У вечерњим часовима 13. јуна Ракића је поново посетио Калфов. Саопштио је да бугарска влада поседује „извештај да су не само трупе на југословенској граници повећане”, већ и да је примећена концентрација трупа око Ниша и Пирота. Калфов је захтевао објашњење због овог чина. Ракић се бранио да је реч о мерама предострожности због нереда у Бугарској и вести о мобилизацији. С друге стране, понављала се аргументација бугарског министра која је била актуелна након пуча, да је његова влада „прунуђена на такав корак због одржавања реда”, да се одреди распуштају или ће бити распуштени када се у одређеном месту успостави ред. Ракићев утисак био је да се распуштање снага врши из страха од сукоба са Краљевином СХС. Упозоравао је да је оно делимично и да још увек има резервиста у бугарској војци, што је било притивно члану 71. уговора из Неија.¹⁷⁸⁰

Посланици три велике силе у Софији су 14. јуна одговорили на инсистирање Краљевине СХС да се учини енергичан корак ка Бугарској. Изјавили су да је нова влада „последња два дана чинила много да војску доведе у редовно стање, да ће се те мере наставити, да данас постоје повреде уговора Нејског нарочито што се резервних официра, али да мобилизација више не постоји”. Заједнички став Савезника био је да нема опасности по суседне државе, што је навело Ракића и румунског посланика да одустану од протеста код бугарске владе, како им је било наређено из Букурешта и Београда. Њих је умирила и вест да ће

¹⁷⁷⁹ С. Мићић, *Рад бугарског посланства у Београду против војне интервенције Краљевине СХС (9–18. јун 1923)*, 96–97.

¹⁷⁸⁰ АЈ-395-9-96-162 пов. бр. 514 од 14. јуна 1923. године, извештај посланика, *Ракић Чолак-Антићу*.

Ликвидациони орган „уложити енергичан протест против свих војних мера које нису у сагласности са Нејским уговором”.¹⁷⁸¹

У то време Софијом су кружиле гласине да Стамболијски бежи ка Панђуришту. Пошто се Калфов 14. јуна поново састао са Ракићем, изјавио му је како сматра да је терен према Панђуришту „врло тежак за потеру и врло шумовит” и да верује како ће се Стамболијски извући из потере. Војна лига није показивала намеру да расписује нове изборе, желећи да наметне избор Цанковљеве владе као свршен чин. С друге стране, бугарска влада није желела да у дипломатски кадар уврсти ниједног човека који је био близак земљорадничком режиму. Исти однос био је и према официрском кадру.¹⁷⁸² Управо тога дана убијен је Стамболијски у родном селу Славовица код Пазарџика, чиме је пропао његов покушај да организује сеоску побуну против нове власти.¹⁷⁸³ Ракића је у току ноћи обавестио Калфов о хватању бившег премијера „у близини свога села”.¹⁷⁸⁴ Југословенски Генералштаб је истог дана примио извештај од обавештајног официра из Пирота. Наредног дана је обавештена југословенска влада о сазнањима обавештајца.¹⁷⁸⁵

Велика Британија није била расположена да подржи акцију Краљевине СХС која је била уперена према Бугарској. Југословенском посланству у Лондону саопштено је из Форин офиса да ће британски

¹⁷⁸¹ АЈ-395-9-96-159 пов. бр. 517 од 14. јуна 1923. године, извештај посланика, *Ракић Чолак-Антићу*. Иван Ристић у својој књизи погрешно наводи место на којем се налази овај документ у фонду Посланства Краљевине Југославије у Букурешту. Уместо листа 159, верујемо да је аутор ненамерно навео лист 158. (И. Ристић, *Милан Ракић у Софији*, 146–147).

¹⁷⁸² АЈ-395-9-96-164 пов. бр. 516 од 14. јуна 1923. године, извештај посланика, *Ракић Чолак-Антићу*.

¹⁷⁸³ Група аутора, *Историја Бугарске*, 314–315.

¹⁷⁸⁴ АЈ-395-9-96-161 пов. бр. 527 од 14. јуна 1923. године, телеграм, *Ракић Чолак-Антићу*.

¹⁷⁸⁵ АЈ-395-9-96-160 пов. бр. 374 од 22. јуна 1923. године, извештај Генералштаба упућен Министарству иностраних дела, *МИД Чолак-Антићу*. Министарство иностраних дела је 22. јуна пренело овај извештај Чолак-Антићу у Букурешт. Југословенски обавештајни официр сазнао је да се Стамболијски после пораза код Славовице са 20 људи склонио код села Ветрене на 10 километара од Јамбола.

кабинет у случају интервенције Краљевине СХС вршити притисак на Београд преко румунске владе.¹⁷⁸⁶ Иако је здружена интервенција три балканске државе изостала, делом због страног утицаја, делом због неспремности Атине и Букурешта, у Београду су озбиљно схватили претњу од деловања нових власти у Софији. Нинчић је средином јула примио новог бугарског посланика Минчу Минчева и нагласио му да деловање ВМРО може да изазове унутрашње и спољне неприлике. Упозорио је да ће Краљевина СХС због тога предузети мере које ће у будућности сигурно довести до уништења ове организације. Минчев се правдао да Софија нема довољно војних снага да уништи ВМРО.¹⁷⁸⁷

Током јуна и јула месеца балканска штампа приметила је зближавање Румуније, Краљевине СХС и Грчке. Румунски „Universul” писао је 22. јуна о стварању „Троструког савеза на Балкану”, уз коментар да је савез био препоручен од Венизелоса и довршен доласком краља Александра и грчког министра спољних послова Александриса у Букурешт. И у Атини су политички кругови кренули да коментаришу изјаву Александриса у вези грчко-југословенско-румунског савеза. Тамо се говорило да су покушаји за остваривање ове идеје раније долазили од Венизелоса, али су они били онемогућени због пада његове владе 1. новембра (1920. године приметио Н. М.). Преговори су настављени у Лозани. Слично као што је пренео румунски „Universul”, у хеленским круговима се говорило да је посета краља Александра и Александриса Букурешту имала велики значај. Као главни циљеви савеза истакуте су офанзивне и дефанзивне намере, али и трговински интереси три државе.¹⁷⁸⁸

¹⁷⁸⁶ АЈ-395-9-96-168 стр. пов. бр. 288 од 18. јуна 1923. године, телеграм, *Нинчић Чолак-Антићу*.

¹⁷⁸⁷ Иван Ристић, „Антијугословенско деловање ВМРО-а из Бугарске (1923–1924): Спољнополитички и безбедносни аспект”, *Зборник Матице српске за историју*, Vol. 96, No. 2 (2017), 91–94.

¹⁷⁸⁸ АЈ-395-9-94-52 док б. б. без датума, извештај о писању румунске и грчке штампе поводом посете Александра Београду; Н. Марковић, „Пад монархије у Грчкој и Краљевина СХС (1923–1924)”, 245–246.

7. ЈУГОСЛОВЕНСКА ДИПЛОМАТИЈА И ПОТПИСИВАЊЕ МИРОВОГ УГОВОРА У ЛОЗАНИ

Средином 1923. године полако је долазило до захлађења у односима Анкаре и Москве, што је битно мењало геополитичке позиције Кемалове владе у току завршне фазе преговора у Лозани. Како су обе државе завршиле војне сукобе, почеле су да гледају сопствене интересе и раде на међународном признању и сарадњи са силама Антанте. С друге стране, настао је спор између Москве и Анкаре у питању статуса пловидбе мореузима. Пошто је уговор у Москви из марта 1921. године предвиђао договор о овом питању од стране црноморских држава, совјетским делегатима је сметало што је у Лозани поднет предлог да ратни бродови могу да плове кроз Босфор и Дарданеле, али не дуже од једног дана. Они су захтевали затварање мореуза за пловидбу свих ратних бродова, осим турских, што је омогућавало Совјетима да шире утицај према југу.¹⁷⁸⁹

И југословенски делегат Живковић је 30. маја из Цариграда јавио да има података о погоршавању турско-бољшевичких односа.¹⁷⁹⁰ Разлог промене делегат је видео у одлуци кемалиста да напусте бољшевице на конференцији по питању мореуза. Турски делегати су настојали да се ослањају на подршку Совјетске Русије, а да с друге стране умање руску снагу на Црном мору. Зато је бољшевички конгрес у Бакуу, почетком марта, осудио понашање турских представника током преговора, а влада у Москви је послала нове трупе на Кавказ према граници са Турском. Опозван је и совјетски представник у Ангори Семен Аралов, који је, по информацијама Живковића, био оптужен од своје владе за раскид сарадње у Лозани. Делегиран је нови представник Словиц и требало је да делује у смеру лаганих увреда (*de coups d'epinagle*), као новог стања у односима Турске и бољшевика. У почетку је реакција турских власти

¹⁷⁸⁹ Tsvetelina Tsvetkova, "Soviet-Turkish Relations 1921–1923: A Few Nuances from the Bulgarian Archives", *Journal of Balkan and Black Sea Studies*, No. 3, Vol. 4 (June 2020), 13–25.

¹⁷⁹⁰ АЈ-341, број фасцикле 32, архивска јединица 109, пов. бр. 3349 од 6. јуна 1923. године, телеграм, *МИД Гавриловићу*. Овај извештај достављен је посланику Гавриловићу у Лондон тек 6. јуна.

била жестока, јер су 1. маја изведене акције хапшења комунистичких агената у Цариграду. Крајем маја те акције су обустављене, али је полиција наставила да прати бољшевичке агенте, који су морали да умање своје пропагандне активности. У прилог томе, лист „Вакит” је 25. маја објавио чланак да бољшевички агенти добијају претећа писма.¹⁷⁹¹

Средином јуна Влада Краљевине СХС обавештена је о лошој политичкој ситуацији у Турској.¹⁷⁹² Живковић је положај кемалиста оценио као доста тежак, због стања у коме се земља налазила после рата. Положај је постајао још гори након урушавања старих тековина турског друштва од стране новог режима, велике беде и неиспуњених обећања Мустафе Кемала. У тренутку када се буде састала нова скупштина биће потребно расправити и одређена питања из спољне политике. Делегат је успео да сазна из дипломатских и турских кругова, да ће сигурно бити постављено питање влади – зашто она није обновила контакте са Краљевином СХС, као једном од најважнијих држава на Балкану. Том сазиву биће постављена и питања о судбини Карагача, грчких репарација и економско-финансијске ситуације у Турској.¹⁷⁹³ Влада у Анкари није била спремна да настави даље ратовање, али није смела ни да склопи мир јер би била суочена са бројним непријатељима у унутрашњости земље. Шпекулисало се да је ово био један од разлога непопустљивости Турака на конференцији у Лозани. Уз то, влада у Анкари страховала је од великог броја припадника организације „итихадџија”, којој је постао близак и Реуф-беј. У својим честим контактима са дипломатским круговима, Живковић је успео да сазна за план о нападу на Цариград, али није веровао да ће он бити реализован.¹⁷⁹⁴

¹⁷⁹¹ АЈ-341-32-109 пов. бр. 343 од 30. маја 1923. године, извештај о односима Ангоре и Москве, *Живковић Нинчићу*; Т. Tsvetkova, “Soviet-Turkish Relations 1921–1923”, 26–27.

¹⁷⁹² АЈ-341-32-109 пов. бр. 5858 од 22. јуна 1923. године, телеграм, *Нинчић Гавриловићу*.

¹⁷⁹³ АЈ-341-32-109 пов. бр. 392 од 14. јуна 1923. године, извештај о политичкој ситуацији у Турској, *Живковић Нинчићу*.

¹⁷⁹⁴ У дипломатским круговима се говорило да Кемалове снаге планирају напад на Цариград. По овим вестима оне су планирале да одузму Цариград из руку Савезника једном брзом акцијом. У случају да она не успе, алтернатива је било повлачење свих кемалистичких јединица из Источне Тракије и

На тежину положаја ангорске владе указивала је и чињеница да ће избори који су се очекивали у току 1923. године бити спроведени уз велике напоре због немогућности да се изаберу повереници. Живковић је пренео да се на њихов избор у Цариграду чека око недељу дана и да још не постоје назнаке кад ће се бирати посланици. Ова конфузија објашњавала се жељом владе у Ангори, да преко надзорних комисија утиче на избор повереника и да оштром контролом спречи избор лица блиских непријатељски расположеним круговима. Зато се у Цариграду, који је важио за јако упориште „итихадџија”, тако дуго чекало на спровођење избора, а ништа другачије није било ни у другим градовима. Уз то, режим из Анкаре кренуо је да поставља своје људе на важне функције у војсци. Дошло је до сукоба Нуредин-паше, команданта друге армије¹⁷⁹⁵ са владом, због именовања својих кандидата за крајеве које је контролисала 1. армија. Нуредин-паша је одбио да прихвати људе Мустафе Кемала, наводећи да су то његова обична постављења. Зато је издао наређење општинама које је он контролисао да поставе кандидате које је он одредио. Живковић је успео да сазна да је Нуредин-паша близак „итихадџијама” и да су сви његови кандидати чланови те организације.¹⁷⁹⁶

Слични сукоби постојали су са Февзи-пашом и Рефет-пашом, па је било очито да се број непријатеља Кемаловог режима нагло повећао прекидом ратних операција. Живковић је средином јуна примљен у једној амбасади у Цариграду, вероватно Француској (приметио Н. М), где је обавештен да је из Анкаре дошло 1.200 отпуштених официра, јер су се током офанзиве у септембру 1922. изјаснили против њеног

Цариграда на демаркационе линије у Малој Азији. Живковић је одбацивао сваку могућност да су ови наводи истинити. Није могао да разуме како би се кемалисти повукли са ових територија и зашто би себе ставили у позицију савезничких заробљеника. (АЈ-341-32-109, пов. бр. 392 од 14. јуна 1923. године, стр. 2).

¹⁷⁹⁵ Томић наводи да је Нуредин-паша водио другу армију током уласка у Смирну, док је делегат Живковић пренео да је он био командант прве армије средином 1923. године. Аутор се определио за оцену коју је изнео колега Томић, али оставља простор да је дошло до промене у командном саставу. (З. С. Томић, *Камал Ататурк*, 128).

¹⁷⁹⁶ АЈ-341-32-109, пов. бр. 392 од 14. јуна 1923. године, извештај о политичкој ситуацији у Турској, *Живковић Нинчићу*, стр. 3.

спровођења. Они су постали огорчени непријатељи Мустафе Кемала, па су кренули да говоре „да ће раскрстити са „Ангорским диктатором”. Уз то, Мустафа Кемал је оптуживан за напаствовање младих девојака и отпуштање чиновника из службе.¹⁷⁹⁷

Када није могла да се договори са Москвом, Турска је окренула своје погледе према Будимпешти и Софији. Југословенска влада је у току јуна примала забрињавајуће вести о јачању веза између Кемалове владе и ревизионистичких кругова у Мађарској. Иштван Фридрих, вођа „Пробуђених Мађара” и бивши премијер Мађарске у време избијања болшевичке револуције, отпутовао је у Ангору преко Смирне.¹⁷⁹⁸ О овом путовању Нинчић је био информисан од Живковића из Цариграда неколико дана раније. Делегат је указао да Фридрихов долазак има за циљ потписивање трговинског уговора са тамошњом владом, па су га због тога пратили финансијски и економски експерти. Турска штампа није одмах известила јавност о овој мисији и вероватно је ћутала због става водећих личности у Ангори да она треба да остане тајна. У прилог томе, Живковић је средином јуна јавио влади да је Фридрих дошао у Турску пасошем на име Исмана Ефендије.¹⁷⁹⁹

Већ 9. јула, делегат је поново упозорио на јачање односа између Мађарске и Турске.¹⁸⁰⁰ Турска штампа почела је да прати рад мађарског трговачко-привредног одбора. Лист из Смирне „Турски глас” урадио је интервју са једним од његових чланова, а разговор је пренео и лист „Ватан”. Члан овог одбора изјавио је да се Мађарска након Тријанонског уговора нашла раскомадана, у тешком материјалном положају и окружена непријатељским народима. Али, Мађари ће настојати да поврате своју славу и отргну се утицаја страних сила, истицао је Фридрихов делегат приликом интервјуа. Заједничко у писању оба листа

¹⁷⁹⁷ Исто, стр. 4.

¹⁷⁹⁸ АЈ-341-32-109 пов. бр. 5855 од 22. јуна 1923. године, телеграм, *Нинчић Гавриловићу*.

¹⁷⁹⁹ АЈ-341-32-109 пов. бр. 396 од 15. јуна 1923. године, извештај из Цариграда о доласку Стевана Фридриха у Ангору, *Живковић Нинчићу*.

¹⁸⁰⁰ АЈ-341-32-109 пов. бр. 6774 од 16. јула 1923. године, телеграм, *Нинчић Гавриловићу*. Посланство у Лондону извештено је тек 16. јула о јачању веза између Мађарске и Турске.

било је то што су Мађарску називали братском државом, која је у циљу побољшања материјалног положаја Турака послала одбор са задатком да реши економске проблеме. Штампa је преносила да су чланови одбора трговац Дурфер и по један инжењер, апотекар и секретар одбора.¹⁸⁰¹

Можемо претпоставити да се иза ове посете можда крила жеља Мустафе Кемала да од Фридриха прикупи информације и искуства како би сузбио ширење комунистичких идеја у Турској, са којима се Фридрих суочавао неколико година раније у Мађарској. Уосталом, разлаз са Москвом који је био евидентан, налагао је Турској да у Мађарској тражи неки вид политичке, али пре свега економске подршке. Члан одбора је рекао приликом интервјуа у „Турском гласу” да је неопходно да „Мађари и Турци буду повезани јаким економским везама” и да су због сличности ситуације и положаја „два братска народа принуђена да ступе у тешње односе”.¹⁸⁰² Још је истакао, како су победе Турака у рату изазвале велико одушевљење и манифестације радости Мађара испред турског конзулата у Будимпешти. Зато је Иштван Фридрих предао почасну сабљу Мустафи Кемалу марта 1923. у Афијумкарахисару, а члан одбора објашњавао је то „знаком привржености Мађара према својој браћи Турцима”.¹⁸⁰³

Током јуна деловало је као да ће се сукоби поново обновити, у чему је Бугарска видела прилику да изађе из дипломатске изолације у којој је била од краја рата. Нова влада Александра Цанкова, која је дошла на власт после убиства Стамболисјког уз помоћ „Војне Лиге”, покушала је да склопи споразум са кемалистима. Живковић је приметио да се представник Бугарске у Цариграду генерал Марков, вратио средином јуна у Софију после неуспешне мисије. На састанку са Аднан-бејом, представником ангорске владе, Марков није успео да га убеди да је потребно вратити бугарске избеглице у Тракији и обновити делатност Бугарске егзархије. Слично се завршила и иницијатива да се обнове односи две земље. Марков је после консултација у Софији поново дошао у Цариград. Други сусрет са Аднан-бејом није донео промене. Марков је изразио пријатељство његове државе ка Турској и спремност да

¹⁸⁰¹ АЈ-341-32-109 пов. бр. 461 од 9. јула 1923. године, извештај о сарадњи Мађарске и Турске, *Живковић Нинчићу*.

¹⁸⁰² Исто, стр. 2.

¹⁸⁰³ Исто, стр. 3.

Турцима притекне у помоћ. Живковића је врло узнемирлила вест да је Марков предложио склапање савеза. Зато се одмах састао са савезничким дипломатама, али они нису имали никакве вести о оваквим корацима Маркова. Три дана касније, Живковић је сазнао да је Марков предао Аднан-беју и писани документ, којим је изразио „радост Бугара због победе Турака у рату”.¹⁸⁰⁴ Делује да је стварно постојала спремност Бугара да покрену акције на Балкану и у Македонији, због тешког положаја Краљевине СХС и Грчке. Међутим, Турци нису показивали претерано расположење ка предлогу, иако су постојали кругови вољни за рат због повратка бивших територија Османске империје.¹⁸⁰⁵

Већи део турске политичке елите ипак је сматрао да евентуална сарадња са Бугарском није могућа, због сукоба интереса у Тракији. Живковић је упозоравао Нинчића да би требало обратити пажњу на „већу опасност од евентуалне колаборације Турске и Мађарске, јер се њихови интереси подударају”. Једино је лист „*Journal d' Orient*” 21. јуна пренео вести о могућем савезу Турске и Бугарске. Ипак, он је имао мало утицаја на Турке због писања против организације Мустафе Кемала током рата са Грцима и утицаја Италије и Бугарске на његов рад.¹⁸⁰⁶ Агенти ВМРО-а у Цариграду, др Николов, Лазар Поповски и Ацков, помагали су делатност генерала Маркова својим личним везама са турским политичарима. Живковић је дознао да су они успели да придобију Хусејдин Адил-беја, председика македонског огранка „Турског Трачког удружења”, да би остварили планове у Македонији и Тракији. Поповски је приликом једног разговора са Николом Јовановићем, конзулом, рекао како се планира једна организована акција од Вардара до албанске границе. Живковић је јавио да постоје информације да су агенти ВМРО-а већ послани у Албанију да би радили на обарању владе Ахмеда Зогуа.¹⁸⁰⁷

¹⁸⁰⁴ АЈ-341-32-109 пов. бр. 418 од 21. јуна 1923. године, извештај о односима Бугарске и Турске, *Живковић Нинчићу*.

¹⁸⁰⁵ Исто, стр. 2.

¹⁸⁰⁶ Исто, стр. 3.

¹⁸⁰⁷ АЈ-341-32-109 пов. бр. 418, стр. 4. Нинчић је овај извештај Трајана Живковића послао Гавриловићу у Лондон 27. јуна 1923. године. (АЈ-341-32-109 пов. бр. 6068 од 27. јуна 1923. године, телеграм, *Нинчић Гавриловићу*.)

Напетост између савезничких снага и Турака се повећавала због непотписивања уговора у миру. Односи су били још заоштренији када је средином јуна британска флота запленила један турски брод у Мраморном мору.¹⁸⁰⁸ Укрцавање људства и оружја на брод приметил је британска авијација која је јавила својој флоти. Живковић је нагласио да се „укрцавање вршило из Тракије за Малу Азију преко Силиврије, варошице која лежи недалеко од Родоста, на европском копну”. Чин заплене десио се 17. јуна, а на броду је била артиљерија и 500 чланова посаде. Британске снаге конфисковале су брод и оруђа пронађена на њему (4 пољска и 14 брдских топова), док је посада пуштена на слободу. Живковићу није било јасно зашто су Турци вршили пренос трупа у Малу Азију, јер су са великим тешкоћама снабдели своје снаге у Источној Тракији, где су се очекивали сукоби са Грчком.¹⁸⁰⁹ Сумњало се у дипломатским круговима, да ова акција можда има везе са планом о нападу на Цариград, о коме се говорило током јуна 1923. године. Живковић је ипак сматрао да акција има више везе са унутрашњом ситуацијом у Турској, због напете политичке ситуације у земљи. У прилог томе, он је јавио да су из Цариграда за Ангору отишли најбољи жандарми, њих 50, да би чинили телесну гарду Мустафе Кемала. Било је јасно да вођа покрета нема више поверења у своју околину, посебно након догађаја у Бугарској кад је убијен Стамболијски. Заступник британског високог комесара, Хендерсон, упитао је Аднан-беја зашто је дошло до ових догађаја који представљају кршење конвенције из Муданије. Аднан-беј је одговорио да не зна одакле је дошао овај брод и да је он највероватније залутао током крстарења обалом Мале Азије. Живковић је успео да сазна да су тврдње нетачне, јер је приликом саслушавања посаде од стране Енглеза, утврђено да нема никаквог говора о лутању како је наводио Аднан-беј.¹⁸¹⁰

У Грчкој су озбиљно схватили могућност обнављања сукоба због лоше ситуације током преговора у Лозани и деловања турских снага на терену. Зато су сви „шефови револуције и сви команданти дивизија и

¹⁸⁰⁸ АЈ-341-32-109 пов. бр. 6010 од 27. јуна 1923. године, телеграм, *Нинчић Гавриловићу*.

¹⁸⁰⁹ АЈ-341-32-109 пов. бр. 410 од 19. јуна 1923. године, извештај делегата о заплени турских бродова, *Живковић Нинчићу*.

¹⁸¹⁰ АЈ-341-32-109 пов. бр. 410 од 19. јуна 1923. године, стр. 2.

бригада” од 20. до 22. јуна одржали ратни савет. Војни кругови су веровали да је велика вероватноћа да ће се рат наставити у наредном периоду.¹⁸¹¹ Да је договорен неки вид сарадње између Бугарске и Турске у циљу деловања ка Краљевини СХС и Грчкој, говориле су и вести Станојевића, југословенског конзула у Солуну. Он је сазнао да се „комитске чете из Софије крећу у округ Кавадарски и да је њих неколико прешло у срез Кавадарски и Ђевђелијски”.¹⁸¹²

Ревизионистички кругови озбиљно су разматрали евентуалну сарадњу на Балкану против држава победница у „Великом рату”. Министарство унутрашњих послова Краљевине СХС доставило је 31. јула министарству спољних послова информације, да је преко делегата у Бечу сазнало да се 22. јула одржао састанак ревизиониста у Берхтсгардену у Баварској.¹⁸¹³ Њему су присуствовали бугарски цар Фердинанд, немачки генерал Лиман фон Сандерс, бугарски генерал Александар Протогеров, мађарски генерал Танцош (Tánczos), кронпринц Баварске Леополд Марија Рупрехт (Maria Luitpold Rupprecht), с циљем да склопе споразум о деловању у Бугарској и Тракији. По овим информацијама, план је био да Бугари изазову nerede у Тракији и заједно са Турцима окупирају грчки део области. Ове акције пратио би пуч који би се изазвао у Баварској, а улогу би добила и Мађарска у деловању ка Краљевини СХС.¹⁸¹⁴

У међувремену, југословенски делегат Јовановић састао се 2. јула са Иسمет-пашом на конференцији у Лозани. Пошто се тих дана расправљало о капитулацијама, питању савезничког дуга и положају њихових трупа у Турској, Иسمет-паша је истакао да би свако

¹⁸¹¹ АЈ, Министарство иностраних дела КЈ-политичко одељење (334), број фасцикле 9, бр. Јединице описа 29 (Грчка-општи материјали), лист 49, пов. бр. 337 од 22. јуна 1923. године, телеграм, *Станојевић МИД-у*. (У даљем тексту: АЈ-334-9-29...) Конзул из Солуна Станојевић је ове информације доставио својој влади наведеним телеграмом.

¹⁸¹² АЈ-334-9-29-48 пов. бр. 240 од 22. јуна 1923. године, телеграм, *Станојевић МИД-у*.

¹⁸¹³ АЈ-395-9-94-54 пов. бр. 7533 од 7. августа 1923. године, документ је достављен посланству у Букурешту 7. августа 1923. године.

¹⁸¹⁴ АЈ-395-9-94-55 пов. бр 479 од 13. августа 1923. године.

пролонгирање боравка савезничких снага значило почетак новог рата.¹⁸¹⁵ Он је упитао Јовановића да ли ће Краљевина СХС подржати Грчку ако непријатељства буду обновљена. Пошто није желео да директно одговори, јер вероватно није имао инструкције од владе, југословенски делегат је дао један „необавезујући одговор”. Шеф турске делегације је упозоравао да су узнемирујуће вести које се појављују у штампи о боравку савезничких снага у Турској док се спорна питања не буду решила. Поновио је да свако пролонгирање њиховог боравка значи рат са Турском.¹⁸¹⁶

Савезници су се на све начине трудили да одбране своје финансијске интересе, па су размишљали да Турској поставе услове које не би могла да прихвати, што би сигурно довело да окончања конференције. С друге стране, постојао је раскорак са француском политиком, јер је генерал Пеле желео да по сваку цену наметне питање дуга. Зато се он почетком јула нашао изолован без ичије подршке у овом питању.¹⁸¹⁷ Југословенски и румунски делегат, Јовановић и Диаманди, посетили су 3. јула француске, британске и италијанске представнике и указали им на потребу „да се учини све што је могућно да се дође до мира”. Нагласили су га ће „њихове државе одмах бити погођене обновом непријатељства са Турском” и саопштили своје наде да савезничке државе неће предузети акције које би окончале рад конференције у Лозани. Јовановић је указао на разговор који је водио са Исет-пашом и спремност Турске да ратује ако се савезничке снаге не повуку са њене територије. Британски делегат Рамболд сматрао је да су Исет-пашине претње „блеф” и сумњао да би Турци реаговали на такав начин.¹⁸¹⁸

¹⁸¹⁵ S. Demrici, *The Lausanne Conference*, 204.

¹⁸¹⁶ DBFP, First Series, Vol. XVIII, doc. no. 651, p. 919, Lozana, 3. jul 1923. godine, *Rambold Kerzonu*.

¹⁸¹⁷ S. Demrici, *op. cit.*, 204.

¹⁸¹⁸ DBFP, First Series, Vol. XVIII, doc. no. 651–652, p. 919, Lozana, 3. jul 1923. godine, *Rambold Kerzonu*. Рамболд је јавио својој влади да ће инсистирање Француске да по сваку цену реши питање османског дуга створити још једно „питање Рура у Цариграду”. Сматрао је да би оваква политика Париза довела савезничке државе у озбиљне потешкоће на конференцији, а саму француску делегацију у положај дипломатске изолованости.

Непосредно пре румунско-југословенске акције, Диаманди је позвао хеленску делегацију да јој се прикључи. Истакао је предности које би овакво деловање изазвало, посебно када се има у виду жеља Атине да приступи Малој Антанти. Грчки министар иностраних дела Александрис није желео да се прикључи заједничкој изјави о потреби склапања мира, верујући да ће поново почети рат са Турском. Потпуно другачије мишљење је имао Венизелос, који је присуствовао састанку, пружајући подршку југословенској и румунској иницијативи. Јовановић је истог дана саопштио Нинчићу да га је став Венизелоса навео да учини овај корак, јер рат на Балкану није у интересу Грчке и Краљевине СХС. Заједничка изјава је добро примљена код представника Италије, Британије и Француске, који су истакли значај склапања мира.¹⁸¹⁹

Осим инсистирања на мирном решењу, југословенска дипломатија се борила да оствари конкретне добити из кризе. Спалајковић је у Паризу, почетком јула, ургирао код Поенкареа да би се решило питање југословенског кредита од 300 милиона франака. Сматрао је да француске власти сnose део одговорности због отежане спољнополитичке позиције Краљевине СХС након повратка Турске у Европу и француском попуштању Италији, Бугарској и Мађарској. То је било саопштено Поенкареу 6. јула током састанка са Спалајковићем. Југословенски посланик поновио је како је Краљевина СХС прихватила француску политику ка Турској у другој половини 1922. године и да јој је заузврат гарантована помоћ од власти у Паризу. Упозорио је и на опасност од француског пасивног држања у време пада Стамболијског у Бугарској. Поенкаре је обећао да ће ургирати у корист решавања тог питања, након чега је Скупштина у Паризу 12. јула одобрила кредит.¹⁸²⁰

Почетком јула 1923. године, односи између Савезника и Турака полако су почели да се смирују, посебно након помака у преговорима на конференцији. Лист „Ватан” је 8. јула пренео вести свог дописника из Лозане, да су све несугласице између Турске и Грчке нестале, јер између две земље више нема спорних питања. Сви савезници, осим Француске, топло су примили ове вести, преносио је „Ватан”. Исти извор, пренео је

¹⁸¹⁹ Исто; АЈ-334-26-61-32-33 стр. пов. бр. 379 од 3. јула 1923. године, телеграм, *Јовановић Нинчићу*.

¹⁸²⁰ М. Коцић, „Преговори о зајму за наоружавање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у Француској (1922–1923)”, 1606–1607.

да се генерал Пеле нашао у клопци коју је сам исплео за друге учеснике на конференцији мира. Делегат Живковић консултовао се са грчким представницима у Цариграду, да би проверио тачност ових тврдњи. Обавештен је да су 3. јула, на приватном састанку грчке и турске делегације у Лозани, усвојене основе споразума. По овом договору, Турска се обавезала да ће одустати од потраживања свих конфискација које је Грчка вршила у току рата и да неће враћати бродове које је одузела хеленској флоти у току рата. Грчка делегација пристала је да исплати све признанице на основу којих је вршила куповину ствари, да врати Турској њене заплећене бродове и да две недеље након склапања мира преда Турској Карагач са околином. Договорено је да становиштво ове области буде размењено, што је значило да ће се Грци иселити из ове области у своју домовину. Према овим информацијама две земље пристаће да склопе трговински уговор на две године, након склапања мира. Споразум је оставио горак утисак на генерала Пелеа, преносио је дописник „Ватана”, који „није могао да отвори уста” након вести да је договор постигнут.¹⁸²¹ Живковић је истог дана известио владу писању турског листа.¹⁸²¹ Нинчић је о овој објави турског листа јавио 17. јула Гавриловићу у Лондон, да би могао да усклади своје држање након ових промена у односима Грчке и Турске.¹⁸²²

Француски премијер Ремон Поенкаре предложио је да уговор потпишу тројица представника савезничких сила који се тренутно налазе у Лозани, са чиме се сложио Лорд Керзон. Шеф Форин офиса је о овој одлуци обавестио 11. јула тамошњег британског делегата и дипломате у Риму у Паризу.¹⁸²³ Рамболд је наредног дана јавио како се дешавања на конференцији одвијају спорије него што је он очекивао и да је остало још неколико тачака које се морају расправити на састанку са Исет-пашом. Са своје стране, турски државник је тражио одлагање састанка комисија док му не буду стигле инструкције из Анкаре. Ипак, Исет-паша је током разговора са Рамболдом показао спремност да прихвати

¹⁸²¹ АЈ-341-32-109 пов. бр. 460 од 8. јула 1923. године, извештај о писању листа „Ватан”, Живковић Нинчићу.

¹⁸²² АЈ-341-32-109 пов. бр. 6834 од 17. јула 1923. године, телеграм, Нинчић Гавриловићу.

¹⁸²³ DBFP, First Series, Vol. XVIII, doc. no. 667, p. 944, London, 11. jul 1923. godine, Kerzon Grahamu, Ramboldu i Kru-u.

поједине савезничке предлоге, али је утисак британског делегата био да је његова намера била да одвоји Рамболда од француских колега.¹⁸²⁴

Краљевина СХС је преко делегата Јовановића изјавила да неће пристати на потписивање мировног уговора са Турском због спора око расподеле дуга Османске империје и затражила је да само делимично потпише уговор. Отправник послова у британској амбасади у Београду, Роберт Џорџ Хов (Rober George Howe)¹⁸²⁵ је 9. јула о томе обавестио Форин офис. Тамо је овакав став рђаво протумачен. Лорд Керзон је зато 12. јула наредио Хову да се изврши „што је могуће већи притисак” на југословенску владу да би она одустала од става. Истакао је да „не може бити речи о потпису са резервом или изостављања” у члановима који су се тицали расподеле дуга.¹⁸²⁶ Хов се 15. јула састао са Нинчићем у Београду, који није показивао никакву вољу да промени гледиште. Министар је наглашавао да још увек важи члан 6. уговора из Лондона и да зато неће бити усвојени савезнички предлози. Напоменуо је да југословенски делегати нису учествовали у расправама о економским и финансијским питањима и да је неправедно захтевати од њих да такав уговор потпишу, те да је могућ само делимичан потпис. Хов је одбацио овакву могућност, на шта је Нинчић одговорио да Краљевина СХС у том случају неће потписати уговор. Рамболд је наредног дана из Лозане

¹⁸²⁴ DBFP, First Series, Vol. XVIII, doc. no. 668, p. 945–946, Lozana, 12. jul 1923. godine, *Rambold Kerzonu*. Исмет-паша је пристао на граничну линију Турске према Ираку која је понуђена од стране савезничких делегата. Сагласио се да конвенција из Муданије остане на снази током периода евакуације савезничких трупа, али само под условом да се „војни органи договоре на лицу места” о спорним детаљима.

¹⁸²⁵ Сир Роберт Џорџ Хов (1893–1981), британски дипломата, други секретар у амбасади Београду од почетка октобра 1922. године до 10. јула 1923. године, када постаје отправник послова. На том положају остаће до 8. септембра 1923. године. Деловао као дипломата на разним функцијама у Копенхагену, Букурешту, Пекингу и другим местима. Био амбасадор у Риги од 1940. до 1942. године, након тога у Етиопији до 1945. године. После Другог светског рата постављен на месту генералног гувернера у Судану од 1947. до 1955. године, када се повлачи из дипломатске службе.

¹⁸²⁶ DBFP, First Series, Vol. XVIII, doc. no. 670, p. 947, London, 12. jul 1923. godine, *Kerzon Hovu*.

обавестио Керзона да претпоставља да ће Хов заједно са француским и италијанским дипломатама вршити притисак на Краљевину СХС. Сматрао је да једини начин на који се може утицати на југословенску владу јесте да савезничке силе одбаце сваку могућност потписивања било ког дела уговора.¹⁸²⁷

У Лозани су 17. јула обављени завршни састанци три комитета на којима су усвојени протоколи о евакуацији савезничких снага из Турске – Карагача, договор о успостави мира између Грчке и Турске који ће ступити на снагу заједно са клаузулом о грчко-турској граници када се буде ратификовао уговор. Уз то, усвојена је и декларација о амнестији заробљених војника.¹⁸²⁸ Пошто је Совјетска Русија својим положајем била заинтересована за Босфор и Дарданеле, договорено је слање позива влади у Москви да би она у року од три недеље послала представнике у Лозану или Цариград, с циљем да потпишу конвенцију о мореузима. По питању финансијских обавеза Турске (Османске империје) ка савезничким државама, настале су несугласице. Оне су превазиђене спремношћу заинтересованих страна за договор у случају настанка спора.¹⁸²⁹ Савезнички делегати одустали су од задржавања права на

¹⁸²⁷ Isto, doc. no. 676, p. 954, Lozana, 16. jul 1923. godine, *Rambold Kerzonu*. Рамболд је у преписци са Керзоном сматрао да Краљевина СХС вероватно жели да потпише комерцијалну конвенцију из својих економских интереса или Конвенцију о мореузима због престижа државе.

¹⁸²⁸ DBFP, First Series, Vol. XVIII, doc. no. 678, p. 960-962, Lozana, 17. jul 1923. godine, *Rambold Kerzonu*. Рамболд је нарочито важним сматрао декларацију о амнестији, наводећи пример хапшења Грка у Цариграду и лош однос Турака према повратку Јермена. С друге стране, Иسمет-паша се бранио да Турска жели да спроведе ову одлуку, али да неће допустити „повратак опасних јерменских елемената”. Венизелос се трудио да укаже како је право Цариградских Грка да се врате обезбеђено конвенцијом о размени становништва. Након притиска британског делегата, Иسمет-паша је морао да изјави како ће конвенција ступити на снагу одмах након потписивања уговора.

¹⁸²⁹ Иسمет-паша се бранио да његова држава није способна да „плаћа камате у злату и фунтама стерлинга” наглашавајући да за њу не важе савезничке одлуке о овом питању. Француски делегат генерал Пеле, чија је држава најзаинтересованија за ово питање, упитао је да ли то значи одрицање нове турске државе од раније преузетих обавеза. Након изјаве Иسمет-паше, да Турска размишља да покрене директне преговоре са државама „власницима

каботажу (превоз робе и путника у једној држави), а Венизелос и Исет-паша постигли су договор о трајању Трговинске конвенције. Истог дана усвојен је и протокол о концесијама савезничких држава у Турској. Састанак је завршен низом званичних говора, међу којима су се посебно истакли говори румунског и југословенског делегата. Наиме, Диаманди и Јовановић су причали као да је реч о последњем „правом заседању конференције”, али су нагласили да ће коначне изјаве дати на завршној седници. Рамболду и осталим савезничким делегатима ова изјава изазвала је „забаву”, јер је он сумњао да ће Јовановић уопште бити примљен на завршној седници због става Краљевине СХС да одбије потписивање уговора.¹⁸³⁰

Хов је 20. јула обавестио Лондон да више не гаји никакве наде да ће југословенска влада потписати мировни уговор из Лозане. У разговору са званичницима из француске амбасаде у Београду, стекао је утисак да постоји могућност да се такав чин обави тек након неколико месеци. Рамболд је из Лозане наредног дана информисао Керзона да ће савезнички представници оставити посебан протокол који ће „омогућити Краљевини СХС да потпише уговор у било које време до његовог ступања на снагу”.¹⁸³¹

Нинчић је 8. августа известио Чолак-Антића о једном занимљивом разговору који се десио на Конференцији у Лозани између Исет-паше и југословенског делегата Јовановића, о односима две државе у случају ако уговор не буде потписан од стране Краљевине СХС. Пошто је Јовановић дефинитивно одбио да потпише уговор о миру, Исет-паша га је замолио да му да обавештење какви ће бити даљи односи између њихових земаља. На то је делегат Краљевине СХС одговорио како је поступио по наређењу министарства, које му је наредило да се са Турском прво измеђају ноте и након тога поведу преговори о склапању посебног уговора о миру. Јовановић је предложио да се односи обнове

обвезница” због своје немогућности да плати дугове, Пеле је одбрусио да то не поништава важење потписаних докумената. Ипак, прихватио је објашњење Исет-паше као задовољавајуће. (DBFP, First Series, Vol. XVIII, doc. no. 678, p. 962-963)

¹⁸³⁰ Isto, doc. no. 678, p. 963-966.

¹⁸³¹ Isto, doc. no. 676, p. 954, Lozana, 16. jul 1923. godine, *Rambold Kerzonu*.

на начин као су то урадиле Румунија и Турска, што је прихватио Исет-паша, и предложио да се из Лозанског уговора узму сви делови који интересују обе делегације уз додавање онога што се сматра неопходним. Нинчић је затражио од Чолак-Антића да разговара о овом питању са турским послаником и да од њега затражи да предлог Краљевине СХС достави својој влади.¹⁸³² Министар је замолио посланика да извести Џевад-беја, да би било добро да се односи Краљевине СХС и Турске обнове после ратификације мира из Лозане, јер Београд не жели да обнови односе са Анкаром пре Британије и Француске. Зато је предлагао да се прво размене ноте у којим би стајало да је између Турске и Краљевине СХС престало ратно и започело мирнодопско стање.¹⁸³³ Чолак-Антић је 9. августа разговарао са Џевад-бејом, који је након тога телеграфисао Анкари о предлогу Краљевине СХС о начину обнове дипломатских односа.¹⁸³⁴

Након преговора 24. јула потписан је мировни уговор у Лозани између Турске, с једне стране, и Велике Британије, Француске, Италије, Грчке и Румуније, с друге стране. Краљевина СХС одбила је да потпише поменути документ због економских одредби о питању расподеле дуга Османске империје. Њено учешће ипак је било значајно, јер је на предлог министра Нинчића и југословенске делегације повучена линија разграничења у Тракији, којим је одређена граница Турске у Европи. Турској је гарантован суверенитет над целокупним простором Мале Азије, Тракије до реке Марице и острвима Имброс и Тенедос, која су чувала улазак у Мраморно море. Грчкој је обезбеђен остатак области у Тракији са свим острвима у Егејском мору. Васељенској патријаршији одузета је свака политичка функција и она је ограничена само на религиозна и духовна питања. Италија је успела да осигура право над Родосом и Додеканезима. С друге стране, усвојен је захтев владе у Лондону о слободи пловидбе ратних и трговачких бродова кроз мореузе у ратном и мирнодопском периоду, чиме је она могла да делује против Совјетске Русије. Регија Босфора и Дарданела је демилитаризована, а

¹⁸³² АЈ-395-9-94-88 стр. пов. бр. 502 од 6. августа 1923. године, *Нинчић Чолак-Антићу*.

¹⁸³³ Исто, стр. 2.

¹⁸³⁴ АЈ-395-9-94-88 пов. бр. 467 од 9. августа 1923. године, *Чолак-Антић Нинчићу*.

предвиђено је успостављање комисије за мореузе под патронатом Друштва народа коју би чинили делегати Велике Британије, Француске, Италије, САД, Румуније, Бугарске, Краљевине СХС, Грчке и Турске. Прихваћени су захтеви Турске за укидањем капитулација великих сила на њеној територији. Реакције на договор из Лозане биле су различите. У хеленској јавности су на уговор гледали као на мање зло и пораз идеје о држави на пет мора и два континента, док је у Турској он посматран као победа и одбрана „Националног пакта”.¹⁸³⁵

Исмет-паша је после повратка са конференције дошао до Чаталце где му је приређен званичан дочек и велика свечаност. На излазу из железничке станице подигнута је нека врста олтара са цвећем и турским заставама. Ту су присутне девојке носиле натписе са градовима који су повраћени Турској (Карс, Смирна, Ерзерум) и имена битака које је турска војска добила. У свим местима у којима је боравио био је истакнут симболичан натпис „Мир”.¹⁸³⁶ Недуго затим је Велика народна скупштина у Анкари, средином августа, изабрала Мустафу Кемала за председника.¹⁸³⁷ Био је то само увод у коначно преобликовање друштвеног и политичког система у Турској који је намеравао да спроведе победник из рата са Грцима. У септембру је основана Републиканска народна странка Турске, која се залагала за промену система. Званично проглашење Републике Турске¹⁸³⁸ објављено је 29. октобра 1923. године, и оно је означило нову фазу у политичкој историји те земље и крупан заокрет у односу на раније тековине Османске империје. Тим чином започета је потпуно нова етапа у развоју земље, која се доста разликовала од претходних периода.¹⁸³⁹

¹⁸³⁵ S. Svetas, “The Legacy of the Treaty of Lausanne in the light of Greek-Turkish relations in the twentieth century: Greek perceptions of the Treaty of Lausanne”, 195–199; В. Поповић, *Источно питање*, 234; Ј. М. Јованивић, *Дипломатска историја нове Европе 1918–1938 (II)*, 464.

¹⁸³⁶ „Исмет-паша на Чаталци”, *Политика*, 17. август 1923. године, стр. 4.

¹⁸³⁷ „Избор Кемал-паше”, *Политика*, 16. август 1923. године, стр. 2.

¹⁸³⁸ У Турској се данас овај дан прославља као државни празник назван Дан Републике (турски Cumhuriyet Bayramı).

¹⁸³⁹ Erik Jan Zürcher, “The Great National Assembly of Turkey and its place between Sultanate and Republic”, *Diacronie. Studi di Storia Contemporanea*, Vol. 54, No. 2 (2023), 3–5.

8. ПИТАЊЕ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ СЛОБОДНЕ ЗОНЕ У СОЛУНУ 1923. И У ТОКУ 1924. ГОДИНЕ

Грчка држава нашла се у тешкој ситуацији након катастрофалног пораза у Малој Азији и потписивања уговора у Лозани 24. јула, због прилива великог броја избеглица са тих територија у матицу. Осим нестабилне привредне ситуације у земљи, ни положај новог краља Ђорђа II није био једноставан због претњи чланова Революционарног комитета, који су фаворизовали републику као друштвено уређење и да ће извршити промену режима.¹⁸⁴⁰ Да ствар буде још неповољнија, у току августа су избили штрајкови радника, који су додатно уздрмали стање у земљи. Када је 27. августа убијен председник међународне Комисије за разграничење Албаније са Грчком и Краљевином СХС, италијански генерал Енрико Телини (Enrico Tellini), створила се нова криза у међународним односима која је претила да ескалира и доведе до сукоба. Амбициозни премијер Бенито Мусолини, добро је знао у каквој се ситуацији налази Грчка, па је захтевао истрагу о убиству коју ће водити италијанске власти, плаћање ратне одштете и званично извињење владе у Атини. Упућен је ултиматум грчком шефу дипломатије Александрису од стране тамошњег италијанског посланика Монтање, који је одбијен јер је садржао понижавајуће одредбе, сличне онима које је упутила Аустроугарска српској влади 1914. године.¹⁸⁴¹

Италијанска војска је извршила окупацију острва Крф 31. августа, а Грчка је цео спор изнела пред Друштво народа. Очито је ова акција имала за циљ да изврши притисак и на југословенску владу јер су у том тренутку текли преговори око питања Ријеке, коју је Италија окупирала средином септембра. Како је Мусолини одрицао надлежност Савета Друштва народа, спор је почетком септембра пребачен Конференцији амбасадора на решавање. Ово тело одлучило је да покрене истрагу, која је требала да се оконча до краја месеца. На захтев италијанске делегације усвојено је

¹⁸⁴⁰ Н. Марковић, „Пад монархије у Грчкој Краљевина СХС (1923–1924)”, 241–248; М. Мазовер, *Солун, град духова – Хришћани, Муслимани и Јевреји 1430–1950*, 406–410.

¹⁸⁴¹ James Barros, “Mussolini’s first aggression: The Corfu Ultimatum”, *Balkan Studies*, Vol. 2, No. 2 (1961), 281–286.

гlediште да ће се Грчка сматрати кривом у случају да се кривци не нађу. Спор је решен 27. септембра када је Италија повукла војне јединице са Крфа, а Атина је пристала да исплати ратну одштету и учини извињење влади у Риму, пошто нису пронађени одговорни за убиство генерала Телинија.¹⁸⁴²

У жеку кризе око Крфа, 6. септембра 1923. године, посланик Балугџић је потписао четири анекса о југословенској зони у Солуну са владом у Атини. Влада у Београду је крајем године откупила удео у прузи од Враћа до Ђевђелије од предузећа “Oriental Railway Company”, док су приватним каналима купљене акције остатка пруге до Солуна, као и пруге од Солуна до Флорине.¹⁸⁴³ У међувремену је дипломатија кренула да решава питање увођења у праксу конвенције о зони. На иницијативу Балугџића, одлазећег посланика у Атини,¹⁸⁴⁴ влада у Београду 25. децембра одржала је заседање о „уређењу наше солунске зоне”. По информацијама објављеним у штампи, он је представио министрима преговоре које је „водио са француским Кејским Друштвом” и указао да је неопходно откупити магацине у којима би се смештала роба. Затражио је одобравање кредита од ресорних министарстава који би обезбедили организацију администрације, телефонског и телеграфског саобраћаја.¹⁸⁴⁵

¹⁸⁴² J. S. Papafloratos, “The Fiume and the Corfu Incidents”, *Balkan Studies*, Vol. 45, No. 2 (2004), 264–271; James Barros, *The Corfu incident of 1923, Mussolini and the League of Nations*, Princeton, New Jersey, 1965, 22–27, 80–85; Milan Videnović, „Pregovori Kraljevine SHS i Italije od okupacije Rijeke do Rimskog sporazuma 1924. godine”, *Istorija 20. veka*, god. XLII, br. 2 (2024), 284–286; Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, 261–266.

¹⁸⁴³ Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, 175; „Наша зона у Солуну”, *Политика*, 7. септембар 1923. године, стр. 4. Потписано је четири анексних протокола (железнички, царински, поштанско-телеграфски и ветеринарски), али је задржан суверенитет Грчке. Аврамовски преноси годишњи извештај британског посланика Јанга, да су се потписивање четири анекса десило 6. октобра. Међутим, наводи из штампе јасно указују да се то десило месец дана раније и да је реч о грешци. (Н. Марковић, „Пад монархије у Грчкој Краљевина СХС (1923–1924)”, 247).

¹⁸⁴⁴ Балугџић је почетком 1924. године ступио на место посланика Краљевине СХС у Берлину.

¹⁸⁴⁵ „Уређење Солунске зоне – Припреме за почетак рада”, *Политика*, 26. децембар 1923. године, стр. 3.

Како је то примећено у домаћој историографији, за Краљевину СХС је било геостратешко питање Слободне зоне у Солуну и власништва над пругом од Солуна до Ђевђелије. То је била најближа саобраћајна веза са морем, због неразвијених путних комуникација са Јадраном.¹⁸⁴⁶ Спор је настао због „нејасне трансакције, којом је једно српско друштво, финансирано од југословенске владе, откупило од „Oriental Railway-a” право на коришћење пруге, али и због начина функционисања зоне. У току фебруара 1924. године скупштине Грчке и Краљевине СХС бавиле су се овим проблемом. На дан 24. фебруара, у Београду је потврђена конвенција потписана претходне године, али је њом одобрено уступање зоне од 52.000 м², уместо договорених 94.000 м². Парламент у Атини није предузео никакве кораке, упркос одржаној расправи. Британски посланик у Београду сер Албан Јанг, сумњао је да иза таквог држања стоји грчка намера секвестрирања пруге, како би она била у државном власништву. Овом разлогу можемо додати и заузетост политичара променом државног уређења и нестабилну ситуацију у земљи.¹⁸⁴⁷ Председник комисије која је уређивала ово питање саставио је извештај са захтевима југословенске стране. О томе је 4. априла извештен посланик Спалајковић у Паризу и наређено му је да се „заузме у смислу захтева поменуће комисије”.¹⁸⁴⁸

Међутим, због погоршавања односа између Београда и Атине у другој половини године, уследило је даље одлагање решавања питања зоне. Грчка је почетком јуна, преко Франсиска де ла Бара (Francisco de la Barra), председника арбитражног суда за грчко-бугарске спорове, понудила влади у Софији решавање спорних питања и економског изласка на Егеј. Како су настале тешкоће око транспорта бугарске робе до Дедеагача (непостојање ваљане железнице), као једна од могућности се помињао Солун. Посланик Ракић је из Софије јављао, да отварање бугарског конзулата у Солуну јасно указује где је план да се обезбеди економски излазак на Егеј. Вести су јако забринуле владајуће кругове Краљевине

¹⁸⁴⁶ Srđan Mičić, “Yugoslav diplomacy and the ideas of the Balkan unity, 1925–1930”, *Balkanica Posnaniensia Acta et studia*, Vol. XXIX, (2022), 215.

¹⁸⁴⁷ Ž. Avramovski, n. d, 236; S. G. Markovich, *History of Hellenic-Serbian (Yugoslav) Alliances from Karageorge to the Balkan Pact 1817–1954*, 167.

¹⁸⁴⁸ AJ-388-10-24-26, пов. бр. 2974 од 4. априла 1924. године, телеграм, *МИД Спалајковићу*,

СХС. Међутим, влада у Софији је изјавила да ла Бари, да је неопходно да територија буде под њеном контролом или под суверенитетом Друштва народа, што је сигурно неповољно примљено у Атини.¹⁸⁴⁹

Уз то, потписивање споразума Политис–Калфов 29. септембра у Женеви под окриљем Друштва народа, којим се регулише заштита бугарске и грчке мањине, лоше се одразило на односе Београда и Атине. Овим споразумом Бугари су признати као једина словенска мањина у Македонији. У Београду је 30. септембра нови министар спољних послова, Војислав Маринковић, саопштио грчком амбасадору да протокол представља поделу Македоније на сфере утицаја између Бугарске и Грчке, чиме се запоставља југословенска страна. У наредним данима, Краљевина СХС је тражила да се слично признање учини за Словене који су етнички ближи Србима, што је одбијено. Зато је влада у Београду 17. новембра отказала уговор о савезу са Грчком, потписан 1913. године. Питање регулисања положаја Слободне зоне у Солуну, неколико година држано је по страни, упркос жели Краљевине СХС да се оно реши. Тек поновним доласком Венизелоса на власт 1928. године, оно постаје актуелно и бива регулисано споразумом о пет протокола 15. маја 1929. године, којим се одређивао начин функционисања зоне у наредних 15 година.¹⁸⁵⁰

¹⁸⁴⁹ И. Ристић, *Милан Ракић у Софији*, 184–188.

¹⁸⁵⁰ А. М. Пећинар, *н. д.*, 213–216; S. G. Markovich, *History of Hellenic-Serbian (Yugoslav) Alliances from Karageorge to the Balkan Pact 1817–1954*, 167–168; A. I. Papadrianos, “Greco-Serbian talks towards the conclusion of a treaty of alliance in May 1913 and the beginning of negotiations for the establishment of a Serbian Free Zone in Thessaloniki”, 43–44.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Историјски процеси са простора Балкана и Блиског истока, односно источног дела Медитерана, одувек су чинили систем спојених судова. Веома често се дешавало да неки догађај из области Мале Азије, Пелопонеза, Босфора и Дарданела утиче на развитак и политику неке државе у унутрашњости Балкана, и обратно. Такав је случај и са Грчко-турским ратом (1919–1923), који је заправо само био наставак Првог светског рата. Он је избио због неслагања турске националне политичке елите, предвођене Мустафом Кемалом, са одредбама мировног уговора у Севру. Осокољена подршком британског премијера Лојда Џорџа и победом у рату, амбициозна грчка држава на челу са премијером Венизелосом сматрала је да је идеалан тренутак да се оствари сан о великој грчкој држави на пет мора и два континента. Држање Краљевине СХС није имало пресудан значај за ток рата, али су тада постављене основе будућих односа Београда са Атином и Анкаром, који ће обликовати њихову дипломатску историју у периоду између два светска рата и касније. Југословенско држање не може се разумети ако се не представи шири контекст догађаја и улога великих сила у рату, које су значајно утицале на његов ток. Осим достављања оружја, новчаних средстава и дипломатске подршке једној од страна, велике силе биле су у прилици да у рату партиципирају и директно, с обзиром на то да се Цариград са Босфором и Дарданелима налазио под њиховом заједничком окупацијом након завршетка Првог светског рата.

Пошто је реч о теми из дипломатске историје Балкана, али и Европе, није било могуће заобићи раније главне догађаје и чињенице у основним цртама, које су важне за разумевање и развој историјских процеса од почетка Балканских ратова до окончања Првог светског рата. Зато је први део књиге предочен с тим циљем. Његово уводно поглавље у кратким цртама представља динамику балканских односа у XIX и првој деценији XX века, објашњавајући територијалне аспирације Србије, Грчке и Бугарске, чије су елите у том периоду формулисале планове о стварању великих националних држава. Били су то процеси који су се одвијали у оквиру тзв. „Источног питања”, односно борбе за европске територије Османског царства, и стварање националних држава. Иако су се интереси некада преклапали, између Београда и Атине успостављени су

савезнички односи средином XIX века. Та сарадња имала је и практичан облик када су након Велике источне кризе од 1875. до 1878. године и рата са Турском, три балканске државе (Србија, Црна Гора и Грчка) добиле територијална проширења, а две српске кнежевине и независност.

Како борба за самосталност балканских хришћана није завршена до краја у другој половини XIX века, она се наставила у наредном периоду. На политичкој карти Балкана појавио се нови субјект, млада аутономна кнежевина Бугарска, и даље зависна од Високе порте, која је проглашена на Берлинском конгресу. Она је 1885. године прогласила уједињење са Источном Румелијом, бугарском покрајином унутар Османског царства, која се имала извешан степен аутономије. Устанци, буне и борба за права хришћанских народа обележили су прву деценију XX века.

Ситуација се додатно закомпликовала када је извршена Младотурска револуција 1908. године, јер су уместо обећаних слобода и поштовања верских и политичких права немуслиманских народа, нове власти у Цариграду кренуле да спроводе терор широм царства. Када је Италија 1911. године започела рат против Турске и окупирала јој Либију, балканске државе схватиле су да је повољан тренутак за деловање. На иницијативу српског премијера Милована Миловановића и бугарског премијера Ивана Гешова започети су преговори који су довели до стварања савеза балканских држава. Иако између Београда и Атине тада није потписан никакав уговор о алијанси против Турске, дипломатски представници две државе водили су разговоре о том питању, које је прекинуло избијање Првог балканског рата октобра 1912. године. После пораза Турске и њеног готово потпуног уклањања са Балкана, влада у Софији била је незадовољна територијама које су јој припале, оптужујући српску и грчку државу за кршење уговора. Управо је оваква политика Бугарске постала кохезивни фактор у односима Београда и Атине, који су 1. јуна 1913. године склопили уговор о савезу и војну конвенцију. У случају напада треће силе на једну од потписница, друга страна је била обавезна да јој притекне у помоћ. Прилика за спровођење ове одредбе у дело указала се врло брзо када је крајем јуна Бугарска напала српску и грчку државу. Одлучном победом на Брегалници и миром у Букурешту од 10. августа 1913. године, обезбеђене су ратне тековине из претходног сукоба и постављени темељи за нови развој односа.

Како је остала ускраћена за излаз на Јадранско море, због инсистирања великих сила да се формира независна Албанија, међу којима се нарочито истицала Аустроугарска, српска држава морала је да усмери погледе ка југу. Зато је влада у Београду кренула у преговоре са грчком владом и успела да склопи уговор о Слободној зони у Солуну 10. маја 1914. године. Грчка је задржала свој суверенитет, али је српској страни био омогућен неометани извоз и увоз робе на период од 50 година. Бурни догађаји који су обележили светску и балканску историју на лето 1914. године, омели су примену овог уговора. Питање његовог спровођења у дело нашло се на дипломатском столу између Београда и Атине тек након окончања Првог светског рата.

Успешни атентат Гаврила Принципа на престолонаследника Аустроугарске монархије Франца Фердинанда 28. јуна 1914. године, додатно је заоштрио и онако напете односе у европској дипломатији. Убрзо се питање рата нашло испред владе у Београду, која је у том тренутку имала једино потписане уговоре о савезу са Црном Гором и Грчком. Српски премијер Никола Пашић је више пута покушавао да добије признање да ли ће Атина испунити члан уговора из 1913. године, који говори да ће ступити у рат у случају напада треће силе. Притисак немачке дипломатије на германофилски расположеног грчког краља Константина I, имао је пресудан утицај на одлуку Грчке да се не ангажује у сукобу него да задржи стање благонаклоне неутралности.

Пошто је рату у току октобра 1914. године приступила и Турска, савезничке силе, предвођене Великом Британијом и њеним министром Винстоном Черчилом, су почетком 1915. године испланирале операцију напада на Дарданеле с циљем да онемогуће даље учешће Турске у рату. Када је овај подухват доживео слом, војне јединице савезничких сила преместиле су се у околину Солуна. Њихов значај постајао је све већи након пораза српске војске новембра 1915. године, након здруженог напада Немачке, Аустроугарске и Бугарске. Преостале јединице српске војске, са владом, краљем, Врховном командом, државним чиновницима и избеглицама, повукле су се преко Албаније. Тешки марш и страдање које је однело велики број живота, окончано је након интервенције руског цара Николаја II да ће његова држава изаћи из рата ако савезнички бродови не евакуишу српску војску.

Здруженом акцијом француске, британске и италијанске морнарице извршено је искрцавање ових људи на острво Крф, што се није допало пронемачки оријентисаној грчкој влади и краљу Константину. Убрзо су настали нови проблеми јер се Атина бунила против премештања српске војске са Крфа у Солун, где су савезничке силе формирале фронт против Централних сила да би зауставили њихово даље напредовање након пораза Србије. Уз велико нарушавање односа са хеленском владом, силе Антанте су успеле да изврше транспорт српских трупа у околину Солуна. Убрзо је здружена немачко-бугарска дипломатска акција захтевала предају тврђаве Рупел са околином од Константиновог режима, а када је то учињено, дошло је до великог негодовања западних сила, Венизелоса и српске владе. Бивши грчки премијер, позитивно расположен према Антанти, формирао је „Привремену владу Грчке у” Солуну која је стала на њихову страну и објавила рат Централним силама након српског заузимања Битоља крајем новембра 1916. године. Ствари су постајале још компликованије јер су силе Антанте увеле поморску блокаду Грчке, коју је контролисао Константин, захтевале предају оружја и протеривање амбасадора Централних сила из Атине. У том граду је почетком децембра дошло до сукоба између савезничких трупа, углавном француских и грчких војника. Непријатељство је попримало све веће размере у првој половини 1917. године, због чега је Антанта извршила притисак на пронемачког краља да абдицира са престола и распусти свој кабинет. Нову владу је саставио Венизелос и званично објавио улазак у рат Берлину, Бечу и Софији, а грчка војска се убрзо нашла на фронту око Солуна.

Деловање Турске вема је штетило интересима Антанте на Блиском истоку. Зато су Британија, Француска и Русија успеле да се договоре око поделе њених територија након рата. Споразум су почетком 1916. године усагласили британски дипломата Марк Сајкс и његов француски колега Жорж Пико, који се потписан тек у току маја месеца, због неслагања руске стране са његовим деловима. Према том договору, Британија је обезбедила утицај у Месопотамији са градом Багдадом, део Арабијског полуострва који није припао Француској са Јорданом, луке Акру и Хаифу у Палестини, док је ова последња област требала да буде формирана уз надзор међународног режима. Француска је добила Сирију са Дамаском, приобални појас у Либану, Киликију и малу Јерменију са деловима источне Анадолије које насељавају Курди. Поред овога, њој су припала

и нафтоносна поља у регији Мосула и део области на Арабијском полуострву. За Русију, која је још од раније обезбедила Цариград, предвиђено је да заузме северни део Курдистана, регион око Трапезунта, Ерзерума, Вана и Битлиса. Незадовољна је била једино италијанска влада која је изостављена из договора сила алијансе. Она је 1917. године у Сен Жан де Моријену обезбедила економски утицај у Турској након рата и уступање области око Анталије у југозападном делу Мале Азије.

У другој половини 1918. године дошло је до крупних пормена на фронту. Српске и савезничке трупе су 15. септембра извршиле офанзиву на Солунском фронту, која је довела до изласка Бугарске из рата крајем месеца и омогућила даље надирање ка северу. Београд је ослобођен почетком новембра, а српске јединице продрле су у Црну Гору, Босну и Херцеговину, Хрватску и Словенију. То је проузроковало стварање нове државе Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца у Београду 1. децембра 1918. године. Савезничке везе између Атине и Београда током Балканских ратова и Првог светског рата оставиле своју рефлексију и на карактер дипломатских односа младе југословенске краљевине и грчке државе. Према италијанским дипломатским изворима, у време припрема за почетак напада, 8. августа у Солуну, Венизелос је са Пашићем и Трумбићем, уз присиство Франша Д'Еспереа, потписао споразум о југословенско-грчкој сарадњи након рата. Усаглашени су ставови да два народа имају заједничке економске и комерцијалне интересе, успоставу јединственог царинског система и слободе трговине, као и право на експанзију у Македонији и на истоку ка Турској, за југословенску, односно грчку државу. Уз то, осуђене су експанзионистичке тежње италијанске владе према Далмацији и Албанији, које су Београд и Атина гледали као простор свога утицаја. Убрзо је дошло до дипломатске сарадње српске, грчке и румунске државе и Југословенског одбора у вршењу притиска на западне савезнице како би се саслушале и оствариле њихове територијалне претензије. У периоду преговора око успоставе заједничке владе између српске политичке елите и политичара са остатка југословенских територија који су окончани споразумом у Женеви, Венизелос се нашао у улози посредника између две стране, вероватно на притисак владе у Лондону. Када је проглашена нова држава, Грчка у почетку није званично признала њено постојање, али је то учињено већ крајем

фебруара 1919. године, након чега је посланик Балутџић могао да преда акредитивна писма грчком краљу Александру у Атини наредног месеца.

Пораз Турске у рату званично је обнародован потписивањем примирја са савезничким државама 30. октобра 1918. године у Мудросу на острву Лемнос. Висока порта је пристала да изврши демобилизацију војске и обезбеди отварање Босфора и Дарданела, свих лука у земљи, железница и тунела на Таурусу. Према члану 7, Савезници су добили право да окупирају било коју стратешку тачку ако буде била угрожена безбедност њихових трупа. Турци су признали предају гарнизона у арапским земљама и пристали су да се повуку из Персије, Бакуа и Батума, које ће заузети снаге Антанте. Поред овога, морали су да повуку снаге из Киликије и пристану да предају Савезницима шест јерменских вилајета. Убрзо су савезнички бродови упловили у Цариград, а турска држава доживела је потпуни слом.

На конференцији мира у Паризу, савезничке балканске државе – Румунија, Србија (Краљевина СХС) и Грчка иступале су у току првих месеци заједничком дипломатском акцијом против Бугарске и њених аспирација да неутралише пораз који је доживела у рату. Ова сарадња имала је успешан карактер, а том приликом су започети разговори о склапању алијансе између њих, из које ће се касније изродити идеја о „Малој Антанти”. Несугласице између Београда и Букурешта око питања Баната, као и друга питања, одложили су артикулацију овог плана за каснији период. У току друге половине априла и почетком маја месеца 1919. године, Венизелос је успео да изврши притисак на британског премијера Лојда Џорџа како би велике силе допустиле грчкој армији да изврши искрцавање својих снага у регион око града Смирне, на западној обали Мале Азије где је живео велики број хеленског становништва. Подржани британском флотом, Грци су 15. маја упловили у луку овог града са великим снагама. Тим чином почели су да се компликују односи Атине са Турском, у којој је постојао један део политичке и војне елите који није желео да прихвати понижавајуће услове примирја и грчку армију на својој територији.

Султан Мехмед VI је у то време послао за инспектора Треће армије талентованог и харизматичног официра Мустафу Кемала, победника над савезничким снагама на Дарданелима 1915. године. Он је истог дана када су Грци усидрили своје бродове у Смирни, 15. маја 1919. године, дошао

у Самсун. Убрзо је одлучио да започне борбу против понижавајућих услова који су наметнути Турској примирјем у Мудросу и одлуком да се хеленској држави допусти заузимање Смирне. Окупивши један део турских војних и политичких кругова који су слично размишљали, Мустафа Кемал је иницирао одржавање конгреса у Ерзеруму и Сивасу у току августа и септембра, користећи положај који је добио од султана. Највећи значај ова два скупа огледа се у томе што је тада донесен „Национални пакт”, документ који је захтевао одбацивање услова примирја у Мудросу, повратак суверенитета Турске над свим областима на којима живи њено становништво и одрицао право Високој порти да представља интересе земље и вржи извршну власт. Када је крајем године дошло до избора за Османски парламент у Цариграду на њима су победу однеле националне снаге, на које је снажан утицај извршио Мустафа Кемал. Нови скупштински сазив је крајем јануара 1920. године изгласао усвајање „Националног пакта”, што је изазвало оштре реакције савезничких снага и Високе порте. Део посланика је убрзо интерниран на Малту, док се један део склонио у унутрашњост земље и пришао националним снагама Мустафе Кемала. Савезничке снаге су реаговале тако што је Цариград стављен под окупацију 16. марта 1920. године. У Анкари, која је проглашена за престоницу, организована је Велика Народна Скупштина Турске (ВНСТ) која је 23. априла потврдила „Национални пакт” као програм њене борбе.

Савезничке силе су у другој половини априла 1920. године организовале конференцију у италијанском граду Сан Рему, у близини границе са Француском. Главни циљ сусрета био је формулисање мировног уговора са Турском. Тада су потврђене одлуке тајног уговора Сајкс-Пико, с том разликом што је су Француска и Британија у току мировних преговора договориле извесне промене. Влада у Лондону осигурала је право над нафтоносним пољима око Мосула, који је раније припао Француској, и добила мандат над Палестином, за коју се претходно предвиђала међународна управа. Париз је стекао мандатне територије у Сирији, Либану и делу Арабијског полуострва, док је Лондон осигурао преимућство над Месопотамијом. Договорено је стварање независног Курдистана и Јерменије, док је влада у Атини добила одрешене руке да нападне Источну и Западну Тракију. Када је нацрт мировног уговора дошао до руку турске делегације, која га је примила на савезничкој конференцији у Спа 11. маја, он је изазвао велико

незадовољство. Осим протеста од стране Високе порте, која се касније сложила да потпише мировни уговор, представници покерта Мустафе Кемала нису желели да учине тако нешто, одричући право султановој влади на представљање Турске.

Југословенска влада такође није желела да прихвати нацрт мира са Турском, јер је он предвиђао неправедну расподелу дуга за бивше територије Османске империје које је заузела Србија у току Балканских ратова. Узалуд су из Београда покушавали да предоче великим силама да је то питање решено мировним уговором из Лондона 1913. године, јер код великих сила није постојало разумевање за такве ставове. За то време сарадња је спроведена са владом у Атини око деловања комитских чета на простору Македоније и турског побуњеног пуковника Џафера Тајара у Тракији. Како се тада припремала грчка офанзива према овој области, југословенске војне власти помогле су да се деловање наведених елемената неутралише. Упоредо са овим акцијама на Балкану, грчка војска је на лето 1920. године извршила надирање у унутрашњост Мале Азије ширећи области под својом контролом. Тада су заузети Алашехир, Баликешир и Бруса, али је даље напредовање у дубину територије обустављено због припреме обимнијих операција ка главним железничким чвориштима у Малој Азији. Међутим, разлози унутрашње природе одложили су ратне операције за почетак 1921. године.

Потписивањем мировног уговора у Севру, 10. августа 1920. године, делегација цариградске владе пристала је на документ који је био деструктивног карактера према Турској као држави. Кемалова влада одмах је упозорила да одбацује његову важност, настављајући борбу за јединствену националну државу лишену страног утицаја. Како би неутралисали бар једну претњу, његове снаге извршиле су упад у Јерменију на јесен исте године, чиме су знатно онемогућили стварање јеременске државе у оним границама каквим је желела политичка елита у Јеревану.

Након потписивања мировног уговора у Севру, на који је Краљевина СХС одбила да стави потпис, настале су крупне промене на Балкану. Венизелос се вратио у земљу да престаји документ као победу своје дипломатије, али је након неколико месеци доживео изненађење. Он је поражен на изборима средином новембра и морао је да напусти земљу и оде у емиграцију. Скоро истовремено, од уједа кућног љубимца мајмуна

умро је и краљ Александар, па се поставило питање будућности круне. Након плебисцита у земљу се вратио бивши монарх Константин, омражен код савезничких земаља због пронемачке политике током Првог светског рата. Савезничке силе су убрзо након тога одлучиле да укуну кредите грчкој влади, што се негативно одразило на вођење даље кампање у Малој Азији. Слично је реаговао и Београд. Нова влада Николе Пашића је почетком 1921. године направила заокрет у односима са Атином, уз објаве у штампи које су компромитовале нови режим у Грчкој. Међутим, негативан однос није био потпун. Југословенска влада је остављала простора за сарадњу са хеленском државом по питању притиска на Бугарску у току целе године, када су две државе заједно са Румунијом иступале против деловања владе у Софије и ВМРО. Оваква политика била је могућа јер је Атина била све изолованија у међународним односима, па јој је требао какав такав ослонац у спољној политици.

Савезничке силе, заинтересоване за грчко-турски спор, свака из својих интереса и директни учесници сукоба, окупили су се крајем фебруара на Конференцији у Лондону ради дискусије о овом питању. Како постизање споразума није било могуће, она се разишла већ у току марта. Представници Кемаловог покрета су током боравка у Лондону успели да постигну споразуме са Француском и Италијом, након чега су ове две државе много повољније гледале на њихову борбу. У Риму и Паризу су почели да схватају користи од подржавања турских позиција, да би онемогућили империјалне тежње Британије, која се до тада ослањала на Грчку. Кемалисти су убрзо отпутовали у Москву и склопили уговор са Совјетском Русијом, који им је гарантовао снабдевање оружјем, ратним материјалом и новцем, што ће имати велике важности за даљи развој сукоба.

У међувремену, настављени су окршаји зараћених страна у Малој Азији. Турци су успели да однесу победе у бици код Инона, почетком 1921. године, и два пута на реци Сакарији, у току ње. Сасвим логично, и на балканском полуострву су се осетили ови сукоби. Кемалисти су успели да се договоре са ВМРО и представницима албанског качачког покрета и осталим муслиманима како би покренули акције широм Балкана, с циљем да онемогуће евентуално здружено деловање Грчке и Краљевине СХС. Упоредо с тим догађајима, у дипломатским круговима и иностраној штампи почели су да се јављају наводи да ће Београд искористити заузетост јужног суседа у Анадолији да изврши напад и

заузме Солун. Изгледа да су у Анкари схватили све предности које би њихов покрет могао да има од оваквог напада, па су почетком маја 1921. године понудили споразум о заједничком деловању Турске и Краљевине СХС југословенском делегату у Цариграду, Радомиру Шапоњићу. Како је Пашићева влада имала друге проблеме у спољној и унутрашњој политици, иницијатива је одбијена половином маја.

Како се погоршавао положај покрета Мустафе Кемала на лето 1921. године, када су Грци продрли у дубину Мале Азије, тако су на Балкану јачали упади комитских трупа широм југословенске и грчке територије. У току септембра месеца усаглашена је заједничка политика Румуније, Грчке и Краљевине СХС како би се упутила колективна нота влади у Софији због акција које спроводи ВМРО. Такав корак учињен је почетком септембра, али је постављање нових питања на сто европске и балканске дипломатије одложило конкретније акције три државе за 1922. годину. Иако се крајем 1921. године помињало питање уласка Грчке у Малу Антанту, Пашић изгледа није био спреман да прихвати такву опцију, не желећи ову државу у алијанси док она води рат у Анадолији. Уз то, тада се осећало приближавање Београда политици Француске. Она је све отвореније подржавала Кемалове снаге и на крају се новембра 1921. године са њима договорила да повуче своје снаге из Киликије, преко свог дипломате Франклина Бујона.

Велике силе су тражиле сазивање конференције ради преговора две стране. Они су одржани у Паризу у току марта 1922. године, али се она распала услед немогућности постизања договора. Наиме, Грци нису пристајали да повуку војне јединице из Мале Азије и Смирне, у замену за уступање цивилне управе над градом уз номинални опстанак турског суверенитета. Велике силе вршиле су током овог периода притисак на југословенску владу како би она пристала на економске клаузуле уговора из Севра, које су се односиле на расподелу дуга Османске империје према крајевима које је заузела српска држава након Балканских ратова. Нарочито је одлучна била Француска због великих економских интереса које је имала у Турској. Влада у Београду остала је при принципијелном ставу да не прихвати такве услове.

Веридба краља Александра Карађорђевића и румунске принцезе Марије, као и догађаји који су претходили њиховом венчању, били су згодна прилика за грчку владу да опет иницира приближавање и сарадњу

са Београдом и Букурештом. Начелник Генералштаба генерал Виктор Дусманис, средином јануара у Атини захтевао је од тамошњег југословенског посланика Живојина Балугџића пријем у Београду од стране краља, премијера Пашића и министра Нинчића. Предлагао је разговор о приликама које се дешавају на Балкану и нарочито у погледу Бугарске. Како је он претходно боравио у румунској престоници, кроз дипломатске кругове и штампу су се шириле гласина да је иницирао улазак Грчке у Малу Антанту или склапање војне конвенције сличне оној какву су склопиле румунска и југословенска влада. Када је у току фебруара Дусманис посетио Београд, југословенски званичници нису показивали никакву спремност да пристану на његове предлоге. Сметало им је што је Атина још увек имала нерешене односе са Турском, са којом је требало да склопи мир, да би се узело у разматрање њено чланство у алијанси. Слично је мислила и румунска страна. Уз то, Београд није био спреман да призна долазак краља Константина на престо у Грчкој.

Што се тиче деловања бугарске владе, ту је терен био много повољнији. Три балканске државе учиниле су заједнички корак крајем јануара јер Софија не испуњава одредбе мировног уговора у Неију. Како се деловање ВМРО наставило појачаним интезитетом на пролеће 1922. године, три државе су поново интервенисале крајем маја. У то време су текле припреме за свадбу краља Александра и принцезе Марије, када је висока грчка делегација опет покренула идентична питања. Тај корак се завршио истим резултатом као и претходни, јер југословенска влада није желела да мења своје ставове. У погледу Бугарске учињена је колективна нота влади у Софији 14. јуна због деловања комитских чета. Спор је изнесен пред Савет Друштва народа који је заседао у палати Сент Џејмс у Лондону од 17. до 19. јула. Дипломате Румуније, Грчке и Краљевине СХС успеле су да обезбеде резолуцију овог тела, према којој три државе нису имале лоше намере према Бугарској, те да је она дужна да питање деловања ВМРО реши директним преговорима са њима. Заузетост хеленске владе планираним нападом на Цариград и потенцијалним почетком операција у Анадолији условила је одлуку да Краљевини СХС препусти у деловање у њено име према Бугарској, што је и саопштено званичним каналима крајем јула.

Тећа целина ове књиге која обрађује завршне ратне операције у другој половини 1922. године, по мишљењу аутора, представља најзанимљивији део. Влада у Атини је у току јула месеца објавила

великим силама да планира напад на Цариград, а већ средином месеца објављена је аутономија Јоније у Малој Азији. Силе Антанте, свака из својих интереса, нису желеле да допусте напредовање хеленске војске према Цариграду. Упркос оштром писању југословенске штампе ка овом чину, југословенска влада није желела да чини никакве кораке који би били усмерени против Грчке. Убрзо су велике силе упутиле ултиматум Атини и упозорили је да ће увести блокаду поморског саобраћаја за њене бродове у Мраморном мору и покренути сукоб против ње у случају даљег напредовања. То је навело Грчку да одустане од намере, али је она знатно нарушила односе са западним силама, нарочито са Британијом, која је на Цариград гледала као на зону свога утицаја. Лоша околност по положаје у Малој Азији је била та што је део грчких снага одатле премештен у Тракију, што је олакшало Турцима ситуацију на фронту.

Када је покренута офанзива снага Мустафе Кемала 26. августа, пораз непријатељској армији нанет је у кратком року. Убрзо су турске снаге дошле до обала Егејског мора и ушле у Смирну, одакле се евакуисала хеленска управа и део становништва. Међутим, они који су остали доживели су стравичан терор од турских трупа. Та ситуација довела је у додир савезничке снаге на Босфору и Дарданелима са Кемаловом армијом, а сукоби су избили код места Чанакале средином септембра, током њиховог покушаја да се пребаце у Тракију. Југословенски политички врх упутио се у европске престонице, док су се дипломате трудиле да обезбеде учешће Краљевине СХС и Румуније на предстојећој конференцији мира. У то време, влада у Лондону снажно се трудила да одржи позиције око Цариграда, па је упутила захтев својим колонијама да пошаљу јединице ради одбране града. Идентичан предлог, да пошаљу по једну дивизију, изнет је испред Београда и Букурешта, али тамошње владе нису показивале интенцију да то прихвате. Краљ Александар, Нинчић и Пашић су трговали. У замену за подршку француској политици према Тракији успели су да обезбеде склапање кредита од 100 милиона франака за наоружавање армије, али су морали да одбију предлог владе у Лондону. Слично као и овај последњи прошао је захтев Мустафе Кемала, који је изнет испред делегата Краљевине СХС да она изврши напад на Цариград, јер југословенске власти нису желеле да се ангажују у овом подухвату.

Надирање кемалистичких снага угрозило је положај Васељенске патријаршије у Цариграду, јер су политички представници овог покрета

крнули да заговарају њено премештање са Фанара на неко друго место унутар Грчке. Један део овог поглавља фокусирао се и на ранији период. Било је потребно детаљно објаснити односе патријарха Мелетиоса IV са Српском православном црквом и уручивање томоса патријарху Димитрију априла 1922. године, којом је признато уједињење српске цркве након стварања Краљевине СХС. Када се створила опасност по положај Мелетиоса, он је ургирао код југословенске владе да она заједно са румунском и грчком владом на Конференцији мира у Лозани заступа интересе Васељенске патријаршије. Здружена дипломатска акција три државе успешно је спроведена, те је очуван положај ове важне институције за све православне хришћанске народе на Балкану.

Постизање бољих веза између Београда и Атине било је могуће након абдикације краља Константина, који је емигрирао из земље због револуције коју је 27. септембра спровео Револуционарни одбор. Нови краљ Ђорђе II нашао се у рукама официра који су подржавали Венизелоса и били убеђени републиканци. Када је на место спољних послова дошао Николас Политис, он је 5. новембра 1922. године посетио Београд и том приликом успео да постигне договор са југословенским властима. Договорено је покретање преговора о успостави југословенске Слободне зоне у Солуну, склапање трговачког уговора између две земље и поштовање права словенске и хеленске националне мањине у два државама. Политис је успео да обезбеди гаранције Београда да у случају наставка рата са Турском, и евентуалног мешања Бугарске против Грчке, југословенска држава неће мирно прихватити такву чињеницу.

Последња, четврта целина књиге обрађује дешавања на Конференцији мира која је започела заседања у Лозани 21. новембра. Југословенска и румунска делегација су подржале захтеве Грчке за Западном Тракијом, док је дипломатија ове три земље деловала против захтева Бугарске и Турске за уступањем Дедеагача. Представницима великих сила назначено је да Краљевина СХС неће учествовати у расподели дугова Османске империје, што је на крају резултирало тиме да она не потпише мировни уговор из Лозане, слично као што се десило са миром из Севра. Како је крајем 1922. и почетком 1923. године долазило до напетости између Грчке и Турске, Венизелос је тражио од Београда војну сарадњу у рату са Турском у Тракији у замену за уступање Флорине са околином. Оставши при принципијелном неутралном ставу, југословенска влада је одбила ову понуду. У немогућности да се дође до

договора, због јављања нових напетости између Велике Британије и Турске око тога ко има права да поседује Мосул, конференција је закључила свој рад почетком фебруара.

У периоду између почетка фебруара и 24. априла, када је у Лозани поново започет мировни скуп, јављале су се гласине о сарадњи владе у Ангори са бољшевицима, ВМРО и другим ревизионистичким елементима на Балкану у циљу поновног почетка рата већих размера на Балкану. Осим страховања за своју безбедност и покушаја да се ови напори онемогуће, тај период је Краљевина СХС искористила да покрене питање Слободне зоне у Солуну. Током посете Београду грчког министра спољних послова Александриса 14. априла, југословенска влада је пружила гаранције да ће њена делгација у Лозани подржати захтеве Атине за ратном одштетом и питањем Западне Тракије. Зато је Александрис обећао да ће подржати успостављање југословенске Слободне зоне у Солуну ако она не угрожава суверенитет Грчке. Конвенција је званично потписана 10. маја и обезбедила је Краљевини СХС зону у Солунској луци од 94.000 квадратних метара са сопственом царинском администрацијом. Уговору је придодато још шест анекса, који су склопљени 6. септембра у жеку кризе која је настала око италијанске окупације Крфа.

Упоредо са овим догађајима, турска држава је покушавала да успостави дипломатске односе са Београдом. Иницијативу је покренуо Рефет-паша током разговора са југословенским делегатом Живковићем у Цариграду 17. новембра. Пашићева влада је дала свој пристанак крајем месеца само ако турски посланик који ће боравити у Београду има незванични карактер, али се питање месецима није помакло са мртве тачке. Након доласка Џевад Абаз-беја, незваничног посланика ангорске владе у Букурешту, у посету Београду крајем маја, турски дипломата је изјавио како ће у наредних месец дана његова влада послати свог званичног посланика. Разлози унутрашње и спољне природе одложили су решавање овог питања, а преговоре је поново започео југословенски делегат Живковић. Тек након две године, у току октобра 1925. године, успостављени су дипломатски односи Краљевине СХС и Турске, који ће у међуратном периоду углавном ићи узлазном путањом.

У међувремену су током јуна и у првој половини јула 1923. године, текли завршни разговори у Лозани око склапања мира. Румунска и

југословенска делегација интервенисале су код сукобљених страна и великих сила како би дошло до постизања споразума у тренутку кад се говорило да ће се рат наставити. Поред тога, југословенски посланик Спалајковић извршио је притисак на француског премијера Поенкареа, како би Парламент у Паризу потврдио издавање кредита за наоружање војске Краљевине СХС, а који је одобрен због пристанка да се усвоји француска политика према Турској. Када је реч о самом мировном уговору, влада у Београду остала је при свом ставу да га не потпише, јер није желела да учествује у неправедној расподели дуга Османске империје за области заузете у току Балканских ратова. Притисци великих сила нису донели никакву промену у овом питању. Њено учешће ипак је било значајно јер је на предлог министра Нинчића и југословенске делегације повучена линија разграничења у Тракији, којим је одређена граница Турске у Европи. Мировни уговор у Лозани потписан 24. јула озваничио је да Турска добија делове западне Мале Азије, Тракије до реке Марице, са острвима Имброс и Тенедос у Егеју, која су чувала улазак у Мраморно море. Иако је у рату доживела понижење, Грчка је успела да се спаси исплате ратне одштете Турској у замену за уступање Карагача.

Вишегодишње истраживање обављено је с циљем да би представила политику Краљевине СХС према сукобу који су водиле Грчка и Турска у Малој Азији од 1919. до 1923. године, овим задњим пасусом је приведено крају. Наравно, питања из ове материје и даље ће будити интересовање аутора да о њима истражује и пише, тако да је можда бољи термин да је оно само привремено окончано. Постоје бројна питања, од којих су нека поменута у предговору књиге, а која чекају на обраду истраживача домаће и иностране науке. Аутор у закључној реченици жели да истакне да је уживао током истраживања догађаја везаних за Грчко-турски рат (1919–1923) и југословенску улогу у том сукобу.

БИБЛИОГРАФИЈА

1) Необјављени извори

Архив Југославије

- Двор Краљевине Југославије 1918–1948 (74)
- Министарство спољних послова Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (334)
- Посланство Краљевине Југославије у Лондону (341)
- Посланство Краљевине Југославије у Паризу (388)
- Посланство Краљевине Југославије у Цариграду/Анкари (370)
- Посланство Краљевине Југославије у Атини (379)
- Посланство Краљевине Југославије у Вашингтону (371)
- Посланство Краљевине Југославије у Букурешту (395)

Archivio Centrale dello Stato, Roma

- Archivi di Famiglie, Di persone e studi professionali:
Sforza Carlo 1913–1952 (Сфорцине хартије)
Nitti Francesco Saverio 1915–1926 (Нитијеве хартије)

2) Објављени извори, мемоари и дневници

- 1) Avramovski, Živko. *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1921–1930*. knjiga prva, Arhiv Jugoslavije, Beograd, 1986.
- 2) Војиновић, Милош. *Визије будућности: Југословенски простор 1914–1918*. Тематска збирка докумената, Академска књига, Београд, 2024.
- 3) “Diplomatic Documents, 1913–1917, Issued by the Greek Government Concerning the Greco-Serbian Treaty of Alliance and the Germano Bulgarian Invasion in Macedonia: Part First”. *The American Journal of International Law*, Vol. 12, No. 2, Supplement: Official Documents (Apr., 1918), Cambridge University Press.
- 4) *Дипломатска преписка српске владе 1917*, Збирка докумената, Приредили: Миодраг Зечевић, Миладин Милошевић, Народно дело, Београд, 1991.

- 5) *Documents on British Foreign Policy 1919–1939*. Edited by: W. N. Medlicott, Douglas Dakin and M. E. Lambert, First Series, Volume XVIII, Her Majesty's stationery office, London, 1972.
- 6) *Documents on British Foreign Policy 1919–1939*. Edited by: W. N. Medlicott, D. Dakin, M. E. Lambert, First Series, Volume XVII, Her Majesty's Stationery office, London, 1970.
- 7) *Documents on British Foreign Policy 1919–1939*. Edited by: Rohan Butler, J. P. T. Bury and M. E. Lambert, First Series, Volume XII, Her Majesty's stationery office, London, 1962.
- 8) *Documents on British Foreign Policy 1919–1939*. Edited by: Rohan Butler and J. P. T. Bury, First Series, Volume VIII, Her Majesty's Stationery Office, London, 1958.
- 9) Јовановић Пижон, Јован М. *Дневник (1896–1920)*. приредили Радош Љушић и Миладин Милошевић, Прометеј, Нови Сад, 2015.
- 10) Микавица, Дејан, Гавриловић, Владан, Васин, Горан. *Знаменита документа за историју српског народа 1538–1918*. Филозофски факултет, Нови Сад, 2007.
- 11) Нинчић, Момчило. *Спољна политика Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у год. 1922–1924, Говори и Експозе у Народној Скупштини*. Издање Књижарице Геце Кона, Београд, 1924.
- 12) Живојиновић Драгољуб. *Петар I Карађорђевић, РАТНИ ДНЕВНИК 1915–1916*. Народна књига, Београд, 1984.
- 13) Џорџ, Лојд. *Ратни Мемоари*. књига прва, Геца Кон А. Д, Београд, 1937.
- 14) *Записници са седница две Давидовићеве владе од августа 1919. до фебруара 1920. године*. Приредио Богумил Храбак, Архивски вијесник, Загреб, 1970.
- 15) *Записници са седница делегације Краљевине СХС на мировној конференцији у Паризу 1919–1920*. Приредили: Б. Кризман и Б. Храбак, Институт друштвених наука, Београд, 1960.
- 16) *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1920*. Volume II, United States Government Printing Office, Washington, 1936.
- 17) *Papers Relating of the Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference 1919*. Volume II, Washington, 1942.

- 18) *Papers Relating of the Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference 1919*. Volume IV, Washington, 1943.
- 19) *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1920*. Volume I, United States Government Printing Office, Washington, 1952.
- 20) Петрановић, Бранко, Зечевић, Момчило. *Југославија 1918–1984, Збирка докумената*. РАД, Београд, 1985.
- 21) *The Paris Covenant for a League of Nations, Text of Plan adopted by the Paris Peace Conference april 28, 1919*. League to enforce peace, New York, 1919.
- 22) United Nations Library & Archives, Geneva, League of Nations Secretariat.

Штампа

- 1) *Политика*
- 2) *Време*
- 3) *Правда*
- 4) *Stamboul*
- 5) *Near East*
- 6) *Morning Post*
- 7) *Il Messaggero*

4) Литература (монграфије и чланци)

- 1) Abbott, F. George. *Greece and the Allies 1914–1922*. Methuen & Co, LTD, London, 1922.
- 2) Acicbe, Ceyda. “The events in Zangezur from 1918 to 1921 and the transfer of Zangezur to Armenia”. *Review of Armenian Studies*, No. 42 (2020).
- 3) Ada, Turhan. “The National Pact project predicting the security of Anatolia from a Turkish perspective and the intensifying Turkish-British rivalry in Northern Iraq (1920–1926)”. *Middle Eastern Studies*, Vol. 59, No. 6, (2023).
- 4) Avramovski, Živko. „Granice Kraljevine SHS s Albanijom”. *Istorija 20. veka*, god. X, br. 1–2, (1992).
- 5) Исти. „Историја Албаније и српско/југословенско албански односи 1912–1944”. Зборник радова, приредили: Душан Бојковић и Синиша Тадић, Архив Југославије, Београд, 2024.

- 6) Attrep, Abe. “‘A State of Wretchedness and Impotence’: A British view of Istanbul and Turkey. 1919”. *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 9, No. 1 (jan., 1978).
- 7) Albrecht-Carrie, Rene. *Italy at the Paris Peace Conference*. Archon Books, Hamden, 1966.
- 8) Алексић-Пејковић, Љиљана. „Црна Гора и Србија као центри национално-ослободилачке борбе јужнословенских народа до 1878”. *Историјски часопис*, год. XXIX-XXX (1982–1983).
- 9) Армстронг, Џ. Харолд. *Кемал Паша (сиви вук)*. Народна Култура, Београд, 1938.
- 10) Bandžović, Safet. „Ratovi i tokovi deosmanizacije Balkana (1912–1923)”. *Historijski pogledi*, br. 3 (2020).
- 11) Barros, James. “Mussolini’s first aggression: The Corfu Ultimatum”. *Balkan Studies*, Vol. 2, No. 2 (1961).
- 12) Barros, James. *The Corfu incident of 1923, Mussolini and the League of Nations*. Princeton, New Jersey, 1965.
- 13) Батаковић, Душан Т. *Србија и Балкан, Албанија, Бугарска, Грчка 1914–1918*. Прометеј, Нови Сад, 2016.
- 14) Isti. “Serbia and Greece in the First World War: An Overview”. *Balkan Studies*, No. 45 (2004).
- 15) Исти. „Сукоб војних и цивилних власти у Србији у пролеће 1914”. *Историјски часопис*, год. XXIX-XXX (1982–1983).
- 16) Bar-Yosef, Eitan. “Christian Zionism and Victorian Culture”. *Israel Studies*, Vol. 8, No. 2 (2003).
- 17) Bakić, Dragan. “Great Britain, the Little Entente and the Genoa Conference of 1922”. *Istorija 20. veka*, br. 3 (2011).
- 18) Isti. “The Port of Salonica in Yougoslav Foreign Policy 1919–1941”. *Balkanica*, XLIII (2012).
- 19) Исти. „Регент Александар и стварање Југославије”. Зборник радова: *Крај рата, Срби и стварање Југославије*, Уредник: Михаило Војводић, Београд, 2021.
- 20) Беј, Есад. *Алах је велик, Прва књига: Пропадање Ислама*. Геца Кон А. Д, Београд, 1937.

- 21) Binkley, Robert C. “The “Guilt” Clause in the Versailles Treaty”. *Current History* (1916–1940), Vol. 30, No. 2 (1929).
- 22) Bjelajac, Mile. „Novi (Stari) zapleti oko uzroka Prvog svetskog rata pred obeležavanje 100. godišnjice”. *Tokovi istorije*, br. 1 (2013).
- 23) Благојевић, Вељко, Гајић, Александар, Суботић, Милован, Игрутиновић, Милан. *Савремена српска стратешка култура*. Институт за европске студије, Београд, 2025.
- 24) Bloom, Cecil. “Sir Mark Sykes: British diplomat and a convert to Zionism”. *Jewish Historical Studies*, Vol. 43 (2011).
- 25) Бојанић, Огњен. „Француска и Краљевина СХС на конференцији мира у Паризу”. *Весник правне историје*, год. III, бр. 1 (2022).
- 26) Borožan, Đorđe. „Jugoslavija i Albanija u XX veku”. *Istorija 20. veka*, god. XVII, br. 1–2 (1999).
- 27) Bravos, Thanassis. “The Allied note of 23rd september and Great Britain’s retreat on th question of Easter Thrace”. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, Athens, No. 13 (1999).
- 28) Burgwyn, James H. *Italian Foreign Policy in the interwar period. 1918–1940*. Westport, London, 1997.
- 29) Војводић, Михајло. „Српско-грчки преговори о савезу 1912. године”. *Balkanica XIII–XIV* (1982–1983).
- 30) Исти. *Србија и Турска 1878–1914*. Филип Вишњић, Београд, 2019.
- 31) Brecher, F. W. “Charles R. Crane’s Crusade for the Arabs, 1919–1939”. *Middle Eastern Studies*, Vol. 24, No. 1 (1988).
- 32) Carabott, Philip. “Pawns that never became queens”: the Dodecanese islands, 1912–1924”. *Kámpo: Cambridge Papers in Modern Greek*, Vol. 4 (1996).
- 33) Chalkiadakis, Emmanoul G. “The Patriarch of Alexandria Meletios Metaxakis and the Greek – Ortodoks migration and mission in Africa”. In: *Migration and Mission in Christian History*, American Society of Church History/Ecclesiastical History Society, Oxford, 2014.
- 34) Charitos, Panayotis G. “The issue of sovereignty over the Dodecanese from the treaty of Lausanne to its final settlement (1923–1948), The vestiges of the Eastern Question and the trends of its modern revival”. У: *Европа и Источно питање (1878–1923), Политичке и цивилизацијске*

- промене, уредник: Славенко Терзић, Београд: Историјски институт САНУ, 2001.
- 35) Вајагић, Предраг М. „Југословенско-румунско савезништво између два светска рата (Мала Антанта и Балкански споразум)”. *Зборник радова Филозофског факултета*, Vol. LII, No. 2 (2022).
- 36) Videnović, Milan. „Pregovori Kraljevine SHS i Italije od okupacije Rijeke do Rimskog sporazuma 1924. godine”. *Istorija 20. veka*, god. XLII, br. 2 (2024).
- 37) Videnović, Milan. “The Outbreak of the First Balkan War and the Italo-Turkish Peace Negotiations in Lausanne in 1912”. *Balkanica*, LIV (2023).
- 38) Виденовић, Милан. „Избијање Италијанско-турског рата и Србија 1911”. *Врањски гласник*, У: *Врањски гласник, Поводом 60 година народног музеја Врање*, Уредници: Д. Антић и М. Бецић, Врање, 2021.
- 39) Вишњаков, Јарослав В. „Српски добровољци у Русији 1916-1917”. Тематски зборник радова: *Србија и Руска револуција 1917.: нове теме и изазови*, Институт за новију историју Србије, Институт славјановедения российской академии наук, Београд, Москва, 2017.
- 40) Daleziou, Eleftheria. *Britain and the Greek-Turkish war and settlement of 1919–1923: the pursuit of security by “proxy” in Western Asia Minor*. PHD thesis, University of Glasgow, 2002.
- 41) Dašić, David Đ. *Istorija diplomatije, Evolucija diplomatskog metoda u političkoj istoriji*. Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2022.
- 42) Demirci, Sevtap. *The Lausanne Conference: The evolution of Turkish and British diplomatic strategies 1922–1923*. PHD, London, 1997.
- 43) Demirci, Sevtap. “From Sevres to Lausanne: The Armenian Question (1920–23)”. *Review of Armenian Studies*, No. 31 (2015).
- 44) Денда, Далибор. *СРПСКА ВОЈСКА 1914–1918*. Војно-историјски гласник – посебно издање: Први светски рат: сто година касније, Београд, 2019.
- 45) Desai, Bharat H., Desai, Jay Bharat. “On the Century of Pacemaking at the 1919 Treaty of Versailles: Looking Back to Look Ahead”. *International Studies*, Vol. 57, No. 3 (2020).

- 46) Di Casola, Maria Antonia. "Italy and the treaty of Lausanne of 1923". *The Turkish Yearbook*, Vol. XXIII (1993).
- 47) Димић, Љубодраг. *Историја српске државности III*. Србија у Југославији, САНУ, Нови Сад, 2001.
- 48) Димић, Љубодраг, Борозан, Ђорђе. *Југословенска држава и Албанци*. том II, Службени гласник СРЈ, Архив Југославије, Војно-историјски институт, Београд, 1999.
- 49) Dinçel, Yusuf. "Greek Occupation of Western Anatolia according to Archival Documents". *CTAD*, Vol. 19, No. 39 (2023).
- 50) Dobrovšak, Ljiljana, Dajč, Haris. "Comparative overview of the Zionist movement in Croatia and Serbia until the beginning of World War II". *Istorija 20. veka*, god. 43, br. 1 (2025).
- 51) Dordanas, Stratos N. "German Propaganda in the Balkans during the First World War". *Balkanica*, XLIX (2018).
- 52) Dural, Baran. "The leadership of Mustafa Kemal Atatürk: Turkish Independence war". *European Journal of Scientific Research*, Vol. 8, No. 21 (Sept., 2012).
- 53) Ђурђевић, Сава Д. „Мустафа Кемал Ататурк и Турци у српској јавности током тридесетих година двадесетог века”. *Баштина*, св. 61 (2023).
- 54) Екмечић, Милорад. *Стварање Југославије 1790–1918*. том 2, Просвета, Београд, 1989.
- 55) Elbe, Joachim V. "The English-Turkish Conflict of Mosul". *Kurdish Studies*, Vol. 6, No. 2 (2018).
- 56) Eglezou, Georgia. "The Asia Minor War (1919–22)". In: *The Global Impact of Russia's Great War and Revolution*, Book 1: *The Arc of Revolution, 1917–1924*. edited by: Alexander Marshall, John W. Steinberg and Steven Sabol, Slavica Publishers, Bloomington, 2019.
- 57) Erickson, Edward J. *Turkish War of independence, A Military History, 1919–1923*. Praeger, Santa Barbara, California, Denver, Colorado, 2021.
- 58) Erickson, Edward J. "Decisive Battles of the Asia Minor Campaign 1921–1922". In: *Salvation and Catastrophe, The Greek-Turkish War, 1919–1922*, Edited by: Konstantinos Travlos, The Rowman & Littlefield Publishing Group, London, 2020.

- 59) Fajfrić, Željko. *Turski sultani*. Taberankl, Sremska Mitrovica, 2012.
- 60) Finefrock, Michael M. "Ataturk, Lloyd George and the Megali Idea: Cause and consequence of the Greek plan to seize Constantinople from Allies, June–August 1922". *The Journal of Modern History*, Vol. 52, No. 1 (1980).
- 61) Finch, Geo A. "The Peace Conference of Paris, 1919". *The American Journal for International Law*, Vol. 13, No. 2, (Apr., 1919).
- 62) Finch, M. P. M. "Outre-Mer and Métropole: French Officers' Reflections on the Use of the Tank in the 1920s". *War in History*, Vol. 15, No. 3 (2008).
- 63) "Franco-Turkish agreement signed at Angora on october 20, 1921". *The American Journal of International Law*, Vol. 17, No. 1 (Jan., 1923).
- 64) Фундић, Душан. „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и Мирдитска република (1921)”. *Токови историје*, бр. 2 (2024).
- 65) Gauin, Maxime. "The Armenian Forced Relocation: Putting an end to Misleading Simplifications". *Review of Armenian Studies*, No. 31 (2015).
- 66) Gawrych, George W. *The Young Ataturk, From Ottoman Soldier to Statesman of Turkey*. I. B. Tauris, London, New York, 2013.
- 67) Gibbons, Herbert Adams. *Venizelos*. Boston, New York, Houghton Mifflin Company, Cambridge, 1920.
- 68) Gligoriјевић, Branislav. „Ujedinjenje Srpske pravoslavne crkve i uspostavljanje Srpske patrijaršije u Jugoslaviji”. *Istorija 20. veka*, god XV, br. 2 (1997).
- 69) Исти. *Историја Демократске странке 1919–1928*. књига 2, Службени гласник, Београд, 2010.
- 70) Исти. *Краљ Александар Карађорђевић у европској политици*. Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2002.
- 71) Godkin, Edwin L. "The Eastern Question". *The North American Review*, Vol. 124, No. 254, (1877).
- 72) Goldstein, Erik. "Great Britain and Greater Greece 1917–1920". *The Historical Journal*, Vol. 32, No. 2 (1989).
- 73) Grew, Joseph Clark. "The Lausanne Peace Conference 1922–1923". *Proceedings of the Massachusetts Historical Society*, Third Series, Vol. 69 (oct., 1947 – may 1950).

- 74) Grizo, Melina. “The Versailles system of peace treaties and the minority protection in Southeast Europe. The Bulgarian-Greek Convention for the exchange of population of 1919”. *Annals FBL – Belgrade Law Review*, Year LVIII, No. 3 (2010).
- 75) Група аутора. *Историја Бугарске*. Клио, Београд, 2008.
- 76) Гулић, Милан. „Ослобађање Смедерева и околине 1918. године”. *Војно-историјски гласник*, бр. 2 (2016).
- 77) Gzoyan, Edita. “The Turkish-Armenian war of 1920 and the League of Nations”. *Central and Eastern European Review*, Vol. 5, (2011).
- 78) Gzoyan, Edita. “The Question of admitting the Republic of Armenia to the League of Nations”. *Central and Eastern European Review*, Vol. 4 (2010).
- 79) Hakov, Džengiz. *Istorija Savremene Turske*. Centar za turkološka istraživanja Balkana, Prizren, 2011.
- 80) Halilović, Amra. „Ukidanje hilafeta u periodu Mustafe Kemala Atatürka”. *Znakovi vremena*, god. XXV, dvobroj 92–93, (2022).
- 81) Halmreich, Paul C. *From Paris to Sevres, The Partition of the Otoman Empire at the Peace Conference of 1919–1920*. Ohio State University Press, Columbus, 1974.
- 82) Halmreich, Paul C. “Italy and the Anglo-French Repudiation of the 1917 St. Jean de Maurienne Agreement”. *The Journal of Modern History*, Vol. 48, No. 2 (1976).
- 83) Halabi, Awad. “Liminal Loyalties: Ottomanism and Palestinian Responses to the Turkish War of Independence 1919–22”. *Journal of Palestine Studies*, Vol. XLI, No. 3. (Spring 2012).
- 84) Hall, Richard C. “ ‘The Enemy is Behind Us’: The morale crisis in the Bulgarian army during the summer of 1918”. *War in History*, Vol 11, No. 2 (April 2004).
- 85) Hasanli, Jamil. “Formation of Armenia on the political map of the Caucasus and Karabakh issue (1918–1921)”. *Review of Armenian Studies*, Vol. 38 (2018).
- 86) Хасиотис, Лукијанос. *Српско-грчки односи 1913–1918*. Прометеј, Нови Сад, 2017.

- 87) Hibben, Paxton. *Constantine I and the Greek People*. The Century Co, New York, 1920.
- 88) Hibben, Paxton. "Betrayal of Greece by Lloyd George". *Current History* (1916–1940), Vol. 17, No. 4, (Jan, 1923).
- 89) Hofman, Tessa. "A hundred years ago: The assassination of Mehmet Talaat (15 March 1921) and the Berlin criminal proceedings against Soghomon Tehlirian (2/3 June 1921): Background, context, effect". *International Journal of Armenian Genocide Studies*, Vol. V, No. 1 (2021).
- 90) Хорват, Александар. „Војводина и стварање Југославије 1918. године”. *Дан вредан века 1–XII–1918*, Музеј Југославије, Београд, 2018.
- 91) Howard, Harry N. "The United States and Turkey: American Policy in the Straits question (1914–1963)". *Balkan Studies*, Vol. 4, No. 2, (1963).
- 92) Hrabak, Bogumil. *Austro-ugarski zarobljenici u Srbiji 1914–1915. godine i prilikom povlačenja kroz Albaniju*. Poseban otisak iz Zbornika Historijskog Instituta Slavonije, sv. 2, Slavonski brod, 1964.
- 93) Ioannidis, Eudoxia. *British Foreign Policy toward Southeastern Europe and the Restoration of the Dodecanese Islands to the Greece*. Mc Gill University, Montreal, 1991.
- 94) Glavinas Ioannis. "The perception of Muslim minority in Greece in Greek and Bulgarian policy and strategy (1912–1923)". *Études Balkaniques*, No. 4 (2005).
- 95) Ion, Theodore P. "The Hellenic Crisis from the Point of View of Constitutional and International Law". *The American Journal of International Law*, Vol. 12, No. 4 (october 1918).
- 96) Jamalova, Nigar. "Diplomatic Activity of the Azerbaijani Government against the Territorial Claims of the Republic of Armenia (1918–1920)". *Review of Armenian Studies*, Vol. 47 (2023).
- 97) Janković, Dragoslav. „Ženevska konferencija o stvaranju jugoslovenske zajednice 1918. godine”. *Institut za pravnu istoriju*, Beograd, 1964.
- 98) Jensen, Peter, Kincaid. "The Greco-Turkish War, 1920–1922". *Journal of Middle East Studies*, No. 10, (1979).
- 99) Јефтић, Мирољуб. „Неоосманизам versus панисламизам”. *Политема*, бр. 2 (2011).

- 100) Јовановић, Владан. „Губици југословенске жандармерије у сукобима са качацима и комитама 1918–1934”. *Токови Историје*, бр. 1–2, Београд, (2007).
- 101) Jovanović, Vladan. „Kontroverze „Ćirko-paše”, Prilog za biografiju radikalskog prvaka Jovana M. Ćirkovića (1871–1928)”. *Tokovi Istorije*, br. 1/2 (2000).
- 102) Jovanović, Miroslav. „Boljševička agentura na Balkanu 1920–1923 (Teze o organizaciji, strukturi, planovima i praksi)”. *Istorija 20. veka*, br. 2 (1995).
- 103) Јовановић, Јован М. *Дипломатска историја Европе 1918–1938*. књига друга, Књижара Косте Ј. Михајловића, Београд, 1939.
- 104) Jowett, Philip S. *Armies of the Greek-Turkish war 1919–1922*. Osprey Publishing, Oxford, 2015.
- 105) Кампанини, Масимо. *Историја Средњег истока 1798–2006*. Clio, Београд, 2006.
- 106) Karpat, Kemal H. “The Personality of Atatürk”. *The American Historical Review*, Vol. 90, No. 4 (Oct., 1985).
- 107) Kaloudis, George. “Ethnic cleansing in Asia Minor and the Treaty of Lausanne”. *International Journal on World Peace*, Vol. XXXI, No. 1, (March 2014).
- 108) Kaloudis, George. “Greece and the road to World War I: To what end?”. *International Journal on World Peace*, Vol. 31, No. 4 (december 2014).
- 109) Karvounarakis, Theo. “End of an Empire: Great, Britain, Turkey and Greece from the Treaty of Sevres to the Treaty of Lausanne”. *Balkan Studies*, Vol. 41, No. 1 (2000).
- 110) Karsh, Efraim. “The San Remo Conference – 100 Years on: How the Jewish National Home Entered International Law”. *Mideast Security and Policy Studies*, No. 172 (2020).
- 111) Казимировић, Васа. *Никола Пашић и његово доба 1845–1926*. књига друга, Прометеј, Нови Сад, 2019.
- 112) Kaymaz, İhsan Ş. “Britain’s Policy toward Kurdistan at the End of the First World War”. *Turkish Journal of International Relations*, Vol. 10, No. 2–3, (2011).

- 113) Kernek, Sterling J. "Distractions of Peace during War: The Lloyd George Government's Reactions to Woodrow Wilson, December, 1916 – November, 1918". *Transactions of the American Philosophical Society*, Vol. 65, No. 2 (1975).
- 114) Kilinc, Aykut. "Keeping the door open at Lausanne Conference: The U.S open door policy in the Near East during 1920's". *Cankaya University Journal of Humanities and Social Sciences*, Vol. 8, No. 1 (May 2011).
- 115) Клог, Ричард. *Историја Грчке новог доба*. Clio, Београд, 2000.
- 116) Knight, Paul. *The British army in Mesopotamia, 1914–1918*. McFrand Company and Jefferson, London, 2013.
- 117) Ковић, Милош. *ЈЕДИНИ ПУТ, Силе Антанте и одбрана Србије 1915. године*. Филип Вишњић, Београд, 2016.
- 118) Ковић, Милош. *Дизраели и Источно питање*. Clio, Београд, 2018.
- 119) Коцић, Милена. „Преговори о зајму за наоружавање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у Француској (1922–1923)”. *Теме*, год. XXXVIII, бр. 4 (октобар–децембар 2014).
- 120) Koliopoulos, John S., Veremis, Thanos M. *Greece, The Modern Sequel, From 1831 to the Present*. Hurst & Company, London, 2002.
- 121) Koliopoulos, John S., Veremis, Thanos M. *Modern Greece, A History since 1821*. Wiley-Blackwell, A John Wiley & Sons, Oxford, 2010.
- 122) Kose, Ismail. "The Lloyd George Government of the UK: Balfour Declaration the promise for a national home for the Jews (1916–1920)". *Belleten*, Vol. 82, No. 294, (2018).
- 123) Krizman, Bogdan. *Vanjska politika jugoslovenske države 1918–1941*. Školska knjiga, Zagreb, 1975.
- 124) Krizman, Bogdan. „Vanjskopolički položaj Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1919”. *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 2, No. 1, (1970).
- 125) Krizman, Bogdan. „Jadransko pitanje na Pariškoj mirovnoj konferenciji (od 28. juna 1919 – 9. decembra 1919)”, *Istorija XX veka*, Zbornik radova br. VII, (1965).
- 126) Кривокапић-Јовић, Гордана. „Организација Народне Радикалне странке у време конституисања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (јесен 1918 – јуни 1921)”. *Токови Историје*, бр. 1 (1991).

- 127) Kritikos, Giorgos. “Motives for compulsory population exchange in aftermath of the greek-turkish war (1922–1923)”. *Bulletin of the Centre for Asia Minor Studies*, No. 13 (1999).
- 128) Krzak, Andrzej. “The Greco-Turkish War of 1919–1922: Causes, Course, Effects”. *Studia Srodkowoeuropejskie i Balkanistyczne*, Vol. XXXII (2023).
- 129) Lebow, Richard N. “Woodrow Wilson and the Balfour Declaration”. *The Journal of Modern History*, Vol. 40, No. 4 (1968).
- 130) Lemonidou, Elli. “Herritage and Memory of the First World War in Greece during the Interwar Period, A Historical Perspective”. *Balkanica*, XLIX (2018).
- 131) Llewellyn-Smith, Michael. *Eleftherios Venizelos: The Trials of Statesmanship*. Edinburgh University Press, Edinburgh, 2006.
- 132) Llewellyn-Smith, Michael. *Ionian Vision: Greece in Asia Minor, 1919–1922*. Hurst & Company, London, 1973.
- 133) Llewellyn-Smith, Michael. “The historiography of the Greek-Turkish War in Asia Minor: Britain, Greece, and others, 1915–1923”. *Byzantine and Modern Greek Studies*, Vol. 47, No. 2 (2023).
- 134) Loupas, Athanasios. “From Paris to Lausanne: Aspects of Greek-Yougoslav Relations during the First Interwar Years (1919–1923)”. *Balkanica*, XLVII, (2016).
- 135) Lybyer, Albert H. “Turkey under the Armistice”. *The Journal of International Relations*, Vol. 12, No. 4 (Apr., 1922).
- 136) Luckau, Alma. “Unconditional acceptance of the Treaty of Versailles by the German Government, June 22–28, 1919”. *The Journal of Modern History*, Vol. 17, No. 3 (sep., 1945).
- 137) Lütem, Ömer E. “The Armenian demands at the Paris Peace Conference of 1919”. *Review of Armenian Studies*, Vol. 4, No. 11–12, (2007).
- 138) Macarthur-Seal, Daniel-Joseph. “Intelligence and Lloyd George’s secret diplomacy in the Near East, 1920–1922”. *The Historical Journal*, Vol. 53, No. 3 (2013).
- 139) Macfie, Alexander L. “The Chanak affair, September–October 1922”. *Balkan Studies*, Vol. 20, No. 2, (1979).
- 140) Macfie, Alexander L. “British Foreign Policy in the Near East 1916–1922: questions of responsibility”. *Balkan Studies*, Vol. 40, No. 2 (1999).

- 141) Macfie, Alexander L. "The revision of the treaty of Sevres: The first phase (august 1920–september 1922)". *Balkan Studies*, Vol. 24, No. 1 (1983).
- 142) Mango, Andrew. *Ataturk, The Biography of the Founder of Modern Turkey*. The Overlook Press, New York, 2002.
- 143) Мантран, Робер. *Историја Османског царства*. Клио, Београд, 2002.
- 144) Маринковић, Александар Ђ. *Женидба Краља Александра Карађорђевића*. Вајат, Београд, 2004.
- 145) Марковић, Никола. „Пад монархије у Грчкој и Краљевина СХС (1923–1924)”. *Српске студије*, Vol. 15 (2024).
- 146) Marković, Slobodan G. "History of Hellenic-Serbian (Yugoslav) Alliances from Karageorge to the Balkan Pact 1817–1954". *Balkanica*, LI (2020).
- 147) Markovich, Slobodan G. "Eleftherios Venizelos, British Public Opinion and the Climax of Anglo-Hellenism (1915–1920)". *Balkanica*, XLIX (2018).
- 148) Marks, Sally. "Behind the Scenes at the Paris Peace Conference of 1919". *Journal of British Studies*, Vol. 9, No. 2 (may 1970).
- 149) Maslo, Amer. „Izvjestavanje muslimanske političke štampe u Bosni i Hercegovini o odlasku i protjerivanju osmanske dinastije iz Osmanskog carstva i Republike Turske (1922–1924)". *Zbornik radova sa naučnog skupa: Nova istraživanja jugoslovenske prošlosti: Perspektive sa postjugoslovenskog prostora*, Urednici: Natalija Dimić Lompar, Ognjen Tomić i Nikola Koneski, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2025.
- 150) Matthews, Alice M. "Chronicle of International Events". *The American Journal of International Law*, Vol. 17, No. 3 (Jul., 1923).
- 160) Мазовер, Марк. *Солун, град духова – Хришћани, Муслимани и Јевреји 1430–1950*. Досије студио, Београд, 2018.
- 161) Meyer, Mikchail. "Russian-Turkish relations in the 1920s and 1930s". *Insight Turkey*, Vol. 4, No. 2 (April–June 2002).
- 162) Мићић, Срђан. „Проблеми и злоупотребе у југословенској дипломатској курирској служби 1918–1941”. *Архив, Часопис Архива Југославије*, бр. 1–2 (2015).

- 163) Мићић, Срђан. *Од бирократије до дипломатије, Историја југословенске дипломатске службе*. Институт за новију историју Србије, Београд, 2018.
- 164) Мићић, Срђан. “Mission of Konstantin Todorov in North America 1927–1928: Yugoslav foreign service vs. Macedonian-Bulgarian organisations in North America”. *Токови историје*, бр. 1 (2015).
- 165) Мићић, Срђан. „Рад бугарског посланства у Београду против војне интервенције Краљевине СХС (9–18. јун 1923)”. *Зборник Матице српске за историју*, бр. 93 (2016).
- 166) Мићић, Срђан. “Yugoslav diplomacy and the ideas of the Balkan unity, 1925–1930”. *Balkanica Posnaniensia Acta et studia*, Vol. XXIX (2022).
- 167) Микић, Ђорђе. *Политика муслимана Босне и Херцеговине у Првом светском рату (1914–1918)*. Зборник радова: *Ислам, Балкан и велике силе (XIV–XX век)*, Историјски институт САНУ, књ. 14, Београд, 1997.
- 168) Milak, Enes. *Italija i Jugoslavija 1931–1937*. Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1987.
- 169) Isti. „Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca i Rimski sporazum (1922–1924)”. *Istorija 20. veka*, br. 14–15 (1982).
- 170) Milenković, Toma. „Državne granice Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca”. *Istorija 20. veka*, br. 1–2 (1992).
- 171) Milkić, Miljan. “The Serbian Army in the Chalkidiki in 1916”. *Balkanica*, XLIX, (2018).
- 172) Милосављевић, Борис. „Слободан Јовановић на конференцији мира у Паризу и стварање југословенске државе”. Зборник радова: *Крај рата, Срби и стварање Југославије*, Уредник: Михаило Војводић, Београд, 2021.
- 173) Милошевић, Боривоје. „Слом Аустроугарске управе и формирање народних власти у Босни и Херцеговини 1918. године”. *Војно-историјски гласник – посебно издање: Први светски рат: сто година касније*, (2019).
- 174) Милошевић, Миладин. „Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца, први назив југословенске државе”. *Архив, Часопис Архива Југославије*, бр. 1, (2000).

- 175) Милошевић, Миладин. *Србија и Грчка 1914–1918, Из историје дипломатских односа*. Задужбина Никола Пашић, Зајечар, 1997.
- 176) Milton, Giles. *Paradise Lost, Smyrna 1922: The Destruction of Islam's City of Tolerance*. Sceptre, London, 2008.
- 177) Minasyan, Edik, Mkhoyan, Hayk. "Publications in the Armenian Press about the Turkish-Armenian Border Clashes (May–September 1920)". *Journal of Armenian Studies*, No. 18, Vol. 2 (2022).
- 178) Митровић, Андреј. *Време нетрпељивих, Политичка историја великих држава Европе 1919–1939*. ЦИД, Подгорица, 1998.
- 179) Митровић, Андреј. „Споразум Централних сила о подели балканских и блискоисточних сировина (уговор од 8. јануара 1916)". *Balkanica XIII–XIV*, (1982–1983).
- 180) Митровић, Андреј. „Политичке консеквенце продора Солунског фронта". *Историја 20. века*, бр. 2 (2003).
- 181) Митровић, Андреј. „Ото Фолбер и немачка понуда мира Србији у јесен 1915. године". *Зборник Историјског музеја Србије*, бр. 22 (1986).
- 182) Mitrović, Andrej. *Serbia's Great War 1914–1918*. Purdue University Press, London, 2007.
- 183) Митровић, Андреј. *Југославија на конференцији мира 1919–1920*. Прометеј, Нови Сад, 2019.
- 184) Mitrović, Nemanja, Mijatov, Nikola. "Football between politics, Royal families and sport: Yugoslav-Romanian football relations 1922–1941". *Istorija 20. veka*, god. 43, br. 1 (2025).
- 185) Movesesyan, Narine. "Manifestations of Pan-Turkism in the Turkish-Armenian war of 1920 (According to the assessment of the Armenian historiography of the time)". *Review of Armenian Studies*, Vol. 32, No. 2 (2023).
- 186) Montgomery, A. E. "The Making of the Treaty of Sevres of 10. august 1920". *The Historical Journal*, Vol. 15, No. 4 (1972).
- 187) Moreau-Richard, Odile. "Difficile sortie de guerre: de l'Empire Ottoman a l'emergence de la jeune Republique de Turquie (1918–1924)". *Relations internationales*, Le Moyen-Orient dans les relations internationales, No. 171 (Automne 2017).

- 188) Николић, Марко. „Екуменизам, Екуменски покрет и Српска православна црква”. *Religija i tolerancija*, Vol. VI, No. 10, (Jul–Decembar 2008).
- 189) Опачић, Петар. *Србија, Солунски фронт и уједињење 1918*. Књижевне новине, Београд, 1990.
- 190) Опојевлић Хофман, Лидија, Ераковић, Видосава. *Инвентар – Посланство Краљевине Југославије у Великој Британији – Лондон 1918–1945 (1918–1946)*. Архив Југославије, Београд, 2017.
- 191) Pavlica, Branko. „Razgraničenje Jugoslavije s Bugarskom (1919–1922)”. *Tokovi Istorije*, br. 1/2, (2002).
- 192) Павловић, Стеван К. *Историја народа Балкана 1804–1945*. Clio, Београд, 2001.
- 193) Павловић, Живко Г. *Церска битка, Битка на Јадру августа 1914. год*. Чивија принт, Шабац, 2014.
- 194) Panossian, Razmik. *The Armenians: From Kings and Priests to Merchants and Commissars*. Hurst & Company, London, 2006.
- 195) Пападакис, Николаос Е. *Елефтериос Венизелос, Грчка, Балкан, Европа*. Завод за уџбенике, Београд, 2009.
- 196) Papadrianos, Adrianos I. “Greco-Serbian talks towards the conclusion a treaty of alliance in may 1913 and the beginning of negotiations for the establishment of Serbian Free Zone in Thessaloniki”. *Balkan Studies*, Vol. 45, No. 1, (2004).
- 197) Papafloratos, J. S. “The Fiume and the Corfu Incidents”. *Balkan Studies*, Vol. 45, No. 2 (2004).
- 198) Paszkiewicz, Jędrzej. “Main challenges for the Greek national security against the geopolitical changes in the Balkans during the period 1918–1923”. *Balkanica Posnaniensia*, XXVI (2019).
- 199) Paschalidou, Efpraxia S. “Greece’s Prolonging Neutrality Perception During WWI. Stance Towards Serbia”. *Први светски рат, Балкан и велике силе*, Историјски институт, Зборник радова књ. бр. 30, Београд, 2015.
- 200) Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije 1918–1988*. knjiga prva, Nolit, Beograd, 1988.

- 201) Пећинар, Александра М. „Заокрет у грчкој политици према југословенској држави 1919–1922”. *Архив*, часопис Архива Југославије, бр. 1–2, (2012).
- 202) Пећинар, Александра М. *Српско-грчки дипломатски и савезнички односи (1912–1918)*. Медија центар „Одбрана”, Београд, 2016.
- 203) Pećinar, Aleksandra M. „Rat i diplomatija u Grčkoj 1917. godine, U svetlu „pokroviteljske politike velikih sila na Balkanu”. *Vojno delo*, br. 3 (2018).
- 204) Pestalis-Diomidis, Nicolas. *Greece at the Paris Peace Conference (1919)*. Institute for Balkan studies, Thessaloniki, 1978.
- 205) Polyzoides, Adamantios Th. “Greece under the revolution”. *Current History* (1916–1940), Vol. 17, No. 6 (March 1923).
- 206) Потемкин, Владимир П. *Историја дипломатије, Дипломатија Новог доба (1872–1919)*. свеска друга, Архива за правне и друштвене науке, Београд, 1949.
- 207) Потемкин, Владимир П. *Историја дипломатије, Дипломатија у периоду припрема Другог светског рата*. свеска трећа, Архив за правне и друштвене науке, Београд, 1952.
- 208) Pottinger Saab, Ann. “Disraeli, Judaism, and the Eastern Question”. *The International History Review*, Vol. 10, No. 4 (Nov., 1988).
- 209) Попов, Чедомир. *Од Версаја до Данцинга*. Завод за Уџбенике, Београд, 2015.
- 210) Поповић, Васиљ. *Источно питање, Историјски преглед борбе око опстанка Османлијске царевине у Леванту и на Балкану*. Балканолошки институт САНУ, Београд, 1996.
- 211) Popović, Nebojša. „Cionistički pokret u Kraljevini Srbiji i Kraljevini Jugoslaviji 1902–1941”. *Istorija 20. veka*, god. XIV, br. 2 (1996).
- 212) Psomiades, Harry J. *The Eastern Question: The last phase*. Institute for Balkan studies, Thessaloniki, 1968.
- 213) Psomiades, Harry J. “Eastern Thrace and the armistice of Mudanya, october 3–11, 1922”. *Journal of modern Hellenism*, No. 17–18, (2000–2001).
- 214) Psomiades, Harry J. “The Ecumenical patriarchate under the Turkish republic”. *Balkan Studies*, Vol. 1 (1961).

- 215) Puppinck, Thérèse Krempp. “De la Grèce rêvée à la Grèce vécue, L’armée d’Orient dans une interculturelité complexe”. *Balkanica*, XLIX, (2018).
- 216) Radeff, Simeon. “Economic Frontiers in Thrace”. *Proceedings of the Academy of Political Science in the City of New York*, Vol. 12, No. 1, International problems and relations (Jul.,1926).
- 217) Radić, Radmila. *Kalendarsko pitanje*. 5. 1. 2011.
<http://www.pescanik.net/content/view/6210/178/>
- 218) Радић, Радмила. „Југословенска колонија у Цариграду између два светска рата”. *Токови Историје*, бр. 3–4 (2008).
- 219) Радић, Радмила. „Васељенска патријаршија, Српска православна црква и црквене реформе између два светска рата”, *Зборник радова: Срби и Југославија*, приредио: Момчило Исић, Институт за новију историју Србије, Београд, 2007.
- 220) Радић, Радмила. „Српска православна црква и екуменски покрет, 1918–1941”. *Српска политичка мисао*, посебно издање, бр. 3 (2022).
- 221) Radojević, Mira, Mićić, Srđan. “Serbian Orthodox Church cooperation and frictions with Ecumenical Patriarchate of Constantinople and Bulgarian Exarchate during interwar period”. *Studia Academica Šumenensia*, Vol. 2 (2015).
- 222) Растовић, Александар. *Велика Британија и Македонско питање 1903–1908*. Историјски институт САНУ, Београд, 2011.
- 223) Reinhartz, Jehunda. “The Balfour Declaration and Its Maker: A Reassessment”. *The Journal of Modern History*, Vol. 64, No. 3 (sep., 1992).
- 224) Ристић, Иван. „Југословенско-бугарска конференција у Нишу 1923. године (Нишки споразум)”. *Архив*, часопис Архива Југославије, бр. 1–2, (2017).
- 225) Исти. „Политика споразумевања у време неспоразумевања (Рад Александра Стамболијског на југословенско-бугарском зближењу 1919–1922)”. *Теме*, год. XXXVI, бр. 3 (јул–септембар 2012).
- 226) Ристовић Милан. *Mussolini ante portas, Италијански фашизам и југословенско суседство (1919–1925)*. ЈП Службени гласник, Београд, 2021.

- 227) Ronaldshay, Earl of. *The Life of Lord Curzon, Being the Authorized Biography of George Nathaniel Marquess Curzon of Kedleston*. Vol. 3, Boni and Liveright, Ernest Benn LTD, London, 1928.
- 228) Rose, Holland. "Great Britain and the Eastern Question". *The Journal of International Relations*, Vol. 12, No. 3 (1922).
- 229) Safrastyan, Ruben. "Preparation of the Kemalists for the war against Armenia in 1920". *Sciences of Europe*, No. 103 (2022).
- 230) Savanović, Aleksandar. „Neoosmanizam kroz prizmu teorije sukoba civilizacija”. *Политема*, бр. 2 (2011).
- 231) Scelle, G. "Studies on the Eastern Question". *The American Journal of International Law*, Vol. 5, No. 1 (1911).
- 232) Световски, Миодраг. *Аматурска Турска*. Издање Балканског Института, Београд, 1938.
- 233) Seton-Watson, Robert. "Italian Intervention and the Secret Treaty of London". *The Slavonic Review*, Vol. 5, No. 14 (1926).
- 234) Şişman, Cengiz. *The burden of silence: Sabbatai Sevi and the evolution of the Ottoman-Turkish dönmes*. Oxford University Press, New York, 2015.
- 235) Скоко, Саво, Опачић, Петар. *Војвода Степа Степановић у ратовима Србије 1876–1918 (2)*. БГИЗ, Београд, 1984.
- 236) Snook, David. "British Naval Operations in Black Sea 1918–1920". *Warship International*, Vol. 26, No. 1 (1989).
- 237) Solomonidis, Victoria. *Greece in Asia Minor: The Greek administration of the Vilayet of Aidin, 1919–1922*. PdD, King's College, University of London, London, 1984.
- 238) Sonyel, Salâhi R. "The Attitude of British High Commissioner Sir Horace Rumnold Towards the Turkish National Movement, 1920–1923". *BELLETEN*, No. 58 (1994).
- 239) Sonyel, Salâhi R. "The Anglo-Turkish Conflict Fifty Years Ago". *BELLETEN*, No. 37/145 (1973).
- 240) Soutou, Georges-Henry. "The Paris Conference of 1919, Between the Traditions of European Congresses and the 'New Diplomacy'". *Balkanica L*, (2019).

- 241) Sretenović, Stanislav. *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*. Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2008.
- 242) *Србија и Грчка у XIX веку*. Свеска I, *Односи Карађорђеви и Милошеви са Грцима 1804–1821*, „Доситије Обрадовић”, Београд, 1907.
- 243) Stamatopoulos, Dimitris. *The Eastern Question or Balkan Nationalism(s)*. Vienna University Press, Gottingen, 2018.
- 244) Stanković, Đorđe. „Nikola Pašić i parlamentarizam u Srbiji i Jugoslaviji”. *Istorija 20. veka*, br. 2 (1996).
- 245) Stanković, Đorđe. „Nikola Pašić i albansko pitanje 1914–1917”. *Istorija 20. veka*, god. XVIII, br. 1 (2000).
- 246) Станковић, Ђорђе. *Никола Пашић и југословенско питање (2)*. БГИЗ, Београд, 1985.
- 247) Станојевић, Саша. *Стварање Балканског савеза 1912*. Филозофски факултет у Косовској Митровици, Историјски архив Топлице, Косовска Митровица-Прокупље, 2020.
- 248) Stavros, Stavridis T. “Greek-Cypriot Enosis of october 1915:”A Lost Opportunity?”. *Balkan Studies*, Vol. 37, No. 2(1996).
- 249) Stavridis, Stavros T. *The Greek-Turkish War 1918–1923, An Australian Press Perspective*. Gorgias Press, New Yersey, 2008.
- 250) Stavridis, Stavros T. “Constantinople: A city under threat july 1922”. *Balkan Studies*, Vol. 40, No. 2 (1999).
- 251) Стојић, Биљана. „Солунски фронт у мемоарским белешкама генерала Мориса Сараја и маршала Франше Д’Епереа”. *Историјски часопис*, књ. LXIX (2020).
- 252) Svetas, Spyridon. “The Legacy of the Treaty of Lausanne in the light of Greek-Turkish relations in the twentieth century: Greek perceptions of the Treaty of Lausanne”. *Balkanica*, XLVI (2015).
- 253) Шемјакин, Л. Андреј. „Са Крфа у Русију: Никола Пашић у Петрограду и Москви 1916”. Историјски Институт, Зборник радова: *Први светски рат, Србија, Балкан и Велике Силе*, књига 30, Београд, 2015.
- 254) Sharp, Alan. “A Missed Opportunity?: Britain and the Negotiations for an Anglo-French Alliance in 1921–1922”. *French Journal of British Studies*, Vol. XXVII, No. 1 (2022).

- 255) Shaw, Standford J., Shaw, Ezel Kural. *History of the Ottoman Empire and modern Turkey, Volume II: Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808–1975*. Cambridge University press, New York, 1977.
- 256) Sheldon-Duplaix, Alexandre. “The French Navy and the Balkan Theatre (1914–1918)”. *Istorijski Institut, Zbornik radova: Prvi Svetski rat, Srbija, Balkan i Velike Sile*, knjiga 30, Beograd, 2015.
- 257) Танасковић, Дарко. *Неоосманизам, Повратак Турске на Балкан*. Службени гласник, Београд, 2010.
- 258) Исти. *Велики повратак Турске?, Османлије у европском оделу*. Службени гласник, Београд, 2010.
- 259) Tatoyan, Robert. “The issues of the number of Western Armenians and ethnic composition of the population of Western Armenia at Paris Peace Conferenve (1919–1920)”. *International Journal of Armenian Genocide Studies*, Vol. 6, No. 1, (2021).
- 260) Tarle, Jevgenij V. *Istorija novoga veka*. Naučna KMD, Beograd, 2008.
- 261) Tanenbaum, Jan Karl. “France and the Arab Middle East, 1914–1920”. *Transactions of the American Philosophical Society*, Vol 68, No. 7 (1978).
- 262) Терзић, Славенко. *Србија и Грчка 1856–1903, Борба за Балкан*. Историјски институт, Београд, 1992.
- 263) Тодоровић, Десанка. „Питање успостављања дипломатских односа између Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Републике Турске (1923–1925)”. *Balkanica IV*, (1973).
- 264) Todorović, Desanka. „Stav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca prema mirovnom ugovoru sa Turskom u Sevru 1920. godine”. *Istorija XX veka*, Zbornik radova XI, Beograd, 1970.
- 265) Todorović, Desanka. *Jugoslavija i balkanske države 1918–1923*. Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1979.
- 266) Тодосијевић, Мирјана. *Мустафа Кемал Ататурк у југословенској јавности*. НЕА, Београд, 1998.
- 267) Томић, Зоран С. *Камал Ататурк, Творац нове Турске*. Планета, Београд, 1939.

- 268) Toynbee, Arnold J. *The Western Question in Greece and Turkey, A study in the Contact of Civilisations*. Martino Fine Books, Reprint of the edition of 1922, London, 2008.
- 269) Travlos, Konstantinos. “Appendix I: Chronology in the Greek-Turkish war 1919–1923”. In: *Salvation and Catastrophe, The Greek-Turkish War, 1919–1922*, Edited by: Konstantinos Travlos, The Rowman & Littlefield Publishing Group, London, 2020.
- 270) Trumpener, Ulrich. “Turkey’s Entry into World War I: An Assessment of Responsibilities”. *The Journal of Modern History*, Vol. 34, No. 4 (1962).
- 271) Trachtenberg, Marc. “Reparation at the Paris Peace Conference”. *The Journal of Modern History*, Vol. 51, No. 1, (mar., 1979).
- 272) Throntveit, Trygve. “The Fable of the Fourteen Points: Woodrow Wilson and National Self-Determination”. *Diplomatic History*, Vol. 35, No. 3 (june 2011).
- 273) Tillman, Seth P. *Anglo-American Relations at the Paris Peace Conference of 1919*. Princeton University Press, Princeton, 1961.
- 274) Tsirpanlis, Zacharias N. “Camille Barrere and Italo-Turkish Dispute over Kastelorizo in 1923”. *Balkan Studies*, Vol. 39, No. 2 (1998).
- 275) Tsvetkova, Tsvetelina. “Turkish national movement and Soviet Russia in Caucasus (1919–1922)”. *Journal of Balkan and Black Sea Studies*, Vol. 1, No. 1 (2018).
- 276) Tsvetkova, Tsvetelina. “Soviet-Turkish Relations 1921–1923: A Few Nuances from the Bulgarian Archives”. *Journal of Balkan and Black Sea Studies*, No. 3, Vol. 4 (June 2020).
- 277) „The British Election”. *Advocate of Peace through Justice*, Vol 84, No. 1 (Nov., 1922).
- 278) Ћorović, Vladimir. *The Relations between Serbia and Austria-Hungary in the 20th Century*. Archives of Yugoslavia, Institute for Balkan Studies SASA, Hoover Institution, Belgrade, 2018.
- 279) Успенски, Фјодор. *Источно питање*. Логос, Београд, 2013.
- 280) Uludag, Mekki. “Revolt in Greece after the Greek debacle in Asia Minor”. *Journal of Modern Turkish History Studies*, Vol. XXIII/47, (2023).

- 281) Живојиновић, Драгољуб. „Вудро Вилсон и Лондонски пакт 1915. године”. *Историјски часопис*, књ. LVIII (2009).
- 282) Живојиновић, Драгољуб Р. *Краљ Петар I Карађорђевић, рат и последње године 1914–1921*. Завод за уџбенике, Београд, 2009.
- 283) Живојиновић, Драгољуб. „Велике силе и стварање Солунског фронта 1914–1915”. *Историја 20. века*, год. XXI, бр. 2 (2003).
- 284) Живојиновић, Драгољуб. *У потрази за империјом, Италија и Балкан почетком XX века*. Албатрос плус, Београд, 2013.
- 285) Живојиновић, Драгољуб. *Невољни ратници, Велике силе и Солунски фронт*. Завод за уџбенике, Београд, 2008.
- 286) Живојиновић, Драгољуб. *Ватикан у балканском вртлогу – студије и чланци*. Албатрос плус, Београд, 2012.
- 287) Живојиновић, Драгољуб. „*La Dalmazia o morte*”, *Италијанска окупација југословенских земаља 1918–1923. године*. Завод за уџбенике, Београд, 2012.
- 288) Животић, Александар. „Уједињење Србије и Црне Горе 1918. Сећање команданта Јадранских трупа генерала Драгутина Милутиновића”. *Војно-историјски гласник – посебно издање: Први светски рат: сто година касније*, Београд, 2019.
- 289) Жупанчић, Тонка. „Посланство Краљевине Југославије у Турској – Цариград, Анкара 1919–1945 (1890–1945)”. *Архив, Часопис Архива Србије и Црне Горе*, бр. 2 (2004).
- 290) Vinaver, Vuk. *Jugoslavija i Francuska izmedju dva rata, Da li je Jugoslavija bila francuski „satelit“*. Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1985.
- 291) Visvizi-Dontas, Domna. “The Allied Powers and Eastern Question, 1921–1923”. *Balkan Studies*, Vol. 17, No. 2 (1976).
- 292) Заргарян, Рубен. „Севрски мирни договор и Арменски проблем”. У: *Европа и источно питање (1878–1923)*, Историјски институт САНУ, зборник радова, књ. 18, Београд, 2001.
- 293) Здравковић, Слађана. „Историјски развој Курдистана”. *Култура полиса*, Vol. XIII, No. 30 (2016).
- 294) Зорић, Мирјана. „Први светски рат и ревизионизам (У фокусу историографије и пропаганде)”. *Војно дело*, год. LXVI, бр. 2 (2014).

- 295) Zotiades, George N. "Russia and The Greek Participation in the Dardanelles Expedition". *Balkan Studies*, Vol. 10, No. 1 (1969).
- 296) Zürcher, Erik Jan. "The Great National Assembly of Turkey and its place between Sultanate and Republic". *Diacronie. Studi di Storia Contemporanea*, Vol. 54, No. 2 (2023).
- 297) Yavuz, Resul. "Effects of the decisions of San Remo Conference on Syria and Iraq". *Tarih Incelemeleri Dergisi*, Vol. XXXI, No. 2 (2017).
- 298) Шаљић Ратковић, Јована. „Измeђу феса и шешира: Југословенски муслимани и Ататуркове реформе”. *Историјски часопис*, Vol. LXXIII (2024).
- 299) Шешум, Урош. „Планирање српске четничке акције у Старој Србији и Македонији 1897. године”. *Историјски часопис*, год. LXVII (2018).
- 300) Šurlan, Tijana. "International legal recognition of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes". *Istorija 20. veka*, god. XLI, br. 1 (2023).

ИНДЕКС ЛИЧНИХ ИМЕНА

А

Абдулах ефендија, турски шејх-ул-ислам, 161

Абдулмецид II, рођак Мехмеда VI и калифа, 448

Аврамовић, службеник посланства Краљевине СХС у Паризу, 202

Аврамовић, Ранисав, помоћник министра саобраћаја, 489

Адил-беј, Мусалехеди, турски професор, 529

Адил-беј, Хусејдин, председник македонског огранка Турског Трачког удружења, 594

Аднан-беј, званични делегат ангорске владе у Цариграду, 509, 524, 535, 559, 593, 594, 595

Ајгир, Диле, грчки комита, 122

Албала, Давид, јеврејски политичар, 68

Албер Фредерик, Артур Ђорђе, војвода од Јорка и каснији краљ Велике Британије као Џорџ VI, 320

Александар I, Гликсбург, грчки краљ, 62, 83, 103, 130, 185, 193, 614, 617

Александар, Обреновић, српски краљ, 485, 487–488

Александар, руски архиепископ Северне Америке, 509

Александрис, Апостолис, грчки политичар, 466, 490, 491, 510, 520, 521, 523, 569–573, 575, 577–579, 583, 588, 598, 605, 622

Александров, Тодор, вођа ВМРО, 318, 579

Александров, шеф большевичког центра у Софији, 554, 555

Александропулос, Жан, грчки посланик у Београду, 22

Аленби, Едмунд, британски генерал, 67, 70, 72

Али Риза-паша, турски политичар и велики везир, 156

Али, Фуат, турски војни командант, 183

Алиоти, Карло, италијански дипломата у Софији, 172

Алфонсо, инфант и рођак шпанског краља Алфонса XIII, 320–321

Андрија, Гликсбург, грчки принц и брат краља Константина, 250, 277, 406, 481–482, 486–487

Антонијевић, Војислав, српски и југословенски дипломата, 166, 266, 355, 369, 374–375, 394, 464–465

Анунцио, Габриеле д', италијански револуционар, 132, 134

Аралов, Семен, большевички представник у Ангори, 553, 589

Арнаутовић, Шериф, ефендија у Босни и Херцеговини, 43

Арсић, Рајко, српски и југословенски политичар, 573

Асан-бег Приштина, албански вођа, 45

Асановић, Ајдер, муслимански посланик из Радикалне странке, 575

Асквит, Херберт, британски премијер, 28, 30–31, 38, 55, 58, 62

Ахаронијан, Аветис, јерменски политичар, 204, 211

Ахмед Изет-паша, турски политичар и велики везир, 73

Ацков, агент ВМРО, 594

Б

Баирас, грчки генерал, 50

Бакашић, југословенски дипломата, 104

Бакстон, Ноел, британски политичар и интелектуалац, председник Балканског комитета, 149, 262

Балбоа, италијански фашиста, 465

Балтазис, Георгиос, грчки политичар, 249–250, 260, 276, 285–286, 289, 305–307, 320–321, 345, 481–482, 486

Балфур, Артур, британски политичар, 38, 60, 63, 66–68, 84–

85, 93–94, 117, 131, 135

Балугџић, Живојин, српски и југословенски дипломата, 25–27, 34, 39–40, 48–51, 57–58, 60–62, 81, 90, 94, 101–103, 121, 140, 149, 185–186, 197–198, 202, 251–253, 261, 263, 274, 276, 285, 311–312, 316, 327, 357–359, 369, 375, 406–407, 415–417, 426, 446, 449–450, 487–491, 548–552, 568–570, 583, 606, 614, 619

Бара, Франсиско де ла, мексички политичар, правник и дипломата, 607

Барер, Камил, француски амбасадор у Риму, 177, 242–243, 468

Баровс, Роналд, оснивач Англо-хеленске лиге, 92–93

Бауер, Густав, немачки политичар и премијер, 128

Баучер, Џејмс, члан британског Балканског комитета, 149

Бећировић, Јусуф, службеник у Канцеларији албанског конзулата у Букурешту, 547

Бећир-бег, турски дипломата, 562

Беназе, Пол, француски делегат, 54–55

Бенедикт XV, римски папа, 104

Бенеш, Едуард, чехословачки политичар, 120–121, 320, 322, 366, 454, 540

- Бенкендорф, Александар фон, руски дипломата, 31
- Бентинк, Чарлс, британски сер и дипломата, 547–548, 551, 569
- Бертело, Филип, француски званичник, 58, 144, 165, 177, 179, 233
- Бити, Дејвид, британски адмирал, 383, 386
- Бисолати, Леонид, италијански министар, 114
- Бјанки, италијански фашиста, 465
- Бојл, Едвард, британски сер и члан Балканског комитета, 149
- Бојовић, Петар, српски војвода, 75
- Бомпар, Морис, француски дипломата, 468, 517
- Бонар Ло, Андру, британски политичар, 420, 478, 488
- Бошковић, Матеја, српски и југословенски дипломата, 20–22, 112, 115, 117–118, 120, 122, 125, 326
- Брацков, бугарски политичар, 584
- Братијану, Јон, румунски политичар, 94, 119–122, 139, 314, 320, 322, 535–536, 580
- Брејд, Јанко, члан Народног вијећа, 89
- Бријан, Аристид, француски државник и премијер, 38, 44, 47, 51, 55–56, 58–60, 221–223, 226, 233, 239, 242, 275, 284–287, 292, 384
- Бристол, Марк, амерички адмирал, 388
- Брок, Осмонд, британски адмирал, 413
- Брокдорф, Урлих фон, немачки министар спољних послова, 127–128
- Буа, Едмонд, шеф француског генералштаба 1920–1923, 460–461
- Бубулис, грчки званичник, 320
- Бујон, Франклин, француски дипломата, 286, 288, 403, 407, 413, 418, 421–422, 424, 430, 618
- Бунсен, Морис де, британски званичник и сер, 62
- Бусиос, грчки политичар, 348
- Бучанан, Џорџ, британски дипломата, 176
- В**
- Вајлд, Оскар, британски књижевник и члан Хеленског друштва, 93
- Вајцман, Хаим, јеврејски политичар, 66
- Вангенхајм, Ханс фон, немачки дипломата, 29–30, 38
- Васић, Милош, српски и југословенски официр, 312, 315–316

- Васиљевић, Душан, члан Југословенског одбора, 88–89
- Венизелос, Елефтериос, грчки државник и политичар, 10, 13, 21–22, 26–27, 29–31, 34–36, 40, 50–52, 54–57, 59, 62, 76, 80–88, 91–94, 96, 100–101, 110–111, 113–115, 117, 119–121, 123–124, 129, 133, 135–137, 139–140, 144–146, 149, 159, 160, 164–166, 168, 173, 175–176, 182, 185–186, 189–190, 193–195, 215–217, 225, 229, 235, 238, 243, 250, 273–274, 277, 299, 309, 352, 356–357, 402–404, 406, 417, 428, 449–450, 454, 461, 486, 493, 495, 503, 505, 515, 518–519, 523–524, 531–532, 535, 542–543, 549, 556, 558, 561, 588, 598, 601–602, 608–609, 612–614, 616, 621
- Веснић, Миленко, српски и југословенски дипломата, 112, 114, 116, 119–120, 122–124, 180, 186–188, 198–199, 201, 205, 267
- Вивијани, Рене, француски политичар, 39
- Виденовић, Милан, српски историчар, 80, 212
- Влаховић, Милинко, српски герилац, 97
- Викторио Емануеле III, италијански краљ, 465
- Вилхелм II, немачки цар, 27, 71, 86
- Вилсон, Вудро, амерички председник, 67–69, 74, 92, 95–96, 107–110, 114–115, 122, 127, 131–133, 135, 141, 151–152, 178–180, 183, 205–208, 213, 260
- Вилсон, Хенри, британски генерал, 145
- Вошњак, Богумил, словеначки и југословенски политичар и дипломата, 142
- Г**
- Гавриловић, Мика, српски политичар, 89
- Гавриловић, Михајло, српски и југословенски дипломата, 90, 125, 127, 188–189, 237–241, 243, 247, 260, 262–263, 267–268, 271–274, 293, 300–301, 303–304, 331, 341, 366, 369, 370, 372, 375–379, 418, 420, 424, 428, 450–451, 459, 461–462, 464, 466–468, 471–474, 476–481, 487–488, 496–497, 506, 509, 528, 538–539, 541–545, 556–559, 571, 589–590, 592, 594–595, 599
- Гавриловић, Панта, српски и југословенски дипломата и помоћник министра спољних послова, 489, 492, 577, 578
- Галанти, Виченцо, италијански дипломата, 171–172
- Галиб, Али, турски војни заповедник и кајмакам у Малатији, 154
- Гарбасо, Карло, италијански званичник, 177

- Гарони, Еугенио Камилио, италијански Високи комесар у Цариграду, 227, 243, 296, 360
- Гаспари, Пјетро, кардинал римокатоличке цркве, 104
- Гешов, Иван, бугарски политичар, 20, 582, 610
- Генадиос, Јоанис, грчки пропагандни радник и дипломата, 76, 80, 92
- Германос, владика амасиски, 500–501
- Гијемин, француски дипломата, 40, 44, 46, 49, 53, 56, 60
- Гледстон, Херберт, британски политичар и члан Балканског комитета, 149
- Голц, Колмар фон дер, немачки официр, 29
- Гонатас, Стилианос, грчки официр и политичар, 404–406, 426, 450, 548, 550, 568
- Годас, грчки политичар, 482, 486
- Гранди, италијански гроф и члан фашистичке партије, 465
- Грасе, француски адмирал, 386
- Грахам, Роберт, британски дипломата, 85, 400, 442, 444–445, 475
- Грегориос, калцедонски митрополит, 495–496
- Греј, Едвард, британски политичар, 30–33, 39, 64, 94
- Грејвс, Роберт, британски дипломата, 149
- Гренвил, Џорџ, британски дипломата и лорд, 194–196, 217, 228, 236, 250–251, 274, 276, 289
- Грујић, Славко, југословенски и српски дипломата, 102–104, 130, 133, 141–142
- Гунарис, Димитриос, грчки политичар, 34–35, 62, 185, 195, 225, 242, 249, 250, 251, 261, 276–277, 285–286, 289–290, 292–294, 299, 305–306, 309–310, 316, 345, 406, 482–483, 486, 488, 551
- Гуро, Хенри, француски генерал, 235, 308, 335
- Гуше, француски адмирал, 58
- Д
- Давидовић, Љуба, српски и југословенски политичар, 89–91, 100, 104, 139–143, 146–149
- Дамад Ферид-паша, велики везир, 151–152, 154, 156, 161, 215
- Дамад Мехмед Шериф-паша, турски политичар, 156
- Дамјановић, југословенски пуковник и маршал двора, 315
- Данев, Стојан, бугарски политичар, 582
- Данглис, Панајотис, грчки генерал, 52, 54

Даскалов, Рајко, бугарски политичар и дипломата, 238, 457, 527, 553, 581, 585–586

Дејвидсон, Кентерберијски надбискуп, 507

Дејмер, Мустафа Ариф, турски политичар, 264–265

Делкасе, Теофил, француски политичар, 207

Денда, Далибор, српски историчар, 46

Д'Еспере, Франше, француски генерал, 38, 76–78, 80, 98, 320–321, 480, 613

Деринг, Херберт, британски дипломата, 373–374

Диаманди, румунски делегат на конференцији у Лозани, 597–598, 602

Дигенис, грчки генерал, 347

Диамандопулос, грчки отправник послова у Београду, 316, 318, 328, 457

Димитрије, београдски митрополит и први српски патријарх, 320, 321, 492, 498, 500, 505–506, 621

Димитров, Александар, бугарски политичар, 247, 269, 270, 272

Доротеј, вршилац дужности Васељенског патријарха (*locum tenens*) и митрополит бруски, 12, 492, 494–495

Дожић, Гаврило, митрополит црногорско-приморски, 508–509

Драгумис, Ион, грчки мајор, 62, 216

Драшковић, Милорад, српски и југословенски политичар, 87–88, 100, 147, 201

Друмонд, Ерик, британски званичник, 84

Дука, Јон, румунски државник, 318–319, 322–323, 338–339, 356, 370, 372–374, 380, 455, 510–511, 515, 526, 536, 548–549, 552–553, 558, 569, 571–573, 580–582, 584

Думеснил, француски адмирал, 296

Дупаринов, Спас, бугарски политичар, 584

Дурфер, члан мађарске делегације, 593

Дусманис, Виктор, грчки генерал, 250, 277, 311–312, 314–317, 619

Дучић, Јован, српски и југословенски дипломата и песник, 57, 520

Б

Ђемил-паша, турски делегат на конференцији у Спа, 181

Ђони, Марк, албански вођа племена Мирдита, 258

Ђорђе, грчки принц, касније краљ
Ђорђе II, 201, 312, 315, 487, 569,
621

Ђурић, професор Универзитета и
службеник југословенског
посланства у Паризу, 396, 516–517

Ђуричанин, Бошко, вођа комита у
Црној Гори, 97

Е

Еберт, Фридрих, немачки
политичар, 127

Еванс, Артур, британски археолог,
93, 149

Едиб Ханум, Халиде, турски
експерт, 459

Елиот, Френсис, британски
дипломата, 39–40, 44, 46, 49, 53,
58, 60

Елиот, Џорџ, британска
књижевница, 66

Енвер-паша, један од вођа
триумвирата у Турској (1909–
1918), 20, 29–30, 71, 73, 287–288,
333, 335–336, 344

Енреф-беј, Рушин, турски експерт,
459

Ерскин, Вилијам, британски
дипломата, 455

Етем, вођа банди Черкеза у Малој
Азији, 219

Ефтим I, самопроглашени папа
непризнате Аутокефалне турске
православне патријаршије, 503

Ж

Жеков, Никола, бугарски генерал,
76

Жерјав, Грегор, словеначки и
југословенски политичар и
правник, 88

Жофр, Жозеф, француски генерал,
38, 44, 46, 56

Жолгер, Иван, словеначки
политичар, 112, 116, 147, 187

Жонар, Карлес, француски сенатор
и дипломата, 60, 62

Живковић, Трајан, српски и
југословенски дипломата, 122–123,
351–353, 356–357, 359–365, 397–
404, 406–411, 413–415, 418–419,
422–423, 425–428, 436–437, 439–
441, 446–448, 458–459, 503–506,
508–510, 522–525, 529, 532–536,
559, 561, 563, 565, 567, 589–595,
599, 622

З

Заимис, Александрос, грчки
политичар, 36, 39, 40, 53, 62, 405,
416, 483–484

Залкинд, Јаков, большевички агент,
553

Зека-паша, турски политичар, 252
Зиберовић, доушник посланства
Краљевине СХС у Букурешту, 547
Зогу, Ахмед-бег, албански
политичар, 45, 594
Зуди-беј, турски универзитетски
професор, 459

И

Изет-паша, министар спољних
послова цариградске владе, 296,
300–301, 342–343
Илијас-бег, Вриони, албански
политичар, 257
Империјали, Гуљелмо, италијански
дипломата, 32–33, 169, 171, 173, 177
Исмаил I, персијски шах из XVI
века, 440
Исмет-паша, Инени, турски војни
командант и државник, 218–219,
248, 278, 346, 411, 413–414, 418–
419, 423, 425, 468–469, 479, 505,
511, 515–516, 518–519, 521–522,
529, 535–537, 539, 541, 545, 557–
558, 560, 596–597, 599–604
Иши, Виконт, јапански дипломата,
198, 326

Ј

Јаков, митрополит Васељенске
патријаршије, 506

Јаковос, Дурас, грчки митрополит,
509

Јанев, бугарски политичар, 370, 528

Јанковић, председник Скупштине
Краљевине СХС, 124

Јанковић, Драгомир, српски
књижевник и дипломата, 368

Јовановић Пижон, Јован М.,
српски и југословенски дипломата
и политичар, 80, 82, 84–85, 92, 94–
95, 124, 574, 576

Јовановић, Љуба, српски политичар
и председник Скупштине
Краљевине СХС, 98, 575

Јовановић, Милутин, српски и
југословенски дипломата, 517, 558,
560–561, 596–598, 600, 602

Јовановић, Никола, српски и
југословенски дипломата, 594

Јовановић, Слободан, српски
правник, политичар и историчар,
125, 142, 144

Јоанеску, Таке, румунски
политичар, 87, 94–95, 199–200, 212,
252, 267, 271, 288, 314, 454

К

Какламанос, Димитрис, грчки
дипломата, 49, 84, 125, 139, 484

Калдвел, британски генерал, 63

Калиник, архиепископ Васељенске
патријаршије, 509

- Калогеропулос, Николаос, грчки политичар, 53–54, 228, 234–236, 238, 242, 249–250, 348, 401–402, 482
- Калторп, Артур, британски адмирал, 73, 134, 153
- Калфов, Христо, бугарски политичар, 101, 583–584, 586–587
- Камбон, Пол, француски политичар и дипломата, 64, 132, 191–192, 198–199, 204, 450
- Кан, Малкелм, јерменски интелектуалац, 207
- Канелопулос, Ефтимос, грчки Високи комесар у Цариграду, 415, 427
- Капс, амерички амбасадор у Атини, 193, 195
- Карабекир-паша, Ђазим, турски војни заповедник, 150, 153, 184, 209–212, 346, 532
- Карађорђевић, Александар, српски и југословенски регент и други краљ Краљевине СХС/Југославије, 11, 25–26, 45–47, 52, 58, 72, 77, 82, 84, 89–91, 94, 96–97, 99–100, 124, 131, 147, 170, 240, 311–313, 315, 317, 319–321, 327, 366–369, 371, 380, 387, 390, 392, 415, 434, 453, 456, 490, 492–493, 505, 572–573, 577, 580, 586, 588, 618–620
- Карађорђевић, Петар I, краљ Србије и Краљевине СХС, 25, 37, 45, 57–58, 131
- Каркано, италијански дипломата, 55
- Каровић, Павле, српски и југословенски дипломата, 143–144
- Кемал-паша, Мустафа, турски државник и војсковођа (Као и термини: Кемалова влада, кемалисти, Кемалове снаге и слично), 10–11, 13, 63, 71–72, 135, 150–156, 158–162, 164, 166, 168, 174, 182–183, 185, 202, 204–205, 209–210, 213–214, 216, 218–232, 235, 237, 241–249, 252–256, 258, 264, 268–271, 274–276, 278–284, 286–289, 291, 293–295, 299–301, 305, 307–310, 328, 331, 333–338, 344–347, 349–350, 352–354, 356–357, 359–362, 370–371, 373–374, 378–379, 382–383, 385–386, 390–394, 397–404, 406–414, 417–419, 421–428, 434, 436–438, 440–444, 446–447, 449, 458–459, 468–469, 472–474, 477, 480–481, 495, 502–504, 506–507, 522–524, 527, 532, 534–535, 537–539, 541, 546, 561–563, 565–566, 575, 589–595, 604, 609, 614–618, 620
- Кемал-беј, Јусуф, турски политичар, 209, 286, 295–296, 459
- Кемал-беј, Али, турски политичар, 153
- Керзон, Џорџ, британски лорд и државник, 11, 145, 160, 165, 168, 173, 176–177, 179–180, 193, 196, 205–206, 213, 215–217, 219, 223,

- 225–226, 228, 232, 234, 238, 241, 273–276, 284, 287–289, 292–294, 299, 301, 304, 307, 344, 354, 367, 370–372, 376–377, 381–383, 385–387, 389–391, 400, 417, 420–422, 424, 432, 436, 441–443, 445, 454–455, 462–463, 466, 468, 470–471, 473–476, 478, 480, 482, 484–487, 505, 511, 515–516, 519, 521–522, 529–530, 533, 536, 538–542, 544–545, 599–602
- Кинг, Хенри Черчил, амерички теолог и филозоф, 163
- Киченер, Херберт, британски фелдмаршал, 38, 44, 63–64
- Клемансо, Жорж, француски политичар, 55, 70, 74, 77, 90, 110, 115, 117, 121, 124, 126–127, 133, 135–136, 140, 151, 164, 207
- Клерк, Џорџ, британски званичник, 63
- Клоц, Луј Лисијен, француски политичар, 107
- Којић, Драгутин, српски и југословенски дипломата, 124–125, 127–128, 130, 132, 134, 139, 143–149, 163–164
- Коларов, агент Коминтерне, 555
- Кора, саветник италијанског посланства у Лондону, 355, 369
- Коромилас, Лампрос, грчки политичар и дипломата, 21, 110
- Корошец, Антон, словеначки политичар, 88
- Кондили, генерал, 356
- Кондилис, грчки пуковник, 482
- Константин I, Гликсбург, грчки краљ, 21, 26–27, 29–30, 34–36, 39–41, 44, 48–49, 51–57, 59–62, 83, 101, 185, 193–198, 200, 202, 205, 215, 218, 225, 228–229, 234–238, 243, 250, 271, 273, 275–277, 288, 290, 299, 308, 312–313, 317, 348, 353, 357–358, 384, 402, 404–406, 415–416, 454, 483, 485–487, 495, 499–500, 502–503, 611–612, 617, 619, 621
- Константин VI, Васељенски патријарх, 512
- Константинопулос, грчки пуковник, 482–483
- Крејн, Чарлс Ричард, амерички дипломата и експерт за Блиски исток, 163
- Кренч, британски маршал, 356
- Кристеско, румунски генерал, 313–314
- Крок, британски адмирал, 296
- Кроу, Ејр, британски дипломата, 196, 219, 221, 232–233, 542
- Куб-беј, Риза, турски политичар, 459
- Куловић, Есад, босански политичар, 43
- Куленовић, Џафер, босански политичар, члан ЈМО, 573

Кундуриотис, Павлос, грчки адмирал и политичар, 52, 54, 193–195, 417

Кундуриотис, Јоанис, грчки дипломата, 81, 119, 130

Кучук Кемал-паша, турски дипломата, 562

Л

Лајпер, Алан, британски дипломата и новинар, 93, 247, 271–272

Ламб, Хари, британски конзул у Смирни, 277–278

Ламброс, Спиридон, историчар и политичар, 54–57

Ламингтон, Чарлс, британски лорд и политичар, 304

Латифа-ханума, жена Мустафе Кемала, 532

Лазаревић, Манојло, управник града Београда, 315

Лејга, Жорж, француски политичар, 196, 198, 223

Ленеп, Ван, британски официр, 76

Линдлеј, Френсис Освалд, британски дипломата, 289–290, 305–306, 312, 401–402, 406, 417, 481–485, 487

Лиоте, Хуберт, француски генерал, 59

Литон, Сомер, британски лорд и политичар, 304

Лозаревић, службеник југословенске делегације у Цариграду, 506

Лонгар, Бонин, италијански дипломата, 171, 187, 190, 233, 461

Лудендорф, Ерих, немачки генерал, 76

Луфти, Омер, турски дипломата, 153

М

Маврудис, Николаос, грчки посланик у Београду, 131, 489–490, 575, 577–578

Мазаракис, Александрос, грчки генерал, 415, 424, 520, 531

Мазор-беј, турски политичар, 266

Макензен, Август фон, немачки фелдмаршал, 37, 50

Малах, грчки члан Парламента из Солуна, 306

Малет, Луис, британски сер и политичар, 94

Малинов, Александар, бугарски политичар, 582, 585

Мари, Гилберт, британски професор, 93

Марија, Крађорђевић, југословенска краљица, 311, 317, 319–321, 415, 572, 618–619

Маринковић, Војислав, српски и југословенски дипломата и политичар, 87, 186, 327, 608

- Марковић, Лазар, српски и југословенски правник и политичар, 575, 578
- Марковић, Слободан, српски историчар, 93
- Марков, бугарски генерал, 252, 593–594
- Марсили, Хенри де, француски дипломата, 406, 417, 485, 520, 523, 550–551
- Масиљи, Рене, француски дипломата, 382
- Мартино, Ђакомо ди, италијански дипломата, 226, 234
- Масарик, Томаш, чехословачки политичар, 366, 454, 540
- Махон, Мак, британски дипломата, 65
- Мажино, Андре, француски политичар, 431–432
- Метаксакис, Мелетиос, Васељенски патријарх Мелетије IV, 12, 352, 495–509, 511, 578, 621
- Метаксас, Јоанис, грчки генерал и политичар, 29–30, 34–35, 57, 61–62, 185
- Мехмед II Освајач, османски султан из XV века, 440
- Мехмед V Решад, османски султан, 19, 154
- Мехмед VI Вахидедин, османски султан, 71, 154–156, 158, 162, 215, 223, 243, 284, 441–443, 447–448, 458, 614
- Меџир, чехословачки посланик у Атини, 549–550
- Мићић, Срђан, српски историчар, 12, 157
- Миланковић, Милутин, српски астроном, 508
- Миленковић, начелник у Министарству финансија, 489
- Милеран, Александар, француски политичар, 177–178, 183, 196, 445
- Милн, Џорџ, британски генерал, 160, 168, 222
- Милнер, Алфред, британски лорд и политичар, 58
- Миловановић, Милован, српски министар спољних послова, 20, 610
- Миловановић Пећанац, Коста, српски официр и комитски вођа, 97
- Милутиновић, Драгутин, српски и југословенски официр, 97
- Митровић, Андреј, српски историчар, 112, 142
- Михајловић, Милош, српски и југословенски дипломата, 166, 187–189, 191–192, 196, 198–199, 201, 203–204, 303–304, 377, 380–381, 394, 397, 463–464, 468–472, 479–480, 517
- Михалакопулос, грчки политичар, 111

- Мишић, Живојин, српски војвода, 36, 75, 77, 98
- Молтке, Хелмут фон, начелник немачког Генералштаба, 30
- Момбели, Ернесто, италијански генерал, 290, 413, 418–419, 423
- Монгин, француски пуковник, 333
- де Мондесир, француски генерал, 49
- Монтагу, Едвин, британски министар за Индију, 298–300.
- Монтања, Ђулио Ђезаре, италијански амбасадор у Атини, 482, 484, 548
- Морган, Џејмс, британски комесар у Смирни, 134
- Мукхтар-беј, турски дипломата, 181
- Мунар-беј, турски експерт за спољну политику, 459
- Мусолини, Бенито, италијански политичар, 134, 182, 444–445, 464–466, 471–476, 478, 480, 540, 605
- Мустафа Кемал, Али, турски политичар и уредник листа „Пејем Сабах”, 443
- Н**
- Нансен, Фридрих, делегат Друштва народа за избеглице, 212, 519
- Нарбеј, јерменски надбискуп, 207
- Нешић, Љубомир, службеник југословенског министарства спољних послова, 371
- Низами, Осман, представник цариградске владе у Риму, 231
- Нидер, Константинос, грчки генерал, 277
- Никола, Гликсбург, грчки принц и рођени брат краља Константина, 93, 225
- Николај II, Романов, руски цар, 31, 48, 611
- Николас, заступник Васељенског патријарха и митрополит кесаријски, 494, 496
- Николсон, Харолд, британски дипломата, 95, 196, 217, 225, 229, 239, 387, 543
- Николов, агент ВМРО, 594
- Нинчић, Момчило, српски и југословенски политичар, 11, 25, 43, 89, 98–99, 101, 187–188, 191, 248, 254, 301, 303, 312, 315, 317–319, 322–324, 331, 333–337, 339–345, 349, 351–353, 356–368, 370–381, 386–390, 394–399, 401–404, 406, 408–415, 418–423, 425–427, 430–437, 439–441, 450–456, 458, 460, 464, 468–472, 479–481, 489–490, 496, 498, 500–502, 504–506, 509–511, 515–517, 526–528, 535–536, 538, 541, 544, 548–549, 552–553, 558–567, 569–573, 575–

578, 580–586, 588, 590–595, 598–600, 602–603, 619–620, 623

Нубар-паша, Бохос, јерменски политичар, 204

Нуредин-паша, турски војни командант, 352, 591

О

Олифант, Лауренс, британски политичар, писац и дипломата, 66

Орел, мађарски комуниста, 553

Орландо, Емануеле Виторио, италијански политичар, 32, 109, 110, 113–114, 129–134

Остојић, Тихомир, српски политичар из Војводине, 98

Отонеос, Александрос, грчки генерал, 486

П

Павелић, Анте, (зубар, старији), 97, 99

Павле, Гликсбург, грчки принц, 193, 416

Павловић, Дража, српски политичар и историчар, 89

Павловић, Живко, српски генералштабни официр, 36, 75

Павловић, Коста, југословенски дипломата, 201–202, 273, 552, 567

Палеолог, Морис, француски дипломата, 31

Палис, грчки пуковник, 277

Папандреу, грчки политичар, 550

Папазијан, јерменски интелектуалац, 207

Папулас, Анастасиос, грчки генерал, 277, 281, 310.

Параскевопулос, Леонидас, грчки генерал, 159, 166, 167, 173, 182–183, 277

Пашић, Никола, српски и југословенски политичар, 11, 20, 26, 28, 36–37, 39, 45–48, 54, 58, 60–61, 80–91, 94–96, 99–101, 112–116, 119–112, 124–125, 139, 141, 144, 147, 171, 182, 187–189, 201–202, 222, 237–241, 243, 246–247, 251–254, 261, 266–273, 282–283, 285, 288, 312–319, 322, 327, 364, 366–367, 371, 377, 387, 390, 392–395, 434, 448–449, 451–452, 454, 456, 489, 494, 500–501, 510, 517, 531–532, 562, 564–565, 570, 574–575, 577–578, 611, 613, 617–620, 622

Пеле, Морис, француски генерал и Високи комесар у Цариграду, 227, 243, 296–298, 305, 308, 335–336, 341–342, 349, 351, 360, 362–365, 383, 398–399, 404, 413–414, 418, 442, 446, 534, 557, 560–561, 597, 599, 601–602

Пепе, италијански адмирал, 296

Пешић, Петар, српски и југословенски официр, 22, 112, 115, 117, 121, 142, 312, 315–316

Пиза Тевфик-беј, турски делегат у Севру, 190

Пије XI, римски папа, 508

Пико, Жорж, француски дипломата, 63–65, 70, 74, 164, 580, 612, 615

Пластирас, Николаос, грчки официр и политичар, 404, 406, 418, 485, 487, 554, 560

Поенкаре, Ремон, француски државник, 109, 115, 286, 292–293, 301, 303–304, 311, 339–340, 371–372, 375, 380–386, 389–394, 404, 411, 417–418, 420–422, 424, 429–432, 434–435, 442–443, 445–447, 450, 462–463, 468–471, 473–480, 499, 560, 598–599, 623

Политис, Николас, грчки политичар, 101–102, 110, 120–123, 126, 129–130, 140, 212, 416, 449–456, 481–485, 568, 577, 608, 621

Попов, большевички агент, 246

Поповски, Лазар, агент ВМРО, 594

Прајс, амерички новинар, 503

Прибићевић, Светозар, српски и југословенски политичар, 97, 100–101, 201, 378, 456, 573–574, 577

Прокопије, митрополит Коње, 503

Протић, Стојан, српски и југословенски политичар, 89–90, 99–103, 111, 118, 122, 125, 128, 130, 133–134, 139, 142, 186, 201

Протогеров, Александар, бугарски генерал и вођа ВМРО, 148, 170, 247, 579, 596

Протопадакис, грчки посланик у Паризу, 290

Протопадакис, Петрос, грчки политичар, 310, 348, 406, 482, 486

Пулшер, британски генерал, 356

Путник, Радомир, српски војвода, 36–37

Р

Радић, Стјепан, хрватски политичар, 96, 574–575

Радославов, Васил, бугарски политичар, 585

Рамболд, Хорас, британски дипломата и племић, 11, 214–215, 219, 221, 223–224, 227–228, 231, 236, 241, 243, 296, 343, 398, 409, 412, 422, 442–444, 446–447, 463, 468, 545, 557, 562, 597, 599–602

Ракић, Милан, српски и југословенски песник и дипломата, 238–240, 268, 370, 378, 469, 479, 518, 526–530, 579–580, 582–584, 586–587, 607

Рангабе, грчки дипломата, 326

Расел, отправник послова британског посланства у Атини, 193

Ренк, француски официр и командант Ликвидационог органа у Бугарској, 584

- Репингтон, британски пуковник, 225
- Реуф-беј, турски политичар, 158, 459, 522, 524, 541, 566, 590
- Рефет-паша, комесар ангорске владе за Тракију, 438–442, 446, 448, 524, 533, 559, 561–562, 591, 622
- Решад, Низам, агент владе у Ангори, 331
- Решид-паша, Мустафа, представник цариградске владе у Лондону, 221, 231
- Решид-беј, Ахмед, шеф политичког одељења министарства спољних послова Османске империје, 24
- Решид-беј, министар финансија цариградској влади, 223
- Ризајовић, Емил, службеник у канцеларији Албанског конзулата у Букурешту, 547
- Робек, Џон де, британски адмирал, 161, 214
- Ротшилд, Валтер, британски и јеврејски банкар и циониста, 67
- Романос, Атон, грчки дипломата, 47, 110
- Рибо, Александрис, француски политичар, 65
- Рибарж, Отокар, словеначки политичар и дипломата, 112, 144
- Рупрехт, Леополд Мариа, кронпринц Баварске, 596
- Рутковски, пуковник и большевички агент, 246
- Русинијан, јерменски интелектуалац, 207
- Руфос, грчки министар пољопривреде, 306
- С**
- Сазонов, Сергеј, руски министар спољних послова, 30–32, 48, 64
- Сајкс, Марк, британски дипломата, 63–65, 70, 74, 612, 615
- Саландро, Антонио, италијански политичар, 32
- Салих, кум Мустафе Кемал-паше, 532
- Сами-беј, Бекир, турски политичар, 209, 231, 235, 241–243
- Сандерс, Лиман фон, немачки генерал, 71–72, 596
- Сарај, Морис, француски генерал, 38–39, 45, 51, 57–61
- Саријанис, грчки пуковник, 277, 415, 418
- Сафет-беј, Решид, турски политичар, 459
- Сабит, Фуат, турски дипломата, 153
- Селим I, турски султан из XVI века, 440
- Сесил, Роберт, британски лорд и дипломата, 40, 488

- Сениедин-беј, турски експерт за питања вакуфа, 459.
- Ситон-Вотсон, Роберт Вилијам, британски историчар и публициста, 83, 91, 263
- Сицилианос, грчки званичник, 320
- Скот, британски новинар, 66
- Скрибан, румунски архимандрит, 509
- Скулудис, Стефанос, грчки политичар, 40, 46–52
- Слејд, Едмонд, британски адмирал, 70
- Словиц, бољшевички представник у Ангори, 589
- Смодлака, Јосип, хрватски и југословенски политичар, 97, 100, 112, 115, 144
- Соколов, Нахум, јеврејски политичар, 66
- Сонино, Сидни, италијански политичар и дипломата, 31–32, 65–66, 109, 113–114, 117
- Соумилас, Петрос, грчки генерал, 347.
- Софија, грчка краљица и супруга краља Константина I, 202, 217
- Спалајковић, Мирослав, српски и југословенски дипломата, 201, 212, 367, 376, 388–389, 391–395, 411–412, 414–416, 421, 428–436, 449–450, 460–463, 479–481, 489, 516–519, 598, 607, 623
- Спахо, Мехмед, бошњачки и југословенски политичар, 573–575
- Сршкић, Милан, српски и југословенски политичар, 573–574
- Стамболијски, Александар, угарски премијер, 146, 170–172, 200, 240, 246–247, 252, 268, 270–271, 319, 322–323, 326, 393, 395, 408, 432, 449, 451, 455–457, 516, 525, 527–529, 537, 546–547, 552–555, 579–582, 584–587, 595, 598
- Стамбул-бег, турски дипломата, 562
- Станмор, британски лорд, 149
- Станојевић, југословенски конзул у Солуну, 525, 596
- Станчев, бугарски посланик у Лондону, 238–239
- Стефановић, Драгомир, пуномоћник српске владе у Цариграду, 24
- Стергијадис, Аристидис, грчки Високи комесар у Смирни, 159, 182, 337, 342, 351
- Степановић, Степа, српски војвода, 75
- Стид, Викем, британски интелектуалац, 82, 87
- Стојадиновић, Милан, српски и југословенски политичар, 89, 124, 141, 575, 578
- Стојановић, Никола, члан Југословенског одбора, 88
- Стокс, британски пуковник, 212

- Стратигос, Ксенофон, грчки офицер, 23, 281, 482, 486
- Стратос, Николаос, грчки политичар, 299, 310, 345, 406, 486
- Субхи-паша, турски војни заповедник, 162
- Суцо, маршал грчког двора, 487, 548, 551
- Сукрас, присталица Венизелоса, 216
- Сушон, Вилхелм, немачки адмирал, 29–30
- Суфулио, председник грчке скупштине, 197
- Сфорца, Карло, италијански дипломата и политичар, 11, 80–81, 181–182, 226, 228, 232–236, 241–242, 244, 259, 266, 339–341, 386, 390, 445, 464, 473–474
- Т**
- Тадих, Јеврем, српски и југословенски дипломата, 354–355, 368–369, 376–377, 380
- Тајар, Џафер, вођа турске гериле у Тракији, 170, 173, 180, 184–185, 247, 616
- Талат-беј/паша, турски политичар, 20, 30, 73, 264
- Талбот, Џералд, британски војни званичник, 486
- Тали, Ибрахим, турски званичник, 209
- Талиб-беј, Али, турски политичар, 247
- Тамаски, Мојсије, бољшевички агент, 246
- Танцош, мађарски генерал, 596
- Телини, Енрико, италијански генерал, 605–606
- Теотокис, Георгиос, грчки политичар, 34, 249–250, 320, 345, 406, 482, 486
- Терзић, Божидар, српски генерал, 96
- Тесигер, британски капетан, 352
- Тети, британски адмирал, 356
- Тефик-паша, турски политичар и велики везир, 181, 221, 227–228, 231, 234–235, 241
- Титони, Томасо, италијански политичар, 55, 129, 133, 135–140, 173–175, 182
- Тодоров, бугарски генерал, 78
- Тодоров, Константин, бугарски дипломата и шеф бугарске делегације на конференцији мира, 119, 146, 325–326, 457–458
- Тодоровић, М., начелник у Министарству трговине, 489
- Тојнби, Арнолд, британски историчар, 93

Тоусенд, Чарлс, британски генерал, 344

Томић, Јаша, српски политичар, 98

Топтани, Есад-паша, албански политичар, 45

Триандафилакос, Николаос, грчки политичар, 348, 358, 405

Трикупис, Николаос, грчки генерал, 277, 347, 349

Трифковић, Марко, српски и југословенски политичар, 87, 100, 201, 456

Трифуновић, Милош, српски и југословенски политичар, 575

Тромбети, италијански дипломата, 177

Трумбић, Анте, хрватски и југословенски политичар, 80, 83–88, 90–91, 100–102, 112, 114, 120–122, 131, 140, 144, 147, 175, 186–189, 196, 613

Троцки, Лав, совјетски политичар, 246

Тугеџић, Душан, српски официр, 22

Њ

Њано, италијански гроф и члан фашистичке партије, 465

У

Узаиб, Хусеин Ахмед, југословенски поданик, 122

Узуновић, Никола, српски и југословенски политичар, 574

Ф

Факта, Луиђи, италијански премијер, 464–465

Фалкенхајм, Ерих фон, немачки генерал, 29, 71

Фалкенхаузен, немачки војни аташе у Атини, 61

Фацас, грчки пуковник, 216–217

Февзи-паша, турски генерал, 281, 346, 532, 591

Фејсал, од Хеџаса, вођа арапских племена и први краљ Сирије и Ирака, 43, 67, 70, 235

Фердинанд, Франц, надвојвода и наследник престола Аустроугарске, 25, 83, 611

Фердинанд I, Сакс-Кобург, бугарски краљ, 76, 125, 537, 585, 596

Фердинанд I, Хоенцолерн-Сигмаринген, румунски краљ, 313, 572

Ферид-беј, представник ангорске владе у Паризу, 379

Фернандо, кнез Удине и брат од стрица италијанског краља Викторија Емануела III, 320

Ферхолм, британски пуковник, 58
Фетхи-беј, турски политичар, 459
Филандор, извор румунског премијера, 552
Финчев, бугарски дипломата, 322
Фолбер, Ото, немачки дипломата, 38
Фонтене, Жозеф д', француски дипломата, 203
Форбс, Адам, британски дипломата, 382, 389, 391
Фош, Фердинанд, француски генерал, 77, 179, 183, 302
Фридрих, Иштван, мађарски политичар, 592–593
Фуад-беј, турски делегат, 181
д'Фурне, Дартиж, француски адмирал, 52, 54–58, 384

Х

Хади-паша, турски делегат у Севру, 190.
Хадсон, први секретар британске амбасаде у Атини, 217
Халик, Абдул, кум Мустафе Кемала, 532
Халил-паша, турски политичар, 20, 30, 288
Халим-паша, Саид, велики везир Османске империје, 29

Хамид II, Абдул, османски султан, 19, 71, 218
Хамид-беј, представник ангорске владе у Цариграду, 360–361, 402–404, 409, 413, 425–426, 436–438, 442, 458, 519, 524, 559
Хамодракос, директор грчког листа „Вронис”, 216
Хардинг, Ворен, председник САД, 259–260
Хардинг, Чарлс, британски дипломата, 145, 169, 223, 287, 292, 370, 381–382, 404, 422, 442, 445, 447, 473–478
Харингтон, Чарлс, британски генерал и командант савезничких снага у Цариграду, 11, 222–223, 246, 276, 282, 290, 337, 341, 343, 345, 353, 378, 398, 404, 407–408, 410, 412–413, 418–419, 422–423, 431, 443–444, 446–447, 533, 536–537
Харис, Ресат, турски делегат у Севру, 190
Хасан-беј, турски дипломата и политичар, 459, 522
Хатисиан, јерменски делегат, 212
Хацијанестис, Георгиос, грчки генерал, 310, 337, 347, 349, 351, 482, 486
Хацикирјакос, Андреас, грчки политичар, 488, 491

Хаџикирјакос, Александрос, грчки поморски официр и члан Револуционарног комитета, 482

Хаџи Димов, вођа македонског комунистичког покрета, 554

Хендерсон, заступник британског Високог комесара у Цариграду, 595

Хенки, Морис, британски званичник, 38, 55, 58, 177

Херцел, Тивадар Теодор, јеврејски политичар и новинар, 66

фон Хинденбург, Паул, немачки фелдмаршал, 76

Хоуп, британски адмирал, 195

Хов, Роберт Џорџ, британски дипломата, 600–602

Хризостом, митрополит Смирне, 237, 352

Хусеин, ибн Али од Хеџаса, арапски племенски вођа, 43, 64–65, 67

Ц

Цанков, Александар, бугарски политичар, 579, 582–583, 585, 587, 583

Цанков Људсканов, Константин, бугарски дипломата, 546, 580–581, 585–586

Цвијић, Јован, српски научник, 94

Цимерман, Артур, немачки политичар, 62

Цоудас, грчки пуковник, 483

Ч

Чемберлен, британски званичник, 377

Черчил, Винстон, британски политичар, 30–31, 38, 66, 93, 196, 376–377, 611

Чингрија, Мелко, српски и југословенски политичар, 88–89.

Чичерин, Георгиј, совјетски политичар, 155, 209–210, 213, 408, 466

Чолак-Антић, Бошко, српски и југословенски дипломата, 200, 252–254, 270–271, 273, 314–315, 317–319, 322–324, 338–339, 355–356, 371–376, 380, 452–453, 500–501, 510–511, 524, 526–529, 535–538, 547–549, 552–553, 558, 562–567, 569, 572–573, 578, 580–584, 586–588, 602–603

Џ

Џахид, Хусеин, турски новинар, 336

Џафар-паша, турски официр, 374

Џевад-Абаз беј, Хусеин, турски дипломата, 150, 561, 563–567, 581, 603, 622

Џексон, Хенри, британски адмирал, 63

Џемал-ага, представник владе Ангоре у Софији, 247

Џемал-беј, турски политичар, 73

Џонсон, амерички амбасадор у Риму, 179

Џорџ, Лојд, британски политичар, 11, 28, 38, 55, 58–59, 65–66, 69–70, 74, 85, 92–93, 95, 108, 110–111, 115, 126–127, 133, 145, 160, 164, 173, 177–180, 183, 189, 196–197, 206, 226, 236, 238, 240–241, 243, 260, 273–275, 292–204, 304, 319, 341, 343, 354, 357–358, 366, 368–369, 373, 376–377, 386, 392, 398–400, 411, 420, 429, 460, 470, 478, 483, 487, 494, 497, 499, 609, 614

Џорџ V, британски краљ, 194, 320

Џурава, румунски посланик у Атини, 416, 583

Ш

Шајдеман, Филип, немачки политичар, 127

Шакир-беј, турски политичар, 361, 565

Шапоњић, Радомир, српски и југословенски дипломата, 157–162, 166, 169, 180–181, 213–214, 219–221, 224, 227–232, 245–249, 254–258, 263–270, 278–280, 282–284, 287–288, 290–291, 293–298, 300, 305, 308–309, 331–338, 340–345, 349, 351, 494–503, 508, 618

Шариф-беј, члан Тракијског комитета ангорске владе, 293–294

Шарпи, Шарл Антоан, француски генерал, 338, 359–360, 363, 413, 418, 422–424, 446

Шафтесбури, британски лорд и политичар, 66

Шериф-беј, представник Ангоре у Паризу, 433–435

Шефик-паша, Сулејман, турски војни заповедник, 162

Шикхлински, Ага Оглу, азербејџански генерал и министар војни, 210

Шошпра, француски вицеадмирал, 46

Штрајт, Георгиос, грчки политичар, 26–27

Шукри-беј, турски експерт, 459

БЕЛЕШКА О АУТОРУ

Никола Марковић рођен је 25. јуна 1995. године у Параћину, где је завршио основну школу „Радоје Домановић“ (2010. године) и средњу Економско-трговинску школу (2014. године). Током свих година школовања од петог разреда основне школе до четвртог разреда средње школе, са изузетком првог разреда средње школе, Марковић је учествовао на такмичењима из историје општинског, окружног и републичког ранга и на њима постигао запажене резултате.

Марковић је 2014. године уписао основне академске студије на Департману за историју Филозофског факултета у Нишу. Студије је завршио почетком октобра 2019. године, одбранивши тему завршног рада *„Савезничке војне мисије у Југославији од 1941. године до Техеранске конгенерације“*. Исте године уписује мастер студије на катедри за историју Југославије на Филозофском факултету у Београду. Под менторством академика Љубодрага Димића за тему мастер рада одабрао је *„Краљевина СХС и Грчко-турски рат 1919–1923“*. Марковић је завршио овај степен студија септембра 2021. године, одбранивши наведени мастер рад на 286 страна са највећим могућим похвалама. Управо ово дело послужило је као основа за објављивање ове монографије, која је допуњена бројним изворима и литературом која тада није наведена због ограничености временом. Наредне године уписао је докторске академске студије на Правном факултету Универзитета у Београду на правно-историјском смеру код проф. др Зорана Мирковића. За тему докторске дисертације изабрао је *„Међународноправну легалност и легитимитет мешања НАТО-а у распад Југославије од 1991. до 1995. године“*. На позив Министарства науке Републике Србије за пријем младих истраживача Марковић је изабран 11. јануара 2023. године од стране Института за међународну политику и привреду у истраживачко звање истраживач-приправник. Од 1. марта исте године Марковић је започео радни однос на наведеном институту у Центру за међународно право и економију. Због тема којима се бави у свом научном раду, Марковић је крајем августа 2023. године премештен у Центар за суседство и средоземље,

у коме обавља своје радне задатке до данашњег дана. Када је реч о научном раду, Марковић је до сада објавио пет научних чланака у високо ранжираним часописима у земљи.¹⁸⁵¹ Ти радови обрађују теме из дипломатске историје Балкана, Блиског истока и источног Медитерана, као и савремене политиколошке теме.

Што се тиче конференција и округлих столова Марковић је до сада учествовао на више њих. Он је јуна 2023. године излагао на међународној конференцији Бугарске академије наука у Софији „Етнички и религијски проблеми на Балкану: теорија, пракса, политике“, заједно са колегеницом др Марином Костић Шулејић са темом „*The Serbian people in the territory of the former Yugoslavia: Between rights and disappearance*“. Почетком јула исте године у просторијама Института за међународну политику и привреду одржана је конференција под називом „*115 година дипломатских односа Србије и Египта*“. Марковић је тада имао прилику да излаже о „*Сарадњи Југославије и Египта током Јомкипурског рата 1973. године*“ испред десетак припадника дипломатског кора, највишег државног руководства и сарадника института. Када је избила криза на Блиском истоку почетком октобра 2023. године, Институт за међународну политику и привреду је организовао округли сто тим поводом, а Никола Марковић је говорио на тему „*Историје арапско-израелских односа*“.

Поред научне делатности, Марковић се ангажовао и у јавним наступима у бројним главним медијима у земљи и иностранству. Углавном је говорио о кризи на Блиском истоку која је започела 7. октобра 2023. године и природи рата Арапа и Јевреја у Палестини.

¹⁸⁵¹ „Југославија и Јомкипурски рат 1973“, *Војно-историјски гласник*, бр. 2 (2023), 163–187; „Политика Југославије према Блиском истоку крајем 1973. и у току прве половине 1974. године“, *Војно-историјски гласник*, бр. 1 (2024), 191–220; „The Republic of Srpska after the war in Ukraine: Between guaranteed rights, disappearance and independence“, *Politička revija*, Vol. 81, br. 3 (2024), 37–63. У коауторству са др Марином Костић Шулејић; „Пад монархије у Грчкој и Краљевина СХС (1923–1924)“, *Српске студије*, Vol. 15 (2024), 240–268; „Jugoslavija i Kiparska kriza 1974. godine: od puča grčkih oficira 15. jula do sredine avgusta“, *Istorija 20. veka*, Vol. 43, br. 1 (2025), 179–196.

Поред тога, излагао је и на тему спољне политике Турске према Блиском истоку, локалним изборима у Турској 2024. године, односу Сиријске државе према Израелу, позицији Либана и Хезболаха, утицају који Сједињене Америчке државе имају на Блиски исток и Израел и политици Ирана према том региону. Уз међународне теме, Марковић се трудио да излаже и о питањима која су важна за српски народ и државу и за још увек нерешено српско питање на Балкану. У више наврата коментарисао је прилике на Косову и Метохији, Босни и Херцеговини, политици НАТО-а према Србима на простору Балкана, улози Европске уније на политичке прилике у земљи и утицају Високог представника у Босни и Херцеговини.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

327(947.1)"1919/1923"
94(947.1)"1919/1923"
355.48(495:560)"1919/1923"

МАРКОВИЋ, Никола, 1995-

Краљевина СХС и Грчко-турски рат (1919-1923) : уз осврт на европску и балканску дипломатију тога доба / Никола Марковић. — Београд : Институт за међународну политику и привреду, 2025 (Београд : Донат Граф). — 675 стр. ; 24 cm

Тираж 100. — Белешка о аутору: стр. 673-675. — Напомене и библиографске референце уз текст. — Библиографија: стр. 625-649. - Регистар.

ISBN 978-86-7067-364-9

а) Међународни односи -- Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца (1918-1929) --1919-1923 б) Грчко-турски рат 1919-1923 в) Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца (1918-1929) -- Историја -- 1919-1923

COBISS.SR-ID 180147465

„Студија Николе Марковића, посвећена држању Краљевине СХС према Грчко-турском рату (1919-1923), најпотпунији је досадашњи приказ и најсвестраније тумачење једног догађаја, односно сплета догађаја непосредно по окончању Првог светског рата, а истовремено његовом последичном сегменту којим су разрешени одређени односи, преостали као отворено питање, првенствено са статусом Турске, пошто је престала да буде Отоманско царство.“

Проф. емеритус Дарко Танасковић

„Рад представља оригинално истраживање и даје знатно прецизнију слику о улози Краљевине СХС према Хеленској Краљевини, него што је до сада постојала у српској и балканској историографији.“

Проф. др Слободан Г. Марковић

„Препоручујем штампање у целости овог рукописа Николе Марковића, као научне монографије, који ће обогатити нашу историјску науку, правну историју и изучавање спољне политике посебно.“

Др Слободан Јанковић

ISBN 978-86-7067-364-9